

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Невен Г. Исаиловић

**ВЛАДАРСКЕ КАНЦЕЛАРИЈЕ У
СРЕДЊОВЕКОВНОЈ БОСНИ**

докторска дисертација

Београд, 2014

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Neven G. Isailović

**CHANCERIES OF RULERS IN
MIEVIAL BOSNIA**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2014

**ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ
ЗА ОДБРАНУ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ**

Ментор: **проф. др Смиља Марјановић-Душанић, редовни професор**
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије: **1. проф. др Ђорђе Бубало, ванредни професор**
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

2. доц. др Небојша Порчић, доцент
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

3. др Срђан Рудић, виши научни сарадник
Историјски институт Београд

Датум одбране:

ВЛАДАРСКЕ КАНЦЕЛАРИЈЕ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ БОСНИ

Резиме:

Истраживању феномена средњовековних владарских канцеларија на Балкану у досадашњој историографији југоисточне Европе није посвећивана велика пажња, а то се односи и на канцеларије и писарске службе које су деловале на простору Босне. Темељне студије Станоја Станојевића и Грегора Чремошника, посвећене унутрашњим, односно спољашњим обележјима босанских исправа, нису настале на потпуном корпусу докумената, а у методолошком смислу су се заснивале пре свега на анализи. Синтетички моменат је изостао, чиме је створен простор за нов приступ истраживању у коме је посебна пажња посвећена и самим канцеларијама и делатницима који су у њима радили, а не искључиво њиховим производима. Ревизијом анализа које су извршили досадашњи истраживачи, исправљене су неке погрешке и учињене извесне допуне. Најзад, кроз разматрање појединих обележја докумената и њихово повезивање у одговарајуће целине и обрасце, могли смо, у извесној мери, стећи увид у ширу дипломатичку праксу у средњовековној Босни. Услед ограниченог спектра података, неки закључци су остали хипотетички, а синтетички приступ није могао бити у сваком погледу доследно спроведен.

Уводним освртом на карактеристике корпуса босанских владарских исправа, утврђене су његове предности и недостаци. Међу предностима се истиче релативно уједначена заступљеност докумената различитих личности и породица које су имале владарски капацитет, велик проценат оригиналних докумената и разноврсност по питању наменских образаца и коришћених језика. Са друге стране, основну мањкавост представља чињеница да скоро 75% корпуса чине документи издати јадранским комунама, пре свега Дубровнику. Уз то, и хронолошка дистрибуција није најподеснија за квалитетну анализу јер око две трећине докумената потиче из XV века. Међутим, имајући све наведено у виду, закључено је да постоји простор за доношење закључака на основу доступног узорка који се састоји од 402 јединице.

У целини посвећеној делатности босанских владарских канцеларија, разматрана су питања природе ових установа, степена њихове организованости и узора који су утицали на њихов рад. Утврђено је да се најчешће није радило о високо бирократизованим и хијерархизованих установама крутог устројства, већ о писарским службама које је чинио ограничен број људи различитог образовног степена. Неки од њих су писали само словенске, неки само латинске исправе, а тек мали број најученијих писара састављао је документе на оба језика. Само се код краљевске породице Котроманића (крајем XIV века) и великашког рода Косача (половином XV столећа) називу обриси организованијих канцеларија. Након прегледа писарских звања, у посебном поглављу су дати фрагменти радних биографија чиновника босанских канцеларија. У завршном делу читаве целине разматрани су процеси настајања владарског документа – од повода, преко усаглашавања нацрта и других нужних радњи које су претходиле писању, па све до чиновна записивања, овере и слања. У истом поглављу нарочита пажња је посвећена дипломатским припремама за настанак свечаних уговора, као и техничким поступцима који су пратили израду исправе.

Друга велика целина бави се обележјима и особеностима босанских владарских докумената, као производа делатности канцеларија. Извршена је анализа спољашњих (материјалних), филолошких, термилошких и унутрашњих (формуларских) карактеристика свих расположивих исправа, с обзиром на њихову хронолошку дистрибуцију, бројчану заступљеност и основну улогу. Идентификовањем логичких веза између дипломатичких састојака, посебно имајући у виду наменске обрасце, и њиховим стављањем у шири контекст превазиђени су неки од проблема Станојевићевог и Чремошниковог приступа, а на првом месту изоловано посматрање појединачних делова исправе. Упркос варијабилностима у комбиновању формула, уочене су начелне законитости.

У завршном поглављу, које замењује закључак, истакнут је велик значај дипломатичке продукције за проучавање писмености у средњовековној Босни, а приказана је и ширина распона података које, директно или индиректно, доносе владарски документи (за политичку, друштвену, привредну и верску историју, за историјску географију, историју државе управе, као и владарску идеологију). Најзад, извесна пажња је посвећена и односу твораца и прималаца докумената

према самим исправама. За аукторе, оне нису биле само писана сведочанства о низу владарских послова и дужности, већ и својеврсна симболичка средства тј. одрази владаревог престижа у регионалној и међународној кореспонденцији. За дестинатаре су, пак, биле, драгоцено доказно средство или извор права и повластица. Писари су у њиховом настанку имали само техничку улогу, али су били свесни значаја посла који су обављали и старали су се о томе да њихов производ буде уједно валидан и репрезентативан владарски документ.

Кључне речи: дипломатика, канцеларије, владари, Босна, средњи век, документи, повеље, писма, признанице, писари

Научна област: историја

Ужа научна област: Општа историја средњег века и помоћне историјске науке

УДК: 930.2:003.074(497.6)"11/15"

CHANCERIES OF RULERS IN MEDIEVAL BOSNIA

Summary:

The historiography of South-Eastern Europe has not so far devoted much attention to the study of the phenomenon of medieval royal chanceries in the Balkans. This general statement also applies to the chanceries and scribal services in Bosnia. The fundamental works of Stanoje Stanojević and Gregor Čremošnik, dedicated to the internal or external features of Bosnian charters and letters, did not consult the full corpus of documents, and, in terms of methodology, centered primarily on analysis. This absence of the synthetic element left the way open for a new approach to the subject, devoting special attention to the chanceries and their staff, and not only to their products. A revision of the analyses performed by earlier researchers resulted in correction and supplementation of their results. Finally, by exploring individual features of the documents and sorting them into corresponding entities and patterns, it proved possible to gain some insight into the broader diplomatic practice of medieval Bosnia. Due to the limited spectrum of sources, some conclusions remain hypothetical, and the synthetic approach could not be consistently implemented in all respects.

The introductory overview of the corpus of Bosnian rulers' documents serves to point out its advantages and disadvantages. A relatively good balance between the documents of different personalities and families that had a ruling capacity, a high percentage of originals and a diversity in document types and languages used are among the principle advantages. On the other hand, the main disadvantage is the fact that almost 75% of the corpus consists of documents issued to the Adriatic communes, especially to Dubrovnik. In addition, the chronological distribution is not particularly suitable for qualitative analysis because about two-thirds of the documents date from the fifteenth century. However, keeping all this in mind, it was found that the available sample, comprising 402 units, provides a sufficient basis for drawing conclusions.

The part of the dissertation dedicated to the activity of Bosnian rulers' chanceries discusses the nature of these institutions, their level of organization and models that influenced their work. It is established that, for most of the time, they were not highly bureaucratized institutions with rigid hierarchy, but rather scribal services,

employing a limited number of people with various educational levels. Some of them wrote only Slavic documents, some only Latin, and just a small number of the most learned scribes produced charters and letters in both languages. It seems that only the *Kotromanić* royal family (in late fourteenth century) and *Kosača* magnate clan (in mid-fifteenth century) had more organized chanceries. After a review of the scribal titles, a separate chapter presents the fragments of working biographies of the clerks employed in Bosnian rulers' chanceries. The final chapter of this part discusses the creation process of a document – from the motive, through finalization of the draft and other necessary actions that preceded the writing, to the very acts of writing, material verification and delivery. Special attention is given to the diplomatic preparations for the issuing of solemn treaties and the technical procedures which accompanied the creation of documents.

Another part of the dissertation deals with the characteristics of the Bosnian rulers' documents as products of chancery activity. An analysis was performed of the external (material), philological, terminological and internal characteristics of all available documents, taking into account their chronological distribution, numerical representation and basic function. By identifying the logical links between documentary components, particularly in view of the types of documents according to their purpose, and by placing these components into a broader context it proved possible to overcome some of the problems of Stanojević's and Čremošnik's approach, especially their isolated observation of individual parts of the document. Despite the variability in the combination of components, it was possible to establish some basic formal patterns.

The final chapter, as a sort of conclusion, emphasizes the great importance of documentary production for the study of literacy in medieval Bosnia, and presents the range of data conveyed by rulers' documents, whether in direct or indirect form (data on political, social, economic and religious history, historical geography, history of the state administration, and royal ideology). Finally, some attention is given to the way in which the documents were viewed by their creators and recipients. For the authors, they were not only written testimonies of various royal actions and responsibilities, but also a symbolic reflection of the rulers' prestige in regional and international correspondence. For the addressees, on the other hand, they were a valuable legal proof or a guarantee of rights and privileges. Scribes had only a technical role in their creation, but they were

well aware of the importance of their work and took care that their product is both a valid and representative ruler's document.

Keywords: diplomatics, chanceries, rulers, Bosnia, Middle Ages, documents, charters, letters, quittances, scribes

Scientific Field: History

Specific Scientific Field: General Medieval History and Auxiliary Historical Sciences

UDC: 930.2:003.074(497.6)"11/15"

САДРЖАЈ

СПИСАК СКРАЋЕНИХ ОБЛИКА ЧЕШЋЕ ЦИТИРАНИХ ЧАСОПИСА	1
СПИСАК СКРАЋЕНИХ ОБЛИКА ЧЕШЋЕ ЦИТИРАНИХ РАДОВА	2
I УВОД: ПРЕДМЕТ, ИСТОРИОГРАФИЈА, ГРАЂА	6
II КОРПУС	21
1. ДЕФИНИСАЊЕ КОРПУСА	21
2. СУДБИНА ГРАЂЕ И ИЗГУБЉЕНИ ДОКУМЕНТИ	33
3. ОСОБЕНОСТИ И ПРОБЛЕМИ КОРПУСА	50
III ДЕЛАТНОСТ КАНЦЕЛАРИЈА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ БОСНИ	75
1. НАСТАНАК И ОРГАНИЗАЦИЈА КАНЦЕЛАРИЈА	75
1.1. Установа, узори и организација канцеларијске службе	75
1.2. Чиновници	106
1.3. Састављање и уручивање докумената	151
2. ДИПЛОМАТИЧКА ОБЕЛЕЖЈА БОСАНСКИХ ВЛАДАРСКИХ ИСПРАВА	187
2.1. Спољашња обележја	187
2.2. Језик и писмо	244
2.3. Називи докумената	275
2.4. Унутрашња обележја	303
IV УМЕСТО ЗАКЉУЧКА: САЗНАЈНА ВРЕДНОСТ БОСАНСКИХ ВЛАДАРСКИХ ИСПРАВА	518
ИЗДАЊА ИЗВОРА	542
ЛИТЕРАТУРА	551
ПРИЛОГ 1: Преглед докумената са издањима	565
ПРИЛОГ 2: Преглед докумената по датуму, канцеларији и језику	578
ПРИЛОГ 3: Преглед докумената по особеностима и типовима	595

СПИСАК СКРАЋЕНИХ ОБЛИКА ЧЕШЋЕ ЦИТИРАНИХ ЧАСОПИСА

AV	Arhivski vjesnik. Zagreb
Anali Dubrovnika	Anali Zavoda za povijesne znanosti JAZU/HAZU. Dubrovnik
Arkiv	Arkiv za povjestnicu jugoslavensku. Zagreb
AfSIPh	Archiv für Slavische Philologie. Berlin
Bullettino	Bullettino di archeologia e storia dalmata. Split
BF	Bosna franciscana. Sarajevo
VZA/VDA	Vjestnik Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljskog arkiva. Zagreb
VHAD	Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva. Zagreb
GADAR BiH	Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika BiH. Sarajevo
GZM/ГЗМ	Glasnik Zemaljskog muzeja BiH. Sarajevo
GZM NS	Glasnik Zemaljskog muzeja BiH (nova serija). Sarajevo
GZM NS (A)	Glasnik Zemaljskog muzeja BiH (ns - arheologija)
GZM NS (I-E)	Glasnik Zemaljskog muzeja BiH (ns – istorija i etnografija)
GID (GDI) BiH	Godišnjak Istorijskog društva (Društva istoričara) BiH. Sarajevo
Глас СКА	Глас Српске краљевске академије. Београд
Гласник ДСС	Гласник Друштва српске словесности. Београд
Гласник СУД	Гласник Српског ученог друштва. Београд
ГПБ	Грађа о прошлости Босне. Бања Лука
Zbornik OPZ	Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti JAZU/HAZU. Zagreb
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института. Београд
ЗФФБ	Зборник Филозофског факултета у Београду. Београд
ИГ	Историјски гласник. Београд
IZ	Istorijski zbornik. Vanjaluka
Историјски записи	Историјски записи. Подгорица
ИЧ	Историјски часопис. Београд
ЈЋ	Jugoslovenski istorijski časopis. Beograd
ЛМС	Летопис Матице српске. Нови Сад
Мешовита грађа	Мешовита грађа = Miscellanea. Београд
ПКЈИФ	Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. Београд
PP	Povijesni prilozi. Zagreb
Prilozi IzIS	Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu. Sarajevo
Rad JAZU	Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb
Radovi Zadar	Radovi Zavoda za povijesne znanosti JAZU/HAZU. Zadar
Radovi SSI	Radovi Staroslavenskog instituta. Zagreb
RFFZd	Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Zadar
Slovo	Slovo (Staroslavenski institut). Zagreb
Споменик СКА	Споменик Српске краљевске академије. Београд
ССА	Стари српски архив. Београд
Starine JAZU	Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb
SHP	Starohrvatska prosvjeta (III serija). Split
Tribunia	Tribunia. Trebinje
Forum Bosnae	Forum Bosnae: kultura, znanost, društvo, politika. Sarajevo
Hercegovina	Hercegovina. Mostar
HZ	Historijski zbornik. Zagreb
ССР	Croatica Chistiana Periodica. Zagreb

СПИСАК СКРАЋЕНИХ ОБЛИКА ЧЕШЋЕ ЦИТИРАНИХ РАДОВА

P. Anđelić, <i>Originalni dijelovi</i>	P. Anđelić, <i>Originalni dijelovi dviju bosanskih povelja u falzifikatima Ivana Tomke Marnavića</i> , GZM NS 26 (A) (1971) 347–360.
P. Anđelić, <i>Srednjovjekovni pečati</i>	P. Anđelić, <i>Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine</i> , Sarajevo 1970.
T. Anđelić, <i>Dijaci</i>	T. Anđelić, <i>Dijaci u srednjovjekovnoj Bosni i Humu</i> , Tribunia 7 (1983) 81–100.
M. Ančić, <i>Bosanska vlast</i>	M. Ančić, <i>Bosanska vlast u Hrvatskoj i Dalmaciji 1387–1394</i> , Beograd 1985. (magistarski rad u rukopisu)
B. Атанасовски, <i>Пад Херцеговине</i>	B. Атанасовски, <i>Пад Херцеговине</i> , Београд 1979.
A. Babić, <i>Diplomatska služba</i>	A. Babić, <i>Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni</i> , Radovi Naučnog društva NR BiH XIII/5, Sarajevo 1960, 11–70
A. Babić, <i>Kancelarija bosanskih vladara</i>	A. Babić, <i>Kancelarija bosanskih vladara</i> , Napredak. Hrvatski narodni kalendar 22, Sarajevo 1933, 156–160.
M. Благојевић, <i>Државна управа</i>	M. Благојевић, <i>Државна управа у српским средњовековним земљама</i> , Београд 2001. ²
B. Богићевић, <i>Писменост у БиХ</i>	B. Богићевић, <i>Писменост у Босни и Херцеговини</i> , Сарајево 1975.
M. Brković, <i>Isprave</i>	M. Brković, <i>Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža</i> , Zadar – Mostar 1998.
Ђ. Бубало, <i>Писана реч</i>	Ђ. Бубало, <i>Писана реч у српском средњем веку</i> , Београд 2009.
M. Динић, <i>Дубровачки трибути</i>	M. Динић, <i>Дубровачки трибути</i> .

- Мозориш, Светодмитарски и
Конавоски доходак, Провижун браће
Влатковића, Глас СКА 86 (1935) 203–
257 (прештампано у: М. Ј. Динић, *Из
српске историје средњег века*, Београд
2003, 711–755).
- М. Динић, *Из Дубровачког архива* III
Београд 1967.
- М. Динић, *Из дубровачког архива* III,
Београд 1967.
- П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*
Београд 1987².
- П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*,
Београд 1987².
- Р. Џивковић, *Утјесак приморских градова*
на промјене и босанском друштву у 14. и
15. stoljeću (*Појава грађанске класе и
новог племства*), Tuzla 1986.
- Р. Џивковић, *Утјесак приморских градова
на промјене и босанском друштву у 14. и
15. stoljeću (Појава грађанске класе и
новог племства)*, Tuzla 1986.
- Зборник ћириличких повеља и писама
В. Мошин – С. Ћирковић – Д. Синдик,
Зборник средњовековних ћириличких
повеља и писама Србије, Босне и
Дубровника I (1186–1321), Београд 2011.
- В. Мошин – С. Ћирковић – Д. Синдик,
Зборник средњовековних ћириличких
повеља и писама Србије, Босне и
Дубровника I (1186–1321), Београд 2011.
- Н. Јорга, *Notes et extraits* II
Paris 1899.
- Н. Јорга, *Notes et extraits pour servir à
l'histoire des croisades au XV siècle* II,
Paris 1899.
- Н. Исаиловић, *Повеља Хрвоја Јелени*
Вукчића Хрватинића жени Јелени, ССА
10 (2011) 165–180.
- Н. Исаиловић, *Повеља херцега Хрвоја
Вукчића Хрватинића жени Јелени*, ССА
10 (2011) 165–180.
- К. Јиречек, *Die Mittelalterliche Kanzlei*
Ragusaner, AfSIPh 25 (1903) 501–521; 26
(1904) 161–214.
- К. Јиречек, *Die Mittelalterliche Kanzlei der
Ragusaner*, AfSIPh 25 (1903) 501–521; 26
(1904) 161–214.
- К. Јиречек, *Споменици српски*
Споменик СКА 11 (1892) I–VII, 1–117
- К. Јиречек, *Споменици српски*,
Споменик СКА 11 (1892) I–VII, 1–117
- Е. Куртовић, *Из историје банкарства*
Босне и Дубровника у средњем вијеку.
Улагање новца на добит, Београд 2010
- Е. Куртовић, *Из историје банкарства
Босне и Дубровника у средњем вијеку.
Улагање новца на добит*, Београд 2010
- Е. Куртовић, *Sandalj Hranić*
Sarajevo 2009.
- Е. Куртовић, *Veliki vojvoda bosanski
Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo 2009.
- С. Љубић, *Listine*
I–X (960–1469), Zagreb 1868–1891..
- С. Љубић, *Listine o одношajih između
Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*
I–X (960–1469), Zagreb 1868–1891..

- D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*
- D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti. Sveta kruna ugarska i Sveta kruna bosanska 1387–1463*, Zagreb – Sarajevo 2006.
- ЛССВ
- Лексикон српског средњег века (ур. С. Ћирковић – Р. Михаљчић), Београд 1999.
- F. Miklosich, *Monumenta Serbica*
- F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Vindobonae* 1858.
- J. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*
- J. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји. Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002.
- Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*
- Н. Порчић, *Дипломатички обрасци средњовековних владарских докумената : српски пример*, Београд 2012. (докторска дисертација у рукопису)
- С. Рудић, *Босанска властела*
- С. В. Рудић, *Босанска властела у XV веку*, Београд 2004. (докторска дисертација у рукопису)
- А. Соловјев, *Властеоске повеље*
- А. Соловјев, *Властеоске повеље босанских владара*, Историско-правни зборник 1, Сарајево 1949, 79–105.
- А. Соловјев, *Одабрани споменици*
- А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до XV века)*, Београд 1926.
- С. Станојевић, *Студије*
- С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици I–II*, Београд 1928–1935.
- J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*
- J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb 1972.
- ССП
- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–1, I–2*, Београд – Сремски Карловци 1929–1934.
- Ђ. Тошић, *Двије повеље краља Дабише*
- Ђ. Тошић, *Двије повеље босанског краља Стјепана Дабише*, ИЧ 39 (1992) 5–24.

- Ђ. Тошић, *Јелена Хранић*
- Ђ. Тошић, *Сандајева удовица Јелена Хранић*, ЗРВИ 41 (2004) 423–440.
- Л. Thallóczy, *Studien*
- Л. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, Munchen-Leipzig 1914.
- С. Ћирковић, *Историја Босне*
- С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.
- С. Ћирковић, *Херцег Стефан*
- С. М. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964.
- Р. Џошковић, *Crkva bosanska*
- Р. Џошковић, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Sarajevo 2005.
- Codex diplomaticus*
- Т. Smičiklas etc., *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije (Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae) XVII–XVIII (1386–1399)*, Zagreb 1981–1990.
- Chronica Ragusina Junii Restii*
- Н. Nodilo (ed.), *Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451-1484)*, Zagreb 1893.
- Г. Ћремошник, *Bosanske i humske povelje*
- Г. Ћремошник, *Bosanske i humske povelje srednjega vijeka*, GZM NS 3 (1948) 103–143; GZM NS 4–5 (1949–50) 105–199; GZM NS 6 (1951) 81–119; GZM NS 7 (1952) 273–336; GZM NS 10 (I–E) (1955) 137–146.
- Г. Чремошник, *Оригинални документи*
- Г. Чремошник, *Оригинални документи јужно–словенских владара у Млетачком архиву*, Споменик СКА 93 (1940) 121–132.
- Г. Ћремошник, *Studije*
- Г. Ћремошник, *Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slavena*, Sarajevo 1976.
- Ј. Ђidak, *Studije*
- Ј. Ђidak, *Studije o „Crkvi bosanskoj“ i bogumilstvu*, Zagreb 1975.
- М. Ђунјић, *Bosna i Venecija*
- М. Ђунјић, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)*, Sarajevo 1996.

I

УВОД: ПРЕДМЕТ, ИСТОРИОГРАФИЈА, ГРАЂА

У јужнословенској историографији феномену канцеларије до сада је посвећивано сразмерно мало пажње, док се о истом проблему у европској и међународној историјској науци последњих неколико деценија пишу обимне студије у којима се до танчина испитују документарни фондови појединих личности или држава, преиспитују некада опште прихваћени закључци, па се чак у питање доводи постојање канцеларија као чврсто устројених установа. Узрок томе нипошто не треба тражити у немару или нестручности домаћих аутора, већ првенствено у недостатку људских ресурса за покривање свих тематских целина, у оскудности или тешкој доступности изворне грађе, али и у веома ограниченој подршци државе темељним истраживањима у домену хуманистичких наука, посебно када се ради о старијим периодима.

Интересовање за дипломатику у Србији, након низа година у којима су се истраживачи углавном ослањали на резултате неколицине истакнутих историчара (Ивића, Станојевића, Соловјева, Мошина, Чремошника, Анђелића, Ћирковића), поново је порасло у последњих петнаестак година, што је резултовало покретањем (или обновом) неколико часописа посвећених стриктно критичком објављивању документарне грађе, као и издавањем одређеног броја монографских публикација од изузетног значаја. Па опет, анализи босанских извора посвећивана је нешто мања пажња, што се у највећој мери односи на синтезе.

У Босни и Херцеговини, матичној земљи наше теме, дипломатичка истраживања су и уочи протеклог рата била сведена на минимум, да би током њега и у првој послератној деценији практично нестала. Корак напред представља оснивање часописа *Грађа о прошлости Босне* (2008), о коме ће накнадно бити више речи, као и местимични искораци истраживача средње и млађе генерације у проблематику изучавања владарских докумената.

У Хрватској и Црној Гори, чија је историографија раније показивала висок степен заинтересованости за проучавање средњовековне босанске државе, па и њене дипломатике, сада је на делу осека интересовања за тај проблем коме пажњу

посвећују само појединци, најпре они који су за Босну везани пореклом или дугогодишњим радом.

Овај кратак осврт на стање у јужнословенској историјској науци, барем када је реч о проучавању средњовековне Босне са становишта помоћних историјских наука, уводи нас, на одређен начин, у проблеме које пред нас поставља тема. Недовршеност темељних истраживања присиљава на проверу, а каткад и на преиспитивање закључака ранијих аутора. То се пре свега, односи на корпус тј. на бројно стање и типологију босанске дипломатичке грађе, а првенствено владарских докумената који нас овом приликом интересују. Тек након релативно прецизног утврђивања корпуса може се прећи на детаљну анализу делатности босанских канцеларија, пошто су резултати даљег истраживања умногоме условљени расположивим узорком и његовом природом. Стога ће овом питању бити посвећена обимна целина у оквиру рада.

Друга већа целина биће посвећена делатности канцеларија. Превасходни циљ тог дела рада биће праћење целокупног процеса настајања различитих типова владарских докумената у широком распону од преко триста година, односно личности које су у тај процес биле укључене. Утврђивање природе канцеларија као установа, као и узора и модела који су утицали на њихов рад такође су кључна проблемска питања.

Множинска одредница наведена у наслову дисертације условљена је реалним односима моћи и појмом власти у средњовековној Босни. Наиме, владарима се, без потребе за резервом, могу сматрати не само банови и, касније, краљеви Босне, већ и сви кључни обласни господари који су, крајем XIV и почетком XV века, претворили своје феудалне територије у полунезависне државе са бројним владарским овлашћењима, остајући ипак у државно-правној вези са Босанском краљевином (русомом). Како су сви ови великаши (и њихови овлашћени посланици) издавали своја документа, аналитички метод који чини окосницу дисертације може се обогатити компаративним, при чему се, донекле, дају поредити не само краљевска са канцеларијама русашке господе, већ и великашке канцеларије међусобно. Поређење са исправама проистеклим из других, суседних држава такође ће бити у извесној мери примењено, уз посвећивање пажње сличностима и разликама.

Раније поменута недовршеност и застарелост системских истраживања изискује да се понове и допуне нека већ вршена испитивања. Стога ће у целини о делатности канцеларија, осим о установи, страним утицајима, чиновништву и процесу настајања докумената, пажња бити посвећена и називима исправа, као и спољашњим и унутрашњим обележјима анализираних грађе, укључујући ту и језик и писмо. Без такве анализе тешко је детаљно утврдити све особености босанских канцеларија и њиховог рада, а одређене непрецизности, пропусти и погрешни закључци из досадашње историографије и даље би опстајали у науци.

Синтетички метод треба применити у посебном, закључном одељку који ће бити посвећен сазнајној вредности босанских владарских докумената. Модерна дипломатика проширује своје домете управо на овом пољу, а то је могуће учинити и са корпусом средњовековне босанске грађе из које може добити нешто више информација него што се то до сада сматрало. Наведена грађа може се посматрати као споменик писмености свога времена, драгоцен извор за јавно-правну (и, у мањој мери, приватно-правну) дипломатичку праксу, за владарску идеологију, дипломатску службу, историју права, друштва и обичаја, за историју верског и свакодневног живота итд. Она може да сведочи о пословима и потребама средњовековног владара и њиховом одразу у документарним изворима. Кроз утврђивање ширине сазнајне вредности грађе истраживање делатности босанских владарских канцеларија излази из свог уског домена и нуди, барем у одређеним назнакама, нека шира знања о средњовековној Босни, чиме се стичу услови и за поузданије закључке.

Дисертација је опскрбљена списком извора и литературе, а ради лакшег сналажења и растерећивања критичког апарата, на крају рада дати су прилози који обухватају табеларне приказе докумената и њихових карактеристика – њихова издања, хронологију, статус, типологију, језик, места чувања итд.

*

Кратак осврт на истраженост теме и стање у историографији већ је дат на почетку, али га је сада нужно продубити како би се стекао тачан увид у резултате досадашње делатности историчара, посебно дипломатичара, и како би се додатно појаснили задаци овог рада.

Када је реч о делима од кључног значаја, пионирски подухват, који је, нажалост, остао практично и једини у начелу целовит, мада не и синтетички приказ српске, босанске и дубровачке дипломатичке праксе средњег века, несумњиво представља збирка од 28 *Студија о српској дипломатици* Станоја Станојевића. Оне су објављиване у Гласу СКА од 1912. до 1936, а сабране су и у облику два монографска тома објављена у Београду 1928. и 1935. године.¹ Првих 17 студија посвећено је унутрашњим састојцима (формулама) исправа и средствима овере, док је преосталих 11 посвећено разним дипломатичким питањима (канцеларијама, процесу настанка докумената, њиховој типологији, статусу примерака – аутентични, фалсификати, преводи, те историјату и правној вредности средњовековних докумената).

Постоје две основне мањкавости Станојевићевог приступа. Прва је што своје истраживање није извршио над читавим корпусом, па је тако изван његовог прегледа остало око 25% босанске владарске грађе, што се најпре односи на латинске повеље и писма. Ослањајући се углавном на тада доступне збирке – Миклошићеву, Пуцићеву и Јиречекову, те схватајући српску дипломатику превасходно, мада не искључиво, као старосрпску (по језику) и ћирилску (по писму) он је занемарио разноликост која је карактерисала не само босанску, већ и друге анализирани канцеларије. Другу мањкавост представља чисто аналитички начин обраде података које грађа нуди. Током скоро 25 година, Станојевић је сваки дипломатички аспект обрађивао појединачно, додатно сегментирајући скоро сваку своју студију на пет документарно-дипломатичких традиција које је идентификовао (Дубровник, Босна, Хум, Рашка и Зета).

Иако је показао изразиту темељност и ерудицију, користећи тада водећу европску литературу посвећену помоћним историјским наукама и покушавајући да укаже на сличности и разлике са праксом из других средњовековних држава, његово дело не одаје ни компаративни ни синтетички дојам. Нема сумње да су Станојевићев научни реноме и минуциозност коју детаљна анализа грађе диктира утицали на отпор следеће генерације историчара према ревизији његових студија. Стога су оне и данас референтне међу дипломатичарима који се баве документима Србије, Босне и Дубровника.

¹ С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици* I–II, Београд 1928–1935. За податке о појединачним студијама, погледати списак литературе на крају дисертације.

Упоредо са Станојевићем, босанској дипломатици је делове својих студија посветио и знаменити мађарски историчар Лајош Талоци (Lajos Thallóczy). Он је своја истраживања заснивао пре свега на повељама из породичног архива Хрватинића који су он и Фердо Шишић готово у исто време пронашли у архиву племенитих Баћањија у Керменду у Мађарској.² У склопу ширих истраживања, дипломатичких тема се дотакао и Константин Јиречек. Међутим, његова недовршена *Историја Срба* угледала је светлост дана знатно доцније (у редакцији и преводу Јована Радонића), када су њени домети већ били превазиђени.³

У истом периоду, настала су још два корисна дела. Књижица Васа Глушца посвећена повељама Матије Нинослава прва је монографија посвећена искључиво босанској дипломатици, али је њена вредност скромна, између осталог и због спорних интерпретација на које је у књизи стављен фокус.⁴ Студија Милка Коса о раним дубровачко-српским уговорима обухватила је и прве сачуване босанске повеље, а ауторов приступ је знатно утемељенији од Глушчевог.⁵

Кратка студија Анте Бабића о канцеларијама у средњовековној Босни представља до сада једини текст (искључујући енциклопедијске чланке) посвећен ексклузивно овој проблематици. Скромност у обиму рада, Бабић је надокнадио са неколико веома важних закључака.⁶

Грегор Чремошник се, уз Станојевића, може сматрати историчарем најзаслужнијим за проширивање знања о босанској дипломатици. Извесно је да је његова делатност на овом пољу најплодоноснија, мада пре својим обимом, него својим квалитетом. Чремошник је пажњу посвећивао првенствено спољашњим обележјима владарских докумената, допуњујући тако Станојевићеву анализу унутрашњих обележја. У неколико студија и чланака, он је са минуциозношћу свога претходника, ако не и већом, трудећи се да обухвати што већи део корпуса, до детаља описао скоро све спољне карактеристике средњовековних босанских

² L. Thallóczy, *Tanulmányok a Bosnyák bánság kezdetéről fõtekintettel a Körmendi levéltár okleveleire*, Budapest 1905; Isti, *Istraživanje o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje körmendskog arhiva*, GZM 18 (1906) 401–444; Isti, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, Munchen–Leipzig 1914, 1–75.

³ К. Јиречек, *Историја Срба II* (прев. и доп. Ј. Радонић), Београд 1952, посебно стр. 1–32, 271–280, 297–301, 362–363.

⁴ В. Глушцац, *Повеље Матије Нинослава и народност његових поданика*, Бања Лука 1912.

⁵ М. Кос, *Дубровачко-српски уговори до средине 13. века*, Глас СКА 123 (1927) 1–65.

⁶ А. Babić, *Kancelarija bosanskih vladara*, Napredak. Hrvatski narodni kalendar 22, Sarajevo 1933, 156–160. Уп. Н. Исаиловић, *Повеља херцега Хрвоја Вукчића Хрватинића жени Јелени*, ССА 10 (2011) 165–180.

исправа сачуваних у оригиналу.⁷ Иако је његово дело веома корисно, посебно због поређења рукописа на основу кога су (мада не увек поуздано) идентификовани бројни анонимни писари или бар групе докумената које је писао исти непознати дијак, оно има извесних мањкавости. Највећа међу њима није недостатак синтетичког приступа – по том питању Чремошник чак прави искорак у односу на Станојевића, пошто се труди да пореди документе, па чак и да уопштава. Његова основна слабост је тежња ка сензационализму и хиперкритичност својствена ситничавости коју је показивао у својим радовима. Стога су бројни његови закључци, засновани на уопштавању најситнијих детаља каткад погрешни, каткад спорни, а каткад представљају недовољно утемељене конструкције или аналогije.

У познијим година Чремошник је започео писање синтетичке монографије о средњовековној дипломатици и сигилографији јужних Словена. Нажалост, смрт га је прекинула након веома мало обављеног посла, те је АНУБиХ објавила приређену верзију делимично завршених делова текста, која за босанску дипломатику има значај само када је реч о материјалима коришћеним за писање и њиховој припреми, као и о општој сигилографији.⁸

Током свог кратког боравка у Босни, проблематици босанске владарске канцеларије посветио се и Александар Соловјев. Његова кључна студија посвећена је властеоским повељама босанских владара.⁹ У оквиру малог корпуса од око 50 исправа, извршио је анализу формулара настојећи да истакне законитости које су се јављале у документима типа баштинске даровнице. Укључивши грађу свих провенијенција и имајући Станојевићево дело на

⁷ Г. Чремошник, *Оригинални документи јужно–словенских владара у Млетачком архиву*, Споменик СКА 93 (1940) 121–132; *Isti, Ugovor između kralja Tvrtka I i Dubrovnika od 9. aprila 1387*, GZM NS 1 (1946) 123–127; *Isti, Bosanske i humske povelje srednjega vijeka. A. Bosanske povelje*, GZM NS 3 (1948) 103–143; *Isti, Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka. II A. Bosanske povelje*, GZM NS 4–5 (1949–50) 105–199; *Isti, Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka. III Humske povelje i pisma. A. Kancelarija Sankovića. B. Kancelarija Jablanića*, GZM NS 6 (1951) 81–119; *Isti, Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka. III Humske povelje i pisma. C. Kancelarija Kosača – 1. Hраничи и 2. Vlatkovići. D. Kancelarija Nikolića – Vukosalića. E. Bosanski feudalski – kancelarija Hrvatinića*, GZM NS 7 (1952) 273–336; *Isti, Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka (Dopuna)*, GZM NS 10 (I–E) (1955) 137–146; *Isti, Ostaci arhiva bosanske franjevačke vikarije*, *Radovi Naučnog društva NR BiH III/2*, Sarajevo 1955, 5–56. Видети и: V. Мошин, *Dr. Gregor Čremošnik, Bosanske i humske povelje srednjega vijeka. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1948. I., str. 103–143*, HZ 2 (1949) 315–322.

⁸ G. Чремошник, *Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slavena*, Sarajevo 1976.

⁹ А. Соловјев, *Властеоске повеље босанских владара*, Историско-правни зборник 1, Сарајево 1949, 79–105.

располагању, Соловјев је отишао нешто даље у закључцима, али је његова студија типолошки ограничена.

После другог светског рата поново је порасло интересовање за прву аутентичну босанску повељу која се сачувана – Кулинову. Ослањајући се делом на коментаре уз ранија издања (пре свега Илинског и Решетара), а делом на своја новија истраживања, Јосип Врана и Чremoшник расправљали су о питањима оригиналности и хронолошког поретка три сачувана примерка наведене повеље.¹⁰ Поводом 800. годишњице издавања, њој је био посвећен и научни скуп који је резултовао и објављивањем зборника радова.¹¹ Не оспоравајући значај ове повеље и питања њеног првобитног примерка, кључни подаци за њено тумачење, барем када је у питању истраживање делатности босанских владарских канцеларија, били су познати и пре него што су обављене додатне анализе у другој половини XX века. Већи значај за нашу тему имају студије Јарослава Шидака о аутентичности и веродостојности спорних босанских исправа, које тематски и садржајно превазилазе своје наслове.¹²

У социјалистичком периоду настало је и неколико важнијих студија везаних за босанску сигилографију. Пионирска дела Алексе Ивића¹³ и Лајоша Талоција (објављено у склопљу његових незаобилазних *Studien*)¹⁴, допуњена су прво Чremoшниковим описима¹⁵, затим чланком Соловјева о хералдици и, најзад, монографијом Павла Анђелића посвећеном печатима у средњовековној Босни.¹⁶ За услове времена у коме је настало, Анђелићево дело је свеобухватно и темељно, те заједно са Чremoшниковим описима и недовршеним студијама готово да ствара

¹⁰ Г. А. Ильинский, *Грамота бана Кулина. Опыт критического издания текста с комментариями Г. А. Ильинского с приложением фототипического снимка*, Санкт-Петербург 1906; М. Rešetar, *Urkunde des bosnischen Banus Kulin*, AfSIPh 29 (1907) 149–154; Ј. Vrana, *Da li je sačuvan original isprave Kulina bana, Paleografsko-jezična studija o primjercima isprave iz g. 1189.*, Radovi SSI 2 (1955) 5–57; Isti, *Koji je od triju sačuvanih primjeraka original iprave Kulina bana?*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju 4, Zagreb 1961, 73–86; G. Čremošnik, *Original povelje Kulina bana (Prilog pitanju ovjeravanja naših listina srednjeg vijeka)*, GZM NS 12 (I–E) (1957) 195–213.

¹¹ *Osamsto godina povelje bosanskog bana Kulina, 1189–1989* (ur. A. Peco), Sarajevo 1989.

¹² Ј. Šidak, *O vjerodostojnosti isprave bosanskog bana Tvrtka Stjepanu Rajkoviću*, Zbornik Filozofskog fakulteta 2, Zagreb 1954, 37–48; Isti, *O autentičnosti i značenju jedne isprave bosanskog „djeda“ (1427)*, Slovo 15–16 (1965) 282–297.

¹³ А. Ивић, *Стари српски печати и грбови. Прилог српској сфрагистици и хералдици*, Нови Сад 1910.

¹⁴ L. Thallóczy, *Studien*, 263–322.

¹⁵ Видети нап. 7–8.

¹⁶ А. Solovjev, *Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku*, GZM NS 9 (A) (1954) 87–137; P. Anđelić, *Neka pitanja bosanske heraldike*, GZM NS 19 (A) (1964) 157–172; Isti, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1970.

синтетичку целину. Од значаја за ову тему су и ситнији нумизматички и хералдички прилози старије и новије провенијенције.¹⁷

Павао Анђелић значајан је и због својих чланака посвећеним низу босанских повеља спорне аутентичности у којима је проналазио аутентичне делове и веродостојне податке, али и због енциклопедијског чланка посвећеног босанској дипломатици.¹⁸ У истом периоду, уочи слома југословенске федерације, настаје и енциклопедијски прилог Ђура Тошића о дворским канцеларијама у средњовековној Босни.¹⁹ Иако се ради само о прегледима, они су важни јер су сумирали дотадашње историографске резултате у овој ужој области. На Анђелићевом трагу, Тошић је почетком 1990-их обзнанио и анализирао три потпуно нове и једну практично непознату босанску владарску повељу, чиме је корпус додатно обогаћен.²⁰

Треба навести још два мања чланка настала 80-их година прошлог века, најпре зато што су посвећена искључиво босанској дипломатици – прилог о дијацима Томислава Анђелића и чланак о структури повеља и писама босанских владара Радета Поповића.²¹ Ради се о прегледним радовима који су, у том капацитету, од помоћи истраживачима феномена канцеларија.

У исто време своју делатност је почео Милко Брковић који је свој научни живот посветио истраживању латинских исправа хрватских народних и босанских владара. Бројне латинске повеље и писма више пута су обрађене у посебним студијама објављеним у часописима и приређеним у виду критичких издања.²²

¹⁷ S. Ljubić, *Opis jugoslavenskih novaca*, Zagreb 1875; M. Pucić – F. Rački – I. Bojničić – V. Jagić, *Zur südslavischen Heraldik*, AfSPh 4 (1880) 339–349, 497–512; D. Lovrenović, *Fojnički grbovnik, ilirska heraldika i bosansko srednjovjekovlje*, BF 21 (2004) 172–202; E. O. Filipović, *Medo Pucić, Franjo Rački, Ivan Bojničić i Vatroslav Jagić. Kraći prilozi južnoslavenskoj heraldici (1880)*, BF 32 (2010) 41–59. За детаљнију библиографију видети: T. Galović – E. O. Filipović, *Prilog bibliografiji radova o heraldici (s posebnim osvrtom na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu)*, AV 51 (2008) 161–226.

¹⁸ P. Anđelić, *Originalni dijelovi dviju bosanskih povelja u falzifikatima Ivana Tomke Marnavića*, GZM NS 26 (A) (1971) 347–360; Isti, *Povelja kralja Dabiše Čubranovićima i velikaški rod Hlivnjana*, GZM NS 38 (A) (1983) 133–143; Isti, *Diplomatika (Bosna i Hercegovina)*, Enciklopedija Jugoslavije 3, Zagreb 1984², 473.

¹⁹ Đ. Tošić, *Kancelarije, dvorske (Bosna i Hercegovina)*, Enciklopedija Jugoslavije 6 (Jap–Kat), Zagreb 1990², 559–560.

²⁰ Ђ. Тошић, *Двије повеље босанског краља Стјепана Дабише*, ИЧ 39 (1992) 5–24; Исти, *Двије босанске повеље из XV вијека*, ИЧ 40–41 (1993–1994) 19–42.

²¹ R. Popović, *Diplomatički aspekt strukture povelja i pisama bosanskih vladara XII–XV vijeka*, IZ 3 (1982) 149–165; T. Anđelić, *Dijaci u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, Tribunia 7 (1983) 81–100.

²² M. Brković, *Povelja bosanskog kralja Tvrtka I izdana splitskom nadbiskupu Andriji Gualdo godine 1390. (30. VIII)*, ССР XII/22 (1988) 141–150; Isti, *Latinska povelja bosanskog bana Stjepana II Kotromanića iz godine 1333. (15. II.)*, IZ 10 (1989) 7–17; Isti, *Tri povelje knezova Bribirskih izdane*

Брковићев рад на истом пољу настављен је и касније, објављивањем монографија о идентитету средњовековне Босне и Хума и о документима Хрвоја Вукчића.²³ Најважније његово дело, међутим, представља синтеза у којој су, између осталог, обрађене и латинске исправе босанских и хумских владара и велможа.²⁴ Ова опсежна књига пати од сличних проблема као и Станојевићеве студије. Аутор се ограничио на део корпуса, примењује пре свега аналитички метод, а одређене интерпретације су крајње натегнуте. Канцеларијама је посвећено веома мало пажње.²⁵ Па опет, као што је случај и са Станојевићевим делом, ради се о корисној монографији која пружа нека основна сазнања о латинском делу босанске дипломатичке грађе. Недавно објављени дипломатар у коме су обједињене исправе настале у односима Босне, Хума и Дубровника, са друге стране, нема никакав научни значај и његова основна сврха је приближавање ћирилске грађе, којом се Брковић раније није у већој мери бавио, читаоцима који, услед новонасталих политичких трендова, не познају или слабије познају ћирилично писмо.²⁶

Током последње деценије, као што је већ наведено, интересовање за дипломатичка истраживања у Србији и у Босни и Херцеговини (првенствено у Републици Српској) је порасло. Неколико докторских теза направило је изванредан продор у том погледу. Тако је босанским великашким канцеларијама посвећено

bosanskom knezu Hrvatину Stjepaniću, Radovi Zadar 32 (1990) 139–154; Isti, *Srednjovjekovne latinske исправе bosanskih vladara izdane Dubrovniku*, Anali Dubrovnik 28 (1990) 41–61; Isti, *Bosanske srednjovjekovne latinske исправе izdane Splitu*, CCP XIV/25 (1990) 109–125; Isti, *Četiri bosanske srednjovjekovne latinske исправе izdane Šibeniku*, CCP XV/27 (1991) 38–52; Isti, *Bosanske srednjovjekovne latinske исправе izdane Trogiru*, Radovi Zadar 33 (1991) 83–105; Isti, *Povelja bosanskog kralja Tvrtka I Mlečanima iz godine 1385. (23. VIII.)*, Radovi Zadar 33 (1991) 107–118; Isti, *Latinska povelja bosanskog kralja Tvrtka I izdana Braču godine 1390*, Radovi Zadar 33 (1991) 119–130; Isti, *Značaj i važnost dviju bosansko-humskih исправа za povijest Makarskog primorja u XV. stoljeću*, CCP XXI/39 (1997) 1–18; Isti, *U Jajcu izdane исправе bosanskih vladara*, Radovi Zadar 40 (1998) 97–142; Isti, *Isprave bosansko-humskih srednjovjekovnih vladara Šibeniku*, Radovi Zadar 50 (2008) 15–46; Isti, *Srednjovjekovne исправе bosansko-humskih vladara Splitu*, SHP III 36 (2009) 371–402; Isti, *Srednjovjekovne исправе bosansko-humskih vladara Veneciji*, Radovi Zadar 53 (2011) 49–100.

²³ M. Brković, *Srednjovjekovna Bosna i Hum. Identitet i kontinuitet*, Mostar 2002; Isti, *Hrvoje Vukčić Hrvatinić (1380.–1416.) u zrcalu vlastitih исправа*, Sarajevo 2008.

²⁴ M. Brković, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske исправе bosansko-humskih vladara i velmoža*, Zadar – Mostar 1998. Слична тематика обрађивана је и у неколико чланака овог аутора. Видети: M. Brković, *Latinske povelje i pisma bosansko-humskih vladara i velmoža od XII. do XV. stoljeća*, CCP XIII/24 (1989) 202–210; Isti, *Srednjovjekovna humska kancelarija*, Hum i Hercegovina kroz povijest, Zbornik radova. Knjiga 1, Zagreb 2011, 561–600.

²⁵ M. Brković, *Isprave*, 23–37. Видети и: M. Brković, *Latinska bosansko-humska srednjovjekovna kancelarija*, Hrvatski narodni godišnjak 1999, broj 46, Sarajevo 1998, 182–191.

²⁶ M. Brković, *Diplomatički zbornik srednjovjekovnih humskih i bosanskih исправа Dubrovniku*, Mostar 2011.

поглавље у необјављеној докторској тези Срђана Рудића о босанској властели у XV веку²⁷, а исти аутор је објавио и веома занимљив прилог о правним односима између Босне и Дубровника, заснован првенствено на дипломатичкој грађи.²⁸ Ђорђе Бубало је узео у обзир велики број босанских докумената при изради своје синтетичке докторске дисертације посвећене писаној речи у српском средњем веку²⁹, док је Небојша Порчић, не бавећи се, додуше, босанским документарним корпусом, у великој мери унапредио знања о обрасцима средњовековних владарских докумената.³⁰ Пре свега неколико месеци, историографија је постала богатија за још један докторат који посредно доноси податке и о босанским дијацима. Ради се о дисертацији Аранђела Смиљанића, доцента на Филозофском факултету у Бањој Луци.³¹

Највећи замајак истраживању босанских повеља и писама дало је покретање два специјализована часописа, посвећена искључиво критичком издавању средњовековне дипломатичке грађе и објављивању ширих студија о тој грађи. Ради се о часописима *Стари српски архив (ССА)*, који је покренуо Филозофски факултет у Београду у сарадњи са више архивских установа у Србији и БиХ и *Грађа о прошлости Босне (ГПБ)*, чији је оснивач Академија наука и умјетности Републике Српске. У досадашњих дванаест бројева ССА (почев од 2002. године) критички је приређен 41 босански владарски документ, док је у ГПБ у свега шест бројева (почев од 2008. године) приређена 71 босанска исправа, од чега 64 владарске и 5 граничних случајева.³² На тај начин је обрађена четвртина укупног фонда сачуваних босанских повеља, писама и бележака, већином из XIV и првих деценија XV века. Аутори ових радова су како истакнути историчари, тако и дипломатичари млађе генерације (Сима Ћирковић, Раде Михаљчић, Раде

²⁷ С. Рудић, *Босанска властела у XV веку*, Београд 2004, 233–251. (докторска дисертација у рукопису).

²⁸ С. Рудић, *Прилог познавању правних односа између Босанског краљевства и Дубровника*, Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора : зборник радова са научног скупа одржаног 19–21. марта 2009, Београд 2009, 217–232.

²⁹ Ђ. Бубало, *Писана реч у српском средњем веку*, Београд 2009. Видети и: Ђ. Бубало, *Писана реч у свакодневном животу*, Приватни живот у српским земљама средњег века (пр. С. Марјановић Душанић – Д. Поповић), Београд 2004, 471–492.

³⁰ Н. Порчић, *Дипломатички обрасци српских средњовековних разрешних докумената*, Споменица академика Симе Ћирковића, Београд 2011, 269–288; Исти, *Дипломатички обрасци средњовековних владарских докумената : српски пример*, Београд 2012. (докторска дисертација у рукопису)

³¹ А. Смиљанић, *Дипломатија обласних господара у Босни*, Бања Лука 2013. (докторска дисертација у рукопису)

³² ССА 1–12 (2002–2013), према садржају; ГПБ 1–6 (2008–2013), према садржају.

Поповић, Синиша Мишић, Срђан Рудић, Јелена Мргић, Небојша Порчић, Александра Фостиков, Аранђел Смиљанић, Павле Драгичевић, Невен Исаиловић, Дејан Јечменица).³³ Предност ових часописа је и у томе што садрже богате регистре личности, места и појмова.

И лексикографски прилози објављени у Србији у последњих 15 година представљају важан допринос проучавању дипломатике. У том погледу је убедљиво најзначајнији *Лексикон српског средњег века* у редакцији Симе Ћирковића и Радета Михаљчића.³⁴ Корисних прилога има и у појединим томовима текућих енциклопедијских издања, као што су *Српски биографски речник* и *Српска енциклопедија*, а махом се ради о биографијама најистакнутијих писара.³⁵

Изван Србије и Републике Српске, у последњих десетак година настало је веома мало прилога посвећених првенствено босанској дипломатици. Изузетак представљају занимљиве студије Дубравка Ловреновића о идеологији и „политичкој теологији“ у документима Котроманића, војводе Радосава Павловића и других босанских владара и велможа, затим чланак Горана Бехмена о идеологији у босанским аренгама, заклетвама и санкцијама, студија Томислава Галовића о латинитету у средњовековној Босни, те ситни прилог Адиса Зилића који би се најбоље могао окарактерисати као цртица о детективском послу на који су каткад присиљени истраживачи босанских исправа.³⁶

³³ За појединачне наслове видети спискове литературе на крају дисертације.

³⁴ *Лексикон српског средњег века* (ур. С. Ћирковић – Р. Михаљчић), Београд 1999. Посебно издвајамо прилоге: Босанчица, 56–59 (Б. Чигоја), Дијак, 152 (Т. Суботин Голубовић), Канцеларија, 277–278 (Ђ. Тошић), Књига, 301–302 (Т. Суботин Голубовић – Ђ. Бубало), Логотет, 369–371 (М. Благојевић), Папир, 490–491 (Ђ. Тошић), Пергамент, 506–507 (Ђ. Тошић), Печат, 510–513 (Д. Синдик), Писаније, 513–514 (Ђ. Бубало), Писар, 514 (Ђ. Бубало), Писменост, 514–516 (Ђ. Бубало), Повеле, 529–532 (Р. Михаљчић) и Ћирилица, 751–754 (Т. Суботин Голубовић), а ту су и други прилози који се тичу бројних појмова и установа везаних за рад канцеларија и производе тога рада.

³⁵ *Српски биографски речник* 2 (В–Г), Нови Сад 2006, 251 (С. Ћирковић); *Српски биографски речник* 3 (Д–З), Нови Сад 2007, 394 (Ј. Мргић); *Српска енциклопедија* II-1 (В–Вшетечка), Нови Сад – Београд 2013, 514–515 (С. Рудић).

³⁶ D. Lovrenović, *Profani teror – sveta retorika (Kako je bosanski vojvoda Radosav Pavlović postao opak pataren, bič katoličke vjere)*, BF 31 (2009) 129–187 (=Spomenica akademika Marka Šunjića (1927–1998), Sarajevo 2010, 103–160); Isti, *Bosanska kvadratura kruga*, Sarajevo 2012, 15–214; Г. Бехмен, *Идеолошки аспекти аренги, заклетви и санкција у средњовјековним босанским исправама*, Исторички записи 82/1-2 (2009) 167–175; А. Zilić, *Tragom povelje bosanskog kralja Dabiše kćeri Stani od 26. aprila 1395. godine*, Prilozi IzIS 41 (2012) 241–259; Т. Galović, „Ego a puero baptizatus fui et litteras Latinas didici...” – *prilog proučavanju latinske pismenosti u srednjovjekovnoj Bosni (s posebnim osvrtom na 15. stoljeće)*, Stjepan Tomašević (1461.-1463) – slom srednjovjekovnoga Bosanskog kraljevstva, Zagreb – Sarajevo 2013, 179–219.

Важно је поменути и да су за тему владарских канцеларија и њихове праксе у средњовековној Босни значајна и нека дела која нису уско посвећена наведеној проблематици. Поред низа општих историја Босне у средњем веку и монографија о појединим личностима, областима, периодима или феноменима, од изузетне вредности су и студије посвећене разним аспектима помоћних историјских наука, а чији су аутори углавном били Станојевић, Чремошник, Јосип Нађ, Марко Костренчић, Владимир Мошин, Сеад Траљић, Сима Ћирковић и други.³⁷ Истраживања о језику и писму чине посебно богату групу радова, али ће о њима више речи бити на другом месту.

Када је реч о европској и светској литератури – босанска канцеларијска писменост није посебно изучавана изван Балкана. Стога смо током рада консултовали само класична дела дипломатике, како би се могле уочити евентуалне паралеле у дипломатичкој пракси средњовековне Босне и других савремених држава Европе.³⁸

Упркос томе што се након овог прегледа литературе више или мање посвећене босанској дипломатици може стећи утисак да је првобитно изречена тврдња о слабој истражености теме била нетачна, мора се имати у виду да је мало које од наведених дела посвећивало пажњу искључиво босанској дипломатици (а феномену босанских владарских канцеларија ниједно већег обима), да су практично све монографије и радови мањкави због искључиво аналитичког приступа на непотпуном корпусу и да су готово сви аспекти од значаја при проучавању документарних извора обрађивани појединачно и одвојено (само

³⁷ J. Nagy, *Diplomatičko-paleografske studije* I–II, VDA 1 (1925) 17–45; М. Костренчић, *Fides publica (јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века*, Београд 1930; С. Станојевић – Д. Глумац, *Св. писмо у нашим старим споменицима*, Београд 1932; Г. Чремошник, *Хирографи у српској дипломатици средњег века*, Годишњак Скопског филозофског факултета 4, Скопље 1940, 207–213; А. Soloviev, *Saint Gregoire, patron de Bosnie*, Byzantion 19, Bruxelles 1949, 263–279; V. Mošin, *Filigranologija kao pomoćna historijska nauka*, Zbornik OPZ JAZU 1 (1954) 25–93; С. Ћирковић, *Осумњичене повеље кнегиње Милице и деспота Стефана*, ИЧ 6 (1956) 139–152; Isti, *Diplomatika (Srbija)*, Enciklopedija Jugoslavije 3, Zagreb 1984², 476–477; V. Mošin – S. Traljić, *Vodeni znakovi XIII i XIV vijeka* I–II, Zagreb 1957. и други.

³⁸ W. Watenbach, *Das Schriftwesen im Mittelalter*, Leipzig 1875²; A. Giry, *Manuel de diplomatique : diplomes et chartes, chronologie technique, éléments critiques et parties constitutives de la teneur des chartes, les chancelleries, les actes privés*, Paris 1925²; A. de Bouïard, *Manuel de diplomatique française et pontificale* I. *Diplomatique générale*, Paris 1929; H. Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre : für Deutschland und Italien* I–II, Berlin 1958³; A. Pratesi, *Elementi di diplomatica generale*, Bari 1963.

спољашња или само унутрашња обележја, само латинска или само ћирилска канцеларија, само владарске или само великашке исправе).³⁹

Стога, постоји простор за ново темељно истраживање феномена владарских канцеларија у средњовековној Босни, на начин изложен на првим страницама *Увода*, а модерна технологија омогућила је аутору да већину својих закључака изводи и сасвим независно од литературе, враћајући се извору – како непосредним увидом у документа приликом посете архивима, тако и непосредним увидом у комплетан садржај корпуса (прецизније – у текст исправа).

*

На крају је значајно навести и изворе на које се ослања ова дисертација. Као што је већ речено, циљ нам је био вратити се грађи у што већој мери и анализирати изворнике владарских докумената насталих у средњовековној Босни, јер се на тај начин може доћи до поузданијих сазнања и извршити провера закључака изнетих у ранијим студијама о јужнословенској, а посебно босанској дипломатици. Посете Дубровнику и Загребу⁴⁰, као и набавка квалитетних снимака из Будимпеште и Венеције⁴¹ омогућиле су што непосредан, што приближно непосредан контакт са изворима, па су детаљни подаци о спољашњим обележјима били доступни за преко 80% грађе. Увид нисмо имали пре свега у документе који се налазе изван колекција, у појединачним примерцима, широм Европе. Већином се ради о познијим преписима, али и о понеком оригиналу. Имајући у виду да спољашње састојке вреди анализирати само код оригинала, можемо рећи да је највећи део корпуса био покривен.

Када је реч о унутрашњим својствима и садржају, морало се прибећи практичнијем приступу и ослонити на постојеће збирке које садрже босанске

³⁹ Потпунији библиографски прегледи могу се наћи у: С. Ђирковић – П. Живковић, *Десетогодишњи резултати историографије о средњовековној Босни*, Преглед : часопис за друштвена питања 66/5, Сарајево 1976, 561–568; А. Gulin, *Pregled hrvatske diplomatike sa bibliografijom*, *Starine JAZU* 58 (1980) 193–220; Р. Živković, *Bibliografija objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni*, Travnik – Sarajevo 1982; Е. Kurtović, *Historiografska literatura o srednjovjekovnoj Bosni objavljena u zemlji i inostranstvu (1980.–1998.)*, *Prilozi IzIS* 29 (2000) 49–88; *Isti*, *Bibliografija objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni 1978.–2000.*, Sarajevo 2007.

⁴⁰ Архив ХАЗУ, Национална свеучилишна књижница и Хрватски државни архив у Загребу (јул 2007, октобар 2012, новембар 2013); Државни архив у Дубровник (јануар 2010). На овом месту изражавамо захвалност наведеним установама на љубазности и предусретљивости.

⁴¹ Захваљујемо колегама Ђерђу Рацу и Михају Куречку (Мађарски државни архив) и Небојши Порчићу (Филозофски факултет у Београду) који су посредовали у набавци репродукција из Будимпеште и Венеције.

повеље и писма, уз проверу важнијих или спорних места у изворницима.⁴² Од највеће помоћи су била критичка издања грађе у већ поменутиим часописима ССА и ГПБ, у којима је приређено преко стотину босанских владарских докумената (приближно 25% корпуса), већином ћирилских, али и извештан број (тачније – 16) латинских. Изузетно користан био је и седмотомни босански дипломатар који је прикупио, али никада није објавио Марко Шуњић, а чију су нам рукописну копију уступиле колеге из Сарајева.⁴³

Други ћирилски извори, најпре они дубровачке провенијенције, истраживани су на основу збирки Миклошића, Пуцића и Јиречека, исправљених и допуњених у Стојановићевом издању грађе.⁴⁴ За најстарије повеље коришћено је недавно издање – прва свеска тзв. *Дипломатара* коју су приредили В. Мошин, С. Ћирковић и Душан Синдик⁴⁵, док су појединачни документи који се махом не налазе у Дубровнику испитивани на основу бројних мањих или већих збирки и чланака у којима су објављени.⁴⁶ Новаковићеви Законски споменици, због начела на којима је у њима објављивана дипломатичка грађа, нису били ни од какве користи.⁴⁷

Када је реч о латинској грађи, она је знатно расутија по разним публикацијама, па је до одређених текстова била веома тешко доћи. Од посебне користи су биле мање збирке Фрање Рачког, Ивана Кукуљевића и Ферде Шишића, затим *Дипломатички зборник* Тадије Смичикласа и његових настављача, *Листине* Симе Љубића, Ферменцинова *Acta Bosnae* и неколико дипломатара издатих у Мађарској и Немачкој које је већим делом, самостално или

⁴² Преглед најзначајнијих објављених збирки дипломатичке грађе дат је у: *Енциклопедија српске историографије* (ур. С. Ћирковић – Р. Михалчић), Београд 1997, 18–32.

⁴³ М. Ђуњић, *Izvori za istoriju Bosne i Hercegovine (srednji vijek)* I–VII, Sarajevo 1977–1979. (rukopis). Захваљујемо колеги Емиру Филиповићу (Филозофски факултет у Сарајеву) који нам је омогућио увид у Шуњићев дипломатар.

⁴⁴ F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennaе* 1858; М. Пуцић, *Споменици србски (Споменици српски)* I–II, Београд 1858, 1862; К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА 11 (1892) I–VII, 1–117; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1–I/2, Београд – Сремски Карловци 1929, 1934. Није консултовано издање П. Карано-Твртковић, *Србски споменици или старе рисовуљ, дипломе, повелъ, и сношения босански, сербски, херцеговачки, далматински и дубровачки краљева, царева, банова, деспота, кнезова, войвода и властелина*, Београд 1840.

⁴⁵ В. Мошин – С. Ћирковић – Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писма Србије, Босне и Дубровника* I (1186–1321), Београд 2011.

⁴⁶ Видети издања у Прилогу 1 на крају дисертације.

⁴⁷ С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912, 2005².

као коаутор, приредио Л. Талоци.⁴⁸ У већем броју него у случају ћирилских, латинске босанске исправе могу се наћи и у веома ретким публикацијама, ситнијим радовима или у склопу прилога у магистарским тезама и докторским дисертацијама.⁴⁹ Када је реч о неколико примерака спорне аутентичности, чији су изворници одавно изгубљени, морали смо се ослањати на текстове донете у старијим, штампаним или рукописним, историјама, летописима и хроникама.

Занемарљив број докумената био је до сада објављен само у непровереним изводима или није био публикован уопште. У тим случајевима, текстови су проучавани на основу преписа начињених неспоредно са оригинала, са којим су сравњени.⁵⁰

Располажући, у складу са наведеним, практично потпуним корпусом босанске грађе, из кога су били искључени само одређени фалсификати, познати у историографији, али до чијих текстова нисмо успели доћи чак ни у изводу, могли смо констатовати да смо испунили предуслове за израду тезе и да имамо предложак на основу кога се може вршити легитимно и прецизно истраживање.

⁴⁸ D. Farlati, *Illyricum Sacrum* III–VI, Venezia 1765–1800; I. Kukuljević Sakcinski, *Izvadci listinah i poveljah bosanskih*, Arkiv 2 (1852) 1–34; Isti, *Spomenici bosanski i crnogorski*, Arkiv 2 (1852) 35–48; Isti, *Jura regni Dalmatiae, Croatiae and Slavoniae I–II*, Zagrabiae 1860–1862; Isti, *Njekoliko tiskom neizdanih srbskih, bosanskih i dubrovačkih listinah*, Arkiv 8 (1865) 193–203; J. Schafárik, *Acta archivi Veneti spectantia ad historiam Serborum et reliquorum Slavorum meridionalium* I–II, Belgradi 1860–1862; I. Nagy – I. Páur – K. Ráth – D. Véghely, *Hazai okmánytár = Codex diplomaticus patrius* III, Győr 1866; F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU 1 (1867) 124–163; S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike* I–X (960–1469), Zagreb 1868–1891; Isti, *Rukoviet jugoslavenskih listina*, Starine JAZU 10 (1878) 1–43; I. Nagy – A. Nyáry, *Magyar diplomaciai emlékek Mátyás király korából (1458–1490)* I–II, Budapest 1875, 1877; E. Ferenczy, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagreb 1892; L. Thallóczy – S. Barabás, *Codex Diplomaticus Comitum de Blagay 1200–1578*, Budapest 1897; T. Smičiklas et al., *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije (Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae)* I–XVIII (743–1399), Zagreb 1904–1990; L. Thallóczy, *Studien*, 325–449; F. Šišić, *Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća*, Starine JAZU 39 (1938) 129–320. Наглашавамо да је Смичикласов *Diplomatički zbornik* једно време објављивао и ћирилске босанске акте, али је од тог принципа у последњим томовима одустао, ограничивши се на латинске.

⁴⁹ Видети издања у Прилогу 1 на крају дисертације.

⁵⁰ Нпр. латинска верзија повеље бана Стјепана II Вукославу Хрватинићу о давању *вјере господске* (док. бр. 17, према Прилогу 1) или пуномоћје краља Томаша за Јакова Тесту (док. бр. 273, према Прилогу 1).

II

КОРПУС

Документи које су издавали босански ауктори и кроз које се огледа широк спектар њихове делатности представљају изворе првог реда за проучавање владарских канцеларија у средњовековној Босни. Пре него што се приступи њихој анализи мора се утврдити степен сачуваности грађе и, из фонда сачуваних исправа, издвојити јасно дефинисан корпус владарских докумената. Да би се то учинило, неопходно је изнети одређена методолошка правила којим смо се руководили. Дужност нам је, такође, упозорити на проблеме узорка који могу утицати на поузданост изнетих закључака.

*

1. ДЕФИНИСАЊЕ КОРПУСА

Важно је, на почетку објаснити, зашто је легитимно проучавати дипломатичку праксу средњовековне Босне као посебну тематску целину, тј. као одвојену и различиту (мада не и сасвим независну) од праксе састављања владарских докумената у другим савременим суседним државама, пре свега Србији и Угарској (са посебним обзиром на хрватске земље). Наиме, из најранијег периода, када је појам Босне био ограничен на шири простор око горњег тока истоимене реке не постоје сачувани владарски и властеоски документи. До друге половине XII века, византијски утицај на том подручју скоро се у потпуности угасио, док је угарски ојачао. Државно-правне везе са суседним словенским државама су ослабиле и Босна се у времену из кога већ имамо сачувани дипломатички материјал већ дефинисала као посебна држава, ширећи се постепено из својих првобитних оквира на области које су припадале земљама круне св. Стефана и монархији Немањића.¹

Иако је била под изразито снажним утицајем и честим притиском владара из династије Арпадовића и, касније, Анжујаца, Босна никада није постала

¹ В. Ђоровић, *Териториални развој Босанске државе у средњем веку*, Глас СКА 167 (1935) 3–47; С. Ђирковић, *Историја Босне*, 37–49.

интегрални део угарске државе. Сразмерно краткотрајна доминација хрватске властеле Шубића Брибирских (око 1300–1322) представљала је период најтешњих веза са Хрватском као угарском круновином.² Утицаји из Србије од краја XII до последње четвртине XIV века нису били довољни да доведу ни до обнове некадашњих државно-правних веза са Босном, ни до уплива српске дипломатичке праксе.³ Прилике и обичаји који су босанској држави владали утицали су на развој писмености и на формирање специфичних правних образаца, а у вези са тим и специфичне праксе записивања правних радњи. Босанске канцеларије нису биле лишене преузетих модела нити су у потпуности избегле зависност од утицаја околних држава, што није ни чудно за средњи век као време *топоса*, али јесу имале свој самостални развој. Није се, дакле, радило о пуком хибриду насталом мешањем формулара и правних и литерарних узора преузетих споља – Босна је развила аутентичне и препознатљиве посебности у својој дипломатичкој пракси, ослањајући се умногоме на обичајно право, о чему ће више речи бити накнадно.⁴

Неспорна независност и убрзано јачање државе Котроманића од друге четвртине XIV века иду додатно у прилог проучавању босанске дипломатике као посебне теме, нарочито ако се има у виду да огромна већина (око 97%) сачуваних докумената потиче управо из периода после 1322. и почетка самосталне власти бана Стјепана II.⁵ Упркос несмањеним утицајима из Угарске и Дубровника и појачаном утицају католичке цркве (већ од прве половине XIV века) и Србије (након освајања Хума, а посебно у периоду после 1377. године), Босна је задржала основна обележја своје државности, права и писмености из ранијег периода, надграђујући их новим моделима које су диктирали време, политичке, друштвене и привредне околности и владарска идеологија.⁶

Ни доба обласних господара, које је пренело многе владарске прерогативе на велможе у појединим областима, није довело до потпуног разарања босанске државе и раније утврђене дипломатичке праксе. Било је ту и сличности и разлика,

² С. Ћирковић, *Историја Босне*, 70–88; N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna. Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.)*, Zagreb 1994², 89–188.

³ Период најтешње сарадње везан је за раздобље управе краља Драгутина над Мачвом, Усором и Солима у периоду око 1284–1316. И Немањићи и Шубићи ородили су се са Котроманићима, али им нису могли наметнути власт, барем не дуготрајнију. С. Ћирковић, *Историја Босне*, 75–88.

⁴ Основне податке о унутрашњем уређењу Босне почетком XIV века даје: С. Ћирковић, *Историја Босне*, 93–96, 100–101.

⁵ Видети Прилоге на крају дисертације.

⁶ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 84–165.

што отвара простор за компаративни метод, али су све владарске канцеларије у Босни потекле из, у основи, истог модела који је био уобличен у време бана и краља Твртка. Пошто су биле везане за породице и појединце, оне су каткад надживеле и нестанак држава којима су дотичне особе владале.⁷ Османско царство је освојило Босанско краљевство 1463, али је краљица Катарина све до своје смрти писала званичне дописе господарима италијанских држава. Област Косача је освојена између 1463. и 1482, али представници тога рода састављали су документе и у XVI веку, мада у познијој фази у својству угарског или млетачког племства.⁸ Иако су неке од ових породица наставиле да постоје и касније, турско освајање Балкана и Угарске означило је крај једног раздобља и прекинуло дотадашње традиције у многим доменима живота, па тако и у дипломатичкој пракси. Стога можемо прву четвртину XVI века сматрати временом када коначно нестају све владарске канцеларије средњовековне Босне.

*

Већ смо истакли да су документи средњовековних босанских ауктора основни извори за историју њихових канцеларија. То, по природи ствари, значи да основни корпус чини искључиво грађа настала кроз наредбе и у склопу делатности босанских владара. Једино се та грађа мора подробно анализирати по свим својим спољашњим и унутрашњим обележјима. Накнадни записи – настали у окружењу ауктора, дестинатара или архивске установе, савремени или каснији, спреда или на полеђини оригинала – такође представљају изузетно важан, иако секундаран извор за ову тему.

Грађа другог реда може се поделити на две групе - на дипломатичку и на остале групе извора. Другоразредну дипломатичку грађу чине тзв. поредбени корпуси, тј. збирке докумената држава или комуна које су, током средњег века, гајиле најтешње односе са Босном и које су оствариле јак утицај на њену канцеларијску праксу (Дубровник; Србија – укључујући Рашку, Зету са приморским градовима и, посебно, Хум; Угарска – са посебним нагласком на Хрватску, Далмацију и Славонију; Венеција; Напуљска краљевина). Разуме се,

⁷ О историји Босне од времена уздизања обласних господара видети у: С. Ћирковић, *Историја Босне*, 166–341.

⁸ Нпр. документи бр. 374, 375, 380, 394, 399, 400, 401, 402 итд.

поредбеним корпусима припадају и босански документи које нису издавали владари, већ ситна властела.⁹

Остале групе извора подразумевају пре свега канцеларијске и нотарске књиге приморских комуна (пре свега Дубровника) и регистре преписке европских владара). У њима су сачуване регистрације појединих докумената, подаци о њима самима (укључујући каткад и физички опис) или о околностима њиховог настанка, као и о личностима које су биле укључене у настанак повеља, писама и бележака (као ауктори, писари, дестинатари, гласници, сведоци, протагонисти правног чина). На истом месту се могу наћи и помени бројних данас изгубљених докумената.¹⁰ Картулари и регистри цркава и манастира имају ограничен значај због безначајне (скоро непостојеће) и закаснеле задужбинарске праксе босанских владара и велможа. Литерарни извори, не само због своје малобројности, такође немају пуно података вредних за проучавање босанске дипломатике, док само у ретким случајевима од користи могу бити остаци материјалне културе (пре свега надгробни натписи).¹¹

Вратимо се сада нашем основном извору – корпусу владарских докумената средњовековне Босне. До сада није било пуно покушаја да се саставе потпуни спискови босанске дипломатичке заоставштине. На тај проблем упозоравао је још

⁹ Текстови ових докумената објављени су у низу дипломатара, махом оних који су већ наведени у уводном поглављу (Миклошић, Пуцић, Стојановић, Смичиклас, Шурмин, Љубић, серија *Monumenta Hungariae Historica* и др.). За српске латинске исправе најважније издање је: L. Thallóczy – A. Aldásy, *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára (1198–1526)*, Budapest 1907. За бројну мађарску дипломатичку грађу посебно су значајне још увек незавршене прегледне серије *Anjou-kori oklevéltár* (Szeged, 30 томова, 1990–2013) и *Zsigmondkori oklevéltár* (Budapest, 13 томова, 1951–2013), а за млетачку, бар када су у питању односи са Балканом, Валентинијева збирка – J. Valentini, *Acta Albaniae Veneta (Palermo–Milano–Venezia–Roma–Napoli, 25 томова, 1967–1979)*. Видети и: А. Смиљанић, *Писмо Дабижива Чихорића Дубровчанима*, ГПБ 2 (2009) 45–51; С. Ћирковић, *Писмо Радоње Куделиновића Дубровнику о заоставштини требињског свештеника*, ГПБ 3 (2010) 63–67.

¹⁰ Када је у питању Дубровник, нотарска и канцеларијска акта издавали су Грегор Чремошник, Јосип Лучић, Михаило Динић, Нела Лонза и други – *Monumenta Ragusina. Libri Reformationum I–V*, Zagreb 1879–1897; Г. Чремошник, *Канцелариски и нотарски списи 1278–1301*, Београд 1932; Isti, *Spisi dubrovačke kancelarije: Zapisi notara Tomazina da Savere 1278–1282*, Zagreb 1951; J. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке републике I*, Београд 1935; М. Ј. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике I*, Београд 1951; Исти, *Одлуке већа Дубровачке републике II*, Београд 1964; J. Луčić, *Spisi dubrovačke kancelarije. Zapisi notara Tomazina de Savere 1282–1284*, Zagreb 1984; Isti, *Zapisi notara Tomazina de Savere 1284–1286*, Zagreb 1988; Isti, *Zapisi notara Andrije Beneše 1295–1305*, Zagreb 1993; N. Lonza – Z. Šundrica, *Odluke dubrovačkih vijeća 1390–1392*, Zagreb–Dubrovnik, 2005; N. Lonza, *Odluke dubrovačkih vijeća 1395–1397*, Zagreb–Dubrovnik, 2011. Видети и: J. Гелчић, *Дубровачки архив*, ГЗМ 22 (1910) 537–588.

¹¹ J. Jelenić, *Ljetopis fra Nikole Lašvanina*, GZM 27 (1915) 1–36, 269–312; Ć. Truhelka, *Fojnička kronika*, GZM 21 (1909) 443–460; M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine I–IV*, Sarajevo 1962–1970.

А. Соловјев 1954. године.¹² У то се не могу убројати непотпуни регистри дубровачких повеља какви су прављени у Бечу или од стране Ћурлице, као ни листе донете у оквиру или у прилозима појединих проблемских чланака.¹³ Заправо, једино је М. Брковић у књизи *Srednjovjekovna Bosna i Hum. Identitet i kontinuitet* (2002) покушао начинити потпун списак босанских владарских докумената, али и он пати од бројних мањкавости и пропуста.¹⁴ Шуњићев *Дипломатар* заправо представља збирку фотокопија из раније објављених збирки и није опскрбљеним квалитетним садржајем који би могао послужити као основа за попис босанских повеља и писама.¹⁵ Из тих разлога, овом послу морамо сада приступити изнова.

Чињеница да први сачувани примерци средњовековне дипломатичке грађе босанске провенијенције датирају с краја XII, а последњи с почетка XVI века одређује и хронолошки распон нашег корпуса. Тај период се, у мањој или већој мери, поклапа са постојањем домаће власти у Босни, било да се ради о власти банова и краљева или о власти обласних господара.

Темељним прегледом свих архивско-библиотеких стецишта и постојећих збирки документарних извора може се утврдити да су ауктори непосредно везани за средњовековну босанску државу, у раније утврђеном периоду, издали најмање 422 јединице сачуване дипломатичке грађе. Наглашавамо да се ради о јединицама¹⁶, а не о примерцима (пошто је, у неколико случајева, нађено више преписа), као и да се ради само о сачуваном делу укупне издавачке продукције босанских ауктора која је, несумњиво, била бар неколико десетина пута већа. Такође је важно напоменути да су наведеним бројем обухваћене повеље, писма, тестаменти писани у првом лицу и белешке. Иако су изгледи за то сразмерно мали, остављамо могућност да би нова открића, било у оквиру архивских истраживања или кроз детаљнији преглед старих и ретких књига и рукописа, у извесној мери могла повећати сачувани узорак.

¹² А. Соловјев, *О потреби издавања српског дипломатара*, ИЧ 4 (1954) 43–69.

¹³ Оригинални документи дубровачког архива заведени су на више начина и имају низ различитих сигнатура – фонда *Acta Sanctae Mariae Maioris*, предбечку, бечку, ћурлицину и нову. Само за неке од ових сигнатура сачувани су пропратни спискови (неки се налазе у Архиву САНУ у Београду, а неки у Државном архиву у Дубровнику).

¹⁴ М. Brković, *Srednjovjekovna Bosna i Hum. Identitet i kontinuitet*, Mostar 2002, 202–232.

¹⁵ М. Šunjić, *Izvori za istoriju Bosne i Hercegovine (srednji vijek) I–VII*, Sarajevo 1977–1979. (rukopis)

¹⁶ Под јединицом се подразумева јединствени акт који се односи на одређени правни чин, без обзира у ком је облику/облицима сачуван.

Како бисмо из општег босанског корпуса од 422 јединице издвојили владарске документе морамо утврдити ко се све могао сматрати владарем у средњовековној Босни. То су, по природи ствари, били банови и банице (од XII века до 1377. године) и краљеви и краљице Босне (1377–1463, па и касније), који су од XIII века углавном били представници рода Котроманића. После смрти Твртка I (1391), међутим, долази до периода слабљења краљевске власти и постепеног уздизања „русашке господе“ – великаша који су се током наредне две деценије еманциповали и претворили своје растуће баштинске поседе, као и поседе својих људи (фамилијара), у феудалне области. Они су тако постали обласни господари, по много чему налик на оне у Србији након краја државе Немањића. Иако су остајали поданици босанске државе и круне и нису ни у једном тренутку помишљали на директну узурпацију централног трона, магнати су преузимали владарске ингеренције, па чак и неке резервате, и постајали у правом смислу – владари. На првом месту они су настојали, и углавном у томе успевали, да према страним државама воде највећим делом независну политику (и у дипломатском и у економском смислу). Међусобни односи русашке господе, тренутне политичке околности или захтеви странаца утицали су на односе између обласних господара и краља Босне. Природа тих односа зависила је како од правних обичаја, тако и од дневне политике о чему сведоче бројни историјски извори.¹⁷

Међу магнатске куће треба на првом месту убројати три главна рода – Хрватиниће, Косаче и Павловиће. Њихови представници неспорно су, у једном тренутку, преузели владарске ингеренције и представљали господаре својих пространих области. Тако је херцег Хрвоје Вукчић контролисао области у ширем окружењу реке Врбас и западна крајишта босанске државе на потезу од Саве до Јадранског мора; велики војвода Сандаљ Хранић и његови наследници држали су већи део Хумске земље, ширећи се временом на Запад и преко Неретве и на исток до Полимља; док је кнез Павле Раденовић утемељио моћ својих потомака – Павловића на простору источне Босне, средњег Подриња и, у једном дужем периоду, у Требињској области.¹⁸

¹⁷ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 166–250; Исти, *Русашка господа*, ИЧ 21 (1974) 5–17.

¹⁸ Ј. Радонић, *О кнезу Павлу Раденовићу. Приложак историји Босне крајем XIV и поч. XV века*, ЛМС 211 (1902) 39–62, 212 (1902) 34–61; F. Šišić, *Vojevoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba*

Поред поменутих три рода, извесну самосталност у деловању показали су и господари мањих области које, без обзира на то, можемо у неку руку сматрати владарима. Реч је најпре о властели Санковићима, који су у источним деловима Хумске земље и Конавлима први кренули у еманципацију од централне власти, али су у тим настојањима спречени садејством других магната, већ поменутих Косача и Павловића (прво 1391, а затим и 1404. године).¹⁹

У истој области, на ограниченијем простору Попова поља, велики степен самосвојности показали су Николићи, вероватно потомци једног огранка владарске династије Немањића.²⁰ У западном Хуму, на простору око ушћа Неретве и у Крајини истакнути род представљали су Радивојевићи – Јурјевићи – Влатковићи. Они су били рођаци владарске династије Котроманића и велики такмаци Косача у борби за власт над наведеним областима. О њиховој важности сведочи чињеница да су предводници најјаче „русашке господе“ почетком XV века водили рачуна о овој породици, а о њиховој прилагодљивости и континуитету чињеница да су се Влатковићи одржали на својим поседима и у раном турском периоду, све до треће деценије XVI века.²¹

Последња породица која, по нашем мишљењу треба бити укључена у корпус су Боровинићи. Они, за разлику од до сада поменутих, нису деловали сасвим самостално, већ су, иако потекли из области Павловића, највише служили кућу Котроманића, као њихови кнезови у срцу краљевског домена, а били су и сродници Хрватинића. Твртко Боровинић био је „велики кнез босански“, господар Високог, нуклеуса босанске државе, али и један од наследника Хрвоја Вукчића по женској линији. Стога смо сматрали да и Тврткових пет сачуваних докумената

(1350.–1416.), Zagreb 1902; А. Ивић, *Радослав Павловић, велики војвода босански*, ЛМС 245 (1907) 1–32, 246 (1907) 24–48; С. М. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Београд 1979; Ј. Мргић Радојчић, *Доњи Крају. Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002; Е. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Сарајево 2009; В. Nilević, *Poslednji Pavlovići. Bosna sredinom XV stoljeća*, *Historijska traganja* 5 (2010) 13–64, итд.

¹⁹ Ј. Мијушковић, *Хумска властелска породица Санковићи*, ИЧ 11 (1960) 17–54.

²⁰ А. Палавестра – Д. Спасић – Д. Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Београд 1991, 196–199. Ова породица није била предмет посебне студије.

²¹ С. Рудић, *О потомцима војводе Јурја (Ђурђа) Радивојевића – прилог родослову Влатковића*, *Споменица академика Марка Шуњића (1927–1998)*, Сарајево 2010, 233–241, са старијом литературом; Исти, *Петар Павловић – војвода хумски и Крајине*, *Зборник за историју БиХ* 7 (2012) 49–60.

треба узети у разматрање и, заједно са једним писмом његовог сина Ивана, унети у босански владарски корпус.²²

Иако се, у начелу, документима проистеклим из деловања представника наведених породица исцрпљује списак босанских владарских докумената, одлучили смо се да корпус у извесној мери проширимо тзв. „прелазном варијантом“ докумената. Најпре, како би се систематски могле проучавати владарске канцеларије обласних господара (и „крупнијих“ и „ситнијих“), морали смо у фонд додати и акта њихових претходника и наследника (тј. старијих и, ређе, млађих припаданика истог рода) чак и када они нису имали владарске ингеренције, што се, пре свега, односи на Хрватиниће и Санковиће.²³ Такође, корпус је допуњен и свим исправама особа нижег ранга које су деловале у име владара (посланици, овлашћени представници, дијаци, кнезови и кастелани који наступају у име својих господара итд.). То је посебно оправдано чињеницом да су те особе, врло често, биле и састављачи и писари аката.²⁴ У свега неколико случајева, владарски представници су наступали у своје лично име, али су и ти документи укључени у корпус како не би дошло до распрачавања узорка (нпр. случај Прибисава Похвалића).²⁵ У недостатку сачуваних докумената усорских великаша Станчића и подрињских велможа Златоносовића, у фонд су ушла два документа њихових подложника (Милорада Радечића и Драгише Дињичића).²⁶

Укупно осам докумената прикључено је статистичком владарском корпусу, иако би по свим правилима наведена акта требало да буду обухваћена поредбеним корпусом. Реч је о два документа дједова „Босанске цркве“, који се не могу сматрати владарским, али јесу проистекли из делатности представника највише црквене власти у Босни.²⁷ Преосталих шест докумената произашло је из деловања и потреба значајног властеоског и трговачког рода Тезаловића – Озрисаљића –

²² Р. Ћошковић, *Veliki knez bosanski Tvrtko Borovinić*, ССР XX/37 (1996) 57–81; С. Рудић, *Боровинићи. Властеоска породица из источне Босне*, Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине, Зборник радова са научног скупа, Рогатица 27–29. јуна 2002, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 259–278.

²³ Нпр. документи бр. 12, 13, 14, 25, 42.

²⁴ За основне податке о дијацима као посланицима и дипломатским представницима видети А. Бабић, *Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni*, *Radovi Naučnog društva NR BiH XIII/5*, Sarajevo 1960, 11–70 (preštampano u: А. Бабић, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1972, 81–167).

²⁵ За два писма о личној остави Прибисава видети бр. 192 и 206; Е. Куртовић, *Из хисторије банкарства*, 71–78.

²⁶ Документи бр. 203 и 265.

²⁷ Документи бр. 130 и 214.

Поповића – Богишића из источне Босне. Ова богата и разграната породица није имала владарске ингеренције, иако је често деловала у служби куће Павловића. Како сачувани документи регулишу само правне радње које се тичу приватних послова ауктора, они се не би могли подвести у фонд овлашћених владарских представника. Па опет, због релативне бројности, сматрамо их значајним и повезаним са актима Павловића, те су и они, статистички и аналитички, прикључени корпусу владарских докумената средњовековне Босне.²⁸

Овом методологијом, долази се до броја од 402 јединице које чине поменути корпус и које представљају главни извор за историју владарских канцеларија. Јасно је, дакле, да изван овог корпуса остаје свега двадесетак сачуваних исправа (мање од 5%) насталих на подручју средњовековне босанске државе. Ради се о документима које су издали представници локалне властеле за локалне потребе, а то су практично искључиво писма, махом упућена Дубровчанима из дубровачког залеђа. Напоменимо још само да ни у првобитни „општебосански“ фонд од приближно 425 јединица, а самим тим ни у владарски фонд, нису ушле исправе које су издали представници стране власти у Босни, које су издате у Хуму и Требињу пре него што су те области дошле под босанску власт (осим једног писма Санковића), као ни средњовековна турска акта из Босне, без обзира да ли су их издавали исламизовани представници домаћих родова, што укључује и документа Ахмед-паше Херцеговића (од тренутка његовог потурчења).²⁹ Укључене су, са друге стране, четири исправе Шубића Брибирских (само оне које су у непосредној вези са њиховом влашћу у Босни), као и исправе Хрватинића из Доњих Краја из периода доминације Брибираца, када је државна припадност тих области била спорна.³⁰

Када се резимирају претходни пасуси долазимо до закључка да је, за потребе истраживања владарских канцеларија у средњовековној Босни формиран корпус од 402 сачуване јединице докумената, који укључује како неспорно владарска, тако и акта „прелазног типа“. Њиме су обухваћене исправе које су

²⁸ Документи бр. 327, 336, 351, 352, 364 и 382. О роду Тезаловића највише су писали Павло Живковић и Срђан Рудић. Преглед старије литературе даје: С. Рудић, *Три потврде кнеза Влатка Поповића о примању дохотка од заоставштине кнеза Браила Тезаловића у Дубровнику*, ГПБ 3 (2010) 153–162.

²⁹ Од исправа које су изузете из корпуса већина је објављена у збирци Љубе Стојановића *ССП I–1 и I–2*, Београд–Сремски Карловци 1929, 1934.

³⁰ Ј. Мргић Радојчић, *Доњи Краји*, 26–46.

издали банови и банице, односно краљеви и краљице Босне (у распону од око 1159. до 1474. године) укључујући ту и босанске исправе Шубића; затим сви припадници великашких родова Хрватинића, Косача, Павловића, Санковића, Николића, Радивојевића–Јурјевића–Влатковића и Боровинића (из XIV, XV и XVI века) независно од тога да ли су у тренутку настанка документа преузели на себе владарске ингеренције; овлашћени представници владара, било банова и краљева или обласних господара (махом из XV века); два акта поглавара „Босанске цркве“ (1404, 1427) и шест исправа источnobосанске властеоске породице Тезаловића–Озрисаљића–Богишића–Поповића, која је заступала интересе Павловића, иако се конкретни документи (из периода 1466–1475) односе на њене личне послове.

Комплетан владарски корпус, какав је назначен горе, донет је у форми спискова на крају дисертације (Прилози бр. 1, 2 и 3). Први списак обухвата редни број јединице (који се користи и у тексту и критичком апарату као јединствени идентификатор документа), назив акта (састављен по принципу: аутор – дестинатар – евентуално предметно или хронолошко појашњење) и последње критичко издање документа. Други списак поред редног броја и назива акта садржи и утврђен, претпостављен или оквирни датум, затим податке о припадности канцеларији и земљи чувања и, најзад, податак о језику документа. Последњи, трећи списак садржи информације о статусу сачуваних примерака, аутентичности (дипломатичком статусу) јединица, те о општем и наменском типу исправа.³¹

Као што је напоменуто, као јединице у корпусу се посматрају документи који се односе на одређени правни чин или радњу, без обзира на број сачуваних примерака (тако се нпр. Кулинова повеља, сачувана у три примерка, води као једна јединица). Изузетак чине документи сачувани у оригиналу или савременој регистрацији који се баве истом материјом, али се разликују по неком унутрашњем састојку (попут Хрвојевог уговора са Дубровчанима из 1404. године³²). Повеље сачуване у два упоредна примерка на различитим језицима вођене су као две јединице (попут Стонске повеље Стјепана II³³), а исти поступак

³¹ Прилози се налазе иза Списка извора и литературе.

³² Документи бр. 131 и 132.

³³ Документи бр. 22 и 23. Овај принцип је примењиван само тамо где су оба примерка опстала до данас, у оригиналу или препису.

је примењен и код превода чији је недатовани изворник сачуван (нпр. преводи две исправе Стјепана II из периода око 1326. године³⁴). Уколико оригинал више не постоји, сви преписи су сврставани у јединствену јединицу (нпр. Дабиша Хрвоју 1392, Остоја Радивојевићима 1408. и слично), а приликом анализе предност је давана оној верзији која је најближа оригиналној (што је одређено на првом месту језиком, а затим хронолошком блискошћу са изворником).³⁵

Према броју јединица, корпус босанских докумената заостаје за практично свим савременим поредбеним корпусима, али тај заостатак није равномеран. Довољно је рећи да само Мађарски државни архив чува око 110.000 средњовековних исправа и скоро подједнак број фотографских репродукција набављених из других архива у свету. Само у тој установи чува се преко 22.000 оригинала, преписа и фотографија повеља и писама угарског краља и немачког цара Жигмунда Луксембуршког (1387–1437).³⁶ Хрватске великашке исправе сачуване су у неколико хиљада примерака.³⁷ Изузетно бројни су и документи италијанских држава истога раздобља.³⁸ Српски корпус обухвата око 600 јединица, од чега око 475 владарских.³⁹ Докумената које су издали Дубровчани од средине XII до почетка XVI века сачувано је сразмерно мало, отприлике колико и босанских, а разлог томе је што су они отпремани из града Светог Влаха дестинатарима чији су архиви изгубљени. Зато се практично читав дубровачки корпус мора црпети из малобројних оригинала и концепата и из неколико сачуваних регистара, као што су *Liber privilegiorum* (познатији као *Codex Ragusinus*) за повеље или прве књиге серије *Lettere e commissioni di Levante* (познатије као *Рускова књига*) за писма.⁴⁰ У свим случајевима који су овде

³⁴ Документи бр. 17 и 18.

³⁵ Документи бр. 86, 143, 170 итд.

³⁶ Претрага је могућа преко: <http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a110505htm?v=pdf&a=start>

³⁷ Ђ. Šurmin, *Hrvatski spomenici*. Sveska I (od god. 1100–1499.), Zagreb 1898; Т. Smičiklas et al., *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I–XVIII* (743–1399), Zagreb 1904–1990; Ј. Barbarić – Ј. Marković (pr.), *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Supplementa, Svezak I (1020–1270), Zagreb 1998; pr. Ј. Barbarić – Ј. Marković, *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Supplementa, Svezak II (1271–1309), Zagreb 2002. Видети и низ Талоцијевих дипломатара, објављених у издању Мађарске академије наука (према списку литературе на крају рада).

³⁸ Ради се о стотинама збирки, те их нећемо поименично наводити.

³⁹ Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 1–7. Порчић доноси и податке о бројности других европских дипломатичких корпуса средњег века (*Исто*, 5–7).

⁴⁰ Средњовековни дубровачки акти објављени су махом у две збирке – ћирилски у ССПП Љубомира Стојановића, а латински у Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље I/1–2*, Београд 1934.

наведени, ради се о корпусима *сачуваних* докумената. О изгубљеним документима босанских владара чији је помен сачуван биће више речи у одељку који следи.

Помени појединих докумената из периода до 1321. публиковани су у В. Мошин – С. Ћирковић – Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I* (1186–1321), Београд 2011.

2. СУДБИНА ГРАЂЕ И ИЗГУБЉЕНИ ДОКУМЕНТИ

Сачувани корпус којим располажемо представља готово занемарљив проценат укупне производње канцеларија средњовековних босанских владара. Та оцена није паушална, већ се може потврдити на основу више начина, пре свега путем анализе помена данас изгубљених докумената у сачуваној историјској грађи, али и посредно, логичким расуђивањем и познавањем чињеница о устројству и функционисању државе (па тако и Босне) у средњем веку. Довољно је детаљније прегледати неколико збирки у којима се налазе босанске дипломатичке исправе, па ће се наћи трагови више стотина несачуваних јединица, претежно писама, али понекад и повеља.

Разумно је претпоставити да је број издатих докумената далеко превазилазио и збир сачуваних јединица и сачуваних помена. О судбини бројне грађе која је изгубљена немамо конкретних података, али су немирне историјске прилике најбоље објашњење за њен нестанак.¹ Наиме, данашња малобројност исправа које су људи из средњовековне Босне међусобно размењивали мора се схватити као директна последица слома босанске државе и њеног пада под турску власт. До учвршћивања свог положаја, Османлије су се држале стандардног поступка - државу коју намеравају да освоје застрашивали су нападима акинџија, затим су је исцрпљивали данком, а након тога им је преостајало да земљу и фактички освоје и, каткад, да ликвидирају највиши феудални слој.² У последњој фази често су страдали и владарски архиви.

Архиви Котроманића, Павловића и подрињских Ковачевића, у којима су се можда налазили и други примерци или концепти докумената које су они издавали, нетрагом су нестали. Иако нису ликвидирани, слична судбина задесила је и Косаче, али није извесно да ли су представници ове породице успели да део својих привилегија пренесу у Угарску и Венецију, где су њихови наследници

¹ Уопштено о судбини грађе: С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици XXVI. Историја повеља – Губљење – Уништавање – Чување – Архиви*, Глас СКА 169 (1935) 49–75; Исти, *Историја српског народа у средњем веку I. Извори и историографија (књига I: О изворима)*, Београд 1937, 258–308; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 45–66.

² Тезу о три фазе османског освајања заступа Халил Иналџик (Н. İnalçık, *Ottoman Methods of Conquest*, *Studia Islamica* 2 (1954) 103–129).

пребегли.³ Део архива Хрватинића сачуван је захваљујући раном преласку дела тога рода у Угарску (половином XIV века), али је већина такође изгубљена.⁴ Владарске и великашке породице које су изумрле пре османског освајања такође нису оставиле иза себе писану заоставштину. Иако се већина ситнијег босанског племства прилагодила турској власти и остала на својим поседима, неко време чак и без нужне исламизације, нису сачуване ни привилегије које су њима вероватно издавали њихови феудални сениори, краљеви и обласни господари. Након што је наведена нижа властела добијала османске потврде својих поседа, раније даровнице нису имале исти значај.⁵

Слична судбина задесила је, нажалост и Угарску, у којој је сачувано јако мало средњовековних докумената који су упућивани централној власти. Изузетно богат фонд Мађарског државног архива сачињен је углавном од низа серија потеклих од племићких породица, црквених институција (углавном монашких редова), као и из приватних збирки.⁶ Само мали део тог обимног материјала заиста је био део краљевске збирке. Релативно систематични регистри угарских краљевских исправа (и оних које су краљеви издавали и оних које су примали) потичу тек из хабсбуршког периода, дакле из времена после Мохачке битке (1526).⁷ Турско освајање хрватских и мађарских области током XV и XV века довело је до нестанка бројних архива, у којима су се, без сумње налазили и неки документи босанске провенијенције. Најважнији извори за владарске канцеларије

³ О богатству породичног архива Косача, чак и у раној фази њихове еманципације сведочи дубровачка белешка из 1404. у којој Сандаљу Хранићу казују да сви босански великаши имају бројне повеље издате од владара, а да их он има „пуну кућу“ – *zschuno nobel homo ha privilegii de Bossina et vuu ne havete plena la chaza de essi*. Исти велможа је 1406. у свој поклад унео један „кофанац“ и две „шкатуле“ са повељама, записима и књигама (Е. Kurtović, *Sandalj Hranic, 377–379*; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 138–139). О позним Косачама видети у: В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Београд 1979.

⁴ G. Wenzel, *A Szlav történeti emlékek és a Magyar történelem*, *Történelmi Társulat* 2 (1879) 1–23; F. Šišić, *Iz arkiva u Körmendu*, *VZA* 7 (1905) 209–227; Lj. Thallóczy, *Istraživanje o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje körmendskog arhiva*, *GZM* 18 (1906) 401–444; J. Мргич Радојчић, *Доњи Крају*, 63–69. Видети док. бр. 15–20, 31, 33–35, 41, 45, 47.

⁵ Уколико није страдала у току освајања, владарска и великашка грађа није накнадно уништавана од стране Турака. Постоје чак бројни примери да су османске власти потврђивале поседе властели на основу приложених повеља које су биле прихватљиве и на шеријатском суду. Видети: А. Фотић, *Уговори на „другим језицима“ и османски шеријатски суд (XVI–XVIII век)*, *Balkanica* 32–33 (2001–2002) 2003, 175–182; Исти, *Средњовековне повеље на шеријатском суду: примери из повести манастира Хиландара (XV–XVI век)*, *Хиландарски зборник* 11 (2004) 325–336; I. Kolovos, *A Biti of 1439 from the Archives of the Monastery of Xeropotamou (Mount Athos)*, *Хиландарски зборник* 11 (2004) 295–306.

⁶ *Collectio diplomatica Hungarica*, Budapest 2008. (DVD-ROM)

⁷ *Libri Regii – Királyi Könyvek*, Budapest 2006. (DVD-ROM)

у средњовековној Босни који се данас чувају у Мађарској налазе се у збиркама породица Баћањи и Естерхази пренетим у Будимпешту из Керменда, односно Жељезног (данас Ајзенштат у Градишћу у Аустрији), у збирци средњовековних шибенских исправа, као и у збирци коју је, набавком са различитих страна, формирао племић Никола Јанковић (Miklós Jankovich) у XIX веку. Јанковићева збирка је из Мађарског народног музеја касније пренета у Архив.⁸ Када је реч о сачуваним архивима средњовековног хрватског племства, већина потиче са простора Славоније, а у њима, као и у оним потеклим са подручја Хрватске, за сада нису пронађене босанске повеље и писма. Можда је узрок томе и чињеница да су од турске најезде највише страдали управо великашки архиви на простору северне и средње Далмације које су имале највише веза и контаката са Босном.⁹

Дубровник је, као што се лако може закључити био и остао водеће стециште босанске дипломатичке грађе. Близу две трећине докумената који чине корпус средњовековних босанских владара налазе се данас у Дубровнику (са актима ситног племства, тај проценат је и нешто већи). Па опет, као што ће се видети у тексту који следи, у град Св. Влаха доспело је још најмање 200 босанских исправа, углавном писама, које су сада сачуване само у помену.¹⁰ Иако је ова приморска комуна несумњиво имала примат у кореспонденцији са средњовековном Босном, њен пример сведочи о потенцијалима босанских владарских канцеларија за издавање званичних докумената. Нека су исправе упућиване нпр. Сплиту, Трогиру, Шибенику, Венецији, Србији, Угарској, те српском, хрватском и мађарском племству у бројчаном смислу и заостајале за онима упућеним Дубровнику или издаваним унутар саме Босне, ипак је сасвим јасно да се радило о хиљадама примерака, од којих нам је до данас сачувано свега нешто више од 400.

Венеција и некадашњи млетачки поседи у Далмацији, иако поштеђени неспоредних ратних разарања, такође нису сачували много босанских докумената.

⁸ F. Šišić, *Iz arkiva u Željeznom*, VZA 7 (1905) 137–177; ur. J. Barbarić – J. Kolanović, *Šibenski diplomatarij. Zbornik šibenskih isprava*, Šibenik 1986. Збирке у којима се налазе исправе из Керменда и неколико повеља из архива грофова Јасенака већ су наведене у нап. 44. У недостатку стручне литературе посвећене његовој збирци, о животу и делу Николе Јанковића погледати страницу: http://hu.wikipedia.org/wiki/Jankovich_Mikl%C3%B3s

⁹ J. Stipišić – M. Šamšalović, *Isprave u Arhivu Jugoslavenske akademije (Inventar)*, Zbornik OPZ JAZU 2 (1959) 289–379; 3 (1961) 563–643; *Pregled arhivskih fondova i zbirki Republike Hrvatske* 1–2, Zagreb 2006.

¹⁰ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 46; Е. Kurtović, *Sandalj Hranić*, 420–427.

Један од разлога за то је превелик апарат млетачке државе који је упијао огромне количине грађе, па се стога прибегавало чувању само најважнијих исправа, најчешће у склопу великих регистара, било да се радило о прилозима одлукама већа или о посебним збиркама привилегија (као што је фонд *Commemorialia* Државног архива у Венецији). Постоји могућност да млетачки архив чува још неке исправе јужнословенских држава и владара, пошто неки фондови нису у целости архивистички сређени, али су мале шансе да ће доћи до некаквог спектакуларног открића.¹¹

Слична пракса регистрације најважнијих аката уведена је и на далматинским поседима Венеције (нпр. *Златна књига града Сплита*).¹² Додатну неповољност представљала је одлука да се већи део архивске грађе приморских комуна источног Јадрана обједини у провидурском седишту у Задру. Пренос није био сасвим систематичан и део материјала је изгубљен или загубљен. Задарски архив још увек није у довољној мери истражен, па би се у прегледом неких серија могле очекивати и мање допуне босанском дипломатичком корпусу.¹³ О томе сведочи информација добијена од колеге Оливера Јенса Шмита који је у Задру, у фонду Корчулански архив, наишао на један документ који је херцег Стјепан Вукчић Косача издао Корчуланима. Та исправа нам, нажалост, није била доступна приликом састављања овог рада.¹⁴ Било је и других неприлика које су уништавале грађу у Далмацији и у градовима Боке Которске – нестанци приватних збирки услед изумирања власника, небриге или продаје (нпр. архив сплитске породице Циндро, који је користио Иван Лучић Трогиранин; неколико приватних архива из Сплита, Трогира, Корчуле); пожари и земљотреси (Котор, Дубровник); отуђивање грађе од стране приватних лица или истраживача (делови Омишког и Дубровачког архива) и слично.¹⁵

¹¹ А. Da Mosto, *L'Archivio di stato di Venezia. Indice generale, storico, descrittivo ed analitico* I–II, Venezia 1937; *Guida generali degli Archivi di stato* IV, Roma 1994, 869–1148.

¹² *Zlatna knjiga grada Splita* I (pr. V. Gligo – M. Berket – V. Rismondo – Lj. Šimunković), Split 1996.

¹³ *Pregled arhivskih fondova i zbirki Republike Hrvatske* 1, Zagreb 2006, 877–932.

¹⁴ Документ је коришћен у раду О. J. Schmitt, „*Contrabannum*“ – *der adriatisch-balkanische Schmuggel im ausgehenden Mittelalter*, Südost Forschungen 67, München 2008, 1–26.

¹⁵ Прегледи архивских фондова из XX века, објављивани у часопису *Архивист*, не бележе раније губитке. О приватизацији грађе некадашњих јавних власти, на примеру Трогира, видети у: I. Benyovsky Latin – A. Plosnić Škarić, *Rad Mihe Barade na Trogirskim spomenicima – objava dokumenata XIII. i XIV. stoljeća*, PP 40 (2011) 35–43.

Осим Венеције, и други италијански градови су водили преписку са средњовековним босанским владарима, посебно у XV веку, када су политичке и економске везе Босне са Западом продубљене. Међутим, ни у архивима широм Италије, изгледа, није сачувано пуно материјала. Наиме, као и Венеција, и други градови и државе на Апенинском полуострву, имали су преобимну кореспонденцију, па су прибегавали регистрацији најважнијих докумената и потпуном излучивању мање битних. Сигурно је да су највише страдала веровна писма која су доносили посланици, али не само она. У недостатку података не знамо засигурно ни у ком су облику сачувана писма босанских владара упућена у Милано (осим једног за које се поуздано зна да је оригинал), док се у Фиренци чувају само регистровани одговори на допис Твртка I о Косовској бици и на једно посланство херцега Стјепана везано за питање царина.¹⁶ Будући истраживачи би требало да посвете више времена овим, као и архивима градова дуж западне обале Јадрана (посебно онима у Анкони и широм Апулије). Трагична судбина Напуљског архива из 1943. није утицала на степен очуваности босанског владарског корпуса. Наиме, већина оригиналних исправа излучена је вековима пре бомбардовања и потоњег пожара. Пропали су само регистри које су већ проучили Макушев и Рачки, а у којима није било средњовековних босанских исправа, већ само оних издаваних дестинатарима из Босне. Сличан случај је и са сачуваним арагонским регистрима из Барселоне – они садрже помене босанских писама, али не и њихов текст.¹⁷

Потенцијална нова открића средњовековних докумената босанске провенијенције су могућа, али није вероватно да би она била бројна. Она се најпре могу очекивати у прилозима неких непрегледаних серија Млетачког, Задарског или Будимпештанског архива, или пак у приватним збиркама у које су се стицале

¹⁶ В. Макушев, *Прилози к српској историји XIV. и XV. века*, Гласник СУД 32 (1871) 173–177, 195–199; I. Nagy – A. Nyágy, *Magyar diplomaciai emlékek Mátyás király korából (1458–1490)* II, Budapest 1877, 181, 264–265.

¹⁷ В. Макушев, *Историческіе памятники Южныхъ Славянъ и соседнихъ имъ народовъ. Извлеченные изъ итальянскихъ архивовъ и библиотекъ. Часть I. Книга 1*, Варшава 1874; Исти, *Исторјски споменици јужних Словена и околних народа* II, Београд 1882; F. Rački, *Izvadci iz kralj. osrednjeg arkiva u Napulju za jugoslovensku poviest*, Arkiv 7 (1863) 5–71; L. Thallóczy, *Studien*, 323–449.

исправе које су на разне начине напуштале своја изворна места чувања почев од XV века.¹⁸

Са друге стране, много је мања вероватноћа да би се у Турској могли наћи владарски документи. Поуздано знамо да су Османлије чувале репрезентативне књиге и документе (пример *Светостефанске* тј. *Бањске повеље* и *Хрвојевог мисала*), али није познато шта су радили са осталима.¹⁹ Трагови средњовековног права уопште, али и неки конкретни правни чинови (посебно везани за баштинска питања) у османским документима упућују на то да су Турци били упознати са средњовековним повељама и дипломатичком праксом, а о томе сведочи и турско-словенска грађа из Дубровачког архива.²⁰ Међутим, чак и да су баштинске повеље неко време чуване од стране османских власти, данас их, чини се, више нема, пошто је у Истанбулу, као главном архивском средишту, сачувано веома мало дипломатичке грађе старије од XVI века, чак и матично турске провенијенције. Пре ће бити да су владарски архиви заиста уништавани приликом освајања када је војсци неколико дана дозвољавана пљачка.²¹ Са друге стране, као што смо већ поменули, документи који су преживели имали су валидност и у османској држави, па чак и на шеријатском суду.²²

Збирке документарне грађе, пре свега оне настале деловањем власти трговачких градова Далмације и Италије незаобилазан су извор у потрази за

¹⁸ Неки подаци о „промету“ грађе кроз архиве у Бечу и Будимпешти могу се наћи у: Ј. Радонић, *Рад Српске краљ. Академије на издавању архивалија из далматинских, а нарочито Дубровачког архива*, Годишњак СКА 42, Београд 1933, 339–366 и I. Borsa, *Diplomatička zbirka fotokopija Mađarskog zemaljskog arhiva*, Zbornik OPZ JAZU 13 (1983) 1984, 245–249.

¹⁹ Наведени споменици у форми кодекса сачувани су у Ески тј. Топкапи сарају у Истанбулу. Видети: Lj. Thallóczy, *Glagolski misal hercega Hrvoje u Eski-saraju u Carigradu*, GZM 4 (1892) 105–107. Данашњи Топкапи сарај је у XIX веку називан Ески (Стари) сарај.

²⁰ Ѓ. Truhelka, *Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive*, GZM 23 (1911) 1–162, 303–350, 437–484, table I–XIX; V. Boškov, *Odnos srpske i turske diplomatike*, ЛС 3–4 (1980) 219–236.

²¹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 400–401; С. Рансиман, *Пад Цариграда*, Нови Сад 1996.

²² Штавише, управо је османско поштовање доказне моћи средњовековних повеља, довело до нестанка оригиналних словенских верзија Стонских повеља из 1333. и финалне признанице браће Херцеговић о очевом наследству из 1470. Турци су их, наиме, тражили од Дубровчана због неких спорова око поседа и међу Косачама 1472. и 1474. године, направили преписе, а оригинале послали у Цариград одакле никада нису враћени. Видети: Г. Чремошник, *Студије из српске палеографије и дипломатике*, Гласник Скопског научног друштва 21, Скопље 1940, 17–18; Isti, *Bosanske i humske povelje* (1952) 320; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 76–77, 101–103. Са друге стране, неке повеље Павловића имају турске преписе, али су им сачувани и оригинали.

исправама средњовековних владара Босне које нису сачуване.²³ Бројне монографије настале из пера критичких историчара током XX и почетком XXI века такође су забележиле низ помена изгубљених босанских докумената са којима су се аутори сусрели приликом прегледања и исписивања архивске грађе. То су углавном писма (обавештења, пуномоћја) или експедиторије (признанице), а њихов број није занемарљив. Није нам задатак да их сада побрајамо, те само упућујемо читаоце на ту чињеницу.²⁴

*

Користећи се само *Старим српским повељама и писима* Љубомира Стојановића, утврдили смо постојање скоро 200 докумената, за које нам је сада сачуван само помен и, евентуално, тип. Ради се углавном, али не искључиво, о писмима која су послужила као повод за дубровачке одговоре забележене у једном од ретких сачуваних канцеларијских регистара – *Lettere e commissioni di Levante I*, тзв. *књизи Руска Христифоровића (1395–1423)*.²⁵ Руско је био вишегодишњи словенски (српски) канцелар Дубровачке комуне, а своје концепте је записивао у једну свеску која представља драгоцен извор за историју односа Дубровника са суседима крајем XIV и почетком XV века.²⁶ Иако су дубровачке власти још 1364. донеле одлуку да се важнија општинска преписка региструје, данас знамо само за једну архивску књигу тог типа – *Рускову књигу*. Како су власти града Св. Влаха понекад отписивале јединствен одговор и на 2–3 писма босанских владара, тако је број помена већи од броја сачуваних одговора Дубровчана.²⁷

Изрази који се срећу при поменима писама најчешће су „*разумесмо шта сте нам писали*“ или „*примисмо лист / (у)писаније Ваше...*“, а каткада је потребан темељнији преглед садржаја документа како би се нашли трагови изгубљеног

²³ S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike I–X (960–1469)*, Zagreb 1868–1891; Isti, *Commissiones et relationes venetae I*, Zagreb 1876. За дубровачку грађу видети нап. 10 у претходном поглављу (II 1).

²⁴ Најише помена је сачувано за исправе Косача, дугогодишњих непосредних суседа Дубровчана. Видети у: С. Тирковић, *Херцег Стефан*, passim; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, passim; Е. Куртовић, *Sandalj Hranić*, 419–427.

²⁵ Први је Рускову књигу објавио Медо Пуцић – М. Пуцић, *Споменици српски I*, Београд 1858.

²⁶ О Руску Христифоровићу видети у: К. Jireček, *Die Mittelalterliche Kanzlei*, 204–206; С. Станојевић, *Студије XIV*, 59–60.

²⁷ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 45–46.

писма. Тако се у *Русковој књизи*, као и унутар текстова неких оригиналних дубровачких исправа наилази на помене: једног писма бана Стјепана II, две разрешне исправе Твртка I, осам писама војводе Радича Санковића (1398–1401), једног писма краљице Јелене Грубе (1395), преко 80 повеља и (углавном веровних) писама великог војводе Сандаља Хранића, његове супруге и таште (1397–1433), осам писама краља Остоје (1398–1409), шест чланова породице Радивојевић–Јурјевић (каснијих Влатковића, 1398–1419), пет кнеза Павла Раденовића (1400–1411), око 25 исправа великог војводе и херцега Хрвоја Вукчића (1400–1415) међу којима су била и два писма за која се експлицитно наводи да су латинска. Сачуван је и помен једног писма краљице Витаче (1399), као и три писма двојице предводника рода Златоносовића – Вукмира и Вукашина (1403–1415) и једно дворског кнеза Мирка Радојевића (1403). Ту је још и 7 писама краља Твртка II Твртковића (1406–1423), једно Вукца Хранића (1407), једно кнеза Петра Павловића (1411), два Браила Тезаловића (1412–1421), четири Гргура Вукосалића и стрица му Милише (1415–1417), једно краљице Јелене Нелипчић (1418), шест војводе Радосава Павловића (1420–1422) и једно Катарине Боровинић (1423).²⁸

Из периода који није обухваћен Русковом књигом, дакле после 1423. године, помена има мање, али их не нестаје, захваљујући формулару у коме је садржана констатација да су посланици долазили са „веровним листовима“. На тај начин знамо за најмање пет веровних писама великог војводе и херцега Стјепана Вукчића Косаче (1435–1465), најмање 14 његових синова (1466–1478), једно Теодоре, супруге Радосава Павловића (1442), два Петра и Николе Павловића (1454), пет браће Влатковића (1458–1493).²⁹ Да поновимо – када се све до сада изложено узме у обзир, само из дубровачке дипломатичке грађе сазнајемо за близу 200 данас изгубљених босанских владарских докумената.

Грегор Чremoшник је указивао и на недостатак неколико повеља које су морале постојати, попут Сандаљевог уговора са Дубровчанима из око 1397. о

²⁸ *ССП* I-1, 71–72, 127–130, 133, 135–136, 177, 238–239, 246–250, 253–264, 267–290, 292–293, 303–305, 313–320, 322–327, 337–339, 341–342, 344–352, 354–355, 358, 360–364, 368–369, 371–384, 411, 414–418, 430–433, 436–437, 448–452, 454–455, 457–474, 477, 481–484, 499–503, 510–511, 520–522, 525, 529–530, 533–534, 537–539, 544–545, 551–552, 570–571, 579, 581–582; *ССП* I-2, 4–5.

²⁹ *ССП* I-2, 45–53, 60–62, 78–83, 113–114, 139–140, 142–148, 176, 178–185, 187–188, 194.

слободи трговине и укидању непредвиђених соних тргова и царина.³⁰ Да ли су овај и слични документи постојали за сада не можемо знати, али би темељно истраживање канцеларијско-нотарских књига вероватно дало нове резултате у потрази за изгубљеном дипломатичком грађом, како босанском, тако и српском, угарском, напуљском итд. И ту би се махом радило о писмима, пошто су повеље представљале важнија, свечанија и, самим тим, боље чувана акта. Међу писмима су најмање чувана она веровна (чија је употребна вредност била једнократна) и информативна (било зато што су била поверљива или зато што је поступање по њима било завршено).

Ђорђе Бубало је указао и на могућности које пружа грађа која није дубровачке провенијенције. Тако је, рецимо, само у једној Талоцијевој збирци сачуван помен 9 писама херцега Стјепана послатих напуљском краљу Алфонсу V (I) Арагонском.³¹ Сигурно је да су бројни документи настали дипломатском комуникацијом босанских владара са бројним страним владарима (пре свега угарским, италијанским и српским али и владарима других европских држава), великашима у земљи или неспоредном суседству, аутономним градовима, ситнијим племством. Тим поводом морале су бити састављене хиљаде повеља, писама и бележака током 350 година веће или мање самосталности средњовековне босанске државе (од средине XII до краја XV века). Стога би будући истраживачи морали детаљно прегледати како расположиве збирке објављене архивске грађе (пре свега регистре и друге записнике одлука органа власти појединих држава и градова), тако и необјављену грађу – пре свега у Дубровнику, Задру, Сплиту, Загребу, Котору, Будимпешти, Венецији, Милану, Фиренци, Напуљу и другим италијанским градовима, али и у нешто удаљенијим центрима попут Беча или Барселоне. На то да би такво истраживање било оправдано упућује феномен „веровних писама“. Може се са великим поуздањем рећи да је сваки посланик морао имати такву акредитивну исправу. Стога је

³⁰ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 273–274. Само за Сандаља Хранића, а на основу дипломатичке грађе и канцеларијских књига, Есад Куртовић наводи помен близу стотину (најмање 97) изгубљених аката из периода 1397–1434 (E. Kurtović, *Sandalj Hranić*, 420–427).

³¹ L. Thallóczy, *Studien*, 356, 370, 385, 401, 403, 408–409, 414; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 46, 190. Забележени су помени 9 писама из раздобља 1444–1457.

веровних писама било практично колико и посланичких мисија, а таквих је, само у Дубровнику, забележено на стотине.³²

Вредно потенцијално стециште могао би представљати и Ватикански архив, посебно имајући у виду да су нпр. подаци из једне изгубљене повеље босанског бана Нинослава сачувани, додуше из треће руке (преко данас такође изгубљене повеље мађарског краља Беле IV), у исправи папе Гргура из 1375. године.³³ У разним рукописима, расутим широм Италије, такође се срећу помени исправа, махом писама, босанских владара и великаша. Дobar пример за то је нпр. сачувани регест писма херцега Петра Балше издатог у Калнику 9. марта 1510. а упућеног млетачким званичницима.³⁴

Постоје и примери да се трагови изгубљених докумената налазе у свечаним повељама босанских владара издатим за домаће потребе. Тако нпр. о два своја отворена листа под средњим печатом, упућена каптолу и властели која је требало да изврши истрагу код сумећника пре даровања Ливна Хрвоју Вукчићу, говори краљ Остоја у својој повељи из 1400. године. Након извршене истраге, Остоји је враћен лист локалног племства са печатима.³⁵

Раније смо истакли да је мало вероватно да ће у наредном периоду доћи до некаквог сензационалног открића нових стецишта сачуване дипломатичке грађе. Са друге стране, вредело би уложити истраживачки напор и што прецизније утврдити број расположивих помена данас изгубљених босанских исправа. То истраживање, међутим, излази из замишљених оквира овога рада. За нашу тему је најважније што се овим прегледом помена може стећи бољи увид у продукцију босанских канцеларија, посебно у типолошком погледу.

*

Нажалост, босански дипломатички корпус претрпео је у последњих 100–150 година више губитака, него нових открића. Чак су и неке исправе које су дуго одолевале времену и које су укључене у наше истраживање сада изгубљене или, барем, затурене. На овом месту ћемо се, стога, кратко осврнути на садржајем

³² О веровним документима у Србији видети: Ђ. Бубало, *Писана реч*, 202–208; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 338–343. Поред већ наведених помена веровних писама из Дубровника, постоји и један из Котора (А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 203).

³³ *Codex diplomaticus IV* (1906) 236–240.

³⁴ В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 160.

³⁵ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 116, 241.

познате документе за које се више не зна поуздано где се налазе и на оне који су променили првобитно место чувања, иако ће више речи о стециштима грађе уопште бити у наредном одељку.

Већина губитака објављене грађе десила се током XIX и, посебно, XX века. Међутим, још су раније нестали оригинали неколико босанских повеља и писама које је користио Иван Луцић Трогиранин. Иако он не наводи увек како је дошао до појединих докумената, на више места као важно извориште помиње породични архив сплитских племића Циндра. Шта се са овом приватном збирком, која је несумњиво била богата, у међувремену десило – није нам познато.³⁶

Највећу штету босанска дипломатика је претрпела губитком 7 повеља из некадашњег архива Хрватинића који су, породичним везама и путем наслеђивања поседа доспели у архив Баћањија у Керменду. Упркос често понављаној тврдњи да су сви документи из те збирке настрадали у Другом светском рату приликом бомбардовања кермендског дворца – та информација није тачна. Читав фонд Баћањија је још пре рата пребачен у Мађарски државни архив у Будимпешти, али његова пуна каталогизација није одмах извршена. За време Мађарске револуције 1956. и уласка совјетских трупа у Будимпешту, један пројектил је погодио зграду Архива и том приликом је дошло до уништења већег броја исправа. Према до сада расположивим подацима, том приликом су страдале и данас недостајуће исправе. Њих је било укупно седам, док су преостале (њих шест, укључујући ту и два преписа-превода) на срећу сачуване. Штета је, међутим, велика и због чињенице да су изгубљени примерци били снабдевени великим печатом Стјепана II, од кога је сада остао само отисак начињен за Земаљски музеј у Сарајеву, односно неколико печата Шубића о којима данас не знамо баш ништа, јер описи Талоција и Шишића нису били детаљни.³⁷

³⁶ I. Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelodami 1666; G. Lucio, *Memorie storiche di Tragurio ora detto Traù*, Venetia 1673. (у преводу: I. Lucić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru I–II*, Split 1979); F. Bulić, *Note cronologiche e documenti raccolti da Giovanni Lucio Traguriense*, *Bullettino* 4 (1881) 70–71, 86–87, 102–103, 119–121, 134–136, 171–173. О изгубљеним документима породице Циндро (De Cindris) видети: Z. Nikolić Jakus, *Bugari u Splitu? Priča o porijeklu jedne srednjovjekovne plemićke obitelji*, *Hrvati i Bugari kroz stoljeća* (ur. D. Karbić – T. Luetić), Zagreb 2013, 23–49.

³⁷ F. Šišić, *Iz arkiva u Körmendu*, 209–227; Lj. Thallóczy, *Istraživanje o postanku*, 401–444; Isti, *Studien*, 3–65, 273; I. Borsa, *Diplomatička zbirka fotokopija*, 245–249; J. Мргич–Радојчић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића кнежевима Вуку и Павлу Вукославићу*, *ССА* 1 (2002) 79–80. Два сачувана печата Шубића из 1305. описана су у: Н. Исаиловић, *Повеља бана Павла Шубића и његових синова кнезу Хрватину Стјепанићу*, *ГПБ* 3 (2010) 12–14.

Посебну мистерију и ненадокнадив губитак представља нестанак једне од највреднијих јединица босанског владарског корпуса – баштинске повеље којом краљ Остоја поклања Ливно великом војводи Хрвоју Вукчићу и његовом сину Балши (1400). Непознатим путем ова исправа се до средине XIX века нашла у поседу једног српског трговца из Пеште. За њу је некако дознао Иван Кукуљевић Сакцински, преписао је и објавио у свом *Arkivu za povjestnicu jugoslovensku*. Навео је, у свом издању, да ју је на брзину исписао пошто му је власник све време практично хтео „отети из руку“. Пошто је дотични трговац касније упао у финансијске проблеме, повељу је, сазнавши некако за њу, купио српски кнез Михаило Обреновић. Преко тадашњег председника Српског ученог друштва, Јована Гавриловића, кнез ју је предао на критичко објављивање тада веома младом Стојану Новаковићу који је ново издање презентовао у Гласнику СУД-а (1868).³⁸

Шта се од тада збило са тим документом, опскрбљеним великим обостраним печатом од 11 см, нико не зна. Како је кнез те године убијен, није познато да ли му је повеља, као његово власништво враћена. Српско учено друштво у то време није имало јасно дефинисан архив, па не постоји никакав траг о томе да ли је она заведена као поклон Друштву. Документи Српске краљевске академије, наследнице СУД-а, не бележе ниједан помен те или сличне исправе. Уништење Народне библиотеке Србије 1941. и расположиви подаци о њеном фонду не омогућавају нам да проверимо да ли је, којим случајем, доспела тамо. Ако је остала у рукама приватног лица, то би могли бити само кнез Михаило, Јован Гавриловић или Стојан Новаковић. Михаилов двор био је уједно и поприште Мајског преврата, а зграда и бројни папири у њој уништени су убрзо после убиства последњих Обреновића. Међу стварима које су иза кнеза остале, нигде се не помиње никаква повеља. Исто важи и за Јована Гавриловића. Стојан Новаковић, са друге стране, има свој фонд у Архиву Србије, али су мале шансе да би се повеља могла наћи тамо. Она је лако могла завршити у несрећном губитку дела Новаковићевог пртљага приликом његове ратне сеобе из Београда у Ниш, у

³⁸ I. Kukuljević Sakcinski, *Spomenici bosanski i crnogorski*, Arkiv 2 (1852) 36–37; С. Новаковић, *Повеља краља Стјепана Остоје војводи Хрвоју и сину му Баоши, године 1400. 8. децембра*, Гласник СУД 23 (6) (1868) 48–53.

коме је убрзо и умро. Такође је могуће да је, током окупације, она однета из Београда у Аустрију или Немачку, одакле би јој се, затим, губио траг.³⁹

Да замешатељство буде још веће постарао се Александар Соловјев, који је објављујући и анализирајући овај акт два пута навео да је он, заједно са Кукуљевићевом заоставштином доспео у Архив ЈАЗУ (данас ХАЗУ). Он се користио издањем у *Arkivu*, пренебрегавајући друго, Новаковићево издање, па је читаву ствар на основу тога конструисао. Штавише, део Кукуљевићеве збирке је био однесен из Загреба у Мађарски државни архив где су израђене фотокопије, део је тамо и остао, док су већи и мањи делови раштркани по Архиву ХАЗУ и Хрватском државном архиву. У њој се никада није налазила Остојина повеља Хрвоју. На то је упозорио и Шидак, истичући тачне наводе које је објавио Новаковић 1868. године, завршавајући своју ноту закључком да је дотична исправа „у Архиву Српске академија наука и уметности“. Међутим, као што смо већ рекли – она у тој установи никад није заведена.⁴⁰

Тиме се мистерија не завршава. Наиме, још 1857. Ј. Ерди је у годишњаку Угарске академије објавио цртеж двостраног печата са ове повеље, не наводећи на који је начин имао увид у оригинал. У низу ситних прилога о хералдици у Јагићевом *Archiv für Slavische Philologie* из 1880. аутори (Пуцић, Јагић, Бојничкић) опет расправљају о овом печату, наводећи чак погрешне хералдичке елементе на њему и упућујући на Ердијев цртеж који те наводе јасно демантује. Најзад, они кратко констатују да се оригинал повеље налази у Угарском државном архиву у Пешти. Одакле су они могли добити такву информацију, није нам познато, али се данас у Мађарском државном архиву, који је темељно и квалитетно каталогизован, наведени документ не налази. Након свега изложеног, остаје само да се констатује да је губитак ове повеље евидентан и, сасвим је оправдано рећи, жалостан, пошто се ради о реткој баштинској исправи, упућеној једног босанском

³⁹ На овом месту захваљујемо колеги Владимиру Јовановићу што нам је указао не неке од могућих трагова.

⁴⁰ А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 186–188; А. Соловјев, *Властеоске повеље*, 85; V. Mošin – S. Traljić, *Ćirilске isprave i pisma u Arhivu Jugoslavenske akademije*, *Starine JAZU* 46 (1956) 97–99; J. Šidak, *Studije*, 252.

магнату, која је, уз то, била снавдевена великим обостраним печатом. Бледа нада да се она можда може и пронаћи остаје, али је вероватноћа за то мала.⁴¹

Није судбина свих изгубљених примерака била тако мистериозна да би побуђивала оваква „детективска“ размишљања. Неки примерци су једноставно развучени после смрти власника (случај Вида Вулетића-Вукасовића⁴²) или су изгубљени/затурени у архиву (случај три документа из Државног архива у Дубровнику – нестанак се десио пре 1948. године, када га је констатовао Чremoшник).⁴³ Несрећне околности проузроковале су и губитак једног преписа повеље (спорне аутентичности) краља Дабише, недуго након његовог доласка у Архив БиХ у Сарајеву. Иако је заведена заједно са оригиналом Дабишине повеље ћерки Стани, нестала је током или непосредно после грађанског рата у Босни и Херцеговини (1992–1995).⁴⁴ Тако је, ионако мали фонд босанских исправа сачуваних у својој матичној земљи додатно смањен.

Поред изгубљених примерака, ту су и они чија је судбина неизвесна, као и они који су променили првобитно место чувања. Тако су нпр. два босанска оригинала из Дубровника (повеља бана Кулина из 1189. и, готово сигурно, експедиторија Владислава Херцеговића из 1480. године) доспела у Санкт Петербург преко руског конзула, иначе Србина из околине Крагујевца, Јеремије Гагића између 1832. и 1848. Најкасније 1839. у Београд су донети још неки босански оригинали – повеља бана Нинослава (1249), писмо краља Твртка I (око 1380) и повеља Сандаља Хранића (1410). Доспели су ту посредством Павла Карано-Твртковића и сада се чувају у Архиву САНУ, али су неки од њих тешко оштећени.⁴⁵ У оба случаја, радило се практично о крађи грађе. Она је, због несрећених прилика, једноставно однешена. Да ли су дуги боравци дубровачке

⁴¹ J. Erdy, *A Boszna és Szerb régi érmek*, Buda 1857; M. Pucić – F. Rački – I. Bojničić – V. Jagić, *Zur südslavischen Heraldik*, AfSPH 4 (1880) 339–349, 497–512; E. O Filipović, *Medo Pucić, Franjo Rački, Ivan Bojničić i Vatroslav Jagić. Kraći prilozi južnoslavenskoj heraldici (1880)*, BF 32 (2010) 41–59.

⁴² В. Вулетић-Вукасовић, *Увјет Хрвоја Спљетскога и опћине Дубровачке против Остоје, краљу босанском*, ГЗМ 6 (1894) 761–764.

⁴³ Приликом наше посете Дубровачком архиву јануара 2010. утврдили смо да још један документ недостаје (документ бр. 239 – Твртко II, 1438), али није сигурно да ли је он изгубљен или само привремено издвојен из збирке.

⁴⁴ A. Zilić, *Tragom povelje bosanskog kralja Dabiše kćeri Stani od 26. aprila 1395. godine*, Prilozi IzIS 41 (2012) 241–259. Ову информацију проверио је и проф. Ђуро Тошић, коме се најтоплије захвљујем на труду.

⁴⁵ G. Stemošnik, *Bosanske i humske povelje* (1948) 103–129. Нинослављева и Сандаљева повеља веома су оштећене влагом. Прва је практично уништена. Такво стање затиче и Мошин 1960-их година (*Зборник ћириличких повеља и писам*, 181–182).

грађе у Бечу (1817/1833–1921, 1941–1947) имали додатне последице по корпус сачуваних босанских исправа, не можемо са поуздањем рећи.⁴⁶

Нејасна је и судбина бројних преписа који су били у приватном власништву хрватских историчара – Ивана Кукуљевића Сакцинског, Радослава Лопашевића, Симе Љубића, Ивана Крститеља Ткалчића и других. Некима од њих се, након што су објављени у XIX веку, губи сваки траг. Да ли се они сада налазе у оставштинама наведених научника у Архиву ХАЗУ и Државном архиву у Задру, нисмо били у могућности утврдити.⁴⁷ Наду да су можда и сачувани улива чињеница да се зна где су преписи који су остали иза Павла Ритера Витезовића, а који су често прелазили из поседа у посед. Тако их је првобитно поседовао загребачки каноник А. Боричевић, затим Иван Кукуљевић, а уочи објављивања Иван Крститељ Ткалчић.⁴⁸ Стручна јавност дуго није испитивала ни локрумске фалсификате и интерполисане преписе Ивана Томка Мрнавића у Дубровнику, па не можемо са сигурношћу рећи да ли се и они налазе на својим местима.⁴⁹ Архив породице Капор добио је инвентар, али се у њему не налази директан помен рукописа који се крајем XIX века чувао у Библиотеци Капора у граду Корчули, а у коме је сачувано једно писмо краља Дабише.⁵⁰ Некадашњем Омишком архиву у коме су се чували бројни преписи средњовековних повеља данас је изгубљен траг. Малобројне копије, начињене у XIX веку од стране Алачевића, Миклошића и других истраживача, сада су инсерирани у фонд Макарског архива у Задру.⁵¹

Талоци је навео да се у Земаљском музеју налазе, поред повеље Твртка I Хрвоју Вукчићу (1380) још две босанске исправе – једна Вукослава Хрватинића из 1305. или 1315. и једна Сандаља Хранића из 1409. године (прва је, наводно, оригинал, а друга *originalkonzept*).⁵² Међутим, управа Музеја наводи да се тамо

⁴⁶ С. Станојевић, *Историја српског народа у средњем веку* I, 17–38; Ј. Радонић, *Рад Српске краљ. Академије*, 339–366; Г. Ћретошник, *Bosanske i humske povelje* (1948) 103–129.

⁴⁷ У тим преписима су сачувани документи бр. 71, 75, 143 (словенски фрагмент), 163.

⁴⁸ Ј. Šidak, *Studije*, 249.

⁴⁹ Ф. Шишић, *Летопис пона Дукљанина*, Београд – Загреб 1928, 185–255; В. Foretić, *Dvije isprave zahumskog kneza Dese o Mjetu iz 1151. god.*, *Anali Dubrovnik* 1 (1952) 63–72; М. Динић, *Повеље кнеза Десе о Мљету*, ПКИФ 28/1–2 (1962) 5–16.

⁵⁰ S. Ljubić, *Dvje stare narodne isprave*, *VHAD* 5 (1883) 81–82. Инвентар фонда породице Капор који се чува на Корчули доступан је на презентацији *ARHINET*.

⁵¹ *Državni arhiv u Zadru, Makarski arhiv, Regime Veneto I*. Те копије из XIX века односе се на документе бр. 143, 163 и 170.

⁵² Љ. Талоци, *Како и када је Хрвоје постао велики војвода босански*, *ГЗМ* 9 (1897) 183–191; L. Thallóczy, *Studien*, 327–328, 352.

сада налазе само поменути Тврткова повеља и две повеље недавно пренете из Архива БиХ – Дабишина ћерки Стани (1395) и Томашева синовима Иванца Јурчинића (1459)⁵³. Земаљски музеј од скора је затворен због финансијских и других потешкоћа, па је темељнију истрагу тренутно немогуће извршити.

Немогуће нам је, такође, било утврдити данашњу судбину писама која су се налазила (а вероватно се и данас налазе) у Милану. Исти случај важи и за једно писмо краљице Катарине – претпоставља се да је из Бечког архива враћено у Мантову, али података о том трансферу у Аустрији нема.⁵⁴ Са друге стране, предбрачни уговор херцега Стјепана Вукчића пронађен је у Лихтенштајну и недавно критички приређен.⁵⁵ Требало би, такође проверити судбину одређених аката за које постоје поуздане, али ипак доста старе индикације да се налазе у неколико институција у Риму, Ватикану, Напуљу, Бечу и Будимпешти, углавном у форми преписа, али је међу њима можда и један оригинал. Оригинална исправа Владислава Косаче Млађег пренета је из локалног архива насеља Св. Јелена Корушка код Крижеваца у Хрватској у Хрватски државни архив у Загребу.⁵⁶ Каптолски архив у Сплиту морао би, такође, бити посећен од истраживача босанске дипломатике, пошто се у њему налазе аутографи Ивана Луцића Трогиранина које су касније, за Архив ХАЗУ у Загребу, исписивала двојица монаха под руководством Михе Бараде.⁵⁷

Чињеница да се немали број примерака босанских докумената (додуше, углавном у препису) налази у архивским установама католичке цркве може представљати извесну потешкоћу за истраживаче пошто је приступ наведеним институцијама тежи и потребне су посебне дозволе за рад, нарочито због тога што у њима ретко постоје стални архивисти, већ се обично једна особа из редова

⁵³ <http://www.arhivbih.gov.ba/arhiv-bosne-i-hercegovine>. Томашева повеља првобитно се налазила у приватном поседу у Шибенику. Видети: П. Кајер – В. Вулећ-Вукасовић, *Листина Стефана Томаша од 19. фебруара год. 1450*, ГЗМ 17 (1905) 253–256; С. Рудић, *Повеља краља Стефана Томаша синовима Иванца Јурчинића*, ССА 3 (2004) 141–152.

⁵⁴ Чremoшник. Исти случај је тврдња да је Стана још увек у Аустрији.

⁵⁵ Е. О. Filipović, *Povelja hercega Stjepana Vukčića Kosače Barbari od Lichtensteina : Ključ kod Gacka, 1. mart 1455. godine*, *Građa arhiva BiH* 5 (2013) 7–19. Захваљујемо колеги Емиру Филиповићу који нам је уступио колор снимак ове повеље.

⁵⁶ Захваљујемо управници ХДА Влатки Лемић и архивисти Ладиславу Добрици који су нам омогућили да добијемо колор снимак овог акта.

⁵⁷ Наведени редовници су били Марин Бего и дон Мате Хаило. О раду Михе Бараде више у: М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Луцића*, ЗФФБ 3 (1955) 69–94; S. Antoljak, *Miho Barada (1889–1989)*, AV 33 (1990) 95–110.

монаштва или свештенства задужује за рад са корисницима. Проблем сличне природе могао би се сусрести и у установама приватног типа. Тако је нпр. посед породице Лобковиц у Прагу био национализован, али је након 1990. реституцијом враћен првобитним власницима. Палата Лобковица постала је приватни музеј, а до његових архивалија (и самим тим до преписа једног писма краља Томаша) се не може доћи редовним путем.

Најзад, треба поменути још један куриозитет. Наиме, професор Сима Ћирковић нашао је међу папирима Ћире Трухелке који су, наводно посредством Владимира Ћоровића, доспели из Дубровачког архива на Одељење за историју Филозофског факултета у Београду, један осамнаестовековни препис повеље краља Дабише породици Добриновић (из 1391. године, спорне аутентичности). Наведени препис је уступио Ђури Тошићу на објављивање.⁵⁸ Данас се, међутим, на Одељењу за историју и у одељенској Библиотеци не зна судбина свих делова те рукописне заоставштине. Успели смо пронаћи само десетак фасцикли са фотографијама појединих архивских серија.⁵⁹ Због тога остаје спорно место чувања дотичне исправе у препису из 1782. године.

⁵⁸ Ђ. Тошић, *Двије повеље краља Дабише*, 5–24.

⁵⁹ Захваљујемо библиотекару Одељења за историју Мирославу Поповићу који је проверио тренутно стање Ћоровићеве оставштине.

3. ОСОБЕНОСТИ И ПРОБЛЕМИ КОРПУСА

Утврђивањем узорка створени су услови за његову даљу анализу, али је битно навести и ограничавајуће факторе које намећу његов састав и карактеристике. Приликом анализе особености и проблема корпуса биће изнет низ статистичких података којима се поједине тезе и мишљења допунски аргуменују. Како се за поједина својства примењују различити критеријуми, читаоци треба да буду упозорени да наведене податке узимају у обзир са опрезом и у назначеном контексту, како их они не би наводили на погрешне закључке.

*

Корпус босанских владарских докумената који смо дефинисали не представља укупан збир владарских исправа проистеклих из канцеларија средњовековне Босне, већ само узорак који је, у различитим облицима, сачуван до данас и до кога је аутор ових редака успео доћи истраживањем уз примену раније наведених критеријума. Природу тог узорка је могуће одредити пратећи низ његових особености које каткад доприносе, а каткад штете његовом квалитету и, самим тим, квалитету закључака који ће проистећи из ове дисертације. Стога је важно појединачно размотрити све те особености.

Навели смо да наш узорак има 402 јединице, али је важно знати и њихову дистрибуцију по групама ауктора. Банско-краљевске исправе (у које су укључене и оне које су издали овлашћени представници круне) броје 177 јединица тј. 44,03% укупног владарског корпуса. За прве банове сачувано је шест, из периода Шубића четири, док од Котроманића потиче преосталих 167 јединица (41,54% корпуса). Највише је сачувано докумената Твртка I (42 јединице – 10,45%; од чега 17 банских и 25 краљевских), затим Томаша (23 – 5,72%), Остоје (22 – 5,47%), Дабише (19 – 4,73%), Твртка II (18 – 4,48%) и Стјепана II (17 – 4,23%). Остали босански владари имају по мање од десет сачуваних исправа. У фонд од 177 јединица уврштен је и један проблематични препис који је измешао једну

Тврткову повељу из 1382. и једну Дабишину из 1392.¹ Он, међутим, није укључен у статистику дату за ову двојицу владара.

Исправе обласних господара (и њихових овлашћених представника) по бројности прелазе фонд банско-краљевских исправа пошто их има 217 (53,98%). Убедљиву већину чине документи Косача и њихових људи – 134 јединице (33,33% укупног босанског владарског корпуса и 61,75% фонда обласних господара). Херцег Стјепан Вукчић оставио је највише сачуваних јединица (34), за њим следе његови синови Влатко (каткад заједно са братом Стјепаном, 31) и Владислав (15) и, најзад, Сандаљ Хранић (14). Велику скупину, унутар фонда Косача, представљају и документи у којима се као ауктор јавља посланик Косача Прибисав Похвалић (чак 19 јединица), а већином се ради о белешкама.

Фонд Хрватинића броји 28 (6,97% корпуса) повеља и писама, од чега 15 отпада на Хрвоја Вукчића, а 4 на његовој брата Вука. Због чињенице да је мањи део ових докумената сачуван у Дубровнику, до недавно се у широј научној јавности сматрало да их је знатно мање. Павловићи су иза себе оставили 21 сачувану исправу (5,22% корпуса) – 12 војводе Радосава Павловића, 7 његових синова Иваниша (5), односно Петра и Николе (2), док је од кнеза Павла Раденовића до данас опстала само једна. Фонд Санковића броји 5 (1,24% корпуса), Николића 3 (0,75%), Боровинића 6 јединица (1,49%), а усорских Станчића и подрињских Дињичића свега по једну (по 0,25%). Влатковићи имају нешто бројнију дипломатичку заоставштину, већином из друге половине XV века, која броји 18 (4,48%) јединица након што је једна спорна јединица елиминисана са списка јер, изгледа, представља препис постојећег оригинала.²

Преосталих 8 јединица чине две повеље „дједова Цркве босанске“ (0,50%) и шест повеља (1,49%) из фонда породице Озрисаљић (прецизније: Тезаловић – Озрисаљић – Поповић – Богишић), чије смо укључење у корпус образложили раније.

Преглед ауктора сведочи о томе да је, према пореклу докумената, узорак сразмерно разноврстан. Приближно једна половина исправа потиче из

¹ Ради се о Витезовићевом препису који се чува у Архиву ХАЗУ. Видети: *ССП I–2*, 479–480; V. Mošin – S. Traljić, *Ćirilске isprave i pisma u Arhivu Jugoslavenske akademije*, *Starine JAZU* 46 (1956) 99.

² *ССП I–2*, 145, бр. 725.

канцеларија банова и краљева Босне, а друга из делатности обласних господара. Са друге стране, постоји несразмера у очуваности дипломатичког материјала великашких родова – Косачама припада 33% (тачно трећина) укупног корпуса, а првим следећим по бројности – Хрватинићима свега 7%. Па опет, општи закључак је да је, по овом критеријуму, узорак у начелу квалитетан.

*

Проблеми постају јаснији када се донесе преглед дестинатара босанских владарских докумената. Градови (општине) се као дестинатари јављају у чак 296 исправа (73,63% корпуса). Од тога само је Дубровнику било упућено 246 јединица (61,19% читавог корпуса), док је Млечанима, на различите начине, било упућено њих 27 (6,72%). Више од једног документа добили су и Сплит (6), Трогир (6) и Шибеник (5), док на све остале отпада по један примерак (Котор, Клис, Брач, Брач–Хвар–Корчула (заједно), Задар, Брезовица у Славонији).

Члановима владарских и великашких породица, те домаћој и регионалној (босанској, српској и хрватској) властели, издато је 58 докумената (14,43% корпуса), где се као најчешћи примаоци срећу Хрватинићи (21 јединица), а ниједан појединац није примио више од 4 исправе.

Страним владарима, великашима и званичницима било је упућено свега 16 сачуваних исправа (3,98% корпуса), а махом се ради о дестинатарима из Италије и Угарске. Најчешћи примаоци су Сфорце – Галеацо Марија (3 јединице) и Франческо (2 јединице), а они су уједно и једини који су примили више од једног документа.

Сачувано је свега 17 повеља и писама (4,23% корпуса) упућених црквеним институцијама, и то искључиво представницима римокатоличке цркве (папи, архиепископима и епископима, фрањевцима и каптолима). Сплитска архиепископија добила је 3 исправе, Сплитски каптол 2, колико и фрањевац Јаков Маркијски и босански католички епископ Петар. Све остале установе нису добиле више од једног документа.³

У групу „осталих“ која броји 12 сачуваних јединица (2,99% корпуса) убројани су други дестинатари – трговци, локално племство, грађани приморских

³ J. A. Soldo, *Inventar Arhiva franjevačkog samostana u Zaostrogu*, AV 16 (1973) 177–252.

комуна. Осим властелина Драгоја Гучетића који је добио 2 исправе, ниједном другом примаоцу није било упућено више од једне. На овај број треба додати још три тестаментa (0,75% корпуса) који, по природи ствари, немају непосредног дестинатара.

Дистрибуција дестинатара, за разлику од дистрибуције ауктора нипошто не иде на руку квалитету узорка. Наиме $\frac{3}{4}$ корпуса представљају документи произашли из односа са градовима, углавном приморским трговачким комунама. Та чињеница има велики утицај како на типологију исправа, тако и на моделе састављања исправа и формулар, о чему ће накнадно бити више речи. За сада је довољно поменути да материјал упућен Дубровчанима, који чини близу $\frac{2}{3}$ корпуса, подразумева махом свечане уговоре, признанице, веровна писма и дипломатску преписку. Недостатак класичних даровница делимично се надокнађује из фонда од 58 властеоских исправа (посебно оних из архива Хрватинића), али нас њихова релативна малобројност поново упозорава на слабости узорка, а са њиме и статистичког метода. Нестали примерци о којима је било речи упозоравају нас, пак, да је првобитни корпус издатих докумената вишеструко премашивао корпус сачуваних, не само по броју већ и по типолошкој разноврсности дипломатичке грађе.

*

Ни хронолошки распоред јединица унутар босанског владарског корпуса не сведочи о уједначености узорка. Иако је наведено да он обухвата документе од друге половине XII до почетка XVI века, постоје велике разлике у степену сачуваности грађе између појединих периода. Тако из XII века имамо сачуване само 2 јединице (0,50%), из XIII само 5 (1,24%), из XIV 112 (27,86%), из XV 280 (69,65%) и, најзад, из XVI опет свега 3 (0,75%). Несразмера је очито велика. Старије исправе нису у већој мери сачуване делом због смутних времена која су се током средњег века периодично понављала, а делом и због неспорно мање продукције пошто Босна у то време није имала живу комуникацију са великим бројем дестинатара, бар не онакву каква се развила током XIV века упоредо са проширењима државе Котроманића и њеним економским јачањем.⁴ Такође,

⁴ С. Ђирковић, *Историја Босне*, 44–165; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 96–99.

канцеларијска писменост није била у подједнакој мери развијена, али и о томе ће више речи бити касније.

Са друге стране, XVI век је сиромашан грађом због тога што Босна губи домаћи владајући слој, прецизније његове најзначајније представнике. Краљевска и великашке породице се гасе – природним путем, сеобама или погубљењима, а њихова места заузима ново племство које се уздигло након османског освајања. То су често домаћи људи, врло рано исламизовани, који настављају традиције средњовековне писмености, али уз неке примесе које је донело ново доба.⁵ Не може се рећи да је континуитет канцеларијске праксе прекинут, али је извесно да се пракса која се наставила не може обрађивати у оквиру дисертације о владарским канцеларијама у средњовековној Босни.

Технички посматрано, на бански период отпада 50 јединица (12,44% корпуса), а на краљевски – и пост-краљевски, са 80 сачуваних исправа за период 1464–1514 – преосталих 352 (87,56%). Имајући у виду раздобље трајања бановине и њене границе, али и упоредне податке о очуваности грађе на Балкану у истом периоду, није тешко разумети ову чињеницу. Како је главно стециште босанске грађе, стицајем околности, Дубровник, тек су избијањем босанске државе на границе ове комуне стечени сви услови за повећање фонда.⁶ Међутим, податак да 70% грађе потиче из XV века нема само везе са ширењем граница и јачањем политичких веза, већ и са појавом обласних господара који повећавају производњу документарних извора. Пре 1391. године 94% сачуване грађе издали су банови и краљеви Босне, а после тога све су учесталији документи магната (у периоду од 1391. до 1514. свега 32,5% корпуса отпада на краљевске исправе). Ако узмемо смрт Твртка I као незваничан почетак раздобља моћи „русашке господе“, а почетак XVI века као његов крај, онда исправе из тог периода чине пуних 80% босанског владарског корпуса.⁷ Штавише, „најпродуктивнија“ деценија је савремена слому босанског краљевства. Наиме, из времена од 1461. до 1470. године сачувано је чак 70 докумената (17,41% корпуса), од чега највећи део чине признанице рода Косача.⁸

⁵ L. Nakaš, *Bosanska ćirilichna pisma*, Forum Bosnae 53–54, Sarajevo 2011.

⁶ О ширењу босанске државе према Хуму и Требињу видети: С. Ћирковић, *Историја Босне*, 88–92, 133–135.

⁷ С. Ћирковић, *Русашка господа*, ИЧ 21 (1974) 5–17.

⁸ Видети Прилоге 2 и 3.

Пораст у броју сачуване грађе бележи се од деценије која је уследила за Твртковим крунисањем за краља.⁹ Док је за све деценије пре 1381–1390, само за ону 1351–1360 сачуван број докумената већи од једноцифреног, за свако десетлеће током стотину година након 1381. сачуван је двоцифрен број. Такав салдо није се могао одржати тек од 1481. године, када се владарски фонд практично свео само на документе Косача у избеглиштву и Влатковића.¹⁰ Највећа равномерност у очуваности грађе примећује се у периоду 1381–1460, када је, по деценији, у просеку сачувано по 25–40 јединица. После тога је уследио већ поменути краткотрајни узлет, који је био директна последица тестаментарне дистрибуције поклада херцега Стјепана Вукчића Косаче, а затим оштар пад.

Хронолошка дистрибуција исправа такође упућује на опрезност по питању закључака изведених из оваквог узорка. Развијени средњи век је покривен са драматично мањим фондом у односу на позни, а из раног не постоји нити један сачуван документ.¹¹ Од посебног значаја је и чињеница да се већи део фонда односи на период краљевине, када долази до повећања утицаја суседа на босанске канцеларије. Територијална и пословна блискост Босне са Дубровником у том кључном раздобљу (1377–1500) и повољне околности које су ту комуни сачувале од нововековних ратних разарања утицале су на то да највећи део босанског дипломатичког корпуса преживи управо у архивима Дубровачке републике.¹²

*

Претходни пасус доводи нас до још једног важног питања везаног за наш корпус. То је питање модерних стецишта сачуване босанских владарских докумената тј. места на којима се они данас чувају или су се, у случају да су недавно (током XIX или XX века) изгубљени, до скоро чували. Утврђивањем стецишта не утврђују се само пут и судбина грађе, већ, у извесној мери, и њена

⁹ О Твртковом крунисању и његовом утицају на босанску дипломатику видети: М. Динић, *О крунисању Твртка I за краља*, Глас СКА 147 (1932) 135–145; С. Ћирковић, *Сугуби венац. Прилог историји краљевства у Босни*, ЗФФБ 8–1 (1964) 343–370; D. Lovrenović, *Proglašenje Bosne kraljevstvom 1377. (Рокишај ревалоризације)*, Forum Bosnae 3–4, Sarajevo 1999, 227–287; С. Рудић, *Прилог познавању правних односа између Босанског краљевства и Дубровника*, Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора : зборник радова са научног скупа одржаног 19–21. марта 2009, Београд 2009, 217–232.

¹⁰ В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 126–219.

¹¹ Видети Прилог 2.

¹² С. Станојевић, *Историја српског народа у средњем веку I. Извори и историографија (књига I: О изворима)*, Београд 1937, 17–38.

намена, распрострањеност и доступност. На тај начин, попис стецишта постаје комплементаран попису дестинатара, а та спона је од великог значаја за одређивање релевантности и квалитета сачуваног узорка.

Важно је на овом месту дати још једно упозорење. Наиме, када се посматрају стецишта, не може се говорити о јединицама, већ о примерцима докумената и то због чињенице да су за одређене исправе сачувани само преписи и то више њих на различитим локацијама. Зато ће сума бити нешто већа од 402, што ће се одразити и на статистичке податке. Критеријум који смо усвојили приликом прерачуна стецишта је да се статистички увек обрађују оригинали и сви преписи за које није сачуван оригинал. Уколико није поуздано познато да ли се ради о оригиналу или препису, сви спорни примерци биће укључени у преглед. Преписи који имају своје оригинале биће издвојени и поменути накнадно и узгредно. Напомињемо и да је занемарено да ли се више докумената налази на истом комаду материјала (пергамента или папира) – сваки од њих је рачунат појединачно.¹³

У Републици Хрватској данас се налази до 298 примерака исправа на основу који се формира корпус босанских владарских докумената, што чини 71,29% од укупног броја примерака (њих 418) узетих у обзир. Дакле, скоро $\frac{3}{4}$ фонда налази се у хрватским архивским и библиотечким установама. Као што је већ било виђено на примеру дистрибуције дестинатара, Дубровник и овај пут игра водећу улогу. Наиме, 261 примерак чува се или се донедавно чувао у том граду (62,44%). Највећи број исправа налази се у више серија Државног архива у Дубровнику (257, од чега су три примерка затурена), три се налазе у Фрањевачком манастиру, а једна је била у приватном власништву (сада је изгубљена). Није потребно понављати већ више пута изнету тврдњу – сасвим је јасно у коликој мери су однос са Дубровником и срећна околност опстанка његове средњовековне грађе утицали на корпус босанских владарских докумената. Захвалност коју истраживач може осећати због бројних, углавном оригиналних, примерака сачуваних из наведених разлога помућује чињеница да један дестинатар и један специфичан модел изразито доминира у расположивом узорку, смањујући му разноврсност.

¹³ Дешавало се да у нотарским књигама више докумената буде регистровано на истој страници.

Међу значајнија стецишта у Хрватској спадају и Архив Хрватске академије знаности и умјетности у коме се чува до 16 примерака босанских докумената¹⁴; затим Државни архив у Задру са 4–7 примерака (због неизвесне судбине три преписа); Каптолски архив у Сплиту (7 примерака) и Надбискупски архив у Сплиту (3 примерка). Преостала стецишта имају само 1–2 комада грађе.

Друга држава која представља релативно велико стециште средњовековне босанске грађе је Мађарска. У њој се до 1956. налазило 40 (9,57%) примерака исправа пореклом из Босне. Оштећења које је претрпео Мађарски државни архив на будимском граду за време антисовјетске револуције довела су до губитка седам оригиналних исправа које су се некада налазиле у породичном архиву Баћањија у Керменду.¹⁵ Данас се у Будимпешти чува 31 исправа (29 у Мађарском државном архиву – од чега 23 оригинала – и по једна у Народном музеју и Народној библиотеци). Преостале две исправе налазе се у Архиву жупаније Ваш у Сомбатхељу, близу аустријске границе. Важно је напоменути да већина докумената који се чувају у Мађарској није тематски повезана са босанско-угарским односима. Они су тамо доспели куповином или путем наслеђивања породичних архива славонске властеле босанског порекла.

Република Италија, која је некада са Мађарском практично делила друго и треће место по броју примерака босанских исправа, од 1956. је, по свему судећи, постала неспорно друга. Тамо се, наиме, вероватно чува 41 примерак дипломатичке грађе (9,81% свих примерака), иако су неки од њих последњи пут виђени почетком XX века. Колико нам је познато, ниједна од архивских установа које су поседовале наведене документе није страдала током II светског рата. Уколико је садашње стање идентично оном од пре стотину година, данас се у Венецији, у Државном архиву, налази 29 босанских повеља, писама и дипломатских дописа, од чега 4 оригинала.¹⁶ У музеју Корер требало би да постоји један препис.¹⁷ У Државном архиву у Милану требало би да се налази 5 босанских писама (од којих је једно сигурно оригинално, а вероватно и преостала

¹⁴ V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije I–II*, Zagreb 1952–1955; V. Mošin – S. Traljić, *Ćirilске исправе и писма у Архиву Jugoslavenske akademije*, *Starine JAZU* 46 (1956) 97–99; J. Šidak, *Studije*, 249.

¹⁵ Видети нап. 37 у претходном поглављу (II 2).

¹⁶ Г. Чремошник, *Оригинални документи*, 121–132.

¹⁷ L. Thallóczy, *Studien*, 257; В. Атанасковски, *Пад Херцеговине*, 160.

четири), док се по два примерка (у по две различите установе) налазе у Напуљу и Ватикану. По једна исправа чува се у Риму и Мантови. Напомињемо да нисмо успели доћи ни до једне репродукције докумената чуваних у Италији изван Млетачког архива, па поузданих информација о њиховом тренутном стању немамо. За већину писама из Милана, као што је наведено, чак не можемо знати да ли су сачувана у оригиналу или препису¹⁸. Такође треба нагласити да су, за разлику од примерака који се налазе у Мађарској, они који се налазе у Италији предметно уско везани за односе Босне са Италијом и високим достојанственицима католичке цркве.

Ниједна осим три до сада поменуте државе не чува више од 10 примерака босанских исправа. У Србији се налази свега 8 исправа (7 у Архиву САНУ и 1 наводно на Филозофском факултету у Београду), док их је у матичној земљи – Босни и Херцеговини сада највише пет (све у Сарајеву). Нешто пре грађанског рата 1992–1995 две исправе су реституцијом стигле из Беча у Архив БиХ где се већ налазила једна, док су три, наводно, биле у Земаљском музеју у Сарајеву. Један од три документа из Архива БиХ изгубљен је током 1990-их, а преостала два су пре извесног времена пренета у Земаљски музеј. Два примерка за које је Талоци навео да су у Музеју данас се не могу пронаћи, а како та установа однедавно не ради, није могуће извршити темељније провере. Стога је, за сада, сигурна судбина само три повеље које се свакако налазе у Земаљском музеју.¹⁹

Два оригинална примерка, укључив и онај за који се претпоставља да представља изворну верзију повеље бана Кулина, налазе се у Руској академији наука у Санкт Петербургу, где су, у недостатку бољег израза, доспели крађом.²⁰ Два документа су и у Словенији, у Љубљани (по једна у Архиву Словеније и Фрањевачком манастиру).²¹ По једна исправа чува се у Шпанији (Барселона), Великој Британији (Лондон), Лихтенштајну (Вадуц), Чешкој (Праг) и Аустрији

¹⁸ Вероватно се ради о оригиналима због постојања адресе, која је понекад занемаривана у преписима.

¹⁹ Видети нап. 44 у претходном поглављу (II 2).

²⁰ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1948) 104–109.

²¹ G. Čremošnik, *Ostaci arhiva bosanske franjevačke vikarije*, Radovi Naučnog društva NR BiH III/2, Sarajevo 1955, 5–56; P. Štih, *Celjski grofje kot dediči bosanske krone. Listina bosanskega kralja Tvrtka II. Kotromanića za celjskega grofa Hermana II. iz leta 1427*, Med srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojetov zbornik (ur. S. Jerše), Ljubljana 2006, 79–103. Повеља Херману Цељском стигла је реституцијом из Беча.

(Беч).²² Није познато где су завршила два примерка која су била преписана средином XIX века.²³

Преосталих 14 примерака (3,35%), из којих се долази до малог, али драгоценог дела босанског владарског корпуса, није сачувано у архивској установи. Те исправе данас не постоје ни у оригиналу, ни у препису, већ само у рукописним и штампаним књигама из периода од XVII до XIX века. Осам докумената објавио је Иван Луцић Трогиранин у своје две књиге – *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex* (3) и *Memorie istoriche di Tragurio* (5).²⁴ Три потичу из Лашваниновог летописа и Фојничке хронике²⁵, док се по једна налази код Мавра Орбина²⁶, затим у реткој шпанској књизи у којој су објављене привилегије Охмућевића²⁷ и, најзад, у Алачевићевом препису данас изгубљеног документа објављеном у часопису *Manuale del regno di Dalmazia*.²⁸

У статистику, као што смо рекли, нису укључени познији преписи чији су оригинали сачувани. Када је реч о њима, већина се налази у Дубровнику (у Државном архиву најмање 36, а у Фрањевачком манастиру 1), Мађарском државном архиву у Будимпешти (у форми трансумпта, копије или фотографије – 8), Државном архиву у Венецији (3) и Архиву ХАЗУ у Загребу (1). Већи део преписа сачуваних у Државном архиву у Дубровнику налази се у архивској књизи *Liber privilegiorum* познатијој као *Codex ragusinus*. Поред 6 исправа које су само ту сачуване (тј. чији су оригинали данас изгубљени), за још 28 јединица (од чега

²² P. Anđelić, *Povelja bosanskog kralja Stjepana Dabiše u Britanskom muzeju*, Radovi ANU BiH 35, Odjeljenje društvenih nauka 12, Sarajevo 1969, 285–288; M. Vego, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1980, 473–486; V. Tuđina–Gamulin, *Diplomatička građa za hrvatsku povijest (XIII–XV. stoljeća) u rukopisnom odjelu biblioteke Britanskog muzeja u Londonu*, Zbornik OPZ JAZU 15 (1988) 119–121.

²³ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 385–386 (словенска верзија Остојине повеље Радивојевићима из 1408. године). Друга повеља је Остојина даровница Хрвоју из 1400. године, о којој је већ опширно говорено.

²⁴ I. Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelodami 1666, 203, 257, 259 (за бр. 9, 70, 120); G. Lucio, *Memorie storiche di Tragurio ora detto Traù*, Venetia 1673, 224, 376, 391–394, 512 (за бр. 26, 63, 123, 153, 161).

²⁵ Č. Truhelka, *Fojnička kronika*, GZM 21 (1909) 446–448; J. Jelenić, *Ljetopis fra Nikole Lašvanina*, GZM 27 (1915) 273–275, 281–283 (за бр. 260, 307, 310).

²⁶ M. Orbini, *Il Regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni*, Pesaro 1601, 372–374 (за бр. 318). За превод и коментар видети: М. Орбин, *Краљевство Словена*, Зрењанин – Београд 2006.²

²⁷ И. Руварац, *О привилегијама куће Охмућевића-Гргурића*, ГЗМ 2 (1890) 263–267; В. Вулетић Вукасовић, *Родословје породице Охмућевића, племените госноде босанске*, ГЗМ 16 (1904) 367–374 (за бр. 136).

²⁸ G. Alačević, *La contea di Radobolje ed il conte Ivaniš Nenadić*, Manuale del regno di Dalmazia 5 (per l'anno 1875), Zara 1875, 145–150; L. Katić, *Dvije poljičke isprave iz XV stoljeća*, SHP III 8–9 (1963) 233–244 (за бр. 55).

три са по две копије) постоје регистрације дубровачког канцелара Никше Звијездића.²⁹

Анализом стецишта, односно места чувања грађе, долазимо до закључка да и по том питању корпус има мане. Сачуваност по стециштима може на први поглед одавати утисак разноврсности. Међутим, она је изразито неравномерна, а проценти који о томе сведоче упадљиво подсећају на оне које смо могли сусрести у одељку о дестинатарима.³⁰ У Дубровнику се, тако, чува 62,4% босанских владарских докумената, а дубровачка комуна је дестинатар 61,2% исправа. Иако мање међусобно зависна, вредна помена је и паралела између босанских докумената упућених градовима-државама (73,6%) и оних који се чувају у Хрватској (71,3%). Све изнете чињенице сведоче у прилог раније изнетој тези да, у истраживачком капацитету, наш корпус има ограничења наметнута степеном очуваности грађе. У том погледу, српски владарски корпус показује већу разноврсност.³¹

*

Док дистрибуција дестинатара и стецишта углавном не иде у прилог квалитету узорка, дотле му неке друге његове особености враћају вредност. Реч је, пре свега, о статусу примерака и дипломатичком статусу сачуваних докумената.

На првом месту, када је реч о статусу примерака, од 402 јединице, у оригиналу је сачувано њих 258 (255 сигурно, 1 вероватно и 2 оригинална концепта). Ради се, дакле, о 64,18% корпуса на коме је могуће вршити поуздана истраживања спољашњих одлика докумената. На преписе отпада 138 јединица (109 сигурно, 3 вероватно, 14 преписа у форми превода, 10 штампаних у књигама, 1 концепт у препису, 1 документ који изворно постоји само као регистрација) или 34,33%. За преосталих 6 (1,50%) јединица није могуће поуздано утврдити у ком су облику сачувани услед недостатка података, али се вероватно ради о оригиналима. Преписи су углавном сачувани у склопу канцеларијско-нотарских књига, а у нешто мањем броју случајева у рукописима или у форми појединачне

²⁹ Упоредне верзије оригинала и Звијездићевих преписа објављене су у Стојановићевим *ССП*. Видети и: М. Решетар, *Никша Звијездић, дубровачки српски канцелар XV вијека*, Глас СКА 169 (1936) 169–209.

³⁰ Видети Прилог 2.

³¹ Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 7.

повеље или писма. Само пет докумената сачувано је једино у облику трансумпта у оквиру друге исправе.³²

Највише оригинала сачувано је у Државном архиву у Дубровнику (200), затим у Мађарском државном архиву (23), Државном архиву у Венецији (4), Архиву ХАЗУ (4), Архиву САНУ (3), Земаљском музеју у Сарајеву (најмање 3). У осталим установама чува се 1–2 оригинална примерка босанских исправа. Непознаницу представља само Државни архив у Милану где се, поред једног извесног оригинала, чувају још четири босанска писма непознатног статуса примерка.

Када је дипломатички статус (однос аутентичност – интерполација – фалсификат) у питању, узорак је још бољи. Наиме, 376 јединица (93,53% корпуса) по свему судећи је аутентично, а за још њих 6 (1,49%) је то врло вероватно. Једна повеља у препису, сачувана у необичној комбинацији два предлошка, аутентична је само у деловима, али не и као целина. Докумената спорне аутентичности има 9 (2,24%), фалсификата насталих интерполацијом аутентичних исправа 3 (0,75%), а потпуних фалсификата 7 (1,74%).³³ Ови подаци подижу утисак о квалитету фонда босанских владарских докумената, јер је огромна већина њих аутентична и доноси веродостојне податке.³⁴ Стога је, макар у формалном смислу, испуњен предуслов да закључци произашли из истраживања таквог корпуса стоје на солидним основама.

Морамо напоменути да се у старијој и новијој литератури помиње још неколико фалсификата приписиваних босанских владарима и обласним господарима.³⁵ Међутим, они нису укључени у корпус јер од њих, осим штуре вести, није остало практично ништа – ни опис, ни датовање, ни текст. Чак и да су те јединице узете у обзир, босански дипломатички фонд остао би изразито доминантно аутентичан. Узрок томе је, највероватније, исти онај преглед дестинатара који је раније оцењиван као проблематизујући. Зашто? Зато што

³² Документи бр. 40, 49, 126, 127 и 286. Видети и: Ђ. Бубало, *Писана реч*, 245.

³³ Неки неспорни фалсификати можда доносе и одређене веродостојне податке (нпр. бр. 1 и 358). О фалсификатима уопште видети: С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици XXIV. Утврђивање аутентичности повеља*, Глас СКА 169 (1935) 1–14; Исти, *Студије XXV. О фалсификованим повељама*, Глас СКА 169 (1935) 15–48; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 266–270.

³⁴ Видети Прилог 3.

³⁵ С. Станојевић, *Студије XXV*, 19–20; М. Вркović, *Исправе*, 337–338; Isti, *Srednjovjekovna Bosna i Hum. Identitet i kontinuitet*, Mostar 2002, 205, 207. Ту су и још неки фалсификати настали у кругу Луке Владимировића.

градови-државе, као главни примаоци босанских повеља и писама нису били склони фалсификатима. За њих су примљене исправе имале снагу уговора и најчешће су садржавале низ повластица чије се остваривање прописивало под јасним условима. Сразмерно мали број баштинских даровница у укупном корпусу босанских владарских докумената смањило је и број фалсификата, којима су, најчешће, били склони феудалци, а посебно црквене установе. Штавише, као највећи фалсификатори показали су се управо представници католичке цркве (уз напомену да није сачувана ниједна даровница, оригинална или фалсификована, упућена припадницима „Босанске цркве“ или православне цркве).³⁶

Практично сви потврђени фалсификати или интерполирани примерци у сачуваном корпусу потичу из два извора. Један је Иван Томко Мрнавић (1580–1637), Шибенчанин и титуларни босански бискуп из 30-их година XVII века, који је за потребе своје фамилије прерадио неколико босанских краљевских повеља, можда првобитно упућених представницима хумских Радивојевића – Влатковића.³⁷ Други, флагрантнији фалсификати потичу из круга фрањевца Луке Владмировића (1718–1788), који је деловао на простору Макарског приморја и око ушћа Неретве. Његови фалсификати су толико незнатни да је чак, у више прилика, у датацијама смештао двор босанских владара у Приштину. Владмировићева делатност се, убрзо, увукла у традицију босанских фрањеваца па су неке од његових кривотворина нашле место у више манастирских летописа и хроника.³⁸

Вреди овом приликом нагласити и да смо корпус, за који смо утврдили да је састављен из бар 64% оригинала и 93,5% поуздано аутентичних примерака, имали прилике да користимо највећим делом кроз непосредан увид, приликом посета архивима у Хрватској или кроз поуздан посредан увид путем квалитетних фотографија добијених из архива у Будимпешти и Венецији а урађених према свим модерним дипломатичким стандардима. Наиме, приликом израде дисертације располагали смо са снимцима за 334 (83,08%) јединица корпуса (од

³⁶ О овом проблему пише N. Klaić, *Mljetski falsifikati*, AV 10 (1967) 185–234.

³⁷ P. Anđelić, *Originalni dijelovi*, 347–360; J. Šidak, *Studije*, 261–273; T. Tvrtković, *Između znanosti i bajke – Ivan Tomko Mrnavić*, Zagreb–Šibenik 2008; Ђ. Бубало, *Писана печ*, 269.

³⁸ J. A. Soldo, *Luka Vladimirović i njegov krug*, HZ 36 (1983) 189–213; *Zbornik o Luki Vladimiroviću: zbornik radova sa znanstvenoga skupa „Luka Vladimirović i njegovo djelo“*, Visovac, Zaostrog, 3.–4. studenoga 2005, Zagreb 2006.

чега 318 у колору и 16 црно белих), а од преосталих 68 данас је изгубљено најмање 14, а можда и читава 32 примерака. Тако би се фонд исправа које нису ни на који начин физички испитане и за које није било могуће добити увид у спољна обележја, свео на свега 36–54 примерака (8,96–13,43% корпуса). Притом, велику већину недостајућих фотографија, па и међу оним јединицама које су поуздано сачуване, чине позни преписи чија физичка анализа не би пуно допринела овом истраживању.

Опет је на месту учинити поређење са српским корпусом, овај пут са аргументима у корист босанског. Наиме, међу српским владарским документима оригинали једва да прелазе 50%, а докумената спорне аутентичности свих врста има знатно више него у босанском дипломатичком фонду.³⁹

*

Имајући у виду да су босанске канцеларије биле тројезичне и двописмене, узорак у солидној мери одражава ту праксу. Словенски ћирилични документи доминирају у читавом средњем веку, латински латинични јављају се у истом временском распону али су знатно мање присутни, док се изворно италијански латинични јављају тек у XV веку, пре свега у дипломатској преписци са Венецијом.⁴⁰ О свим овим особеностима биће више речи у поглављу о делатности канцеларија, а сада ћемо се задржати само на статистичком прегледу са већ више пута прокламованим циљем утврђивања квалитета и употребљивости расположивог дипломатичког узорка.

Сачувано је 273 примерка само на словенском језику, по два примерка издата упоредо⁴¹ на словенском и латинском, један издат истовремено⁴² и на словенском и на латинском (Кулинова повеља), те још 3 за које су сачувани и српски изворник и латински превод. У збиру, 279 јединица (69,40% корпуса) садржи у себи словенски језик. Латински је заступљен са 93 примерка искључиво на латинском, са још два фалсификата који су вероватно изворно састављени на

³⁹ Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 9–12.

⁴⁰ Видети Прилог 2.

⁴¹ У два примерка од којих је један на словенском, а један на латинском. Док је у бр. 22 и 23 извесно да су по два примерка на два језика сачињена истовремено, то није сасвим јасно за бр. 201 где је словенски примерак издат накнадно (када је војвода Сандаље делегирао писара), а сачувана латинска регистрација је можда превод, а не паралелни примерак.

⁴² Прецизније – у оквиру истог документа (бр. 2).

латинском, те са 4 латинска превода за које нису (у целости или делимично) сачувани словенски оригинали. У још 3 документа латинским су исписани адреса и неке формуле, иако је већи део текста на италијанском.⁴³ Када у збир укључимо и шест примерака већ поменутих приликом прерачунавања словенског фонда а који садрже елементе латинског, латински је заступљен у 108 јединица (26,87%). Староиталијански, у дијалекту коришћеном у Дубровнику и Млецима, среће се у најмањем броју докумената. Свега њих 12 изворно је састављено само на овом језику (махом дипломатски дописи), 7 је сачувано у италијанском преводу са словенског језика, два су издата упоредо са словенским примерцима (који нису сачувани), а већ смо поменули да су у три документа измешани италијански (који је доминантан) и латински (у појединим формулама). На тај начин се италијански среће у 24 документа (5,97% корпуса).⁴⁴

Када саберемо сачуване словенске оригинале и преводе првобитно словенских исправа на латински и/или староиталијански, наш узорак би имао 294 исправе изворно састављене на словенском језику (73,13% корпуса), изворно латинских било би 101 (25,12%), а староиталијанских свега 17 (4,23%). Збир који се добија прелази 100%, пошто неке јединице садрже упоредо два језика, па се оба морају рачунати као изворни, а неке су и циљано издаване двојезично.

Упркос чињеници да преводи (као и одређени фалсификати) у извесној мери „контаминирају“ корпус, њихова релативна малобројност омогућава да добијемо солидан и употребљив узорак, који одсликава разноврсност босанске владарске грађе у језичком смислу. Као општи закључак намеће се да је, грубо речено, око $\frac{3}{4}$ докумената било састављено на словенском, а око $\frac{1}{4}$ на латинском или староиталијанском. Однос између језика, дестинатара и типологије исправа биће темељно обрађен на другом месту.

*

Још једно својство у којем корпус показује прилично висок степен разноврсности јесте типологија сачуваних докумената, мада нису сви типови сачувани у једнакој мери.

⁴³ Документи бр. 296, 380, 381.

⁴⁴ Видети и: С. Станојевић, *Студије XXVIII*, 110–114.

Када је реч о основним типовима, документи настали делатношћу босанских владара по правилу су јавно-правни (са неколико изузетака) и могу се поделити у четири основне групе – повеље, писма, белешке и тестаменти. Све ове групе смо укључили у корпус, иако су тестаменти посебан и на више начина специфичан тип документа, док су белешке (записи) јединице нижег ранга, често једноставне форме, углавном исписане на маргинама других докумената. Без обзира на то, свака од њих представља јединствен споменик дипломатичке праксе средњовековних босанских владара (односно, најчешће, њихових овлашћених представника).

Бројчану премоћ међу сачуваним јединицама имају повеље. Овом типу припада 249 исправа (61,94% корпуса). Само у 7 случајева у склопу наведеног фонда сусрећемо документа која би се могла сматрати „прелазним варијантама“ (2 прогласа, 1 изјава, 4 повеље које се приближавају писмима). Остале 242 јединице по свим својим својствима недвосмислено припадају типу повеље. Од укупног броја повеља, 175 су оригинали (70,28%), 70 преписи/преводи (28,11%), 2 оригинални концепти, а за 2 примерка статус примерка није јасан.

Различитим типовима писама припада 118 јединица у корпусу (29,35%). Међу њима се издваја 95 докумената (23,63% корпуса) који представљају класична писма, 18 дипломатских писама/дописа посебне форме⁴⁵ (4,48% корпуса) и 5 „прелазних типова“ (1 писмо у форми изјаве, 1 у форми прогласа, 3 писма која се по неким својствима приближавају повељама). Код писама, пак, доминирају преписи/преводи са 62 примерка (52,54%), оригинала је 51 (43,22%), а нејасан је статус 5 јединица (4,24%). Дипломатски дописи (сви у форми преписа) су у великој мери допринели оваквом односу.

Сачувано је свега 32 јединице бележака тј. записа (7,96% корпуса) и све се налазе у Дубровачком архиву – 26 на маргинама канцеларијско-нотарских књига (од чега две на маргинама тестамената), а 6 на маргинама и полеђини повеља. Скоро све се сматрају оригиналима⁴⁶, иако је као подлога за писање (у смислу материјала) искоришћен већ постојећи документ, будући да се ради о

⁴⁵ Ови дописи, махом упућени Венецији, регистровани су најчешће као ставке, изложене од стране босанских посланика. Да ли су оне биле формалистички написане или нису, тешко је рећи, али је вероватно постојало неко упутство које су поклисари имали у текстуалном облику.

⁴⁶ Тридесет њих су оригинали (25 на папиру, 5 на пергаменту), само једна је препис, а за једну је немогуће поуздано утврдити статус примерка.

аутографима босанских владара, њихове властеле или дијака. Са друге стране, када је реч о њиховим спољашњим одликама, једино што се може узети у обзир су тип писма и боја мастила.

По броју примерака најоскуднији тип докумената представљају тестаменти пошто су сачувана само три у препису (0,75% корпуса), и то припаданика рода Косача. Додуше, како се ради о две жене, од којих је једна из куће Лазаревића (Јелена, кћи кнеза Лазара, жена Сандаља Хранића, претходно удата за Ђурђа Страцимировића Балшића), а друга из дома Хрватинића (Јелена, кћи Вука Вукчића, супруга Вука Хранића) узорак је по пореклу, заправо, нешто разноврснији.⁴⁷

Иако повеље доминирају у босанском корпусу, број писама и бележака достиже једну трећину укупног фонда, што даје простора да се, бар у начелу, истражи типологија владарских исправа у средњовековној Босни. У корист ове тврдње сведочи и расподела јединица корпуса по врсти правног чина и, у складу са тим, по наменским типовима (и подтиповима) докумената.⁴⁸

Најпрострањенији наменски типови у босанском корпусу су уговори, признанице, даровнице, разне врсте обавештења и јемстава, пуномоћја и потраживања. Велики број сачуваних уговора и признаница последица је више пута помињаних ограничавајућих фактора корпуса – на првом месту чињенице да је огромна већина докумената проистекла из односа са Дубровником и другим градовима, трговачким центрима.

Не улазећи на овом месту у детаљна разматрања о типологији, можемо укратко рећи да се уговорима сматрају повеље (и неколико писама која су блиска повељама) којима се дестинатарима, углавном изван оквира босанске државе, додељују разне повластице (укључујући ту и уступања земљишних поседа у замену за трибуте), или се са њима регулишу међусобни односи.⁴⁹ Даровнице, пак, представљају акта којима се правно утврђује додела поседа или (што је

⁴⁷ У корпус није укључен тестамент босанске краљице Катарине из 1478. пошто је то нотарски акт, а опоручитељка не наступа као ауктор, већ је нотар наводи у трећем лицу. Видети: А. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia* I, Romae 1863, 509.

⁴⁸ Видети Прилог 3.

⁴⁹ Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 316–326.

специфичност босанског права и босанских канцеларија) додела „вере господске“, најчешће због исказане верне службе или из поштовања.⁵⁰

Признанице, када је реч о повељама, обухватају две врсте аката – експедиторије (потврде о пријему новца) и разрешне повеље, којих у босанском владарском корпусу није сачувано пуно. У фонду писама, признаницама се, на одређени начин, могу сматрати експедиторије у форми писма (што је најранији тип експедиторија), као и разрешно-информативна писма (обавештења, која су најчешће слата властима приморских градова, о исплати задужења њихових грађана). Признаницама се типолошки приближавају потраживања, углавном у форми писма.⁵¹

Веровних исправа (пуномођја, акредитација) је, према канцеларијском обичају, сачувано више у форми писама, него у форми повеља. Веровни елементи, пак, постоје у низу других аката који, у основи, припадају другој наменској групи. Најчешће су у питању петитивни документи (разна потраживања, углавном доходака), који се јављају готово искључиво као писма, често у комбинацији са веровним и/или признаничним елементима. Акредитивне одредбе садржи и одређени број дипломатских писама.⁵²

Док је фонд пресуда оскудан, дотле нотификациони тип исправе обухвата документе најразноврснијих правних чинова који се уопштено и обједињено могу дефинисати као пренос информација. Нотификације се јављају и у форми повеље и у форми писма и обухватају: обавештења, налоге и наредбе, молбе, извињења, претње, објашњења, захвалнице, гарантне изјаве, јемства и заклетве (о верности, о пријатељству, о дуговању, о стављању под заштиту и друге), овере, прогласе, сведочанства, дипломатске дописе, позивна писма итд. Иако се јавља и самостално, нотификациони наменски тип често се јавља заједно са неким

⁵⁰ А. Соловјев, *Властееске повеље*, 79–105; С. Ћирковић, „Верна служба“ и „вјера господска“, ЗФФБ 6–2 (1962) 95–112; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 299–315.

⁵¹ Д. Јечменица, *Пет писама краља Твртка I Дубровчанима о Светодмитарском дохотку и могоришу*, ГПБ 1 (2008) 53–74; Е. Куртовић, *Из историје банкарства*, passim; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци српских средњовековних разрешних докумената*, Споменица академика Симе Ћирковића, Београд 2011, 269–288; Исти, *Дипломатички обрасци*, 326–334.

⁵² Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 338–343; А. Фостиков – Н. Исаиловић, *Два писма босанског краља Твртка II Твртковића Дубровчанима*, ГПБ 6 (2013) 89–102.

другим, творећи акта „прелазног типа“. Штавише, поједини елементи обавештења могу се наћи у скоро $\frac{2}{3}$ писама.⁵³

Након овог кратког осврта на проблематику наменске типологије босанских владарских докумената, треба утврдити и бројно стање јединица према утврђеним типовима.

Када је реч о повељама, од укупно 249 јединица уговора има 96 (38,55%), признаница 77 (30,92%), даровница поседа 40 (16,06%), даровница вере или слободе 11 (4,41%), нотификација свих типова 19 (7,63%), пуномоћја 3 (1,20%) и пресуда 3 (1,20%). Треба напоменути да постоји немали број уговора који у себи садрже и правне чинове даривања или потврде поседа, пресуде, гаранције, налога и друге, те нотификацијâ са уговорним елементима. Међутим, код повеља се ипак мање него код писама срећу тзв. „прелазни типови“ и вишетипски документи. Разлог томе треба тражити и у њиховој свечанијој (репрезентативнијој) форми и улози.

Наменски типови и подтипови 118 писама које сусрећемо у босанском корпусу, често се преплићу у оквиру једне јединице. У већини случајева, међутим, може се утврдити основни правни чин, а самим тим и основни наменски тип. Тако се у фонду налази 22 петитивна (углавном трибутна) писма (18,64%), 8 петитивно-признаничних писама (6,78%), 19 признаничних (16,10%, од чега 14 разрешних обавештења и 5 експедиторијалних писама), 14 чисто веровних писама – пуномоћја за посланике који одлазе у дипломатску мисију (11,86%) и 2 уговорна писма са елементима повеље (1,69%). Доминантно нотификационих писама има 53 (44,92%), од чега су 23 разнородни дипломатски дописи (43,40% од наведене 53 јединице), 9 једноставна обавештења, 5 молбе, 4 позиви, 4 налози, 3 изјаве, 2 захвалнице, 1 потврда, 1 извињење и 1 претња. Ако дипломатске дописе посматрамо као специфичну, дакле посебну форму писма, онда можемо утврдити да ниједан наменски тип не односи велику превагу у фонду писама. И повеље и писма показују солидан ниво разноврсности када је ова типологија у питању, али писма у том погледу односе извесну превагу.

Напоменули смо да босанска писма често представљају комбинацију елемената различитих наменских типова. Најчешће срећемо својства веровног,

⁵³ Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 335–338.

признаничног и петитивног писма обједињена у склопу једног документа, док се елементи нотификације/информације могу се наћи у преко 60% јединица из фонда писама. Није се, међутим, радило о несистематичном комбиновању. Каткад је мотив била уштеда времена и материјала, а каткад се радило о сложеној процедури у процесу спровођења појединих правних радњи.⁵⁴ Сврха тј. намена писма одређивала је његов основни, носећи тип, али то није искључивало постојање одређених карактеристика других типова.

За разлику од повеља и писама, код којих постоји разноврсност наменских типова, све белешке (записи) припадају признаничном типу докумената. Ради се искључиво о потврдама и експедиторијама о полагању или подизању депозита (поклада). Тестаменти су, по природи ствари, уједно и општи и наменски тип, тако да представљају одвојену групу докумената у којој постоји само један правни чин – формализација последње воља умируће особе.

Дакле, када посматрамо корпус у целости, дистрибуција основних тј. носећих наменских типова (занемарујући бројне прелазне типове) је следећа: признанице и потраживања 158 (39,30% корпуса; од чега је чистих признаница 128, чистих потраживања 22, а потраживања обједињених са признаницом 8), уговори 98 (24,38%), разне нотификације 72 (17,91%), даровнице 51 (12,69%), пуномоћја 17 (4,23%), пресуде 3 (0,75%) и тестаменти 3 (0,75%).⁵⁵ Наведени подаци указују на приличну разноврсност аката босанских канцеларија у наменској типологији.

*

Вредни су помена и подаци који, осим о разноврсности корпуса, сведоче и о пракси састављања владарских докумената. Реч је о статистици места записивања исправа и писара који су их састављали.

Датација је била један од важнијих елемената босанских формулара, мада није била неизоставна, посебно у писмима. У оквиру формуле датума, углавном је навођен и његов географски део – место записивања правног чина који је предмет

⁵⁴ Нпр. исплата дохотка вршила се на захтев и то само лицима која су за то имала пуномоћје владара. О пријему дохотка требало је издати и потврду (признаницу).

⁵⁵ Видети Прилог 3.

одређеног документа.⁵⁶ У босанском владарском корпусу, поуздан податак о месту издавања имамо за 275 исправа (68,41% корпуса), са мањом или већом вероватноћом може се претпоставити где је настао још 31 акт (7,71%), док за 96 њих (23,88%) то није могуће директно утврдити. У последњој групи доминирају писма (60 од 96 јединица), која често нису имала датацију или барем њен географски део, посебно када се ради о дипломатским дописима. Детаљном анализом неких спољашњих својстава (нпр. мастила), али и предмета појединих докумената (посебно истраживањем других, савремених историјских извора, као што су нпр. дубровачке канцеларијско-нотарске књиге) број непознаница по питању локација на којима су писане исправе могао би се смањити.

У исправама у којима је место записивања присутно или се може лако утврдити наводи се преко стотину топонима, већином на територији босанске државе, али и каткад изван ње (ту се претежно ради о приморским комунама источног Јадрана, али не искључиво о њима). Због природе узорка сачувано је највише докумената састављених у Дубровнику и околини (чак 70), а углавном се ради о признаницама које су издаване на лицу места приликом преузимања трибута, новца од закупа и камата или делова поклада. Главно босанско „извориште“ докумената представља краљевски домен у жупи Трстивници са најмање 49 исправа које су тамо издате (34 у Сутјесци, 13 у Бобовцу и 2 на другим локацијама у Трстивници). Та област у последњој четвртини XIV века преузима примат од области првобитне Босне, око Високог, где је, збирно, издато најмање 19 исправа.⁵⁷ У XV веку, а посебно уочи пада Босанског краљевства, значајно дворско средиште, а уједно и средиште дипломатичке писмености, постаје Јајце са околином (најмање 14, а можда и преко 18 издатих исправа).⁵⁸ И обласни господари имали су своје уобичајене центре – у документима Косача Нови се у најмање 25 јединица јавља као место састављања исправе, док је у случају Павловића то Борач (најмање 11 исправа). Наравно, не треба сметнути с ума да је око стотину јединица из корпуса издато на разним другим местима, укључујући

⁵⁶ С. Станојевић, *Студије XVII*, 29–57; М. Brković, *Isprave*, 152–167.

⁵⁷ Ради се о местима Високо, Моштре, Миле, Милодраж, Подвисоки, „Босна“. Видети: Р. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog*, GZM NS 34 (A) (1979) 1980, 183–247; *Visoko i okolina kroz historiju I*, Visoko 1984.

⁵⁸ Користимо термин „најмање“ и распоне зато што за одређене документе постоје само мање или више поуздане претпоставке где су издати. Исправе су, поред Јајца, издаване и у оближњем Језеру.

ту и војне логоре, што значи да су босански владари издавали акта кад год и где год је за тиме постојала потреба.

Иако су белешке о конскрипцији, посебно оне са поменом писара, представљале један од најпрепознатљивијих, па и веома важан короборативни део формулара босанске дипломатичке грађе, ипак нам име писара/састављача није познато за близу 50% јединица у корпусу, прецизније за 188 јединица (46,77%), док нам је, са мањом или већом сигурношћу, познато за 214 јединица (53,23%).⁵⁹

У фонду од 188 исправа са неименовим писарима, анализом рукописа се (у садашњим условима) може утврдити постојање бар 9 различитих дијака који су, збирно, исписали 24 јединице (5,97% корпуса). Евентуално груписање преосталих 165 јединица (41,04%) по рукописима, чиме би поједини аноними добили бар некакво прецизније одређење (везивање за владара, канцеларију, језик, хронолошки оквир), онемогућено је у недостатку оригинала, односно физичког увида (или бар фотографија) у извештан број постојећих изворника. Таквих преписа, превода и недоступних оригинала је чак 125 у корпусу, те је свега четрдесетак подложно темељној анализи. Тешко је веровати да је сваку појединачну од наведених 165 исправа писао различит дијак, али укупан број службеника босанских владарских канцеларија свакако није био мали, о чему сведоче како сачувана имена, тако и поприличне дискрепанце између рукописа на око 40 оригиналних, од разних анонима писаних примерака који су могли бити непосредно проучени.⁶⁰

Подаци о идентитету писара нису подједнако сачувани у свакој од канцеларија. Напомињемо одмах да смо се, при утврђивању имена, служили не само формулом конскрипције, већ и методом упоређивања рукописа.

По правилу, које је, међутим, било подложно бројним изузецима, латинске исправе, као и писма уопште, најчешће нису имали белешку о конскрипцији у којој се помиње име састављача. Тиме би се могло делимично објаснити зашто не знамо име ниједног писара Шубића, Боровинића и дједова „Босанске цркве“,

⁵⁹ О важности белешке о конскрипцији у босанским канцеларијама видети: А. Бабић, *Kancelarija bosanskih vladara*, Napredak. Hrvatski narodni kalendar 22, Sarajevo 1933, 156–160; Н. Исаиловић, *Повеља Хрвоја Јелени*, 174–176.

⁶⁰ Г. Ћремошник, *Bosanske i humske povelje (1948–1955), passim*. О палеографији, са пратећим репродукцијама видети: В. Мошин, *Палеографски албум на јужнословенското кирилско писмо*, Скопје 1966 и П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, Београд 1987².

односно једног у канцеларији Николића и свега двојице који су радили за истакнути род Хрватинића.⁶¹ Код Санковића су нам позната тројица писара – различити за сваку од повеља, док непознати остају састављачи преостала два писма проистекла из делатности ове породице. У раним банским исправама срећу се имена двојице писара. У канцеларијама Павловића радило је најмање 6 дијака, а није нам познато који су писали свега шест писама сачуваних у препису. Код Влатковића су по имену позната тројица састављача исправа, међу којима и један члан саме великашке породице – Жарко. Скоро све документе (5 од 6) у фонду рода Тезаловића – Озрисаљића – Поповића, писао је, за своје потребе и, у недостатку печата, зарад короборације, Влатко Поповић, припадник тог рода.

Са друге стране, у фондовима сваке од две најзаступљеније породице – Котроманића и Косача – срећемо по скоро 30 различитих имена логотета и дијака (укључујући ту и поједине представнике рода Косача, нпр. херцега Владислава, који су каткад лично израђивали сопствене документе). Упркос томе, за 35 јединица у фонду Косача (26,12% укупног броја докумената Косача) и 91 у фонду Котроманића (чак 54,49% укупног броја докумената Котроманића) састављачи нам остају непознати именом. Са друге стране, у потоњем владарском роду је могуће издвојити 23 документа написана од стране десетак дијака који остају анонимни, али се могу делимично идентификовати путем рукописа. Сличне могућности се јављају и код неколико исправа Влатковића. Треба навести и да су, у више случајева Дубровчани писали исправе или концепте за босанске владаре (банове и краљеве из свих родова, Хрватиниће, Косаче и Влатковиће). Можда је таквих случајева било и више од 12 колико се може поуздано утврдити.⁶² Напослетку је корисно додати и да су у босанском владарском корпусу сачувани и аутографи (као својеручни потписи или читаве исправе) четворице представника

⁶¹ Оба позната дијака Хрватинића су били словенски писари (бр. 13 и 131). О конскрипцији у латинским документима видети у: М. Brković, *Isprave*, 337–340.

⁶² G. Čremošnik, *O dubrovačkom notaru Paskalu*, GZM 50 (1938) 129–132; Isti, *Ugovor između kralja Tvrtka I i Dubrovnika od 9. aprila 1387*, GZM NS 1 (1946) 123–127; Isti, *Bosanske i humske povelje* (1948) 110–114, 118–129; J. Vrana, *Tko je pisao najstarije dubrovačke ćirilске исправе*, Slovo 6–7–8 (1957), 311–334. О дубровачким писарима видети у: К. Jireček, *Die Mittelalterliche Kanzlei*, 161–214.

рода Косача и двојице Влатковића.⁶³ Нажалост, чини се да ништа слично не постоји ни за једног члана владарске куће Котроманића.

*

Када се досадашње анализе саберу и заједнички размотре, могу се преточити у јединствен резиме тј. закључак. Наиме, корпус докумената средњовековних босанских владара није уједначен по својој разноврсности. Зависно од особености која се посматра, његова искористљивост и сазнајна вредност осцилују. Највећа мана узорка огледа се кроз чињенице да практично двотрећинска већина јединица потиче из Дубровачког архива, а да су градске општине дестинатари $\frac{3}{4}$ исправа. Особеност која није подједнако негативна, али у којој ипак претежу мањкавости јесте хронолошка дистрибуција јединица. Огромна већина њих потиче из друге половине XIV и XV века, па је најранији период босанске државе, а тиме и дипломатичке праксе, слабо заступљен, те се на основу овог корпуса не могу извући чврсти и сасвим поуздани закључци за раздобље од XII века до 1320-их година.

Та „искушења“ превазилазе се, у мањој или већој мери, кроз друге карактеристике корпуса. Ауктори сачуваних исправа су знатно разнороднији (по статусу, роду, титулама, канцеларијама), упркос томе што се сви могу сврстати у неку врсту владара, тј. носилаца највише власти у појединим областима. Две трећине узорка су оригинали, а скоро 95% јединица чине исправе аутентичног порекла и веродостојног садржаја. Анализом формула и рукописа може се идентификовати преко стотину писара који су били непосредни састављачи исправа, а подаци из корпуса у великој мери сведоче и о разноликости места на којима су документи настајали.

Иако у мањој мери, у аргументе који иду у корист квалитета узорка којим располажемо могу се убројати и статистички подаци о језику и типовима докумената. Доминација словенских исправа не може се схватити као мањкавост јер можда води оправданом закључку да је продукција босанске дипломатичке грађе управо била већински словенска. Са друге стране, сачуван је довољан број

⁶³ То су Владислав, Влатко и Стјепан Херцеговићи, Петар Балша Косача, Иваниш Влатковић и Жарко Влатковић. Чремошник је сумњао да су неке исправе заиста писали представници племства (G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 303, 325 – у вези са документима бр. 308 и 387).

латинских и староиталијанских повеља и писама који дозвољава ширу анализу праксе канцеларија. На сличан начин, око две трећине јединица типолошки припада повељама, али су сачувана и бројна писма, као и неколико бележака и тестамената. На тај начин, корпус ствара простор и за правилно разматрање општих типова исправа. Наменска типологија још је разноврснија, па тако узорак садржи уговоре, даровнице, признанице, нотификације и друге врсте аката, а да притом ниједан тип нема апсолутну бројчану надмоћ над другима.

Укупно узевши, верујемо да дипломатички корпус средњовековних босанских владара, уз све мане, ипак може послужити као основа за истраживање владарских канцеларија и њихове праксе, а у ширем смислу и као један од извора са јужнословенску средњовековну писменост уопште. Не могу сви закључци који ће проистећи из његовог истраживања бити подједнаке вредности и поузданости, али је извесно да могућности које он пружа нипошто нису безначајне.

III

ДЕЛАТНОСТ КАНЦЕЛАРИЈА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ БОСНИ

Разматрања о раду средњовековних босанских канцеларија могу се поделити на две крупне целине. У првој ће бити речи о самој установи канцеларије, њеној организацији и начину рада, као и о односу наручилаца, твораца и корисника њених производа, док ће друга бити посвећена особеностима (спољашњим, језичким, термилошким и унутрашњим) самих производа тј. исправа које су настајале радом владарских канцеларија средњовековне Босне у периоду од краја XII до почетка XVI века.

*

1. НАСТАНАК И ОРГАНИЗАЦИЈА КАНЦЕЛАРИЈА

У првом делу разматрања о делатности канцеларија бавићемо се коренима ове установе, моделима који су на њу утицали, развојем писарске службе и титулама њених делатника. Посебна целина биће посвећена цртицама о појединцима који су деловали као писари у босанским владарским канцеларијама, односно фрагментима њихових радних биографија. Најзад, биће речи и о процесу настајања и уручивања докумената – од повода за њихов настанак, преко конципирања, усаглашавања нацрта и аукторове наредбе о издавању коначне исправе, па све до њеног писања, паковања и прослеђивања дестинатару.

1.1. Установа, узори и организација канцеларијске службе

Као што је назначено већ у уводном поглављу, питању канцеларије као установе није посвећивано пуно пажње у регионалној историографији. То се односи и на владарске канцеларије у средњовековној Босни. Сва литература која се дотичала наведене теме или је обрађивала само један од аспеката рада наведених установа или се ослањала на кратке пионирске студије С. Станојевића

и А. Бабића објављене 1933. године.¹ Одређена мишљења и подаци о канцеларији као институцији могу се наћи и у другим Станојевићевим *Студијама*, као и у делима Л. Талоција, М. Брковића, Ђ. Тошића и С. Рудића.²

Сви поменути историчари углавном су, као главну препреку својим истраживањима, истицали недостатак конкретних података у изворима. Након изношења те, сасвим тачне, констатације, они су покушавали да кроз изучавање доступних исправа, поређење са праксом других, суседних, установа истог типа и метод аналогije реконструишу корене и начин рада босанских владарских канцеларија. Резултат таквог приступа очекивано није могао бити импресиван. Талоци, Станојевић и Бабић су на основу малобројних примера изнели низ релативно произвољних тврдњи, које су у каснијој историографији или задржане или благо ревидиране.³ У принципу, простора за прецизнију синтезу није ни било, а у извесној мери је нема ни данас, па се досадашњи труд не може занемарити нити потпуно одбацити, али се бројни закључци морају преиспитати. Такође, чињеница да сада располажемо потпуним корпусом сачуване дипломатичке грађе и неким модерним технологијама, може довести до одређених сазнајних помака.

*

У горе наведеним радовима изнет је низ претпоставки, од којих издвајамо најважније – канцеларије у Босни формиране су у другој половини XII века, не представљају континуитет (барем не потпун) са евентуалним ранијим установама сличног типа у региону, њихови рани узорци су западни модели (пре свега из далматинских градова, Италије и Угарске), од Твртка I почиње српски (по Станојевићу: рашки) утицај на босанске канцеларије, а писарске службе великаша претварају се у праве канцеларије крајем XIV века.⁴ Мало се која од ових хипотеза може *a priori* и у потпуности одбацити, но свака од њих заслужује подробнији осврт. Најпре ће бити размотрена питања порекла канцеларија и узора на које су се оне угледале.

¹ С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици XVIII. Канцеларија*, Глас СКА 156 (1933) 41–59; А. Бабић, *Канцеларија босанских владара*, 156–160.

² Лј. Thallóczy, *Istraživanje o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje körmendskog arhiva*, GZM 18 (1906) 401–444; Isti, *Studien*, 33–43; М. Брковић, *Isprave*, passim; *ЛССБ*, 277–278 (Ђ. Тошић); С. Рудић, *Босанска властела*, 233–251.

³ Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 352–356.

⁴ С. Станојевић, *Студије XVIII*, 43–48, 53–56; А. Бабић, *Канцеларија босанских владара*, 156–158; М. Брковић, *Isprave*, 28–29, 32, 36–37.

Пре свега, Станојевић је поредећи подељена мишљења Јиречека, Решетара, Коса, Ласкариса и других историчара покушао је да изнесе јединствен закључак којим би почетак канцеларија у Рашкој и Босни везао за њихове прве сачуване исправе, које заиста коинцидирају са периодом стабилизације и постепеног јачања ових држава након смрти Манојла I Комнина. Он истиче да је коначан слом Првог бугарског царства вероватно прекинуо развој ране словенске дипломатичке праксе, која је имала центар у Бугарској, и широм Балкана обновио обичај вођења кореспонденције на грчком језику који је надаље постојао упоредо са латинским моделом у западнијим деловима полуострва. Одбацивао је могућност постојања организоване дворске установе за састављање и примање аката у најстаријем периоду о коме говоре Порфирогенит и Дукљанин, истичући да су тада документа била састављана тек ретко и од стране *ad hoc* унајмљених писмених лица.⁵

Са друге стране, сматрао је вероватним да се у време Дукљанске државе кнеза Војислава и његових наследника већ могла развити нека формална или полуформална служба за домаћу кореспонденцију, али и да она са каснијим канцеларијама у Босни и Рашкој није имала континуитет. Станојевић прво констатује да барем једна од те две установе није могла бити настављач дукљанске јер се у Босни од почетка користе западни, а у Рашкој византијски формулари. У продужетку, пак, тврди да заправо ниједна није могла имати континуитет, јер обе користе нове формуларе (уведене управо у другој половини XII века), који у Дукљи нису могли бити на снази. Уз то, био је сигуран да би, у случају да су наследили евентуалне канцеларије Војислављевића, Босанци и Рашани морали имати развијен образац за размену исправа са Дубровником који, међутим, није постојао крајем XII века, већ су Дубровчани својим суседима слали готове латинске исправе.⁶

Станојевићеве тврдње су паушалне пре свега због чињенице да се ослања само на оно што нуде најраније сачуване исправе и што круто посматра појам формулара. Будући да у начелу прихвата Косову теорију да је на широком

⁵ М. Rešetar, *Die Ragusanischen Urkunden des XIII.–XV. Jahrhunderts*, AfSIPh 16 (1894) 321–368; AfSIPh 17 (1895) 1–47; С. Станојевић, *Смудује* XVIII, 43–48; В. Божићевић, *Писменост у БиХ*, 13–38.

⁶ С. Станојевић, *Смудује* XVIII, 44–49; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1948) 103–143. Видети и: V. Foretić, *Ugovor Dubrovnika s srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina*, Rad JAZU 283 (1951) 51–118.

словенском простору Балкана од времена настанка писама (глагољице и ћирилице) у континуитету присутна епиграфска писменост, могао је подједнако доћи до закључка да су некакве писарске службе владара у српским земљама могле постојати и пре раздобља позних Војислављевића. За тако нешто нема доказа, али нема ни јасног доказа да су Војислављевићи имали сопствене писаре, јер документи из тог периода нису сачувани. Са друге стране, ни писарске службе с краја XII века нису морале представљати праве канцеларије.⁷

Уз све то, круга подела на западне формуларе у Босни и источне у Рашкој није у целости одржива. Узорак за рани период је у оба корпуса мали, а наменски обрасци делом различити, али постоје и бројне сличности. Пуна византинизација српске (рашке) дипломатичке праксе није добила замајац пре средине XIII века. Уосталом, и сам Чremoшник признаје да су Дубровчани до почетка тога столећа конципирали структуру повеља које су им издавале српске државе, шаљући им готове латинске верзије. Истовремено, он у том тренутку није располагао подацима о томе да је размена између Дубровника и залеђа на словенском језику присутна и нешто пре краја 1230-их година и да дубровачки словенски писари нису били само приучени домаћи племићи, већ и образовани странци.⁸

Пошто се Станојевић пре свега бавио словенском дипломатичком праксом, није посвећивао пуно пажње латинској. У својој дисертацији о латинским исправама хрватских народних владара и босанских и хумских владара и велможа, Милко Брковић је покушао да се осврне управо на питање споне између хрватске и босанске праксе. Међутим, његове оцене су још произвољније, а у навратима и сасвим ненаучне. Уместо да потражи заједничке корене у западним обрасцима који су очито долазили из Италије, највероватније из папске канцеларије, он је покушавао да кроз поједине примере из распарчаног формулара докаже како латинска писменост Босне представља континуитет са хрватском из периода до почетка XII века, као и да су словенски обрасци, као најстарији сачувани у босанском дипломатичком корпусу, моделирани управо према

⁷ В. Богићевић, *Писменост у БиХ*, 18–35; П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, 18–65.

⁸ К. Јиреček, *Die Mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner*, *AfSIPh* 25 (1903) 501–521; 26 (1904) 161–214; С. Станојевић, *Студије XVIII*, 45–50; Г. Чremoшник, *Postanak i razvoj srpske ili hrvatske kancelarije u Dubrovniku*, *Anali Dubrovnik* 1 (1952) 73–84; Ј. Vrana, *Tko je pisao najstarije dubrovačke ćirilske isprave*, *Slovo* 6–7–8 (1957), 311–334. О раним обрасцима у српској дипломатичкој пракси видети: Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, *passim*.

хрватским латинским. По Брковићу се „дух хрватских народних владара“ преселио у Босну, иако је државна традиција пресељена у Угарску. Тачно је, међутим, да су познији угарски обрасци латинских исправа (од друге половине XIII века) највероватније примани преко докумената хрватских и славонских банова и великаша који су били непосредни суседи босанских владара, као и преко каптолских исправа. То се, поред Котроманића, најпре односило на Хрватиниће, који су једно време били у служби Шубића, а касније управљали деловима Далмације и Хрватске.⁹

Талоцијева разматрања, изведена на основу анализе свега двадесетак словенских исправа банског периода (из XIV века), нису од већег значаја за опште питање развоја канцеларијске установе, иако се ради о изузетно значајним документима које су босански владари издавали за домаће потребе и који нису „контаминирани“ утицајима из Дубровника и Србије.¹⁰

Ако се у обзир узме све што је до сада изнето, као и друга сазнања која проистичу из раних босанских докумената, може се закључити најпре да расположиви узорак заиста не нуди могућност за поуздане закључке. Иако остајемо у домену хипотеза, вероватним нам се чини да је одређен вид словенске кореспонденције постојао у Босни и нешто пре Кулиновог времена. Он није био установљен ни под византијским, ни под угарским утицајем, иако су ове две државе вршиле сталан притисак на Босну, већ пре свега под утицајем старијих западних образаца, потеклих из Италије (пре свега, али не само, из папске канцеларије), који су преко балканских Латина, римских мисија и, у мањој мери, Венеције били пренети прво у источнојадранске општине, а затим и у унутрашњост Балкана. Да се ради о старим формуларима сведочи присуство белешке о писару, начин датирања, основна структура обрасца. Када је и како дошло до њихове прераде из латинског предлошка у словенску варијанту (са народним, а не књижевним језиком као идиоматом) – није сасвим јасно, али је тај процес свакако трајао. Белешка о конскрипцији остала је трајан састојак у

⁹ I. Ostojić, *Metropolitanski kaptol u Splitu*, Zagreb 1975; M. Brković, *Isprave*, 28, 32–33, 36–37; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 96–99; Н. Исаиловић, *Повеља бана Павла Шубића и његових синова кнезу Хрватину Стјепанићу*, ГПБ 3 (2010) 11–27; Исти, *Повеља бана Пријезде I којом додељује жупу Земуник својој ћерки и зету, сину бана Стјепана III Бабонића*, ГПБ 5 (2012) 9–25. Видети док. бр. 7–12, 14.

¹⁰ Lj. Thallóczy, *Istraživanje o postanku bosanske banovine*, 401–444; L. Thallóczy, *Studien*, 1–65.

формулару босанских повеља, па је чак постала елемент којим се јемчила аутентичност документа и веродостојност његовог садржаја.¹¹

Тај формулар нашао је свог одраза и у Хрватској (где је остао везан за латински језик), а готово сигурно и у Хуму где се његови трагови назире у документима XIII века и у некадашњој Дукљи. Можда је био заступљен и у Рашкој, али су тамо допирали јаки утицаји Византије, Бугарске, а нешто доцније и Угарске, који су тај италијански модел модификовали или потиснули. Одсуство одређених графема (првенствено назалних вокала), присуство других (ђерв) и употреба народног језика сугеришу нам да се овај процес ипак није могао десити прерано (тј. не пре друге половине XI века), а са 2–3 изворно босанске повеље из XII и XIII века не може се одржати децидном оцена да су канцеларије у Босни у потпуности преузеле западне формуларе из позног XII века. Ти формулари су готово од првих сачуваних исправа већ садржали неке аутохтоне елементе (пре свега у гарантним формулама), који су морали бити унети нешто раније, а и утицај Дубровчана био је велик.¹²

Такође, као што смо већ наговорили, није сасвим тачно ни да су рани рашки и босански формулари дијаметрално супротни. Заклетвени образац, уз одређене дискрепанце, доминира и у Босни и у Србији до 1276. године.¹³ Нажалост, не постоје (или барем нису сачувани) уговори Босне и Дубровника између 1249. и 1332. године, па је тешко пратити развој формулара. Такође се не зна када је оформљен типски словенски образац за даровне повеље, најкарактеристичнији за дипломатичку праксу Босне због највише аутохтоних елемената.¹⁴ Босанске латинске исправе, које се јављају од краја XIII века састављане су махом по једном сасвим другом западном обрасцу – преузетом из савремене угарске праксе – у коме су преовладали интитулационо-промулгациони увод, владарска множина и есхатоколско датовање црквеним празником.¹⁵

¹¹ А. Babić, *Kancelarija bosanskih vladara*, 157; С. Станојевић, *Студије XXIV*, 8–9; В. Богићевић, *Писменост у БиХ*, 36–38, 66, 76–80, 85–89, 92.

¹² В. Богићевић, *Писменост у БиХ*, 21–38; П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, 64. Као необичност се у литератури наводи постојање назала на натпису бана Кулина.

¹³ Н. Порчић, *Дипломатички образци*, 243–246.

¹⁴ Овај образац најбоље репрезентују тзв. Кермендске повеље. Видети: Lj. Thallóczy, *Istraživanje o postanku bosanske banovine*, 401–444, као и критичка издања приређена у часописима ССА и ГПБ, углавном од стране Јелене Мрђић и Дејана Јечменице (погледати Списак издања извора).

¹⁵ М. Vrković, *Isprave*, 152–167, 183–193, 222–223.

Суштински неутемељена Станојевићева подела на Дубровник, Босну, Хум, Рашку и Зету, као и чињеница да је он занемаривао спољашње особености докумената и користио се само штампаним издањима грађе, отежавала му је извођење правилних закључака чак и за позније периоде, богатије грађом. На основу његових студија стиче се утисак о великој подвојености у српској дипломатичкој пракси, а пренебрегава чињеница да су скоро све балканске канцеларије користиле исти материјал и опрему за писање, да се оштрије разлике у боји мастила јављају тек крајем XIV века, као и да се српски канцеларијски брзопис, развијен између 1285. и 1300. године, у хумским писмима јавља веома брзо, најкасније 1330-их година, а вероватно је истовремено ушао у употребу и у Босни, опет у првом реду у писмима. Занемарује се или тек овлаш помиње чињеница да су Хум и Зета, заједно са Рашком, били део српске државе Немањића све до 1320-их година, а да након тога Хум улази у састав Босне, чиме би се могле објаснити неке заједничке тенденције. Исто важи и за Тврткова проширења на део области Николе Алтомановића и на делове Хрватске и Далмације, као и за проширења области Хрватинића и Косача.¹⁶

Исти је случај и са већ поменутих обрасцима. Станојевић, као што је речено, уочава крупне разлике, располажући непотпуним узорком и посматрајући формуле изоловано. У каснијем покушају њиховог спајања у типичне обрасце, он није водио рачуна о бројним варијантама, иако јесте навео да неуједначености постоје, као и да је документ могао бити састављен на више начина – на основу формулара, концепта, увида у раније исправе итд. Да је водио рачуна пре свега о наменској типологији могао је уочити да сличности каткад превазилазе разлике, и то не само када су у питању Босна и Хум, већ и Рашка, Зета и Дубровник, ако се држимо његове поделе српског дипломатичког простора. Нешто више детаља о вези наменске и формалне типологије докумената биће изнето у поглављима која следе.¹⁷

Чак и када се наведени пропусти исправе, највећи проблем остаје порекло употребљаваних модела. Навели смо да, када су најстарије словенске исправе у

¹⁶ С. Станојевић, *Студије XVIII*, 53–56; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 84–165; В. Божићевић, *Писменост у БиХ*, 49–54; П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, 154–162; *ЛССВ*, 581–582 (И. М. Ђорђевић).

¹⁷ С. Станојевић, *Студије XX*, 153–219; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, *passim*.

питању, узорци вероватно долазе из италијанских латинских исправа. Касније се у тај основни формулар уграђују аутохтони састојци, богати елементима обичајног права, пре свега у даровницама. На уговоре са странцима јак утицај дуго су имали обрасци нотарског типа, који почињу датумом и потичу из приморских општина, пре свега Дубровника, али се ни у њима не следи у потпуности крут и устаљен формулар. Ђуро Тошић је, у начелу, у праву када каже да су најјачи утицаји долазили из Дубровника, Венеције и Србије, а томе треба додати и Угарску, односно пре свега њене круновине у непосредном суседству Босне (Славонију и Хрватску), као и друге далматинске комуне. Важно је, међутим, нагласити да се радило о утицају, а не о потпуном преузимању страних модела. На крају крајева, стоји Станојевићева тврдња да су на обрасце утицали и сами писари – њихово порекло, место образовања, формулари који су им долазили под руку и слично.¹⁸

Аренгални образац из Србије увезен је у Босну 1378, али је био присутан и у неколико дубровачких повеља издатих босанским владарима (из којих је, затим, прелазио у обрасце босанских обласних господара). У репрезентативнијем облику ушао је у уговоре, а у мање репрезентативном у даровнице. Уговори Косача и Павловића се темеље на мешавини босанских и дубровачких аренгалних образаца, али су и они надграђивани. Од 1420-их година ова два магнатска рода моделирају своје уговорне повеље преузимајући једни од других читаве формуле.¹⁹

Крајем XIV века широм Балкана (у Босни са Хумом, Зети, Далмацији и, у мањој мери, Србији Лазаревића и Бранковића) јавља се и словенски интитулационо-промулгациони модел који подсећа на угарски латински образац, али са бројним модификацијама, и који се током XV века масовно користио у бројним исправама мање свечаног карактера (признанице, мањи уговори и даровнице, нотификације), али и у неким свечанијим актима обласних господара. Писма су сачувана тек од XIV века, затворена су и једноставног формулара који је почињао или инскрипцијом или скраћеном интитулацијом. Током првих 30-ак година XV века присутан је и модел отвореног признаничног (експедиторијалног)

¹⁸ С. Станојевић, *Студије XVIII*, 45–59; Исти, *Студије XX*, 155–158, 167–185; *ЛССВ*, 277–278 (Ђ. Тошић).

¹⁹ С. Станојевић, *Студије V*, 192–229; Исти, *Студије XX*, 160–161, 171–172, 182; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 241–257.

писма који, након тога, уступа место признаничној повељи. У свим овим обрасцима, морамо напоменути, први елемент је углавном била инвокација (симболичка, вербална или обе).²⁰

О изворно латинским повељама и писмима већ је било речи. Најраније су писали Дубровчани, а од краја XIII и почетка XIV века надаље, у повељама и у писмима, доминира пре свега угарски модел који је утицао и на словенске образце. Он је био интитулационо-промулгациони у повељама, а инскриптивно-потписни у писмима. Наравно, постојали су бројни, мањи или већи изузеци, па тако Млечани, као и Дубровчани, каткад примењују датумски образац тј. модел нотарске исправе.²¹

Важно је напоменути и да документи босанских владара (било да се ради о бановима и краљевима или обласним господарима), када се групишу према наменским типовима, упркос бројним ситним разликама, неуједначеностима и модификацијама формулара, структурално подсећају једни на друге, а личе умногоме и на неке дубровачке акте и исправе појединих обласних господара у српској држави. Ко је први употребио одређени формулар или типски израз, не можемо поуздано знати. Неке формуле се први пут јављају у Босни, неке у Дубровнику, неке у државама Балшића или Лазаревића, али треба увек имати у виду да се ради о сачуваном узорку, а не о тоталном корпусу. Зато је незахвално давати било какав коначан суд о пореклу формулара који су у средњовековним канцеларијама употребљавани. Може се само утврдити да је до размене образаца долазило, да су се модели брзо ширили и да је обликовање према раније издатим исправама било један од најзаступљенијих начина састављања докумената. Дубровник је као регионално мрежиште био највећи, али нипошто једини расадник ових позајмица.²²

*

Други важан проблем је питање постојања канцеларија. Док је извесно да су владари Босне имали своје сталне писаре крајем XII века, велико је питање да ли су постојале и праве канцеларије, организоване као некадашња *scrinia*.

²⁰ С. Станојевић, *Студије* XX, 169–173, 179–182; Н. Порчић, *Дипломатички образци*, passim у одељцима на стр. 238–350.

²¹ М. Врковић, *Исправе*, 33.

²² С. Станојевић, *Студије* XX, 155–210; Н. Порчић, *Дипломатички образци*, 352–356.

Расправа о овом питању мора се свести на спекулације, односно нагађања. Чињеница је да се већ у Кулиновој повељи (док. бр. 2) дијак Радоје назива бановим дијаком, али ми не можемо знати да ли је он био једини писар у служби овог владара. У најмање 14 година колико је протекло од издавања прве до издавања последње од четири Нинослављеве исправе Дубровнику, приметно је да се у његовој служби налазе само два домаћа писара, од којих један анониман. Целу трећу и добар део четврте повеље пише дубровачки нотар.²³

Интензивирање односа са суседима свакако је повећало потребу за вођењем кореспонденције и за писменим дворским особљем. Па опет, чак и у време процвата Босне средином XIV века, скоро све свечане исправе, и оне издате за унутрашње потребе, као и оне упућене страним дестинатарима, пише један те исти човек – дијак Дражеслав. Ово намеће могућност да су, све до проглашења краљевства, босанске канцеларије заправо биле дворска писарска служба, која је пратила бана и није имала сталан „локал“, да употребимо израз који је, аналогијом на организацију дубровачке канцеларије, употребио Станојевић.²⁴

Посебну дилему представља босанска латинска канцеларија. Да ли она постоји, од када, те да ли је представљала посебну установу или тек одељење заједничке словенско-латинске канцеларије? Знамо да је латински део Кулинове исправе исписан од стране Дубровчана, а да прва сачувана босанска латинска исправа потиче из 1287. године (бр. 7). Та повеља није превод са словенског језика, као што су неки истраживачи сугерисали, али је њен диспозитив врло лако могао бити конципиран на словенском, а затим прерађен и инсериран у формулар какав се тада користио у Славонији. Стога је могуће да је писар Пријездиног акта био доведен од стране дестинатара, посебно имајући у виду да је вероватно исписан приликом реамбулације међа жупе Земуник дароване Бабонићима.²⁵ Повеље Шубића настале су у њиховој канцеларији, две ране латинске повеље

²³ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1948) 103–129; J. Vrana, *Tko je pisao*, 311–334; В. Богићевић, *Писменост у БиХ*, 36–42; *ЛССВ*, 277–278 (Ђ. Тошић).

²⁴ С. Станојевић, *Студије XIV*, 65–81; Исти, *Студије XVIII*, 53–56; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 109–113. О дубровачким канцеларијама видети и: G. Čremošnik, *Dubrovačka kancelarija do god. 1300. i najstarije knjige dubrovačkog arhiva*, *GZM* 39 (1927) 231–254; А. Мариновић, *Postanak i prvi spisi kancelarija srednjovjekovnih dalmatinskih gradova, posebno Dubrovnika i Kotora u XIII. i XIV. stoljeću*, *Anali Dubrovnika* 22–23 (1985) 7–24. О канцеларијама у Котору видети: Н. Фејић, *Которска канцеларија у средњем веку*, *ИЧ* 27 (1980) 5–62.

²⁵ С. Станојевић, *Студије XXVIII*, 111; А. Соловјев, *Властеоске повеље*, 90; М. Brković, *Isprave*, 28–29; Н. Исаиловић, *Повеља бана Пријезде I*, 9–25.

Хрватинића вероватно су писали писари санске жупе (жупаније) која је у том тренутку припадала Угарској, а латинску Стонску повељу Стјепана II Дубровчани.²⁶

Станојевић паушално тврди да су латинске канцеларије босанских банова вероватно постојале од прве половине XIV века, ослањајући се делом на чињеницу да су Шубићи имали сталне нотаре и протонотаре. Иако је можда био у праву, није изнео доказ за то, те остаје велико питање да ли су Котроманићи пре Твртковог времена имали стално запослене дијаке специјализоване за латински језик. Сачувано је премало латинских оригинала, али нам је познато да су три (а можда и четири) Тврткове повеље издате на овом језику током 1355. и 1356. године писали различити људи. Имајући у виду да у исто време, па чак и у знатно ширем двадесетогодишњем периоду, словенске исправе, без сумње издаване у много већем броју, пише један човек, тешко је помислити да су толики латински писари били стално особље. Они су деловали *ad hoc*, по потреби, а вероватно су потицали из кругова римокатоличке цркве. Уопште, све до слома босанске државности, потреба за латинском преписком заостајала је у односу на доминантну, словенску. Тражња за писарима-латинистима била је мања, а њих је, чини се, било теже и наћи.²⁷

Проглашењем краљевства започеле су велике промене у босанској дипломатици. Твртко је за свог главног писара именовao Владоја из Рашке, са титулом логотета. Владоје је у свечане босанске исправе увео српски аренгални образац, а по први пут је извесно постојала и стална служба за писање латинских докумената. Почетком 1390-их година, као вицеканцелар, односно заменик логотета деловао је Томаш Лужац, први писар за кога поуздано знамо да је уједно писао и латинске и словенске исправе. Он није био први Твртков латиниста – барем још један његов претходник био је стални чиновник канцеларије средином 1380-их година, а вероватно су постојала и двојица, можда не истовремено. Са

²⁶ С. Станојевић, *Студије XIV*, 65–66; М. Brković, *Isprave*, 28–29, 32–34; Д. Јечменица, *Стонска повеља бана Стефана II Котроманића*, ГПБ 3 (2010) 29–46.

²⁷ С. Станојевић, *Студије XIV*, 65–66; Исти, *Студије XVIII*, 54, 56; М. Brković, *Isprave*, 28–29; Н. Исаиловић, *Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1355. године*, ССА 6 (2007) 126, 130–132; Исти, *Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1356. године*, ССА 6 (2007) 145–146.

друге стране, изабрани кнински епископ Михаило Дубровчанин, који се помиње као канцелар 1390. (бр. 71) вероватно није био стални службеник.²⁸

Логотет у Босни није био пандан носиоцу те титуле у Србији. Он је био само главни писар, а тај наслов, по свему судећи, брзо је постао пука титула, ствар избора владара или првог човека канцеларије. Тај назив ишчезава након 1420. године, али се систем који је Владоје увео не урушава у целости. Краљевска канцеларија задржава већи број писара све до краја постојања државе Котроманића, али се чини да се и даље није радило о великој и чврсто организованој установи. Након 1403. нестају подаци који непосредно доказују да се одржала пракса упошљавања сталног особља које би састављало латинске документе. Та пракса је, међутим, вероватно остала на снази због уласка Босне у воде европске или барем медитеранске политике, али није извесно да је латинска канцеларија икада постојала као посебна институција. Пре ће бити да су одређени писари били двојезични, а да је већина писала или словенске или латинске исправе. Они су били део једне исте установе и вероватно су деловали при двору под којим треба сматрати не само сталне резиденције, већ свако место на коме се у датом тренутку налазио краљ, односно у коме је владару био потребан писар.²⁹

Један од аргумената који и Станојевић и Брковић користе да би доказали слабу организованост канцеларија Котроманића, али и неких магната, јесте чињеница да су босански владари врло често користили печате својих претходника. Заиста, последњи краљеви Томаш и Стјепан Томашевић за 20 година нису израдили сопствене печате, већ су користили типаре краљева Остоје и Твртка II. Међутим, треба имати у виду да њихова израда није била посао канцеларијског особља, већ посебно ангажованих гравера.³⁰

Канцеларије обласних господара су, према Станојевићу, основане крајем XIV века са почетком процеса осамостаљивања Хума од Босне, иако он дозвољава да су и пре тога, и то не само у Хуму, представници босанске властеле вероватно имали бар своје писаре. Ако и занемаримо некритичку поделу на Босну и Хум коју Станојевић све време примењује, не можемо се отети утиску да он практично

²⁸ С. Станојевић, *Студије XIV*, 69; Исти, *Студије XX*, 172; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 119–146; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 136–137, 139; М. Brković, *Isprave*, 32, 36.

²⁹ С. Станојевић, *Студије XIV*, 62–95; Исти, *Студије XVIII*, 53–54; *ЛССВ*, 369–371 (М. Благојевић); М. Благојевић, *Државна управа*, 167–185.

³⁰ С. Станојевић, *Студије XVI*, 13–21; Исти, *Студије XVIII*, 54; М. Brković, *Isprave*, 31–32.

изједначава тренутак постанка сваке канцеларије са тренутком издавања првих сачуваних исправа одређеног владарског или великашког рода. Овакав приступ није адекватан јер да је, којим, случајем, био изгубљен Дубровачки архив, за највећи део босанских исправа не би се ни знало. На примерима свих великашких породица у Босни, знамо да су они заиста имали своје писаре на прелазу из XIV у XV век, али није сигурно да су они били организовани у канцеларије. Као аргумент у корист постојања те установе и њеног настанка крајем XIV века обично се користи чињеница да су Бељак и Радич Санковић имали сваки свога дијака 1391, као и да је потоњи, осам година касније, имао сасвим трећег писара, и то са титулом логотета. Међутим, још је њихов отац, казнац Санко, имао свог словенског писара Милету, а коришћење титуле логотета није нужно значило постојање хијерархијски организоване канцеларије.³¹

Код Павловића се исправа, писари заиста смењују брзо, али се, касније, у њиховој служби исти дијак затиче и по десет година. Наравно, узорак је варљив, јер су у оригиналу сачуване само њихове повеље издате Дубровнику, те су за њих могли радити и други дијаци, али то није могуће проверити. Још мање знамо о Хрватинићима чијих је оригиналних исправа, посебно словенских, сачувано веома мало.³²

Косаче представљају изузетак, пошто о њиховој дипломатичкој продукцији и дијацима имамо ванредно пуно података, несумњиво због чињенице да су годинама били непосредни суседи Дубровчана. На основу њиховог корпуса и дубровачке грађе може се утврдити да је и њихова писарска служба имала скромне почетке током којих су исправе писали представници писмене властеле, који су уједно деловали и као писари и као дипломати. Временом се почињу јављати и прави дијаци, особе које су недвосмислено носиле то звање и вероватно биле стално ангажоване од стране Косача. Од времена смрти Сандаља Хранића број дијака Косача који делују истовремено се умножава и практично се само на примеру овог рода могу назрети обриси праве, озбиљно организоване словенске канцеларије. Није јасно да ли је она била хијерархизована и да ли се на њеном челу налазио неки старешина, али су половином XV века у њој радили бројни

³¹ К. Јиречек, *Споменици српски*, 37; С. Станојевић, *Студије XIV*, 72–73; Исти, *Студије XVIII*, 54–56; М. Динић, *Дубровачки трибути*, 216; Г. Ћремошник, *Bosanske i humske povelje* (1951) 81–83.

³² С. Станојевић, *Студије XIV*, 70, 73–75.

писари – некада за читав род, а некада и за појединог његовог припадника. Херцег Стјепан Вукчић први засигурно има више дијака у истом тренутку. Владислав Херцеговић пише сам за себе 1450/1451, али 1465. има свог писара. За његовог брата Влатка радила су у току исте године и тројица или четворица дијака, као писари или као посланици. У другој половини XV века, владари почињу и да својеручно потписују одређене исправе.³³

Оно у чему се сви истраживачи слажу јесте да босанске канцеларије, ни банске и краљевске, ни великашке, нису биле установе резидентног типа. Оне нису имале стално седиште и сталан простор, већ су путовале заједно са владарем, о чему сведоче локационе одредбе у датацијама исправа.³⁴ Иако је велик број докумената издат у три дворска домена Котроманића око Високог (половином XIV века)³⁵, Бобовца (у другој половини XIV и првим деценија XV века) и Јајца (половином XV века), или у главним местима обласних господара (Борач за Павловиће, Нови за Косаче) још је већи број оних који су издати на разним другим локацијама широм Босне, па и изван њених граница. Документи су писани у Дубровнику, под утврђеним градовима, у подграђима, приликом опсада, у војсци, у логору, у планинским селима, у дворovima властеле или хижамa званичника Цркве босанске итд. Притом су и већ поменута три домена обухватала низ места, међусобно удаљених и више од 10 километара (Мили, Моиштре, Високо, Милодраж, Бобовац, Сутјеска, Бела Селишта, Јајце, Језеро). Праћењем ових места добијају се не само итинерари владара, већ и њихових писарских служби.³⁶

Сматра се да су се писари владара старали и о складиштењу исправа које је добијао њихов господар. Не зна се, међутим, да ли је постојао централни дворски архив на једном месту. Није вероватно да су владари носили повеље са собом, али је могуће да су их похрањивали на разним местима. Поновићемо да се у већ чувеном пасажу из дубровачког акта о покладу Сандаља Хранића, помиње да је

³³ С. Станојевић, *Студије XIII*, 29–32; Исти, *Студије XIV*, 75–81; Исти, *Студије XXI*, 235–236; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 273–323.

³⁴ С. Станојевић, *Студије XVIII*, 53–56. Станојевић, позивајући се на Делгера, наводи да је то била и пракса византијских канцеларија.

³⁵ Теорија Марка Вега да су велики босански кнезови, задужени за краљев домен у Високом, били уједно и шефови канцеларије и палатини чини нам се сасвим неутемељеном (M. Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1982, 80).

³⁶ С. Станојевић, *Студије XVIII*, 53–56; Исти, *Студије XXI*, 228–229; *Visoko i okolina kroz historiju I*, Visoko 1984, 276–292.

он у граду Св. Влаха депоновао „кофанац и две шкатуле“ повеља и других писаних материјала, а да су Дубровчани две године раније истицали да он (и не само он) има пуну кућу повластица добијених од „Босне“ тј. од владара и државног сабора. Исти Сандаљ је, зна се, у свом граду Кључу држао нека акта, а он свакако није био једини босански магнат који је имао велик породични архив. Према расположивим подацима, нема назнака да су писари владара средњовековне Босне водили регистре примљених докумената, нити да су их исписивали у посебне свеске.³⁷

*

О писарима који су радили за босанске владаре готово да нема никаквих биографских података. Сви подаци о њима долазе или из исправа које су писали или из њихових помена у другим документима и канцеларијско-нотарским књигама јадранских комуна. Ти помени се односе углавном на учешће дијака у дипломатским мисијама и другим, мање значајним посланствима владара (нпр. ради подизања новца, одношења и доношења докумената и слично). На основу наведене грађе може се поуздано утврдити само да су углавном носили народна, а знатно ређе хришћанска или страна имена тј. да се већином радило о домаћим писарима. Судећи према дијалектима, они су претежно долазили са простора Босне тј. босанске државе, а можда је неколицина потицала из Далмације и Србије.³⁸

Само за мањи број личности знамо или можемо претпоставити порекло – логотет Владоје био је из Рашке, Томаш Лужац вероватно из жупе Лушци, Стипан Добриновић можда из Ливна, канцелар Никола из Крајине (Макарског приморја), а дијак Гал из Горјана у Славонији. Протовестијар Рестоје Милохна, који је деловао и као канцелар краљева Твртка II и Томаша, био је Ливљанин. Нешто више се зна о неколицини припадника властеле који су повремено наступали и као писари. Са друге стране, помени презимена дијака углавном нам не помажу у идентификацији њиховог порекла.³⁹

³⁷ А. Babić, *Kancelarija bosanskih vladara*, 156–157; *ЛССВ*, 277–278 (Ђ. Тошић); Е. Kurtović, *Sandalj Hranić*, 377–379; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 138–139.

³⁸ С. Станојевић, *Студије XIV*, 65–81; Исти, *Студије XVIII*, 53; А. Babić, *Kancelarija bosanskih vladara*, 158.

³⁹ У наредном поглављу биће више речи о делатницима босанских владарских канцеларија.

Тачни подаци о образовању, платама, статусу на двору и мимо њега и евентуалним привилегијама запослених у канцеларији, нису нам познати. Аналогије са положајем дубровачких канцелара и нотара не би биле умесне, као ни поређења са одређеним сродним службама у Србији (чији је статус делимично регулисан Душановим закоником).⁴⁰ Старији истраживачи сматрали су да су, у време оснивања сталне писарске службе босанских владара, писмени људи били малобројни и да су свој занат вероватно учили у кругу цркве. Имајући у виду да су од најранијих времена професионални писари носили звање дијака (ђакона), то је заиста највероватније објашњење. Међутим, директне потврде за то нема, јер су подаци о црквеној организацији у Босни пре XIV века изразито штурни, а нема ни непосредних индиција да су босански дијаци били црквена лица.⁴¹

Црква босанска сматра се институцијом која је дуже очувала старо уставно писмо и производила прве писмене кадрове, али се ту ради само о хипотези. О њеној организацији и доктринарним ставовима воде се и даље полемике у историографији. Извесно је само да се радило о народној цркви, која се није прилагодила организационим променама из XII и XIII века и која је своју хришћанску религију комбиновала са примесама преузетим од дуалистичког кривоверја.⁴²

Утицај православне цркве вероватно је био присутан у Хуму, где је она имала снажну организацију, а о томе би могли сведочити и помени неких дијака и других писара Косача који су носили презиме Поповић. Православни великодостојници нису се јављали у својству писара до XV века, када двојицу (старца Никандра и митрополита Давида) срећемо у служби рода Косача. Најзад, утицај римокатоличке цркве, пре свега фрањевачког реда, на латинску писменост у Босни од XIV века био је изузетно велик. Вероватно су домаће латинске исправе у почетку писали управо фрањевци или личности које су они образовали.

⁴⁰ С. Станојевић, *Студије XIV*, 50–56; Исти, *Студије XVIII*, 48–52; М. Благојевић, *Државна управа*, 167–185; Ђ. Бубало (прир.), *Душанов законик*, Београд 2010, 80, 102, 158, 199. У Душановом законуку канцеларијски службеници се помињу у члановима 25 и 134. Логотети су имали и надлежности у управљању цивилним пословима цркве. Приликом састављања баштинских исправа, имали су право на награду од 30 перпера, а дијаци на награду од 6 перпера.

⁴¹ С. Станојевић, *Студије XIV*, 51–52; А. Babić, *Kancelarija bosanskih vladara*, 158; В. Богићевић, *Писменост у БиХ*, 38–46, 56–85; М. Brković, *Isprave*, 36; *ЛССВ*, 152 (Т. Суботин-Голубовић), 277–278 (Ђ. Тошић).

⁴² В. Богићевић, *Писменост у БиХ*, 56–65; П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, 129–143; С. Ћirković, *Bosanska crkva u bosanskoj državi, Prilozi za istoriju BiH I*, Sarajevo 1987, 191–254; Р. Ћošković, *Crkva bosanska*, passim; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 97.

Босанска провинција реда „мале браће“ имала је своју улогу и у ширењу словенске писмености. Наиме, већ од позног XIV, а свакако од XV века, она се у преписци користила и ћирилском минускулом, преузетом из канцеларија босанских владара, и словенским језиком. Овај обичај пренеће се преко фрањевачких манастира широм западног Балкана и опстаће и у новом веку. Управо су ови монаси, временом, модификацијом српског брзописа начинили тзв. „босанчицу“. Једини католички достојанственик који се експлицитно помиње као босански канцелар, и то једнократно, био је изабрани кнински епископ Михаило Дубровчанин (1390).⁴³

Ретки помени магистара (*magister*) сведоче о чињеници да су поједини босански дијаци и канцелари били мајстори свога заната, односно да су учени управо за писарски посао. Вероватно су управо они заузимали највише положаје у канцеларији, у периодима када је она заиста имала хијерархијску организацију. Не стоји тврдња Милка Брковића да су тај наслов добили као учитељи дијака, иако није искључено да су обучавали млађе писаре за рад у владарским канцеларијама.⁴⁴

О платама не знамо баш ништа, осим једног податка који са том накнадом уопште не мора имати везе. Наиме, херцег Влатко Косача замолио је Дубровчане 1469. да његовом дијаку Галу и извесном Гргуру Сегединцу из његовог поклада издају по 20 дуката на име дуга који је имао према њима за њихове службе. Међутим, не можемо знати ни да ли је то писарска или посланичка плата (пошто Сегединац није наведен као дијак), нити на који се тачно период служења односила (*...есу намъ служили Гав диакъ и Гръгурь Сегединаць нѣколиков врѣмена, а сада ихъ есмо wdѣредили, али при себѣ пѣнези не имасмоу, што бисмо имъ исправили нихъ работу. Затом, властеле, молимо ви да имате дати wdѣ нашега поклада Галу дијаку два десети дукать, а Гръгуру Сегединцу два десети дукать* – док. бр. 367). Уопште, није познато да ли су и босански дијаци били ангажовани на одређено време и за одређену плату. Било како било, неки од њих су истог господара служили и до 20 година (нпр. дијак Дражеслав). Чини се, ипак,

⁴³ В. Божићевић, *Писменост у БиХ*, 66–85; П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, 163–179; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 97–98.

⁴⁴ А. Babić, *Diplomatska služba*, 31, 46–47; М. Brković, *Isprave*, 338.

да је већи број писара, посебно оних главних, напуштао службу са променом на престолу, иако то није увек био случај.⁴⁵

Не знамо ништа ни о смештају и евентуалном радном простору дијака, нити о њиховом положају на двору и краљевој свити. Док се за службенике дубровачких канцеларија знало да су имали накнаду за стан, бесплатно лечење, посебну просторију за рад и низ повластица, никакви слични подаци нису сачувани када су у питању босански дијаци. Будући да се радило о установама другачије природе, логично је очекивати да су владари издржавали своје писаре који су становали на двору, као средишту целокупне администрације, и селили се из резиденције у резиденцију, односно од места до места, увек пратећи владара са својим писарским прибором. О њиховим евентуалним породицама нема никаквих информација.⁴⁶ Када је статус у питању, јасно је да они нису били поштовани као властела, нити су, као фамилијари, били изједначени са оним службеницима који су били посебно задужени за ратовање, економско пословање или дипломатију. Додуше, докази за овакву тврдњу нису бројни и долазе пре из дубровачке, него из босанске визуре. Наиме, као што ће касније бити детаљније објашњено, чак су и главни писари босанских краљева и обласних господара понекад били даровани поклонима мање вредности него властела која је са њима долазила у посланства у Дубровник.⁴⁷

Једино нам поједини подаци из XIV и XV века нуде понешто о статусу и третману дијака. Белешка дијака Дражеслава, „надворног писца“ Твртка I, дочарава нам најпре атмосферу у којој су писари радили, а која није увек морала бити једнако упечатљива. Дражеслав каже да му је, док је писао повељу, бан Твртко у знак добре воље дао да попије велик пехар вина (*И кѣда сие писахъ, тѣда ми да господинъ банъ Тврѣтко испрѣдъ себе великъ пехаръ вина попити у добру волу*). Повеља је настала ван двора, док је владар са свитом боравио на станку у Сухој на Прозрачци, па је можда зато присуствовао писању акта или барем посетио свог дијака. Не знамо да ли је то увек била пракса.⁴⁸ Са друге

⁴⁵ Анто Бабић је сматрао да су вредни дијаци остајали у служби и после смене на престолу (А. Бабић, *Kancelarija bosanskih vladara*, 157). Није се, међутим, радило само о марљивости, већ и о ограниченој доступности потенцијалних нових кадрова.

⁴⁶ С. Станојевић, *Студије XVIII*, 50–56; А. Бабић, *Kancelarija bosanskih vladara*, 156–158.

⁴⁷ М. Динић, *Из Дубровачког архива III*, 231; М. Благојевић, *Државна управа*, 177–179.

⁴⁸ С. Станојевић, *Студије XIV*, 68.

стране, Павловићи и Косаче су, у XV веку, неке своје писаре експлицитно називали члановима домаћинства тј. двора, односно својим слугама (фамилијарима) – код Павловића је дијак Остоја тако чељадинић и кућанин, а дијан Иван само кућанин, док је код Косача Групко Добричевић дијете укућно, а дијак Ивко кућанин. Можда је и звање „унутарњег дијака“, како херцег Влатко назива свог дијака Радивоја Добришевића, везано управо за његов статус сталног дворског писара.⁴⁹

*

Кроз истраживање звања, титула и хонорифика које су носили писари владара у средњовековној Босни такође се могу продубити знања о функционисању писарских служби, односно канцеларија. Напоменули смо да су већ први професионални писари носили наслов дијака и да се зато сматра да су они у почетку били црквена лица или барем особе образоване у кругу црквених институција, од стране других писара. Наиме, назив дијак идентичан је са чином ђакона, који представља нижи положај у реду мирског свештенства.⁵⁰ Дијаци се у босанској дипломатичкој грађи, као и грађи канцеларијско-нотарске провенијенције јављају од 1189. до 1470. године (од Кулиновог дијака Радоја – у док. бр. 2, до дијака Ивка, писара Влатка Херцеговића – у док. бр. 377) и то више десетина пута. Ово звање било је, дакле, и остало основни наслов писара у средњовековним босанским канцеларијама. Будући да је било присутно скоро три стотине године, јасно је да је њиме означавана свака особа којој је основни позив било писање. Да се не ради о еклузивно канцеларијској титули сведоче чињенице да су дијаци забележени и као састављачи разних зборника, преписивачи литургијских текстова, клесари натписа итд. Без додатне одреднице тешко је утврдити да ли је међу дијацима постојао било какав хијерархијски однос.⁵¹

На постојање хијерархијских односа у канцеларији могли би указивати помени одређених дијака са допунским одређењем. Иако је већ Станојевић правилно приметити да је титула „великог дијака“ сумњива, пошто је преузета из позне Звијездићеве копије ранијег Бенчулићевог преписа повеље Стјепана II (бр.

⁴⁹ *ССП I–1*, 374, 613, 615, 619, 628; *ССП I–2*, 104, 174, 185; *ЛССВ*, 814–815 (Ђ. Бубало).

⁵⁰ Једино ниже звање је чтец (*lector*). Видети: *ЛССВ*, 152 (Т. Суботин-Голубовић).

⁵¹ С. Станојевић, *Студије XIV*, 50–96; В. Богићевић, *Писменост у БиХ*, 38–49; Т. Anđelić, *Dijaci*, 81–100.

21), она се и касније провлачила кроз литературу. Поједини аутори су оцењивали да је „велики дијак“ Прибоје морао бити старешина банове канцеларије и да је вероватно имао боље образовање, знао латински језик и био обучен за дипломатију. Међутим, то звање није постојало. Више савремених или хронолошки блиских примера из бележака о записивању босанских банских докумената показује да је Прибоје заправо био „дијак великославнога господина бана Стјепана“ (*Прибое диџкь великославьнога господина бана Стџпана*), а не „дијак велики славнога господина бана Стјепана“. Дакле, тај доказ о постојању начелника канцеларије почетком XIV века једноставно отпада.⁵² Помен архиђака Сандаља Хранића 1409. не односи се ни на каквог главног писара, већ на извесног архиђакона који је био у његовој служби.⁵³

Са друге стране, знаменити дијак Дражеслав сам се назива „надворним писцем“ (1353 – бр. 33), а затим и „надворним дијаком“ бана Твртка (1370/74 – бр. 48), наводећи да је пре тога био дијак великославног господина бана Стјепана (II). Ни ово се не може у потпуности узети за доказ постојања организоване и хијерархизоване канцеларије, али засигурно потврђује да је Дражеслав био стални чиновник Твртковог двора, задужен за писање његових повеља. Он саставља како даровно-веровне исправе домаћим дестинатарима, тако и уговоре са страном, и то током најмање 17, а вероватно преко 20 година. Звање „надворног дијака“ појављује се само још једном, у повељи војводе Радосава Павловића из 1421. (бр. 189) у којој се као писар наводи „надворни дијак Влатко Марош“ (*Влатко Марошъ, диџкь надворни господина воеводе Радосава*).⁵⁴

Након 1378. и Твртковог проглашења за краља, испрва као да нестаје титула дијака. До њеног укидања сигурно није дошло, али она остаје незабележена у изворима све до 1398. када се главни писар новопостављеног краља Остоје назива „дијаком краљевства ми“ или, касније, „дијаком господина краља“. Тај наслов се понавља више пута током прве половине XV века (нпр. у уговорима са Дубровником из 1405, 1419. итд.). Истовремено, Дубровчани истог Остојиног писара, Стипана Добриновића, у својим канцеларијским белешкама

⁵² С. Станојевић, *Студије XIV*, 66; А. Babić, *Kancelarija bosanskih vladara*, 157; *ЛССВ*, 277–278 (Ђ. Тошић); Р. Поповић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића о решавању спорова између Босне и Дубровника*, *ССА* 6 (2007) 35–54.

⁵³ *ССП I-1*, 277; Е. Kurtović, *Sandalj Hranić*, 177, 183, 379–381, 443.

⁵⁴ С. Станојевић, *Студије XIV*, 66–68, 74.

називају логотетом. Ни овде није баш сасвим јасно да ли је „дијак краљевства“, односно „краљев дијак“ главни писар и старешина канцеларије. Неспорно је само да он директно служи краља, односно да ради за њега. На сличан начин се, доцније, код Косача и Павловића, неколико пута јавља „дијак господина ми...“. Да је, можда, ипак у питању било хијерхијски више звање, могла би сведочити чињеница да су неки други писари једноставно називани дијацима, без икакве додатне одреднице. Међутим, то остаје само хипотеза.⁵⁵

Најзад, само једном је, у признаници херцега Влатка Херцеговића Косаче из 1466, посведочено звање „дијака унутарњег“ (унутрашњег) – *по заповѣди прѣсвѣтлога и узможного господина ми господина херцега Влатка таа Радивои Добришевић, дишакъ неговъ унутръни, свѣдокую моимъ рукоъмь* (бр. 340). Овај наслов вероватно је истоветан са „надворним дијаком“ и дијаком „кућанином“, пошто је Добришевић свакако хтео да нагласи да представља лице од господаревог поверења, сталног члана његове дворске свите, односно његовог домаћинства.⁵⁶

Титула граматика (*граматигъ*), грчког порекла, јавља се само једном, у првој повели бана Нинослава из око 1232/1235. (бр. 3). Не зна се одакле је могла бити преузета, јер се ово звање у Дубровнику први пут среће 1332. године. Иако грчка, реч је могла доћи и из латинског језика где се одомаћила још у раном средњем веку (у форми *grammaticus*) и означавала писмене и учене људе, али и писаре. Вероватно је преузета из неких формулара који су у Босну дошли преко Дубровника или других далматинских градова. Било како било, свако објашњење и овде мора остати у домену спекулација.⁵⁷

Латински назив за владаревог писара није био једноставно *scriba*, већ се махом користи реч канцелар (лат. *cancellarius*, итал. *cancelliere*). Најстарији помен овог звања среће се у исправи коју је бан Стјепан II издао Трогиру 1339. (бр. 26) – *per manum magistri Viti nostri fidelis cancellarii*. Иако би се, на основу овог примера, могло помислити да се радило о високој функцији, о старешини канцеларије, то не мора бити истина. Магистар Вито можда и јесте био главни

⁵⁵ Исто, 69–79.

⁵⁶ Исто, 79; ССПП I–2, 174.

⁵⁷ С. Станојевић, *Студије XIV*, 56, 66; Г. Ћремошник, *Dubrovački gramatik Ozren*, Narodna starina 4–11, Zagreb 1925, 329; ЛССВ, 127–128 (Т. Суботин-Голубовић).

банов латински писар, али каснији помени канцелара не сугеришу увек, барем не поуздано, да се радило о људима на руководећим положајима у писарској служби владара. Тако се у повељи краља Твртка I Сплићанима (бр. 71) помиње Владоје логотет, али и писар дате повеље Михаило Дубровчанин, изабрани епископ кнински и, у датом послу, краљев канцелар (*per manus predicti discreti viri domini Michaelis de Ragusio electi episcopi Tniniensis et in hac parte cancellarii nostri*). Михаило вероватно није био стални краљев писар, нити стално задужен за далматинске послове. Као дворски вице канцелар се у четири повеље, издате недуго после сплитске, помиње Томаш Лужац (бр. 72, 73, 74, 76) – *per manus Thomae de Lusach, aulae nostre vicecancellarii dilecti et fidelis*. То су, уједно, и једини помени ове титуле. Овде се већ ради о руководећем звању. Јасно је, наиме, да је Лужац заменик дворског канцелара тј. практично заменик логотета Владоја, који се помиње и у документу о измени граница Сплитске општине (бр. 75 – *Vladoie de Rascia dicte aule logophet*). Као дворски канцелар, помиње се и Стипан Добриновић (бр. 125 – *per manus fidelis nostri dilecti Stephani Dobrinouich, aule nostre cancelarii*), у српским повељама навођен као дијак краља Остоје, а у дубровачкој канцеларијској грађи као логотет.⁵⁸

Док се у самом корпусу термин „канцелар“, са додатком „дворски“, и користи да означи највише звање у канцеларији, дотле подаци из регистрација и других врста документарних извора казују да је он, без назначеног додатка, сматран веома општим. То се не види у потпуности из млетачких бележака – *per manum viri sapientis Restoe Milochna cancelarii dicti serenissimi domini regis* (бр. 193, 195) или *manu prudentis viri Bogati Radosalich cancellarii dicti magnifici vauvode Sandali* (бр. 201), као ни из текста писма које је херцег Стјепан Вукчић Косача упутио херцегу Милана Франческу Сфорци – *nobilem virum Nicholaum cancelarium et secretarium nostrum, nobis fidelem* (бр. 302), али постаје јасно увидом у употребу истог термина у дубровачким канцеларијским списима и хроникама. Тако Сандаљевог фамилијара и дијака Грубача (Грубишу, Групка – бр. 184) Дубровчани час називају логотетом (*logoffettus*), час писаром-скрибаном (*scribanus*), час канцеларом (*cancellarius*), час секретаром (*secretarius*), и то у свега пар година (1420–1421). Исто тако и Сандаљевог дијака Брајана називају и

⁵⁸ С. Станојевић, *Студује XIV*, 65–81; М. Вркović, *Isprave*, 337–340.

дијаком и канцеларом (*cancelliere*) и нотаром (*notarius*). Већ поменутог Николу, канцелара и секретара херцега Стјепана, други извори називају дијаком (уколико се ради о истој особи, што је вероватно), а исто важи и за Сандаљевог дијака Прибисава (који се у домаћим изворима наводи као дијак – бр. 222, 237, а у дубровачким као канцелар), писара Јелене Сандаљевице Доберка Маринића и херцега Влатка Гала из Горјана (бр. 367).⁵⁹

Разни именовани и неименовани дијаци (*diach, diak*)⁶⁰ и канцелари (*cancelliere*) Косача јављају се и у Растићевој и Гундулићевој хроници и одлукама дубровачких већа, а сасвим је јасно да се код ових канцелара не ради о старешинама, већ о писарима који су у истом рангу са дијацима. Словенски превод „канчилик“ среће се само у једном фалсификату (бр. 77), а израз *scriba aulicus magni gloriosi domini regis Tuartki* (бр. 210) представља нововековни латински превод дела словенског акта који је у оригиналу вероватно гласио „дијак надворни великославног господина краља Твртка“.⁶¹ Оваква неуједначеност у употреби писарских наслова и разнолико значење појма канцелар, промакли су пажњи старијих истраживача, што се не може замерити пошто нису располагали свим подацима који су данас доступни. Користећи се искључиво подацима из исправа и њихових регистрација, могло би се начелно закључити да је канцелар био старешина канцеларије или чиновник вишег ранга. Међутим, такав закључак у питање доводи дубровачко, па и млетачко, мешање појмова дијак и канцелар, а понекад и логотет и скрибан.

Ништа мање проблематична није ни титула логотета (логофета), византијског порекла, а преузета из Рашке тј. Србије заједно са обрасцима које је донео први носилац овог звања – Владоје. Логотети су, по правилу, били управо старешине владарских канцеларија, а њихове надлежности у Србији биле су и шире и односиле су се на неке црквене послове из делокруга владара. Међутим, у Босни то, изгледа, није био случај. Владоје и његов наследник Томаш Лужац носили су наведену титулу и јесу били главни писари краљева Твртка I и Дабише, а испод њих је вероватно било неколико писара слависта и латиниста. Владоје је

⁵⁹ С. Станојевић, *Студије XIV*, 69–71, 75–79; М. Brković, *Isprave*, 339. Детаљнија литература биће дата у наредном поглављу, уз радну биографију сваког од поменутих писара.

⁶⁰ Ова словенска туђица улази у латински језик у XIV веку, али се чешће јавља тек средином XV века и то пре свега у канцеларијско-нотарским књигама.

⁶¹ Р. Anđelić, *Originalni dijelovi*, 347–360; М. Brković, *Isprave*, 339.

чак био активан и као поклизар и уједно је био први писар босанских владара који је слат у посланичке мисије у Дубровник, ако изузмемо Санковог словенског писара Милету (*scriptor sclavicus Miletta*). Па опет, његова улога на двору своди се на наведено. Управо на примеру Владојевог ангажмана видимо да новоустановљени положај логотета није довео до озбиљнијих промена у дубровачком погледу на значај босанских канцеларија као дворских установа и на углед њених старешина.⁶²

Иако је, приликом неуспешног подизања дохотка (децембра 1382), Владоје ишао у Дубровник са водећим великашима – војводом Влатком Вуковићем и кнезом Мирком Радојевићем, преговоре је водио он и био је једини награђен посланичким даром од 25 перпера. Међутим, већ следеће 1383. године он полази у нову мисију са кнезом Вукашином. Овога пута Вукашин, као племић, добија скоро дупло већи поклизарски поклон него Владоје (20 према 12 лаката шалонске тканине). Да се не ради о пуком случају, сведочи и каснији пример из фебруара 1456. када је Божидар, дијак херцега Стјепана, учествујући у господаревом посланству, за свој ангажман добио 30 перпера награде, а његови пратиоци (гост Радин и Радич Групковић), по 100 перпера. Иако је и ова пракса познавала изузетке, све указује на то да је Твртково увођење високих дворских служби било тек један од одраза владарске идеологије и да се оне нису могле суштински укоренити у босанској држави која није почивала на снажној централној власти, већ на моћи племства окупљеног у државном сабору. Највероватније је да старешине краљевских канцеларија нису учествовале у краљевском савету.⁶³

Звање логотета почело је постепено да замире после смрти краља Дабише (1395) и збацивања његове удовице Јелене Грубе (1398). Већ је речено да је Остојин главни писар био Стипан Добриновић који је у словенским актима називан дијаком краљевства, а у латинским дворским канцеларом. Дубровчани га, међутим, и 1399. и 1403. називају логотетом, а носио је и звање магистра. Титулу логотета краљевства обнавља управо краљ Остоја, на почетку своје друге владавине (1409 – бр. 146), а она се после њега јавља само још у једној повељи

⁶² С. Станојевић, *Студије XIV*, 66, 68–71, 73–74; М. Динић, *Дубровачки трибути*, 216; М. Благојевић, *Државна управа*, 167–185.

⁶³ А. Бабић, *Diplomatska služba*, 30; М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике I*, Београд 1951, 277, 348; Исти, *Из Дубровачког архива III*, 231; М. Благојевић, *Државна управа*, 177–179.

његовог сина Стјепана Остојића (1419 – бр. 181) и у једној Остојићевог такмаца, по други пут устоличеног краља Твртка II Твртковића (1420 – бр. 186). Већ од почетка прве владавине краља Остоје чини се да је звање логотета изгубило своје пуно значење и да се претворило у само један од назива за главне писаре у краљевској служби. Његова употреба зависила је или од воље краља или од преференци самог писара, или, пак, од формулара који је коришћен. Сам Стјепан Остојић имао је и свог „дијака краљевства“ и „логотета краљевства“ (који је, уједно, 14 година раније био „дијак краља Твртка Твртковића“). Чврсто смо уверени да први није био на нижој хијерархијској позицији у канцеларији. Можда се радило само о почасном звању. Било како било, оно трајно нестаје из канцеларија Котроманића након 1420. године. Велики логотет Стефан Ратковић није, као што је мислио А. Бабић, био службеник краља Томаша, већ удовице деспота Лазара Бранковића. Томаш га је само наградио 1458. због његовог залагања за склапање брака између босанског престолонаследника и деспотове ћерке.⁶⁴

У великашким канцеларијама јавља се свега у два наврата – једном код Санковића (1399, бр. 118 – *госпоцтва ми логоветъ Милета Поповиць*) и једном код Павловића (1427, бр. 213 – *Гстога логвфетъ*). Сматрало се да је преузимање логотетске титуле значило покушај обласних господара да преузму неке владарске прерогативе и ојачају организацију својих канцеларија, или барем да оките своје службенике упечатљивим и престижним насловима. Међутим, постоји могућност да се у оба случаја, а у другом је то посебно вероватно, радило само о преузимању из дубровачког концепта, односно нацрта, пошто се и дубровачки словенски канцелар Руско Христифоровић, који је у то време деловао, називао логотетом. Наиме, писар војводе Радосава Павловића – Остоја, назива се дијаком у свим својим повељама издатим пре и после 1427, а и дубровачки препис акта у коме се он два пута навео као логотет (а једном као дијак), назива га једноставно дијаком. Стога је вероватан закључак да канцеларија Павловића никада није преузела титулу логотета, док се о канцеларији Санковића ништа поуздано не може рећи. Већ смо раније навели да се у дубровачким државним списима и Сандаљев дијак Грубач назива логотетом, иако дотични ту титулу не користи у

⁶⁴ С. Станојевић, *Студује XIV*, 70–71; А. Бабић, *Канцеларија босанских владара*, 157.

исправама које је написао. Све то указује на релативно произвољну употребу овог звања у првим деценијама XV века.⁶⁵

У самом босанском владарском корпусу, ако искључимо дефинитивне фалсификате, термин „секретар“ (*secretarius*) се помиње само у једној повељи спорне аутентичности (бр. 93), те, упоредо са термином канцелар, у једном несумњиво аутентичном писму (бр. 302). По свему судећи, био је неуобичајен и врло је ретко употребљаван, а свакако знатно мање него термини *cancellarius* (*cancelliere*) и *diach* (*diak*). Чак се и у канцеларијско-нотарским актима приморских комуна помиње тек местимично и то увек означавајући писаре Косача (1420, 1452).⁶⁶

Босански писари нису носили звање нотара, нити су тако називани од странаца, са изузетком Сандаљевичиног писара Брајана, кога тако ословљавају Которани 1436. и који је можда идентичан са ранијим Сандаљевим дијаком и канцеларом. Неки нотари су, међутим, стицајем околности, писали босанске исправе. То нпр. чине ђаковски нотар и каноник Бернабај Томин 1355. (бр. 36) и дубровачки нотар Хијероним Сфондрати 1509. (бр. 400). Можда су и неке друге документе писали неименовани нотари, пре свега у Дубровнику, али о томе немамо поузданих сазнања. Када је реч о босанским градовима, зна се само да је Нови (данашњи Херцег Нови), неформална престоница Косача од половине XV века, имао свог нотара са царским овлашћењем 1467. године.⁶⁷

Наслов магистра или мештра (*magister*, *мештаръ*) није представљао титулу, већ хонорифик, почасно звање стечено изучавањем заната. Као што смо рекли, оно није примарно подразумевало статус учитеља који обучава друге писаре, већ статус занатског мајстора тј. образованог, ученог човека који је вероватно завршио озбиљне школе у којима се обучавао за своју писарску делатност. Носила су га најмање четворица писара босанских владара – тројица у служби Котроманића и један у служби Косача. Први помен овог наслова везан је за канцелара Стјепана II из 1339. године – магистра Вита (бр. 26 – *per manum*

⁶⁵ ССПП I–1, 613–614; С. Станојевић, *Студије XIV*, 73–74.

⁶⁶ S. Ljubić, *Listine VIII* (1886) 58; S. Ljubić, *Listine IX* (1890) 423; M. Brković, *Isprave*, 337–339.

⁶⁷ M. Brković, *Isprave*, 337–340; Ђ. Тошић, *Јелена Хранић*, 432; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 177, 258; Н. Исаиловић – А. Фостиков, *Призналица херцега Петра Балше Косаче и његових посланика о пријему Конавоског дохотка од Дубровчана*, ГПБ 6 (2013) 142. Поверење у писане исправе издате у Босни није било велико. О коментару изреченом током једног судског спора у Дубровнику из 1439. године видети у: Ђ. Бубало, *Писана реч*, 99.

magistri Viti nostri fidelis cancellarii). Други носилац је био главни дијак краља Остоје – Стипан Добриновић, кога као мештра наводе како краљ Остоја (бр. 115 – *нашега срчанога слугу мештра Степана*), тако и дубровачке одлуке већа (*Magister Stephanus, servitor regis Hostoye*). Да се радило о особи која је ценила школовање сведочи и чињеница да је од Дубровчана измолио да његовог нећака приме у школу. Као канцелар краља Твртка II помиње се око 1425/28. и извесни магистар Никола из Крајине, за кога је Марко Шуњић утврдио да је био професор у трогирској школи. Најзад, магистар је био и Гал из Горјана, дијак и канцелар Влатка Херцеговића, вероватно обучен да пише пре свега латинске документе. Он тај хонорифик носи, додуше, тек 1472. када је већ био у служби Николе Илчког. Вреди, на крају, поменути и сумњиви помен још једног магистра у служби Котроманића. Ради се, наиме, о наводном Дабишином латинском секретару, Петру Италеру, који је означен као писар спорне исправе издате Чубрановићима, а сачуване у позном препису (бр. 93 – *per manus honorabilis viri magistri Petri Italeri de Suessa dicti Gallici secretarii nostri nobis fidelis et dilecti*).⁶⁸

Почев од 1367. године (док. бр. 47) јављају се и исправе чији писари, иако навођени именом и, често, презименом, нису носили нити једну писарску титулу, звање или хонорифик. Претпоставља се да се, у највећем броју случајева, радило о писменим представницима властеле који су се, у датом тренутку, нашли уз владара и у одсуству писара саставили документ о одређеном правном чину.⁶⁹ Неки каснији примери, пре свега из канцеларија Косача, упозоравају нас на то да и у оваквим случајевима треба опрезно доносити закључке. Наиме, неки дијаци су се потписивали час са титулом, час без ње, као нпр. дијак Влатка Херцеговића Ивко. Он се као „дијак Ивко“ наводи у осам исправа (бр. 345, 346, 356, 361, 362, 370, 372, 377), а као „Ивко“ у њих четири (бр. 347, 357, 359, 366).

Некада је, међутим, сасвим јасно да се ради о властели, а не о дијацима, било зато што су сачувани подаци о тим личностима у другим изворима (нпр. Вукман Југовић, Радич Групковић), било због тога што се они потписују са својим властеоским титулама (кнез Прибисав Похвалић) или дворским звањима (нпр.

⁶⁸ S. Ljubić, *Listine VIII* (1886) 145; L. Thallóczy, *Studien*, 434; *ССПД I–1*, 423; M. Šunjić, *Bosna i Venecija*, 192.

⁶⁹ С. Станојевић, *Студије XIV*, 68, 80–81; Исти, *Студије XXI*, 235–236.

протовестијар Рестоје⁷⁰). Неки дијаци и логотети били су уједно и кнезови (нпр. кнез и логотет Томаш Бућанин, кнез и дијак Миотош Цурић). За разлику од дијака, који у већем проценту нису исписивали своја презимена, већина писара који нису били део писарске службе, већ племићи-фамилијари владара, назначавали су којој породици или роду припадају. У одређеном броју случајева, као писари су наступали сами владари, прецизније обласни господари (нпр. Владислав Херцеговић, Жарко Влатковић), а понекад су то за њих чинили и црквени великодостојници. Нажалост, сачувани су нам помени само двојице православних духовника који су у неколико наврата писали документе Косача – јерусалимског старца Никандра и милешевског митрополита Давида.⁷¹

Као што се из досадашњег излагања могло уочити, једино босанско писарско звање са вековним присуством и великом учесталашћу била је титула дијака. Звање логотета није се укоренило, а латински термин канцелар понекад је означавао главног писара (обично са додатком „дворски“), а понекад, чини се, било ког професионалног писара, са значењем синонимним дијаку. Славизам *diach* у латински улази тек у позном средњем веку, а никада се не помиње у дипломатичкој грађи. О постојању извесне хијерхије титула може се говорити, али нипошто у сваком тренутку. Чак и када је једном успостављена, та хијерхија није постала окоштала, већ се могла уочити само повремено. Не чини се да је узрок оваквој процени недостатак извора, већ чињенично стање – исти писар се у различитим тренуцима или у различитим врстама извора могао називати и дијаком и канцеларом и скрибаном, а понекад и логотетом. Међутим, у недостатку прецизнијих података, не може се изнети прецизан закључак.

*

Закључило бисмо, на крају, да су током највећег дела времена свога постојања, владарске канцеларије у Босни заправо биле владарске писарске службе. Установе су расле и развијале се упоредо са државом, јер је, упоредо са њеном територијом и са напредовањем рударства и трговине, расла и потреба за описмењавањем и вођењем све шире преписке. У тим институцијама није било

⁷⁰ Рестоје је можда прво био канцелар, а тек после и протовестијар (С. Станојевић, *Студије XIV*, 71). Видети и: С. Рудић, *Неколико нових података о Рестоју Милохни*, ИЧ 58 (2009) 173–180, са старијом литературом.

⁷¹ С. Станојевић, *Студије XIV*, 80–81; Исти, *Студије XXI*, 235.

сталне хијерархије и круте организације, а када је она и постојала вероватно су као главни писари деловали они са више година, већим искуством или вишим степеном образовања. Стално запослених углавном није било много – ради се о једном или о неколико писара који су живели уз владара и пратили га где год је ишао, у случају потребе да се одређени правни чин запише. Иако за немали број докумената није сачувано име писара, нити оригинални примерак, ипак је уочљиво да се одређене личности могу годинама пратити у служби истог владара или његове породице, као и да оне пишу све основне и наменске типове докумената, каткад и на различитим језицима (издвајамо примере дијака Дражеслава Бојића, логотета Владоја и Томаша Лушца у канцеларији Котроманића, дијака Остоје у канцеларији Павловића, Прибисава Похвалића и дијака Ивка у канцеларији Косача итд.). То би требало да значи да нам је највећи део чиновника босанских владарских канцеларија ипак познат, барем по имену или, код сачуваних оригинала, по рукопису. Уколико је тај закључак исправан, радило се о релативно малим установама.

Постојање канцеларија са више од два стално запослена дијака који су деловали истовремено посведочено је код Котроманића од времена Твртковог уздицања Босне на степен краљевства 1377, а код Косача од 1440-их година, нешто пре него што је Стјепан Вукчић узео титулу херцега. У оба случаја није се радило само о додатној демонстрацији престижа који подразумева уздицање државе на виши хијерархијски степен, већ и о реалним потребама. Заправо, може се рећи да су и проглашење краљевства и херцештва, као и претварање мањих писарских служби у веће канцеларије били потези до којих је дошло након што су држава Котроманића и област Косача прерасли своје дотадашње територијалне и административне оквире, односно након што се наметнула потреба за реорганизацијом органа управе у сваком погледу. Кореспонденција је постајала интензивнија и укључивала је све већи број дестинатара, од којих су неки разумели само латински језик. Такође, док су обученији дијаци углавном писали свечаније повеље, они мање вични том послу (па и неки фамилијари/властела) писали су признанице и писма. Наравно, оваква подела рада није била стриктна, а и канцеларије нису непрестано расле. То се посебно види на примеру

Котроманића, где се понекад, чак и дубоко у XV веку, једне те исте личности јављају као писари различитих аката у распону од 5–10 година.

Вероватно је сличан управни апарат развио и Хрвоје Вукчић почетком XV века, али о томе није сачуван довољан број података.⁷² Остали великашки родови, чини се, нису имали писарске службе које су се могле сматрати правим канцеларијама. У њима је, према сачуваним информацијама, истовремено радио врло ограничен број људи (вероватно један или двојица). Павловићи су имали малу службу, али врло квалитетне и вичне дијаке, док су Влатковићи, изгледа, углавном сами писали своје исправе, осим оних најрепрезентативнијих. О другим породицама постоји веома мали број информација. Једино се за Санковиће, на основу чињенице да су браћа Бељак и Радич 1391. имали различите писаре, тврдило да су доста рано развили канцеларију, на чијем се челу на самом крају XIV века налазио логотет. Међутим, као што је већ речено, наслов логотета коришћен је и паушално, а мали узорак не допушта прецизније закључке.

Није посведочено постојање издвојених латинских канцеларија у Босни. Међутим, извесно је да су поред писара вичних саставању докумената на оба језика, постојали и они који су били специјализовани за латинске исправе. Они су можда улазили у сталну службу Котроманића и нешто пре 1378, а од тада свакако.⁷³ Најстарије документе писане на поменутом језику састављали су или странци или *ad hoc* ангажована писмена лица, вероватно из круга римокатоличке цркве. Код обласних господара, сигурно је да су своје латинисте имали Хрватинићи и, нешто доцније, Косаче, док су други магнатски родови, чини се, међу сталним особљем имали само словенске дијаке. У XV веку дошло је до пораста писмености у нешто ширим слојевима друштва – знање језика и писма се ширило и на владаре, властелу и трговачки слој.⁷⁴ Знамо да су синови и унуци херцега Стјепана знали да пишу (синови словенски, а унук Петар Балша латински), те претпостављамо да су имали своје учитеље, по свему судећи канцеларијске писаре. Један податак чак знамо поуздано, а то је да је херцегов

⁷² А. Babić, *Diplomatska služba*, 62. Бабић неоправдано потцењује канцеларијску и дипломатску службу Хрватинића, па и Павловића.

⁷³ А. Бабић мисли да је повељу краља Твртка II Твртковића Херману II Цељском из 1427. (бр. 211) писао неки Немац, пошто се у документу помињу бургграфи и друга звања (А. Babić, *Kancelarija bosanskih vladara*, 158). Можда се радило према нацрту дестинатара.

⁷⁴ У Угарској су се овакве особе у XV веку редовно означавале хонорификом *litteratus*.

дијак Санко био васпитач кнеза Стјепана, будућег Ахмед-паше Херцеговића. Вероватно и знатно раније, писању су се, на оба језика, подучавали и представници династије Котроманића. Тако последњи краљ Стјепан Томашевић у свом писму каже да је још као дете научио латинско писмо – *Ego a puero...litteras Latinas didici* (бр. 318).⁷⁵

Чиновници писарских служби и канцеларија нису у свом званичном делокругу имали дипломатију и послове обављања посланичких мисија. Међутим, од друге половине XIV, а посебно у XV веку, они су врло често деловали и као поклисари својих господара. За тај посао их је вероватно квалификовала чињеница да су писмени, понекад и солидније образовани, као и да су имали владарево поверење. Поверавани су им разни задаци – од релативно једноставних (попут подизања новца) до изузетно сложених (попут преговора са домаћим племством, приморским комунама и страним владарима). Неки од тих дијака су приликом својих путовања деловали и као поклисари и као писари, а неки само као посланици. Уопштено узевши, већина дипломата босанских владара није долазила из круга професионалних писара, посебно домаћих, али је ипак немали број њих учествовао у разним озбиљним мисијама. Са ширењем писмености и неки фамилијари који су предњачили као дипломати почели су својом делатношћу улазити у делокруг писара, по потреби пишући одређене документе за своје господаре. Тако су писарска и дипломатска служба почеле да се преплићу, што се посебно види на примеру службеника Косача половином XV века. У таквим околностима није била искључена вертикална проходност између сталежа – нпр. да истакнути писар-дипломата постане властелин.⁷⁶ Међутим, више конкретних података о појединим личностима и њиховој делатности биће дато у поглављу о чиновништву које следи за овим.

⁷⁵ С. Станојевић, *Студије XIII*, 32; Исти, *Студије XVIII*, 56; М. Brković, *U Jajcu izdane isprave bosanskih vladara*, *Radovi Zadar* 40 (1998) 113–114.

⁷⁶ А. Babić, *Diplomatska služba*, 11–70; Е. Kurtović, *Sandalj Hranic*, 377–389.

1.2 Чиновници

У овом поглављу биће дати подаци о личностима које су вршиле писарску службу у канцеларијама или, независно од ње, писале документа средњовековних босанских владара. Те личности биће наведене према владарским родовима које су служиле, а унутар родова по хронолошком принципу (осим у специфичним случајевима). Подаци о писарима чији су помени сачувани, али не и производи њихове делатности, биће такође укључени у разматрања о чиновништву сваке појединачне владарске породице.

Пре преласка на централни део поглавља, треба још једном нагласити да се информације о босанским дијацима и логотетима, као и службеницима који су за своје господаре понекад састављали докумената, могу наћи у низу извора изван владарског корпуса, као и у бројним историографским саставима који су се бавили средњовековним раздобљем босанске државе. Међутим, једини који су до сада настојали да дају извештај синтетички приказ били су Станоје Станојевић, Томислав Анђелић, Милко Брковић и Срђан Рудић. Прва двојица су наведеној теми посветила читаве студије (с тим што се Анђелићева ослања на Станојевићеву), а потоња двојица релативно обимна поглавља својих доктората.¹ Простора за допуне новим сазнањима има, пошто су Станојевић и Анђелић, ослањајући се скоро само на дипломатичку грађу и то претежно словенску, изоставили бројне помене који се могу наћи и у другим врстама извора. Брковић је, сходно својој теми, пажњу посветио само писарима латинских исправа – опет искључиво на основу самих босанских владарских докумената. Располажући свим поменутиим студијама, Рудић се највише приближио синтези, ослањајући се како на претходнике, тако и на ширу изворну базу.

О босанским дијацима писао је и Грегор Чремошник у својим вишеделним студијама о спољашњим особеностима босанских повеља и писама. Међутим, он је своју пажњу, пре свега, посвећивао палеографији, као и оцени писарског стила и естетике, у шта се ми не намеравамо детаљније упустати. На резултате његових истраживања освртаћемо се, стога, само када се захваљујући њима може

¹ С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици XIV. Дијак, Граматик, Нотар, Канцелар, Номик, Логотет*, Глас СКА 106 (1923) 50–96, XVIII. *Канцеларије*, Глас СКА 156 (1933) 41–59; Т. Anđelić, *Dijaci*, 81–100; М. Brković, *Isprave*, 23–37, 337–340; С. Рудић, *Босанска властела*, 233–251.

идентификовати дијак или барем утврдити које је исправе писао одређени аноним.² У истом погледу и са истом сврхом, корисно је консултовати и *Историју српске ћирилице* Петра Ђорђића.³

*

Из раздобља првих банова Босне остало је сачувано веома мало докумената, а у њима се налазе помени само двојице домаћих писара. Први међу њима је Кулинов дијак Радоје (*Радое диџкь бань*), познат само на основу првог босанског уговора са Дубровником (бр. 2 – 1189), чији је словенски део написао.⁴ Према истраживањима палеографа и историчара, састављач латинског дела Лењинградског примерка је ђакон Марин (*Marinus de Camas / Marinus Camasii*), дубровачки општински нотар у периоду 1184–1199. године, који је написао и повељу хумског кнеза Мирослава из 1190.⁵

Од писара у служби бана Нинослава једини чије нам је име познато је граматик Десоје (*Десое, граматигь бана Нинослава велиега босњскога*), састављач прве повеље наведеног бана и, уједно, једини познати носилац звања граматика у средњовековној Босни (бр. 3 – око 1232/35). Ђоровићева тврдња да је Десивој, аутор натписа на Кулиновој плочи, идентичан са Десојем, не чини нам се основаном.⁶ Према палеографским налазима Грегора Чремошника извесни анонимни писар, који није идентичан са Десојем, писао је Нинослављеву другу повељу Дубровчанима (бр. 4 – око 1235/36), као и дописани део његове четврте повеље (бр. 6 – 1249). О њему, међутим, не знамо апсолутно ништа, сем да се, судећи по рукописном стилу, вероватно радило о домаћем човеку.⁷

² G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje srednjega vijeka*, GZM NS 3 (1948) 103–143; 4–5 (1949–50) 105–199; 6 (1951) 81–119; 7 (1952) 273–336; 10 (I–E) (1955) 137–146.

³ П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, Београд 1987².

⁴ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1948) 111–113; J. Vrana, *Da li je sačuvan original isprave Kulina bana, Paleografsko–jezična studija o primjercima isprave iz g. 1189.*, Radovi SSI 2 (1955) 5–57; Isti, *Koji je od triju sačuvanih primjeraka original iprave Kulina bana?*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju 4, Zagreb 1961, 73–86; G. Čremošnik, *Original povelje Kulina bana (Prilog pitanju ovjeravanja naših listina srednjeg vijeka)*, GZM NS 12 (I–E) (1957) 195–213; *Зборник ћириличких повеља и писам*, 49–52.

⁵ K. Jireček, *Die Mittelalterliche Kanzlei*, 186; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1948) 107–108, 111, 130–132. О евентуалним писцима других преписа из периода око 1205. године видети *Исто*, 110–111.

⁶ С. Станојевић, *Студије XIV*, 66, нап. 3; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1948) 115; *Зборник ћириличких повеља и писам*, 139–140.

⁷ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1948) 116–117, 124–129; *Зборник ћириличких повеља и писам*, 141–142, 181–183.

Чремошник је опрезно претпоставио, а Јосип Врана тврдио да је трећу повељу бана Нинослава Дубровнику у целости (бр. 5 – 1240), као и већи део четврте (бр. 6 – 1249) саставио још један странац – пресбитер Паскал (*Pascalus, filius Petri de Capala*), нотар Дубровачке општине у раздобљу 1228–1262 и каноник градске катедрале.⁸ Према Враниној тврдњи, он је био аутор још седам српских исправа везаних за односе са Дубровником из XIII века.

*

Већ смо у разматрањима о босанском владарском корпусу навели да се име писара не помиње у око 90 исправа проистеклих из канцеларија Котроманића, што је више од половине њиховог укупног документарног фонда. Међутим, неки од тих докумената могу се палеографски разврстати по одређеним анонимним дијацима. Оно што се могло утврдити већ од Борићевог фалсификата, остаје правило и касније – у латинским исправама углавном изостаје белешка о писару. Таква пракса са једне стране одудара од старијих западних узора из којих је обичај о бележењу имена састављача акта и преузет, а са друге представља сасвим уобичајен модел за латинске исправе развијеног и позног средњег века. То, заправо, сведочи о томе да су, када је Босна у питању, словенски дипломатички обрасци старији, али и да су били засновани на преради раних латинских модела (вероватно пореклом из Италије, јадранског приморја и, делимично, Угарске). Латински обрасци интензивније се користе тек од XIV века и тада се ослањају на савремене угарске формуларе.

Још један разлог због којег документи Котроманића имају сразмеран „мањак“ помена дијака јесте солидна заступљеност затворених писама у њиховом фонду. Писма, уз извесне изузетке, нису имала белешку о конскрипцији. Фонд аката обласних господара има знатно мање писама или су она отвореног типа (најчешће се ту радило о експедиторијама), а самим тиме су ближа и формуларима повеља. Напомињено да ни сва експедиторијална отворена писма нису бележила име писара – оно најчешће изостаје управо у документима те врсте насталим у канцеларијама Котроманића.

⁸ К. Jireček, *Die Mittelalterliche Kanzlei*, 187; G. Čremošnik, *O dubrovačkom notaru Paskalu*, GZM 50 (1938) 129–132; Isti, *Bosanske i humske povelje* (1948) 118–129; J. Vrana, *Tko je pisao najstarije dubrovačke ćirilске исправе*, Slovo 6–7–8 (1957), 311–334; *Зборник ћириличких повеља и писама*, 25–26, 153–155, 177–178, 181–183, 187–190, 207, 211–212.

У складу са изреченим, нису нам познати састављачи латинских исправа бана Пријезде (бр. 7) и страних господара Босне из рода Шубића (бр. 8–11)⁹. У обзир уопште не треба узимати Домању Диволчића Бубалића, који се као *secretarius primus potentis Stephan Cotromanovich bani supremi Bosne* помиње у фалсификованој повељи Стјепана I Котроманића издатој рогозничким кнезовима, наводно септембра 1310.¹⁰

Први познати словенски писар Котроманића тако постаје дијак бана Стјепана II Прибоје (*Прибое диџкь великославџнога господина бана Стџлана*). Он је написао најмање три исправе – две издате Вукославу Хрватинићу и једну Дубровчанима у периоду од око 1326. до 1332. године (бр. 15, 16, 21). Помиње се и у нешто каснијем латинском преводу повеље о додељивању две жупе поменутом Хрватинићу (*Priboye notarius invictissimi gloriosissimi domini bani*). Као што је већ раније назначено, он никада није био „велики дијак“. Ради се о грешци у препису повеље Дубровчанима у којој уместо „дијак велики славнога бана“ треба да стоји „дијак великославнога бана“. Ово је, додуше са резервом, приметио већ Станојевић.¹¹

Повељу Вукцу Хрватинићу (бр. 19) из периода око 1326/1329. године писао је извесни дијак Радин (*Радџњь дшакь*). Због за то време необичне употребе симболичке инвокације и минускулних елемената у писму, неки истраживачи су претпостављали да је можда дошао из окружења банице Јелисавете, ћерке краља Драгутина и мајке Стјепана II, која се у овом акту јавља као ко-ауктор. За овакву теорију, која може бити основана, нема непосредне потврде. Чremoшник је чак устврдио да је Радин вероватно био православни свештеник.¹²

⁹ С. Станојевић, *Студије XIV*, 65–66, нап. 5. У јануару 1320. помиње се Михаило, протонотар бана Младена II Шубића.

¹⁰ М. Вrković, *Isprave*, 337.

¹¹ С. Станојевић, *Студије XIV*, 67, нап. 3; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 115; D. Lovćenović, *Na klizištu povijesti*, 651; P. Поповић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића о решавању спорова између Босне и Дубровника*, ССА 6 (2007) 38, 40, 44, 48; J. Мргић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића којом даје кнезу Вукославу Хрватинићу жупе Бањицу и Врбању*, ГПБ 1 (2008) 13–14; Иста, *Повеља бана Стјепана II Котроманића којом кнезу Вукославу Хрватинићу даје своју „вјеру господску“*, ССА 7 (2008) 53–54. Чremoшник је сматрао да су дијаци Прибоје, Прибислав и Купусац, због употребе изразите мајускуле, потицали из црквених кругова.

¹² С. Станојевић, *Студије XIV*, 67; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 115–116; Д. Јечменица, *Повеља банице Јелисавете и бана Стефана II кнезу Вукцу Хрватинићу*, ГПБ 2 (2009) 12, 14, 15, 19.

Поред Прибоја и Радина, у служби Стјепана II почетком његове владавине био је још дијак – Прибисав (*Прибисавъ дѣакъ банъ Стипан кои дрѣжаше wt Саве до морь, wt Цетине до Дрине*), састављач повеље Гргуру Стјепанићу из око 1329/1330. године (бр. 20). Иако се могло помислити да се можда ради о грешци и да се заправо и у овом случају ради о дијаку Прибоју, као што је мислио Станојевић, доказано је да забуне нема. Писма ове двојице писара веома су различита, иако су оба (полу)уставна.¹³ Пред крај Стјепанове владавине јавља се још један дијак – Купусац (*Коупусаць бана Стипана диѣак*), писар повеље Вуку и Павлу Вукославићу из 1351. године (бр. 31). Његов стил је доста груб и неразрађен, а карактерише га употреба нелигатурног оу.¹⁴

Није нам познато ко је писао латинске и словенске примерке Стонске повеље Стјепана II Дубровчанима (бр. 22 и 23). Судећи по формулару, то је вероватно био неко од дубровачких нотара, барем када је латинска верзија, иначе једина сачувана у оригиналу, у питању. Словенску је, пак, могао саставити и домаћи дијак, пошто се не ради о пуком преводу, већ о двама верзијама насталим паралелно и истовремено. Међутим, изостанак писарске конскрипције у словенској повељи већ тада је био реткост, па је за претпоставити да су све примерке написали Дубровчани, који су бана затекли ван краљевског комплекса око Високог и преговоре обавили доста брзо.

Осврћући се само на оригинале, непознат нам је састављач Стјепанове латинске исправе издате Ивану Нелипчићу 1345. (бр. 28), али је зато 1339. први пут поменуто име писара у склопу једног босанског латинског акта. Ради се о исправи издатој Трогиру (бр. 26) коју је, по речима самог бана, написао његов канцелар, магистар Вито (*per manum magistri Viti nostri fidelis cancellarii*). Дотични Вито, о коме нажалост немамо додатних података, био је без сумње приморац, из неке од далматинских комуна, о чему сведочи и његово име. Он је уједно и први писар који се наводи као канцелар и први са звањем магистра, што је значило да се радило о образованом лицу. Да ли је он био образован за писара и да ли је заиста био у сталној служби бана Стјепана, тешко је рећи, посебно зато што

¹³ Ј. Мргић–Радојчић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића великом кнезу Гргуру Стјепанићу*, ССА 3 (2004) 21–22.

¹⁴ Ј. Мргић–Радојчић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића кнежевима Вуку и Павлу Вукославићу*, ССА 1 (2002) 81, 83.

немамо увид у његово писмо. Наиме, акт који је он писао, сачуван је само у Луцићевом испису.¹⁵

Дијак Дражеслав Бојић (*Дражеславъ диѣкъ*), први је босански словенски писар чију каријеру можемо пратити око 20 година и уједно први писар Котроманића који нам открива и своје презиме (*родомъ Боићъ*). Његов изузетно уравнотежен стил, (полу)уставном писмо са личним печатом и приватне белешке обележили су завршни период босанске банске канцеларије и средину XIV века. Он је служио и бана Стјепана II и бана Твртка I, али поуздано знамо само да је био састављач седам исправа (бр. 33, 34, 35, 41, 45, 46, 48) из Твртковог времена, прецизније из периода 1353–1370/1374. Већи део њих је сачуван у оригиналу, део је познат на основу снимака с почетка XX века, а само једна постоји само у Витезовићевом препису из XVII или XVIII века. У белешци своје прве сачуване повеље Дражеслав наводи да је пре него што је постао „надворни писац“ бана Твртка, био у служби његовог стрица (*Дражеславъ диѣкъ, господина бана Тврѣтка надворѣни писецъ, а прѣво диѣкъ великославнога господина бана Стѣпана*). Своју титулу, благо измењену, понавља и у последњој познатој повељи с почетка 1370-их (*диѣкъ Дражеславъ господина бана Тврѣтка надворни*). Она би значила да је Дражеслав био стални Твртков дворски писар, а о томе сведочи и његова изузетно дуга каријера.

Осим тога, он нам је дао и једину информацију која нам из прве руке обележава делатност банске канцеларије Котроманића – *И кѣда сие писахъ, тѣда ми да господинъ банъ Тврѣтко испрѣдѣ себе великъ пехаръ вина попити у добру волу*. Ова цртица не сведочи само о фамилијарној црти бана Твртка, тада дечака од највише 15 година, већ и о томе да наведена канцеларија тада није била високо бирократизована установа, већ служба, а сам владар је присуствовао писању докумената. Најзад, Дражеслав је оставио и једну поетску цртицу у повељи Дубровнику из 1367. године – *А се писа Дражеславъ диѣкъ своимъ рукомъ малокористномъ, родомъ Боићъ, земля ми е мати, а втѣчество ми е гробъ, втѣ земле есмо, и у землю унидемо*.¹⁶

¹⁵ *Codex diplomaticus X* (1912) 494–495.

¹⁶ С. Станојевић, *Студије XIV*, 67–68; Г. Ћремошник, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 109–113; Ј. Šidak, *Studije*, 256–257; С. Рудић, *Повеља бана Твртка Котроманића кнезу Влатку Вукославићу*, *ССА 2* (2003) 72–74, 79; Ј. Мргић–Радојчић, *Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу*, *ССА 2* (2003) 168–171; Иста, *Повеља бана Твртка Котроманића којом потврђује*

У периоду његовог бановања, Твртка су служила бар још двојица словенских писара. Један је био Дражеслављево савременик – Влкмир Крлихтић (*Влькмѣрь Крѣлѣхтићь*), који се не наводи као дијак и који је написао повељу Павлу Вукославићу из 1367. (бр. 47)¹⁷, а други могући наследник – дијак Брајан (*Браѣнь диѣкъ*), састављач повеље Дубровнику из 1375. године (бр. 50)¹⁸. Обојица су писали (полу)уставним писмом, с тим што се први више ослањао на Дражеслављеве обрасце у писању и распореду формула. На то је, међутим, могла утицати и намена повеље коју је Влкмир писао (радило се о даровници). О овој двојници писара, осим ова два помена, немамо никаквих других података. За Влкмира остаје упитно да ли је уопште био дијак, или само писмен властелин који се нашао уз бана у тренутку потребе.

Иако је издао шест латинских докумената током својег бановања, знамо за писара само једног од њих, и то не захваљујући формули конскрипције, већ пропратној белешци. Наиме, током боравка у Ђакову, код босанског епископа, почетком 1355. године, Твртко је издао једно разрешно обавештење Дубровчанима (бр. 36). Како није имао писара уз себе, акт је саставио локални нотар, клирик Бернабај Томин (*scriptum dictum instrumentum manu Bernabay Thome, clerici Bosinensis diocesis, publici imperiali auctoritate notarii*). Бан је само оверио документ својим печатним прстеном. Чремошник је неоправдано и неопрезно претпоставио да је исти нотар написао и Тврткову кратку повељу Дубровчанима из септембра 1355. (бр. 37), али то није био случај, јер је она настала у Босни, у Високом.¹⁹ Уопште, није сасвим јасно да ли су латинске

баитинске поседе кнезу Влатку Вукославићу, ССА 4 (2005) 101–104; Иста, *Повеља бана Твртка Котроманића којом даје „вјеру господску“ кнезу Влатку Вукославићу*, ССА 4 (2005) 116–117; Српски биографски речник 3 (Д–З), Нови Сад 2007, 394 (Ј. Мргић); Р. Поповић, *Повеља бана Твртка којом потврђује повластице Дубровчанима*, ССА 7 (2008) 92, 94–97; Д. Јечменица, *Повеља бана Твртка кнезу Влатку Вукославићу*, ГПБ 4 (2011) 11–13, 18.

¹⁷ С. Станојевић, *Студије XIV*, 68; Д. Јечменица, *Повеља бана Твртка кнезу Павлу Вукославићу*, ГПБ 4 (2011) 23–25, 27. Станојевић је сматрао да Крлихтић формуларом одступа од тадашњих босанских исправа, али то није у потпуности тачно. Ради се пре о модификацији старог даровног обрасца, а неке формуле су изостале и због оштећења повеље.

¹⁸ Г. Ћремошник, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 113–114, 117; Р. Поповић, *Повеља бана Твртка I Котроманића Дубровнику о ослобађању од царина*, ССА 5 (2006) 149, 151–153. Готово извесно није идентична личност са истоименим слугом краљице Витаче из 1399. године (ССП I–1, 477).

¹⁹ С. Станојевић, *Студије XIV*, 66; Г. Ћремошник, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 106; Н. Исаиловић, *Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1355. године*, ССА 6 (2007) 126, 130–131; Д. Јечменица, *Повеља и писмо бана Твртка Општини дубровачкој о разрешењу рачуна*

исправе босанских банова уопште састављале личности у сталној писарској служби Котроманића. Готово све оне се међусобно разликују, па би се могло претпоставити да су их писали представници дестинатара или *ad hoc* појединци, можда из кругова римокатоличке цркве (пре свега фрањеваца), али је због малог узорка тешко наћи потврду за такво нагађање.

Још пре Твртковог проглашења за краља и доласка логотета Владоја на чело канцеларије Котроманића, у Босни се почео примати српски канцеларијски брзопис (навођен од неких аутора и као дипломатичка минускула). Он испрва улази само у документе који по општем типу припадају писмима. У канцеларији хумских Санковића, брзопис је посведочен током 1330-их и на прелому 1350-их и 1360-их година (бр. 25 и 42). Можда је било и очекивано да је Хум, као саставни део државе Немањића до краја прве четвртине XIV века, раније примио ново писмо, али је врло вероватно да се оно доста рано проширило и на Босну. Нажалост, за тако нешто немамо доказа, пошто су сва словенска писма Котроманића, бар до половине 1360-их година, сачувана само у преписима. Прво оригинално писмо припада управо бану Твртку (бр. 43) и није датовано годином, већ само даном и месецом. То је Чремошнику указивало на српску праксу, те је оценио да га је саставио неки анонимни Србијанац.²⁰ Међутим, то не мора бити истина, јер су обрасцем слична писма, али у препису, забележена већ почетком 1350-их (бр. 30, 32, 38). Посебан проблем ствара чињеница да не постоје показатељи који би ово писмо могли датовати прецизније од распона 1363–1374. Зато је немогуће рећи да ли је, рецимо, дијак Дражеслав, упоредо са својим старим босанским (полу)уставом намењеним повељама, научио да пише и нови српски брзопис, намењен писмима.

Твртково проглашење за краља довело је до крупних промена у сада већ краљевској канцеларији Котроманића. Први који је понео нову титулу логотета тј. логофета (*логофеть*), увезену из Србије, био је логотет Владоје или Владе (*логофеть Владе*), како се потписао у својој јединој аутентичној белешци о писару (у бр. 51). Он је у краљевој служби био у најмању руку од пролећа 1378. до лета 1390, а вероватно је да је на Твртков двор доведен још 1377. и на њему остао

Климе Држића и Бисте Бунића, ГПБ 3 (2010) 49–50, 56. Бернабај Томин се помиње као нотар у Бакову и 1358. године.

²⁰ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 114–118.

до краљеве смрти 1391. године. Написао је најмање 9 исправа – две повеље (бр. 51 и 56) и седам писама (бр. 53, 61, 65, 66, 67, 68, 69), а можда и још две повеље, од којих је једна несигурна (бр. 52)²¹, а друга вероватни фалсификат или лоша прерада у преводу (бр. 54, повеља Котору). Нажалост, потписан је само на документима бр. 51 и 54, те се остале његове исправе могу идентификовати само на основу рукописа. Поуздано се зна да је био из Србије, пошто је, као краљев посланик у Сплиту 1390. наведен као *Vladoie de Rascia, dicte aule logopphet* (бр. 75). За време Твртковог краљевања, а под Владојевим руководством, канцеларија је већ почела добијати обресе праве дворске установе. Зна се да је, барем почетком 1390-их, она имала потканцелара (заменика логотета), а можда и друге сталне писаре. Такође је јасно да су се латинске исправе, по први пут извесно, писале унутар канцеларије, а не само од стране странаца или *ad hoc* унајмљених лица. О томе сведочи и Чremoшникова палеографска идентификација Твртковог анонимног писара латинских повеља и писама из периода 1385–1387 (бр. 59, 60 и 64).²² Међутим, у недостатку података, тешко је дати прецизнију оцену о томе колико се далеко у овом учвршћивању установе отишло.

Владоје није био сам први логотет и први шеф чвршће устројене краљевске канцеларије, већ и први писар Котроманића који је забележен и као учесник у дипломатским мисијама. У децембру 1382. ишао је у град Св. Влаха по трибут и наведен је као *logofetus et ambassiator*. Дубровчани су том приликом, позивајући се на своје повластице, намеравали да му покажу управо од његове руке писану *roviliam magnam* из 1378. године. Трибут том приликом ипак није исплаћен, али је логотет био дарован са 25 перпера. Владоје је био дарован као посланик Дубровнику и септембра 1383, а као краљев амбасадор био је и у Сплиту током лета 1390. у склопу послова закључивања уговора са Сплитском општином и реамбулације њених граница. Последњи пут је поменут у тестаменту Климе

²¹ Чremoшник је мислио, пре свега на основу почетних слова и потписа, да је Владоје вероватно писао Тврткову повељу Хрвоју Вукчићу (бр. 52). Међутим, могуће је да је он само саставио свечани потпис и иницијал, а да је остатак писао неки други аноним који користи (полу)устав. Владоје је могао бити вичан и овом писму, али је ипак мало вероватно да га је практиковао. Па опет, употреба десетеричног и (*i*) које управо Владоје први уводи у Босну, могла би бити додатни аргумент у корист мишљења да је писар ове повеље ипак први Твртков логотет.

²² Г. Чremoшник, *Оригинални документи*, 127; *Isti, Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 131–134; Д. Јечменица, *Пет писама краља Твртка I Дубровчанима о Светодмитарском дохотку и могоришу*, ГПБ 1 (2008) 60–62, 66–67.

Гучетића од 24. јуна 1394. и то као бивши логотет краља Твртка (*fo logofeth de Re Tuertcho de Bossina*).²³

Ако је веровати палеографским истраживањима Г. Чремошника, словенски уговор Твртка I и Дубровника из априла 1387. (бр. 62), односно његов концепт који је једини сачуван, писао је брзописом дубровачки словенски (српски) канцелар Видош Богданић са Корчуле. Видош је вршио службу канцелара 1372–1376 и 1387–1390. Оно што, међутим, намеће дилему јесте чињеница да се Видош вратио у службу општине тек у децембру 1387, дакле више од пола године након настанка наведеног концепта.²⁴

Током лета 1390. настало је шест латинских повеља Твртка I издатих далматинским дестинатарима. Упркос уобичајеној пракси да латинске исправе не бележе имена писара, без обзира да ли се ради о повељама или писмима, овде долази до изузетка – знамо ко је саставио чак пет од поменутих шест докумената. Повељу Сплиту (бр. 71) написао је изабрани епископ Книна, извесни Михаило Дубровчанин (*per manus predicti discreti viri domini Michaelis de Ragusio electi episcopi Tniniensis et in hac parte cancellarii*), о коме, нажалост, нисмо могли наћи никакве подробније податке, иако је сигурно био племенитог рода. Његово име није забележено о студији Ирмгард Манкен о дубровачком патрицијату у XIV веку, а нема га ни у хронотакси книнских епископа, што би могло значити да никада није добио папску дозволу за ступање на дужност. Питање је да ли је он био стално ангажован у латинском одељењу Тврткове канцеларије или је био посебно ангажован за ову прилику. То зависи од тумачења израза *in hac parte*

²³ S. Ljubić, *Listine IV* (1874) 281, 283; *ССП I–1*, 82; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 119–137; M. Динић, *Дубровачки трибути*, 233; Исти, *Одлуке већа Дубровачке републике I*, Београд 1951, 277, 348; A. Вабич, *Diplomatska služba*, 31, 45–46; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 136–137; M. Благојевић, *Државна управа*, 177–179; *Српски биографски речник 2* (В–Г), Нови Сад 2006, 251 (С. Ћирковић); D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 56, 551, 677, 682, 700; Д. Јечменица, *Два писма бана и краља Твртка I Дубровчанима о Стонском дохотку*, ГПБ I (2008) 45; Исти, *Пет писама краља Твртка I Дубровчанима о Светодмитарском дохотку и могоришу*, ГПБ I (2008) 55, 64, 68; П. Драгичевић, *Повеља краља Твртка I којом укида трг соли у Суторини*, ГПБ 3 (2010) 69–70, 74–78; *Српска енциклопедија II–1*, Нови Сад – Београд 2013, 514–515 (С. Рудић). Тешко да са њим икакве везе има извесни Владоје који се суди са караванским превозницима у априлу 1396. године (N. Lonza, *Odluke dubrovačkih vijeća 1395–1397*, Zagreb – Dubrovnik 2011, 118–119).

²⁴ K. Jireček, *Die Mittelalterliche Kanzlei*, 203–204; С. Станојевић, *Студије XIV*, 57, 62; *ССП I–1*, 168; G. Čremošnik, *Ugovor između kralja Tvrtka I i Dubrovnika od 9. aprila 1387*, GZM NS 1 (1946) 123–127; M. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике II*, Београд 1964, 361, 390; Z. Šundrica – N. Lonza, *Odluke dubrovačkih vijeća 1390–1392*, Zagreb – Dubrovnik 2005, 46, 129, 141, 157, 174, 278; С. Ћирковић, *Писмо краља Стефана Твртка I о уступању куће у Дубровнику*, ГПБ 2 (2009) 69.

cancellarii – да ли је он био канцелар задужен за дату област (Далмацију) или само у датој прилици. Тумачење Милка Брковића да је он изабран за писара из симболичних разлога, због тога што је носио титулу епископа Книна (која је некада званично садржавала и наслов епископа Хрватске), не делује нам вероватно јер Твртко никада није унео Хрватску и Далмацију у своју титулатуру.²⁵ „Канчилик“ Иван Петрић, писар фалсификоване Тврткове словенске повеље Иванишу Нелипчићу из 1390. (бр. 77) измишљена је личност.²⁶

Много значајнија је појава једне друге личности у Твртковој служби пред крај његове владавине. Ради се о Томашу Лушцу или Томашу из Лужаца (*per manus Thomae de Lusach, aulae nostre vicescancellarii dilecti et fidelis; рукою краљевства ми логофета Томаша Лушца; рокою Томаша логофета*), једном од најплоднијих писара краљевске канцеларије, бар када су у питању сачувани примерци. На основу потписа или рукописа утврђено је да је писао најмање 12 повеља и писама у периоду 1390–1397. године (бр. 72, 73, 74, 76, 89, 90, 94, 96, 97, 103, 104, 109), а наведен је и као састављач једне фалсификоване Тврткове повеље, наводно издате у мају 1360. рогозничким кнезовима (као *secretarius*). Служио је троје владара – Твртка I, Дабишу и Јелену Грубу, а претпоставља се да његово презиме Лужац заправо сугерише порекло из доњокрајске жупе Лушци у горњем току Сане. Такође се верује да је био ученик логотета Владоја, а свакако је постао његов наследник.

Томаш је био први врховни писар краљевске канцеларије који је током своје службе писао документе на оба језика, као и на оба словенска писма (уставном и брзописном) и то са подједнако високим степеном естетике. Изгледа да је каријеру почео као заменик логотета Владоја (*vicescancellarius*), можда задужен за латинске акте, а да је након смрти краља Твртка постао логотет новог краља Дабише. То што се у препису Брачке повеље из јула 1390. помиње као *cancellarius* вероватно је преписивачка грешка, јер се следећег месеца поново води као *vicescancellarius*. Пишући како даровне повеље за домаће потребе

²⁵ S. Ljubić, *Listine IV* (1874) 281–282.

²⁶ M. Ančić, *Bosanska vlast*, 137.

(уставом), тако и писма, разрешнице и уговоре са странцима (брзописом), остао је у служби Котроманића барем до 1397. након чега нестаје из извора.²⁷

Извесно је да је у служби краља Дабише било још словенских писара, о чему сведочи постојање два оригинална писма чији се рукопис разликује од Томашевог. За једно од њих (бр. 98) Чремошник је чак претпоставио да га је могао писати сам Дабиша у наступу љутње који је нашао одраза и у тексту. Међутим, мало је вероватно да је та претпоставка тачна.²⁸ Две словенске повеље сачуване у препису такође немају белешку о писару (бр. 84 и 85), али их је сигурно, будући да су издате истог дана на истом месту, писала једна особа.

Под Дабишом је опет наступила доминатна пракса да се латински писари не именују, не само у писмима, него и у повељама. Штавише, једини Дабишин латински писар помиње се у једном веома сумњивом акту сачуваном у два преписа са самог краја XVI века – повељи Чубрановићима из новембра 1392. (бр. 93). Као краљев „секретар“ (*secretarius*) помиње се извесни Петар Италер од Суесе звани Галик (*per manus honorabilis viri magistri Petri Italeri de Suessa dicti Gallici secretarii nostri nobis fidelis et dilecti*). Б. Храбак га је читао као Петар Талијанац звани Галац, а од њега овакво читање преузима и Тошић. По својој структури повеља делује изворно латински, али садржи неке елементе типичне за Босну (нпр. сведоци). Већ је титула овог наводног писара крајње сумњива, пошто „секретар“ није посведочен у аутентичним босанским исправама, а његово име више личи на име неког нотара. Због тога је вероватно да се ради о фалсификату или веома лошем препису.²⁹

²⁷ *Codex diplomaticus XVII* (1981) 299, 308, 313; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 137–146, (1955) 137–146; M. Ančić, *Bosanska vlast*, 137; M. Brković, *Bosanske srednjovjekovne latinske isprave izdane Trogiru*, *Radovi Zadar* 33 (1991) 89–90; Isti, *Isprave*, 338–339; С. Рудић, *Повеља краља Стефана Дабише кћерци Стани*, *ССА* 4 (2005) 173–175, 177–178, 188–189; Исти, *Повеља краља Дабише браћи Семковић*, *ССА* 5 (2006) 158–159, 161–163, 170; Исти, *Повеља краља Стефана Дабише Дубровнику*, *ССА* 6 (2007) 172–173, 181–182; А. Фостиков, *Повеља краљице Јелене Дубровчанима о укидању царина у Маслинама и Сланом*, *ССА* 5 (2006) 181; Иста, *Четири писма краљице Јелене Дубровачкој општини о босанским дохоцима*, *ССА* 5 (2006) 194; Иста, *Четири писма босанског краља Стефана Дабише дубровачкој општини о босанским дохотцима*, *ССА* 7 (2008) 130, 132, 134; Иста, *Два документа босанског краља Стефана Дабише о разрешењу рачуна протовестијара Жоре Бокшића*, *ССА* 7 (2008) 144, 146, 149–150, 154; Н. Исаиловић, *Повеља краља Твртка I Котроманића Шибенику*, *ГПБ* 4 (2011) 33, 37, 39, 42, 44.

²⁸ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 144.

²⁹ *Državni arhiv u Dubrovniku (=DAD)*, *Diversa de foris* 8, f. 37, 9. VII 1599; В. Храбак, *Традиција о средњовековној Босни и Дубровнику XIV и XV века*, *Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura"*, *Zenica* 1973, 351–352, нар. 33; Ђ. Тошић, *Двије повеље краља Дабише*, 12.

Већ смо навели да је Томаш Лужац неко време служио и Дабишину удовицу Јелену Грубу. Међутим, она је имала и свог личног анонимног дијака, који је написао четири њена писма из раздобља 1397–1399. (бр. 108, 111, 112, 117). Дотични је остао у њеној служби и након што је збачена са престола 1398. године. Занимљиво је што Чрешошник, који је заступао мишљење да су Јелена и Груба две различите личности, признаје (чудећи се, додуше) да ове „две жене“ деле истог писара. Са друге стране, Јиречек је сматрао да се не ради о истом рукопису.³⁰

Краљ Остоја је своју владавину отпочео са новим писаром. Занимљиво је да он ни у једној словенској исправи не носи титулу логотета, већ дијака краљевства. Ради се о Стипану Добриновићу (*Стипанъ Добрѣновићъ кралества ми дѣѣкъ; per manus fidelis nostri dilecti Stephani Dobrinouich, aule nostre cancelarii*) који је за Остоју написао најмање три повеље (бр. 113, 114, 125) у периоду 1398–1402. Поред Томаша Лушца, он је једина личност у краљевској канцеларији, па и у босанским владарским канцеларијама уопште, за коју поуздано знамо да је писала исправе и на словенском (уставним писмом) и на латинском. Као и Томаш, и он је свог господара пратио и ван двора, чак и у походу. О његовом образовању сведочи чињеница да се помиње као магистар (*magister, мештаръ*), како од стране краља Остоје, тако и од стране Дубровчана. Као што се може видети, носио је титуле краљевог дијака, односно канцелара (*cancellarius aule*), а Дубровчани су га наводили и као логотета.

Могуће је да је овај истакнути писар био исти онај ливањски племић Стипан Добриновић, који је имао брата Андрију и стрица Јурја, поменут у Остојиној повељи Хрвоју Вукчићу из 1400. године. Уколико је то случај, онда је он био и један од дестинатара сумњиве Дабишине повеље Добриновићима из 1391. којом је ова породица, укључив ту и Стипана, добила од краља три села (Орку, Врањец и Комаје). Чињеница да је Добриновић био икавац, могла би додатно потврђивати ову претпоставку. Зна се да је он, први након Владоја, био

³⁰ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 145–148, 156–157; K. Јиречек, *Споменици српски*, 103; A. Фостиков, *Писмо босанске краљице Јелене Грубе кнезу и општини дубровачкој и њихов одговор*, ССА 3 (2004) 131–134; Иста, *Акт босанске краљице Јелене Грубе о разрешењу рачуна протовестијара Жоре Бокшића*, ССА 4 (2005) 204; Иста, *Повеља краљице Јелене Дубровчанима о укидању царина у Маслинама и Сланом*, ССА 5 (2006) 181; Иста, *Четири писма краљице Јелене Дубровачкој општини о босанским дохоцима*, ССА 5 (2006) 189–190, 193, 197, 200.

упућиван и у посланичке мисије. Тако је током јануара и фебруара 1399. боравио у Дубровнику као краљев изасланик, заједно са Хрвојевим човеком Раупом, ради преговора о обнављању Тврткове повластице из 1378. и подизања дохотка. Задовољни исходом преговора, Дубровчани су га више пута даровали, а 22. фебруара су одлучили и да његовог нећака приме у своју школу и да му дају новчану потпору. Исти Стипан, опет поменут као логотет, долазио је у Дубровник и уочи избијања рата са краљем Остојом јуна 1403. Овај пут није долазио са пријатним вестима, већ са неиспуњивим захтевима свог господара. То је уједно и његов последњи помен. Вероватно се повукао из службе након Остојиног збацивања у првој половини 1404. године.³¹

Остоју су током прве Владавине служила још два словенска дијака. Први је био Хрватин (*Хрватинь диџкь*) који је саставио две исправе из јануара и фебруара 1399. године (бр. 115, 116). Он је вероватно био помоћни писар који је радио под Добриновићевим руководством. Упркос томе поверено му је писање не само отвореног експедиторијалног писма којим краљ свог управника канцеларије именује за изасланика, већ и свечане повеље о обнови Тврткових повластица. Хрватин се прихватио овог посла јер је Стипан био одсутан, очекујући завршетак своје мисије у Дубровнику (трибут је примио три дана након издавања Остојиног привилегија). Писмо је написано брзописом, а повеља (полу)уставом.³² Поред Хрватина се помиње и дијак Вукорија (*Вукориа диџкь*), састављач Остојине исправе Хрвоју Вукчићу о додели Ливна из 1400. (бр. 119), која је изгледа била једина повеља овог краља из периода прве владавине исписана брзописом. Ако

³¹ DAD, *Reformationes* 31, f. 129', 22. II 1399; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 249; К. Јиречек, *Споменици српски*, 103; *Chronica Ragusina Junii Restii*, 185, 195; J. Gelcich – L. Thallóczy, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest 1887, 117; N. Jorga, *Notes et extraits* II, 76, 92; М. Динић, *Дубровачки трибути*, 235, нап. 61; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 148–152; А. Babić, *Diplomatska služba*, 31, 46–47; Ђ. Тошић, *Двије повеље краља Дабише*, 6–9; П. Драгичевић, *Повеља краља Остоје Дубровчанима о исплати заосталих дугова краља Твртка I*, ГПБ 1 (2008) 113–114, 117, 120; Р. Михаљчић, *Повеља Стефана Остоје Дубровчанима*, ГПБ 1 (2008) 126, 128–129, 132; Исти, *Повеља краља Остоје којом потврђује раније даровнице Дубровнику*, ССА 7 (2008) 164; Исти, *Писмо краља Стефана Остоје Дубровчанима о српском дохотку*, ГПБ 2 (2009) 123–126; М. Brković, *Isprave bosansko-humskih srednjojekovnih vladara Šibeniku*, *Radovi Zadar* 50 (2008) 27–28.

³² G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 152–156; Р. Михаљчић, *Повеља краља Остоје којом потврђује раније даровнице Дубровнику*, ССА 7 (2008) 164, 167, 169–170, 172; Исти, *Писмо краља Стефана Остоје Дубровчанима о српском дохотку*, ГПБ 2 (2009) 123–125. Вероватно није идентичан са слугом Хрватином Мрјеновићем, поменутим 1418. године (ССП I–1, 445).

прихватимо теорију о његовом ливањском пореклу, Добриновић је можда није писао зато што се у њој лично помиње. Ово је једини Вукоријин помен.³³

Током XV века, позната су нам само имена словенских писара Котроманића, ако искључимо млетачке италијанске верзије и фалсификате. Већ на почетку своје прве владавине Твртко II Твртковић доводи нова лица у своју канцеларију. Поменимо прво извесног Томаша, сина Ивана Свилојевића (*Tomaso figliolo d'Ivano Sviloevich*), који је писао оригиналну словенску верзију спорне повеље Костањићима, данас сачуване само у италијанском преводу (бр. 134). Према мишљењу Ђ. Тошића, документ је настао између 1404. и 1407. године, а не 1398 како стоји у датуму. О Томашу нема ниједног другог помена у изворима, а Тошић исправно закључује да он тешко да може имати везе са каснијим Остојиним писаром Томашом Бућанином.³⁴

Сигурно је аутентичан други Твртков словенски писар – дијак господина краља Новак Гојчинић (*Новакь Гоичинићь, диѣкь господина краља Тврѣтка Тврѣтковића*). И Новак пише искључиво уставним писмом, а за овог краља написао је само једну повељу – Дубровчанима из 1405. (бр. 135). Међутим, налазимо га у служби Котроманића и 14 и по година касније. Штавише, саставио је повељу краља Стјепана Остојића, Твртковог непосредног ривала, с краја 1419. (бр. 181), а у њој се наводи као краљев логотет (*Новакь Гоичинићь логонетъ краљевѣства ми*). После случаја Дражеслава и Томаша Лушца ово је први писар који је служио више владара, а свакако је први који је у остао у служби круне након што је његов први господар збачен са престола.³⁵ Тај пример ће се поновити и са дијаком Владићем.

После повратка краља Остоје на престо 1409, на место логотета долази извесни Томаш Бућанин (*вазљюблени логофетъ краљевѣства ми Томашь Бућанининь*). Он је саставио само једну познату исправу – обновљени уговор са Дубровчанима из децембра 1409. године (бр. 146). Повеља је писана брзописом и то у форми промулгационог отвореног листа, а не аренгалног репрезентативног

³³ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 250; С. Новаковић, *Повеља краља Стјепана Остоје војводи Хрвоју и сину му Баоши, године 1400. 8. децембра*, Гласник СУД 23 (6) (1868) 48–53.

³⁴ Ђ. Тошић, *Двије босанске повеље из XV вијека*, ИЧ 40–41 (1993–1994) 21, 23, 35, 41.

³⁵ G. Čremošnik, *Bosanske i hunske povelje* (1949–1950) 157–160, 169–171; P. Михаљчић, *Повеља краља Стефана Твртка Твртковића којом Дубровчанима потврђује Сланско приморје*, ГПБ 4 (2011) 81, 84, 86–87; ССПП I–1, 495, 561.

привилегија. Без обзира на титулу логотета, питање је да ли је Томаш био професионални писар. Он је, наиме, у два наврата забележен у дубровачким актима као кнез Томаш Бућанић. У дипломатским посетама Дубровнику био је новембра 1409. и децембра 1410. године.³⁶

Током своје друге владавине Остоја је имао бар још једног анонимног словенског писара који је писао сва његова писма од 1414. до 1418, али није сачувано његово име. Према рукопису, Чрешошник је утврдио да је дотични саставио шест писама разних типова (бр. 162, 166, 167, 168, 171, 172). Након Остојине смрти нису забележени нови акти које је он писао.³⁷

Већ смо напоменули да се случај Новака Гојчинића још једном поновио у личности дијака Владића (*кралевства ми диџкь Владићь*). Од овог словенског писара такође су сачуване само две свечане исправе писане уставним писмом (бр. 175 и 190). Владић је прво, упоредо са Новаком, служио краља Стјепана Остојића чију је повељу Дубровчанима написао у марту 1419. Након тога помиње се у служби краља Твртка II Твртковића, који је повратио власт након Остојићевог пада. За Твртка је такође написао повељу о потврди дубровачких повластица из 1421. године. У њој се више не наводи као „дијак краљевства“, већ само као „дијак“ (*диџкь Владићь*). Након ове исправе губи му се сваки траг у изворима.³⁸

Последњи логотет који се непосредно помиње у краљевској канцеларији Котроманића био је писар Твртка II – Душан (*кралевства ми логофеть Душань*), састављач повеље Дубровчанима из 1420. године (бр. 186). Он је, очито, преузео чело Тврткове канцеларије чим се наведени краљ вратио на власт. Међутим, о њему нема других помена, а свечану исправу из 1421. писао је већ поменути Владић. Вредно је поменути да Душан пише брзописним писмом.³⁹

Посебно занимљив случај представља улога протовестијара Твртка II и Томаша Рестоја Милохне у састављању исправа ове двојице владара. Овај каријерни дворанин и дипломата пореклом из Ливна био је једна од

³⁶ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 123; *ССП I–1*, 439, 440; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 161–163; A. Vabić, *Diplomatska služba*, 49; P. Михаљчић, *Повеља краља Остоје којом поново потврђује повластице Дубровчанима*, ГПБ 3 (2010) 125, 128–129, 133–134; Исти, *Исправа којом Дубровчани краљу Остоји враћају земљу и кућу и примају га за свог властелина*, ГПБ 6 (2013) 26, 28, 30.

³⁷ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 163–168. Вероватно није неки од поклисара, јер је редовни писар током најмање четири године.

³⁸ *ССП I–1*, 508, 557; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 168–169, 173–176.

³⁹ *ССП I–1*, 504; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 172–173.

најистакнутијих личности босанске историје XV века, а о њему су писане обимне студије. Ми ћемо се задржати само на његовој писарској делатности. Он се наине помиње као састављач четири словенске краљевске исправе у периоду 1422–1451 – две Твртка II Млечанима (бр. 193 из 1422, бр. 195 из 1423) и две Томашеве Дубровчанима (бр. 256 из 1444, бр. 280 из 1451). Прве две нису сачуване, већ су нам познати само њихове староиталијанске верзије (у њима се наводи као канцелар – *manu viri sapientis Restoe cancellarii prefati serenissimi domini regis*), док су друге две оригинали (у њима је протовестијар – *протобистарь кнезь Рестое*). На основу њих се може утврдити да је Рестоје писао и брзописом и уставом. Штавише, повеља из 1451. представља најпознију (и вероватно последњу) босанску исправу писану (полу)уставом. Имајући у виду да се старао о финансијама и да је представљао особу од високог владаревог поверења, није ни чудо што је Рестојев стил на сразмерно високом нивоу. Наслов канцелара који су му наденули Млечани могао би, али не нужно, указивати на то да је каријеру почео као писар. На каменом уломку пронађеном на једном ливањском гробљу наводно се налази и цртеж руке у којем је ћирилицом исписан графит који се приписује Рестоју – *ово је жива рука Рестоје М...* Претпоставља се да је у свом завичају, вероватно од римокатоличког свештенства или монаштва, протовестијар и учио писање.⁴⁰

Вреди поменути да је староиталијанске примерке Тврткових повеља Млечанима из 1422. и 1423. (бр. 193, 195) написао нотар Иван (Ђовани) Бонисио (*manu Johannis de Bonisio notarii nostri literali sermone*). Њега је за тај посао унајмила Млетачка република у којој је деловао као нотар и дипломата, специјализован за простор Леванта. Био је припадник венетског рода Бонисио, а отац му се звао Никола. Имао је царско овлашћење за своју нотарску делатност, а

⁴⁰ S. Ljubić, *Listine VIII* (1886) 206, 217; N. Iorga, *Notes et extraits II*, 242; С. Станојевић, *Студије XIV*, 71, нап. 3; *ССП I-1*, 518–519; *ССП I-2*, 117, 120; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 183–185, 189–191; A. Babić, *Diplomatska služba*, 49–50; P. Živković, *Utjecaj primorskih gradova*, passim; M. Šunjić, *Bosna i Venecija*, 183, 192–193, 327; B. M. Vrdoljak, *Srednjovjekovni spomenici s natpisom na Groblju Sv. Ive u Livnu*, SHP III 30 (2003) 224; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 263, 294, 486; С. Рудић, *Неколико нових података о Рестоју Милохни*, ИЧ 58 (2009) 173–180, са старијом литературом.

помиње се током прве трећине XV века. Писао је и један документ за Сандаља Хранића.⁴¹

Иако се експлицитно помиње само у једном писму, дијак Радосав (*Радосавъ, диѣкъ господина краља*) написао је барем три исправе Твртка II у раздобљу 1424–1426. (бр. 204, 205, 210). Последња међу њима је интерполација Ивана Томка Мрнавића, сачувана у латинском преводу. Повеља је, осим по имену дестинатара, у сваком другом смислу аутентична, те се можемо сложити са оценама истраживача да се ради о истом краљевом дијаку Радосаву (*Radosauius scriba Aulicus Magni gloriosi Domini Regis Tuartki*). Проблематичније је повезивање овог дијака са краљевим човеком Радосавом Кодеспом (*nobilis vir Radossauus Codesba*), које заступа Милко Брковић. Наведени се помиње 1428–1440, а подизао је краљев доходак у Дубровнику у периоду од 1435. до 1439. Он се углавном наводи као властелин, и то у латинским актима. Међутим, у истом периоду, прецизније у марту 1438, посланик Твртка II у Дубровнику био је извесни дијак Радосав. Он би заиста могао бити идентичан са Кодеспом, али је питање да ли је уједно идентичан и са дијаком који се помињао 12–14 година раније.⁴²

Магистар Никола из Крајине, канцелар краља Твртка II, није нам познат на основу написане исправе, већ само на основу помена у белешци која се налази у зборнику разних одлука донетих на простору млетачке Далмације. Та белешка, која се односи на период 1425–1428, али се вероватно може сузити на 1425/1426. годину, казује да је *Nicolaus magister de Craina, cancellarius domini regis Bosnae*, примио остатак плате од Трогирске општине. Према истраживањима Марка Шуњића он је био професор и управник школе у Трогиру. Претпостављамо да је писао пре свега латинске документе за Твртка II, али је, услед недостатка извора, питање колико је дуго радио за наведеног краља.⁴³

⁴¹ S. Ljubić, *Listine VIII* (1886) 206, 217, 258; N. Iorga, *Notes et extraits III*, Paris 1902, prema registru; K. Jireček, *Die Mittelalterliche Kanzlei*, 165; K. Setton, *The Papacy and the Levant II*, Philadelphia 1978, 26; M. Šunjić, *Bosna i Venecija*, 157, 159, 182–183; D. Kastrić, *The Sons of Bayezid*, Leiden 2007, 174.

⁴² ССПП I–1, 514–515; М. Динић, *Дубровачки трибути*, 238; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 176–178; P. Anđelić, *Originalni dijelovi dviju bosanskih povelja u falzifikatima Ivana Tomke Marnavića*, GZM NS 26 (A) (1971) 354; J. Šidak, *Studije*, 264; P. Živković, *Utjecaj primorskih gradova*, 32, 178; M. Вркović, *Isprave*, 339; А. Фостиков – Н. Исаиловић, *Два писма босанског краља Твртка II Твртковића Дубровчанима*, ГПБ 6 (2013) 92, 94–95, 100.

⁴³ S. Ljubić, *Listine VIII* (1886) 145; M. Šunjić, *Bosna i Venecija*, 192; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 551. Тешко да има везе са Николом Кучлатовићем који се помиње као сведок (*maestro de*

Твртков дијак Павле (*нашему диџку Павлу*) помиње се само као писар краљеве исправе којом потврђује мировни споразум између Дубровчана и Радосава Павловића из 1433. (бр. 225).⁴⁴ Повеља је исписана (полу)уставом. Не можемо са поуздањем знати да ли је он идентичан са краљевим „канцеларом“, Павлом из Јајца (*Paulus de Yauce, cancellarius et oratorius*), који је био Твртков посланик у Венецији у фебруару и марту 1445, дакле 12 година доцније. Према истраживањима Дубравка Ловреновића, дотични Јајчанин је примљен под заштиту католичке цркве 1450. године.⁴⁵

Иако се не ради о званичном акту босанске канцеларије, један концепт експедиторијалне повеље за Твртка II писао је 1437. (бр. 238) и дубровачки српски канцелар Никола – Никша Звијездић (*Nicolo di Stella*), који се на челу словенске канцеларије града Дубровника налазио у раздобљу 1430–1455.⁴⁶ Исти Никша написао је и један акт у име Милорада Радечића, посланика усорског војводе Твртка Станчића 1447. године (бр. 265).

Дијак Радивој Хр(и)стић (*диакъ господина краља Тврџтка Радивои Хрџстићъ*) помиње се у служби Твртка II у последњим годинама његове владавине 1438–1443. Користио се брзописом, а написао је два сачувана краљева документа мање свечаног карактера (бр. 239, 252).⁴⁷

Из времена владавине краља Томаша није познато много нових писара. Његове најсвечаније уговорне словенске повеље писао је, као што смо већ споменули Рестоје Милохна. Са друге стране, две повеље даровног карактера из 1446. године (бр. 259, 261) брзописом је написао краљев дијак Твртко Секуловић (*присвитлога и многославнога господина краља Томаша диџкъ Тврџтко Секуловићъ*). Секуловић као да је био Рестојев ученик, пошто општи дојам његових исправа показује сродне црте са повељом издатом Дубровнику 1444. коју

la corte Nicola Cuclatovich) у преводу Остојине повеље Качићима из Крајине 1417. (S. Ljubić, *Listine IX* (1890) 433).

⁴⁴ ССПП I–1, 513; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 179–181.

⁴⁵ S. Ljubić, *Listine IX* (1890) 215; A. Babić, *Diplomataska služba*, 51; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 294.

⁴⁶ K. Jireček, *Die Mittelalterliche Kanzlei*, 206–207; С. Станојевић, *Студије XIV*, 64–65; ССПП I–1, I–2, према регистру; М. Решетар, *Никша Звијездић, дубровачки српски канцелар XV вијека*, Глас СКА 169 (1936) 169–209; Е. Куртовић, *Из хисторије банкарства*, 43, 46, 57, 86, 89.

⁴⁷ ССПП I–1, 515, 519; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 181–183.

је саставио поменути протовестијар.⁴⁸ Томаш је имао још неколико неименованих словенских писара, али се само за једног од тих анонима може утврдити да је написао више од једне исправе. Наиме, два мања уговора – са Николом Трогиранином из 1449. године (бр. 267) и са Дубровчанима из 1453. године (бр. 283) писани су од исте руке.⁴⁹ Извесни краљев дијак Стјепан (Стјепо) Милошевић (*Stiepum Milosevith, diach della Maiesta Vestra*) помиње се у једном дубровачком документу из маја 1456. Међутим, о њиму осим овог помена, немамо никакве податке.⁵⁰

Не знамо име нити једног састављача релативно бројних Томашевих латинских докумената. Велемир Владимировић, епископ крешевски и неретљански и наводни краљев „секретар“ (*per manus reverendi patris in Christo domini Vellemiri episcopi Cresseviensis et Narentanarum ecelesiarum Graecanici ritus, Aulae nostrae secretarii, Graecanicarum litterarum ac legum doctoris, dilecti et fidelis nostri*) који се помиње у фалсификату из 1446. године (бр. 260) није историјска личност. Он је само још један од „славних предака“ великог фалсификатора фра Луке Владимировића.⁵¹

Једини познати дијак последњег босанског краља Стјепана Томашевића био је извесни Бранош (*Бранош дѣкь*), састављач пет словенских исправа издатих у Јајцу 23. и 25. новембра 1461. (бр. 312, 313, 314, 315, 316). О њему не знамо ништа, сем да је писао брзописом и био икавац.⁵²

Као што је већ речено на почетку, немали фонд латинских исправа, те писама уопште, смањило је број писара краљевског дома Котроманића који су нам познати именом. Неке од докумената смо успели груписати према анонимима препознатљивог стила, уздајући се, додуше, пре свега у палеографске вештине Г.

⁴⁸ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 440; L. Thallóczy – S. Barabás, *Codex Diplomaticus Comitum de Blagay 1200–1578*, Budapest 1897, 344–345; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 185–187.

⁴⁹ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 187–189, 191.

⁵⁰ K. J. Jireček, *Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem veku*, Sarajevo 1951, 129, нар. 285.

⁵¹ J. Jelenić, *Ljetopis fra Nikole Lašvanina*, GZM 27 (1915) 281–282; M. Brković, *Isprave*, 339.

⁵² G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 191–196; С. Рудић, *Повеља краља Стефана Томашевића којом одобрава да се у Босни користе дубровачки новци*, ССА 7 (2008) 189, 194; Исти, *Повеља краља Стефана Томашевића којом наређује својим људима да не ометају дубровачке трговце*, ГПБ 1 (2008) 167, 170; Исти, *Повеља краља Стефана Томашевића Дубровнику*, ГПБ 2 (2009) 158, 160, 167; А. Фостиков, *Повеља босанског краља Стефана Томашевића дубровачкој општини о дугу краља Твртка II*, ГПБ 1 (2008) 147, 149, 154; Иста, *Повеља босанског краља Стефана Томашевића дубровачкој општини о дугу његовог оца краља Томаша*, ГПБ 1 (2008) 159–161.

Чремошника. Треба, на крају, приметити и да су Котроманићи само мањи број својих канцеларијских чиновника слали у посланичке мисије. У таквим амбасадама срећемо махом само најважније личности – логотете и „дијаке краљевства“, као и оне чија делатност није била пре свега писарска (нпр. протовестијара Рестоја). Овај закључак могао би, ипак, бити варљив и последица недостатка података. Уколико би, пак, био тачан сведочио би о томе да краљевска канцеларија није, као што је био случај са писарским службама неких обласних господара, била обједињена (или барем чврсто повезана) са дипломатском службом. Прецизније, то би значило да су Котроманићи имали „шири резервоар“ дипломата него њихови такмаци међу магнатима.

*

Из разлога сличних већ наведеним, а пре свега због чињенице да се у огромној већини ради о латинским исправама, знамо само за двојицу писара великашког рода Хрватинића. Иако су представници овог рода створили 28 до данас сачуваних докумената, белешка о конскрипцији постоји само у два словенска. Први је повеља из 1323. (бр. 13) којом Берислав Скочић даје део своје земље Бороју Добрковићу, а све то се врши пред племенитим Земуничанима и пред земуничким кнезом Павлом Хрватинићем чији дијак Иваниш Ивановић (*Иванишъ диѣкъ Ивановичъ*), први босански писар који наводи своје презиме, исписује исправу о датом правном чину. Према Чремошнику, Иванишово писмо, иако уставно, показује неке минускулне елементе.⁵³

Тек 80 година касније, прецизније 15. јануара 1404. године, забележено је име другог дијака Хрватинића. Реч је о Миливоју (*Миливои диѣакъ*), писару херцега Хрвоја Вукчића који је написао Хрвојев примерак уговора са Дубровником о савезу против краља Остоје (бр. 131). Миливој је изразити икавац који вокализује полуглас (замењује га гласом а), а његов стил подсећа на угласти брзопис какав се среће у Далмацији и западној Босни. Стога је вероватно да је био пореклом из области под контролом Хрватинића.⁵⁴ Два дана после Миливоја, исти

⁵³ L. Thallóczy, *Studien*, 13; С. Станојевић, *Студије XIV*, 67; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 115–117. Станојевић је сматрао да се не може закључити чији је Ивановић био дијак.

⁵⁴ С. Станојевић, *Студије XIV*, 65, нап. 3; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 333–334; Н. Исаиловић, *Уговор херцега Хрвоја Вукчића Хрватинића и Дубровчана о савезу против босанског краља Стефана Остоје*, *ССА* 8 (2009) 167–171, 173, 176, 179–180.

уговор је, али у име Дубровачке општине (бр. 132), написао чувени српски (словенски) канцелар тј. логотет Руско Христифоровић, син италијанског лекара, (*Руско, синь мешьтра Кристофала лѣкара, логофеть дубровѣчки*), иза кога је остала чувена књига преписа словенских писама („тзв. Рускова књига“). Он се на челу дубровачке српске канцеларије након једногодишњег мандата из 1384. у континуитету налазио од 1392. до 1430. године.⁵⁵ Руско је написао и један концепт за Сандаља Хранића новембра 1406. године (бр. 137)

Овиме су исцрпљени помени свих познатих писара Хрватинића. Оно што се, међутим, може утврдити јесте да међу латинским исправама сачуваним у оригиналу не постоје две писане од исте руке. Такође је важно поменути да је изостанак белешке о дијаку из Хрвојеве повеље супрузи Јелени из 1412. (бр. 156) навео Дубровчане да наведену исправу осумњиче за кривотворину. Иако је на крају танком већином одлучено да се ради о аутентичном примерку, овај случај представља важно сведочанство о савременом погледу на босанске словенске документе и елементе који потврђују њихову исправност.⁵⁶ Међу забележеним посланицима Хрватинића нема помена дијака или канцелара. Након свега изложеног, јасно је да је тешко говорити о организацији канцеларија представника овог рода. Оне су вероватно постојале, барем у „златно доба“ Хрвоја Вукчића и његовог брата Вука, али се о њиховој делатности не може рећи ништа. Једину сачувану ћирилку повељу Јурја Војсалића писао је анонимни дијак икавац, брзописом са елементима полуустава, а користећи формулар сличан оном из Хрвојеве повеље Јелени.⁵⁷

*

Имајући у виду мали број сачуваних докумената, знамо за знатан број писара великашке породице Санковића. Нису нам познати само дијаци који су саставили два писма, док је сваку од три сачуване повеље писао различит писар. Подаци о Милети, дијаку казнаца Санка (*Miletta, scriptor sclavicus quondam*

⁵⁵ К. Јирећек, *Die Mittelalterliche Kanzlei*, 204–206; С. Станојевић, *Студије XIV*, 59–60; *ССП I–1, I–2*, према регистру; Р. Михаљчић, *Исправа о примању Хрвоја Вукчића за дубровачког властелина*, *ССА* 8 (2009) 164; Н. Исаиловић, *Уговор херцега Хрвоја Вукчића Хрватинића и Дубровчана о савезу против босанског краља Стефана Остоје*, *ССА* 8 (2009) 168–180; А. Фостиков, *Дубровачко писмо великом војводи Сандаљу о исплати могориша*, *ГПБ* 5 (2012) 55–61.

⁵⁶ Н. Исаиловић, *Повеља Хрвоја Јелени*, 174–176.

⁵⁷ Г. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 334–335.

Semchi), не долазе из докумената Санковића, већ из дубровачких канцеларијских књига. Забележене су, заправо, само његове споредне – дипломатске и приватне делатности. Тако је он у септембру 1366. подигао могориш за свога господара, док га је Дубровчани 1374. помињу у вези са дописом Радича, конавоског кефалије Балшића, о крађи коња. Није познато да ли је он писао Санково писмо Дубровнику из око 1359/1361. (бр. 42).⁵⁸

Повељу Бељака и Радича Санковића Дубровчанима о уступању Конавала из априла 1391. (бр. 78) писао је брзописом дијак Грубанац Хлапчић Имоћанин (*Грубанаць Хлапчић Имоћанинь рабъ жупана Бельѣка и воеводе Радича и нию диѣкъ*). Сматра се да је он првенствено био Бељаков човек, пошто је Радичеву самосталну повељу месец дана касније писао други писар. То, међутим, није једино објашњење – Санковићи су можда имали више од једног дијака у својој служби. Грубанац се додатно идентификује не само презименом, већ и географским пореклом, наводећи да је Имоћанин. Можда баш зато његова исправа има икавске елементе, иако су Санковићи живели на претежно ијекавском простору.⁵⁹

Радичеву повељу из маја 1391. (бр. 80) писао је, пак, дијак Рашко (*Рашко дшакъ*), који се помиње само у датом акту и који је, претпоставља се, био превасходно у Радичевој служби. И он је писао брзописом, а такође има извештан број икавских елемената (нпр. име Стипан).⁶⁰ Осам година касније (1399), другу повељу војводе Радича Санковића Дубровнику, овај пут о уступању села Лисац у Сланском приморју (бр. 118), пише логотет Милета Поповић (*госпоцтва ми логоветъ Милета Поповикъ*). О њему такође не знамо ништа сем да користи (полу)уставни писмо и да је можда био син попа. Титула логотета би сугерисала да су Санковићи подигли организацију своје канцеларије на виши ниво, имитирајући краљевску. То је највероватнији закључак, али је сасвим могуће и да је титула свесно преузета из концепта по коме је Милета у Дубровнику састављао

⁵⁸ К. Лиречек, *Споменици српски*, 37; М. Динић, *Дубровачки трибути*, 216; Г. Џремошник, *Bosanske i humske povelje* (1951) 81–83.

⁵⁹ Г. Џремошник, *Bosanske i humske povelje* (1951) 84–86; С. Мишић, *Повеља Бељака и Радича Санковића Дубровнику*, ССА 7 (2008) 113, 118, 120, 122–123.

⁶⁰ Г. Џремошник, *Bosanske i humske povelje* (1951) 86–87; А. Смиљанић, *Повеља војводе Радича Санковића Дубровчанима*, ГПБ 1 (2008) 78–79, 85–86.

своју повељу.⁶¹ Слом Санковића до кога је дошло у сукоба са Косачама после 1404. прекинуо је успон ове магнатске породице и пресекао даљи развој њихове писарске службе.

*

Припадници породице Павловића, обласних господара у источној Босни, требињској области и делу Конавала, оставили су иза себе само словенске документе издате Дубровнику и то махом повеље, па су писари њихових исправа највећим делом познати. Чини се да је њихова канцеларија или писарска служба имала сразмерно мали број ангажованих људи, али су они били вични своме послу. Наиме, они су били стално особље двора Павловића, а документи које су састављали, како према спољашњим, тако и према унутрашњим састојцима, представљају врсне показатеље еманципације великаша у полусамосталне владаре. Неки од њих нису били лишени и скоројевићке грандиозности, али се, бар кад је реч о писарској вештини, дијаци Остоја и Иван, издвајају својим зналаштвом.

Име првог поменутог дијака Павловића среће се у јединој сачуваној повељи кнеза Павла Раденовића, издатој Дубровнику 1397. године (бр. 106). Ради се о извесном Радосаву Милосалићу (*диѣкъ Радосавъ Милосалићъ*). Он пише брзописом и што је занимљиво, уговорну повељу саставио је на папиру. Других података о њему нема, а вероватно га не би требало повезивати са натписом Милосалића Баројевића нађеним у области Павловића, близу њиховог главног упоришта – Борча.⁶²

Следећи писар се помиње тек 23 године касније и то у служби Павловог сина војводе Радосава Павловића, најзначајније личности овог рода. Прву Радосављеву повељу Дубровнику из 1420. (бр. 187) саставио је Чичоје Поповић (*Чичоѣ Поповикъ*), који се не наводи као дијак, а можда је био син неког попа. Како више није доступан оригинал ове исправе, тешко је рећи било шта о Чичојевом стилу.⁶³ Већ следећу Радослављеву повељу из 1421. године (бр. 189)

⁶¹ Г. Ћремошник, *Bosanske i humske povelje* (1951) 87–89; С. Мишић, *Повеља војводе Радича Санковића Дубровнику*, ССА 6 (2007) 184, 187, 189, 191, 193–194.

⁶² Г. Ћремошник, *Bosanske i humske povelje* (1951) 89–91; А. Смиљанић, *Повеља кнеза Павла Раденовића Дубровчанима*, ГПБ 1 (2008) 102, 108–109.

⁶³ ССПП I–1, 568.

писао је други писар, овај пут надворни дијак Влатко Марош (*Влатко Марошъ, диѣкъ надворни господина воеводе Радосава*). Он пише доста елегантним брзописом, па се може претпоставити да је био школован. Међутим, иако је понео висок наслов дворског писара, ово је једина сачувана исправа коју је саставио. Две године касније на његовом месту налази се друга особа.⁶⁴

Дијак Остоја (*Остоја дѣлакъ*) провео је барем десет година у служби Радосава Павловића и био један од двојице његових најбољих писара. Очито је припадао истој школи као и Влатко Марош, а можда је био и његов ученик. Написао је најмање пет исправа војводе Радосава из периода 1423–1433 (бр. 199, 212, 213, 224, 226). Користио је брзопис, а зачетник је и формулара који су касније, у свечаним повељама употребљавали не само Павловићи, него и Стјепан Вукчић Косача. У једној од повеља из 1427. два пута је ословио самог себе као логотета Остоју (*вдѣ рууке мене Остое логофета; Остоја логофеть*). Пошто га дубровачки препис исте исправе назива дијаком, није сасвим јасно да ли је у канцеларију Павловића уведено ово звање или се ради о грешци, преузетој из формулара. Било како било, исти Остоја се у документима из 1432. и 1433. поново наводи само као дијак, па је, све и да јесте уведено, логотетско звање убрзо напуштено и од стране Павловића. Помен Остоје логотета уједно је и последњи помен ове титуле у Босни.

Пошто је Остоја у низу исправа назван чељадинићем, неки су мислили да се ради о његовом презимену (Чељадиновић). Међутим, то није био случај. Он је заправо био дворски службеник, фамилијар. Зато се и назива и чељадином (чељадинићем), а у каснијим повељама и кућанином. Обе речи имају у основи исто значење. Као човек од поверења војводе Радосава, ишао је и у посланичке мисије у Дубровник – децембра 1427. и октобра 1432. Дубровчани су га за његов труд наградили посланичким даром. Станојевић вероватно исправно претпоставља да је Остоја учествовао у стварању фалсификоване дубровачке повеље коју је 1430. наручио војвода Радосав, покушавајући да оспори права Дубровника.⁶⁵

⁶⁴ ССПП I–1, 577; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1951) 91–94.

⁶⁵ *Chronica Ragusina Junii Restii*, 230; N. Iorga, *Notes et extraits* II, 309; С. Станојевић, *Студије XIV*, 74, нап. 5; ССПП I–1, 591, 606, 613–615, 619, 627–628, 632; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1951) 95–105; *ЛССВ*, 814–815 (Ђ. Бубало); P. Čošković, *Crkva bosanska*, 165.

Дијак Иван (*дыакъ Иванъ*) који је преузео Остојин положај између 1433. и 1437. написао је такође пет исправа Павловића у раздобљу од 1437. до 1442. године – четири војводе Радосава (бр. 235, 243, 244, 247) и једну војводе Иваниша (бр. 248). Његов стил је близак Остојином, чији је вероватно био ђак, а настављена је и тенденција за украшавањем коју је наведени дијак започео. Дијак Иван је углавном користио брзопис, али је један документ (бр. 244) саставио (полу)уставним писмом. Зашто се одлучио за ову једнократну промену, није нам познато. И он је ословљаван као кућанин Павловића, које назива својом господом, што значи да је био део њихове дворске свите. Као што је то чинио и Остоја уочи доделе Конавала Дубровчанима 1427. и закључења мира 1432, тако је и Иван деловао као посланик приликом споразумевања између Дубровника и наследника војводе Радосава о обнови старих уговора, 1442. године. Дијаци Павловића су, дакле, директно учествовали у преговорима који су на крају резултовали издавањем свечаних повеља које су писали. Можда отуда долазе и неки дубровачки елементи у њиховим формуларима.⁶⁶

Последњи познати писар Павловића био је Миотош Цурић или Чурић (*Миштошъ дыѣкъ; Миштоша дыѣка Цурика*). Он је служио синове Радосава Павловића у најмањој мери у периоду 1445–1457, а вероватно и нешто дуже. Данас су сачуване само две исправе које је писао и јуну и јулу 1454. за браћу Петра и Николу Павловиће (бр. 288, 289). Обе су писане брзописом. У једном случају се ради о признаничној повељи, а у другој о потврди уговора са Дубровником. Иако се углавном помиње као дијак, приликом неких посланичких мисија (1454), упоредо се наводи и као кнез (*кнезу Миштошу Чуурику*), што вероватно значи да је био из властeosког рода. Такође је могуће да се уздигао у ранг властелина захваљујући својој писарској служби. Био је поклицар у Дубровнику јуна и јула 1445, децембра 1447, јуна и јула 1445, те октобра 1457. И у дубровачким канцеларијским књигама навођен је местимично као кнез (углавном раније), а местимично као дијак (углавном касније). Своју другу повељу (бр. 289) написао је у Дубровнику, учествујући, као и његови претходници, у преговорима који су претходили креирању завршног нацрта.

⁶⁶ С. Станојевић, *Студије XIV*, 74–75; *ССП I–1*, 635, 637, 641–642; *ССП I–2*, 103–104; Г. Ћремошник, *Bosanske i humske povelje* (1951) 105–115; Р. Поповић, *Повеља војводе Иваниша Р. Павловића Дубровчанима*, ГПБ 4 (2011) 137, 141, 144, 147.

Допунски део повеље написан је у Борчу где су дубровачки посланици накнадно примили заклетву Павловића.⁶⁷

Канцеларије Павловића показују висок степен уређености и организованости, али је сасвим јасно да нису биле гломазне установе. Дужност дијака вршило је свега неколико личности, несумњиво образованих и вичних писарском послу. Они су имали и важну улогу приликом преговора, учествујући у креирању текста уговора које ће исписати у име свога господара, али и у целокупном дефинисању форме свечаних повеља. Њихов труд је у том погледу био велик, пошто су према украсима и димензијама, повеље Павловића међу најраскошнијима у читавој јужнословенској дипломатичкој пракси.

Не постоје помени других писара Павловића, а сматрамо да их у сваком случају није могло бити још много. Извесни Санко био је посланик Радосава Павловића у Дубровнику јануара 1428, марта 1429 и септембра 1433, али чини нам се да је Е. Куртовић, који доноси ове податке, грешком рекао да се ради о дијаку. Ни у једној од дубровачких бележака које наводи, Санко се не наводи као дијак или канцелар, већ само као посланик.⁶⁸

*

Убедљиво највише података сачувано је о канцеларијама Косача, чији фонд исправа чини трећину укупног босанског владарског корпуса. Ни на који начин се не може идентификовати свега нешто више од четвртине писара наведених повеља, писама, бележака и тестамената. И овде су „непотписани“ примерци углавном писма и латински документи. Са друге стране, чињеница да су Косаче биле дугогодишњи суседи Дубровника умногоме је допринела умножавању помена дијака у дубровачкој канцеларијској и нотарској грађи. Можда је управо то разлог због кога делује као да су канцеларије Косача биле гломазне. Оно што их, међутим, без сумње карактерише јесте ширење круга људи који су се јављали као писари. Ови обласни господари су писање признаница, а каткад и важнијих докумената поверавали и својим фамилијарима, припадницима ниже властеле, који се нису посебно образовали за дијаке, већ су једноставно били

⁶⁷ ССПП I-2, 109–110, 146–147, 149, 151; М. Динић, *Дубровачки трибути*, 249–250; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1951) 115–118; P. Živković, *Utjecaj primorskih gradova*, 52, 170; E. Куртовић, *Из хисторије банкарства*, 93, 97–98, 126.

⁶⁸ E. Куртовић, *Из хисторије банкарства*, 84, 86, 110.

писмени. Због тога је општи стилски ниво у исправама Косача сразмерно слабији него код Котроманића или Павловића, али и од тог правила постоје и изузеци (углавном у кругу ученијих дијака). Важно је напоменути да су сви словенски акти Косача, без изузетка били исписани брзописом, који Чремошник углавном оцењује „хумским“ и „недопадљивим“. Такође је значајно приметити да не знамо поуздано име нити једног писара латинских исправа Косача (искључујући ту признаницу Петра Балше из 1509. коју је писао дубровачки нотар).

Иако се документи Сандаља Хранића помињу већ од 1397. године, први сачувани примерци његових исправа потичу тек из 1410. године. Међутим, и пре тога, од 1407. наилазимо на белешке његових посланика Дубровнику. Први познати писар Косача био је знаменити Прибисав Похвалић или Похвалица (*Прибисавъ Похвалићъ; Pribisavus Poqualiza*) који се у служби Косача помиње од 1406. до 1439. године. Он је у периоду 1407–1429 исписао две сачуване повеље, од којих је једна свечана о уступању Конавала Дубровнику (бр. 148, 176), једно писмо (бр. 149) и 19 бележака за Сандаља Хранића и чланове његове породице (бр. 138, 139, 140, 144, 147, 150, 151, 158 – делом, 160, 177, 178, 179, 180, 185, 192, 206, 207, 208, 218). Са 22 сачуване исправе, оставио је највише написаних докумената у средњовековној Босни. Сви акти писани су на словенском језику, брзописом. Није сасвим јасно да ли је каријеру почео као писар, па је затим „аванзовао“ у кнеза и витеза, или му је писарска служба поверавана као писменом дипломати. Извесно је само да он никада није назван дијаком ни у једној исправи коју је писао. Са титулом кнеза наводи се од 1413, а племенитог витеза од 1429. Био је у небројеним дипломатским мисијама у Босни, Далмацији и Италији, пословао у свим наведеним областима, а умро је пре 27. маја 1439. године. Чланови његове породице наставили су да служе Косаче.⁶⁹

⁶⁹ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 351, нап. 1, 363, нап. 2; С. Станојевић, *Студије* XIV, 80, нап. 2; ССПП I–1, I–2, према регистру; М. Динић, *Дубровачки трибути*, 240–241; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 274, 276–277; A. Vabić, *Diplomatska služba*, 56–58; С. Ћирковић, *Херцег Стефан*, 14, 16, 18–19, 23–24, 276; Р. Živković, *Utjecaj primorskih gradova*, passim; Е. Kurtović, *Sandalj Hranić*, према регистру; Исти, *Из хисторије банкарства*, према регистру; Р. Поповић, *Повеља војводе Сандаља и браће му Вукца и Вука којом уступају Дубровчанима свој део Конавала*, ГПБ 4 (2011) 97, 101, 104, 107–108; П. Драгичевић, *Први, други и трећи лист депозита војводе Сандаља са припадајућим потврдама*, ГПБ 5 (2012) 63–80; Исти, *Четврти, пети и шести лист депозита војводе Сандаља са припадајућим потврдама*, ГПБ 6 (2013) 45–63; Исти, *Два писма Дубровачке општине војводи Сандаљу поводом његовог депозита и одласка у Босну на станак*, ГПБ 5 (2012) 84–87. У једном латинском акту из 1438. извесни Прибисав назван је Сандаљевим канцеларом. Међутим, то се вероватно односи на другог Прибисава, сина попа Милоја.

Осим Прибисава, белешке су састављали и други Сандаљеви посланици, чији неизвежбани и крути рукописи сугеришу да се радило о тек описмењеном слоју властеле. Такав је нпр. био властелин Вукац Вардић (*кнезь Вукаць Варьдићь*), састављач записа из 1411. (бр. 155).⁷⁰ Ништа лепши рукопис нема ни супотписник једне Прибисављеве белешке из 1413. (бр. 158) Радинац Кожичић. Међутим, нисмо чак ни сигурни да ли је то Радинчев потпис, пошто је у једном дубровачком акту од следећег дана назначено да је неку другу белешку уместо Радинца који *бъше бетежань рукимь* написао Радовац Бран(и)ковић из Конацпоља.⁷¹

У историографији постоје спорења да ли је дијак Грубач (*Грубачь диакь*), писар Сандаљеве повеље о Конавлима из 1420. (бр. 184) идентичан са Групком Добричевићем (*Грубко*, познат и као Групко Поповић), дугогодишњим службеником Косача и писцем четири признаничне исправе – једног писма из 1423. (бр. 200), једне повеље из исте године (бр. 202) и и две белешке из 1423. и 1436. (бр. 194, 234). Ранији аутори (пре свега Станојевић) мислили су да се ради о једној личности, али је Чремошник устврдио да се Грубачев рукопис (бр. 184), иако сродан Групковом (у бр. 202), у неким аспектима разликује. Међутим, Есад Куртовић је недавно поново сугерисао да се можда ради о једној те истој особи. Било како било, бројни су помени ова два имена, ређе у форми Грубач (*Grubacius*), а чешће у облику Групко (*Grupcho*). Док се амбивалентни подаци нижу у периоду од 1412. до 1420, после је сасвим јасно да се ради о Групку Добричевићу/Поповићу, кога Сандаљ назива „дете укућно“ (*диџте укућнне Групка*), што значи да је био дворски фамилијар.

Ако узмемо да се у свим случајевима ради о једној личности, Групко је деловао у служби Косача од 1412. до 1451. године. Не зна се да ли је и он почео као писар, па је хијерархијски узрадовао или му је писарска служба била узгредна и повремена активност. Извесно је само да су знатно присутнији подаци о његовој дипломатској делатности. Скоро сваке године у раније назначеном периоду он је путовао у мисије у Дубровник, Бар, Котор, Венецију. Био је и Сандаљев цариник, а бавио се и разним видовима пословања. Навођен је као *vir spectabilis, dominus, ambassiator, logoffetto Grubissa* и као *scribanus* војводе

⁷⁰ ССПП I-1, 351–353; Е. Kurtović, *Sandalj Hranić*, 262–263, 341, 379, 411, 443

⁷¹ ССПП I-1, 354–356. Конацпоље се налази северно од Невесиња и Билеће.

Сандаља (током 1420. и 1421. године). У мисије је одлазио сам или са другим пратиоцима, а врло често са Прибисавом Похвалићем или његовим сином Влатко Похвалићем. Водио је и преговоре, подизао дохотке, снабдевао двор, па и канцеларију. Тако је забележено да је 1430. у Дубровнику куповао мастило. Последњи пут се помиње 1451. године. Није сасвим познато да ли су неки Групковићи и Поповићи, такође истакнути службеници Косача, били његови потомци, али је то врло вероватно.⁷²

Дијак Брајан (*Braianъ диакъ*) први је писар Косача који се помиње са овом титулом. Он је написао три белешке током посланства у Дубровнику 1423. године (бр. 196, 197, 198). Исти Брајан се помиње само као посланик новембра 1421, а затим, у истом својству, као дијак и канцелар (*diach, cancellarius*) у дубровачкој белешци из фебруара 1423. У јулу исте године опет је назван само поклицаром, а у мају 1424. Дубровчани га опет називају Сандаљевим канцеларом. У овим посланичким мисијама заступао је Сандаља и његову супругу Јелену. Можда је управо он био и *Braiano caloiere, notarius* Сандаљевице који се помиње знатно касније, крајем 1436. године. Уколико се ради о истој личности, радило се о православном монаху. Он је, изгледа, као и Прибисав Похвалић, имао и свој печат.⁷³

Извесни *Bogati Radosalich* помиње се у млетачкој регистрацији Сандаљеве повеље издате Венецији о решавању спорних питања везаних за посед Котора из 1423. године (бр. 201). Вероватно је име дотичног било Богавац, или можда

⁷² S. Ljubić, *Listine VII* (1882), 24, 26, 31, 68; S. Ljubić, *Listine IX* (1890) 88, 122–123, 310–311; *Chronica Ragusina Junii Restii*, 220–222, 293; N. Iorga, *Notes et extraits II*, 137, 148, 189, 191, 211, нап. 6, 363, нап. 2, 368, нап. 3, 369, 379, нап. 1, 389, 391, 409, нап. 1, 417, нап. 5, 423, нап. 3, 434, нап. 1, 437, нап. 2, 444, нап. 4.; С. Станојевић, *Студије XIV*, 75–77; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 203; *ССП I–1*, 309, 313, 368, 374–375, 391; М. Динић, *Дубровачки трибути*, 240–241; Г. Ћремошник, *Bosanske i humske povelje* (1952) 278–280; А. Бабић, *Diplomatska služba*, 57–60; С. Ћирковић, *Херцег Стефан*, 25, 60–62, 73, 78, 95; Р. Џивковић, *Utjecaj primorskih gradova*, 62–64, 111, 117, 119–128, 204; М. Ђунјић, *Bosna i Venecija*, 205, 212, 217, 240, 248; Ђ. Тошић, *Јелена Хранић*, 432–433; С. Рудић, *Босанска властела*, 244–245; Е. Куртовић, *Sandalj Hranić*, 228, 241, 319, 358, 378–379, 383–387, 390–391, 411, 448; Исти, *Из хисторије банкарства*, према регистру; П. Драгичевић, *Четврти, пети и шести лист депозита војводе Сандаља са припадајућим потврдама*, ГПБ 6 (2013) 55–56, 62.

⁷³ N. Iorga, *Notes et extraits II*, 189–192, нап. 9, 221, нап. 3; С. Станојевић, *Студије XIV*, 76, нап. 6; *ССП I–1*, 369, 371, 373–374, 388–389; Ђ. Тошић, *Јелена Хранић*, 432–433, 435, Е. Куртовић, *Sandalj Hranić*, 243, 385, 447; Р. Џошковић, *Crkva bosanska*, 158, 298; Е. Куртовић, *Из хисторије банкарства*, 26; П. Драгичевић, *Четврти, пети и шести лист депозита војводе Сандаља са припадајућим потврдама*, ГПБ 6 (2013) 56–57, 62–63. Није јасно да ли је Јоргина белешка, извађена из одлука дубровачких већа, да су Брајану *absisse* (!) *fuerunt manus* заиста значила да су овом дијаку биле одсечене обе руке.

Богета, Радосалић. Он се наводи као Сандаљев канцелар, а писао је словенску верзију ове исправе. Она је сачувана, али без белешке о конскрипцији. Радосалићево писмо је груби полуустав са доста брзописних елемената. Староиталијански примерак саставио је већ раније поменути млетачки нотар Иван Бонисио, али он није сачуван. Уместо њега је фебруара 1424. у млетачки *Commemorialium* унет латински превод.⁷⁴

Влатко Похвалић, син Прибисава Похвалића (*Влатко Похваликъ, синъ кнеза Прибисава Похваликиа*), као и његов отац, био је познатији као дипломата Косача. Написао је само један сачувани документ из 1429. (бр. 217). Био је посланик више пута од краја 1420-их година до 1449. Најчешће је ишао у мисије у Дубровник и Венецију, врло често у пратњи Групка Добричевића. Једном приликом ишао је и у амбасаду краљу Твртку II (септембра 1430).⁷⁵

дијак Прибисав, син попа Милоја (*Прибисавъ дијакъ, синъ попа Милоја*), још један од ретких званичних дијака из Сандаљевог времена, написао је два акта за представнике рода Косача – један Сандаљев из 1430. (бр. 222) и један његовог рођака Стјепана Драгишића из 1437. (бр. 237). Вероватно је управо он „канцелар Прибисав“, поменут као члан Сандаљевог посланства упућеног Дубровнику маја 1438. године. У исти град је долазио и као поклицар Јелене Сандаљевице (новембра 1435).⁷⁶

дијак Влатко (*диѣкъ Влатко*), који Стјепана Вукчића Косачу назива својим господином, написао је за њега свечани уговор о обнови дубровачких повластица из 1435. (бр. 231). Овај писар је професионалац, али о њему не знамо баш ништа. Помиње се само у овој исправи, а стил писма му наликује оном који је виђен код анонима из 1413. (бр. 159) и Грубача/Групка. Занимљиво је необично украшавање

⁷⁴ S. Ljubić, *Listine VIII* (1886) 258, 262; Г. Чремошник, *Оригинални документи*, 125–127; М. Šunjić, *Bosna i Venecija*, 159.

⁷⁵ S. Ljubić, *Listine IX* (1890) 222, 225–229; N. Iorga, *Notes et extraits II*, 434, нап. 1; А. Vabić, *Diplomatska služba*, 58–59; С. Ћирковић, *Херцег Стефан*, 16; М. Динић, *Из дубровачког архива III*, 190; М. Šunjić, *Bosna i Venecija*, 240; Е. Kurtović, *Sandalj Hranić*, 293, 312–313, 379, 385, 451; Исти, *Из историје банкарства*, 55–56, 71–78, А. Фостиков, *Потврда великог војводе Сандаља о наплати дријевске царине*, ГПБ 5 (2012) 92–95.

⁷⁶ N. Iorga, *Notes et extraits II*, 351, нап. 1; ССПП I–1, 332; ССПП I–2, 96; С. Станојевић, *Студије XIV*, 76–77; Г. Чремошник, *Bosanske i humske povelje* (1952) 280, 283–284; Е. Kurtović, *Sandalj Hranić*, 379, 385–386, 451; Исти, *Из историје банкарства*, 45–46; С. Рудић, *Потврде браће Драгишић да су подигли свој део од поклада Сандаља Хранића*, ГПБ 6 (2013) 106–107, 116. Дијак Прибисав који се јавља са Групком у Дубровнику 1447. може бити идентичан са овим, као и са оним поменутим 1462, а можда и неко сасвим трећи (*Chronica Ragusina Junii Restii*, 296).

ове повеље. Чremoшник је помишљао на могућност да је калиграфски крст исцртао дубровачки канцелар Никша Звијездић, а да је Влатко био само писар текста.⁷⁷

Кнез Вукман Југовић (*Вукманъ Юговићъ*), још је један од „каријерних дипломата“ Косача који је, као посланик, каткада писао и њихове документе. У склопу својих мисија, саставио је две признанице са браћу Драгишиће 1438. (бр. 240, 241) и две за Стјепана Вукчића Косачу 1438. и 1440. (бр. 242, 246). Његово писмо Чremoшник оцењује веома ружним. Вукман је веома често деловао као поклисар, одлазећи у име свог господара у Дубровник и Венецију у периоду од 1438. до 1454. године. Некада је тамо одлазио и са правим дијацима (тако је 1453. и 1454. био у Напуљу са Радивојем Шиглицом). Једна дубровачка белешка подсећа нас на сталну дипломатску процедуру – наиме Вукман је фебруара 1445. дошао у град Св. Влаха са *lettere credentiales in idiomate slavico*. Вукман се јављао и као сведок на повељама Косача (нпр. 1454. године).⁷⁸

старац Никандар Јерусалимац (*Никандаръ, стараць џерусалимски*) био је православни калуђер и духовник Јелене Сандаљевице. Пре примања велике схиме звао се Никон. Након пропутовања Палестином, задржао се дуго у јерусалимског манастиру Св. Арханђела, а по повратку у завичај постаје игуман манастира Св. Николе на Врањини. Писао је само Јеленин тестамент из 1442. године (бр. 249). У њеној служби се појавио и у улози посланика у Дубровнику фебруара 1441. Саставио је и тзв. Горички зборник у коме су сабрана и нека њена писма духовног садржаја. Исти Никандар поменут је 1424. у једном документу Бранковића, као посланик код деспота Стефана Лазаревића.⁷⁹

дијак Вукша (*Вукша дшакъ*) јавља се у изворима само једном, као писар једне признанице великог војводе Стјепана Вукчића из 1443. (бр. 250).⁸⁰

⁷⁷ ССПП I–2, 41; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 281–283.

⁷⁸ *Chronica Ragusina Junii Restii*, 293, 296, 306; С. Станојевић, *Студије XIV*, 80, нап. 4; ССПП I–2, 46, 48, 53–54, 57, 60–61, 63, 75, 97; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 284–289; С. Ћирковић, *Херцег Стефан*, 69, 86, 98, 113, 213, 237; М. Динић, *Дубровачки трибути*, 241; Исти, *Из дубровачког архива III*, 193–194, 197–198, 201, 209, 225, 227–228; Р. Živković, *Utjecaj primorskih gradova*, 200; Е. Куртовић, *Из хисторије банкарства*, 55–57; С. Рудић, *Потврде браће Драгишић да су подигли свој део од поклада Сандаља Хранића*, ГПБ 6 (2013) 110–111, 113–114, 116.

⁷⁹ ССПП I–1, 167, 394–396; ССПП I–2, 57; Ђ. Тошић, *Јелена Хранић*, 429, 432, 435–439; Е. Куртовић, *Из хисторије банкарства*, 37, 48, 52.

⁸⁰ ССПП I–2, 58; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 289–290. Извесни дијак Вукша помиње су у једном посланству херцега Стјепана Дубровнику из фебруара 1462, али није сигурно да се ради о истој личности (С. Ћирковић, *Почтени витез Прибислав Вукотић*, ЗФФБ 10–1 (1968)

дијак Радивој Шиглица (*Радивои диакъ; нашъ слуга и диакъ Радивои Шиглица*), иако је био професионални писар, оставио нам је само два сачувана акта из 1443. и 1445. године (бр. 253, 257). Занимљиво је што је он први употребио црвени восак у канцеларијама Косача (бр. 257), три године пре Стјепаног проглашења за херцега. Радивој се чешће јавља као посланик или као преузимаач доходака – био је у Дубровнику (са дијаком Вукшом) марта/априла 1443, затим фебруара 1445, августа 1447, августа 1449, марта и јула 1451, јануара 1452. Са Вукманом Југовићем боравио је код краља Алфонса у Напуљу 1453. и 1454. године.⁸¹

Занимљив је помен једног берберина (Ивана де Паче) који је, знајући словенски језик, поклицарима Стјепана Вукчића од речи до речи превео уговор који су Млечани закључили са Косачама 1445. (бр. 258) – *Hoc autem instrumentum fuit in idioma sclavonico de verbo ad verbum per prudentem virum Johannem de Pace barbitonsorem interpretem oratorum ipsius magnifici domini Stefani ipsis declaratum.*⁸²

Још један од најистакнутијих службеника рода Косача био је Радич Групковић (*Радичъ Групковикъ*), вероватно син Групка Добричевића/Поповића. Почео је своју каријеру као посланик, али се временом уздигао до титуле кнеза (1468), а од исте године су га Дубровчани почели частити хонорификом „ser“. Он је написао чак шест докумената Косача из периода 1447–1468 (бр. 264, 274, 275, 353, 355, 360), иако никада није био окарактерисан као писар. Помиње се од јуна 1443. до фебруара 1471. године. Прво је служио Стјепана Вукчића Косачу, а затим његове синове Влатка и Стјепана. Забележене су бројне његове дипломатске мисије у Дубровник (1443–1471), али и у Напуљ (октобра 1450) и Венецију (јануара 1467). Био је један од повереника браће Херцеговића који је послат по последњу траншу наследства њиховог оца јула 1470. године. Његов син Иван

263–264). Потоњи је извесно дијак Вукша Љубишић, посланик из фебруара 1460. (Е. Куртовић, *Из историје банкарства*, 60).

⁸¹ *Chronica Ragusina Junii Restii*, 312, 313, 325; L. Thallóczy, *Studien*, 394; С. Станојевић, *Студије XIV*, 77–78; *ССП I–2*, 57, 59–61; М. Динић, *Дубровачки трибути*, 241; G. Čremošnik, *Bosanske i hunske povelje* (1952) 290–291; С. Ћирковић, *Херцег Стефан*, 158–159, 172, 187, 213; Р. Џошковић, *Crkva bosanska*, 302–303; Е. Куртовић, *Из историје банкарства*, 51, 52, 55–59. Извесни Радоје Шиглица се помиње као посланик са Вукманом Југовићем 1451. (*Chronica Ragusina Junii Restii*, 306), а Брајак Шиглица новембра 1458. (С. Ћирковић, *Херцег Стефан*, 233). У првом случају се можда ради о погрешно забележеном Радивоју. Чак и у случају да грешке нема, све поменуте особе су сигурно били сродници. Станојевић помиње и Николу Шиглицу, али није јасно на основу чега.

⁸² S. Ljubić, *Listine IX* (1890) 229; A. Vabić, *Diplomatska služba*, 58–59.

Радичевић такође је служио херцега Влатка Косачу, а можда је са њим идентичан и Иван Групковић поменут 1505.⁸³

Једини босански обласни господар који је лично исписивао читава документа био је управо један од представника Косача – кнез, велики војвода и најзад херцег Владислав (Владисав) Херцеговић (*Владисавъ Херџеговићъ*). Он је лично написао један свечани уговор о савезу из 1451. (бр. 279), као и две признанице из око 1450. и 1478. (бр. 278 и 387), а можда и признаницу из 1480. (бр. 388), али је то мало вероватно јер тамо наводи само *будукъ у Дубровнику...Ја херцегъ Владисавъ потписахъ се*. Чремошник је оспоравао да је документ бр. 387 Владислављев аутограф и сматрао је да је формулација својеручности варљива категорија. Осим читавих докумената, Владислав је оставио свој потпис на неколико аката које су за њега писале друге личности (бр. 388, 391). Потписе су, каткад истински својеручне, а каткад дијачке, остављала и његова браћа Влатко и Стјепан (словенске – бр. 343, 345, 376, 377), као и син Петар Балша (латинске – бр. 399, 400). Прави потписи Косача махом указују на скромне домете писмености босанских великаша.⁸⁴

Дијак Божидар (*Божидаръ диакъ*), један је од ретких писара Косача чији рукопис Чремошник цени. Он је написао две повеље херцега Стјепана, кога назива својим господином, из 1453. године (бр. 284, 285). Одлазио је у Дубровник као посланик фебруара 1456 (са гостом Радином и Радичем Групковићем), а том приликом је назван канцеларом. Занимљиво је што је награђен са свега 30 перпера, док су друга двојица добила по 100. Као поклисара, срећемо га у Дубровнику и фебруара 1459, али су тада и он и његови сапутници добили поклон у тканинама у вредности од по 56 перпера.⁸⁵

⁸³ *Chronica Ragusina Junii Restii*, 383; L. Thallóczy, *Studien*, 385, 414; *ССП I-2*, 58, 62, 64–65, 86, 180–182, 184, 190–191; М. Динић, *Дубровачки трибути*, 241; Исти, *Из дубровачког архива III*, 218–219; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 291–292, 309, 311, 313–314; A. Vabić, *Diplomatska služba*, 60; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 40, 42, 51, 61–62, 68–69, 120, нап. 38, 230; Р. Živković, *Utjesaj primorskih gradova*, 125–128, 200; М. Šunjić, *Bosna i Venecija*, 290; С. Рудић, *Босанска властела*, 245; Е. Kurtović, *Sandalj Hranić*, 384–385; Исти, *Из хисторије банкарства*, 55, 58–61, 136; Не знамо да ли се на њега или неког његовог сродника односи помен Радиана Групковића из 1481. године (И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд 1952, 214).

⁸⁴ *ССП I-2*, 93, 124, 127, 131, 132; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 292–293, 303–304; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, *passim*. О својеручном писању исправа од стране лица која нису навођена као дијаци видети и С. Станојевић, *Студије XXI*, 235–236.

⁸⁵ *ССП I-2*, 69, 72; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 294–295; М. Динић, *Из дубровачког архива III*, 231; Е. Куртовић, *Из хисторије банкарства*, 101–102.

Дијак Радивој Добришевић (*дијакъ Радивои Добришевићъ*) једини је службеник канцеларија Косача који се наводи са допунским насловом „унутрашњег дијака“ херцега Влатка (*По заповѣди прѣсвѣтлога и узможного господина ми господина херцега Влатка іаа Радивои Добришевићъ, дијакъ неговъ унутрњи, свѣдокою моимъ рукома*). Радивој је почео своју службу код херцега Стјепана и то најкасније 1454. када је саставио његов свечани мировни уговор са Дубровником (бр. 287). Касније је каријеру наставио у служби Влатка Херцеговића и за њега исписао најмање две исправе из 1466. године (бр. 340 и 341). Био је и посланик у Дубровнику маја 1454, као и септембра 1466. године, дакле у исто време када је писао наведене документе. Можда је тамо био и марта 1456, са дијаком Ружиром. Неки аутори (пре свега Станојевић) сматрају да је Радивој идентична личност са Радојем Добришевићем, али је то мало вероватно, јер су оба имена била веома присутна у Босни, а и Чремошник је утврдио разлике у рукопису. Могуће је, међутим да су сродници (по Чремошнику – браћа).⁸⁶ Радоје је написао две исправе херцега Стјепана – једну из 1465. (бр. 326), а другу, недатовану, из последњих година његове владавине (бр. 338). Као посланик у Дубровнику јавља се децембра 1465.⁸⁷ На примеру обојице Добришевића јасно је да су дијаци најчешће писали признанице када су, уједно, били и поклицари, послати у Дубровник по новац. Дешавало се, међутим, да један дијак буде поклицар, а сасвим други писац признанице.

Само у једном латинском документу из септембра 1458. године (бр. 302), помиње се херцегов канцелар и секретар Никола (*nobilem virum Nicholaum Cancelarium et Secretarium nostrum, nobis fidelem*). Ако је препис Макушева тачан, ово би био једини помен титуле секретара у аутентичном босанском документу из средњег века. Међутим, Никола се не помиње као писац дате исправе, већ само као посланик. У том својству се помиње и у миланским канцеларијским књигама (новембра 1458). Станоје Станојевић мислио је да је Никола био шеф латинске канцеларије Косача, али је Сима Ћирковић био опрезнији и назива га само

⁸⁶ *Chronica Ragusina Junii Restii*, 351; С. Станојевић, *Студије XIV*, 78–79; *ССП I–2*, 75, 174–175; Г. Ћремошник, *Bosanske i humske povelje* (1952) 295–296, 298; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 30.

⁸⁷ А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 225; *ССП I–2*, 78; Г. Ћремошник, *Bosanske i humske povelje* (1952) 298; С. Рудић, *Босанска властела*, 248; Е. Куртовић, *Из историје банкарства*, 62.

дијаком. Готово је сигурно да је дотични идентичан са Николом дијаком, херцеговим послаником у Дубровнику из марта 1462.⁸⁸

Дијак Санко (*Санко диџкџ*) последњи је писар Косача који се јавља за живота херцега Стјепана. Написао је три његова документа из периода 1464–1465 (бр. 323, 324, 328). И он је деловао као поклисар (*diach Xancho*) упућен Дубровнику – априла 1457, фебруара 1464, септембра 1465. и фебруара 1466. подизао је новац, 1460. је позивао Дубровчане херцегу у сватове, априла 1466. је тражио лекара за херцега, а у граду Св. Влаха се затекао и два дана уочи Стјепанове смрти 19. маја 1466. Након тога је остао у служби херцегових синова Влатка и Стјепана – био је њихов посланик у Дубровнику у јануару и мају 1470, наведен притом као херцегов дијак. Његова даља каријера је изузетно занимљива. Као васпитач или учитељ (турски: *lala*) Стјепана Херцеговића, пратио је свога штићеника и након његовог приласка Османлијама. Није примио ислам, али је постао турски тимарник, најкасније 1471. године, добивши 6 села са приходом од 3.350 акчи у околини Горажда и Чајничка. Тај тимар је, званично као спахија (коњаник), задржао барем до 1477. У турској служби се јављао и у улози посланика, те га у том својству налазимо у Дубровнику у јуну 1475, а сазнајемо и да се презивао Добрушковић. На тај начин сазнајемо и да посланик Санко Радичевић поменут марта 1460, није идентичан са дијаком Санком.⁸⁹

Још пре очеве смрти, свог писара је имао и Владислав Херцеговић. Ради се о његовом имењаку, извесном Владисаву, који се само једном наводи и као дијак Владисав (*Владисавџ дишакџ*). Међутим, он је, чини се, упоредо служио и Влатка Херцеговића јер су сачувани и документи које је писао за њега. Укупно је написао најмање 7 исправа Косача у кратком, двогодишњем периоду 1465–1466 (бр. 325, 330, 331, 332, 334, 342, 343). Његово службовање обојици синова херцега Стјепана

⁸⁸ В. Макушев, *Историјски споменици јужних Словена и околних народа II*, Београд 1882, 116; С. Станојевић, *Студије XIV*, 78, нап. 6; С. Ћирковић, *Херцег Стефан*, 235; Е. Куртовић, *Из хисторије банкарства*, 61.

⁸⁹ J. Gelcich – L. Thallóczy, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest 1887, 774; *Chronica Ragusina Junii Restii*, 357, 374; ССПП I–2, 77, 79; М. Динић, *Дубровачки трибути*, 241; Н. Филиповић, *Поглед на османски феудализам (са нарочитим обзиром на аграрне односе)*, ГДИ БиХ 4 (1952) 105; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 297–299; С. Ћирковић, *Херцег Стефан*, 267; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 57, 60, 66, 190, 192; А. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina iz 1477. godine*, Sarajevo 1985, 278; Isti, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar 2008, 127; Е. Kurtović, *Sandalj Hranić*, 385; Isti, *Из хисторије банкарства*, 59, 61–62.

потврђује и чињеница да је деловао и као поклицар у Дубровника – у октобру 1465. заступајући Владислава, а новембра 1466. Влатка.⁹⁰

Херцег Стјепан је у свом окружењу имао и једног православног црквеног великодостојника – милешевског митрополита Давид (*митрополит Давидъ*). Он је био један од његових духовника и уједно писац херцеговог тестамена из маја 1466. (бр. 337). После Вукчићеве смрти, у једној прилици се јавља као посланик и писар признанице Влатка и Стјепана Херцеговића Дубровнику. Признаница је написана јануара 1470. (бр. 371), а Давид је Дубровник посетио и тада и у мају исте године.⁹¹

Највише исправа браће Влатка и Стјепана Херцеговића оставио је њихов истакнути дијак Ивко (*Ивко диџкъ*), који се често наводи и само као Ивко, а понекад и као кућанин двојице херцегових синова (*по нашем кућанину по Ивку диџку*). Осим информације да је био стални члан њихове дворске свите, немамо никаквих других података о његовом првенству у канцеларији Херцеговића. Било како било, Ивково писмо оцењује се као елегантно, па се вероватно радило о ученом писару, а њему је поверено и писање свечаних развршних признаница Дубровчанима о пријему наследства Стјепана Вукчића у јулу 1470. У периоду 1467–1470 Ивко је написао чак 14 докумената (бр. 345, 346, 347, 356, 357, 359, 361, 362, 363, 366, 370, 372, 376, 377), што га практично чини најплоднијим професионалним дијаком у средњовековној Босни. Додуше, сви они су били признаничног карактера. Као посланик својих господара одлазио је у Дубровник 1467, марта 1468 и јуна/јула 1469, а након одласка Стјепана Херцеговића Османлијама, остао је у служби херцега Влатка. Деловао је као његов поклицар и новембра 1474, када се последњи пут помиње.⁹² Пошто су Турци између 1472. и 1475. однели са собом оригинал финалне признанице о пријему наследства херцега Стјепана (бр. 376), који је писао Ивко, данас нам је доступан само препис

⁹⁰ ССПП I–2, 128–130, 175–176; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 299–302, 305–307; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 33.

⁹¹ ССПП I–2, 85, 87, 89–91, 188; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 318–320; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 28–29, 59–60, 89–90, 150; P. Živković, *Utjecaj primorskih gradova*, 106.

⁹² *Chronica Ragusina Junii Restii*, 380; ССПП I–2, 85–87, 178, 181–188, 193, 196, 279; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 299, 307–308, 311–318, 320–321; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 42, 54, 65, 77, 101. Чремошник је утврдио да је признаницу херцеговице Цецилије (бр. 345) писао неки њен аноним, а Ивко само дописао формулу сагласности браће Херцеговића.

из 1472. који је сачинио Радоња, домаћи дијак турског намесника Херцеговине Хамза-бега (*по заповиједи господина ми Хамза бега ми Радвна диџкџ*).⁹³

Само у служби херцега Влатка и кнеза Стјепана био је и дијак Вукосав (*Вукосавџ диџкџ*), некада навођен и без титуле дијака. Сви подаци о његовој делатности налазе се у конскрипционим белешкама четири признанице које је писао између 1467. и 1469. (бр. 348, 349, 354, 367).⁹⁴ Херцеговиће је истовремено служио још један дијак – Радивој Богдиновић или Богденовић (*Радивои диџкџ Богдџновићџ*), писац две признанице из 1468. и 1469. (бр. 350, 365). Од 1472. јавља се са титулом кнеза, коју је можда стекао својом верном службом, а можда је од почетка био племенитог рода. Био је и посланик у Дубровнику августа 1469, као и јула 1470. када је подигао последњу траншу наследства херцега Стјепана, заједно са Радичем Групковићем. У јануару 1472. био је међу поклицарима упућеним Хамза-бегу.⁹⁵

Последњи именом познати дијак Владислава Херцеговића био је извесни Вукман (*Вукманџ диџкџ*). Он је писао једну признаницу свога господара из јуна 1469, док је Владислав боравио на Лопуду (бр. 369).⁹⁶ Исту ту признаницу преписао је у нотарску књигу дубровачки српски канцелар Маринко Цвјетковић (бр. 368), али изостављајући конскрипцију и погрешно наводећи да је оригинал написао лично Херцеговић.⁹⁷ Дошло је и до пермутација у датуму, па се чини да је Владислав накнадно послао запечаћену признаницу коју је претходно дао Маринку, само у форми концепта, иако Цвјетковић изричито тврди да је примио готову исправу.

⁹³ С. Станојевић, *Студије XIV*, 96; *ССП I-2*, 191, 279–280; Г. Ћремошник, *Bosanske i humske povelje* (1952) 320; И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд 1952, 323. Свог словенског дијака, Бранислава, имао је и Иса-бег 1455–1458 (*Chronica Ragusina Junii Restii*, 348, 354).

⁹⁴ *ССП I-2*, 86, 179, 181, 187; Г. Ћремошник, *Bosanske i humske povelje* (1952) 308, 310–311, 317; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 42.

⁹⁵ *ССП I-2*, 180, 186, 190–191, 278, 280; Г. Ћремошник, *Bosanske i humske povelje* (1952) 308–309, 316; И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, 196; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 54, 62, 76. Кнез Радич Богдановић, кнез и посланик, вероватно му није био сродник (*ССП I-2*, 179, 181; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 42, 109).

⁹⁶ *ССП I-2*, 131; Г. Ћремошник, *Bosanske i humske povelje* (1952) 302–303.

⁹⁷ К. Јирећек, *Die Mittelalterliche Kanzlei*, 199, 207–208; С. Станојевић, *Студије XIV*, 65; *ССП I-2*, 93, даље према регистру; М. Динић, *Из дубровачког архива III*, 215, 219, 230; А. Фостиков – Н. Исаиловић, *Акта о исплати дела Светодмитарског дохотка деспотици Јелени*, Мешовита грађа (*Miscellanea*) 33 (2012) 72, 74, 76. Маринко се помиње 1447–1474. Прво је био канцелар у Стону, а од 1455. прелази у Дубровник.

Своју последњу признаницу о примљеном Конавоском дохотку из 1487. (бр. 391) Владислав је бланко потписао и запечатио и дао поклизару Иванишу Охмућевићу. Како Иваниш није знао да пише, текст је у Дубровнику написао извесни Вукашин Гиздавић (*Вукашинъ Гиздавићъ на молбу Иванишеву, ере внъ не умѣше писати*), за кога Чремошник, вероватно исправно, мисли да је био помоћни дубровачки словенски писар.⁹⁸ Исти је и 1493. писао једну признаницу уместо посланика браће Влатковића.

Последња два писара херцега Влатка нису носила звање дијака. Први међу њима био је Вукша Вуковић (*Вукша Вуковићъ*), састављач признанице из 1476. (бр. 384)⁹⁹, док је други био Иван Радичевић који је написао акт из 1478. (бр. 386). О њему знамо нешто више. Ради се о сину раније поменутог Радича Групковића, који је уједно деловао и као Влатков посланик, те се у том својству налазио у Дубровнику децембра 1481. године.¹⁰⁰

Није нам познато ко је писао словенску признаницу херцега Петра Балше, сина Владислава Херцеговића из 1497. коју је он претходно потписао (бр. 399). Међутим, зна се писар латинске из 1509. (бр. 400). На сличан начин, и она је била бланко потписана и дата неписменим посланицима Ивану Твртковићу и Ивану Махлићу. Они су, дошавши у Дубровник, замолили локалног латинског општинског нотара Хијеронима Сфондратија (*hanc receptionem scripsi ego Hieronymus de Sfondratis notarius comunis Ragusii ad instantiam dictorum nunciorum quia ipsi nesciunt scribere*) да унесе жељени текст. Хијероним је радио у дубровачком нотаријату од 1494. до 1525, а био је син ранијег канцелара Бартоломеја Сфондратија из Кремоне.¹⁰¹

Поред до сада наведених дијака и фамилијара који су повремено писали документе Косача и чији су помени (али и производи) сачувани у склопу босанског владарског корпуса, треба рећи неколико речи и о другим писарима

⁹⁸ ССПП I–2, 132, 144; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 304, 329–330; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 155.

⁹⁹ ССПП I–2, 193; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 322.

¹⁰⁰ ССПП I–2, 194; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 323; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 145.

¹⁰¹ K. Jireček, *Die Mittelalterliche Kanzlei*, 198; Н. Исаиловић – А. Фостиков, *Признаница херцега Петра Балше Косаче и његових посланика о пријему Конавоског дохотка од Дубровчана*, ГПБ 6 (2013) 131, 134–138, 142.

који се помињу у поредбеним корпусима или другим врстама историјске грађе, пре свега у канцеларијско-нотарским списима.

Дубровчани у писму војводи Сандаљу из августа 1409. помињу његовог „архидијака“ (*арџхидиака*). Међутим, иако би се могло помислити да се ради о некој посебној, вишој канцеларијској служби, реч је, заправо, о скадарском архиђакону Теодору који је крајем XIV и почетком XV века био један од Косачиних дипломата. Есад Куртовић сматра да је он могао бити и писац првих Сандаљевих исправа, али за тако нешто нема никакве непосредне потврде.¹⁰²

Двојица дијака помињу се у служби Сандаљеве последње супруге, Јелене Лазаревић. Први међу њима био је дијак Сладоје Рачић. Он је у њено име одлазио у Дубровник августа и новембра 1436, фебруара 1437, те фебруара и априла/маја 1438. године.¹⁰³ Као Сандаљевичин дијак и канцелар, а затим и коморник, помиње се и Доберко Маринић. Он је био и њен изасланик у Дубровнику марта 1439, марта и августа 1440, те августа/септембра 1441. У Котору је, пак, био априла 1441. Присуствовао је записивању Јелениног тестаментa новембра 1442. у Горчанима. Након њене смрти није остао у служби Косача, већ је прешао код Котроманића. У периоду 1448–1450 (новембар 1448, новембар 1449, октобар/новембар 1450) подизао је могориш и друге дохотке за краља Томаша, а навођен је као дијак краљев.¹⁰⁴

Дијак Ружир (*Ruggiero*) служио је херцега Стјепана. Помиње се као посланик у Дубровнику маја 1454 и марта 1456. Други пут је долазио са Радивојем дијаком (вероватно Добришевићем). Талоци је мислио да је он, на лошем латинском, конципирао текст повеље Барбари Лихтенштајнској из 1455. Међутим, не постоје ништа што би на то упућивало. Можда је мађарски историчар, као уосталом и Станојевић, помислио да је име дијака било Руђер и да је био латински писар, што није искључено, али је мало вероватно. Херцегов посланик Ружир из 1465. вероватно није дијак Ружир, већ властелин Ружир

¹⁰² С. Станојевић, *Студије XIV*, 75; *ССП I–1*, 277; Е. Куртовић, *Sandalj Hranić*, 177, 183, 379–381, 443.

¹⁰³ *ССП I–1*, 392–393; Ђ. Тошић, *Јелена Хранић*, 428–429, 432; Е. Куртовић, *Из хисторије банкарства*, 46–47.

¹⁰⁴ *ССП I–1*, 394, 396; М. Динић, *Дубровачки трибути*, 223, 239; Ђ. Тошић, *Јелена Хранић*, 427, 430–432; Е. Куртовић, *Из хисторије банкарства*, 47–48, 52.

Дивчић, некадашњи човек Павловића који је пре 1454. прешао у службу Косача. Ову двојицу Ружира не би требало изједначавати.¹⁰⁵

Конавоски доходак су за Косаче подизали и дијаци Прибисав (септембра 1461) и Радован (августа 1462). Овај Прибисав могао би бити идентичан са послаником Прибисавом Поповићем који се у херцеговој служби помиње 1461–1464. Тешко је помислити да је то онај исти Прибисав, син попа Милоја из 1430–1437, али није искључено да је био сродник Групка Добричевића/Поповића и Радича Групковића.¹⁰⁶ Можда је исти дијак Радован био и један од поклицара пућених Хамза-бегу јануара/фебруара 1472.¹⁰⁷

Дијак Гал (*Gaw dшакъ*) помиње се у служби Косача 1469–1470. Из других извора сазнајемо да је био из Угарске, вероватно из Горјана крај Ђакова у Славонији, а навођен је на различите начине (*diach Gallus, cancellarius Gallus de Gara, nobilis magister Gallus de Gaara*). Био је посланик херцега Влатка у Дубровнику маја 1469. и 1470. године. Влатко је 1469. наложио Дубровчанима да Галу и Гргуру Сегединцу из дела поклада исплате по 20 дуката које им он дугује за њихове услуге. Ово би могао бити једини помен писарске плате у изворима, али је питање за коју службу им је, заправо, Херцеговић био дужан. Гал се октобра 1472. јавља у служби угарског краља Босне Николе Илочког. Готово је сигурно да је он био латински писар, али и учен човек пошто је носио звање магистра.¹⁰⁸

Поред писара чија су нам имена позната, присутни су и помени анонимних Сандаљевих дијака (*diach*), као и једног *nobili secretario u ambassiatore* из 1420. године. Могуће је да се ради о некој од већ поменутих личности, али то не можемо поуздано знати.¹⁰⁹ Анонимни секретар херцега Стјепана (*quemdam eius secretarium*) помиње се 1452, а без имена се наводе и дијаци послати по Рајка

¹⁰⁵ *Chronica Ragusina Junii Restii*, 325, 343–344, 351, 372; L. Thallóczy, *Studien*, 175, нап. 1, 185; С. Станојевић, *Студије XIV*, 78; С. Рудић, *Потврда да је Јурај Божишић синовац Браила Тезаловића*, ГПБ 4 (2011) 158; Е. О. Filipović, *Povelja hercega Stjepana Vukčića Kosače Barbari od Lichtensteina: Ključ kod Gacka, 1. mart 1455. godine*, *Građa arhiva BiH* 5 (2013) 8.

¹⁰⁶ *ССП I–2*, 77; М. Динић, *Дубровачки трибути*, 241; Е. Kurtović, *Sandalj Hranić*, 385; Исти, *Из историје банкарства*, 61–62.

¹⁰⁷ *ССП I–2*, 278, 280; И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, 196; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 76.

¹⁰⁸ С. Станојевић, *Студије XIV*, 79, нап. 7; *ССП I–2*, 87, 187; L. Thallóczy, *Studien*, 433–434; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 151.

¹⁰⁹ S. Ljubić, *Listine VIII* (1886) 58; С. Станојевић, *Студије XIV*, 75, нап. 6; Е. Kurtović, *Sandalj Hranić*, 387.

Мрђеновића новембра 1450. и Риђанима априла/маја 1457.¹¹⁰ Неименовани *cancelliere* херцега Влатка помињу се у дубровачкој грађи 1467, 1469, 1470 и 1473. У недостатку датума не можемо их повезати са неким од његових познатих дијака, посебно због чињеница да су посланичке мисије у којима су писари учествовали биле редовна појава.¹¹¹

Најзад, занимљиво је поменути и да је незванична престоница позних Косача, град Нови у Драчевици (данас Херцег Нови) имао свог заклетог нотара по царском овлашћењу – Ивана Напуљца (*Johannes de Neapolis imperiali auctoritate notarius castri Nouvi*), који се помиње у изворима током 1467.¹¹²

Када се резимирају изнети подаци стиче се утисак да су канцеларије Косача биле изузетно активне и организоване установе. Да ли је такав закључак само последица велике количине доступне дубровачке архивске грађе – не можемо са поуздањем знати. Међутим, сасвим је јасно да су Косаче истовремено упошљавале бројне дијаке, различитог нивоа учености и да су они за њих редовно обављали и посланичку службу.¹¹³ Да су Котроманићи и Павловићи оставили на десетине признаница, можда бисмо видели сличне тенденције и у њиховим писарским службама.

Не постоји довољно доказа да је неки од писара Косача био именован за шефа канцеларије, а о њиховим латинским писарима, којих је несумњиво било, немамо поузданих података. Оно што такође представља специфичност овог рода обласних господара јесте повремено поверавање улоге писара писменим фамилијарима, чије основне дужности нису биле састављање докумената. Заправо, сваки писмени посланик могао је уједно бити и писар. У тој улози су се поред дијака, тако налазили и поједини представници ниже властеле, а постоје индиције и да су неки писари свој напредак у друштвеној хијерархији договали управо служби коју су првобитно вршили. Ако ништа друго, документи Косача су споменик средњовековне босанске писмености која се у XV веку проширили на нешто шири круг људи, а пре свега на велможе и другу властелу, као и на пословне људе.

¹¹⁰ S. Ljubić, *Listine IX* (1890) 423; С. Ћирковић, *Херцег Стефан*, 129, 234.

¹¹¹ *Chronica Ragusina Junii Restii*, 378, 380, 382; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 40, 88.

¹¹² М. Динић, *Из дубровачког архива III*, 216, 220; Исти, *Неколико ћириличких споменика из Дубровника*, ПКЈИФ 24/1–2 (1958) 107; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 151.

¹¹³ Ово посебно наглашава и Станојевић (*Студије XIV*, 81, нап. 7).

*

Добрило Рашковић (*Добрило Рашковић*) једини је познати писар Николића. У Дубровнику је 1418. године саставио повељу Гргура Вукосалића о укидању царина (бр. 174). Уз његово име не јавља се одредница дијак, па је питање да ли је био стални писар или је, као писмен човек из Гргуrove пратње ангажован да напише наведену исправу. Због цитирања псалма, Чremoшник је закључио да је можда био православни поп, док се Станојевић запитао да ли би можда могао бити син Рашка, дијака Радича Санковића, суседа Николића. Ниједна ни друга теорија нису немогуће, али их сматрамо мало вероватним, посебно имајући у виду да и сам Чremoшник тврди да тзв. „хумски начин“ писања појединих слова није лично, већ регионално палеографско обележје.¹¹⁴

*

Канцеларија Влатковића се у принципу ослањала на модел Косача, али је сачувано веома мало докумената да би се могли извести поузданији закључци о њеном функционисању. На основу расположивог узорка, могло би се рећи да она никада није надишла ниво писарске службе, али би таква оцена могла бити погрешна, будући да знамо да су представници овог рода имали живу преписку са Дубровником још почетком XV века. Нажалост, од тих писама сада су остали само помени у Русковој књизи, а за претпоставити је да се у њима није налазила белешка о писару, како је то било уобичајено у документима тог типа.

Једини прави дијак који се помиње у служби Иваниша Влатковића и његове браће био је Радич Вукићевић (*Радичь дѣкъ Вукићевић*), који наводи војводу Иваниша као свог господина. Радич је брзописом написао уговор о савезу са Дубровником из 1452. године (бр. 281), који су, уз то, својеручно потписали Иваниш и Жарко Влатковић.¹¹⁵ Сви остали документи Влатковића били су написани или од стране неименованих дијака или од стране фамилијара-посланика (слично пракси Косача) или, пак, од самих представника овог великашког рода. Тако је кнез, а касније и војвода Жарко Влатковић (*иаа Жарько*

¹¹⁴ ССПП I–1, 542; С. Станојевић, *Студије XIV*, 73, нап. 5; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 332–333.

¹¹⁵ ССПП I–2, 135; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 323–324.

мошмь руком) наводно написао пет исправа у периоду од 1455. до 1496. године (бр. 291, 299, 308, 358, 398), од којих је једна латинска вероватно фалсификат или знатно измењен превод аутентичног (можда словенског) оригинала (бр. 358). Чremoшник је изразио сумњу да су неке од преосталих, словенских исправа Жаркови аутографи. Он је сматрао да између бр. 299 и 308 постоје велике палеографске разлике које сведоче о томе да наводну својеручност треба узимати са резервом. Па опет, увидом у оригинале, нисмо могли поуздано закључити да ли је Чremoшникова тврдња основана или је резултат његове пословичне хиперкритичности.¹¹⁶

Међу осталим исправама Влатковића зна се да је две из 1482. (бр. 389 и 390) писао њихов посланик Ненад Ивановић (Ненад Ивановић; на једном месту потписан као Уданћ или Удаић – *Ненадъ Уданъћ поклицара мошмь рукомь*)¹¹⁷, две из 1488. (бр. 392 и 393) један те исти анонимни писар¹¹⁸, а једну из 1493. (бр. 397) раније поменути Вукашин Гиздавић, вероватно помоћни дубровачки писар. Преостала ћирилска писма (бр. 395 и 396) писали су различити дијаци, а није нам познат ни састављач једине сачуване латинске исправе Иваниша Влатковића из 1466. године (бр. 339).¹¹⁹

*

Чак пет од шест докумената произашлих из делатности властеоског рода Тезаловића-Озрисаљића-Поповића писао је својеручно представник тога рода Влатко Поповић у периоду од 1466. до 1475. године (бр. 327, 336, 351, 364, 382). Сведочанство о пореклу Јурја Богишића из 1468/1469. (бр. 352) вероватно је саставио неко од сведока који су дали изјаву о датом питању.¹²⁰ Средином XV

¹¹⁶ D. Fabianich, *Storia dei frati minori dai primordi della loro istituzione in Dalmazia e Bossina fino al giorni nostri* II, Zara 1864, 388; А. Вучетић, *Споменици дубровачки*, Срђ 5, Дубровник 1906, 208; *ССП I–2*, 139–140, 145; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 324–325; С. Рудић, *О потомцима војводе Јурја (Бурђа) Радивојевића – прилог родослову Влатковића*, Споменица академика Марка Шуњића (1927–1998), Сарајево 2010, 233–241, са старијом литературом. Жарко је умро 1498. године.

¹¹⁷ *ССП I–2*, 140–142; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 325–326. Поред Ивановића, који је писао читаву признаницу, на документу су се нашли и потписи друге двојице поклицара – Ивана Радојевића и Томаша Петровића.

¹¹⁸ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 327–328.

¹¹⁹ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 328–329.

¹²⁰ *ССП I–2*, 169–173, 199–200; P. Živković, *Utjecaj primorskih gradova*, passim; Е. Куртовић, *Из хисторије банкарства*, 55, 112–114, 131, 133, 135, 137; С. Рудић, *Три потврде кнеза Влатка Поповића о примањудохотка од заоставштине кнеза Браила Тезаловића у Дубровнику*, ГПБ 3

века није било неуобичајено да представници нове властеле, посебно они који су имали и развијено пословање са приморским градовима, буду писмени и да сами састављају своја документа. Они нису били професионални писари, па је дојам њиховог писма лошији, али су били оспособљени за писану комуникацију и стога независни од услуга домаћих дијака и приморских нотара.

*

Поменимо, на крају, да су своје дијаке вероватно имали и други великаши. Тако се, као писац Баталовог јеванђеља (1393), помиње дијак Станко Кромирјанин, несумњиво службеник овог знаменитог тепчије.¹²¹ Поред њега се помиње и Радомил дијак који је урезао натпис на Баталовом гробу, почетком XV века.¹²² Павао Анђелић је био убеђен да су и Боровинићи, док су били кнезови у Високом, такође имали своје писаре.¹²³ У жупи Укрини пронађен је натпис који помиње дијака кнеза Хрватина (у Осретку код Кулаша) наводно из периода раног XIV века.¹²⁴ Помен дијака Добровоја, сина властелина Љупка Влснића из Тоскота код Жовице, сведочанство је о могућности да дијаци буду и синови представника властеле.¹²⁵ Занимљив је и један податак из одлука дубровачких већа. Тако је, наиме, неки Милац Божићковић звани дијак (*Dyach*) постао дубровачки грађанин јуна 1380.¹²⁶

(2010) 153–162; Иста, *Потврда Влатка Поповића и Јурја Божишића да су примили камату од заоставштине кнеза Браила Тезаловића*, ГПБ 5 (2012) 99–102.

¹²¹ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1902, 57; С. Станојевић, *Студије XIV*, 72, нап. 3; С. Рудић, *Босанска властела*, 240; Р. Џошковић, *Crkva bosanska*, 34, 309.

¹²² М. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH IV*, Sarajevo 1970, 74–75; С. Рудић, *Босанска властела*, 240.

¹²³ Г. Чremoшник, *Bosanske i humske povelje* (1952) 335; Р. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska – stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*, Sarajevo 1973, 217. Чremoшник мисли да је једино у оригиналу сачувано писмо Боровинића писао лично кнез Твртко, но то је непроверива претпоставка.

¹²⁴ М. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH III*, Sarajevo 1964, 95; С. Рудић, *Босанска властела*, 241.

¹²⁵ М. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH II*, Sarajevo 1964, 7; С. Рудић, *Босанска властела*, 250. Више о поменима дијака у босанским натписима видети код: Т. Anđelić, *Dijaci*, 94–98 и С. Рудић, *Босанска властела*, 250–251.

¹²⁶ М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике I*, Београд 1951, 47.

1.3. Састављање и уручивање докумената

Након што су размотрени подаци о канцеларијама и писарским службама као установама, односно о њиховим делатницима, пажњу треба посветити процедури у којој су настајали њихови производи – владарски документи. Она је могла бити веома сложена и ретко када се сводила на просто записивање владареве одлуке или правног чина који је стварао. Свака исправа имала је своју намену и због те се чињенице морамо осврнути на разлоге (поводе) настанка појединих скупина докумената. Писању аката претходила је, управо у зависности од њиховог наменског типа, различита правна или дипломатска процедура која се такође мора имати у виду у предстојећим разматрањима. У вези са тим биће речи и о прелиминарном састављању исправа, о формуларима, концептима, нацртима и другим помоћним материјалима. У склопу одељка о процесу настајања финалне, званичне верзије документа биће размотрена питања владарске наредбе о записивању правног чина, писарског прибора и материјала који су били употребљавани приликом састављања исправа, саме израде акта (његовог писања и овере), његовог паковања и, најзад, слања дестинатару. На крају ће бити речи и о значају ваљано израђених докумената за односе између владара, њихових поданика и суседа.

*

Документи су израђивани да би представљали трајно сведочанство о владаревој делатности, односно о његовим одлукама. У делокругу владарâ био је читав низ надлежности, а сам њихов положај нужно је налагао бављење бројним и разноврсним пословима. По природи ствари, исправе које су у склопу тих послова настајале биле су јавно-правног карактера, пошто су их издавале установе у служби државних власти. Међутим, у бројне граничне случајеве спадају они документи који су се тицали приватне сфере владарског живота, а ту су пре свега признанице о личним покладима и оставама (депозитима), приватни пословни уговори као и тестаменти. Не може се рећи да се ту ради о чисто приватно-правним актима, пошто су их и даље издавали владари или њихови овлашћени представници, а не нотари, и пошто су углавном израђивани по формуларима предвиђеним за јавно-правна акта, али се мора уочити извесна разлика између

таквих исправа и оних насталих у склопу државних послова. Наравно, пошто се ради о средњем веку, увек се мора имати у виду и да границе између државног и личног, посебно када је реч о средњовековној Босни, нису биле оштро повучене.¹

О наменским обрасцима докумената већ је било понешто речи у поглављу о особеностима владарског корпуса. Указано је да се о типовима може говорити само на основу сачуваног узорка, а на примеру поредбених корпуса, нпр. изразито слабо очуваног бугарског или богатијег српског, може се видети да је степен очуваности одређених наменских група докумената различит од државе до државе. Тако босански дипломатички фонд скоро да не поседује даровнице цркви (можда и зато што нису, бар не масовно, издаване), а српски даровнице власти (које су, пак, сигурно постојале). Из тих разлога, неки наменски типови који су постојали можда ће бити изостављени, јер о њиховом постојању нема непосредних доказа ни у корпусу, ни у пропратним белешкама и архивској грађи.²

Главни типови сачуваних докумената ослањају се на одређени аспект владарева делатности и на одређене правне чинове. Односи са страним државама и разним аутономним комунама регулисани су уговорима, који су након закључивања практично имали законску снагу. Они су обично подразумевали обавезе обе стране које су некада биле регулисане одвојеним документима сваког учесника у споразуму, а некада заједничком исправом издатом у једном или више примерака. Највећи број таквих уговора босански владари (банови, краљеви и обласни господари) закључили су са Дубровником, а знатно је мање сачуваних споразума са Венецијом и другим суседима. Босанско-дубровачки уговори обично су подразумевали регулисање правних односа или доделу трговачких повластица и земљишних поседа у замену за одређене накнаде, махом новчане дохотке (трибуте). Пошто се радило о уступању територије за накнаду, не ради се о правим баштинским даровницама, већ и даље о уговорима. Овакви документи издавани су, са ретким изузецима, у форми свечаних, репрезентативних повеља и углавном су обнављани приликом смена на престолу.³

¹ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 99, 103–119, 263; Е. Куртовић, *Из хисторије банкарства*, 117–141.

² Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 297–350.

³ М. Кос, *Дубровачко-српски уговори до средине 13. века*, Глас СКА 123 (1927) 1–65; *Isti, Dve listini bana Stevana Kotromanića za Dubrovnik, Iz dubrovačke prošlosti. Zbornik u čast Milana Rešetara, Dubrovnik 1931*, 33–38; С. Станојевић, *Студије XXI*, 243; *Isti, Студије XXVII*, 79–93 ; М.

Слабије заступљену групу представљали су уговори мањег формата, како у формалном, тако и у правном смислу. Они нису били издавани у свечаном облику и нису представљали акта општег, већ текућег карактера. Поводи за њихов настанак обично су били решавање појединих проблемских питања, регулисање додатних или поновљена потврда оспораваних повластица и слично. Њихова правна вредност није била мања, али им није придаван исти значај као општим, начелним уговорима о међудржавним односима. У ранг оваквих уговора спадају и уговори владара са приватним лицима, уколико су озваничени у владарским канцеларијама и кроз одговарајући формулар.⁴

Другу велику скупину докумената представљају даровнице, под којима подразумевамо превасходно повеље издаване домаћим личностима, односно владаревим поданицима, а којима се регулишу поседовни односи. У поређењу са суседима, искључујући земље угарске круне, Босна има знатно више сачуваних исправа овог типа, које је А. Соловјев назвао „властеоским повељама“. Оне се могу поделити у две велике групе – даровне и веровне, а каткада се између њих дешавала и симбиоза. У свим средњовековним државама основа моћи племства био је земљишни посед, па је то био случај и са босанском властелом. Са друге стране, друштвени односи у Босни били су такви да је између владара и његових племенитих поданика владао принцип „вере господске“ и „верне службе“. То је заправо значило да је властелин свом сизерену дуговао верну службу, а заузврат му је владар давао гаранције (тзв. „веру господску“) да ће очувати свој положај. Радило се о институцији обичајног права која је почивала на заклетви и, често, на допунским гаранцијама других припадника властеоског слоја, уз јемство Цркве босанске. Пошто су идентичне гаранције даване и приликом додељивања или потврде поседа и приликом даровања вере, повеље којима су се овековечивали наведени правни чинови могу се сматрати јединственом, даровно-веровном групом. И оне су углавном биле свечаног карактера, са свега неколико изузетака,

Вркović, *Isprave*, 34; *ЛССВ*, 756–758 (С. Ћирковић); Ђ. Бубало, *Писана реч*, 108, 185–214, 26; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 316–326.

⁴ Нпр. док. бр. 247, 267, 311, 316.

а многи елементи из њих су прешли и у уговорне документе. Нажалост, сачувано је релативно мало даровница које су издавали обласни господари.⁵

Бројчано највећу групу босанских исправа чине акта признаничног карактера, а међу њима постоје бројни подтипови. Као што им и име говори, признанице су представљале потврде о извршењу одређених правних или пословних радњи. Најчешће су издаване приликом пријема драгоцености, било да се радило о новцу или другим предметима од вредности. Овакве признанице називане су експедиторијама. Босански владари су их издавали приликом подизања делова или целог поклада, камате, личних или државних доходака. Мogle су бити у облику писма или повеље, а врло ретко су издаване у свечаној форми (осим ако се није радило о завршним признаницама).⁶

Када је реч о доходачним (трибутним) писмима, врло често се дешавало да у њима буду обједињена два или три правна чина (захтев за исплатом, пуномоћје за посланика и потврда о исплати). Када су поред потраживања и пуномоћја садржавала и потврду, таква писма су се могла сматрати и признаничним. Посебну врсту признаница представљале су разрешне (слободне) повеље – исправе којима се потврђивало да су између владара и неке личности, обично закупца неког резервата, поравнати сви рачуни. Ниједна није сачувана у оригиналу, али се вероватно радило о актима издаваним у релативно свечаној форми. Њих су, каткад, пратила кратка информативна писма којима се вест о разрешењу рачуна дојављивала држави из које су дотични закупци долазили. На тај начин су се предупређивали евентуални спорови у које би дотична држава могла бити увучена и чували коректни односи свих заинтересованих страна. Поред признаничних повеља и писама, овој групи припадају и разне маргиналне белешке исписиване углавном на регистрацијама тестамената и на оригиналним или регистрованим туђим признаницама о пријему поклада.⁷

⁵ А. Соловјев, *Властеоске повеље*, 79–105; С. Ћирковић, „Верна служба“ и „вјера господска“, ЗФФБ 6–2 (1962) 95–112; Р. Џоковић, *Crkva bosanska*, 121–197; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 137–140; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 299–315.

⁶ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 263; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 326–334.

⁷ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 180–184, 202–203; Д. Јечменица, *Пет писама краља Твртка I Дубровчанима о Светодмитарском дохотку и могоришу*, ГПБ 1 (2008) 53–74; А. Фостиков – Н. Исаиловић, *Повеља краља Стефана Дабиче о разрешењу рачуна Драгоја Гучетића и његове браће*, ССА 8 (2009) 147–150; Е. Куртовић, *Из хисторије банкарства*, 117–141; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци српских средњовековних разрешних докумената*, Споменица академика Симе Ћирковића, Београд 2011, 269–288.

Најразуђенију скупину представљају разни документи настали у склопу текућих, готово свакодневних потреба са којима су се владари сусретали водећи државне послове. Ради се о разним актима нотификационо-дипломатске природе у које спадају наредбе, пресуде, обавештења, јемства, препоруке, пропуснице, пуномоћја и овлашћења, дипломатски дописи, дипломатска упутства, као и низ других неформалних докумената (подсетници, цедуље). Поједини од наведених подтипова сачувани су у свега неколико примерака, а за неке знамо само из архивске грађе. Сви ови документи могли су бити формализовани и у облику повеља и у облику писама, а скоро никада нису били издавани у репрезентативној форми. Понеки типови аката уопште нису морали имати утврђену структуру, пре свега дипломатска упутства и пропратни неформални подсетници.⁸

Када је реч о поводима за настанак поменутих врсти исправа, они су мање-више јасни. Наредбе су издаване поданицима да би се затражило извршење одређеног владаревог налога (углавном у форми писма, али и повеље – нпр. бр. 102), пресуде у склопу улоге суверена као врховног арбитра и делиоца правде (углавном као повеље – нпр. бр. 12, 141), гарантне изјаве у сврху јемства да ће нешто бити учињено (нпр. исплата дугова – нпр. бр. 113, 313, 314), док су обавештења настајала различитим поводима, а у њих се може убројати и недипломатска преписка (вођена углавном писмима – нпр. бр. 203). О писмима којима је тражена исплата новца или предмета из поклада, већ је било речи приликом разматрања признаничног типа исправа. Остали документи који су поменути у претходном пасусу припадају скупини дипломатских аката.⁹

Приликом вођења преговора употребљаван је низ типова докумената. На првом месту ту су пуномоћја и овлашћења. Основна подврста пуномоћја је тзв. веровно (акредитивно) писмо. Оно је обично било кратко, а сваки посланик га је морао имати како би могао заступати свог господара у било ком послу (приликом преговора, подизања новца итд.). Сачувано је неколико оригинала, као и бројни помени оваквих писама. Прокуре су, пак, биле општија врста пуномоћја. У архивској грађи помињу се и посебна овлашћења за међудржавне преговоре (синдикати), али у Босни нема сачуваних примерака те врсте докумената. Могуће је да се само ради о врсти веровних писама којима се прецизирао посланички

⁸ Ћ. Бубало, *Писана реч*, 185–214; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 335–350.

⁹ О преписци уопште видети у: Ћ. Бубало, *Писана реч*, 215–238.

мандат тј. надлежности поклицара и њихово трајање. Посланици су, готово извесно у писаној форми, носили и дипломатска писма (дописе) које су предавали представницима друге стране у преговорима. У млетачким регистрима сачуван је низ таквих дописа, али нам није познато да су они увек изворно пренети или су преведени и препричани. Дипломатска упутства, цедуље и други пропратни акти били су неформалне природе и представљали су документе за интерну (тајну) употребу поклицара. У склопу преговора, посланици су се користили и копијама ранијих повеља и нацртима нових, али о томе ће бити речи накнадно.¹⁰

У групу дипломатских докумената спадају начелно и пропуснице (*salvum conductum*) и разне препоруке и јемства (*litterae commendatoriae*). Пропуснице су обично издаване странцима који су се кретали по владаревој територији, а који су могли очекивати да ће на путу имати проблеме са одређеним органима власти. Са друге стране, препоруке су израђиване за владаре поданике који су одлазили у иностранство, било државним или приватним послом. И један и други тип документа могао је бити у форми повеље или писма, а сврха му је била гаранција безбедности кретања. Није сачувана ниједна босанска пропусница, али јесу две препоручне повеље (бр. 273, 297). И одређена писма слободне форме могла су имати своју дипломатску сврху. У њима су се налазиле разне молбе, жалбе, предлози, а могла су послужити за компромитацију противника, придобијање савезника, подстрекивање на побуну и слично.¹¹

Напоменимо, на крају, да су свечани уговори и даровно-веровне повеље могли представљати прво додељивање повластица, баштинских поседа или „вере господске“ или, пак, њихово обнављање (потврду) од стране истог владара у измењеним околностима (промена титуле, повратак на трон итд.) или новог. Док су уговори редовно обнављани, бар када су Дубровчани у питању, то се вероватно није морало чинити са даровницама, докле год је награђени властелин био веран легитимним наследницима свог дародавца.¹² Други правни чиновни и исправе које су на основу њих настајале, због своје природе и ограниченијег значаја, имали су или краткорочну сврху (нотификације) или трајну валидност (признанице), те

¹⁰ ЛССВ, 154–157 (С. Ћирковић); Ђ. Бубало, *Писана реч*, 201–208, 213; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 338–346.

¹¹ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 195–200, 205–208; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 338–343.

¹² Ђ. Бубало, *Писана реч*, 108, 211, 244, 258.

њихово потврђивање приликом смена на престолу није сматрано нужним. Довољно је било сачувати оригинале или регистровати њихове преписе.

*

Иако је настанак сваког документа био својеврстан процес, природно је да је он најдуже трајао када се радило о склапању међудржавних уговора. Захваљујући богатој архивској грађи првенствено из Дубровника и Венеције, али и неких других комуна и држава, највише података имамо управо о процедури која је претходила издавању свечаних уговорних повеља, а која је укључивала и састављање бројних других дипломатских докумената о којима је било речи. Знатно мање се зна о радњама које су претходиле настанку баштинских даровница, односно даровно-веровних повеља, док је поступак издавања признаница текао по устаљеном и релативно једноставном моделу. Нотификације и сродни акти настајали су са најмање припрема, пошто су проистицали из редовних послова владара.

Будући да ће настанку међудржавних уговора бити посвећено највише простора, почећемо од других типова докумената. У архивској грађи нема детаља о настанку даровница, пошто се радило о повељама издаваним првенствено домаћим дестинатарима.¹³ Зато се морамо ослонити на оно што нуде саме исправе овог наменског типа. Сима Ћирковић је у својој, већ чувеној, расправи о природи односа владара и властеле у средњовековној Босни приметио да су даровнице некада издаване у пару са повељама о давању „вере господске“. Оба акта имала су исти повод – награђивање властелина за његову верну службу, а тај мотив је касније унет и у аренге даровница. Први акт је прецизирао додељене или потврђене поседе, а други подразумевао гаранцију личне и имовинске безбедности дестинатара за коју су, осим владара и његове породице, јемчили и други представници босанског племства и представници Цркве босанске. У случајевима када је долазило до изазова у односима сизерена и вазала, поједини припадници властеле тражили су обнову вере и милости, обавезујући се

¹³ Две повеље које је Сандаљ Хранић издао свом властелину Алекси Паштровићу регистроване су у Дубровнику, али се ту ради о актима необичног садржаја који се тичу правне радње специфичног типа и који би се могли најбоље окарактерисати као споразуми. У том смислу они стоје негде између уговора и даровно-веровне повеље, али сигурно нису били свечаног формата. Видети: Н. Порчић, *Два документа војводе Сандаља Хранића о преузимању града Бијеле*, ГПБ 6 (2013) 65–79.

претходно на наставак верне службе. Примери за то су неке повеље босанских банова издате верним Хрватинићима, након што су се неки њихови рођаци „изневерили“. У процедуралном смислу, чини се да су издавању даровно-веровних исправа претходила саветовања са властелом, односно да се барем правни чин, а понекад и његово записивање, стварао на државним саборима. Докази о томе постоје у низу тзв. кермендских повеља које су биле сачуване у породичном архиву Хрватинића.¹⁴

Иако поменути обичај није морао бити нужно правило, чини се да је био најчешћа пракса. На станку (састанку) државног сабора „сва Босна“ је, заједно са владарем, одлучивала о даровању баштина и вере, или барем давала сагласност. Властела је у томе учествовала дајући своје гаранције путем сведочења правном чину или кроз заклетву, а исто су чинили и представници владарске породице, посебно у случајевима када је постојало намесништво или савладарство као у време бановања Твртка Котроманића. Можда баш зато Дубровчани помињу бројне повеље које је „Босна“ издавала своме племству. Представници Цркве босанске не помињу се у свакој исправи овог типа, али се на основу више примера види да су они представљали гарантна лица, особе које су својим положајем јемчиле не само начелно поштовање правног чина, већ и његово извршење, као и безбедност дестинатара и његове даровне исправе. Припадници владајућег слоја поверавали су им у руке како документе, тако и свој живот. Не постоји доказ да су исти степен „веровности“ поседовали припадници православне или римокатоличке цркве.¹⁵ Читава процедура обележена је бројним одразима обичајног и ленског права које је вероватно било веома стара босанска традиција.

Највише података о признаницама може се, осим у дипломатичком корпусу, наћи у дубровачкој архивској грађи. Приликом остављања поклада (депозита) или улагања новца на добит у Дубровнику, босанским владарима и велможама издавана је признаница у којој је било описано све оно што је уложено

¹⁴ Lj. Thallóczy, *Istraživanje o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kormendskog arhiva*, GZM 18 (1906) 401–444; С. Тирковић, „Верна служба“ и „вјера господска“, 95–112; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Крају*, 44–70; Р. Џошковић, *Crkva bosanska*, 121–148.

¹⁵ А. Соловјев, *Властeosке повеље*, 79–105; М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, Београд 1955; Р. Anđelić, *Varones regni и државно вијеће средњовјековне Босне*, Прилози ИзИС 11–12 (1975–1976) 29–48; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 116, 137–140; И. Равић, *Две исправе упућене у Дубровник поводом измирења краља Остоје и Павла Клешића*, ГПБ 5 (2012) 39–48. Занимљиво је приметити да формула заклетве није увек присутна у даровницама, док су духовна санкција и сведоци практично неизоставни елементи.

(тзв. записна матица). Када су се, пак, новац (од трибута, камате или поклада) и друге драгоцености подизали, владар је о томе морао издати своју признаницу или о томе саставити белешку испод оригинала или регистроване копије матице. Како су подизање готово увек вршили посланици, они су морали са собом носити пуномоћје (веровно писмо) и захтев за исплату (петитивно писмо). Након преузимања новца или предмета, о томе је морала бити издата и признаница (експедиторија).¹⁶

Већ је раније речено да су се понекад ова три правна чина (давање овлашћења, потраживање и потврда о пријему) могла спојити, у једном или у два писма. На тај начин је долазило до уштеде материјала. Трибутна писма из времена краља Твртка понекад су обједињавала пуномоћја и потраживања, а отворена експедиторијална писма с краја XIV и из прве три деценије XV века сва три елемента. Током 1420-их и 1430-их углавном се устаљује обичај да се признанице издају у форми експедиторијалне повеље, а потраживање и пуномоћје су, изгледа, поново постали независни акти.¹⁷ Из тог познијег периода сачувана су нека веровна писма, али не можемо знати са којом су сврхом издавана. Будући да су у време употребе експедиторијалних писама (која су истовремено била и веровна), нека од пуномоћја била издата упоредо, истог дана, претпостављамо да се нису односила на потраживање новца, већ на неки други, вероватно дипломатски задатак истог поклисара.¹⁸ Једино сачувано затворено петитивно-експедиторијално писмо произашло је из канцеларије Влатка и Стјепана Херцеговића 1469. (бр. 367).

Док су писма о потраживању и веровна писма морала настати на владаревом двору, као и документи који су обједињавали раније поменуте правне чинове, самосталне признанице су настајале на различите начине. Ако је веровати њиховим датацијама, и оне су у већини случајева биле састављене у владарској канцеларији. Међутим, оно што није сасвим сигурно је да ли су прављене унапред и упућиване заједно са посланицима којима је било речено да их предају

¹⁶ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 263; Е. Kurtović, *Sandalj Hranić*, 345–377; Исти, *Из хисторије банкарства*, 117–141.

¹⁷ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 202–203. Признанична повеља местимично се јавља од 1423. до 1437. (бр. 202, 213, 217), а након тога у потпуности преузима примат од експедиторијалног писма.

¹⁸ А. Фостиков – Н. Исаиловић, *Два писма босанског краља Твртка II Твртковића Дубровчанима*, ГПБ 6 (2013) 92, 95–99.

дестинатару по пријему вредносних објеката или накнадно, пошто су сам владар или треће особе којима су ти предмети уступљени дошли у њихов посед. На основу архивске грађе чини се да је пракса варијала. У ранијем периоду признанице су углавном издаване накнадно, па су затим предаване дубровачким поклисарима или слате по босанским посланицима. Касније, када се државност Босне нашла на удару Турака, морало се поступати рационалније, па су готове признанице прављене унапред. О томе сведоче и неки подаци који су у њима мењани или додавани. На самом крају веку развила се, чак, пракса слања бланко потписаних и запечаћених отворених експедиторија које су биле у целости попуњаване у Дубровнику од стране поклисара (уколико су знали да пишу) или локалних писара. То је, уједно, и једини поуздан пример издавања бланко исправа у средњовековној Босни.¹⁹ Признаничне белешке испод регистрованих матица су, по природи ствари, уписиване су у Дубровнику.

У случајевима када су издаване признанице о пријему великих порција камате или подизању највећег дела оставе, као и завршне експедиторије о примању читавог поклада на основу наследства дефинисаног опоруком, састављане су повеље свечаније форме. У њима се среће сложенији формулар, а такве признанице су често садржале гарантне изјаве или заклетве владара, његове породице и властеле-сведока. Упоредо са тим, остављане су и белешке испод тестамената регистрованих у нотарској књизи. На обичним признаничним повељама којима се потврђивао пријем доходака, те мањих делова камате, поклада или наследства нису се сретали крупни гарантни елементи. Довољно је било да је документ оверен печатом и дијаковим потписом, као и да се у његовом склопу налази формулација о присуству сведока, махом угледних странаца (тзв. „гостију људи“), приликом предаје тражених драгоцености.²⁰

Најсложенија процедура, као што је већ речено, претходила је издавању уговора између босанских владара и других држава. Она је подразумевала претходно вођење дипломатске преписке, затим непосредније преговоре који су

¹⁹ С. Станојевић, *Студије* XXI, 236–237; Г. Ћремошник, *Студије*, 52–54. Посланици Влатковића слали су, крајем XV века, своје посланике са „њиховим знамењем“, али није јасно да ли је то значило са типаром или са унапред запечаћеном признаницом.

²⁰ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 263; Е. Куртовић, *Из историје банкарства*, 139; А. Фостиков – Н. Исаиловић, *Акта о исплати дела Светодмитарског дохотка деспотици Јелени (Дубровник, 1463, мај 11 – Дубровник 1463, новембар 11)*, Мешовита грађа 33 (2012) 77.

се обављали путем посланичких мисија, израду нацрта уговора, усаглашавање финалне верзије и елемената које она мора да садржи и, најзад, коначно стварање правног чина и његово записивање. У свакој од ових фаза коришћен је низ помоћних докумената, које су, као неопходне, такође издавале владарске канцеларије. Процес је могао потрајати веома дуго, о чему нпр. сведоче вишемесечни преговори који су претходили издавању повеље Твртка II Дубровчанима из 1405, али и неки вишегодишњи, попут оних вођених уочи споразума херцега Стјепана Вукчића и напуљског краља Алфонса Арагонског из 1454. Свака од страна је имала своје захтеве и предлоге, а морала су се поштовати и сва правила дипломатске праксе.²¹

Претходна преписка, вршена информативним писмима, обично је служила да се упоставе контакти. Писма су размењивана по строгим правилима етикеције и често су била куртоазног карактера. Управо су контакти са државама Запада, пре свега са италијанским земљама и Угарском, у XIV и XV веку дали подстицај латинској дипломатичкој писмености у Босни. Прави преговори, који су након тога започињали, били су усменог карактера. Живи језик имао је неспоран значај, а на тај начин се могла обезбеђивати тајност при изношењу основних замисли и утврђивању жеља сваке од страна. На челу преговарачких мисија ретко су се на обе стране налазиле главне личности – владари или изабрани предводници аутономних комуна. Обично је барем једну страну представљала посланичка мисија састављена од угледника – властеле и/или професионалних дипломата. Иако не пречесто, у озбиљним посланствима, били су и неки дворски писари (дијаци, логотети и канцелари).²²

Пошто сталне амбасаде нису постојале, преговори су обично вођени у резиденцијама једне од страна – у дворовима босанских краљева и велможа с једне, односно у дворовима страних владара и државним зградама Дубровника, Венеције и далматинских градова са друге стране. По правилу, она страна која је сматрана важнијом у хијерархији држава и која је била носилац уговорних повластица била је та која је примала посланства, мада су забележени и неки

²¹ М. Brković, *Isprave*, 34; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 185–214.

²² А. Vabić, *Diplomatska služba*, 11–70; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 185–193, 197, 200. О етикецији видети у: М. Пурковић, *Етикеција и друштвени дух у старој српској држави*, Годишњак Скопског филозофског факултета 2 (1931–1933), Скопље 1936, 111–139.

изузети. У формули петиције приказан је управо тај део дипломатске праксе – представници стране која је покренула иницијативу за склапање уговора, у својству дестинатара, излажу своје молбе босанском владару, подносећи аргументацију за њих, као и копије уговора склопљених са ранијим владарима. У диспозицији, пак, владар истиче да је, увидевши ваљаност наведених молби и свестан дугогодишњег пријатељства са државом из које долазе поклисари, одлучио да изађе у сусрет петицијама и обнови и/или прошири повластице.²³

Међутим, између петиције и стварања правног чина стајао је низ додатних процедура. Посланици су морали имати валидна веровна писма (појединачна или једно групно), као и овлашћења за вођење преговора. Управо је због проблема са овлашћењима дошло до застоја у преговорима Косача са Алфонсом Напуљским. Поклисарима херцега Стјепана дат је рок од три месеца да прибаве синдикат за склапање споразума. Како би тачно и по ставкама изложили жеље свога господара, босански посланици су са собом носили дипломатске дописе (*ambassata, capituli*) – писма која су достављали страном владару или његовим представницима (нпр. бр. 188, 282, 301, 317, 319, 329, 333 итд.). Захваљујући млетачким записницима сачували су се неки подаци и о овој фази преговора. Дипломатски заступници су понекад са собом носили и интерне документе – белешке, упутства, цедуље, а како су преговори одмицали и копије старих или нацрте нових повеља. Сви ти документи су могли бити тајног карактера, посебно када се радило о склапању ратних савеза. Тако је дубровачки поклисар, приликом преговора са Сандаљем Хранићем 1430. године добио упутство да направи препис нацрта уговора о савезу са поменутиим обласним господаром и да му га уручи, након чега је требало да спали изворник наведеног нацрта.²⁴

У последњој фази преговора долазило је до усаглашавања коначног текста уговора. У сачуваним одлукама дубровачких већа и упутствима за њихове посланике постоје бројни подаци о томе. Тако је познато да су одређени концепти дати посланицима који су ишли краљу Твртку 1379, краљу Остоји 1398, Сандаљу Хранићу 1404 (две верзије), краљу Твртку II и босанским великашима 1405,

²³ С. Станојевић, *Студије VII*, 1–2, 6–19; Исти, *Студије VIII*, 39–40, 44–53; Исти, *Студије IX*, 62–64, 67–71; М. Врковић, *Isprave*, 233–235, 256–257; Ћ. Бубало, *Писана реч*, 108.

²⁴ С. Станојевић, *Студије XXI*, 230; *ЛССВ*, 154–157 (С. Ћирковић); Ћ. Бубало, *Писана реч*, 185–186, 189–190, 200–208, 213.

Остоји 1409, Радосаву Павловићу 1420, 1421. и 1423. (и до три верзије), Сандаљу вероватно 1419, а сигурно 1421. и 1430. (када су исправљани Косачини нацрти), херцегу Стјепану 1454. (две верзије) итд. Изгледа да су на основу дубровачких концепата настале и повеље Стјепана II из 1332. и 1333. године. Поред нацрта и концепата, прављене су и копије ранијих исправа. То су углавном чинили Дубровчани самоиницијативно, али су им понекад, као нпр. 1404. и сами босански владари тражили преписе. Током приликом их је направљено чак десетак, а пре тога су упућени и поклицари у Угарску, носећи друге копије повластица српских, угарских и босанских владара издатих Дубровнику од времена краља Душана до краља Остоје. Због опасности од Турака у Босни, дубровачким представницима код краља Томаша послате су додатне копије (1444).²⁵

Дешавало се и да се поднети нацрти не прихвате или да се траже одређене измене. Тако је Младен III Шубић 1346. одбио да прихвати уговор какав му је послао бан Стјепан II, а дубровачке нацрте су одбили Сандаљ Хранић 1423. и Твртко II 1433. године. Твртко је, заправо, одбио први нацрт, у коме се тражило да реагује војно на кршење мира између Дубровника и Павловића, а прихватио други где је та одредба замењена општијом по којој ће прекршилац мира бити у „непријазни“ краља.²⁶

Зна се да се о нацртима повеља, као и о одговорима на писма суседа већало у Дубровнику. Можда се слично чинило и на дворовима босанских владара, у кругу велможа и фамилијара. Тако нешто је за очекивати јер је Босна, чак и у фази поделе на области, остала држава у којој се водило рачуна о мишљењу државног сабора, владаревих саветника или барем властeosког слоја у служби сваког од главних родова. Према истраживањима Станоја Станојевића, и неки дубровачки акти, попут потврда о пријему поклада, настали су на основу босанских концепата, зато што се у неки деловима текста улагач јавља у првом лицу.²⁷

Приликом усаглашавања коначне верзије одређене уговорне повеље, Дубровчани нису водили рачуна само о прибављеној сагласности владара, већ су настојали да је добију и од чланова владареве породице, великаша и главних

²⁵ С. Станојевић, *Студије XX*, 206–210, 213–214; Исти, *Студије XXI*, 244–245; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 108, 208, 258–260.

²⁶ С. Станојевић, *Студије XX*, 215–216.

²⁷ *Исто*, 174–175, 183, 216–217.

дворана. Како то нису били захтеви у преговорима са свим државама, сасвим је јасно да је руководство града Св. Влаха добро познавало унутрашње уређење Босне. То уређење је одражавало исте оне старе обичаје које смо помињали приликом разматрања даровница – учешће племства у доношењу државних одлука.²⁸

Тако су дубровачки поклицари имали упутство да обезбеде потпис, односно сагласност браће Сандаља и Вукца Хранића на повељу Твртка II, као и сагласност Хрвоја Вукчића. Услед компликација, на крају је одлучено да је довољно добити Хрвојеву сагласност, а да се посао са Хранићима може обавити и одвојено. На крају је и тај проблем решен, а текст повеље из 1405. утаначен је после размене више нацрта. На сличан начин је 1409. логотету Руску, који је тада био посланик своје општине, речено да треба да придобије за сведоке не само велможе који се помињу у достављеном му концепту, већ и све друге које затекне на двору. Такође је наведено да се од најважнијих личности, а ту су убројани и краљица и престолонаследник, морају прибавити потписи или сагласност. Уколико они не буду на двору, посланик треба да их потражи у њиховим кућама. Поучени искуством које су имали са Санковићима, краљем Остојом и Косачама, Дубровчани су након 1404. редовно тражили и сагласност краља Босне на све уговоре које су им издали босански великаши, уколико су они предвиђали уступање дела државне територије (нпр. у случају Конавала).²⁹

Тек када су обе уговорне стране биле задовољне усвојеним нацртима и када су сви детаљи били усаглашени, прелазило се на конкретизацију правног чина и на његово озваничење у писаној форми која је имала за циљ да буде трајно сведочанство. Стварање правног чина, често изражено термином „стварање милости“³⁰, заправо је била владарева коначна одлука коју је доносио у присуству своје властеле-саветника и дворана или на државном сабору. Како је већина

²⁸ Сагласност је могла подразумевати низ различитих радњи – подршку за нацрт уговора, сведочење стварању правног чина што је представљало симболичан израз сагласности или, пак, укључење у списак сведока или особа које су се са владарем заклеле на поштовање уговора. Помен „потписа“ вероватно се није односио на прави, својеручни потпис, барем не на коначној верзији акта коју је у целости писао владарев писар у владарево име.

²⁹ С. Станојевић, *Студије XIX*, 68; Исти, *Студије XXI*, 241–242; Исти, *Студије XXIII*, 34–35; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 108.

³⁰ Овај термин је најчешће везан за доделуседа, али не само. И додела повластица је могла бити чин „милости“ (М. Благојевић, *Државна управа*, 59–97; Н. Порчић, *Дипломатички образци*, *passim*).

уговора садржавала обавезе обе стране, заклетву су давали и једни и други, каткад на истом месту, а каткад свако у свом седишту у присуству представника друге стране. Она се могла положити одмах након закључења уговора и записивања повеље или, пак, накнадно, неког другог, одговарајућег дана. У неким повељама је јасно назначена разлика између одлуке о настанку правног чина и његовом записивању и тренутка полагања заклетве. Део у коме се помиње накнадна присега вероватно је дописан након што је она положена.³¹

Заклињање се, по свему судећи, вршило у црквама, мада се оне ретко помињу експлицитно (нпр. у бр. 51). Са своје стране, босански владари су се заклињали заједно са члановима своје породице и племенитим сведоцима, постављајући притом десну руку на крст и/или јеванђеље. У једној од повеља Павловића јасно се види разлика између текстом предвиђених сведока и оних који су на крају учествовали у заклетви. Будући да су два властелина из првобитног списка била одсутна у време давања присеге, они су били замењени другом двојицом, о чему је начињена допунска белешка. Црква босанска је и приликом настанка уговора понекад имала улогу установе од поверења. Тако су Дубровчани 1405. истакли да повеља Твртка II може остати код „дједа“ док и они не положе присегу. Поред улоге крстјана као поузданих чувара, ово упутство нам казује да дестинатари нису могли преузети уговор док се и сами не закуну.³²

*

На основу изложене праксе може се закључити да су одређени документи босанских владара, прецизније свечане уговорне повеље, настајали на основу нацрта око којих су се у преговорима усаглашавале обе стране, на основу готових дестинатарских концепата или на основу преписа раније издатих исправа истог типа. Станојевић је у својим Студијама доста пажње посветио и овој проблематици, стављајући притом фокус на састављање докумената путем формулара. Већ је он исправно приметио да босански и хумски формулари, које он, без превише оправдања, посматра засебно, показују највећи степен

³¹ С. Станојевић, *Студије XXI*, 228, 237–238; С. Станојевић, *Студије XXIII*, 32–33, 36–38; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 210–211.

³² С. Станојевић, *Студије XXI*, 237–238; Исти, *Студије XXIII*, 37; Исти, *Студије XXVI*, 59–61; Ј. Ђаповић, *Заклетва на тлу Југославије*, Београд 1977; *ЛССВ*, 204–205 (Ј. Ђаповић); Р. Џошковић, *Црква босанска*, 144.

диверзитета, неуједначености и склоности модификацијама (пре свега у есхатоколу) од свих образаца које је у српским земљама идентификовао.³³ Како до краја XV века на нашим просторима није сачуван ниједан зборник формулара и како се ни они из раног новог века не односе на подручје Босне, не можемо знати да ли су они обилато коришћени као помоћно средство.³⁴ Штавише, многи елементи које Станојевић назива траговима формулара могли су у исправе ући и преко нацрта или преузимањем из ранијих исправа.³⁵

Као што је већ речено у поглављу о канцеларијама као установама, није спорно да су страни формулари, уз бројне домаће модификације, утицали на босанску дипломатичку праксу. То су прво били стари италијански обрасци, вероватно формирану у кругу папске канцеларије, затим млетачки пренети прво у приморске градове а одатле и у Босну, угарски латински формулари који се користе од половине XIII века, рашки аренгални модел (каткад са потписом) од проглашење Босне за краљевство крајем XIV века и, најзад, један јужнословенски модел нејасних (али сигурно западних) корена који је на прелазу из XIV у XV век постао основни образац за словенска акта мање свечаног карактера и који је обележен инвокационо-интитулационим почетком и спојем промулгације и опште инскрипције, уз чест помен термина „отворени лист“.³⁶

Међутим, у свим овим случајевима, наведени формулари нису морали бити преузети у форми некаквог помоћног средства у коме се налазио редослед формула и списак типских израза. Управо због низа веома различитих модификација, сасвим је могуће да је до пресађивања, превођења и прилагођавања дошло управо на већ документован начин – на основу концепата или копија ранијих исправа. Тиме се може објаснити и Станојевића констатација да у Босни чак и исти писари често мењају формулар. Употреба помоћних образаца можда је била заступљенија код латинских исправа, које показују већу формалну

³³ С. Станојевић, *Студије XX*, 155–158, 167–185; А. Бабић, *Kancelarija bosanskih vladara*, 158–159.

³⁴ Сачувани зборници формулара махом су епистолари или се тичу пре свега етикеције. Видети: Ђ. Трифуновић, *Два стара обрасца за писма драгоме пријатељу и вољеном брату. Прилог проучавању српских средњовековних епистолара*, ПКЈИФ 36/3–4 (1970) 275–288; Исти, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1990², 44–46; *ЛССВ*, 183–184 (Б. Јовановић-Стипчевић); Ђ. Бубало, *Писана реч*, 19, 219–222, 232–236; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 352–354.

³⁵ С. Станојевић, *Студије XX*, 164–167, 174–175, 182–185, 216–218.

³⁶ С. Станојевић, *Студије XVIII*, 43–56. О формалним обрасцима у Србији видети: Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 238–296.

доследност и које су, барем у почетку, састављали учени људи из црквених или нотарских кругова. Па опет, највероватније је да су дијаци, током своје праксе, створили довољан фонд знања, тако да им помоћна средства нису била потребна. Они су, по сећању и на основу искуства, знали како треба да изгледа исправа одређеног наменског типа и бирали су одговарајући формални образац, али нису увек могли дословно поновити исту фразу или распоред формула. Отуда бројне модификације које нису мењале суштину.³⁷

Када се осврнемо на шест начина састављања исправа које је Станојевић навео у својим *Студијама* (на основу формулара, старијих докумената, концепата, по диктату, напамет тј. без помоћних средстава и уз помоћ разних бележака), можемо бити сасвим сигурни само да су коришћени старији документи и концепти, мада се не могу искључити ни други модели, а посебно већ наговештено писање напамет (на основу знања, праксе и искуства). Не чини нам се вероватном теза да је израз *писахъ по рѣчи* нужно означавао диктат, као што ни необична структура повеље браће Санковића Дубровнику из априла 1391. (бр. 78) не значи нужно да ју је дијак састављао без икаквог узора. Постојање формуларских „мустри“ није посведочено, иако би одређене граматичке грешке и сувишни изрази који су се понављали могли значити да су оне ипак коришћене.³⁸

О нацртима је већ било речи, а у тој групи се посебно издвајају дестинатарски концепти чијем су слању Дубровчани, приликом упућивања петиционих посланстава босанским владарима, најчешће прибегавали. У најранијем периоду (XII–XIII век), такви нацрти су практично одмах слати као готове повеље, док су касније око њих вођени преговори све док се не би дошло до општеприхваћене коначне верзије.³⁹ Неки од коначних концепата (или можда преписа) сачувани су до данас, а исписани су на по једној страни читавог табака папира. Преписи су уношени и у већ помињани *Codex ragusinus*.⁴⁰

³⁷ Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 351–361.

³⁸ С. Станојевић, *Студије* XX, 155–219; М. Вркović, *Isprave*, 32–33; *ЛССВ*, 277–278 (Ђ. Тошић).

³⁹ О раним примерима докумената које су израдили дестинатари и поднели на оверу ауктора видети у: С. Станојевић, *Студије* XX, 158–160, 168–169, 176; Г. Ћремошник, *Bosanske i humske povelje* (1948) 119, 125, 137; *Isto* (1952) 281; Ј. Врана, *Tko je pisao najstarije dubrovačke ćirilске isprave*, *Slovo* 6–7–8 (1957), 311–334. Међу њима су и III и IV Нинослављева повеља (бр. 5 и 6). О нотарским концептима видети у: Г. Ћремошник, *O načinu izdavanja srednjovjekovnih notarskih koncepata*, *HZ* 5 (1952) 448–452.

⁴⁰ Г. Ћремошник, *Ugovor između kralja Tvrtka I i Dubrovnika od 9. aprila 1387*, *GZM NS* 1 (1946) 123–127.

Иако је у склопу разматрања процедуре која је претходила издавању уговора, поред нацрта, поменуто и употреба преписа ранијих докумената, треба још једном нагласити да је она била изузетно значајна. У прилог томе сведочи чињеница да су неке повеље Павловића, настале готово сигурно на основу дубровачких концепата почетком 1420-их, касније постале прави расадник типских формула не само за друге исправе ове великашке куће, већ и за повеље Косача. Исти образац почео се користити за све типове уговора (о повластицама, уступању земљишних поседа, миру итд.), али и за неке свечане признанице, а одржао се до 1440-их година (нпр. бр. 212, 224, 231, 248). Након што је војвода Радосав усвојио нацрт који је на задовољавајући начин одражавао положај и тежње еманципованих обласних господара, тај се модел касније практично преписивао од стране владара сличног профила, *mutatis mutandis*. За то више нису били потребни нови нацрти, већ је било довољно поднети копију претходног сродног документа. И краљеви из династије Котроманића често су понављали одређене делове својих свечаних исправа, али се у њима примећују нешто чешће модификације. Оне су такође могле настати увидом у копије ранијих повеља које су слали Дубровчани или које су чували писари.⁴¹

Модел за исправе мањег формата (повеље мање репрезентативног карактера, признаничне белешке и писма) били су једноставни и типизирани. Промулгациони отворени листови разликовали су се нпр. само по експозицији и диспозицији. Можда су састављани на основу формулара, али су сасвим лако могли бити и упамћени или репродуковани на основу ранијих исправа или концепата. Сачувана су нам два дубровачка концепта признаница – један је био упућен Сандаљу Хранићу 1406. (за трибутно писмо – бр. 137), а други краљу Твртку II 1437. (за експедиторијалну повељу – бр. 238). Постојање ових „мустри“ не значи нужно да су их Дубровчани први начинили – оне су и нешто раније биле у употреби, а наведени концепти су послати или ради чистог подсећања владара на образац, или зато што је дошло до одређених проблема са актима тога типа или, пак, зато што су владари тражили нацрте (због губитка сопствених „мустри“, промене дијака итд.).⁴²

⁴¹ С. Станојевић, *Студије XX*, 167–185, 203–210, 212–218.

⁴² *Исто*, 170–173, 207–210, 212–216. О фаличним пуномоћјима видети у: Ђ. Бубало, *Писана реч*, 202–204.

Сачуваних босанских тестамена који нису састављени по правилима нотарских аката веома је мало и ниједан није у оригиналу, па се не може закључити да ли су рађени по одређеном моделу. Између сваког доступног примерка постоје велике разлике, па се чини да они јесу рађени, у основи, по диктату, али наравно не њихова коначна верзија. Приликом диктата су вероватно хватане белешке које би након тога биле сређене и преточене у формални акт који је био овераван и затваран печатом.⁴³

Када су били усаглашени форма и садржај документа и, у случају потребе, прибављена сагласност свих релевантних политичких чинилаца, владар је и званично доносио своју одлуку о стварању правног чина, након чега је следила и наредба о његовом записивању тј. о издавању писаног сведочанства у облику документа. Код свечаних докумената читав процес је завршаван полагањем заклетве, док је код аката мањег значаја окончаван простим чином записивања и овере исправе. Наредба је увек издавана, али није увек налазила одраз у самом документу. Иако се, као у форми *повеловь бановь* среће већ у Кулиновој повељи из 1189. (бр. 2), постоје учесталија тек од краја XIV века у краљевској канцеларији Котроманића, односно од XV века у канцеларијама обласних господара (пре свега Павловића, Косача и Влатковића). Готово је неизоставно бележена у признаницама синова херцега Стјепана Вукчића Косаче (нпр. *по заповиди господина ми господина херцега Влатка и кнеза Стѣпана уписа Ивко диѣкъ*).⁴⁴

Уобичајенија је била формулација у којој дијак наводи да је свој посао извршио по заповести господара, него што се аутори, у првом лицу, помињу као издаваоци наредби (нпр. *заповидихь кралеѡства ми заповидьоу нашему диѣку Павлу уписати таи нашь итворень листь и запечатити нашомь законитомь сридномь висуѣномь печатью* – бр. 225). У том смислу постоји приметна разлика у односу на неке моделе из Србије. Међу коришћеним глаголима доминира *заповѣдити*, а знатно су ређи *дати* и *повелити*. Глагол *наредити* имао је сасвим друго значење – уредити, средити, а не дати налог. Наредба је, као што се могло видети из једног од наведених примера, могла обухватити и чин записивања и, посебно, чин овере печатом.⁴⁵

⁴³ С. Станојевић, *Студије* XX, 210–212.

⁴⁴ С. Станојевић, *Студије* XIX, 63–64, 67–69.

⁴⁵ О српским наредбама о записивању видети: Н. Порчић, *Дипломатички образци*, 162–171.

Уколико писар није био опуномоћени члан владаревог посланства, његов посао је отпочињао након владареве наредбе о записивању документа.

*

О материјалима и средствима овере која су била коришћена у босанским канцеларијама биће више речи у наредној целини. За сада је довољно напоменути само неколико најважнијих карактеристика. Пергамент, прављен од штављене и посебно обрађене коже ситне стоке, први је забележен материјал који је у Босни коришћен као подлога за писање докумената. У изворима се називао *pergamena*, *carta bergamina*, *carta membrana*, *хартија*, *кожа*. До почетка XIV века коришћен је за све врсте аката, а од тада у употребу улази и папир. Међутим, пергамент се у Босни све до краја XV века користио за практично све најважније и репрезентативне повеље, док се нпр. у Србији у доба царства за тај тип исправа почео употребљавати и папир.⁴⁶ У босанским канцеларијама, папир је испрва коришћен само за писма свих типова, а од краја XIV века на њему су почеле да се исписују и повеље мањег формата и значаја – ситнији уговори, признанице (осим завршних), нотификације разних врста итд.⁴⁷ Тестаменти нам нису сачувани у оригиналу, али су вероватно били писани на пергаменту јер су представљали важан тип исправе, а сматрало се да је кожа квалитетнији и трајнији материјал.

У Босни су у употреби били тзв. италијански (италијанско-шпански) и немачки (немачко-француски) тип пергаментa. Ови типови су настали услед различитог начина обраде коже (приликом штављења, потапања у креч, стругања и других процеса). Први је био грубљи са спољашње стране, а потоњи уједначен са обе. Иако је италијански модел био заступљенији, посебно у позном средњем веку, Босна је једина јужнословенска држава тога времена која је у великој мери користила и немачки модел, посебно у ранијим фазама своје дипломатичке писмености. Иако неки аутори мисле да се ради о материјалу домаћег порекла, пергамент се вероватно куповао, а не производио, мада није искључено да је

⁴⁶ А. Бабић, *Kancelarija bosanskih vladara*, 158; С. Станојевић, *Студије XXI*, 225–226; Ј. Стипишић, *Помоћне повјесне знаности*, 14–17; В. Божићевић, *Писменост у БиХ*, 49–51; Г. Ћремошник, *Студије*, 19–36; М. Врковић, *Исправе*, 28–29, *ЛССВ*, 506–507 (Ђ. Тошић); Ђ. Бубало, *Писана реч*, 27–30; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 17–19.

⁴⁷ С. Станојевић, *Студије XXI*, 223–225; Ј. Стипишић, *Помоћне повјесне знаности*, 17–18; В. Божићевић, *Писменост у БиХ*, 51; Г. Ћремошник, *Студије*, 36–41; *ЛССВ*, 491 (Ђ. Тошић); Ђ. Бубало, *Писана реч*, 27–30.

вештина производње коже за писање била пренета и у Босну у којој је држана одговарајућа ситна стока.⁴⁸ Папир се свакако куповао и то, судећи према воденим знацима, углавном на простору Медитерана. Највероватније су га босански владари набављали преко приморских, пре свега дубровачких, трговаца који су табакe набављали из Италије. У прилог томе сведоче и стандардни формати папира који се срећу у употреби у Босни.⁴⁹

Мастило је једина супстанца која је коришћена за писање, а перо једини алат којим је оно наносено на подлогу. У босанским канцеларијама је у употреби било црно, смеђе и тамноплаво мастило, а црвено (цинобер) се користило ретко, искључиво у појединим свечаним исправама Котроманића који су тај византијски обичај преузели из српских канцеларија. Из позног средњег и из новог века познати су нам неки рецепти за прављење мастила, али нисмо сигурни да ли су га босански писари сами спремали или не. У корист тврдње да јесу могла би сведочити употреба практично само за Босну карактеристичног тамноплавог мастила које се среће у великом броју исправа Котроманића, Павловића и Косача.⁵⁰ Са друге стране, поуздано знамо да се мастило понекада и куповало. Тако је нпр. 1430. Групко Добричевић у Дубровнику набављао *uno fiascho de inchiostro* за потребе свог господара Сандаља Хранића. По свему судећи, радило се о карактеристичном дубровачком смеђем мастилу, које се обично користило у граду Св. Влаха.⁵¹ Оно се вероватно куповало у већим боцама (ампулама), а пред само писање се преливало у мастионице у потребној количини да не би ветрило.

Када је реч о писаљкама, о њима не знамо ништа, осим оног што се може закључити аналогијом или на основу неких рукописних илустрација. Не улазећи у детаље, извесно је да су се користила зашиљена птичја пера (гушчја, лабудова), док је употреба трске вероватно изостала.⁵²

Овера босанских исправа је редовно вршена путем печата, а за њихову израду били су потребни природни и обојени восак, вероватно нека минерална

⁴⁸ В. Богићевић, *Писменост у БуХ*, 51; Г. Ћремошник, *Студије*, 19–25.

⁴⁹ Ј. Стипишић, *Поточне повјесне знаности*, 18; В. Богићевић, *Писменост у БуХ*, 51; Г. Ћремошник, *Студије*, 36–42; В. Мошин, *Filigranologija kao potocna historijska nauka*, Zbornik OPZ JAZU 1 (1954) 25–93; *Isti, Filigranološka problematika i papir Dubrovačkog arhiva*, HZ 29–30 (1976–1977) 51–59; В. Мошин – С. Траљић, *Vodeni znakovi XIII i XIV vijeka I–II*, Zagreb 1957.

⁵⁰ С. Станојевић, *Студије XXI*, 227–228; Г. Ћремошник, *Bosanske i humske povelje (1948–1955) passim*; В. Богићевић, *Писменост у БуХ*, 51–53; *ЛССВ*, 581–582 (И. М. Ђорђевић).

⁵¹ Е. Куртовић, *Sandalj Hranic*, 378.

⁵² В. Богићевић, *Писменост у БуХ*, 53; *ЛССВ*, 581 (И. М. Ђорђевић).

маса (песак, земља), а код viseћих печата и свилене нити или конце за израду врпци. Да ли је пигмент за бојени восак купован или набављан у Босни, такође нам није сасвим познато. Дубровачки зелени восак био је знатно светлији од босанског, а варијанте црвеног које се срећу на печатима међусобно се толико разликују да би се готово могло рећи да је сваки различитог порекла. То би могло указивати на домаћу производњу наведеног воска. Иако је само у малом броју примерака неспорно уочено да су печатне грудве израђиване од минералних материја, а затим само облагане воском, то је вероватно био претежан обичај јер се тако штедео материјал (восак је био важан материјал, коришћен за разне сврхе) и обезбеђивала додатна чврстина грудве.⁵³

Од других алатки користили су се ножеви за зарезивање пера и стругање пергаментa, маказе за сечење подлоге, оловни штапићи, метални шиљци и хараксала, лењири и шестари за повлачење помоћних линија. Да ли су у Босни постојале приручне мастионице, комбиноване са посудама за пера (тзв. дивит), није нам познато. Извесно је само да је сву своју опрему канцеларијски писар могао носити са собом, пратећи свога господара где год је ишао. Иако тај прибор, пошто су владари располагали коњима и другим теретним животињама, није нужно морао бити лаган, на основу изложеног списка потребних материјала и алатки стиче се утисак да је могао бити преносив и без помоћи носача.⁵⁴

*

Сама израда аката започињала је избором материјала. Напоменимо само да је пре тога, још уочи састављања коначне верзије нацрта, морао бити изабран и језик на коме ће документ бити написан. Тај избор зависио је пре свега од тога ко је дестинатар или, прецизније, које су дестинатарове потребе. На словенском језику су издавани акти који су имали значај и употребну вредност на великом простору који је тај језик званично или незванично користио, а крајем XIV и током читавог XV века, ћирилски брзопис и српскохрватски идиомат постају практично *scriptura*, односно *lingua franca* у регионалној дипломатској преписци

⁵³ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1948–1955) passim; *Isti*, *Studije*, 75–81; *ЛССВ*, 103–104 (Ђ. Бубало), 510–513 (Д. Синдик).

⁵⁴ С. Станојевић, *Студије XXI*, 227–228; J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, 25–26; В. Божићевић, *Писменост у БиХ*, 53–54; *ЛССВ*, 581–582 (И. М. Ђорђевић); Z. Kulundžić, *Knjiga o knjizi I. Historija pisama, materijala i instrumenata za pisanje*, Zagreb 1951, 501–526.

између Србије, Босне, Далмације, делова Хрватске, Албаније, Турске и Мађарске. Латински језик био је превасходно резервисан за италијанске и друге западне државе, а понекад и за земље под влашћу угарске круне. Од ових правила су, наравно, постојали изузеци. Староиталијански се среће само у преводима и примерцима за које не знамо да ли су изворно били написани тим језиком.⁵⁵

Избор материјала (подлоге) зависио је од намене акта. Већ је речено да је пергамент коришћен за све свечане повеље, а папир за писма и повеље које су настајале у склопу редовних, текућих послова владара. Материјал се припремао тако што је дијак исецао жељену количину коже или папира, процењујући, вероватно на основу претходно начињеног нацрта, колики ће му простор бити потребан. Водило се рачуна и простору који ће заузети печат, посебно код viseћих печата који су, скоро без изузетка, захтевали постојање плике (прегиба).⁵⁶

Док су у првим вековима били изузетно штедљиви у коришћењу скупог пергаментa, босански владари су доцније, посебно у XV веку, показивали висок степен расипности, правећи маргине знатно веће од нужних и остављајући доста неисписаног простора испод текста. Док се то код пергаментa донекле и може разумети, пошто се радило о документима који су, између осталог, имали за циљ да створе дојам престижа и моћи ауктора, а чије скраћивање не би нужно значило да се одсечени делови после могу употребити, то није био случај са папиром. И он је до смрти Твртка I коришћен штедљиво – исецани су само комади потребни за текст писама, па чак и коришћени одсечци приспелих докумената. Након Тврткове смрти постаје обичај да се користи до четвртине стандардног табака (који је отприлике имао два листа данашњег А4 формата), а од XV века полако почињу расипнички трендови, који су делимично повезани и са појавом, у формалном смислу, нових типова докумената. Тако се за признанична писма и повеље, као и за ситније уговоре, изјаве и налоге редовно трошио читав табак папира, евентуално његова половина. Како је типизирани текст обично заузимао мање од једне стране, преостале три би остајале празне. Да ли се радило о немару

⁵⁵ С. Станојевић, *Студије XIV*, 95–96; Исти, *Студије XVIII*, 43–56; Исти, *Студије XXI*, 243; П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, 146–179; Р. Михаљчић, *Словенска канцеларија арбанашке властеле*, Изворна вредност старе српске грађе Београд 2001, 9–19; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 30–35, 186–193, 201–202, 275; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 27–30.

⁵⁶ G. Čremošnik, *Studije*, 27–30, 39–42.

слабије обучених писара, великом паду цене материјала или, пак, о расипности скоројевића међу босанским владарима – не можемо са поуздањем знати.⁵⁷

Након сечења материјала изабраног за подлогу, које се, најчешће, вршило маказама, морала се припремити и површина на којој ће бити исписан текст. Код тзв. италијанских пергамената водило се рачуна да се писање врши на оној страни која је била глатка и светлија, пошто је на њу мастило боље приањало. Када је била реч о папиру, несечени табак се углавном пресавијао на половину (мада не увек), а писање се вршило на првој од четири тако настале стране. Текст је ретко прелазило на другу страну, пошто су се на том материјалу писали углавном краћи документи. Само су нацрти и преписи мањег броја свечаних уговорних повеља сачувани на по једној страни читавог, несавијеног табака. Како је подлога обично била правоугаона, морала се изабрати и оријентација текста – да ли ће он тећи дуж краће или дуж дуже странице (тј. да ли ће завршени документ бити у облику усправног или положеног правоугаоника). Тај избор је донекле имао везе и са формалним и са наменским обрасцима исправе.⁵⁸

Маргине су у Босни повлачене металним шиљцима или оловним штапићима. Шиљци су вероватно личили на гребалке (стилусе, хараксала), а до XIV века искључиво су они коришћени за шпартање линија. Од тог периода у употребу улази и олово које убрзо преузима примат, па доминира у XV веку. Међутим, постоје и позни примери употребе шиљака, као и упоредно коришћење оба помагала.⁵⁹ Маргине су, по правилу, повлачене пре свега на свечаним пергаментним повељама, како би текст текао равно и како би редови били на равномерном растојању. Због немалог степена лежерности појединих босанских писара, сачувано је доста трагова оваквог означавања. Наиме, начињене линије је, након израде исправе требало одсећи или обрисати (у зависности од примењеног поступка линирања), али то није увек учињено.

Процедура се сводила на следеће. Подлога се најпре причвршћивала за радни сто, а затим су означаване горња, лева и десна маргина, на одговарајућем растојању од ивица. Прво се и у том погледу штедео материјал, да би касније,

⁵⁷ Isto, 27–36, 39–42; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 21–27. У Босни нема примера правих палимпсеста, већ само исправљања делова текста повеља (нпр. у бр. 6, 47).

⁵⁸ G. Čremošnik, *Studije*, 29–36, 39–42; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 19–21.

⁵⁹ С. Станојевић, *Студије* XXI, 227; В. Божићевић, *Писменост у БиХ*, 53; *ЛССВ*, 581–582 (И. М. Борђевић). Директан помен алатке зване хараксало не постоји у босанској грађи.

можда и из естетских разлога, маргине прошириване. Уз саму ивицу подлоге шестаром су се, затим, правиле рупе путем којих се постизало једнако растојање између редова. Те тачке су онда спајане дуж линије писања благим повлачењем шиљка или танким оловним штапићем. Некада се спајало само првих неколико тачака (тј. редова), а углавном све, докле год је текст текао. Доња маргина није повлачена јер су на том месту долазили плика и печат. Рупе прављене шестаром требало је одсећи маказама, а оловне трагове уклонити оштрим предметом или обрисати неком врстом сунђера, што није увек чињено. Мање важни документи на папиру нису увек линирани, те се код њих редовно дешавало да редови не буду правилни или да се десна маргина не поштује. Код мање вештих писара, овакви пропусти су се дешавали и приликом израде свечаних повеља.⁶⁰

После припремања подлоге, писар је, каткад са концептом поред себе, започињао писање. Осим црвеног мастила, које је имало посебну намену и било краљевски резерват, мастила других боја коришћена су без посебне намене – употребљавало се оно што је било доступно. И иницијали и калиграфски крстови на свечаним повељама у Босни исписивани су неким од мастилâ стандардних боја, обично истим оним којима је исписиван и сам текст. Изузетак су само киноарни елементи у неким уговорима и даровницама издатим од стране Котроманића.⁶¹

Када је реч о писму, до првих деценија XIV века у словенским исправама се користио само устав са низом полууставних елемената, а од тада у употребу улази и канцеларијски брзопис српског порекла. До времена Твртковог проглашења за краља, свечани документи су писани уставом, а писма брзописом, а након тога канцеларијско писмо улази и у свечане акте, у складу са обичајима пренетим из Србије, преузимајући примат. Упркос томе, све до 1451. године, (полу)устав, који се сматрао традиционалнијим и репрезентативнијим писмом, врло често се јављао у најважнијим уговорима Котроманића са Дубровником, али и у по једној свечаној повељи Санковића, Косача и Павловића. Па опет, посебно у исправама обласних господара, то писмо је имало низ минускулних елемената. У латинском језику се избор писма сводио на избор између различитих варијанти

⁶⁰ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1948–1955) passim; Isti, *Studije*, 30–36; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 24–27.

⁶¹ С. Станојевић, *Студије XXI*, 227–228; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1948–1955) passim; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 33–36.

готице или, у позном периоду, гото-хуманистике. Током XIV века углавном је за све типове докумената коришћена лепа канцеларијска готица, а тешко читљиви курзиви готово да нису продрли у Босну (са изузетком док. бр. 95). Током XV века, готица постоје курзивнија, посебно у писмима и мање свечаним повељама, али остаје читљива због уплива првих елемената хуманистике.⁶²

Пре почетка писања, писар је проверавао да ли му је перо добро зарезано и вероватно је на комаду папира извршавао пробу. Доказ за то су маргиналне белешке и записи на полеђинама неких папирних аката на којима су, каткад без икаквог реда, записиване неке речи или формуле, вероватно ради провере писаљке. Већ смо у претходним поглављима истакли да није познато у каквим су условима радили дијаци. Будући да су они путовали са својим господарима, ти услови нису могли бити у сваком тренутку идентични. Да ли је владар, или бар неки његов високо позиционирани дворанин, увек присуствовао писању документа такође нам је непознато. Белешка Дражеслава Бојића који је записао да му је бан Твртко донео пехар вина док је израђивао повељу може бити само једна епизода из радног века владаревог писара, а не правило. Не постоји никакав траг о употреби средстава која су поспешивала сушење мастила или прибора којим се упијала разливена тинта. Такође, европски обичај да се, после сушења, пергамент премазује машћу (глицерином), ако је уопште био заступљен, вероватно није био општа пракса у средњовековној Босни.⁶³

Након завршетка писања текста, следила је његова овера. Све до последњих година XV века босански владари нису лично потписивали своје документе, а свечане потписе краљева су израђивали дијаци. Међутим, једним видом аутентификације се, бар у позном средњем веку, сматрало и постојање писареве белешке о записивању исправе.⁶⁴ Као главно средство овере од прве половине XIII века, па све до краја средњег века у Босни је коришћен печат. Типари су готово сигурно израђивани ван земље, од стране занатлија (златара или гравера) у источнојадранским комунама или у Италији. Само су неки

⁶² G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1948–1955) passim; J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, 95–132; П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, 115–179; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 30–33.

⁶³ С. Станојевић, *Студије* XVIII, 43–56; Исти, *Студије* XXI, 223–249; G. Čremošnik, *Studije*, 21.

⁶⁴ С. Станојевић, *Студије* XVIII, 56; Исти, *Студије* XXI, 233; Исти, *Студије* XXIII, 33–35; Исти, *Студије* XXIV, 4, 8; G. Čremošnik, *Studije*, 46–49.

једноставнији примерци могли бити направљени у Босни. Печатни прстен је, по правилу, ношен на владаревом прсту, али га је он вероватно уступао дијаку приликом овере. Друге типаре – средње и велике – чувао је, по свему судећи, главни дијак или логотет, пошто није постојала дворска служба чувара печата.⁶⁵ Можда се управо тако могу објаснити неке изјаве владара да нису при себи имали одређени тип печата, већ су употребили неки други или, пак, отисак свог прстена за оверу (нпр. бр. 4, 36).

Употреба различитих типова печата у Босни одликује се изузетном недоследношћу. Мали печати су се обично налазили на затвореним писмима, средњи на отвореним документима мањег значаја, а велики, увек висећи, на најсвечанијим повељама. Међутим, неретко су писма печатањем и средњим печатима, а чак и неки репрезентативни уговори малим. О пракси коришћења туђих типара, која је такође била прилично заступљена, биће речи у поглављу о спољашњим и унутрашњим особеностима босанских докумената.⁶⁶

Печатни отисци су у Босни увек израђивани у воску. Примењивала су се два начина причвршћивања – утискивањем типара у воштану масу нанету на документ (утиснути печат, *sigillum impressum*) и качењем грудве са отиском о свилену врпцу (висећи печат, *sigillum pendens*). Први се користио на папирним документима, а други на пергаментним. Изузеци од таквог правила били су ретки, између осталог и зато што је наливени восак слабо приањао за пергамент. Влатковићи су покушали тако да овере свој уговор са Дубровчанима, али је печат отпао, па је накнадно израђен висећи (бр. 281). Такође, папир није био особито подесан за висеће печате пошто је био тањи, те су грудве својом тежином могле изазвати цепање. Па опет, то није сметало дијаку кнеза Павла Раденовића да постави висећи печат на папирну повељу (бр. 106), на којој и данас стоји.⁶⁷

Утиснути печат могао је затварати писмо, а могао се налазити и испод текста отвореног писма или повеље. Постојало је више могућих процедура налепљивања утиснутог печата, а најзаступљенија је била провлачење папирне

⁶⁵ С. Станојевић, *Студије XVI*, 3–5, 13–21; Исти, *Студије XVIII*, 53–55; Р. Анђелић, *Средњовјековни печати*, passim, посебно 102–112; Г. Ћремошник, *Студије*, 45–117; М. Бркović, *Исправе*, 30–32; *ЛССБ*, 510–513 (Д. Синдик); С. Фисковић, *Дубровачки златари XIII–XVIII стољећа*, *СHP III 1* (1949) 143–249.

⁶⁶ С. Станојевић, *Студије XVI*, 13–21; Р. Анђелић, *Средњовјековни печати*, 5–8; Г. Ћремошник, *Студије*, 56–68; М. Бркović, *Исправе*, 31–32.

⁶⁷ Г. Ћремошник, *Студије*, 75–117.

траке кроз пар уских прореза на документу и наливање отопљеног обојеног воска на спојеве траке. На воштану масу се затим отискивао типар, некада директно, а некада преко квадратног или ромбичног комада овлаженог папира. Тај папир је представљао заштиту отиска. У неколико случајева забележена је и употреба памучних нити.⁶⁸

Знатно захтевнија је била процедура приликом израде висећих печата. Писар је прво морао ваљано да пресавије доњи крај пергаментa и тиме направи плику како би печат висио о двоструком слоју коже и лакше издржао тежину грудве. Затим су се оштрим предметом правили прорези (од једног до шест) кроз оба слоја пергаментa. Они су углавном представљали само засеке, али су некада били и шири, у облику округлих или квадратних рупица. Након тога се приступало изради врпце. Најчешће се у те сврхе узимао један сноп влакана или конаца од предене или непредене свиле, али постоје и примерци у којима је коришћено више од једне врпце. Свила је увек била обојена, махом у тамноцрвене нијансе, али се срећу и друге боје, као и вишебојне врпце (карактеристичне за угарску праксу). Врпца се могла уредно исплести у плетеницу, увити на једноставнији начин или оставити у форми снопа раздвојених кончића. Она је провлачена кроз одговарајући број прореза, понекад унакрст. Ткане врпце, налик на данашње траке за обележавање у књигама, срећу се само на Хрвојевим повељама издатим у Далмацији.⁶⁹

Слободни део врпце уграђиван је у печатну грудву која је вероватно прављена не само од воска, већ и од мешавине песка, земље и смоле. Део нити врпце излазио је из грудве у 1–5 кракова и слободно висио. И у том погледу се некада није штедело на материјалу (излазни краци врпце били су дуги и до 40 cm). Преко врпце је, затим, наношен нови слој материјала, а грудва је била готова онда када је са свих страна била облепљена воском природне боје. Она је по дужини била кружна или овална, а дно јој је могло бити у облику плочице, зделе или полукугле. Горња страна је била заравњена, а средишту се налазило удубљење предвиђено за отисак. То удубљење се засецало потезима шиљка или ножа ради бољег приањања, а на њега се наносио танак слој обичног или, знатно чешће, обојеног (црвеног или зеленог) воска. На тај слој се, после краћег хлађења,

⁶⁸ *Isto*, 81–91.

⁶⁹ *Isto*, 91–102.

отискивао мали или средњи типар. Вишкови који би се прелили су могли бити накнадно уклоњени, а грудва благим загревањем додатно моделирана.⁷⁰

Велики двострани печати Котроманића израђивани су на посебан начин. На изврнути типар је наливан восак природне боје, а тај поступак је вршен и за аверс и за реверс. Тако настале плочице су, након хлађења, стављане на сто, између њих је уметана врпца провучена кроз пергамент, а спајање је вршено наношењем истопљеног воска на полеђину реверса и на врпцу на које је, затим, притискана полеђина аверса. Након потпуног хлађења, вишкови воска су уклањани, па је површина печата добијала облик правилне кружнице.⁷¹

Оверавањем документа, он је у основи био финализован и спреман за паковање. У тој фази он је морао имати све елементе који су га чинили ваљаним, како се не би десило да буде оспорен од стране дестинатара – одговарајућу форму, печат и, у случају повеља, белешку о писару. Недостатак неког од тих елемената учинио би акт сумњивим.⁷²

Но, пре него што размотримо начине паковања, треба се осврнути на још неколико значајних момената везаних за писање и оверу. Наиме, у одређеним приликама је издавано више примерака истог документа. Неки историчари су чак тврдили да је то код уговора било правило, али изгледа да се није радило о доследно поштованом принципу, будући да су Босанци неколико пута тражили од Дубровчана да им пошаљу копије уговора које су сами издали. Са друге стране, узрок тој молби могао је бити губитак сопствених примерака или њихово одношење од стране збаченог владара. Било како било, извесно је да се у одређеном броју случајева помиње израда више примерака уговора између Босне и Дубровника (нпр. повеље бана Нинослава и Стјепана II), односно Босне и Венеције (у време Твртка II и Сандаља Хранића). Они су могли бити израђени од једне или више руку, на једном или више језика. У случају босанско-дубровачких уговора, експлицитно је речено да је свака од уговорних страна имала по један примерак (на сваком од језика, у случају две верзије), док у млетачким белешкама о регистрацији стоји само да је уговор израђен у два примерка – једном словенском и једном староиталијанском. Оба су, изгледа, остајала у Венецији, а

⁷⁰ *Isto*, 103–117.

⁷¹ *Isto*, 111–113.

⁷² С. Станојевић, *Студије XXIV*, 3–14.

потоњи је израђиван само зато што Млечани нису активно користили словенски језик, упркос томе што су вековима имали тесне односе са Словенима.⁷³

И после писања основног текста, у документе су могле бити уношене исправке или допунске одредбе. Оне су забележене како на свечаним повељама (где су обично дописиване пропуштене ставке, уношена имена додатних сведока или додаване белешке о полагању заклетве која је морала претходити предаји повеље дестинатару), тако и на исправама мањег значаја (најчешће на признаницама, не само бланко овереним, а текст је често дописиван са обе стране печата).⁷⁴ Сасвим супротну улогу имале су цртарије којима су затварани последњи редови репрезентативних уговора. Радило се обично о попуњавању последњих редака астерисцима и вињетама у облику таласастих линија у одређеним интервалима са циљем да се, на естетски начин, онемогући нежељено додавање текста од стране дестинатара или трећих лица. Тиме је, сматрало се, обезбеђивана заштита од једне врсте интерполација. Ове цртарије срећу се и понекад и изнад првих редова, а могле су имати и сасвим декоративну улогу.⁷⁵

Раније смо истакли да није познато да ли су писари босанских владара чували нацрте или правила копије повеља које нису издаване у два примерка и да ли је постојао канцеларијски регистар издатих и примљених докумената. Чини се да регистара није било, а поред већ изнетих аргумената везаних за тражњу копија уговора, доказ за то представља и чињеница да је 1416. посланик краља Остоје замолио Дубровчане да му врате оригинално Остојино писмо из 1411. како би се краљ подсетио шта је тачно потраживао од једног Дубровчанина.⁷⁶ У Босни је свака служба, па и писарска, била везана пре свега за личност господара, а не за читав племенити род, установу или државу. Збачени владар је, бежећи пред противницима, носио и своју архиву, а са њим су се најчешће повлачили и његови

⁷³ С. Станојевић, *Студије* XXI, 243–244, 246; Исти, *Студије* XXVI, 59–60; М. Brković, *Isprave*, 34–35; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 210–211. Записне матице о покладу вероватно су издаване у два примерка.

⁷⁴ С. Станојевић, *Студије* XXI, 228–229, 236–240; Исти, *Студије* XXIII, 29–34, 37–38. Станојевић је настојао да различите моменте везане за настанак правног чина, исправе или додатака објасни и кроз датумске формулације *писа се* или *сврши се*, али оне нису доследно употребљаване, нити су увек означавале различите процесе.

⁷⁵ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1948–1955) passim.

⁷⁶ ССПП I–1, 441–442. *А лист исъ кога исписахъ кралевъ подъ његовомъ печѣтїю рѣчию моегъ госпoде дахъ кнезу Миливою Дѣвичику ки умилѣно проси вѣдъ господина кнеза и судии да му га даде да понесе своѣму си господину кралю Гостои да га ним увѣждѣба за вно што пита на кнеза Михоча Лукаревика.* Видети и G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 164.

дијаци. Због таквих несталности могло је долазити до потешкоћа и у архивирању примљених повеља, као и у чувању података о издатим. Ако је некакве трајније организације у канцеларијама и било, трагови о томе су нестали у немирним временима турске најезде.⁷⁷

*

Паковање се код докумената који су настајали у склопу текућих потреба владара вршило одмах по писању и оверавању акта, док се код свечаних повеља (уговора, даровница и признаница) оно обављало уочи предаје акта дестинатару, односно другој уговорној страни. Такве, свечане исправе упућиване су на своју коначну дестинацију тек након што су положене одговарајуће заклетве. Да ли се, поред крста, јеванђеља и реликвија и сам документ физички налазио тамо где је давана присега ауктора, његове породице и највиших представника властеле – тешко је рећи. Већ смо напоменули да је било примера да су се уговорне повеље, у међуфази, могле предавати великодостојницима Цркве босанске на чување.⁷⁸ Припадници исте цркве, као личности које су уживале веру, такође су деловали као преносиоци неких исправа дестинатарима – као нпр. у случају Павла Клешића, који је добио опрост и повраћај поседа од краља Остоје.⁷⁹

О припреми докумената за слање опширно је писао Г. Чremoшник, са мање или више успеха, у својим студијама о спољашњим одликама оригиналних босанских повеља и писама. И у њима је демонстрирана ауторова бескрајна минуциозност која је, међутим, понекада доводила до стварања конструкција или хиперкритичних оцена. Осврнућемо се само на оне детаље који су спорни.

Паковање великих пергаментних повеља вршено је, најпре, њиховим пресавијањем. Оно се вршило одозго наниже, те с лева и с десна ка унутра (тј. ка исписаној површини), применом притиска, вероватно руком да не би дошло до пуцања, иако је тај ризик данас, после исушивања материјала, много већи него што је био тада. У зависности од редоследа и броја направљених прегипа, површина сложене повеље могла је бити мало или знатно смањена у односу на развијену. Чremoшник се, вероватно исправно, уздао у то да су пресавијања каква

⁷⁷ С. Станојевић, *Студије XXI*, 244–245; Исти, *Студије XXVI*, 59–63.

⁷⁸ С. Станојевић, *Студије XXVI*, 60–61.

⁷⁹ Р. Ђошковић, *Crkva bosanska*, 131–133, 428–433; И. Равић, *Две исправе упућене у Дубровник поводом измирења краља Остоје и Павла Клешића*, ГПБ 5 (2012) 39–48.

је затекао вршили дијаци који су документ и саставили, уочи предаје документа дестинатару или посланику, те да она нису настала касније у државним и архивским установама у којима су исправе чуване. Склапањем се изворни комад пергамента делио на 9–20 четвороугаоних поља, а због сразмерне учесталости на подручју Хума, Чремошник је савијање на 12 поља (два пута по дужини на пола, те по једном са сваке стране ка унутра) називао хумским начином. Другачије поретке пресавијања, иако су сви били веома слични, није подвео под неку посебну категорију.⁸⁰

Такође је претпостављао, вероватно аналогично са страном праксом, да су тако склопљени документи ради слања паковани у вреће од тканине, можда чак и свилене како би се појачао репрезентативни дојам. По истој основи, помишљао је и на могућност постојања посебних кутија за велике двостране печате, али је сам истакао да нема доказа да су оне у Босни прављене. На повељи Твртка I Млечанима у Котору, уочен је један прорез кроз све слојеве савијене повеље, па је можда исправна Чремошникова претпоставка да је кроз њу била провучена танка свилена врпца, са циљем затварања акта.⁸¹

Писма затвореног типа свакако су пакована одмах пошто су написана и пошто је владар одобрио њихово запечаћивање. Она нису морала бити затворена са свих страна, али се пазило да се текст не може читати. Склапана су тако да се воштана маса могла нанети на спојеве ивица са једне стране писма, а споља је исписивана и адреса. Понекада су таква писма била обмотавана и папирном траком која је такође била печажена на споју крајева. Имајући у виду да су писана на малим или бар мањим комадима папира, пресавијена су имала веома малу површину и могла су бити лако ношена, без икакве додатне амбалаже. Са друге стране, отворена писма и мање повеље на папиру (типа „отвореног листа“), нису имале адресу, а обично су пресавијане једном одозго, а затим по једном са леве и са десне стране, како се не би оштетио печат утиснут испод текста. Чремошник је веровао да су такве писма стављана у коверте направљене од половине или целог табака папира, те да су те омотнице биле печажене, након што је на њих била исписивана адреса. И ова идеја мора остати само једна од хипотеза, пошто за њу

⁸⁰ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1948–1955) passim.

⁸¹ Г. Чремошник, *Оригинални документи*, 127–128, 132; Isti, *Bosanske i humske povelje* (1948–1955) passim.

нема потврде, а посланици су и овај тип аката могли релативно лако носити и на друге начине који нису подразумевали печачење и адресирање додатне коверте. Уосталом, садржај таквих аката био је, барем у формалном смислу, јаван, а не тајан као код неких затворених писама.⁸²

Најмање је вероватна Чремошникова теза да су парови писама издатих истога дана (од којих је једно веровно, а друго експедиторијално), који се срећу неколико пута у босанском корпусу (бр. 166, 167, 171, 172, 204, 205), паковани заједно, тако што је отворено признанично убацивано у затворено веровно, чија је адреса послужила као заједничка. Он је, у својој аргументацији, најпре полазио од спорне, вероватно погрешне тезе да су оба писма издата ради истог посла – подизања трибута. Како је отворено експедиторијално писмо садржало сва три потребна елемента – захтев за исплату, пуномоћје за посланика и признаничну изјаву, веровни лист издат истог дана вероватно је сачињен са другом сврхом – као овлашћење за неку врсту преговора. Додуше, упркос различитој намени, писма су, теоријски, заиста могла бити спакована заједно, из практичних разлога. Међутим, увидом у оригинале утврдили смо да конкретни примерци на којима Чремошник темељи своје закључке (бр. 204 и 205), те закључке не доказују. Отворено писмо, бар са прегибима који се данас виде, тешко да је могло стати у затворено, а мрље од воска које су се наводно отиснуле могу лако бити фабричка грешка у самом папиру од којих је патио читав табак. Стога остаје нејасно да ли је практиковање паковање отворених у затворена писма.⁸³

*

Документи су предавани лично дестинатару или његовим представницима или, пак, слањем преко посланика и гласника босанских владара.⁸⁴ Дубровачки и поклисари других приморских градова имали су обичај да преузимају уговоре о повластицама које су им биле додељене, након што су присуствовали полагању заклетве ауктора и његовог окружења. Такве повеље биле су од изузетног значаја,

⁸² G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1948–1955) passim; *Isti, Studije*, 40–41.

⁸³ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 176–178; А. Фостиков – Н. Исаиловић, *Два писма босанског краља Твртка II Твртковића Дубровчанима*, ГПБ 6 (2013) 90–93, 95–99.

⁸⁴ В. Krekić, *Cirkulacija informacija između Dubrovnika i Bosne u prvoj polovini XV vijeka*, GDI BiH 39 (1988) 50–56; *ЛССВ*, 303, 538–539 (С. Ћирковић).

па је мало шта препуштано случају.⁸⁵ Међутим, забележени су и примери да су угледне босанске делације односиле свечане уговоре дестинатарима, као и они у којима се и записивање и давање заклетве обављало у Дубровнику или Млецима. Даровнице су вероватно предаване дестинатарима лично, посебно ако су издаване на државним саборима на којима се одмах могла положити и присега. Текуће признанице су чешће уручивали представници босанских владара, посебно у XV веку, када за то имамо бројне доказе, а завршне, свечаније експедиторије преузимане су на различите начине, у зависности од случаја до случаја.⁸⁶

Писма су, по правилу, доносили посланици, а њихова имена су забележена како у самим документима (*послахъ мога слугу Миливоѡ Дивичића...*), тако и у белешкама дубровачких власти, које је посебно предано водио логотет српске канцеларије Руско Христифоровић (*wd љднога листа кои донесе Тврѣтко Вљчетикъ...*). Сама личност доносиоца била је својеврстан гарант аутентичности акта. Иако су називани и посланицима (*ambassiator, orator, posaw*) и гласницима (*nuntius*), готово увек се радило о представницима властеоског слоја и људима из круга владаревих фамилијара, дијацима или представницима цркве (босанске, римокатоличке или православне). То су могле бити личности вишег и нижег ранга, али се никада није радило о особама изван круга владаревог највећег поверења. Термини *листоноша* и *књигонша* не помињу се у Босни, а службеници посебно задужени само за преношење докумената вероватно нису постојали. О случајевима у којима су писари деловали као посланици већ је било речи у претходним одељцима.⁸⁷

Не постоје докази да су босанским посланицима издаване било какве дестинатарске потврде о пријему уручених исправа. Једини трагови да су неке од њих успешно испоручене налазимо у писмима којима се водила преписка. Нажалост, у Русковој књизи углавном није сачуван онај део дипломатске преписке који обухвата писма босанских владара, већ махом дубровачки одговори

⁸⁵ Изгледа да је владару или писару понекад следовала извесна накнада за издавање повеље, коју је плаћао дестинатар, о чему сведочи дозвола дубровачких Већа да њихови посланици плате за исправу Радосава Павловића из 1423. (бр. 199) колико мисле да треба (С. Станојевић, *Студије XXI*, 233). Међутим, не знамо да ли је ово била стална и јасно регулисана такса или вид подмићивања.

⁸⁶ С. Станојевић, *Студије XX*, 214; Исти, *Студије XXIV*, 4–11; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 201, 244.

⁸⁷ С. Станојевић, *Студије XXI*, 230; Исти, *Студије XXIV*, 4, 9–11; А. Вабич, *Diplomatska služba*, 11–70; *ЛССВ*, 303 (С. Ћирковић), 538–539 (С. Ћирковић).

на њих. Међутим, у њима се помињу бројни дописи које је Дубровник примао (*листь кралѣвства / господства ти примисмо и разумѣсмо*).⁸⁸

*

Изложена процедура настанка докумената морала се поштовати како би он био ваљан и имао пуну употребљивост. Владар је, поред вођења државне политике, морао бити посвећен и чувању и дељењу правде, те су владарске исправе имале и правни значај, посебно у средњовековној Босни из које нема сачуваних законских споменика и чије се устројство умногоме заснивало на домаћем обичајном праву и моделима преузетим из региона, који су свој одраз нашли и у повељама које су својим поданицима и суседима издавали представници власти. Ти документи су били гаранتي, чувари сећања и представљали су сведочанства о правним чиновима које су владари стварали и заклетвама којима су се обавезивали на њихово поштовање. Иако претерана, индикативна је изјава госта Радина да би уговор о миру херцега Стјепана и Дубровника требало уписати не у папир, већ у камен. О симболичној улози документа као отелотворења склопљеног споразума сведочи и чињеница да су непријатељства између деспота Ђурђа Бранковића и херцега Стјепана 1451. отпочела деспотовим враћањем уговора о пријатељству херцегу.⁸⁹

Поступање према уговору је било нешто што се очекивало, иако се ово правило често пренебрегавало у судару са реалним околностима или политичким амбицијама појединаца. Дубровчани су, поучени тим искуством, увек тражили нову потврду својих старих повластица приликом смена на престолу у суседним државама, те су одбијали да исплаћују дохотке без регулисања својих права (нпр. у случају краљице Грубе којој је једно време ускраћиван доходак јер је сматрала да је довољно обавезана повељом свога покојног мужа, краља Дабише). Можда су власти града Св. Влаха знале да су, барем када су у питању даровнице племству, босански банови и краљеви истицали да неким својим документима „убијају“ све раније издате (*то створиох да таи листъ оубиѣ всакога листа и не море ниеданъ противоу немоу говорити*), па су и зато тражили обнову свих важних уговора чије

⁸⁸ С. Станојевић, *Студије XXIV*, 9; *ССПП I-1*, passim; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 45–46, 189–197.

⁸⁹ С. Станојевић, *Студије XXIV*, 3–14; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 103–104, 198–199, 211–213, 239–270, 273–274.

су преписе, затим, регистровали у посебној канцеларијској књизи. Са друге стране, и босански владари су, ради своје сигурности, тражили да се неки документи које су издали упишу у дубровачке „нотарије“ и „катастике“.⁹⁰

Иако су приморске комуне, са дозом надмености, сматрале приватно-правне уговоре закључене у Босни неупотребљивим јер тамо није постојала никаква нотарска служба, јавно-правним исправама иза којих су стајали владари поклањано је поверење уколико су издате према утврђеним стандардима. Повеља коју је наводно Хрвоје Вукчић издао жени Јелени 1412. осумњичена је из три разлога – зато што Дубровчани нису знали за њу, зато што Јелена није доказала да у свом поседу има оригиналну дубровачку повељу о даровању куће Хрвоју и зато што Вукчићева исправа, иако оверена одговарајућим печатом, није садржала белешку у којој се помиње име дијака који ју је саставио. Можда су Дубровчани били хиперкритични, јер ни доцнија повеља Јурја Војсалића, Хрвојевог синовца, није имала формулу конскрипције, али је сасвим јасно шта су сматрали ваљаном босанском исправом. Вероватно су зато усвојили закључак да је аутентична, са само једним гласом више у корист такве одлуке.⁹¹

Знамо само за један сигуран случај у коме су се босански владари бавили израдом фалсификата. Наиме, током Конавоског рата, дијаци Радосава Павловића су направили кривотворене дубровачке исправе, како би се пред Османлијама доказало да је њихов господар, војвода, у праву. Међутим, лако је примећено да су печати неадекватни и да рукопис не одговара Русковом. Није нам познато да ли је било успешнијих покушаја фалсификовања у средњовековној Босни.⁹²

*

У наредној целини ће, на основу читавог корпуса, бити детаљно размотрене особености босанских владарских докумената.

⁹⁰ С. Станојевић, *Студије* XXI, 247–249; Исти, *Студије* XXVII, 81–93; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 108, 211–212, 244–245, 258–261, 274; А. Фостиков, *Јелена Груба, босанска краљица. Босна крајем 14. века (1395–1399)*, Браничевски гласник 3–4, Пожаревац 2006, 29–50.

⁹¹ С. Станојевић, *Студије* XXIV, 3–14; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 99, 202–204, 256; Н. Исаиловић, *Повеља Хрвоја Јелени*, 174–176.

⁹² Ѓ. Truhelka, *Konavoski rat (1430–1433)*, GZM 29 (1917) 145–212; С. Станојевић, *Студије* XV, 17–24; G. Čremošnik, *Studije*, 73–75, Ђ. Бубало, *Писана реч*, 266–268. У време спорова Дубровчана и краља Стјепана Остојића 1419, краљев протовестијар Михаило Кабужић неосновано је оспоравао неке копије босанских повеља које су донели дубровачки поклисари (видети у: С. Станојевић, *Студије* XXI, 245; Исти, *Студије* XXIV, 5; Н. Исаиловић, *Записници са суђења Михаиљу Кабужићу*, Мешовита грађа 29 (2008) 7–29).

2. ДИПЛОМАТИЧКА ОБЕЛЕЖЈА БОСАНСКИХ ВЛАДАРСКИХ ИСПРАВА

У недостатку већег броја података о формално-правном и организационом уређењу, делатницима и пракси канцеларија, најпрецизнија сведочанства о њиховој делатности представљају подаци добијени темељном анализом дипломатичких обележја докумената који су из њих проистекли, а то је случај и са босанским владарским канцеларијама, упркос одређеним мањкавостима сачуваног корпуса о којима је раније било речи. Обележја подложна анализи могу се поделити у четири групе – спољашња (која се тичу физичког изгледа, коришћених материјала и материјалних средстава овере), филолошко-лингвистичка (везана за језик и писмо), термилошка (пре свега везана за називе исправа и канцеларијску терминологију) и, најзад, унутрашња (која се тичу формула, формулара и њихових специфичности). Свака од ових група особености биће предмет посебног одељка.

2.1. Спољашња обележја

Када су спољашња обележја докумената у питању, важно је, пре свега, дати једну значајну напомену. Наиме, приликом анализе, могу се у обзир узети само доступни оригинали, а делимично и преписи за које се може поуздано утврдити оригинални материјал. Због тога се, у овом домену, анализирани корпус смањује на око 270 исправа, са мањим осцилацијама у броју услед различите доступности података у зависности од конкретног обележја. Дакле, грубо речено, око две трећине укупног босанског владарског корпуса доступно је за анализу спољашњих карактеристика.¹

Примарно спољашње обележје сваког документа је **материјал**, под који се подразумевају подлога и мастило. Босанска дипломатичка грађа, у том смислу, не разликује се много од других савремених исправа у региону, па и шире. Једини коришћени материјали за подлогу били су **пергамент** и **папир**. У литератури је

¹ Видети: G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1948–1955) passim; Isti, *Studije*, passim; M. Brković, *Vanjske karakteristike bosanskih latinskih povelja koje se danas nalaze u Dubrovniku i Veneciji*, *Hercegovina* 6 (1987) 59–69; Isti, *Isprave*, 94–115.

више пута изнет став да су материјали за писање претежно набављани преко иностранства и да не представљају домаћи производ, што је вероватно тачно. За папир се то може и поуздано утврдити на основу водених жигова који указују на то да су коришћени табаци произвођени махом у Италији и увожени преко Дубровника и других источно-јадранских приморских комуна. Масовнија употреба пергаментних листова тзв. италијанског типа израде, глатких са једне стране и, углавном, беле и беличасте боје, те ређе коришћење пергамената немачког типа израде, истоветних са обе стране и тамније, жућкасте боје, такође указују на инострану набавку материјала. Иако је Босна сигурно располагала кожама јагњаци и јарића и практиковала њихово штављење, ипак је знатно вероватније да су за писање званичних докумената коришћени увезени и стручније припремљени листови пергаментна. У до сада објављеној архивској грађи пореклом из средњовековне Далмације и Италије нема, међутим, трагова о купопродаји писаћег материјала, бар када је Босна у питању.²

Када је реч о бројној дистрибуцији употребљеног материјала, мора се имати у виду неколико чињеница. Најпре, за око 130 докумената који су сачувани у препису или чији су оригинали недоступни, немамо поуздане податке, већ само претпоставке о којима ће речи бити у посебном пасусу. Са друге стране, ту је и 30 оригиналних белешки, које су писане на маргинама већ постојећих дубровачких докумената. Стога, материјал на којима су оне писане не припада босанској, већ дубровачкој дипломатичкој пракси. У складу са тим, можемо говорити само о 240 примерака исправа чији је оригинални материјал познат, занемарујући притом могућност да су и неки од тих докумената претрпели утицај страних канцеларија уколико нису били написани у Босни.

Међу тих 240 повеља и писама, њих 141 (58,75%) је написано на папиру, а 99 (41,25%) на пергаменту. Пергамент је присутан од почетака босанских канцеларија, а папир је први пут посведочен половином XIV века. Док је за повеље (осим за оне признаничног типа) у већој мери коришћен пергамент, дотле су сва сачувана писма написана на папиру. Већина повеља, пре свега уговорних и

² Више о материјалима, њиховим типовима и техникама производње у: С. Станојевић, *Студије* XXI, 223–226; З. Кулунџић, *Књига о књизи I. Historija pisama, materijala i instrumenata za pisanje*, Zagreb 1951, 426–499; С. Антолјак, *Помоћне историјске науке*, Kraljevo 1971; Ј. Стипишић, *Помоћне повјесне знаности*, 14–20; Г. Чремошник, *Студије*, 19–42; М. Бркović, *Исправе*, 85, 94–115; *ЛССБ*, 491, 506–507 (Ђ. Тошић); Ђ. Бубало, *Писана реч*, 27–30.

даровних, сматрана је свечаним документима, а кожа је сматрана за материјал старије традиције, већег квалитета, издржљивости и трајности, па су практично само повеље мањег формата и значаја биле написане на папиру. Велика бројност таквих, мање свечаних, повеља, махом експедиторија (признаница) из XV века изданих приликом преузимања једног дела новца или предмета из оставе, довела је до преваге папира у босанском владарском корпусу. Једино су завршне (коначне) признанице и разрешнице, а таквих је сачувано сразмерно мало, издате на пергаменту (нпр. бр. 242, 244, 246, 377). Оваква типолошка условљеност при избору материјала присутна је до краја средњег века.³

Ако изузмемо експедиторијалне документе, сачувано је свега 15 или 16 оригиналних повеља написаних на папиру, од чега 12 из XV века. За исправу бана Стјепана II и његове мајке Јелисавете из око 1329/30. (бр. 19) наводе се различити подаци. Талоци каже да је исписана на пергаменту, а Шишић на папиру. Повеља више не постоји, а на основу црно-белог снимка с почетка XX века не се може поуздано утврдити материјал.⁴ Типологија и хронологија би налагале да се ради о пергаменту, али изглед на фотографији (посебно тип претрпљених оштећења) оставља могућност да се ради и о папиру. Концепт босанско-дубровачког уговора о савезу из 1387. (бр. 62) писао је дубровачки нотар, а чињеница је и да се не ради о коначној форми. Стога је и ова повеља, ако је икада озваничена, вероватно била написана на кожи.⁵ На папиру су писане и повеље Хрвоја Вукчића краљу Жигмунду (1393 – бр. 95) и кнеза Павла Раденовића Дубровнику (1397 – бр. 106), вероватно зато што се радило о људима у успону који још увек нису у потпуности развили своје канцеларије, односно писарске службе, а деловали су у времену веће доступности папира. Даровница за Алексу Паштровића, коју су издали Сандаљ Хранић и баница Анка (1409 – бр. 145), сачувана је у нејасном статусу. Тај примерак је данас недоступан, а Талоци га назива *originalkonzept*.⁶

Преостале неекспедиторијалне повеље писане на папиру се могу поделити на мање свечане трговачке уговоре Котроманића, Павловића и Косача (нпр. бр.

³ Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 17–19.

⁴ Д. Јечменица, *Повеља банице Јелисавете и бана Стефана II кнезу Вуку Хрватинићу*, ГПБ 2 (2009) 11–23.

⁵ G. Čremošnik, *Ugovor između kralja Tvrtka I i Dubrovnika od 9. aprila 1387*, GZM NS 1 (1946) 123–127.

⁶ L. Thallóczy, *Studien*, 352.

247, 267, 311, 316), на наредбено-нотификационе повеље (нпр. бр. 272, 273, 297, 314, 315, 316) и на сведочанства (бр. 352). Занимљиво је да је највећи број папирних повеља био упућен дестинатарима у Угарској и Италији (а те су исправе, уз то, биле на латинском), односно Дубровнику, а само је једна представљала трговачки споразум краља Томаша и Николе Трогиранина (бр. 267). Управо је угарски обичај и био да се пергамент користи искључиво за најсвечаније уговоре и даровнице. Сви документи за текуће потребе, релативно кратког садржаја били су, без обзира на важност, писани на папиру.⁷

Не само на примеру повеља, може се закључити да је босанска дипломатичка пракса била углавном у складу са регионалном, уз одређена кашњења у пуном усклађивању са суседима. Тако је пергамент апсолутно доминирао у периоду док папир још увек није био свеprisутан и лако доступан, а у случају Босне вероватно све до почетка XIV века. Већ је први сачувани аутентични документ из Босне – Кулинова повеља Дубровчанима из 1189. (тј. сва три њена примерка) – написан на пергаменту. На основу сачуваних српских докумената, јасно је да су и писма раније, у најмању руку до око 1285. године, била писана на мањим комадима коже, али тврдња да је то и у Босни био случај остаје на нивоу аналогije.

Наиме, ако изузмемо „гранични случај“ Милтена и Ружица (бр. 25), прво у оригиналу сачувано босанско писмо (и уједно први босански документ за који се поуздано зна да је написан на папиру) састављено тек око 1360. године (Санко – бр. 42), када је практично читава Европа почела користити папир за писање писама, па ту ни босанске канцеларије нису биле изузетак. Нема сумње да је таква пракса почела бар неколико деценија раније. За Србију и Дубровник знамо да се са пергамента на папир, када су писма у питању, прелази између 1285. и 1300. године. Босна за тиме није могла пуно каснити. Иако су подаци за одређене документе непоуздани, за неке друге је спорно ком корпусу припадају, а за треће је јасно да се ради о познијим преписима, не би било неосновано рећи да је папир у босанске канцеларије ушао знатно пре Санковог и Твртковог (бр. 43) писма Дубровчанима, као и пре писама из 1351–1355, сачуваних само у препису (бр. 30,

⁷ Н. Исаиловић – А. Фостиков, *Повеља господина Ђурђа Бранковића којом потврђује слободу грађанима Дебрецина*, Мешовита грађа 33 (2012) 58–59.

32, 38). То се вероватно десило и пре 1330-их година када се јављају први спорни примерци (бр. 25).⁸

Регионална пракса, диктирана канцеларијским обичајима, али и доступношћу и ценом материјала, праћена је и касније у Босни. У недостатку јасних података, тешко је рећи са које су стране босанске канцеларије преузимале праксу, али је логично помислити да се она највише ширила из приморских градова, Угарске и Србије. Како се, међутим, ради о општим трендовима, питање је ко је од кога и када нешто преузимао. Важно је, међутим, истаћи да у Босни никада није заживела релативно краткотрајна српска пракса, из времена Царства, да се и свечани документи исписују на папиру. У време када је су српски писари извршили јак утицај на настајућу босанску краљевску канцеларију (крајем 1370-их година), већ је и у самој Србији почело да долази до постепеног повратка на старије узоре и на пергамент као доминатни материјал за свечане уговоре и даровнице.⁹ Када су ти типови докумената у питању, Босна од употребе пергамента, као што смо већ истакли, никада није одустала, већ је у тој пракси чврсто истрајавала. Такође, босанске канцеларије нису практиковале састављање повеља у форми свитака (ротулуса) или књига (кодекса), као што је био случај у Србији код великих поседовних даровница црквеним установама. У Босни такве даровнице нису сачуване, а с обзиром на специфичну верску политику и обичаје, вероватно нису ни биле састављане.¹⁰

Већ смо навели да је идентификовано 99 примерака докумената исписаних на пергаменту у групи од 240 доступних босанских оригинала и преписа који су садржали податке о оригиналном материјалу. Сви они су повеље. Готово без изузетка ради се о репрезентативним исправама којима се дају или потврђују повластице, о уговорима, даровницама (поседа или „вере господске“), заклетвама (јемствима), свечаним прокламацијама, пресудама и завршним признаницама и разрешницама. Када је реч о физичком опису употребљених пергаментних листова, тешко је рећи од које животиње већина њих води порекло. Нема сумње

⁸ V. Mošin, *Filigranologija kao pomoćna historijska nauka*, Zbornik OPZ JAZU 1 (1954) 25–93; G. Čremošnik, *Studije*, 36–40. Упоредо са повећаном употребом папира, у Србији се развијало и ново писмо – канцеларијски брзопис. Видети: G. Čremošnik, *Srpska diplomatska minuskula, njezin postanak i razvoj*, Slovo 13 (1963) 119–136.

⁹ Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 17–19.

¹⁰ J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, 21–24; G. Čremošnik, *Studije*, 19–30, 36–40; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 19–25.

да доминирају јареће и јагњеће коже, али није искључено да је било и оних другог порекла.¹¹

Освртом на примерке према типу производње, може се рећи да је у Босни, укупно посматрано, доминирао тзв. италијански пергамент. Он је био гладак само са једне, унутрашње стране, која је обично била беличасте боје. Немачки тип могао је бити и тамније и светлије нијансе, али поједнако груб са обе стране. Имајући то у виду, треба се осврнути и на боју површина за писање – белих, прљаво белих и беличастих примерака има 68, жутих и жуто-смеђих 11, док на прелазне (беличасто-жуте) нијансе отпада њих 8. Преосталих 12 докумената је пропало или су недоступни, а на основу црно-белих фотографија је тешко утврдити боју и квалитет пергаментa. Према Чremoшниковим истраживањима, иако у убедљивој мањини, тзв. немачки тип пергаментa је у Босни био заступљенији него било где другде на јужнословенском простору (бр. 3, 4, 37, 39, 45, 56 – прелазни облик, 59, 78, 80, 189, 232, 280). Према доступним снимцима из Мађарске, овом типу су припадале и практично све повеље издате Хрватинићима које су се налазиле у архиву у Керменду и збирци породице Јасенак (бр. 31, 33, 35, 41, 47), као и исправа Берислава Скочића (бр. 13). Дакле, пергаменти немачког типа израде заступљени су са најмање 18 примерака (18,2% од укупно 99), рачунајући ту и онај прелазне форме из 1382. године. Углавном се ради о исправама Котроманића, али су заступљени и Санковићи са два, као и Павловићи и Хрватинићи са по једним примерком.¹²

Важно је уочити још једну законитост. У ранијим раздобљима (током XII и XIII века) тамнији пергаменти доминирају, добро су заступљени све до краја XIV века, док су у XV већ реткост. Слична је и хронолошка дистрибуција немачког типа поменутог материјала. Како су управо на том типу пергаментa издавани документи за домаће потребе, није искључено да се радило о кожама домаће производње, обрађеним техником наученом од занатлија са севера. Најранији примерци италијанских пергамената потичу из дубровачке канцеларије (бр. 2, 5, б), а већина свечаних уговора са Дубровником и касније је била исписивана на белим и беличастим пергаментима италијанске израде, који су вероватно и

¹¹ G. Čremošnik, *Studije*, 19–22.

¹² G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1948) 114, 116; *Isto* (1949–1950) 105, 107, 109, 128, 131, 189; *Isto* (1951) 91; *Isti*, *Studije*, 21–23.

набављани преко приморских градова, и то управо из Италије (ако нису прављени у Дубровнику). Само три кожне повеље из XV века написане су на материјалу немачког типа израде. Једна од њих, повеља Твртка II Фрањевцима из 1436. године (бр. 232), састављена је у Стоном Београду, па није ни чудо што њена подлога припада овом, северном типу.¹³

На папиру је исписан 141 документ који је био расположив за ваљану анализу. Све исправе у тој групи настале су у периоду од друге четвртине XIV до почетка XVI века. Од наведеног броја, чак 83 исправе представљају повеље, а то су у огромној већини од преко 80% случајева мање експедиторије (признанице). Остале исправе (њих 58) припадају писмима. За неколико докумената (повеља бана Стјепана II и Јелисавете Вукцу Хрватинићу и концепт уговора Босне и Дубровника из 1387. године) није сигурно да ли су заиста у крајњој инстанци издати на овој подлози.

Порекло папира је, барем судећи на основу сачуваних водених жигова, медитеранско, махом италијанско. Тај материјал је, без сумње, набављан првенствено преко источно-јадранских приморских комуна. У наведеној групи, око 74 документа исписано је на конадима папира који су сечени, тј. нису остављени у свом изворном, фабричком облику, већ су их писари скраћивали према потреби. Тај број је можда и нешто мањи, пошто се на основу неких фотографија није могао донети јасан суд. Са друге стране, дволист настао пресавијањем табака папира типа *carta reale* на пола искоришћен је 52 пута, углавном током XV века. Једнолист, настао поделом наведеног дволиста на два једнака дела употребљен је само два пута (бр. 335, 339). Читав, отворени табак поменутог типа *carta reale* (понекад мало скраћен) срећемо 6 пута (бр. 237, 240, 241, 243, 252, 365), један примерак је савијен трећином (бр. 345), док је за остале примерке (њих 6) немогуће утврдити формат јер су или били рестаурирани или су

¹³ G. Čremošnik, *Ostaci arhiva bosanske franjevačke vikarije*, Radovi Naučnog društva NR BiH III/2, Sarajevo 1955, 35–38; В. Богићевић, *Писменост у БуХ*, 49–51. Овом приликом се нећемо детаљније освртати на Чремошникову истраживања дебљине и финоће пергамената. О тим питањима наведени аутор је опширно писао у: G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje (1948–1955) passim*; *Isti, Studije*, 21–22, 24–27.

нам остали недоступни, чак и у форми снимка. Накнадно ће бити више речи о овим форматима и њиховим димензијама.¹⁴

Маргиналне белешке (њих 30), од којих су све везане за депозите Косача у Дубровнику, представљају оригинале, али материјал на којима су оне настале није проистекао из босанских, већ из дубровачке канцеларије. Наиме, све експедиторијалне белешке и записи Прибисава Похвалића и других посланика Сандаља Хранића и његове породице исписане су на маргинама званичних нотарских књига града Св. Влаха. Оне су тада биле папирне, али ови документи се не квалификују за анализу спољашњих обележја, бар када је материјал (подлога) у питању. Исто важи и за пет записа Косача на две дубровачке покладне матице исписане на пергаменту, као и за две белешке уз препис тестаментa херцега Стјепана, регистрован у серији *Testamenta notariae*, чије су свеске тада, према одлуци градских власти, биле састављене од кожних листова.¹⁵

Већ смо раније напоменули да смо анализи могли подвргнути свега 240 примерака, а да на белешке које немају сопствену изворну подлогу отпада још око 30 јединица. Преостале јединице, њих нешто преко 130, представљају преписе без података о оригиналном материјалу, као и недоступне или изгубљене оригинале. Анализа тих исправа може се вршити искључиво аналогijом. Критеријуме за ту аналогijу морамо потражити у анализи оних 240 расположивих оригинала. Тако се може применити хронолошки принцип по коме су старије исправе (закључно са крајем XIII века) вероватно биле написане на пергаменту, док су оне које су настале доцније могле, од зависности од врсте документа, бити или на пергаменту или на папиру. Други принцип је, јасно, типолошки, па је тако за очекивати да су на кожи били исписани свечани уговори, даровнице, прокламације, завршне признанице, а на папиру писма, мање нотификације и текуће признанице. Применом ових аналогija, можемо начелно утврдити да је још 51 документ највероватније био исписан на пергаменту, а 60 њих на папиру. За оба материјала постоји још по десетак исправа које су можда, али са мањом поузданошћу, написане на сваком од њих.

¹⁴ С. Станојевић, *Студије* XXI, 223–226; Ј. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, 18; В. Божићевић, *Писменост у БиХ*, 51; Г. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje (1949–1950)* 182; *Isto* (1951) 108; *Isto* (1952) 283–285, 299, 302, 316; Isti, *Studije*, 39–42.

¹⁵ V. Mošin, *Filigranološka problematika i papir Dubrovačkog arhiva*, HZ 29–30 (1976–1977) 51–59.

У коначној процени, међу 370 сачуваних босанских докумената који припадају категоријама повеља, писама и тестамената – њих око 160 (43,24%) било је написано на пергаменту, а око 210 (56,76%) на папиру. Однос, дакле, остаје готово непромењен када се укрсте подаци добијени непосредном и поузданом анализом и подаци добијени аналогијом. Наглашавамо још једном да папир односи глобалну превагу управо због хронолошке дистрибуције босанских владарских докумената, као и присуства великог броја текућих експедиторијалних повеља. На папиру су написана сва писма, док у укупном броју повеља (када се и аналогије узму у обзир) превагу ипак односи пергамент, па је тако нешто мање од две трећине повеља исписано на кожи, а нешто више од трећине на папиру.¹⁶

*

Пракса владарских канцеларија огледа се и у још једном спољашњем аспекту – **облику исправе**, с обзиром на моделирање листа и оријентацију текста. С тим аспектом блиско је повезан још један – **димензије исправе**.¹⁷ Као и код материјала (подлоге), и овде се у разматрање могу узети доступни оригинали, али овај пут не и преписи чији је оригинални материјал забележен. Наиме, док су подаци о изворној подлози релативно често бележени при изради преписа или при издавању данас изгубљене грађе, то практично никада није био случај са обликом и димензијама оригиналне исправе. Такође, оригиналне белешке не могу се адекватно анализирати јер су оне написане на маргиналном, једино доступном простору, те њихови састављачи нису могли самостално одређивати облик и димензије. Тако, нпр. посланици Сандаља Хранића и његове породице, приликом преузимања делова поклада, своје белешке у 17 случајева пишу по дужини, а 7 пута по ширини листа нотарске свеске.

Већ смо навели да међу босанским исправама, које су без изузетка исписане на пергаменту или папиру, нема нити једне појаве кодекса или ротулуса. Књиге, дуги свици или низови пришивених листова нису сачувани, а основано је претпоставити да никада нису ни постојали, тј. да таква пракса није примењивана

¹⁶ Уп. Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, passim.

¹⁷ О овим аспектима у српској дипломатичкој пракси видети: Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 19–27.

у Босни чија је дипломатичка писменост почивала на старијим словенским и западним узорима, а не на моделима преузетим из Византије.¹⁸

Једини **облик листа** који се среће, и када је реч о пергаментним и о папирним исправама је четвороугао, каткад правилних, а каткад више или мање неправилних ивица. Ако искључимо оштећене примерке, неправилне ивице чешће се срећу код пергамената будући је животињска кожа по природи ствари неједнака (услед различитог распореда површина тела и костију). Са друге стране, неуједначености се јављају и код папирних докумената, али су ту увек последица немара писара, понекад условљеног мањом важношћу дате исправе.

Као и код већине средњовековних канцеларија (а тај принцип доминира и данас у фабричкој производњи папира), и код босанских доминира правоугаони облик листа. **Квадратни**, са приближно једнаким или идентичним страницама, се среће, али веома ретко. Према оријентацији текста правоугаоне документе можемо поделити на – **усправне правоугаонике** (када текст тече у редовима паралелним са краћом страницом правоугаоника) и на **положене правоугаонике** (када текст тече у редовима паралелним са дужом страницом правоугаоника). Док је данас уобичајен стандард да свака врста текста, чак и на појединачним листовима, наликује књизи тј. да има облик усправног правоугаоника, то у средњем веку није био случај. Штавише, у многим владарским канцеларијама југоисточне Европе, посебно када су документи за световне дестинатаре у питању, извесну премоћ има облик положеног правоугаоника. Та премоћ је изразита у Угарској. Оштар изузетак представљају пре свега нотарске исправе, као и исправе настале у византијском културном кругу, најчешће обимне и издате духовним дестинатарима. Оне су углавном биле облика усправног правоугаоника, често велике дужине и сразмерно мале ширине.¹⁹

Када се анализирају физички или на фотографијама доступни оригинали (њих 216), можемо утврдити да се међу босанским владарским исправама налази 137 примерака облика положеног правоугаоника (63,42%), 70 облика усправног правоугаоника (32,41%), и 9 облика квадрата или приближног квадрату (свега 4,17%). Ако би се узимало у обзир отварање (развијање) пликатуре, могло би доћи до мањих промена у овим цифрама и процентима, али треба имати у виду да је

¹⁸ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 96–99.

¹⁹ Г. Ćremošnik, *Studije*, 29–30; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 19–21.

плика саставни део готовог документа и да је при утврђивању облика не треба развијати.²⁰ Имајући то у виду, може се закључити да је доминација облика положеног правоугаоника јасна, али тек се дубљом анализом може утврдити разлог овакве дистрибуције. С једне стране, квадратни облик представља ефемерну појаву, мале учесталости, иза које не стоји никакав мотив, нити шаблон – од две потпуно квадратне исправе једна је повеља (бр. 346), а друга писмо (бр. 390). Остали документи сврстани у исту групу, њих укупно седам, остављају квадратни дојам, али не представљају правилне квадрате.²¹ Са друге стране, код правоугаоних исправа, шаблони постоје.

Доминација положеног правоугаоника везана је, пре свега, за основну типологију докумената. Наиме, готово сва писма су исписивана са таквом оријентацијом текста. Она се каткад пишу и на листовима који су квадратног облика или се њему приближавају, али никада у стилу усправног правоугаоника. Једини изузетак је веома необичан документ којим се херцег Влатко „објашњава“ са кнезом Жарком и који подсећа на део неформалне, приватне преписке (бр. 344).²² Међу 137 положених правоугаоника, на писма отпада 45 примерака, а ту је и још једна повеља која по низу формалних обележја личи на писмо (бр. 37). Ради се, дакле, приближно о трећини исправа овог облика. Преосталих 91 су повеље.

Осим већ поменутог писма херцега Влатка Косаче кнезу Жарку Влатковићу, сви документи облика усправног правоугаоника су повеље. То сведочи о томе да је постојала одређена свест о томе да је наведена оријентација текста у односу на лист свечанија и примеренија дужим и важнијим документима. Она је и старија, пошто је срећемо у благој већини раних босанских повеља. Свест о томе нису поседовале све канцеларије и сви писари у сваком тренутку, па се не може говорити о доследном принципу. Међутим, важно је приметити да су на овај начин писане искључиво повеље, а не писма. Поредиши само повеље, којих у анализираном фонду има 168, може се утврдити да је дистрибуција облика нешто

²⁰ Потпуније мере за већину оригиналних докумената босанског владарског корпуса доносе: L. Thallóczy, *Studien*, 7–27; Г. Чремошник, *Оригинални документи*, 125–132; Isti, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) passim; Isti, *Ostaci arhiva Franjevačke vikarije*, 33–38. Видети и издања у часописима ССА и ГПБ.

²¹ Квадрату се приближавају и још две исправе облика положеног правоугаоника и шест из групе усправних. Међутим, ту је ипак очигледно да се не ради о квадратима, што није случај са 7 докумената које смо сврстали у „приближне квадрате“ јер се код њих тек мерењем могу утврдити одступања од тог облика.

²² Овај документ, вероватно није оригиналан, већ се ради о концепту или препису.

равномернија. Постоји 92 примерка у облику положеног правоугаоника (54,76%), 69 у облику усправног правоугаоника (41,07%) и још 7 примерака облика приближног квадрату (4,17%). Имајући у виду већ истакнуту чињеницу да је једна повеља у групи положених заправо делом дериват писма, надмоћ овог облика у фонду повеља још је и мања.

Поред типологије, на избор оријентације текста утицали су и сами писари. На њих су могле утицати њихове школе, али и врста документа, количина текста, степен свечаности, статус дестинатара, врста материјала и његово опште стање (посебно када се радило о пергаментима). Неки дијаци су били доследни у избору једне оријентације, док су је неки мењали. Тако нпр. дијак Дражеслав Бојић увек саставља повеље у облику положеног правоугаоника, а сличан обичај имају и дијаци и логотети Стипан Добриновић, Хрватин, Владић, Владислав. Логотет Владоје написао је најрепрезентативнију исправу (бр. 51) на листу облика усправног, а све остале на листу облика положеног правоугаоника. Исто чини и дијак Бранош уочи пада Босанског краљевства (уп. бр. 312 и бр. 313–316). Владојев наследник Томаш Луџац није доследан, сем код писама која увек пише на папиру положеног облика. На оба начина документе састављају и писари Прибоје, Новак Гојчинић, Иван, Радивој Христић, Рестоје Милохна. Усправни правоугаоник преферирају дијаци Ивко и Остоја, а искључиво га праве Вукман Југовић, Санко, Радич Групковић, Жарко Влатковић.

Не треба, међутим, придавати превелик значај личном стилу, јер он није увек био разлог за избор одговарајућег облика. Као што смо већ навели, тип документа, количина текста, расположиви материјал и други фактори утицали су на опредељење дијака и на њихов избор облика листа према оријентацији текста. Као једини апсолутно поуздани и провериви закључци остају чињенице да је формат усправног правоугаоника био резервисан за повеље, али не само најсвечаније, док су готово сва писма била исписана у форми положеног правоугаоника. Такође, свечане пергаментне повеље са великом количином текста, углавном су исписиване на листовима облика усправног правоугаоника.²³

*

²³ Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 19–21.

Када је реч о **димензијама** исправа, оне су у највећој мери биле зависне од типа и степена свечаности документа. Повеље су, по правилу, због количине текста, биле већег формата него писма, а свечани уговори и даровнице већих димензија него признанице, сведочанства, изјаве, мање трговачке повластице и сл. Други параметар важан за ово обележје је, без сумње, представљала и доступност и цена материјала. Најзад, када је реч о исправама исписаним на папиру, на димензије су утицали и тадашњи стандардни формати у којима су листови папира произвођени. Такви стандарди нису постојали у производњи пергаментa, будући да је овај материјал био директно зависан од сваке животињске јединке од чије је коже био произведен.²⁴

Прве босанске повеље из периода до почетка XIV века биле су сразмерно мањих формата. Пергамент који је тада искључиво коришћен није био јефтин за једну државу мањег формата каква је тада била Босна, а употреба папира је још увек била ограничена на земље које су биле у непосреднијем контакту са арапским светом. Дobar пример за постепену еманципацију босанске банске канцеларије, која је тада била под великим утицајем дубровачке, представљају четири повеље бана Нинослава (бр. 3–6). Прва има површину од 118 cm², друга 281 cm², трећа 529 cm², а четврта 687 cm². Уз напомену да је последње две саставио дубровачки нотар (трећу у целисти, а четврту делимично), јасна је тенденција повећања димензија, а њу прати и пораст репрезентативности који се огледа кроз тип и распоред слова и редова, промене у печату, богатије формуле.²⁵

Поређења ради, површина три примерка Кулинове повеље Дубровчанима (бр. 2) креће се између 300 и 350 cm². Ради се о димензијама много мањим од оних које срећемо у XIV и, посебно, у XV веку. Тако нпр. латинска Стонска повеља Стјепана II (бр. 22) има површину од 1690 cm², Тврткова краљевска привилегија Дубровнику из 1378. године (бр. 51) 2393 cm², а повеља Радослава Павловића Дубровчанима о додели Конавала из 1427. (бр. 212) целих 3896 cm², што је ставља на друго место по величини међу јужнословенским повељама, ако се занемаре оне у форми књиге и дугачког свитка. Све горе наведене мере дате су са развијеном пликом ради боље демонстрације количине искоришћеног материјала. Дакле, када се ствари посматрају из хронолошке перспективе, у Босни

²⁴ G. Čremošnik, *Studije*, 19–42.

²⁵ *Isto*, 27.

се тек од XIV века стварају услови финансијске природе, као и церемонијална потреба, за израду свечаних докумената великих димензија. То се поклапа са политичким и привредним јачањем босанске државе у време Стјепана II и Твртка I Котроманића.²⁶ Када је реч о обласним господарима, можда су велики формати били не само одраз реалне потребе, већ и скоројевићства.

За разлику од повеља које су, већим делом, представљале репрезентативне и свечане документе, писма тај карактер нису имала. Она нису била писани одраз дате вере и заклетве и нису представљала акте врхунске правне снаге попут уговора и даровница. Писма су обично садржавала кратку информацију или поруку (упутство, наређење, молбу, потраживање), и то од текућег, а не (дуго)трајног значаја. Стога су она, по природи ствари, била документи мањег формата тј. мањих димензија. Са појавом папира, тај материјал који је био сматран мање свечаним и који је убрзо постао јефтинији од пергамента, постаје једина подлога на којој се пишу писма.²⁷

У почетку, током XIV и на самом почетку XV века, штедело се и на папиру. Неки представници углавном ситније властеле (Станислава Николић, Радич Паштровић, Вукосав Кобиљачић), чак су искористили комаде писама које су им раније слали Дубровчани да би написали свој одговор, о чему сведоче сачувани делови адреса.²⁸ Папирних повеља у наведеном периоду има свега неколико, а знатно су бројнија писма. Сва она су била исписана на мањим комадима папира који су, према потреби одређеној, пре свега, количином текста, одсецани са листа стандардног фабричког формата. Такав „*custom*“ формат преовлађивао је неко време, али већ од 1390-их година почиње местимична употреба читавих табака (углавном пресавијених у дволист) или њихових половина која сведочи о одустајању од штедљивости, првенствено код владарских родова већег значаја и моћи или барем већих претензија (Котроманићи, Косаче, Павловићи). Та пракса временом јача, а од 1437. преузима апсолутну доминацију, и то у форми дволиста, када су у питању исправе исписане на папиру.²⁹

²⁶ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 119, 151, 154, 157, 169, 172, 174; *Isto* (1951) 97, 103, 109, 113; *Isto* (1952) 276, 278, 281, 286, 295; *Isti, Studije*, 27–29, 39–42. Међу веће примерке спадају и бр. 114, 116, 135, 176, 181, 184, 186, 190, 224, 231, 242, 244, 248, 287, 312.

²⁷ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1952) passim; *Isti, Studije*, 39–42.

²⁸ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 331; *Isti, Studije*, 41–42.

²⁹ G. Čremošnik, *Studije*, 39–41.

Стандардни средњовековни формат папира који се јавља у употреби у босанским канцеларијама је тзв. *carta reale* (краљевски папир) формата око 61,5 са 44,5 cm, мада није искључено да је одређен број папирних докумената настао и од табака мањег формата – типа *carta reęuta*, димензија 45 са 31,5 cm. На коришћење управо ових формата указују најуобичајеније димензије страница које се срећу, а то су око 29 cm, око 22 cm и око 15 cm. Употреба читавих табака *краљевског папира*, махом пресавијених на дволист од краја 1430-их година, није само била одраз расипности или скоројевићства босанских елита у привременом успону, иако се ни тај моменат не сме искључити. Дволисти су, чини се, олакшавали печатење, односно чинили утиснути печат трајнијим. Да је печатење вероватно било првобитни мотив ове праксе показује и први пример употребе дволиста – повеља кнеза Павла Раденовића Дубровнику из 1397. године (бр. 106). Висећи печат који је том приликом употребљен, а који је уједно био и једини висећи печат на папирном документу, вероватно је очуван зато што је његова врпца провучена кроз два слоја папира, а не један. У каснијој пракси, на папирне исправе су печати утискивани, али тако што су кроз оба листа пресавијеног табака провлачене папирне траке за ојачање.³⁰

Упркос наведеним практичним разлозима, XV век уопштено гледано представља време када се босански краљеви и обласни господари утркују у репрезентативности. Мањи комади папири, „*custom*“ формата, опстају само у појединим веровним писмима, док се читави табаци (углавном као дволисти) користе за признанице, потраживања, мање свечане уговоре. Важнији уговори и даровнице пишу се и даље на пергаментима, често огромних димензија и китњасте форме. Док су Котроманићи изразито великим форматима почели да прибегавају још у време Твртковог краљевања, дотле су Косаче, Влатковићи и посебно Павловићи ту праксу усвојили у време свог највећег успона. Ови великашки родови чак су надишли своје такмаце из краљевске породице, демонстрирајући и на тај начин своју моћ и растућу самосталност. Као што је већ речено, не рачунајући кодексе и свитке, као ни повељу деспота Ђурђа Бранковића

³⁰ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1952) passim; Isti, *Studije*, 39–41, 81–117; V. Mošin, *Filigranologija*, 54–58; J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, 18; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 23.

Дубровчанима из 1445, већина јужнословенских повеља највећих димензија, потиче управо из босанских владарских канцеларија с краја XIV и из XV века.

*

Историјату димензија босанских исправа најсроднији је историјат њихових **маргина**, које су такође важно спољашње обележје сваког документа. Фактори који су утицали на распон маргина идентични су онима који су наведени и приликом разматрања димензија повеља и писама, уз један изузетак – стандардни фабрички формати папира нису могли утицати на ширину неисписаних белина. Остаје, дакле, значај цене материјала и свечаности документа.

Старије исправе имале су, по правилу уже маргине, јер су скупоћа и тежа доступност материјала биле фактори важнији од естетских квалитета. Белине се временом шире, поготово од XIV века. У свим овим карактеристикама можемо повлачити паралеле са димензијама босанских владарских докумената. Материјал постаје приступачнији владарима чији ранг у региону расте и који морају водити рачуна о јавној демонстрацији свог растућег угледа. Веома важну врсту такве јавне репрезентације представљају и исправе које проистичу из канцеларија владара. Широке и уједначене маргине сматране су, што је и данас често случај, одразом доброг естетског укуса, писарске вештине и репрезентативности документа. Управо зато неискоришћене површине пергаментa и папира временом расту и у средњовековним босанским канцеларијама. Од првобитне штедљивости у односу према материјалу, пред крај босанске самосталности долази се до више него очигледне лагодности, па чак и расипништва.³¹

Распони су, по правилу, били већи на свечанијим документима (уговорима, даровницама и завршним признаницама), махом пергаментним. Међутим, важно је напоменути да разлог томе није материјал као такав, већ тип докумената који су углавном били исписани на кожи. Иако је ширина маргина временом расла, њихова честа неуједначеност реметила је склад који је такво проширење требало да постигне. Главни несклад јављао се са десне стране, на местима где су се редови текста завршавали. Маргине су ту често биле неравне, каткад и упркос помоћним линијама повученим оловном писаљком или урезаним металним

³¹ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1948–1955) passim; *Isti, Studije*, 30–36.

стилусом. Другу неуједначеност изазивала је честа пракса остављања преобимног неисписаног простора испод последњег реда текста, чак и након пресавијања плике (код повеља са висећим печатом). На тај начин је заправо и доња маргина постајала арбитарна и нескладна. Разлог овој појави очито није само олакшано привезивање печата и немогућност даље употребе евентуално одрезаног комада, већ опет и она неумереност коју су у највећој мери испољавали обласни господари (и неки њихови писари), скоројевићи у владарском статусу, склони предимензионираности и расипништву, а каткад и са изразитим мањком укуса.

Када је реч о просечној ширини маргина (изузев доње која изразито варира и увек је највећа), оне се у категорији писама и мање свечаних повеља крећу око 15–30 mm, с тим што су у неким писмима и мање од 10 mm, па чак и непостојеће (махом десна маргина). У категорији свечанијих повеља, најчешћи распон је између 40 и 60 mm, али постоје и знатно веће маргине – нпр. у Томашевој повељи Венецији из 1450. године (бр. 277) и уговору о миру херцега Стјепана и Дубровника из 1454. (бр. 287) где се крећу око 70 mm. Уредност и уједначеност готово је неизоставна код горње и леве маргине, али то није случај са већ помињаном десном која је често неравна (поједина слова је прекорачују). Ипак, у најсвечанијим документима вештијих дијака, водило се рачуна и о десној маргини и њеном поштовању.³²

Доња маргина тешко се може назвати маргином. Прецизније би било назвати је неисписаним простором испод последњег реда текста. Сама маргина, у смислу граничне линије, испод текста углавном није ни повучена. Листови унапред припремљени за писање ретко су скраћивани. Независно од неисписаног простора који је преостао, углавном се приступало њиховој финализацији – овери печатом, посебно у XV веку када је, очито, однос према штедњи постао сасвим негативан, док се, са друге стране, развила наклоност према монументалности. Но, небрига је постојала и раније. Док су нпр. писари српских докумената углавном остављали сразмерно мали неисписани простор испод текста, он у Босни понекад, и то немали број пута, прелази и 100 mm (каткад и са савијеном пликом), а несразмерно је велик чак и код многих писама. Изузетак у том погледу су били само нижи племићи, који нису предмет нашег истраживања и који су, као

³² Г. Чremoшник, *Оригинални документи*, 131; *Isti, Studije*, 30–32. Поред поменутих примера, Чremoшник истиче и ширину маргина код Остоје (бр. 113) и Твртка II (бр. 186).

што смо већ навели, у недостатку материјала (тј. подлоге) за писање, каткад користили комаде туђих писама како би написали своја.³³

*

Водени знак (филигран) је спољашње обележје које се везује само за документе исписане на папиру. Приликом фабричке производње, на сито у коме се налазила смеша од које је папир прављен, стављана је метална жица са одређеном представом која би се, приликом сушења, оцртала у водени знак. Процес је први пут забележен у Италији у XIII веку, а касније је постао уобичајена пракса. О филигранима и филигранологији у јужнословенској дипломатици постоји релативног опсежна литература у којој се, као водећи аутори, истичу Владимир Мошин и Сеид Траљић.³⁴ Међу босанским документима, водени знак је присутан у 72 јединице сачуване у оригиналу, као и у једној јединици нејасног статуса примерка (писмо херцега Влатка кнезу Жарку). У овом домену, анализа се може вршити на око 18% укупног корпуса, односно на око 30% доступних оригинала, што представља значајан проценат.

Важност воденог знака своди се првенствено на могућност утврђивања порекла папира и његовог начелног датовања. Доступни подаци указују на то да је папир за потребе босанских канцеларија махом набављан из Италије, преко Дубровника. То се може тврдити за канцеларије Котроманића, Косача, Павловића и Влатковића, док би се за Хрватиниће могло претпоставити да су наведени материјал набављали и преко средњодалматинских градова (Сплита, Шибеника, Задра), а можда и из Аустрије, преко Угарске. За потоњу тврдњу немамо доказа услед премалог броја сачуваних примерака. Да су источнојадрански трговци увозили и продавали папир познато је и из нотарских аката, па се тако у инвентару једног задарског трговца сукном помињу и различите врсте папира.³⁵

Када је реч о хронологији, познато је да су се одређени водени знаци јављали у одређеном временском распону. Зато се они могу употребити за оквирно датовање докумената којима хронолошки део формуле датума недостаје.

³³ G. Čremošnik, *Studije*, 41–42; Н. Порчић, *Дипломатички обраци*, 25–27.

³⁴ V. Mošin, *Filigranologija*, 25–93; Isti, *Filigranološka problematika i papir Dubrovačkog arhiva*, HZ 29–30 (1976–1977) 51–59; V. Mošin – S. Traljić, *Vodeni znakovi XIII i XIV vijeka I–II*, Zagreb 1957; J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, 19–20. О српским филигранима више монографија и студија објавио је Радоман Станковић.

³⁵ J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, 18.

Међутим, ту треба задржати опрез, будући да су се старије залихе материјала могле користити и касније, када је филигран који носе већ изашао из употребе. Такође, код лошије сачуваних и слабо видљивих водених знакова, може се десити погрешна идентификација, пошто су се поједини знакови каткад само минимално мењали. У босанским канцеларијама већина исправа на папиру има сачувану датацију или се она може утврдити кроз историјски контекст или коришћењем канцеларијских и нотарских књига са којима су те исправе биле повезане, али у неколико случајева водени знаци могу бити од извесне помоћи. Нажалост, таквих примера је мало, а временски оквир коришћења одређених филиграна често је широк и непрецизан, те се често дешава да одговор на хронолошку дилему пре дају неке друге дипломатичке особености, било спољашње (најчешће печат) или унутрашње (специфичности или садржај формула).

Водени знаци су значајни и за датацију преписа и превода издатих на папиру, али је то питање које је од највећег значаја за будуће издаваче и реиздаваче дипломатичке грађе. Како се ми бавимо праксом босанских владарских канцеларија, уколико су ти преписи настали праксом странаца или након средњовековног периода они не представљају предмет нашег интересовања.³⁶

На поменута 73 оригинална папирна документа који нас првенствено занимају, сачувано је четрдесетак различитих филиграна од којих се приближно половина јавља само по једном, док се у преосталих двадесетак случајева знаци понављају. Важно је напоменути да велика већина сачуваних водених знакова потиче из XV века, а узрок томе је пракса употребе читавих табака за састављање исправа. Филигран се није простирао дуж читавог листа, већ само на једном његовом делу, па није могао бити сачуван уколико тај део није искоришћен за писање. Како смо већ рекли да је током XIV и почетком XV века демонстрирана извесна штедљивост у употреби папира, посебно када су писма у питању, и да су исправе исписиване на комадима листова исеченим по потреби (у „*custom*“ формату), није тешко разумети зашто су многи водени знакови остали несачувани. Највећа штета овакве праксе, која се срећом може премостити постојањем других изворних података, је чињеница да је управо у том периоду

³⁶ Неки преписи су скоро савремени (нпр. бр. 376), али нису аутентични производи босанских владарских канцеларија.

формула датума у писмима била недоследна и да често није, делом или у целисти, садржавала хронолошке податке.³⁷

Већина филиграна који се јављају у производима босанских канцеларија, среће се и у савременим документима дубровачке и српске провенијенције. Такође су нам познати и из Брикеовог каталога водених знакова, на основу кога се може утврдити и хронолошки распон њихове употребе. Он се, у највећој мери, поклапа са подацима добијеним анализом изворника и коришћењем друге литературе. Најчешћи симболи укључују куглу са крстом (1360–1375), сидро или рог (1387), три брда са највишим средњим врхом (1392–1441, 1458), две кугле на штапу (1397–1399), две пасје главе (1414), змајева глава (1416), шестолист (1423–1437), три брда у кругу (1438–1443), анђео (1445), три брда са крстом на средњем врху (1450–1466), теразије тј. вага (1453), три мала брда (1454–1455), звоно (1461–1466), велико унцијално слово М (1464–1468), велико унцијално слово R (1465–1468), теразије у кругу (1466–1469, 1493), два укрштена мача (1466), куле (1466, 1470), трозуба круна са митром (1467–1468), маказе (1467–1468), шешир (1468–1478), кључ (1468), рука (1482), теразије у четири полукруга (1488). Остали знаци, сличних мотива, јављају се само по једном. Према Брикеовим подацима, ради се о филигранима медитеранског, махом италијанског порекла.³⁸

Из наведених података може се утврдити да је највише водених знакова сачувано из раздобља друге половине 1460-их година тј. да су они у највећој мери присутни на низу експедиторија Косача везаних за пријем наслеђа херцега Стјепана. Такође је јасно да су у исто време у употреби били бројни различити филигранни, а неколико примера указује на већ поменути могућност да се неки знаци могу срести и изван матичног периода употребе. Тако мотив теразија у кругу срећемо у континуитету од 1466. до 1469. године, али и четврт века касније (1493). Три брда са највишим средњим врхом су у употреби у Босни барем пола века (1392–1441), а местимично се јављају и касније (1458). Стога, још једном треба позвати на опрез када је у питању коришћење филиграна за датовање докумената. Само довољно велик узорак ствара простор поузданије закључке. Са

³⁷ V. Mošin, *Filigranologija*, 25–93.

³⁸ C. M. Briquet, *Les filigranes: dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600* I–IV, Leipzig 1923. (према електронском издању на: <http://www.ksbm.oew.ac.at/scripts/php/BR.php>); V. Mošin – S. Trajčić, *Vodeni znakovi XIII i XIV vijeka* I–II, Zagreb 1957.

друге стране, констатовали смо да је значај филигранологије за одређивање хронолошког оквира босанских докумената прилично мали и ограничен, па недоследности на које смо указали нису од веће важности.

*

Након што смо стекли увид у све особености материјалâ који су представљали физичку подлогу докумената (оних на којима су исправе писане), треба размотрити и питање другог материјала – писаћег (оног којиме су исправе писане). Као што је то случај са практично свим средњовековним канцеларијама и скрипторијумима, и у Босни се за писање користило искључиво **мастило (тинта, чрnilo, inchiostro)**, прављено мешањем воде са биљним или минералним тварима (чађ, угаљ, биљни и минерални пигменти, смола, минералне соли, металне руде).³⁹

За разлику од подлоге која је зависила од типа и свечаности документа, то није био случај са мастилом. Ниједна стандардна боја није сматрана репрезентативнијом од друге или специјално намењеном за одређене врсте исправа, садржаја или формула. Избор нијансе мастила диктирали су пука доступност (тј. место настанка документа) и пракса одређене канцеларије или писара. Једини изузетак од тог правила је употреба црвеног (киноварног, циноберског) мастила, које се јавља у 18 оригиналних босанских краљевских повеља и једном писму. У време формирања краљевске канцеларије Твртка I (око 1377), из Србије је пренет византијски обичај исписивања појединих речи и формула црвеном бојом, како би се исправи дао свечанији изглед и подвукло учешће сувереног владара у њеном настанку. О тој пракси, међутим, више речи биће нешто касније.

У већини јужнословенских канцеларија било је, као основно, заступљено мастило црних, смеђих и сивих нијанси. Боја и њен интензитет зависили су од материјала, махом минералних, од којих је мастило прављено и од њиховог међусобног односа. Црна боја је највероватније имала висок проценат чађи или угља, док су смеђа мастила која су временом почела попримати рђаву или сиво-рђаву нијансу вероватно имала знатан проценат бакарних минерала. У босанској

³⁹ С. Станојевић, *Студије XXI*, 227–228; Z. Kulundžić, *Knjiga o knjizi I*, 521–523, J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, 26; В. Божићевић, *Писменост у БиХ*, 51–53; *ЛССВ*, 277–278 (Б. Тошић), 581–582 (И. М. Ђорђевић).

канцеларији, међутим, велику учесталост има и употреба плавог мастила, углавном тамнијих нијанси. Та смеша је, по свему судећи, била домаћег порекла, будући да није у већој мери коришћена нигде другде у региону. Њен хемијски састав није лако утврдити, али он вероватно укључује некакву смолу или минерал плаве нијансе, вероватно из групе метала или једињења која их садрже. Дубровчани су, са друге стране, увек користили смеђе мастило, углавном неинтензивних нијанси. Док су црна, смеђа и плава боја вероватно изворне, не превише измењене временом, за сиву и рђаву (смеђе-бордо), које се најређе срећу, то не можемо са сигурношћу рећи. Сиве нијансе могле су настати оксидацијом, испирањем и другим хемијским променама поменуте три основне боје, али није искључено да су постојала и изворно сива мастила, са високим процентом одређеног метала.⁴⁰

Када се анализира нешто више од 200 доступних оригинала може се утврдити да је у босанским канцеларијама доминатно смеђе мастило различитих нијанси присутно у око 100 примерака (око 43%), доминантно плаво у око 75 (око 32%), доминантно црно у око 50 (око 21%), а сиво у око 10 (око 4%) примерака. Само један примерак, Борићев фалсификат настао у XIII веку (бр. 1) има смеђе-рђаву нијансу мастила. Иако смо навели да има око 215 доступних оригинала који се једини могу у целости анализирати, број инстанци је нешто већи, пошто су одређени документи исписани од стране више личности или са два различита мастила. Такви случајеви нису чести, али постоје и везани су обично за допуне првобитног нацрта или за додате својеручне потписе. Тако је пет докумената, исписаних тамноплавим мастилом у Босни, вероватно у Дубровнику допуњено смеђим или црним мастилом (бр. 113, 240, 241, 345, 350). Исти случај је и са једним документом који је у основи сив, али има смеђе допуне (бр. 335) и са једним смеђим допуњеним мастилом плаве боје (бр. 289). Такође, потпис херцега Петра Балше (1509) исписан је црним мастилом у Калнику, на бланко папиру, а признаница која је накнадно састављена у Дубровнику мастилом бледо-смеђе боје (бр. 400).

⁴⁰ С. Станојевић, *Студије XXI*, 227–228; М. Вркović, *Isprave*, 30; *ЛССВ*, 581–582 (И. М. Ђорђевић); Е. Kurtović, *Sandalj Hranić*, 378. О мастилима коришћеним у Србији видети у: Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 33–36.

Утврдили смо да смеђа боја доминира, а њену доминацију учвршћује и чињеница да су неке јединице, махом признанице из XV века, настале у Дубровнику у коме је коришћено готово искључиво мастило те боје. Није искључено и да су неки други, старији документи, такође тамо настали. За неке из XIII века то је и утврђено (бр. 5, 6).⁴¹ Међутим, важно је приметити да су примерци исписани плавом бојом готово сигурно настали у Босни, а не изван ње, или барем у присуству неког дијака из Босне (ово помињемо у вези са потенцијалним изузетком од овог правила – концептом уговора Твртка I и Дубровника из 1387. кога је дубровачки нотар Видош са Корчуле исписао плавим мастилом⁴²). Тиме би се потврдило постојање једне чисто босанске специфичности у канцеларијској пракси.

Независно од дубровачког утицаја, у најранијем периоду у босанским канцеларијама доминира мастило смеђе боје разних нијанси. Оно је водеће до око 1300. године, када доминацију преузимају мастила тамних боја (црно, изразито тамно-смеђе), задржавајући начелан примат у раздобљу од 1305. до 1390. године. Од времена проглашења Босне краљевством, ниједна боја мастила не успева да задржи потпуну надмоћ над другима. Равномерност је посебно изражена током већег дела XV века, бар када се посматра Босна у целини. Неке, тенденције је, ипак, могуће приметити и на општебосанском плану. Тако се нпр. сиве и сиво-смеђе нијансе посебно срећу у периоду 1391–1400. Смеђе мастило, углавном тамнијих нијанси, са мање сивих примеса и бледих тонова, јавља се у дугом распону од 1400. до 1509. године. Црна и црно-сива боја заступљене су у раздобљу од 1419. до 1497. године, а изразито се интензивно користе на крају XV века (1478–1497). Мастило плаве боје, углавном тамнијих нијанси, присутно је у Босни од 1382. до 1469. године. Први га уводи логотет Владоје, писар пореклом из Србије, али га користи само једном. Притом, оно у српским (рашким) канцеларијама није одвише заступљено, а код других суседа га нема уопште, те га треба сматрати домаћим, босанским производом. Плава боја се интензивно користи од 1397. године и по учесталости употребе долази у равн са до тада

⁴¹ J. Vrana, *Tko je pisao najstarije dubrovačke ćirilске isprave*, Slovo 6–7–8 (1957) 311–334.

⁴² G. Čremošnik, *Ugovor između kralja Tvrtka I i Dubrovnika*, 123–127.

доминатним смеђим и веома заступљеним црним мастилом. У неким раздобљима чак стиче и примат.⁴³

Након што су размотрене опште особености употребе мастила у дипломатичкој пракси средњовековне Босне, треба узети у обзир и неке појединости. На првом месту је важно изнова напоменути да три или четири основне боје мастила које смо поменули не подразумевају једну варијацију сваке од њих. Напротив, број различитих нијанси је изузетно велик, што може значити да је постојало пуно врста мастила различитог порекла производње, мада су и неке идентичне врсте могле, током вековног излагања разним атмосферским и другим приликама, попримити различит појавни облик. Фина анализа мастила могла би се извршити само хемијским и физико-хемијским путем, што ми нисмо у могућности учинити. Стога се може навести само оквиран однос светлијих и тамнијих нијанси у оквиру сваке од боја.

Тако код плавог мастила доминира умерено тамноплава боја, док је мањи број инстанци плаво-сивкаст или изразито тегет (вуче на црно). Код црног мастила готово се никада не јавља веома интензивна нијанса – практично сва црна мастила имају примесе сивила, које може бити последица изблеђивања током времена, или примесе тамносмеђе боје. Код смеђих мастила, доминирају она тамније нијансе (преко 50 инстанци), док бледосмеђих примерака има двадесетак. Преостале јединице исписане су неутралним нијансама смеђе или у њима долази до истовремене појаве тамније и светлије нијансе (што може бити резултат трошења мастила, испирања или оксидације). Сива боја, као што смо већ напоменули, можда никада није ни постојала, већ је продукт хемијских и физичких процеса. У корист те тезе ишла би чињеница да у готово свим примерцима исписаним изразито сивим мастилом постоје елементи који би могли указати да је првобитна боја била црна, плава или изразито тамносмеђа.

Друга важна напомена даје локални тон већ описаним општим тенденцијама при употреби мастила. Наиме, иако су одређене боје у највећој мери коришћене у једном конкретном периоду, бар када се посматра Босна у целисти, распон њихове употребе може се каткад додатно прецизирати. Неке канцеларије (или, прецизније, писари) су у одређеним периодима најчешће користиле мастило

⁴³ Уп. Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 33–36.

једне одређене боје. Стога се могло десити да два писара савременика у истој или различитим владарским канцеларијама пишу мастилом различитих боја и/или нијанси. Наравно, неретко се дешавало и да исти дијак користи више боја мастила током своје каријере. Ако би се, притом, у обзир узеле и нијансе, дошло би до даљег усложњавања, па бисмо се могли приближити тврдњи да је скоро сваки документ исписан јединственом врстом мастила.⁴⁴ Пошто смо вековима удаљени од времена настанка босанских владарских исправа из средњег века, тешко је оценити колико су се брзо трошиле залихе мастила, колико је оно разблаживано и колике је физичке и хемијске промене трпело током столетног чувања.

Улажење у детаљну статистику превазилазило би оквире овога рада, па ћемо поменути само неке примере из праксе до којих дошли анализом оригинала. Тако нпр. плаво мастило у највећој мери (мада не увек) користе следећи дијаци: аноним краљице Грубе, Стипан Добриновић, аноним краља Остоје, Радосав, Радивој Христић (канцеларија Котроманића); Прибисав Похвалић, Вукман Југовић, Божидар, Радивоје и Радоје Добришевић, Владислав, Ивко, Вукосав, па и сам херцег Владислав Херцеговић (канцеларија Косача); Остоја и Иван (канцеларија Павловића). Наведени су само они писари који су написали барем два документа исписана разним варијантама плавог мастила.⁴⁵

Када се посматрају канцеларије, највећи број оригиналних јединица исписаних плавим мастилом имају Косаче (39 примерака – 53% плавих инстанци), затим Котроманићи (23 – 32%), Павловићи (9 – 12%) и, на крају, Николићи (1 – 1%) и Боровинићи (1 – 1%). Девет примерака (12%) је из XIV, а 64 (88%) из XV века. Међутим, да би се добила тачнија слика потребно је утврдити и однос укупног броја примерака и однос оних исписаних плавом бојом у оквиру једне породице. Имајући то у виду, плаво мастило се јавља у 43% исправа Павловића, 29% исправа Косача и 14% исправа Котроманића.⁴⁶ Ако би се из укупног броја докумената једне владарске породице екстраховали преписи и преводи, горњи проценти би били још прецизнији. Иста статистика би се могла урадити и за друге

⁴⁴ Знамо да су Косаче понекад куповале мастило од Дубровчана, и то исто оно које се користило и у дубровачким канцеларијама (Е. Kurtović, *Sandalj Hranić*, 378).

⁴⁵ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1952) passim.

⁴⁶ Отуда и Чremoшникова тврдња да је плаво мастило било карактеристично за канцеларије Павловића. Видети: G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1951) 89–118.

боје мастила, уз напомену да би се морало водити рачуна о примерцима исписаним у две или више боја, било од једне било од више руку.

*

Посебно треба размотрити употребу **црвеног мастила (тзв. киноварних слова)** у босанским владарским исправама. То мастило никад није коришћено за исписивање целих докумената, већ само одређених формула, речи или појмова. Специфичну боју добило је додавањем посебног пигмента – цинобера (иначе, живиног сулфида) у тинтну смесу. У Византији је било првенствено резервисано за владарев својеручни унос, било да се радило о неколико важних појмова (пре свега о формули λόγος-а) или о потпису. Док је црвено мастило било резерват сувереног владара, дотле је зелено било резервисано за патријарха. Из византијске праксе, овај обичај се сразмерно рано, са стицањем пуне самосталности, пренео у Рашку, односно Србију. Када се 1377. Твртко I крунисао за краља Срба и Босне, довео је у своју канцеларију првог босанског логотета – Владоја из Србије. Владоје је у Босну пренео бројне особености српске дипломатичке праксе, међу којима је била и употреба киноварних слова.⁴⁷

Црвена слова се у босанској дипломатичкој пракси јављају у периоду 1378–1461 и, као што се то може и претпоставити, присутна су искључиво у краљевским исправама династије Котроманића. Док су поједини обласни господари, што путем узурпације регалних права, што тражењем дозволе од страних владара, успели да обезбеде себи употребу црвеног воска на печатима (иако је и то био краљевски резерват), дотле се црвеним мастилом користе само краљевски дијаци.⁴⁸ У том домену, узурпације права суверене власти у Босни није било. За то, можда, постоји и одређено оправдање. Црвени восак је посматран само као одраз самосталности, и то и на Истоку и на Западу, а црвено мастило као одраз вишег хијерархијског степена суверености. Зато су неки жупани, војводе и херцеги сматрали да имају право да користе такав восак, али су задржали свест о томе да је употреба киноварних слова искључиво право краљева Срба и Босне.

⁴⁷ С. Станојевић, *Студије* XIII, 24, 26–29; Исти, *Студије* XXI, 227–228; Г. Ћремошник, *Студије*, 47; *ЛССВ*, 277–278 (Ђ. Тошић), 581–582 (И. М. Ђорђевић); Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 34–36. Ћремошник је сматрао да је за ову праксу Твртко морао тражити дозволу угарског краља Лајоша, али то није извесно (Г. Ћремошник, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 120).

⁴⁸ Г. Ћремошник, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 120, 122–124, 128, 138–139, 148–152, 155, 158–159, 174–175, 179, 184, 186, 190, 192–193; *Isto* (1955) 138–142, 144–145; Исти, *Студије*, 47, 76–80.

Сачувано је свега 19 босанских владарских докумената у оригиналу у којима је посведочена употреба црвеног мастила (4,7% корпуса и 7,4% оригинала). У 18 случајева ради се о свечаним уговорним и даровним повељама, а само једном о писму, и то из најраније фазе ове праксе (1380 – бр. 53). Није искључено да је босанских исправа (повеља), са киноварним словима било још, али оне нису сачуване у оригиналу, па се то не може поуздано утврдити. Преписи Никше Звијездића, у којима он арбитрарно боји неке делове докумената у црвено, не смеју се узимати у обзир, јер постоје оригинали који сведоче о томе да се радило о Никшином маниру, а не о верном преношењу оригинала.⁴⁹ Такође, не треба очекивати да су две повеље Стјепана II Дубровчанима с почетка XIV века (1332, 1333) имале киноварна слова, јер се такав обичај није практиковао у Босни у том раздобљу. Према расположивим описима данас изгубљене повеље краља Остоје Хрвоју Вукчићу (1400), ни у њој није било речи и слова исписаних црвеним мастилом. Са друге стране, уколико је заиста постојала Тврткова диплома Котору из 1380-их година, коју је на словенском језику написао Владоје, она је вероватно имала делове у црвеној боји.⁵⁰

У Владојево време постојала је релативна правилност у употреби киноварних слова за иницијал, одређене речи (*краль, краљевство, село* – у даровницама), за почетна слова израза којима почињу ставке (нпр. *такожде, и тому, и потомъ, по семже, ить*) и за владарев потпис. Временом, почињу да се јављају неуједначеност и произвољност у овој пракси. Црвеном бојом се све ређе исписују целе речи тј. конкретни појмови (нпр. у бр. 135, 280), а знатно чешће само почетна слова. Понекад се на тај начин пишу иницијали и инвокациони крстови, понекад читави први редови и уводне формуле, некада већи делови основног текста (нпр. бр. 280), а некада само потпис или конскрипција.⁵¹ Неколико пута се среће и накнадно бојење (дописивање) црвених слова преко већ исписаних основном бојом (црном, смеђом, плавом). У таквим случајевима,

⁴⁹ У Никшиној делатности уопште, видети: М. Решетар, *Никша Звијездић, дубровачки српски канцелар XV вијека*, Глас СКА 169 (1936) 169–209.

⁵⁰ С. Новаковић, *Повеља краља Стјепана Остоје војводи Хрвоју и сину му Баоши, године 1400. 8. децембра*, Гласник СУД 23 (6) (1868) 48–53. О Которским фалсификатима видети у: С. Станојевић, *Студије XXV*, 26–32; М. Маловић-Ђукић, *Кнез Павле Раденовић и Котор*, Земља Павловића : средњи вијек и период турске владавине (зборник радова са научног скупа Рогатица, 27–29. јуна 2002), Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 203–204; Ћ. Бубало, *Писана реч*, 269–270.

⁵¹ Уместо краљевог потписа, Новак Гојчинић црвеним мастилом исписује белешку о конскрипцији (бр. 135).

углавном се преко малих слова исписују велика, како би се истакла. На тај начин се идеја о свечаном дојму значајнијих исправа босанских суверена у извесној мери обесмишљава, будући да цео документ одише неуједначеношћу. Једини доследни принцип је био да се цинобер користи искључиво за наменски најсвечаније краљевске словенске исправе. Ради се, дакле, само о уговорима и даровницама већег формата и то само онима написаним на словенском језику. Латинских примерака нема пошто босанске латинске исправе нису за узор имале српске предлошке.

Једино писмо у чијем се потпису јавља скраћени црвени потпис потиче из 1380. године (бр. 53). Од те праксе се убрзо одустало, па више не срећемо ниједно писмо са киноварним словима. Црвено мастило остаје резервисано за повеље. У три јединице (све припадају краљу Остоји), оно је присутно само у потпису (бр. 113, 114, 116), док се у преосталих 15 (бр. 51, 52, 56, 62, 89, 103, 104, 135, 190, 225, 256, 259, 261, 280, 312) среће на више места у повељи. Четрнаест аката издато је Дубровчанима – поменуто писмо (1380), 12 уговора и једна гарантна изјава (1398 – бр. 113). Сви велики уговори о односима Босне и Дубровника (из 1378, 1392, 1399, 1405, 1421, 1444. и 1461) имају црвена слова, као и неколико других важних повеља уговорног или уговорно-даровног типа (из 1382, 1387, 1399, 1433. и 1451). Преосталих пет повеља са киноварним словима представљају даровнице власти – Тврткова повеља Хрвоју (1380 – бр. 52), Дабишине Семковићима и ћерки Стани (1395 – бр. 103 и 104), те Томашеве Доротеји Благајској и синовима Иваниша Драгишића (1446 – бр. 259 и 261). Већ смо рекли да се у описима изгубљене Остојине повеље Хрвоју (1400) употреба црвеног мастила не помиње, док не знамо какав је случај био са оригиналима даровних повеља краљева Дабише и Твртка II, које је интерполисао Иван Томко Мрнавић.⁵²

Када се погледа статистика писара који су користили црвено мастило, јасно је да је та пракса била присутнија у ранијем периоду краљевства, као и да поновни узлет доживљава уочи пада средњовековне босанске државе (посебно у време краља Томаша). Логотет Владоје написао је до четири исправе са

⁵² G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 120, 122–124, 128, 138–139, 148–152, 155, 158–159, 174–175, 179, 184, 186, 190, 192–193; *Isto* (1955) 138–142, 144–145; P. Anđelić, *Originalni dijelovi*, 347–360.

киноварним словима (бр. 51, 52, 53, 56)⁵³, дубровачки нотар Видош једну (бр. 62, концепт), Томаш Лужац три (бр. 89, 103, 104), Стипан Добриновић две (бр. 113, 114), Хрватин једну (бр. 116), колико и Новак Гојчинић (бр. 135), Владић (бр. 190) и Павле (бр. 225), Рестоје Милохна две (бр. 256, 280), колико и Твртко Секуловић (бр. 259, 261) и, најзад, дијак Бранош једну (бр. 312). Важно је напоменути да, вероватно, ниједан од ових писара није увек користио црвено мастило. За већину њих то је и доказано. Владоје је, осим једног, сва писма писао мастилом неке од основних боја, а исто важи и за Лушца. Стипан Добриновић је свечане латинске исправе састављао без црвене боје. Новак Гојчинић и Владић су свечане исправе краља Стјепана Остојића написали без употребе цинобера, а Бранош је само главну, репрезентативну повељу коју је Стјепан Томашевић издао Дубровчанима (од укупно пет) сачинио уз употребу киноварних слова. Док је изостанак црвеног мастила из латинских и исправа мањег формата (било да се ради о повељама или писмима) одраз доследности, дотле није јасно зашто су писари Новак и Владић свечане исправе писали час са, а час без употребе цинобера. Можда зато што у датом тренутку нису располагали таквим мастилом? Било како било, управо ти примери сведоче о недоследном спровођењу обичаја преузетих из српских канцеларија.

*

У спољашња дипломатичка обележја спадају и **украси** на исправама. Они су каткад израстали из знакова који су имали другу, конкретнију улогу, а каткад су представљали сасвим самостално средство за додатно истицање свечаности и естетике одређеног документа. Босански владарски документи не могу се подичити великим бројем украсних елемената, мада се и они повремено јављају, посебно на важним уговорним и, у мањој мери, даровним повељама. Монументалност, којој су босански владари тежили, истицана је превасходно другим средствима – необично великим печатима, великим форматима коришћеним за подлогу, употребом црвених слова (код Котроманића) итд. У естетске оцене, какве је давао Чремошник, нећемо улазити, али се, у извесној

⁵³ У повељи Хрвоју Вукчићу (бр. 52) можда је само написао делове исписане киноваром.

мери, могу коментарисати питања ауторства украса и вештине писара који су их исписивали.⁵⁴

Најчешћи украси у босанској дипломатичкој пракси били су везани за инвокациони крст, увећање и посебно истицање појединих слова (углавном иницијалних), употребу већ поменутог црвеног мастила, потписе и тзв. знакове за затварање текста. Украсну улогу имали су и неки други, већ обрађени елементи, попут величине подлоге, ширине маргина итд. Као што је речено, многи од горе наведених елемената нису у основи украси, већ имају своју самосталну улогу. Тако је инвокациони крст симболички део формуле инвокације, киноварна слова имају јасно идеолошко порекло и (каткад) садржај, калиграфски потписи такође су део византијске праксе пренете из Србије, а „знакови за затварање“ имали су улогу да онемогуће касније додавање текста, односно да отежају фалсификовање и интерполисање. Да су ови елементи, тј. бар неки од њих, имали и свој украсни карактер сведочи и чињеница да су они били украшени само у значајнијим и свечанијим повељама, а не и у оним мањег значаја и у писмима.⁵⁵

Када је реч о симболичкој инвокацији у форми крста она је веома чест елемент у босанским словенским исправама. Са друге стране, христогорам у форми ИHS посведочен је само у једној латинској повељи (бр. 290). Крст симболичке инвокације, као почетни знак бројних повеља и писама био је на много начина погодан за украшавање. Међутим, озбиљније увећаних крстова има мало, а оних калиграфски исцртаних још и мање. Најчешће се радило о цртаријама малих димензија, исписаним у једном или два потеза пера. Украшених примерака има, али се заиста велики и калиграфски исцртани крстови јављају у свега седам примерака из XV века и то само у канцеларијама Котроманића (3 инстанце – бр. 256, 259, 261), Павловића (3 инстанце – бр. 235, 244, 248) и Косача (1 инстанца – бр. 231). Чремошник је сматрао да је крст на потврдној повељи Стјепана Вукчића из 1435. (бр. 231) на празном листу пергамента исписао дубровачки словенски канцелар Никша Звијездић.⁵⁶

Увећана слова јављају се сразмерно често, али ни она углавном нису посебно репрезентативна. Поред пуког украса, служила су и за истицање

⁵⁴ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1948–1955) passim.

⁵⁵ В. Радосављевић, *Техника старог писма и минијатуре*, Београд 1984.

⁵⁶ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 281–282.

појединих имена (личних и географских), идеолошки значајних појмова (титуле, наслови) и тематских целина (ставки) унутар документа, замењујући пасусе.⁵⁷ Учесталост увећавања иницијалних слова била је сразмерно једнака и код ћирилских и код латинских исправа, док су остали делови текста нешто чешће увећавани у латинским документима. Истицање појединих термина и почетних слова израза у ћирилским повељама заступљеније је од XV века. Често је нпр. било истицање слова М у првој речи девоционе формуле (*Милошћу Божјом*). Оно се среће у бројним примерцима, претежно насталим средином наведеног столећа.

Иницијално слово често је покривало два или више редова текста и исписивано је углавном уставним писмом (у словенским) или стилизованом капиталом или унцијалом (у латинским исправама). Најчешћа иницијална слова била су латинична N, S и I, као и ћирилична В и СД. Образложење овакве тенденције је јасно – радило се о првим словима израза који су најчешће долазили на почетку исправа (*Nos, Stephanus, In, Va, Gm*). Степен увећавања је варирао, али је заиста калиграфски израђених иницијала било веома мало – мање од 10 инстанци, опет у канцеларијама Котроманића и Павловића, али, у овом случају, и Хрватинића (нпр. бр. 59, 73, 121, 125 итд.).

У неким повељама читав први ред текста исписиван је увећаним (већим или вишим) словима, у ћирилским исправама понекад и црвеним мастилом, а у латинским уз исписивање издужених и окићених хаста (вертикалних потеза пера – нпр. бр. 59, 73). У одређеним случајевима, посебно када је реч о доследном увећавању усамљених графема, могло се радити и о стилу писара или некаквој регионалној ортографској карактеристици (нпр. хумско *јер*, специфично писање ћириличног слова *и* и слично). Црвена слова се, као што је већ истакнуто јављају у 19 оригиналних примерака и концепата. Потписи исписивани већим словима у ћирилским повељама, обичај су преузет из Србије, иако се и раније среће пракса извесног увећавања завршних формула (нпр. бр. 20). Велики потписи писани су углавном дуж читавог реда, уставним писмом, уз употребу специфичних украсних лигатура. У босанским канцеларијама, они нису доследно исписивани црвеним мастилом (нпр. бр. 146). Пракса увећаних потписа није се примила у писмима, па

⁵⁷ Пасуси се јављају ретко и то тек у признаницама насталим око половине XV века (нпр. бр. 237, 240, 241, 243, 344).

је сачувано само једно у коме се такав потпис среће. То је, уједно и једино писмо у коме се срећу киноварна слова, а одаје дојам недовршености (бр. 53).

Знаци за затварање реда не срећу се пуно пута, већ само у неколико важнијих уговорних и даровних повеља. Углавном се радило о астерисцима и низовима малих завијутака (вињета) налик на грчки акценат циркумфлекс, на знакове за понављање (-II-) или на положена латинична слова S. Њима се онемогућавало дописивање нежељених садржаја у неисписани простор документа, тј. измена делова правног чина. Радило се о једној од тадашњих превентивних мера против фалсификовања и интерполисања исправа. Слични знаци некада су се користили и у чисто украсне сврхе, јављајући се изнад првог реда и другде.⁵⁸

*

Важна спољашња обележја сваког документа представљају и поједина материјална и симболичка **средства овере**. У таква средства убрајамо печате (материјална-симболичка), хирографе, нотарске знакове и знамења (симболичка). Средства овере која су везана за формулар (укључујући текстове нестилизованих и стилизованих потписа, формуле заклетве, сведока, короборације и конскрипције, као и поредак тих формула), биће обрађена у поглављу о унутрашњим обележјима босанских владарских докумената.

Нотарских знакова на босанским исправама нема, што сведочи о томе да их, по правилу, нису састављали номици, нотари и друга лица која су имала „јавну веру“, већ личности које су радиле пре свега за аукторе, а веома ретко за дестинатаре.⁵⁹ Одређени број исправа јесу писали дубровачки канцелари, па и нотари, али они нису за собом остављали нотарски знак. Ознаку најближу томе представља један једини сачувани **хирограф** у босанској дипломатици – на трећој повељи бана Нинослава (бр. 5) коју је сачинио дубровачки нотар Паскал. Он је написао две идентичне исправе – по једну за Дубровник и Босну, а на средини исписао хирограф у форми нанизаних слова абецедне. Затим је, како је обичај

⁵⁸ Детаљне описе украса у свим њему доступним оригиналним исправама, дао је Чремошник. Видети: Г. Чремошник, *Bosanske i humske povelje* (1948–1955) passim. Уп. Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 36–39.

⁵⁹ О приватно-правним исправама и нотаријату у средњем веку на простору Балкана видети: М. Костренчић, *Fides publica (јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века*, Београд 1930, 71–93; Ђ. Бубало, *Српски номици*, Београд 2004; Исти, *Писана реч*, 166–184.

налагао, дуж (тј. по средини) тог низа слова пресекао пергаментни лист на два дела истог садржаја. Свака уговорна страна задржала је по примерак, а спајањем оба примерка комплетирао би се и хирограф, што је била својеврсна мера заштите, овере и гаранције аутентичности.⁶⁰ Босански писари, са своје стране, никада нису примењивали ни ову технику јер је њихово виђење гаранције аутентичности и веродостојности почивало на печату и на обичајном праву израженом и отелотвореном кроз текст формула. Штавише, како је одмицао средњи век, хирографи су постајали неприхватљиви као средство овере.

Знамења (зламениџ) су, природно, била део ликовне представе изгравиране на владарским и властеоским типарима. Међутим, понекада су, у недостатку печата, исцртавана пером и мастилом. Ради се о хералдичким мотивима који су представљали амблем (грб) одређене породице. У босанским канцеларијама знамо само за један такав пример, уцртан на Санковом писму Дубровчанима. Уместо печата, на писму се налази цртарија клупе за штављење коже, која је касније посведочена као грб Санковића, можда у смислу монограма Хума, као њихове области. Није сасвим јасно да ли је у оквирима босанске државе деловао и Тврдислав Угљеша, на чијем се писму, упућеном такође Дубровнику, налази цртеж бивоље главе.⁶¹ Понекада се и печат називао „зламенитим“ (тј. грбовним), а у другој половини XV века чак се термин *зламениџ* почео користити да индиректно означи печатњак или његов отисак. Необичан случај представља један пример из српске дипломатичке праксе. Наиме, писар великог кнеза Војислава Војиновића, уместо да направи отисак типара свог господара у воску, једноставно је нацртао дотични типар, са све дршком (ручицом). Хералдички елементи и легенда су изостали, пошто цртарија показује само тело печатњака. Да су печатњаци заиста тако или слично изгледали, сведочи, између осталог, и у Задру пронађени типар бана Павла I Шубића са почетка XIV века.⁶²

Међу спољашњим средствима овере највећу пажњу свакако треба посветити **печатима**, којима се, као посебна дисциплина помоћних историјских

⁶⁰ С. Станојевић, *Студије XXIV*, 4, 12; Г. Чремошник, *Хирографи у српској дипломатици средњег века*, Годишњак Скопског филозофског факултета 4 (1940) 207–213; *Isti, Bosanske i humske povelje* (1948) 118–124; *Зборник ћириличких повеља и писам*, 153–155. Постоје трагови нотарског знака.

⁶¹ С. Станојевић, *Студије XXIV*, 11; Г. Чремошник, *Студије*, 46, 55–56; *ЛССВ*, 131–133 (С. Ћирковић – С. Рудић).

⁶² Г. Чремошник, *Студије*, 55–56; Ј. Белошевић, *Pečatnik hrvatskoga bana Pavla I Bribirskog iz Zadra*, *Diadora* 3, Zadar 1965, 159–167, T. I–V.

наука бави сигилографија (сфрагистика). Печати су најчешћи и најважнији корпоративни елемент средњовековних аката. Они су сматрани есенцијалним за валидацију и аутентификацију докумената и стога сигилографија спада међу најпроучаваније области о којима постоји опсежна литература. То важи и за средњовековне босанске печате. Имајући у виду да се до XII–XIII века пракса печатења проширила на читаву Европу, чак и међу особама на средњим и нижим ступњевима друштвене хијерархијске лествице, није зачуђујуће што на већини сачуваних босанских владарских исправа постоје трагови печата. Они су некада присутни у целости, некада су оштећени, а некада сведени на минималне трагове (мрље од воска, прорези, остаци врпце). Приликом испитивања печата и њихових одлика узимали смо у обзир оригинале (имајући у виду како њихово физичко стање, код доступних и описаних примерака, тако и помене печатења у самом тексту) и преписе са регистрованим поменима овог средства овере. На остале документе мора се, али без веће бојазни да би се могло погрешити, применити аналогија.⁶³

Анализом и аналогijом се најпре могу утврдити неке најопштије чињенице везане за сигилографску праксу у средњовековној Босни. Иако се на Кулиновој повељи (на свим примерцима), као и на фалсификату бана Борића не налазе трагови печатења (иако се у потоњем печат помиње), најкасније почев од 30-их година XIII века печати су присутни на практично свакој босанској владарској исправи. Изузеци су искључиво записи и исправе ниже властеле, а у случају нашег корпуса белешке посланика Косача и повеље наследника Браила Тезаловића. Поред њих, печат недостаје и на писму херцега Влатка Херцеговића кнезу Жарку Влатковићу (бр. 344), али није познато да ли је то писмо уопште оригинал и на који је начин уручено.⁶⁴

⁶³ Основна литература о печатима: I. Boynichich, *Tvartko boszniai bán pecsetje*, *Archaeologiai értesítő* 12, Budapest 1878, 382–384; А. Ивић, *Стари српски печати и грбови. Прилог српској сфрагистици и хералдици*, Нови Сад 1910; Th. Ilgen – E. Gritzner – F. Friedensburg, *Sphragistik : Heraldik : deutsche Münzgeschichte*, Leipzig 1912²; W. Ewald, *Siegelkunde*, München 1914; С. Станојевић, *Студије* XVI, 1–26; М. Костренчић, *Fides publica*, 93–114; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1948–1955) passim; Isti, *Dubrovački pečati srednjeg vijeka*, *Anali Dubrovnik* 4–5 (1956) 31–47; Isti, *Studije*, 45–117; P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1970; B. Zmajčić, *Heraldika, sfragistika, genealogija*, Zagreb 1971; *ЛССВ*, 510–513 (Д. Синдик); Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 209–236.

⁶⁴ G. Čremošnik, *Studije*, 46–49.

Друга општа карактеристика је материјал. У Босни је за отискивање печата коришћен искључиво восак. Сам отисак увек је израђиван у слоју воска, док су и печатне грудве једним делом биле воштане, а понекад и у целости. Постоје, међутим, примерци који једним делом минерално-земљаног или мешаног, воштано-минералног порекла (бр. 146, 225, 231, 290). Таквих примерака уопште није морало бити мало, али то не можемо знати јер је већина грудви очувана, а све оне су макар облепљене слојем воска. Можда се радило о уобичајеној пракси, а улогу у смеси је могла имати и смола.⁶⁵ Код висећих печата, за привезивање нису коришћене кожане траке, већ само материјали од тканине (конци, плетене и неплетене кончане врпце и ткане врпце). Код утиснутих, као помоћни материјал за израду заштитних трака и „поклопаца“ коришћен је папир, осим у једном случају (бр. 37), где је заштитна трака била пергаментна, као и сама подлога за писање.⁶⁶

Најзад, према облицима, просечним димензијама и мотивима сачуваним на отиснутим типарима, може се изнети основана претпоставка да је босанска сигилографска пракса доминантно западног, а не византијског порекла. Узори су вероватно тражени у обичајима Угарске и приморских градова⁶⁷. О томе сведочи веће присуство хералдичких мотива, сразмерна реткост монограма (као централне ликовне представе) и потпуно одсуство верских мотива који су, са друге стране, били присутни на босанском новцу.⁶⁸

Када је реч о присутности печата на исправама, једноставном статистичком обрадом може се утврдити да је цео или највећим делом неокрњен печат сачуван на 104 исправе. Благо оштећених има још 3, а оштећенијих још 13. У случајевима вишеструког аукторства, по два печата сачувана су на 21 документу, по три на шест исправа, а по четири на две. Регистрованих помена има 51, од чега 19 садржи детаљније податке. У траговима је сачувано 66 печата, а углавном се ради

⁶⁵ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 162, 180; *Isto* (1952) 282; *Isti, Studije*, 76.

⁶⁶ G. Čremošnik, *Studije*, 81–106.

⁶⁷ Слична пракса је доминирала и у Србији пре Милутиновог заокрета ка Византији и византијским моделима. Уп. Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 209–236.

⁶⁸ О нумизматици видети у: Ј. Шафарикъ, *Додатак къ описанію стары сръбски новаца*, Гласник ДСС 6 (1854) 190–208; S. Ljubić, *Opis jugoslavenskih novaca*, Zagreb 1875; Ћ. Truhelka, *Slavonski banovci (Prinos hrvatskoj numismatici)*, GZM 9 (1897) 1–160; *Isti, Nalaz bosanskih novaca, obreten kod Ribiča*, GZM 17 (1905) 1–51; M. Rešetar, *Dubrovačka numizmatika I–II*, Sremski Karlovci – Beograd 1924–1925; I. Rengjeo, *Novci bosanskih banova i kraljeva*, GZM 55 (1943) 237–292; M. Динић, *Велики босански златник*, ИЧ 3 (1951–1952) 41–54; *Isti, Око великог босанског златника*, ИГ 3–4 (1955) 149–157. У новије време нумизматиком се темељно бавио Сергије Димитријевић.

о мрљама од воска, прорезима за заштитну траку, комадима врпце, комадићима и уломцима печатне грудве или отиска типара. Код неколико исправа (њих десетак) постоје посредне индиције да је постојао печат или неко друго средство овере, али се то у недостатку оригинала не може потврдити. Никакви трагови печатења не постоје на свега 39 примерака, махом из категорије бележака. У истој групи су и најраније повеље (из XII века), рана писма ниже властеле и већ поменути документи рода Тезаловића-Озрисаљића. Преосталих 90-ак докумената представљају преписе без икаквих назнака о печатењу и недоступне оригинале без расположивог описа. Међутим, за претпоставити је да су и ови примерци, сви из периода после четврте деценије XIII века, били оверени печатом. Узимајући у обзир све податке добијене анализом и аналогijом, преко 90% јединица у босанском владарском корпусу је било печатењено, а међу непечатењеним јединицама око 80% чине белешке које су, према спољашњим обележјима, сасвим несамостални документи, подложни практично само анализи писма и мастила.⁶⁹

Називи који се срећу како у формулару исправа и у дестинатарским регистрацијама, тако и на легендама самих печата разнолики су тек у даљој спецификацији. Када је реч о основним називима, готово да се искључиво срећу два, један словенски (*печатъ*) и један латински (*sigillum*). Корисно је напоменути је да словенски израз *печатъ* углавном био женског рода, иако постоје и примери у којима је мушког рода. Веома ретко наилазимо на термин *bulla* (итал. *bolla*), који се, упркос уобичајеним конотацијама, не односи првенствено на грудву viseћег печата, већ на сваки печатни отисак. Као својеврсни плеоназам јавља се, стога, израз *sigillatum et bullatum*. Појмови који се могу тицати печата, али не представљају синоним за њих су *билигъ* (бр. 252) и *зламение*. Те речи, заправо, означавају симболе, знакове или грбове који служе за аутентификацију. Тако нпр. посланици Влатковића долазе у Дубровник са „*зламениемъ*“ својих господара (нпр. бр. 396 и 398). То је могао бити запечатењени веровни лист, а можда и сам печат, пошто је познато да су неки посланици доносили господарев печат како би

⁶⁹ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1948–1955) passim; Isti, *Studije*, 46–49, 59–63. Више печата на једној исправи налазило се у случајевима када документ издаје више ауктора истог или различитог ранга или приликом вишеструких овлашћења (савладарства, задруге, сви чланови владарске породице код признаница итд.).

на лицу места запечатали документ. Употреба термина *пръстенъ* за означавање сваког печата није присутна у босанској пракси.⁷⁰

Специфични називи су, као што смо рекли бројнији, а могу се поделити на више група. Када је реч о припадности печата, она се изражавала присвојним придевима. У исправама се најчешће користило прво лице, пошто су оне писане тако да одсликавају реч и вољу ауктора. Док се у латинским среће само форма владарске множине (*sigillum nostrum, sigillum nostrum proprium*), дотле се у словенским користи и форма једине (*моѡ*), иако је знатно мање учестала од множинске (*наша, нашъ*). У легендама на самим печатима, ближе одређивање је вршено именом и титулом (нпр. *печатъ воѡводе Радосава, sigillum domini Tvertconis Dei gracia regis Bosne*).⁷¹

Поједини термини се односе на технику причвршћивања печата. Тако се viseћи печати називају *висућа печатъ, подъвисућа печатъ, sigillum pendens, sigillum pensilis, sigillum appensum*, или се за њих користе адекватни пратећи глаголи (*apponere, appendere, subappendere*). Са друге стране, утиснути печати немају посебан словенски назив, док се у латинским формулама и регистрацијама називају *sigillum appresum, sigillum impressum*, уз коришћење израза *impressio, imprimi, subimprimi*.⁷²

Према димензијама и свечаности печати, односно печатњаци (типари), подељени су, такође, у више типова који не одговарају сасвим данашњој стандардној димензионој типологији. Тако срећемо називе за печатне прстенове (*пръстенъ, bulla anuli, anulare, signetum*), мале печате (*мала печатъ, sigillum minus*), средње печате (*срѡдна печатъ, sigillum mediocris*), велике печате (*велика печатъ, sigillum maius, sigillo mazor*), те двостране печате (*дуплена печатъ, обистрана печатъ, sigillum duplex, ex una et altera zona sigillatum* – последњи назив потиче из једног фалсификата). Важно је напоменути да су неки „велики печати“ заправо у категорији средњих, али су, у датом тренутку, били највећи

⁷⁰ С. Станојевић, *Студије XVI*, 3–5, 13–21; Исти, *Студије XXIV*, 4, 6–8, 11; Р. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 84–85; G. Čremošnik, *Studije*, 45–49; М. Brković, *Isprave*, 309–315.

⁷¹ С. Станојевић, *Студије XVI*, 13–21; Р. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 112–123; G. Čremošnik, *Studije*, 68–73; М. Brković, *Isprave*, 309–315.

⁷² С. Станојевић, *Студије XVI*, 13–21; Р. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, passim; G. Čremošnik, *Studije*, 45–117; М. Brković, *Isprave*, 309–315; ЛССВ, 510–513 (Д. Синдик).

печата којима су одређени владари располагали. Такође, средњи су и неки *sigilla minora*, пошто се за најмање користио назив *пръстень* или *anulare*.⁷³

Најзад, најразноликији су изрази који се тичу додатног, ближег одређивања печата (према пореклу, припадности, симболици, правном карактеру). Када је реч о припадности јављају се термини *sigillum banale* (бански), *sigillum regale* (краљевски), *кралеџства ми печатъ*, *госпоцтва ми печатъ*, *воиводина печатъ* и слично. Правна снага се истиче изразима *sigillum aut(h)enticum*, *закон/законита печатъ*, *вѣрована печатъ*, *sigillum perpetuum* (у Борићевом фалсификату), *sigillum consuetum*, *вбична/вбичаина/вбичена печатъ*, *sigillum quo (ad presens) utimur, secretum* (у Владмировићевом фалсификату). Израз *вѣрована печатъ* појављује се први пут 1438. године (бр. 242) и неко време коегзистира упоредо са сродним старијим појмом *закон печатъ*. У другој половини XV века, посебно у признаничним актима, термин *вѣрована/вирована* добија апсолутни примат, пошто је гаранција аутентичности била главна улога печата. Симболички назив представља *зламенити печатъ*, а сусрећемо и појам којим се одређује коришћење старог (*antiquum*) печата док се не изради нови.⁷⁴

У босанској сигилографској пракси срећу се два типична начина причвршћивања печата за документ – утискивање (налепљивање) и везивање (качење, вешање). Стога познајемо две врсте печата – утиснуте (*sigilla impressa, sigilla affixa*) и висеће (*sigilla pendentia*). У оба случаја, као што смо већ видели, ради се о воштаним печатима јер у Босни није коришћена овера металним (златним, сребрним и оловним) булама. Висећи печат је први пут посведочен средином 1230-их година (у траговима у бр. 3, а у целости у бр. 4), а утиснути 1355. (у бр. 37; први очувани отисак потиче из 1380. године – бр. 53), иако је, без сумње, почео да се користи и коју деценију раније). Употреба утиснутих печата коинцидира са почетком већег коришћења папира као материјала за подлогу, о чему ће бити још речи. Када је реч о бројчаној дистрибуцији печата, према начину причвршћивања, на исправама које је било могуће анализирати, знамо за 127 инстанци утиснутог печата (121 сигурна и 6 вероватних) и 123 инстанце висећих печата (115 сигурних, 7 вероватних и 1 недовољно јасан помен). У неколико

⁷³ Р. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 7, 85–86; G. Čremošnik, *Studije*, 63–66.

⁷⁴ С. Станојевић, *Студије XVI*, 13–21; Р. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 83–86; М. Brković, *Isprave*, 309–315.

наврата се једним актом најављује други који ће бити оверен viseћим печатом (нпр. бр. 87, 120, 121).⁷⁵

На једној повељи Влатковића из 1452. (бр. 281) је првобитни, утиснути печат накнадно замењен прикладнијим, viseћим. У ретким случајевима, на босанским исправама налазе се и страни печати. Тако се на првом разрешном акту бана Твртка за трговце Држића и Бунића (бр. 36), као овера, налазе два страна viseћа печата и један утиснути, самог бана Твртка. Аналошки би се могао утврдити и начин печачења других примерака, а недоумице би се могле сустрести код веома малог броја примерака (нпр. на две повеље Сандаља Хранића Алекси Паштровићу из 1419. године – бр. 182 и 183).⁷⁶

Важно је истаћи везу начина причвршћивања печата и материјала (подлоге) употребљеног за писање документа. Утиснути печати срећу се готово искључиво на папиру. Једини поуздани изузетак је Тврткова повеља (у форми писма) издата Дубровчанима 1. септембра 1355. (бр. 37). Она је исписана на пергаменту, али је на њу, уз коришћење кожне траке провучене са полеђине, стављен утиснут печат, први те врсте који је сачуван у босанском владарском корпусу докумената. Према Чремошниковим истраживањима, и већ поменута свечана пергаментна повеља Влатковића из 1452. године била је првобитно оверена утиснутим печатом (бр. 281). Он је, међутим, убрзо отпао и накнадно био замењен viseћим. Да би се то извело, у недостатку материјала за адекватну плику, морао се на оригинални лист пергамента додати још један комадић коже.⁷⁷

Са друге стране, viseћи печати се, у подједнакој мери, скоро искључиво срећу на пергаментним повељама. Проверени изузетак је повеља кнеза Павла Раденовића Дубровчанима из 1397. (бр. 106) која је сачињена на папиру, али оверена viseћим печатом. Други могући изузетак била би заједничка повеља Стјепана II и банице Јелисавете Вукцу Хрватинићу (бр. 19). Она је, међутим, изгубљена, а постоји раскорак у подацима Шишића (који је навео да се ради о оригиналу на папиру) и Талоција (који помиње оригинал на пергаменту).⁷⁸

⁷⁵ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1948–1955) passim; *Isti, Studije*, 81–117; P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 86–90.

⁷⁶ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 324; *Isti, Studije*, 54, 60–63, 85, 93–94.

⁷⁷ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 106–107; *Isti, Studije*, 93–94.

⁷⁸ L. Thalloczy, *Studien*, 16; F. Šišić, *Iz arkiva u Körmendu*, VZA 7 (1905) 217.

Хронолошки посматрано, Талоци би пре могао бити у праву, али расположиви снимци остају недовољно поуздано средство за доношење коначних закључака.

На основу изнетог, јасно је да је viseћи печат пратио свечаније и материјалом издржљивије пергаментне повеље.⁷⁹ Он се среће само код тог типа докумената, док је утиснути остао резервисан за писма и мање свечане (признаничне и нотификационе) повеље. Ситуација са тестаментима није сасвим јасна у недостатку оригинала, а чини се да и није постојала сасвим уједначена пракса. Наиме, логично је да је тестамент био затваран утиснутим печатом. Међутим, док се код Јелене Сандаљевице само каже да је то учињено њеним печатом (бр. 249), а код херега Стјепана његовим великим законитим верованим печатом (бр. 337), дотле је тестамент Јелене, удовице Вука Хранића (бр. 236), био запечаћен утиснутим печатом Сплитске комуне чији су службеници записали Јеленину последњу вољу. Сама форма акта, међутим, није нотарска.

О самим методама тј. техникама причвршћивања печата већ су писали Чремошник и Анђелић, уз извесне мање пропусте, а и ми смо дали осврт на ту процедуру у одељку о састављању докумената. Поновићемо само неколико најважнијих материјалних карактеристика.⁸⁰

Када је реч о viseћим печатима, босански стандард представљало је провлачење свилене врпце кроз по два прореза кроз савијену слику и пергаментни документ. Понекад је рупа било и мање (једна) или више (3–6), док је врпца на једином viseћем печату на папирној исправи провучена кроз једну рупу пробијену кроз дволист папира (бр. 106). За врпцу су готово увек коришћене појединачне нити или конци, каткад упредени, каткад не. Наведена влакна су се, након провлачења кроз прорезе уграђивала у настајуће печатне грудве. Она су понекад била плетена, а понекада су остајала неуплетена. Такође, постоје примери да је јединствен сноп улазио у грудву, а затим се, на излазу из ње рачвао на обично три, али и 1–5 снопова. Са друге стране, и улазни канали су некада били вишеструки. Број употребљених нити за врпцу, такође је веома варирао (од 9 у бр. 106 до око 200 у бр. 231).⁸¹

⁷⁹ Исправно се претпостављало да би тежину печатне грудве боље издржала жилавија кожа, уз то савијена у слику, него ломљивији папир.

⁸⁰ P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 86–90; G. Čremošnik, *Studije*, 81–117.

⁸¹ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1951) 90; *Isto* (1952) 282; *Isti*, *Studije*, 91–106.

Иако је највећи број врпци био црвене боје (углавном тамнијих тонова, али уз знатан број изузетака као што су ружичасте, бордо, окер или смеђе нијансе), сачуван је и низ примерака других боја (зелена – бр. 15, односно жута – бр. 35, 36, 41, 114 и 116). Дешавало се и да врпца не буде једнобојна, већ састављена из влакана различитих боја (нпр. зелено-жућкаста врпца – бр. 7 и 232, жуто-плавкасто-љубичаста – бр. 10 и 46, жуто-црвена – бр. 12, 14, 39, 50, 104 и 176, зелено-црвена – бр. 16, 52 и 402, црвено-плава – бр. 33, 34, 229, црвено-беличаста – бр. 305). Обичај комбиновања две боје сматрао се угарским. Саткане врпце (у форми шивеног текстила, а не нити или конаца) су веома ретке и срећу се само у два примерка настала у Далмацији (бр. 125 и 127). Печати који су на њима висили нису сачувани и можда су били превезивани током времена. Стога се, можда, ради о појави познијег порекла. Све наведене особености очито су биле у вези са естетским дојмом и свечаношћу исправа овераваних висећим печатима. Необојених (белих) врпци није било, као ни црних.⁸²

Код утиснутих печата, процедура наношења била је једноставнија. Механизми заштите, примењивани да печат не би отпао, нису били развијени. Примену тзв. српског печатења (лепљења на прорез), о коме говори Чремошник не срећемо, већ је на делу једна општија регионална пракса. Наиме, са полеђине је, кроз најчешће један или два прореза, провлачена омања трака (готово искључиво папирна) чији су се врхови спајали на предњој страни. На те врхове је наношен слој воска, а преко њега ударан типар. Код затворених писама су се прорези на полеђини правили након пресавијања акта, док су се код писама и повеља типа отвореног листа, два прореза обично правила одмах испод текста. Из тих разлога, печати су на затвореним писмима (пошто буду отворена) обично постављени на ивицама листа са отиском видљивим са полеђине, док код повеља и других отворених листова заузимају средишњи, текстом одређен положај на предњој страни.⁸³

Током XV века доминирају употреба дволита папира за састављање мање свечаних отворених листова и пракса утискивања печата преко заштитног комада папира квадратног или ромбичног облика, мада се понекад јављају и старији

⁸² G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1948–1955) passim; Isti, *Studije*, 95–106.

⁸³ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1948–1955) passim; Isti, *Studije*, 81–91; P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 86–90.

моделу печатања. У таквим случајевима, заштитна трака је обично провлачена кроз читав дволост, а на нанети слој воска је постављан ромбично заротиран квадрат или ромб овлаженог папира преко којег је, затим, ударан типар. Овакви печати, код који типар није ударан директно на восак, били су заштићенији, али је рељефност отиска често била слаба, што очито није представљало проблем за валидацију докумената од стране дестинатара, али јесте отежало посао истраживачима ликовних представа и легенди.⁸⁴ Ретко се дешавају и модификације уобичајених метода утискивања печата као што су нпр. наливање воска између два листа папира (бр. 387), употреба туткала за причвршћивање (бр. 343) и непредених нити памука за заштиту (бр. 64, 98, 167).

Необичан и свега неколико пута забележен (бр. 240, 241, 272, 339, 389) вид заштите представља изрезивање 2–3 непотпуна троугла папира (само катете) који би, затим, били завинути према предњој страни. На те избочине би се онда наливао восак. Оваква пракса среће се релативно често у Дубровнику, а ређе у Угарској. У Босни се, без сумње, јавља посредством искустава са дубровачком дипломатичком грађом.⁸⁵

Босански владарски печати јављају се у разним димензијама које се могу подвести под три конвенционалне категорије које се користе у међународној сфрагистици, а то су – мали, средњи и велики печати. Мали печати имају промер до 2 cm, средњи од 2 до 8 cm, док у велике спадају сви са пречником већим од 8 cm. Код средњих печата постоје две поткатеорије – мањи средњи (2–5 cm) и већи средњи (5–8 cm). Сви средњи печати из Босне, са изузетком оног бана Младена II Шубића (у бр. 11), могу се подвести под мање средње печате. Босански писари и састављачи легенди печата нису познавали овакву категоризацију, иако ни њихова није била одвећ различита. Према оригиналним називима из легенди, формула и регистрационих записа већ смо раније утврдили да су коришћени

⁸⁴ За прављење заштитних комада папира понекада су коришћени ранији дописи. Тако се на једном од њих види део адресе (*крату Гџтои*). То би могло значити да Котроманићи нису архивирали приспела писма, већ су их користили (заправо, рециклирали) као потрошни материјал. G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 164.

⁸⁵ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 144, 165; *Isto* (1952) 284–285, 304, 306–307, 326–327; *Isti, Studije*, 81–91.

називи: *annularis*, *signetum*, *sigillum minus*, *sigillum maius*, *sigillum duplex*, односно *пръстенъ*, *мала*, *срѣдна*, *дуплена*, *велика печатъ* итд.⁸⁶

Комбинацијом димензија и изворне терминологије може се утврдити да су у Босни коришћени печати и печатни прстенови малог промера (око 1,5–2 cm – *annularis*, *signetum*, *пръстенъ*), затим мали средњи печати (просечног промера око 2,5–3 cm – *sigillum minus*, *мала печатъ*), нешто већи средњи печати (просечног промера око 4,5–5 cm – *sigillum maius*, најчешће *срѣдна печатъ*), велики једностранни печат (промера око 8 cm) и, најзад, велики двострани печати (промера око 10,5–11 cm – *sigillum duplex*, *дуплена печатъ*). Док се остале категорије крећу у границама регионалних просека, дотле босански велики двострани печати спадају у највеће у тадашњој Европи. Они својим димензијама и монументалношћу представљају јединствене примерке у савременој сигилографској пракси. Њихова величина, а од Твртковог уздицања на краљевски престо и ликовне представе, одражавају не само амбиције скоројевића, већ и снажну рецепцију позноготичке уметности на босанском тлу.⁸⁷

Као што је раније речено, у Босни је отисак типара израђиван само у слоју воска. Тај обичај је опет преузет од западних суседа, пре свега Угарске и приморских градова. Иако је Запад познавао и металне печате (нпр. оловне папске или угарске златне буле и слично), восак је био материјал који је имао апсолутну доминацију и био је доступан особама сваког друштвеног ранга. Обичаје које је изградила док је још увек била мала држава под јаким страним утицајем, Босна је задржала и након свог успона. Уздицање на краљевство, упркос бројним променама које је донело, није имало пресудан утицај на сигилографску праксу босанских владара. Једини новитет који је том приликом уведен јесте почетак коришћења црвеног, владарског воска.⁸⁸

Када је реч о бојама воска, јављају се три основне – природна (разних нијанси које варирају од жуте до смеђе), зелена (углавном изразито тамних

⁸⁶ P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 7, 85–86; G. Čremošnik, *Studije*, 63–66; H. Исаиловић, *Повеља бана Павла Шубића и његових синова кнезу Хрватину Стјепанићу*, ГПБ 3 (2010) 12–14, 20–21.

⁸⁷ P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 85–86, 90–95, 102–112; G. Čremošnik, *Studije*, 63–73; *Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura”*, Zenica 1973; A. Karaman, *Veze Dalmacije, Dubrovnika i Bosne tijekom gotičkog razdoblja*, BF 21 (2004) 203–221.

⁸⁸ G. Čremošnik, *Studije*, 75–81. Помени хрисовуља у регистрацији повеље бр. 21 и златног печата у повељама бр. 22 и 23 не одговарају реалном стању. Ради се само о преузимању фраза из формулара.

нијанси које чак вуку на црно) и црвена (цинобер нијансе). Восак наведених боја је у сразмерно танком слоју наносен на места на која се ударао типар. Утиснути печати су у целости састављени од тог воска, док је код висећих на припремљену печатну грудву, обично жуто-смеђе боје, наносен само одговарајући слој обојеног воска у који се утискивао типар. Код великих висећих печата, грудва је заправо представљала две спојене плочице које су претходно гњечене на одговарајуће типаре (аверс и реверс).⁸⁹

У најранијем периоду босанске дипломатичке писмености, коришћен је пре свега восак природне боје. Међутим, и ту су забележене бројне варијације нијанси које су могле бити последица изворног бојења или оксидационих и других хемијски промена. Тако је нпр. печат на другој Нинослављевој повељи (бр. 4) воденасто-зеленкаст, а на четвртој (бр. 6) жуто-сивкаст. Сличан је и познији, Твртков печат из 1353. године који је зеленкасто-сиве боје (бр. 33). Са друге стране, природну (окерасто-смеђу и каткад кремасто-беличасту) боју имају сачувани печати Шубића (1305 – бр. 11), Вукослава Хрватинића (1325 – бр. 14), Стјепана II (1334 – бр. 24, према регистрацији) и скоро сви печати које је употребљавао Твртко I до крунисања за краља (бр. 35, 39, 41, 43, 46).⁹⁰ Важно је ипак, напоменути, да је мали *contrasigillum* бана Младена II Шубића отиснут у црвеном воску, а да печат бана Павла није сачуван.⁹¹ Након проглашења краљевства, жути или смеђи восак се код Котроманића користи искључиво за израду великих обостраних печата и за израду печатних грудви.

Употреба црвеног воска уведена је као регално право са Твртковим проглашењем за краља (1377). Иако је непосредно преузета из Србије, заправо је означавала хијерархијско уздизање босанских владара на општеевропској лествици, пре свега зато што је црвени восак као резерват самосталне, суверене и највише власти био присутан у читавој Европи. Први посведочени црвени печат у Босни, ако изузмемо онај бана Младена II Шубића (бр. 11), налази се (као *sigillum impressum*) на писму из 1380. (бр. 53), иако је готово извесно да је иста боја употребљена и за отискивање типара на повељама Дубровчанима из 1378. и Хрвоју Вукчићу из 1380. године (бр. 51 и 52). Од 1377. сви краљевски печати

⁸⁹ G. Čremošnik, *Studije*, 111–117.

⁹⁰ То укључује и печате који су припадали Стјепану II, али које је употребљавао бан Твртко.

⁹¹ Н. Исаиловић, *Повеља бана Павла Шубића*, 12–14, 20–21.

(прецизније, отисци типара) били су црвене боје, осим великих који су у целости сачињени од воска природне боје. Није требало да прође ни 15 година од увођења ове праксе да би се појавила прва узурпација овог резервата. Наиме, великашки род Санковића је, свега месец дана после смрти Твртка I, почео да печати своје исправе црвеним воском (1391 – бр. 78 и 80). Чремошник је мислио да су они то себи дали за право као сродници Котроманића, али то је натегнута теорија. Иако је њихов атак на владарска овлашћења, у територијалном смислу, наишао на оштар одговор, опет се десило да је Радич Санковић и своју осам година каснију повељу Дубровчанима послао са отиском печата у црвеном воску (1399 – бр. 118). Његов поновни политички успон био је привременог карактера, а коначни пад је, можда, поучио остале магнате да је упутно суздржати се од таквих опасних симболичких чинова.⁹²

И заиста, чак и најистакнутији великашки родови из чијих су редова долазили први прави обласни господари нису након 1399. године користили црвени восак све до 1445. када је то почео да чини тада још увек велики војвода босански Стјепан Вукчић Косача (у бр. 257). Властела свих рангова је, у том раздобљу, али и нешто раније, највише употребљавала зелени восак као што су чинили и приморски градови (нпр. Дубровник) и особе у суседним државама које нису имале ранг суверена. Иако су бројни печати изгубљени или тешко оштећени, можемо на основу неколико примера и аналогичја утврдити да су тамнозелени восак махом користили Хрвоје Вукчић (1393) и синовац му Јурај Војсалић (1434), Станислава Николић (1393) и Гргур Вукосалић (1417–1418), Сандаљ Хранић (1410–1435) и синовац му Стјепан (1435–1444), Радослав Павловић (1421–1441) и син му Иваниш (1442), Дињичићи (1423/1424), Твртко Боровинић (1429) и син му Иван (1447), Драгишићи из побочног рода Косача (1437–1438), Владислав Херцеговић (1451) и браћа Влатковићи (1455, 1466). У неким случајевима је та зелена боја толико тамна да данас делује као црна. Такав дојам посебно остављају печати Станиславе Николић, Сандаља Хранића, Гргура Вукосалића, Радослава Павловића и поједини Стјепана Вукчића. Да се ипак ради о зеленој, а не о црној

⁹² G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1951) 85, 87–88; Isti, *Studije*, 79.

боји, видимо тек анализом ивица печатних грудви на којима се боја боље разазнаје.⁹³

Обласни господари много су ређе користили восак природне, смеђе-жуте боје, за отиске својих типара. Такве срећемо у повељи кнеза Павла Раденовића (1397 – бр. 106), у Сандаљевој повељи Венецији (1423 – бр. 201), те у исправама Петра и Николе Павловића (1454 – бр. 288 и 289). Зелени печати код који се пробијају и неке смеђкасте нијансе налазе се на првој повељи Стјепана Вукчића Дубровнику (1435 – бр. 231) и писму Ивана Боровинића (1447 – бр. 263).⁹⁴

Употреба црвеног воска од стране обласних господара, први пут након коначног слома Санковића, јавља се 1445. у канцеларији Косача. Стјепан Вукчић је, након смрти свог стрица Сандаља (1435), а посебно краља Твртка II (1443), отишао даље стазама осамостаљења и почео да успоставља приватне уговорне односе са западним и османским владарима. Међу његовим дародавцима нашли су се и немачки краљеви и цареви из дома Хабсбурга и напуљски краљ из Арагонске династије, као и султани Мурат II и Мехмед II. Захваљујући њиховој подршци, Стјепан је од више представника стране власти издејствовао дозволу за коришћење црвеног воска. То право му је вероватно било додељено од Албрехта Хабсбуршког 1439, а свакако је потврђено од стране Фридриха III 1448. године. О ранијој потврди, али и могућој узурпацији, сведочи чињеница да је Стјепан већ од 1445. почео да користи ту привилегију, иако је она у сваком тренутку нарушавала суверенитет босанског краља. То је дакле, учинио, и пре проглашења за херцега чиме је његова област отишла још један корак даље у одвајању од босанског краљевства.⁹⁵

Док је за војводу/херцега Стјепана познато да је затражио страну дозволу за прелазак на употребу црвеног воска, није извесно да су то учинили и великаши нешто нижег ранга из области западног Хума – Влатковићи. Они су од 1458. почели да користе црвени восак на својим печатима и те су се праксе држали до краја. Да дозволу нису добили од угарског краља сведочи и чињеница да је печат

⁹³ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1951–1952) passim; *Isti, Studije*, 80–81.

⁹⁴ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 282; *Isti, Studije*, 75–81.

⁹⁵ С. Станојевић, *Смудује* XVI, 21; L. Thallóczy, *Studien*, 154, 379; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1951) 85; *Isto* (1952) 290; *Isti, Studije*, 78–79. Чремошник мисли да је коришћење права стеченог 1439. Стјепан Вукчић одложио до 1445. зато што, у међувремену, Хабсбурзи нису седели на угарском престолу.

Иваниша Влатковића из 1466. године (бр. 339), на исправи намењеној мађарским дестинатарима, утиснут у зеленој боји. За локалне потребе, међутим, Влатковићи остају привржени црвеном воску. Они су често мењали савезништва, али је велико питање да ли им је неко могао доделити такво право. Као и у случају Санковића, Чремошник мисли да су они то право узели сами, као сродници Котроманића по женској линији.⁹⁶

Херцег Влатко Херцеговић Косача и његов брат Стјепан (каснији Ахмед-паша Херцеговић), као непосредни наследници херцега Стјепана, почели су да користе црвени восак од очеве смрти, 1466. године и од тада су га редовно употребљавали. За разлику од њих, њихов старији брат, војвода и херцег Владислав, који је често долазио у сукоб са оцем, употребљавао је зелени восак од 1451. до 1465, а онда је, непосредно пре очеве смрти, у јеку нових породичних сукоба, дао себи за право да користи восак црвене боје (од бр. 325). Ова пракса му је, након његовог коначног преласка у Угарску, очито и званично допуштена, пошто су црвени сви његови познији печати, као и печати његовог сина кнеза и херцега Петра Балше (1476, 1492, 1509).⁹⁷

За разлику од вишебојних печатних отисака, грудве висећих печата су израђиване од небојеног воска (или барем њиме облепљиване), чије нијансе варирају од бледожуте, преко ћилибарске до тамносмеђе. Како је већина грудви сачувана, не можемо са пуним поуздањем рећи да ли су оне прављене искључиво од воска или од раније поменуте комбинације минералних материја (песка, земље), смоле и воска. Изгледа да су оба начина припреме била заступљена. Већ је било речи о примерима распукнутих грудви код којих је унутрашњост била земљана, а спољашња глазура воштана. Са друге стране, неке друге преломљене грудве на документима Косача израђене су у потпуности од воска. Практика је, очито, варирала и зависила је од обичаја писара и доступности материјала.⁹⁸

Старије грудве углавном су прављене са заравњеним дном (тзв. плочице), али се од XIV века прелази на нов облик са заобљеним дном у облику полукугле. У оба случаја, основа је била кружница. Кружне полукугле су најчешће печатне

⁹⁶ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 324; Isti, *Studije*, 79. Жена Јурја Радивојевића била је унука краља Дабише.

⁹⁷ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) passim.

⁹⁸ G. Čremošnik, *Studije*, 76.

грудве у босанској сигилографској пракси. Облик плочице, на неки начин, остаје у основи великих обостраних печата. Тек у XV веку, превасходно у канцеларијама Косача, местимично се јављају и грудве овалне основе, облика шљиве или чуна. Они формом подсећају на печате хрватских и угарских каптола.⁹⁹ До оваквог решења је вероватно дошло због употребе мањих типара који су били овални или осмоугаони, па им је издуженија грудва пристајала. Поред двостраних краљевих печата и неке печатне грудве биле су великих димензија (нпр. у бр. 246).¹⁰⁰

Када је реч о типарима, они су махом били кружног облика. У случају великих и средњих печата кружница је једини облик који се среће. Само у категорији малих и најмањих средњих печата, у канцеларијама Котроманића (3 примерка), Косача (11), Павловића (1), Николића (1) и Влатковића (1), срећу се и осмоугаони и овални типари, и то не редовно, већ само код неких представника ових родова у одређеним периодима. Највећа заступљеност оваквих мањих печата је у роду Косача, у чијим канцеларијама такав облик чак и доминира (11 овалних и овално-осмоугаоних према 9 кружних).¹⁰¹

Ликовне представе босанских печата обухватају свега неколико основних мотива и типова – хералдички амблем (са или без штита), ритерски тип, тип величанства на трону (*maiestas*, престони тип) и монограмски тип. Хералдички тип је најстарији што сведочи о западним традицијама по којима су се равнали босански владари. У почетку су то амблеми изван штитова са мотивима птице (орла) и ритерским (коњаничким) представама. Хералдички штит од XIII века постаје доминантан мотив у Угарској из које се касније шири и на Босну, што се види већ из печата Шубића и раних Хрватинића, а доцније и Котроманића. Период угарских Анжујаца (XIV век) од пресудног је значаја за уметничку и стилску размену, па и за хералдичку традицију, пошто долази до јаке интеракције Запада и медитеранског света са Балканом. Управо тада се формирају породични амблеми босанских владара и великаша који су прво примењени на новцу и печатима, а касније обухваћени и тзв. грбовницима. Комбинација хералдичког

⁹⁹ A. Gulin, *Hrvatska crkvena srednjovjekovna sfragistika*, Zagreb 1998.

¹⁰⁰ P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 87–88; G. Čremošnik, *Studije*, 106–111. О димензијама појединачних грудви видети у: G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1948–1952) passim.

¹⁰¹ P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 20–21, 33, 46–47, 50, 62, 67, 69–72, 74, 76–77, 81–82; G. Čremošnik, *Studije*, 66–68.

штита са амблемом, кациге и украсних дендролошких мотива формирана је као основна представа управо у то време.¹⁰²

До крунисања Твртка I за краља, Босна се не доживљава сасвим сувереном државом и равноправним чланом хришћанске владарске екумене. Зато босански владари, приликом израде типара користе само хералдички амблем и ритерски мотив оклопника на коњу у налету и у пуној ратној опреми. Коњаничком типу припадају сви печати Стјепана II и Тврткови бански печати, барем они који су у категорији великих и средњих. Када су у питању печатни прстенови, они су постојали, али њихови отисци (за период пре 1377. године) нису сачувани. Такође, пре проглашења краљевства, босански владари не користе црвени восак, већ само онај природне боје. Са друге стране, тежње ка политичком успону Босне оцртавају се у већим димензијама неких печата Котроманића, насталих већ у првој половини XIV века.¹⁰³

Твртково проглашење за краља доводи до великих промена. Мањи печати добијају две варијанте – са хералдичким мотивом и са мотивом окруњене главе (потоњи је печатни прстен¹⁰⁴), док велики постају обострани, задржавајући на једној страни коњанички мотив, обогаћен хералдичким представама, а уводећи на другој потпуно нову представу престоног типа на којој владар као величанство седи на трону са свим обележјима своје суверене власти (круна, скиптар, жезло). У позадини су готичке кулисе, а на свакој страни по један грб – српски (двоглави орао) и грб котроманићке Босне, који придржавају анђели. Под краљем Остојом оба ова хералдичка грба замениће мотив љиљанове круне, који ће опстати до краја постојања краљевства, с тим што ће му Твртко II додати свој монограм. Престони мотив представља аверс, а коњанички реверс великих печата.¹⁰⁵

Средњи печати ће, од 1377. године, уместо ритерског мотива прећи на хералдички са штитом на коме се налазио амблем, окруњеном кацигом и различитим линеарним и дендролошким вињетама. Краткотрајни Остојин повратак на ритерски мотив, уз примену знатно лошије технике израде типара, на

¹⁰² P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 9–82, 90–112.

¹⁰³ P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 9–18; G. Čremošnik, *Studije*, 64–66.

¹⁰⁴ У Арнаутовићима је нађен прстен који је вероватно припадао Твртку I. Видети: I. Čremošnik, *Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, GZM NS 6 (1951) 247–248; P. Anđelić, *Grobovi bosanskih kraljeva u Arnautovićima kod Visokog*, GZM NS 17 (A) (1962) 166.

¹⁰⁵ P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 19–48; G. Čremošnik, *Studije*, 64–66.

средњем печату био је последњи покушај повратка на стару праксу. Међутим, трајније наслеђе тог периода био је прекид са неким традицијама, пре свега хералдичким, преузетим из Србије. Са друге стране, промене појединих елемената и легенди у суштини нису нарушавале општу концепцију која је створена крајем XIV века. То се додатно огледа у чињеници да последња два босанска краља немају своје, већ користе печате свог претходника Твртка II.¹⁰⁶

За разлику од разнородних типара краљевске династије Котроманића, печати обласних господара имали су се на првом месту хералдичке, а на другом монограмске мотиве. Мотив штита и кациге присутнији је прво у западним областима, изложенијим утицају Угарске, док у источним областима амблем заузима централну позицију (са или без штита – нпр. Санковићи, Павловићи, Николићи). Мотиви су доследни – Санковићи користе клупу за штављење коже (можда монограм за Хум), Павловићи једну кулу или тврђаву, а Николићи хумског једноглавог орла. Косаче су, пак, своје прве печате израђивале по старом и претежно источном моделу, уз коришћење монограма. Таквој пракси се тек од времена херцега Стјепана Вукчића придружује и друга, западнија – хералдички штит са кацигом. Сви печати Косача тог другог типа, осим једног, били су праћени латинском легендом. Од проглашења за херцега, чина који се сматрао *de facto* осамостаљењем, ако не баш и независношћу, Стјепановом монограму се додаје и мотив круне. Херцегови наследници остају при двојакој пракси – имају и монограмски и хералдички тип печата, с тим што је само Влатков монограм био окруњен. Важно је нагласити да је монограм Стјепана Вукчића СФА. Он, дакле, као и његов најмлађи син касније, наводи не своје народно име (Стјепан/Степан/Стипан), већ владарско – Стефан.¹⁰⁷

Тип печата са штитом и кацигом је, од половине XV века, забележен и код Влатковића. Другачији тип њихов род не познаје. И друге великашке и властеоске породице имале су хералдичке печате. Главне су већ поменуте, а њима треба придодати и споредну грану Косача – Драгишиће, који на три повеље из 1437. и 1438. користе типар са мотивом змаја или грифона. Иако су поседовали сразмерно

¹⁰⁶ Р. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 19–48; G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 153.

¹⁰⁷ Р. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 48–55, 61–82, 90–116; G. Čremošnik, *Studije*, 68–73; А. Палавестра – Д. Спасић – Д. Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Београд 1991.

велике средње, магнати нису правили највеће двостране печате и они су остали резервисани за краљевску кућу Котроманића, практично као регално право, заједно са представом владара на престолу.¹⁰⁸

Није сваки печат у средњовековној Босни имао легенду (натпис), мада је она присутна на већини типара. Легенде које су сачуване биле су исписане словенским језиком на ћирилици (обично уставом) или латинским језиком (на унцијалном, готичком или хуманистичком писму). У одређеним случајевима, у оквиру легенде истог печата јављала су се оба језика. Тако мањи Нинослављев печат нема легенду, а већи поседује словенску. Шубићи, природно, имају латинске натписе, док Стјепан II на свом мањем печату користи двоструку латинско-словенску легенду, а на већем само словенску. Твртков бански печат имитира Стјепанов у свим елементима, па и у легенди, док су натписи на свим његовим краљевским печатима латински. Оваква мешавина традиција сигурно није била одређена само пореклом мајстора који су израђивали типаре, већ и владарским програмом који је Твртко I усвајао у одређеним тренуцима своје владавине. Словенски језик и ћирилица враћају се на печате Котроманића само у још три случаја – на почетку прве владавине Остоје и обе владавине Твртка II, када је домаћа властела диктирала политички курс.¹⁰⁹

Великашки печати су, такође, показивали тенденцију ка мешању традиција. Типари Хрватинића имају премали узорак за оцену, али је јасно зашто је легенда првог латинска, а другог словенска. Вукослав Хрватинић био је угарски функционер, а Јурај Војсалић босански војвода. Легенда Хрвојевог печата није сачувана, а хералдички мотив сачуван у његовом Мисалу који јесте идентичан оном на печату, није морала пратити идентична легенда. Код Павловића, само кнез Павле има латинску легенду, док су Радослављеве и Иванишове словенске. Типари Санковића и Николића поседују искључиво словенске легенде, што важи и за Косаче до Стјепановог проглашења за херцега. У каснијој пракси, Косаче су користиле словенску легенду на свим монограмским печатима, док на хералдичким са кацигом користе латинску, са једним изузетком на печату херцега Влатка чија је легенда словенска. Могла би се изнети претпоставка да су породице везане за Хум дуго биле склоније коришћењу ћирилице и словенског

¹⁰⁸ P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 65–69, 72–73, 105–107.

¹⁰⁹ Isto, 9–48, 102–105, 112–123; G. Čremošnik, *Studije*, 68–73.

језика, али је у недостатку ранијих печата Влатковића то немогуће доказати. Наиме, сви сачувани печати Влатковића потичу из друге половине XV века, а сви који су међу њима читљиви имају латинску легенду. У том периоду, то се већ могло сматрати општим трендом.¹¹⁰

У босанским канцеларијама је прилично често долазило до употребе старих печата у недостатку нових, као и печата једне особе за репрезентацију других личности, каткад уз аукторову најаву израде сопственог печатњака. Тако бан Твртко неколико година користи печат свог стрица Стјепана II, јер његов бански још увек није направљен (бр. 33, 34, 37, 39). Такође, употребљава печатни прстен у недостатку већег типара (бр. 36). И знатно касније, краљ Томаш истиче да користи типар Твртка II док не изради свој, након чега ће заменити печат на датој исправи (бр. 254). То се, међутим, никада није догодило јер Томаш за 18 година владавине није направио свој типар. Да су се замене ипак могле десити указује једна повеља Твртка I Хрватинићима (бр. 35). На њој се налази Твртков, а не печат Стјепана II, упркос томе што је издата 1354, тј. у периоду када Твртко наводи да још увек нема свој печат.¹¹¹ У династији Котроманића коришћење претходникових типара није било реткост. То, поред Твртка I, чине и краљица Јелена Груба (сви њени акти печатањени су Дабишиним типаром), Стјепан Остојић (увек користи Остојин типар), Твртко II (користи Остојин типар у бр. 204 и 205), Томаш (увек користи типаре Твртка II) и Стјепан Томашевић. Занимљиво је да Твртко II користи типаре свог противника краља Остоје, а последњи краљ Стјепан Томашевић не само печатњаке Твртка II (бр. 312), већ и оне свога деде, поменутог Остоје (бр. 313–316). Оваква пракса указује на то да су типари прелазили из руке у руку или преко дијака или путем преузимања претходникових драгоцености (простим налажењем, отимачином или наслеђем).¹¹²

И код обласних господара се среће слична пракса. Иваниш Павловић је прву повељу (бр. 248) издао са очевим печатом, док је његов лични печат сачуван

¹¹⁰ Lj. Thallóczy, *Vojvoda Hrvoja i njegov grb*, GZM 4 (1892) 170–187; P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 48–82, 112–123; G. Čremošnik, *Studije*, 68–73.

¹¹¹ Твртко све до марта 1356. тврди да свој печат још нема, већ да користи стричев. Можда је заиста дошло до замене печата, на захтев дестинатара, кнеза Вукослава Хрватинића, али сумњу на то баца чињеница да до исте замене није дошло на повељама које су овом властелину издате 1353. (бр. 33 и 34). Видети: С. Рудић, *Повеља бана Твртка Котроманића кнезу Влатку Вукославићу*, ССА 2 (2003) 69–84; Ј. Мргић–Радојчић, *Повеља бана Твртка Котроманића којом потврђује баитинске поседе кнезу Влатку Вукославићу*, ССА 4 (2005) 99–114.

¹¹² P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 25–48; G. Čremošnik, *Studije*, 52–63.

само на повељама његове браће Петра и Николе (бр. 288, 289). Код Косача, тројица браће – Сандаљ, Вук и Вукац имали су своје печате, али се доцније дешава да један Вукчев печат употребљава његов унук, Владислав Херцеговић (1451 – бр. 279). Поред тога, на великој признаничној повељи Дубровчанима из 1440. (бр. 246) војвода Стјепан Вукчић ставља три отиска своја два типара – по један за себе и своја два сина Владислава и Влатка који својих печата тада нису имали. Највећи херцешки Стјепанов печат користи и Влатко Херцеговић на коначној признаници Дубровнику о пријему Сандаљевог наследства (1470 – бр. 377). Један од два мала херцегова печата, сачуван је само на признаници његове удовице херцежице Цецилије (1467 – бр. 345).

Једини херцешки печат Владислава Херцеговића употребљавао је, вероватно до краја живота и његов син Петар Балша Косача. Такође, за кнеза Стјепана, најмлађег сина херцега Стјепана, на 5 признаница користи се мањи, монограмски печат брата Влатка (Влатко је, на истим документима, представљен са својим нешто већим печатом), а на 11 његов лични, такође монограмски, који је очито сматран мање свечаним од хералдичког. Занимљиво је да Влатков печат замењује тада већ постојећи Стјепанов, што би могло сведочити да је старији брат давао себи за право да заступа интересе млађег. Спорови између њих двојице, који ће задавати муке Дубровчанима, доказују да ова претпоставка има смисла.¹¹³

Код Влатковића је необична употреба печата отишла и корак даље. Пошто је породица наступала као заједница у суштини равноправних чланова, очито се сматрало да практично за сваког појединца треба да постоји посебан печат. То је посебно био случај када се радило о каснијим признаницама, пошто је свакој грани Влатковића припадао одређени износ новца. У недостатку типара поједине браће, понекад су се на истом документу нашли вишеструки отисци једног те истог печатњака, а сачувани су, са сигурношћу, само отисци типара Иваниша и Августина Влатковића. Тако су се на признаници из 1482. (бр. 389) нашла три идентична Иванишова печата (постојао је и четврти, готово извесно исти), а на две из 1488. (бр. 392 и 393) Августинов и Иванишев. Међутим, ниједна од потоње

¹¹³ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 305–321; Isti, *Studije*, 59–63; P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 48–82.

две не односи се на Иваниша – прва је само Августинова признаница, а друга Тадије и Жарка.¹¹⁴

Најзад, треба размотрити и везу врсте употребљеног типара и типа документа. Већ смо истакли, разматрајући начине причвршћивања печата, да су висећи били присутни само на свечанијим уговорним и даровним повељама, а утиснути на осталим исправама. Какав је, међутим, случај са димензијама и врстама типара? Састављачи босанских повеља у појединим случајевима као да показују висок степен арбитрарности. Постојала је начелна пракса по којој су мањи (мали и најмањи средњи) печати резервисани за писма, средњи за мање важне повеље, а велики двострани, односно, за великаше и банове, већи средњи за најважнија и најсвечанија акта. Зато се нпр. бан Нинослав извињава што уместо великог ставља свог мали печат на своју другу повељу (бр. 4), а Твртко I зато што, у недостатку већег печата користи отисак прстена (бр. 36). Дабиша је Трогиранима нудио накнадну замену утиснутог висећим печатом (бр. 87).

Није се, међутим, радило о консеквентном стандарду, па се више пута, без икаквог објашњења, на важним актима налазе и печати најмањих димензија. Примери за то су повеља Твртка I Дубровчанима из 1382. (бр. 56) или Твртка II из 1420. (бр. 186). Одлуку су, без сумње, доносили дијаци и логотети и то, вероватно, не услед погрешне процене значаја датог акта, већ због тренутног одсуства одговарајућег типара. Он се можда налазио на другом месту, а можда био у поступку израде или поправке. Типари су, иначе, мењани или због промене у титулатури ауктора или због хабања од употребе.¹¹⁵

*

Иако то не спада у изворна спољашња обележја, важно је поменути и **степен очуваности** докумената и **накнадне записе** забележене на њима. Када је реч о првом параметру, оригинални део босанског владарског корпуса углавном чине врло добро очувани примерци. Скоро све исправе су у потпуности читљиве, а њихов интегритет нетакнут или минимално нарушен.¹¹⁶

¹¹⁴ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 326–328; Isti, *Studije*, 60; P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 65–69.

¹¹⁵ P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 7, 83–86; G. Čremošnik, *Studije*, 56–59, 63–66.

¹¹⁶ Опширно о оштећењима и записима на босанским исправама у: G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1948–1955) *passim*.

Недостатак целовитог печата је најчешће од важнијих оштећења, а подразумева откинуте, отпале или окрњене печатне грудве и отиске типара (таквих примера има осамдесетак). Остала учестала оштећења укључују: разливање или избледелост мастила (посебно на местима пресавијања), трагове и пресликавање печатног воска, затамњења од влаге, присуство гљивица и буђи (међу којима се истичу тзв. „љубичаста“ и „жута болест“), постојање мањих лакуна, подеротина, зацепљења и рупа у материјалу (подлози), гужвање и присуство набора на пергаменту и папиру. Пресликавање слова услед масноће пергамента или слабијег упијања мастила сразмерно се ретко јавља (нпр. у бр. 232), као и прогорели примерци (изгледа бр. 128). Оштећења од књишких црва у босанском корпусу, чини се, нема.

У неколико наврата су, вероватно током XIX и XX века, одређени оштећени документи учвршћивани лепљењем на папир или газу, чиме је такође био измењен њихов оригинални облик (нпр. бр. 255, 339, 385). „Рестаурација“ лепљењем покиданих делова папира селотејпом среће се, на срећу, ретко (бр. 99, 109). Најмању штету, иако видну, причинили су модерни истраживачи који су, приликом снимања неких докумената, чиодама пробијали ивице исправа, како би их фиксирани. Иако су нека од тих оштећења могла настати још у време настанка докумената (при поступку писања), већина је свакако каснијег порекла.

Постоји одређен број примерака код којих је степен оштећености већи. Највећи део њих припада белешкама посланика Сандаља Хранића које су записане у дубровачким нотарским књигама. Ти маргинални записи често су избледели, посебно на спојевима са хрптом свезака у којима су уписани. Многи листови наведених посланика су, поред тога, наједени и недостају делови текста. Постоје, међутим, и други знатно оштећени документи. Тешка оштећења претрпели су документи бр. 6, 80, 128, 148, 179, 185, 194, 196, 198 и 226. Четврта Нинослављева повеља тако сада личи на пропали комад коже, а једва се виде трагови писма. Повељу Радича Санковића из 1391. изјели су влага и „љубичаста болест“, која је, мада са мањим последицама, оштетила и бројне оригиналне документе Павловића који су, вероватно, заједно чувани у посебном ковчегу, као и једну исправу краља Томаша Венецији (бр. 277). Оштећена је и Бељакова и Радичева повеља из исте (1391) године, али не у једнакој мери (бр. 78).

У повељи бана Стјепана II и банице Јелисавете (бр. 19) дошло је до пуцања плике и стварања низа лакуна. Тврткова повеља Шибенчанима (бр. 73) има више великих лакуна, које као да су намерно изрезане. Два документа (бр. 60 и 64) поцепана су на пола, с тим што су код другог сачуване обе половине, а код првог само лева. Да ли се радило о поништавању или случајном оштећењу, није могуће утврдити, али је друга опција вероватнија јер се такво поништавање (цепањем) није практиковало. Најзад, крупнија оштећења учесталијег типа (настала од влаге, гужвања, воштаних мрља, зацепљивања и наједености гљивицама) срећу се у примерцима бр. 34, 62, 69, 104, 147, 162, 167, 205, 224, 272, 305, 336 и 385.

Када је реч о накнадним записима и додацима, који нису изворни састојак босанског владарског документа, они се могу поделити на савремене и позније. Најчешћи савремени запис представљају регистрационе белешке дестинатара унете после пријема документа. Обично је уписиван датум пријема. Писма су, након регистрације, углавном улагана у нотарске књиге, уз стране на којима су били убележени послови у склопу којих су она настала. Регистрацији датума је, истовремено или нешто доцније, понекад додавана краћа белешка (која је могла садржати име ауктора, тип документа, број у низу докумената и регест). У Дубровнику је то најчешће чинио канцелар Никша Звијездић, који је стављао и ознаку да је повеља преписана у *Књигу привилегија*. Ове белешке, исписане мастилом, увек су се налазиле на полеђини, где се од изворних састојака могла налазити само адреса (код писама). О употреби искоришћених папира за састављање нових писама, при чему су на њима остали трагови првобитне адресе, већ је било речи.¹¹⁷

Познији елементи укључују како записе, тако и модерне печате (штамбиље) архивских установа у којима се босански документи чувају. У записе спадају сигнатуре и инвентарски бројеви, каткад низ различитих (као што је случај у Дубровнику где фигуришу бечка, Ћурлицина и две сигнатуре серије *Diplomata et acta*, као и сигнатуре серије *Прилози архивским серијама*), регести, белешке о датуму, месту критичког издања итд. Ове белешке потичу из периода од XVI до XX века и исписане су мастилом или графитном оловком. На срећу, употреба хемијске оловке није забележена. Тек су архивистички скрупули друге

¹¹⁷ С. Станојевић, *Студије* XXIV, 9–10; G. Čremošnik, *Studije*, 41–42; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 45–46.

половине прошлог века увели праксу да се по документима не смеју писати чак ни минималне техничке белешке. Посебну штету представља чињеница да су позни записи понекад састављани и на предњој страни исправа.

Штамбиљи су присутни на полеђини низа оригинала сачуваних у Државном архиву у Дубровнику и Мађарском државном архиву. Ударени су углавном у тамнољубичастом или црном мастилу и потичу из друге половине XIX и прве половине XX века. Обично садрже назив архивске установе а, у мађарском случају, понекад и сигнатуру. Црвени отисак штамбиља који је садржао монограм аустријског и угарског државног архива налази се на свега једној повељи (бр. 58). Та ознака је отискивана испред првог реда текста, на предњој страни исправа, па је тако у великој мери реметила изворни изглед документа. Срећно избегавање ове праксе везано је за чињеницу да се већина босанских исправа сачуваних у Мађарској није налазила у рано формираној серији *Neoregestrata acta* у којој се наведени црвени монограм најчешће среће.

*

Уопштено узевши, спољашња обележја босанских исправа нису одвише одударала од савремене регионалне праксе. Карактеристичан је само већи утицај западних узора, уплив модела из Србије после 1377, као и општа тенденција ка монументалности повеља крајем XIV и у XV веку (бар када је реч о форматима и печатима). Њима су владарски статус „самопотврђивали“ и краљеви и великаши.

2.2. Језик и писмо

Још смо у поглављу посвећеном корпусу босанских владарских докумената навели неке статистичке податке о језицима на којима су писане исправе настале у Босни. Утврђено је да је највећи део сачуваних исправа био исписан на *словенском* језику, док је негде око четвртине њих изворно састављено на латинском или, у знатно мањој мери, староиталијанском језику. Следеће задатке представљају утврђивање природе и особености коришћених језика, изговора (рефлекса јата) који су се у оквиру њих јављали, писама која су употребљавана те, на крају, објашњење веза између појединих језика и/или писама и одређених типова докумената (пре свега у зависности од њиховог предмета и дестинатара).

Наведено је да је, данас, *словенски* језик заступљен у 279 јединица узорка којим смо располагали. Међутим, за проучавање средњовековних канцеларија важнија је чињеница да су, по свему судећи, бар 294 јединице (73,13% читавог корпуса) биле изворно словенске.¹ Ради се, дакле, о доминантном лингвистичком обрасцу, бар када су у питању сачуване исправе. О ком и каквом се језику ради? Одговор на то питање наизглед није тежак, али потпуна и прецизна дефиниција, нажалост, измиче услед недостатка експлицитних података унутар самог корпуса.

Оно што је сасвим јасно је да се ради о говорном (народном) језику, а не о некој од књижевних редакција старословенског језика. За разлику од српског корпуса у коме се, пре свега у манастирским даровницама, поред вернакулара среће и један формалнији, књижевни језик, у свим босанским документима апсолутно доминира народни говор.² Делимичан изузетак представљају само аренге у неколико свечаних повеља издатих током периода Босанске краљевине (1377–1463). Ту се среће један званичнији и свечанији тон који је свој израз нашао и у језичко-стилским решењима.³

¹ Видети Прилоге 2 и 3.

² С. Новаковић, *Примери књижевности и језика старог и српско-словенскога*, Београд 1877; В. Божић, *Писменост у БиХ*, посебно стр. 13–92; *Pisana riječ u Bosni i Hercegovini od najstarijih vremena do 1918. godine*, Сарајево 1982; Д. Драгојловић, *Историја српске књижевности у средњовековној босанској држави*, Нови Сад 1997; *ЛССВ*, 514–516 (Ћ. Бубало); Ћ. Бубало, *Писана реч*, 30–35.

³ Нпр. бр. 51, 52, 56, 86, 89, 96, 114, 116, 135, 175, 181, 189, 190, 199, 224, 256, 261, 287, 312 и др. Поред Котроманића, аренге са елементима књижевног језика јављају се и код Павловића, те у веома малом броју докумената Косача (а и ту по узору на Павловиће).

Феномен „балканизације“ који је, током последњих 20–25 година, на разним нивоима захватио просторе бивше Југославије, онемогућује нам да *словенски* језик босанских докумената назовемо вероватно најједноставнијим и, до скоро, најпрецизнијим називом – старосрпскохрватским језиком, евентуално српкословенским/хрваткословенским. Наиме, стојећи на становишту да је језик, који је донедавно називан српскохрватским у Србији, хрваткосрпским у Хрватској, а српским или хрватским у Босни и Херцеговини и који је заснован управо на новоштокавском народном говору, јединствена лингвистичка јединица, налазимо да је најпримереније рећи да се у средњем веку радило о једној старијој варијанти истог тог језика. Наиме, упоређујући језик српских, босанских и хрватских ћирилских исправа из XIV и XV века писаних вернакуларом, може се лако утврдити да међу њима нема суштинских разлика и да су се њихови аутори могли без проблема разумети. Дијалекатске разлике сведоче о томе да се не ради ни о каквом заједничком стандарду, ни о каквој вештачкој *lingua franca* осмишљеној за дипломатичку преписку тога времена, већ о говорном језику који, уз све мале различитости, остаје сасвим разумљив највећем броју људи на веома широком географском простору.⁴

Данас је тај језик, стандардизован у 19. веку, „балканизацијом“ и етницизацијом подељен на четири национална језика (српски, хрватски, босански и црногорски), иако се у одређеним међународним круговима води као јединствен босанско-хрватско-српски језик (поредак је заснован на почетним словима, по абеди). Вековна и учестала посведоченост прва два назива (српски и хрватски) омогућила је њихову лаку рецепцију не само у свету, већ и на простору Балкана.⁵ Са друге стране, постојање потоња два, „октроисана“ језика се лингвистички и политички оспорава. Ако се као правило диференцијације узме више од 15% разлика у говорном вокабулару, онда нити један од ова четири језика није

⁴ О овом феномену највише је писао Павле Ивић – П. Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје*, Београд 1985²; D. Brozović – P. Ivić, *Jezik srpskohrvatski / hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Zagreb 1988; П. Ивић, *О језику некадашњем и садашњем*, Београд – Приштина 1990.

⁵ Водећи лексикографски пројекти XIX и XX века засновани су управо на вековно јединственој лингвистичкој основи српског или хрватског језика. Ту су пре свега Даничићев *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* у издању ЈАЗУ, те *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* који приређује САНУ. Видети и: Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских I–III*, Београд 1863–1864; *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije 1 (A do Vred')*, Zagreb 2000.

међусобно лингвистички различит у довољној мери, без обзира на име.⁶ Сви они деле огромну већину речи, израза и граматичких структура, а такав је случај био и у средњем веку односно, у најмању руку, у позном средњем веку – раздобљу из кога потиче 95% сачуване дипломатичке грађе босанске провенијенције.

Да ли нам сам средњовековни босански корпус нуди одговор на питање имена језика којим је највећим делом исписан? Нажалост, простора за поуздане закључке нема.⁷ Ауктори и писари углавном нису сматрали нужним да тај податак наводе – он се подразумевао. Изузетак су биле исправе које су намерно издаване двојезично и у којима је непосредно навођен језик сваког од примерака (обично се радило о четири примерка на два језика, како би свака од уговорних страна задржала по два).⁸ Знатно бројније податке налазимо изван самих докумената, у белешкама о превођењу и/или регистрацији.

У латинским документима и у накнадним белешкама дубровачких, млетачких и далматинских дестинатара, тај језик се назива искључиво *словенским* (*sclavo*, *slavico*, *sclavonico*, *sclavonescho*, *schiaivo* и сл. – у укупно 21 јединици тј. 5,2% корпуса).⁹ Име језика се, пак, у словенским исправама среће само у пет наврата (једном код Стјепана II и четири пута код Прибисава Похвалића) и тада се он назива искључиво српским (*српъски*, *српски*).¹⁰ Помена хрватског или босанског језика нема у сачуваним документима.¹¹ Међутим, помен српског језика у пет (1,24%) јединица, не може се узети као довољан доказ да је то име било једино коришћено, односно у сваком тренутку и у сваком делу Босне.

Када се ближе осврнемо на наведене јединице, одговори не постају ближи. Наиме, први помен српског језика среће се у словенској верзији Стонске повеље бана Стјепана II Котроманића из 1333. године – *А томуи су .ѿ. повелле јуднако две латинци, а две српсцие*. Проблем не представља чињеница да је повеља сачувана у препису, већ питање њеног предлошка. Наиме, анализом делова

⁶ S. Kordić, *Jezik i nacionalizam*, Zagreb 2010.

⁷ В. Богићевић, *Писменост у БиХ*, 85–89.

⁸ Нпр. Стонске повеље Стјепана II (бр. 22 и 23).

⁹ Бр. 22, 29, 30, 36, 38, 72, 73, 74, 84, 85, 96, 98, 156, 164, 170, 193, 195, 201, 258, 263, 394.

¹⁰ Бр. 23, 138, 139, 150, 151.

¹¹ Симе Љубић је направио велику забуну тиме што је у својим *Listinama* навео да је Стјепан II у писму папи из 1347. (бр. 29) рекао да тражи проповеднике *lingue sclavice non ignaros*, а у једном свом ранијем делу (*Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske I*, Rijeka 1864, 225) је тај пасаж навео као *lingue croatice non ignaros*. Навод из *Ogledala* ушао је касније у бројне историје хрватског језика. Међутим, увидом у снимак из Венеције, потврђујемо да је навод из *Listina* тачан и да у препису јасно и недвосмислено пише *sclavice*.

формулару утврђено је да се Стјепанова повеља ослања на дубровачки концепт.¹² Из првобитног нацрта, који се свега пар недеља раније био упућен краљу Душану, могла је, иако није нужно морала бити преузета и формулација о српском језику. Да је до механичког преузимања могло доћи, сведочи и короборативна формула која и у Душановој и у Стјепановој повељи помиње златни печат, иако је сасвим јасно да су босанске канцеларије израђивале искључиво воштане печате.¹³ Дубровчани су, вероватно, једноставно поднели бану нацрте које је он само верификовао и преточио у повеље. Са друге стране, мора се узети у обзир и то да Стјепан није сматрао наведену формулацију о језику за проблематичну или спорну, што иде у прилог тези о старосрпском као језику средњовековне Босне.

Нажалост, изгубљени су сви други двојезични примерци који су садржали у себи назив језика. Занимљиво је поменути и чињеницу да су далматински градови 1390. године, када су признавали власт босанског краља Твртка I, вероватно на краљев захтев, слали по два примерка своје заклетве, исписана од стране њихових нотара – један на књижевном језику тј. латинском (*idioma literali*), а други на словенском (*idioma slavico*).¹⁴ Да су те повеље сачуване могли бисмо, можда, утврдити како су Трогирани, Шибенчани, Брачани, а можда и Сплићани називали свој *словенски* језик. Можемо само нагађати да су га они могли називати хрватским.¹⁵

Преостала четири босанска документа у којима се непосредно, речју помиње српски језик произашла су из делатности и из руке Прибисава Похвалића, овлашћеног представника Косача. Он је у четири своје белешке о променама у остави свог господара Сандаља Хранића (по две из 1407. и 1411. године) написао да се ново стање преноси у нове исправе писане српским (*други листъ кои за ввими иде српски естъ писанъ; и мовмъ рукомъ записую ере вви листъ српски у семь тетрагу писанни близу сегаи мога писаниѣ; што се у нѣмъ удржало и у другомъ листу српскомъ кои е придѣ ввимеи; у пръвомъ листу српскомъ кои за ввимеи естъ; ови листъ српски близу ввогаи мога писанъ у сиемъ тетрагу; ере*

¹² Д. Јечменица, *Стонска повеља бана Стефана II Котроманића*, ГПБ 3 (2010) 29–46.

¹³ *Исто*, 30, 42–43. Дубровачко веће је дало налог посланику да се повластица изда у одређеној форми (*sub illa forma*) која му је предочена.

¹⁴ Бр. 72, 73 и 74.

¹⁵ Хрватски (*харвацки*) језик се помиње у позном средњем веку на простору Лике и северне и средње Далмације. Е. Нерсигонја, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, Zagreb 2006².

увъ листъ српски близу ввогаи мога писаниѣ у семъ тетрагу и з друзимъ листомъ српскимъ кои е за ввимъ листомъ у сием тетрагу писанъ).¹⁶

У овом случају не постоје спорни моменти какве срећемо у повељи Стјепана II, па би се могао створити извештан простор за генерализацију и извођење закључка да се се језик већине босанских ћирилских повеља сматрао српским. Као додатни аргумент за то би се могла узети чињеница да је изворна Босна у време Порфирогенита и Кинама (дакле, оквирно од почетка X до средине XII века) сматрана издвојеним делом Србије и српским етничким простором. Од почетка XIV века у састав територије Котроманића почели су да улазе и делови државе Немањића. Са друге стране, мора се имати у виду и да је, територијалним проширењима на западу, Босанска држава временом обухватила и део области које је Порфирогенит држао деловима старе Хрватске.¹⁷ Важно је нагласити и да се други подаци из исправа, попут помена Бошњана, Срба, Хрвата, Влаха, Латина, Млетака, Турака, Дубровчана, „Заморана“ у одређеним правним контекстима у оквиру диспозиције, не могу ваљано искористити за идентификацију језика.¹⁸ То су заправо имена поданика одређених држава или социјалних група.

Оно што би најпре могло, у извесној мери, ослабити тезу о српском језику као званичном у босанским канцеларијама је узимање у обзир неколико чињеница. Прва о малом броју сачуваних помена већ је изнета, друга је да је српски помиње само у актима упућеним Дубровчанима, а трећа да је (ако изузмемо Стонску повељу као проблематичну) директан помен језика сачуван само у документима Прибислава Похвалића, фамилијара Косача који су, по свему судећи, до 1373. били властела српске државе, вероватно Војиновића-Алтомановића.¹⁹ Прибислављево порекло није сасвим разјашњено, али је за претпоставити да је потицао из области Косача (мада је занимљиво што је доминантно икавац). Задржимо се, у овом тренутку, само на аргументу везаном за Дубровчане као дестинатаре. Познато је, наиме, да су, током средњег века, а у извесној мери и касније, Дубровчани словенски језик коришћен у њиховом граду и залеђу називали српским. Та пракса је много боље посведочена у дубровачким

¹⁶ Бр. 138, 139, 150, 151.

¹⁷ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 33–43; *Византијски извори за историју народа Југославије IV* (ур. Г. Острогорски – Ф. Баришић), Београд 1971, 27–28.

¹⁸ Видети нпр. бр. 3, 5, 6, 16, 148, 224, 242 итд.

¹⁹ О пореклу Косача видети: Е. Kurtović, *Sandalj Hranić*, 29–42.

изворима него што је то случај у босанском корпусу.²⁰ Иако је ова теза на дугачком штапу, не може се искључити могућност да су босански ауктори, као што је повремено био случај и са формуларима, моделирали своје ретке помене језика према називу који су користили поједини дестинатари. У случају Дубровника, тај назив би у највећем броју случајева био српски. У недостатку јасних доказа, ово остаје само још једна недовољно проверива хипотеза. Са друге стране, мишљење да су поједини босански писари долазили из немањићке и постнемањићке Србије и зато уносили име свог језика у босанске исправе много је мање вероватно.²¹

Нововековна хуманистичка белешка на полеђини Сандаљеве повеље Млечанима о Котору из 1423. године (бр. 201), такође казује да је акт написан српским језиком (*Privilegium est in lingua serviana scriptum, traductum in linguam nostram vernantem*), али је она вероватно записана бар стотину година након настанка овог документа.²²

Вреди поменути да је, у једном которском нотарском акту из 1436. године, дакле исправи која не припада босанском дипломатичком корпусу, сачуван индиректни помен босанског језика. Наиме, нотар је, приликом склапања уговора о купопродаји једне босанске робиње, навео да она крштењем добила латинско име Марка, док се на босанском језику звала Дјевена (*vocatam lingua Bossinensi Dievena et ad baptismum in lingua latina Marcha*). Њу је продавао цариник војводе Стјепана Вукчића – Љубиша.²³ Овај назив могао је, међутим, бити исконструисан управо од стране писара који је, будући вероватно странац, Италијан, претпоставио, по природи ствари, да се у Босни говори „босански језик“. О средњовековној рецепцији етничитета, односно државности на примеру хрватских земаља недавно је писао, са мање или више аргумената, Џон Фајн.²⁴

Како су у претходним пасусима исцрпљени сви подаци до којих се може доћи на основу корпуса и бележака које су пратиле регистрацију појединих

²⁰ С. Станојевић, *Студије XIV*, 56–65; Б. Недељковић, *Неколико података о нашем језику из Архива Дубровачке републике*, ИЧ 29–30 (1982–1983) 101–115. Природно је да су Дубровчани језик који су више стотина година делили са српским становништвом у свом залеђу називали српским.

²¹ Ову тезу заступају бројни хрватски и бошњачки лингвисти, како би утицајем страних фактора објаснили помене српског језика у средњовековним босанским документима.

²² Г. Чремошник, *Оригинални документи*, 127.

²³ А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до XV века)*, Београд 1926, 203.

²⁴ J. V. A. Fine Jr, *When Ethnicity did not Matter in the Balkans. A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*, Ann Arbor 2006.

његових јединица, до нових сазнања могли би довести једино нови проналасци дипломатичке грађе са поменом језика или темељна анализа других документарних и, у мањој мери, наративних извора везаних за средњовековну Босну и Балкан уопште. Таква истраживања мораће се обавити у будућности, мада треба бити опрезан према њиховим резултатима, посебно зато што поједини подаци из раног новог века указују на то да је и у том периоду постојала арбитрарност у именовању практично идентичног регионалног идиома.²⁵ Зависно од традиције, уобичајене праксе на одређеном простору, порекла писара/писатеља, те друштвене или етничке групе која га је користила, тај језик је називан српским, хрватским, босанским, словенским, илирским. Термини *sclavica* (чешћи у средњем веку) и *illyrica* (чешћи у новом веку) одговарали су сваком од поменутих назива, пошто је и тада било сасвим јасно да се ради о, за потребе комуникације, јединственом језику.²⁶

Пошто су изнети аргументи за тврдњу да би се наведени језик могао назвати старосрпскохрватским или, према колоквијалном али у латинским изворима више пута посведоченом називу, једноставно словенским, требало би навести још једну његову карактеристику која није непосредно везана за питања дијалеката и/или изговора. Ради се о упливу техничких термина из латинског, грчког и турског језика. Преузимање наведених речи вршило се, пре свега, путем дипломатских и пословних контаката са приморским градовима Јадрана. Тако у словенски фонд улазе страни изрази везани за мере, кредитно и банковно пословање, оружарство, рударство, одевне предмете, разне драгоцености, врсте новца, поједине титуле, називе докумената (нпр. *експедиторија*) и слично.²⁷ Сразмерна учесталост тих речи и израза показује да су они постали део

²⁵ V. Boškov, *Odnos srpske i turske diplomatike*, ЈИЧ 3–4 (1980) 219–236; L. Nakaš, *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Sarajevo 2010; Ista, *Bosanska ćirilica pisma*, Forum Bosnae 53–54, Sarajevo 2011. Да је двозначност била могућа показује и чињеница да су Владислава Косачу, након што је прешао у Угарску, и његове потомке називали и Рашанима (Србима) и Хрватима и Мађарима. Видети у: В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 160 и Н. Petrić, *O najstarijim srpskim naseljavanjima i tzv. privatnim Vlasima u Kraljevini Slavoniji*, Spomenica Josipa Adamčeka (ur. D. Rokandić – D. Agičić), Zagreb 2009, 108–112 (*Nicolai Balsa Rasciani; di nation Hungaro; domino Ladislao Cosaza Corvato*).

²⁶ Б. Недељковић, *Неколико података о нашем језику из Архива Дубровачке републике*, 101–115; Н. Исаиловић, *Две ћирилске исправе Ивана VI (Анжа) Франкопана Омишанима*, Мешовита грађа 32 (2011) 101–124; А. Dimitz, *History of Carniola II. From the Accession of Maximilian I (1493) up to the Death of Ferdinand I (1564)*, s. l. 2013, 163.

²⁷ Многи термини могу се наћи у: *Регистар збирке „Старе српске повеље и писма“ Љубомира Стојановића*, Београд 1992. (инкорпориран и у ново издање ССПП из 2006. године).

свакодневице када су у питању делатности владара и њихових канцеларија. Неки термини су преузимани нужно, у недостатку домаћих речи за појмове које су означавали, а неки и из моде или преузимањем из туђих формулара (нпр. *хоћемо и есмо кунътенъти* у Сандаљевој повељи Млечанима из 1423, *такои странъера такоу грађанина* у једној признаници његовог нећака Стјепана Вукчића из 1438, или *учинихъ ш нимъ финеремисионе* у Вукчићевом писму из 1443. године).²⁸

Када је реч о латинском језику, он се данас јавља у 108 јединица корпуса, али је свега 101 исправа била изворно састављена на овој европској *lingua franca* средњег века.²⁹ Тај се језик изричито назива латинским (*латински, gramatica latina*, 1333, 1347, 1351, 1422, 1493, 1497) или књижевним језиком (*ydioma literale*, 1390).³⁰ Латински употребљаван у Босни и њеном окружењу не представља никакав специфичан дијалекат, нити показује посебну самосвојност. Ради се о, за то поднебље, страном језику који не еволуира у природном окружењу. Иако је понекад једноставнији и сиромашнији, не разликује се значајно од латинског који се, у исто време, употребљавао у Угарској или Италији. Он је био средство дипломатске комуникације и, слично домаћем словенском језику, преузимао је само одређене стране термине – појмове за које не постоје латинска имена. Ради се о *vice versa* процесу, чија се суштина не разликује. Као што је словенски попримио бројне техничке изразе из латинског и других језика, тако је дошло и до уплива словенских речи у латински. То се најпре односи на одређене установе, титуле, називе докумената итд.³¹ Мора се нагласити да је словенских позајмљеница у латинском делу нашег корпуса сразмерно мало. Више таквих примера среће се у канцеларијским и нотарским књигама Дубровачког архива, најпре због разноврсности дипломатских, правних и пословних радњи које су у њима забележене.³²

У вези са претходним, већ од XIV века уз латински се, на обе обале Јадрана, све више користе различити дијалекти староиталијанског језика. У

²⁸ ССПП I–1, бр. 337; ССПП I–2, бр. 653, 657.

²⁹ Недавно је синтетички приказ латинске писмености у средњовековној Босни покушао дати Томислав Галовић – Т. Galović, *Ego a puero baptizatus fui et litteras Latinas didici... – prilog proučavanju latinske pismenosti u srednjovjekovnoj Bosni (s posebnim osvrtom na 15. stoljeće)*, Stjepan Tomašević (1461.–1463.) – slovn srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva (ur. A. Birin), Zagreb – Sarajevo 2013, 179–219.

³⁰ Бр. 22, 23, 29, 30, 72, 73, 74, 193, 318, 397, 399.

³¹ Нпр. *voyvoda, povelja, stanach* и сл.

³² Видети: *Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae I–VII*, Zagreb 1969–1978.

нашем корпусу јављају се документи на венецијанском (блиском данашњем венетском језику) и, са њим повезаном далматинском дијалекту. Међутим, босански владари нису оставили велик број оригинално италијанских исправа. Питање је, заправо, да ли је било коју од њих саставило домаће лице, тј. неко из Босне. За сваку од 17 исправа које су изворно састављене на италијанском могло се утврдити да су или настале у италијанском окружењу и у самој Италији (дипломатски дописи Венецији који су вероватно превођени на лицу места; писма краљице Катарине из Рима) или их је писао италијански писар (случај двоструких примерака Твртка II и Сандаља).³³ Име овог језика није забележено у самим документима, већ у пропратним белешкама дестинатара, Италијана. Он се на једном месту назива италским (*lingua italica*, 1452), а три пута „нашим књижевним језиком“ (*noster sermo literalis*, 1422–1423).³⁴

Занимљиво је што регистрација повеље Твртка II из 1422. почиње назнаком да је она екстрахована из словенског у латински, а завршава се податком да су упоредо издата два примерка – на словенском и на „нашем књижевном језику“. Први примерак је писао словенски „канцелар“ Рестоје Милохна, а другу млетачки нотар Иван из Бонисија (*Quas literas fieri fecimus per duas manus, prout inferius continetur; unam videlicet in idiomate schiavo scripta manu viri sapientis Restoe cancellarii prefati serenissimi domini regis, et alteram scriptam manu Johannis de Bonisio notarii nostri literali sermone, uniusmet tenoris et substantie*). Примерак који је сачуван је неспорно италијански, а остаје питање шта су Млечани све сматрали латинским језиком. Можда су под *extractarum de schiavo in latinum* подразумевали писма, а не језике. Термин *sermo* има, у основи, значење говора, говорног језика, док је *lingua* општији назив.³⁵

Грчки језик није ушао у употребу у средњовековној Босни. Последње државно-правне везе са Византијом прекинуте су у XII веку, па византијски обичаји нису оставили дубљег трага на босанску канцеларијску праксу. Чак су и

³³ Млетачки нотар Иван де Бонисио писао је италијанске верзије докумената бр. 193, 195, 201. Италијанска верзија последњег није сачувана, већ само латинска регистрација превода словенског примерка.

³⁴ Бр. 170, 193, 195, 201.

³⁵ S. Ljubić, *Listine VIII*, 202–205. У неким случајевима је, изгледа, словенски писани примерак могао и изостати. Тако је мировни споразум између Косача и Млечана из 1445. само уживо преведен посланицима Стјепана Вукчића (*Hoc autem instrumentum fuit in idioma sclavonico de verbo ad verbum per prudentem virum Johannem de Pace barbitonsorem interpretem oratorum ipsius magnifici domini Stefani ipsis declaratum* – S. Ljubić, *Listine IX*, 226–229).

ретки термини грчког порекла продрли у Босну касније, преко Дубровника или Србије (*ноклисар*, *логотет* итд.).³⁶ Турски језик, такође, није кориштен током средњег века. Чак ни после пада босанске државе под Османлије он није преузео примат у комуникацији унутар освојеног подручја и са суседима.³⁷ Штавише, словенски језик је од XV века изашао из својих природних граница и заиста постао *lingua franca* југоисточне Европе. Њиме су, у широј регионалној комуникацији, почели обилато да се служе и Мађари и Турци. Тај обичај је потрајао вековима, с тим што су османске власти у Босанском ејалету, као и делови Далмације истрајавали у употреби ћирилског писма, док су области под хабсбуршком и млетачком контролом и даље већи део кореспонденције обављали на латинском и староиталијанском, постепено уводећи у словенски језик латинско писмо, које узима корена и придружује се већ постојећим писмима – глагољском (распрострањеном у Поуњу, Лици, Кварнеру, Хрватском приморју и Горском котару) и ћирилском (у данашњој Далмацији).³⁸ Током читавог средњег века, словенским језиком (најближем српској редакцији) и писмом бугарског типа користе се и Румуни. Први документ забележен румунским језиком, на ћирилици, потиче из 1521. године. Албанске велможе, пак, користе српски језик и српско писмо од средине XIV па све до друге половине XV века.³⁹

*

Пошто смо утврдили који су језици, и у којој мери, коришћени у босанским владарским канцеларијама, важно је истаћи и неке дијалекатске (прецизније: изговорне) особености словенских босанских исправа, прецизније њих 279 сачуваних у изворном облику. То није нужно чинити за 123 латинска, односно староиталијанска документа, пошто су они, као што смо већ истакли, идиоматски међусобно веома слични. Латински у босанској грађи у основи одговара оној варијанти тога језика која се среће у средњовековној југоисточној Европи, док су

³⁶ Видети према: *Регистар збирке „Старе српске повеље и писма“ Љубомира Стојановића*, Београд 1992. Такође и у: Ђ. Бубало, *Писана реч*, 96–99.

³⁷ V. Boškov, *Odnos srpske i turske diplomatike*, ЈИС 3–4 (1980) 219–236.

³⁸ Ѓ. Truhelka, *Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive*, GZM 23 (1911) 1–162, 303–350, 437–484, table I–XIX; Н. Радојчић, *Пет писма с краја 15. века*, Јужнословенски филолог 20, 1–4 (1953–1954) 343–367; I. Biliarsky, *Un Page des Relations Magyaro-Ottomanes vers la fin du XVe siècle*, *Turcica* 32, Paris – Leuven 2000, 291–305; L. Nakaš, *Bosanska ćirilična pisma*, Forum Bosnae 53–54, Sarajevo 2011.

³⁹ *ЛССВ*, 278 (Ђ. Тошић).

све староиталијанске повеље и писма исписане венецијанско-далматинским дијалектом чије су специфичности већ истражене од стране филолога, а немају већег значаја за нашу тему.⁴⁰

Од наведених 279 јединица, њих 61 (21,86%) је сачувана у препису, страном концепту или са нејасним статусом примерка. То значи да се укупно 78,14% словенских исправа може сасвим поуздано анализирати када су у питању изговори. Преписи и концепти могли би нас навести на погрешне закључке, будући да је већина њих састављена изван Босне, махом у Дубровнику. Међутим, како знамо да су и неке босанске оригинале писали дубровачки нотари, међу којима и појединци који су упоредо регистровали приспеле исправе, јасно је да треба извршити и анализу преписа, али одвојено од анализе оригинала.⁴¹

Важно је одмах истаћи да смо под изговорима, у овој прилици, сматрали искључиво различите рефлексе (одразе) јата и, евентуално, полугласа унутар штокавског наречја старосрпскохрватског, јединог дијалекта који се јавља у босанским документима. Јат почиње да се замењује и разрешава у исправама писаним народним језиком оквирно од средине XIV века, и то постепено, па тако највећи број јединица за које је дијалекат поуздано утврдив потиче из XV века. Утицај на бележење овог гласа имали су и писари. Они ученији, барем у ранијем периоду, нису имали обичај да разрешавају јат, пошто се његово писање сматрало књижевно коректнијом праксом. Са друге стране, дијаци који су одустали од графеме љ замењивали су је према свом говорном језику, уносећи дијалекат свога краја у владарски документ. Такође, у великом броју случајева јављају се по два, па и по три различита рефлекса јата у једном документу, можда због писарске грешке, можда због преписивања делова старијих формулара, а можда и због недоследности одраза у стварном говору.⁴² Из свих тих разлога, јако је тешко дати прецизне закључке о штокавској дијалектологији средњовековне Босне. Но, без обзира на то, одређена гледишта могу се понудити.

⁴⁰ О венетском језику постоје бројне специјалистичке студије. Међу најновијим је: R. Ferguson, *A Linguistic History Of Venice*, Venice 2007.

⁴¹ Дубровачки словенски канцелари (Руско Христифоровић, Никша Звијездић и Маринко Цвјетановић) писали су неке босанске исправе и концепте (бр. 132, 137, 238, 265, 368), а своје преписе босанских оригинала су ортографски преправљали.

⁴² Филолози о овом питању немају јединствен став.

Када се статистички обраде подаци добијени анализом 279 словенских исправа излази да је јат остао у целости графемски неизмењен у 58 примерака (20,8%), да је икавица заступљена у мањој или већој мери у 160 јединица (57,4%), (и)јекавица у 97 (34,8%), а екавица у 52 (18,6%). Јасно је да ови проценти знатно превазилазе 100% јер су врло честа мешања дијалеката. Зато је важно приметити да је чистом икавицом написано око 100 исправа (око 35%), чистом (и)јекавицом око 40 (око 15%), а чистом екавицом једва шест или седам (око 2,5%). Сва три дијалекта се истовремено јављају у 15 јединица, икавица се меша са (и)јекавицом у скоро 30, а икавица са екавицом односно (и)јекавица са екавицом у око 15 докумената.

Дате цифре су оквирне, пошто се у појединим случајевима није могло поуздано утврдити да ли је појава одређеног рефлекса случајна – у смислу писарске грешке или преузимања из ранијег формулара. Наиме, бројни су случајеви где један изговор јата доминира, а други се јавља једном или два пута. Постоје и случајеви где се то не дешава насумично (у случају термилошке нужде, као што је нпр. екавица у владарском имену *Стефанъ*, мада босанске канцеларије ни ту нису доследне). Такође, много исправа комбинује неразрешен јат са разрешеним (нпр. дијак Ивко, у служби Косача, углавном користи јат, али увек у конскрипцији пише *по заповиди*).⁴³ Са друге стране, ы са гласовном вредношћу „ја“ све време је присутан у средњовековној Босни. Вреди на овом месту поменути и да се у четири документа јавља и рефлекс јера (полугласа). Наиме, у једној икавској исправи из западне Босне полуглас се делимично вокализовао у „а“ (*госаподинъ, Хравое*), а у три екавске из источне Босне у „и“ (*свришило, приви*).⁴⁴

Као што смо раније напоменули, оригиналне примерке треба анализирати одвојено од преписа, концепата и статусно нејасних примерака. Када се тако посматра, икавица се јавља у 136 од 218 словенских оригинала (62,4%), ијекавица у 74 (33,9%), екавица у 35 (16,1%), а сасвим неразрешен јат у 34 (15,6%). Међу преписима и концептима доминирају јединице са потпуно неразрешеним јатом и икавицом – по 24 од 61 јединице (39,3%), ијекавица је присутна у њих 23 (37,7%),

⁴³ Бр. 345, 346, 347, 356, 357, 359, 361, 362, 366, 370, 372, 377. Оваква пракса није била карактеристична само за дијака Ивка.

⁴⁴ Бр. 131, 327, 336, 351.

а екавица у њих 17 (27,9%). Преписи су, очито, као на крају крајева и оригинали, претрпели јак утицај говорног језика окружења у коме су настали и писмене праксе особа које су их исписивале. Захваљујући архивској књизи *Liber privilegiorum*, преписима важних докумената које је начинио дубровачки словенски канцелар Никша Звијездић, знамо у којој су мери Дубровчани мењали ортографију босанских повеља.⁴⁵ О томе сведоче и још неки оригинали за које су се сачувале и регистрације. Кад је реч о писарским обичајима, Руско Христифоровић је, као професионалац из иностранства, увек писао неразрешен јат, док је Никша Звијездић мешао дијалекте, али одражавајући најчешће дубровачку источнохерцеговачку ијекавицу.⁴⁶ Овај облик ијекавице (у коме се јавља чак и *ниесам* уместо *нисам*, *добриех* уместо *добрих*) присутан је и у канцеларијама источне и југоисточне Босне.

И оригинали и преписи одражавају, дакле, говор својих писара и њиховог окружења. То се најпре односи на крај XIV и XV век, када је замена јата већ увелико почела и када је порастао број људи који су деловали као писари. Како то више нису били само дуго обучавани професионалци, већ и представници властеле и трговачког слоја, полако су нестајали и стилски скрупули који су одржавали стару, књижевно исправнију ортографију.⁴⁷ За Твртковим и Дабишиним логотетима Владојем или Томашем Лушцем, дијаци краљева и, посебно, обласних господара у XV веку углавном заостају изразом, стилем и општом естетиком.⁴⁸ Они практично пишу онако као што говоре, што нам омогућава да изведемо одређене закључке, пре свега везане за географску дистрибуцију изговора. Срећна околност, у овом погледу, је чињеница да највећи број докумената потиче управо из последњих деценија самосталности босанске државе.

Уопштено посматрано, икавица је најраспрострањенија у централној и западној Босни, посебно у краљевском домену (око горњег тока Босне и у долини

⁴⁵ М. Решетар, *Никша Звијездић, дубровачки српски канцелар XV вијека*, Глас СКА 169 (1936) 169–209.

⁴⁶ За бројне примере видети *ССПП* I–1, I–2, према регистру (Руско Христифоровић, Никша Звијездић, *Codex ragusinus*).

⁴⁷ Уп. П. Ивић – В. Јерковић, *Правопис српскохрватских ћирилских повеља и писама XII и XIII века*, Нови Сад 1981.

⁴⁸ О стилу босанских дијака, са доста субјективних оцена, пише G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1948–1955) *passim*.

Лашве) и Доњим Крајима, а ијекавица у источној и, посебно, југоисточној Босни. Екавица се јавља на истоку, али не равномерно да би се могла везати за неки род или канцеларију. У највећој мери, оваква географска дистрибуција слаже се са Ивићевом дијалектологијом штокавског наречја српскохрватског језика. Према Павлу Ивићу, говори централне Босне, делова западне Босне, те Далмације западно од Неретве изведени су из млађе икавице (западно-штокавски огранак, са местимичним примесима тзв. „шћакавице“), док јужно и источно од Сарајева доминира источнохерцеговачка ијекавица која се простире све до Дубровника и Неретве (источно-штокавски огранак).⁴⁹ У недостатку материјала, нажалост, не можемо утврдити да ли постоје везе између некадашњег и данашњег ијекавског говора североисточне Босне. Ту би се разлике можда и највише испољиле, јер се ради о регији која је често мењала господаре, али и становништво.

У складу са изреченим, огромна већина исправа Котроманића, Хрватинића и Боровинића писана је икавицом. Код Павловића доминира ијекавица, али се јавља и икавица, а слично је и са документима Косача, где је измешаност ијекавице и икавице још већа и по броју примерака и по њиховој хронолошкој дистрибуцији. Малобројне исправе Тезаловића – Озрисаљића су већином екавске, док се код Влатковића јављају сва три дијалекта, иако екавски у најмањој мери. Код Николића, Станчића и дједовских докумената не можемо дати оцену због премалог броја сачуваних примерака, док писари Санковића углавном нису разрешавали јат, а када јесу била је у питању икавица, иако се радило о хумско-требињској властели.⁵⁰

Посматрано хронолошки и по личностима, најранији период босанске дипломатичке писмености, разумљиво, обележен је неизмењеним јатом. Од времена Стјепана II и Твртка I постепено се јавља икавица, али канцеларије ове двојице владара још увек махом користе ђ.⁵¹ Од Дабишиног периода, па све до краја босанског краљевства, дијаци Котроманића су икавци. Код Косача, Сандаљ има скоро подједнак број исправа са неизмењеним јатом, на икавици и ијекавици. Његов дугогодишњи повереник Прибислав Похвалић је икавац, а други

⁴⁹ П. Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје*, Београд 1985².

⁵⁰ За једног од писара Санковића се зна да је био Имоћанин, дакле вероватно говорно икавац (бр. 78).

⁵¹ Неразрешеном јату посебно је веран истакнути дијак Дражеслав Бојић, писар најлепших босанских исправа из средине XIV века (у оригиналу су сачувани бр. 33, 35, 41, 45, 46).

посланици махом ијекавци. У канцеларији херцега Стјепана предност има ијекавица, а код његових наследника, иако задржава предност, смењује се повремено са икавицом и добија малобројне примесе екавице. Сам Владислав Херцеговић, чији је аутограф сачуван меша ијекавицу и икавицу.

Исправе Радосава и Иваниша Павловића углавном су ијекавске, али и оне повремено садрже икавске и, ређе, екавске елементе. За Иваниша су, додуше, сачувани углавном дубровачки преписи. Петар и Никола Павловићи имају једну икавску исправу, а у другој се мешају сва три дијалекта, иако је обе писао исти човек. Код браће Влатковића, скоро сви документи садрже икавицу, али готово никада само њу. Каткада се јављају примесе екавице, каткад ијекавице, а каткад су заступљена сва три рефлекса јата. На овакву дистрибуцију изговора утицали су пре свега писари, мада има и примера у којима исти дијак користи различите дијалекте у истој или у различитим исправама. Недостатак биографских података о дијацима умањује могућност да се прецизно утврде њихово порекло, завичај и место на коме су научили да читају и пишу.⁵²

Када се изложено резимира, јасно је да у босанским владарским канцеларијама предњачи икавица. Она је у писаном облику присутна како у свом природном говорном региону, тако и у областима у којима је доминирала ијекавица. Екавица се може посматрати скоро као изолована појава, пошто се самостално јако ретко јавља. Њен уплив нема везе са писарима из Србије, већ је локалног карактера, вероватно последица неуједначеног рефлекса дугог јата, који је и изворно представљао дуго *e*, слично данашњем мађарском гласу *é* (дуго *e* које прелази на *u*).⁵³

Друге говорне карактеристике се могу трасирати кроз употребу појединих речи, али и њихових облика. Неки лингвистички и речнички садржаји су доследни, а неки не. Имена библијског порекла представљају старе словенске рефлексе грчких и латинских варијетета – Јурај, Иван, Стипан/Стјепан/Степан (јавља се у сва три облика). Грцизовани и јотовани облици – Ђурађ, Јован, Стефан, не јављају се никад (последњи заправо да, али само као владарски

⁵² Т. Anđelić, *Dijaci*, 81–100.

⁵³ Идеја Лејле Накаш да је употреба икавице била манир, а не одраз народног говора, не делује нам уверљиво. Видети: L. Nakaš, *Jezik i grafija*, 31–44. Уопште, филолози каткад показују некритичку склоност да народни језик дипломатичке грађе посматрају у истој равни са језиком књижевних или литургијских састава.

епитет).⁵⁴ У том погледу, корисно је поређење са Дубровчанима, чији је дијалекат био, а такав је и данас, близак појединим зетским и источнохерцеговачким говорима склоним прејотованим спојевима „гј“ и „дј“. Руско Христифоровић тако писмо жупана Јурја региструје као писмо Ђурђа (бр. 165). Такође, Дубровчани пишу Ђурђу Радивојевићу, а он се свуда по Босни бележи само као Јурај. То је име, очито, сматрано идентичним.⁵⁵

Већ смо рекли да је босанска специфичност дуготрајна употреба јата за гласовни спој „ја“ (ћ уместо *ia*), док, са друге стране, графема десетеричног и (*i*) представља праву реткост. Такође, у Босни се обилато користи ћерв (*ћ*) за означавање слова „ћ“. Руско и Никша Звијездић то слово увек пребацују у *кь*. У познијим документима из XV века, посебно у писмима, постепено нестаје јер (*ь*). Нови писари чија обука није била на највишем нивоу почели су местимично да изостављају полуглас јер се он већ тада почео губити из говорног језика, што је такође корисна информација за филологе.⁵⁶ Оно што такође вреди поменути као занимљивост је употреба неких израза који се данас разликују у варијететима српскохрватског језика. Босанске повеље увек користе реч *опћина*, уместо *општина*. Облици *тисућь*, *тисућно* са 165 помена предњаче над облицима *тисуишь*, *тисуишно* са 39 помена. Реч *криж* се јавља само седам пута (у 5 повеља Павловића и у по једној повељи Твртка II и Томаша), док се иначе увек пише *кръсть* (среће се 27 пута). Две верзије овог појма, у сличном односу учесталости, користе и Дубровчани.⁵⁷ О употреби појмова за означавање месеци у години биће више речи у одељку посвећеном формулару. Могуће је приметити још неке особености, али је њихова идентификација и прецизна експликација ипак посао за квалификоване филологе. Као полазна основа за даља истраживања може послужити *Конкорданцијски речник* који је недавно саставила Лејла Накаш са Филозофског факултета у Сарајеву, заснован додуше на старијим издањима грађе која обилују мањим или већим грешкама.⁵⁸

⁵⁴ На сличан начин се Свети Григорије увек наводи као Гргур.

⁵⁵ О говорима Дубровника и Зете такође видети: П. Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје*, Београд 1985².

⁵⁶ Примери трансформација у писању у: П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, Београд 1987².

⁵⁷ Криж се јавља у бр. 189, 190, 199, 212, 224, 244, 256.

⁵⁸ L. Nakaš, *Konkordancijski rječnik ćirilskih povelja srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 2011. (електронско издање).

*

Када је реч о писму, готово све оригиналне исправе састављене на латинском и староиталијанском исписане су разним варијантама готице (*scriptura gothica*). Једини евидентни изузеци су Борићев фалсификат (из прве половине XIII века) на књижној беневентани, Кулинова повеља на каролино-готици и повеља краља Томаша Венецији од октобра 1450. која је исписана чистом хуманистиком.⁵⁹ Важно је приметити да се облици коришћене готице веома разликују. Канцеларијска готица исправâ с краја XIII и почетка XIV века још увек задржава неке старије елементе који подсећају на каролину.⁶⁰ Такође, свечане исправе и поједина писма из времена Твртка I представљају права ремек-дела елегантне канцеларијске готице која се скоро приближава књижној.⁶¹ Међутим, већина оригиналних латиничних исправа (око 35 доступних оригинала), посебно оних из XV века написана је на мање елегантној канцеларијској и курзивној готици. Та готица постепено добија елементе који је све више приближавају хуманистици, па се средином XV века већ може говорити о готичко-хуманистичком писму.⁶² На срећу истраживача, особито ружан облик готичког курзива који је био распрострањен у Угарској од око 1380. до око 1440. заобишао је босанске канцеларије, искључујући само једну исправу Хрвоја Вукчића краљу Жигмунду из 1393. године (бр. 95).

Већина преписа је састављена канцеларијском готицом (посебно они регистровани у Дубровнику у XIV веку) или раном хуманистиком (посебно они у регистровани у Венецији у XV веку). Слично је и са легендама на печатима – највећи део је израђен на готици са унцијалним елементима, а хуманистика се јавља тек половином XV века.⁶³

У фонду оригиналних словенских исправа, најпре треба рећи да су све оне, осим једног веома позног фалсификата, биле исписане ћириличним писмом. Тај феномен није јединствен за Босну – у читавој југоисточној Европи, када је у питању дипломатичка пракса, употреба латинице при записивању словенског

⁵⁹ Бр. 1, 2 и 277.

⁶⁰ Бр. 7, 11, 14, 22.

⁶¹ Бр. 58, 59, 60, 64, 73. Видети и: Г. Чремошник, *Оригинални документи*, 127–128; *Isti, Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 131–134.

⁶² V. Novak, *Latinska paleografija*, Beograd 1952; J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, 98–131; G. Cencetti, *Compendio di paleografia latina per le scuole universitarie e archivistiche*, Napoli 1972³.

⁶³ P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, passim; J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, 153–155.

текста није појава старија од XVI века.⁶⁴ Најраније словенско писмо – глагољско, сачувало се у веома малом броју споменика писмености из Босне, насталих најкасније у XII веку (Хумачка плоча, Михановићев и Гршковићев фрагмент апостола итд.). Глагољицом се и у каснијим раздобљима средњег века писало на просторима данашње Републике Босне и Херцеговине, али те области тада нису биле део босанске, већ угарске државе (прецизније, краљевине Хрватске као њене круновине). Ради се, најпре, о Поуњу и Цазинској крајини. Присуство глагољице у неким споменицима културе позног средњовековља, нпр. у Хрвојевом мисалу, није изворно босанског порекла. Тај литургијски спис саставио је глагољаш из Далмације или Лике, по наруџбини херцега Хрвоја или неког из његовог окружења. Практично сви остали споменици босанске писмености су ћирилски, а то укључује и надгробне натписе и друге епиграфске белешке.⁶⁵

Ћирилица је, дакле, једино писмо којим су босански владари записивали свој матерњи језик, барем судећи према сачуваним документима. Оно је свакако примљено рано, још у време док се првобитно језгро Босне налазило у склопу Србије, а под извесним културним утицајем Византије.⁶⁶ У прилог томе говори и вековно присуство ћирилице у оном делу Далмације који је био обухваћен „реконкистом“ Василија I. Западне области раније су раскинуле везе са византијском културом, па се због тога тамо као доминантно одржало старије, глагољско писмо.⁶⁷

На старе традиције указује и чињеница да су се босанске владарске канцеларије дуже од српских држале уставног, односно полууставног писма у својим свечаним повељама. Штавише, када су у питању свечани уговори, тај облик писма доминира у банским и краљевским повељама све до слома босанске државе 1463. Нажалост, недостатак оригиналних писама послатих са територије средњовековне Босне у периоду пре средине XIV века, онемогућава нам да са поуздањем кажемо да ли је и ова врста документа у ранијем периоду била

⁶⁴ D. Malić – D. Fališevac, *Najstariji hrvatski latinički spomenici: do sredine 15. stoljeća*, Zagreb 2004; Н. Исаиловић, *Две ћирилске исправе*, 106.

⁶⁵ О глагољци видети у: *Glagolitica: zum Ursprung der slavischen Schriftkultur* (ed. H. Miklas), Wien 2000; Е. Херцигонја, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, Zagreb 2006². О натписима: М. Вега, *Zbornik srednjovekovnih natpisa BiH I–IV*, Sarajevo 1964–1970; В. Божићевић, *Писменост у БиХ*, 26–35, 47–49; В. Фуџић, *Glagoljski natpisi*, Zagreb 1982; Р. Рунје, *О knjigama hrvatskih glagoljaša*, Zagreb 1998, 16, 22.

⁶⁶ Глагољица која је пре тога примљена из истих кругова постепено се изгубила.

⁶⁷ Б. Ферјанчић, *Василије I и обнова византијске власти у IX веку*, ЗРВИ 36 (1997) 9–30.

состављана на уставу и полууставу. Претпостављамо да јесте, пошто историјат ћирилског писма у региону указује на сразмерно позно порекло канцеларијског брзописа који временом односи примат, бар код одређених типова исправа.⁶⁸

Канцеларијски брзопис се у Босни засигурно јавља половином XIV века, испрва само у писмима. Штавише, сва сачувана босанска писма исписана су управо овим писмом. Узорак којим располажемо може бити варљив, али нам поредбени корпуси указују да се наведени облик писма прво јавио у Србији и Дубровнику. Сматра се да је одатле, преко писара који су у почетку били релативно малобројни, пренет и у Босну. Различити степен сачуваности грађе онемогућава нам да нађемо непосредну историјску потврду за такву тезу, али нам се она чини вероватном пошто су филолози изнели одређене аргументи за своје тврдње.⁶⁹ Оно што је и историјски, тј. дипломатички, потврђено је да брзопис улази у најсвечанија акта, пре свега у уговорне и даровне повеље, у склопу великих промена које је извршио Твртко I Котроманић након свог проглашења за краља (1377). Он је увео звање логотета и на то место поставио Владоја, добро обучену личност са освојених подручја Србије. Владоје први уводи канцеларијску минускулу у све типове аката.⁷⁰ Његови наследници на положају краљевских логотета и дијака нису, међутим, доследно поштовали такву праксу.

Уставно и полууставно писмо које је ипак надживело Тврткову реформу, од које се и он сам повремено удаљавао, примало је одређене специфичности брзописа, а забележено је само у неколико свечаних повеља Твртка I, Дабише, Остоје, Стјепана Остојића, Твртка II, Томаша, Радича Санковића, Сандаља Хранића и Радослава Павловића, махом уговорима са Дубровчанима и

⁶⁸ Ђ. Sp. Radojičić, *Ćirilica*, Enciklopedija Jugoslavije II, Zagreb 1956, 626–632; G. Čremošnik, *Srpska diplomatska minuskula, njezin postanak i razvoj*, Slovo 13 (1963) 119–136; П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, 129–143; В. Јерковић, „Полуустав“ у српским повељама од краја XIV и током XV века, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику 42, Нови Сад 1999, 89–111; *ЛССВ*, 751–754 (Т. Суботин Голубовић); Ђ. Трифуновић, *Ка почецима српске писмености*, Београд 2001.

⁶⁹ Е. Ф. Карский, *Славянская кирилловская палеография*, 1928; В. Новак, *Латинска палеографија и словенско–латинска симбиоза од 7. до 15. века*, ИЧ 7 (1957) 1–22; G. Čremošnik, *Srpska diplomatska minuskula, njezin postanak i razvoj*, Slovo 13 (1963) 119–136; V. Mošin, *Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici*, Slovo 15–16 (1965) 150–180; А. Младеновић, *Прилог проучавању развитка наше ћирилице*, Књижевност и језик XII–3 (1965) 53–66; П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, 154–163, 171–179; Н. Порчић, *Дипломатички образци*, 30–33.

⁷⁰ *Српски биографски речник* 2 (В–Г), Нови Сад 2006, 251 (С. Ђирковић); *Српска енциклопедија* II–1 (В–Вшетечка), Нови Сад – Београд 2013, 514–515 (С. Рудић). Није вероватно да је Владоје писао читаву (полу)уставну повељу Твртка I Хрвоју Вукчићу (бр. 52), као што тврди Чремошник.

Венецијом.⁷¹ Убедљиву доминацију у XV веку ипак преузима брзопис. Њиме се пишу сва писма, све белешке, све повеље мање свечаног карактера, али и бројни свечани документи (бар 112 повеља између 1378. и 1497. године). Нови обичаји продрли су у стецишта босанске писмености и у великој мери потиснули старе. Па опет, одређени мајускулни елементи могу се срести у неким нерасписаним рукописима појединаца који обично нису били писари – пре свега у потписима неколицине петнаестовековних владара и њихових посланика.⁷² Такве елементе срећемо и у веома малом броју свечанијих исправа, не рачунајући ту иницијале који су, по природи ствари, углавном били мајускулни тј. уставни.⁷³

Статистички посматрано, од 219 словенских оригинала и оригиналних концепата у корпусу, њих 186 је исписано брзописом (84,93%), а свега 33 (15,07%) уставом или полууставом. Иако Чремошник наводи да је потоње писмо изразита мајускула, практично само један примерак би се могао назвати правим уставним писмом (бр. 3), док код осталих докумената бар нека слова излазе изван оквира дволинијског система, те се пре могу сматрати прелазном варијантом ка полууставу. Каснији облици полуустава, као што смо већ рекли, садрже и поједине минускулне форме.⁷⁴ Све оригиналне повеље до 1378. године писане су искључиво уставом и полууставом, а од тада па све до слома босанске државности таквим писмом састављено их је укупно 15 (видети нап. 71). У истом периоду настало је, као што је већ речено, бар 112 повеља исписаних ћирилским канцеларијским брзописом.

Проучавање писма и облика појединих слова задатак је филолога, те овом питању не бисмо посвећивали додатну пажњу. Једино што је нужно поменути је питање *босанчице* које је дуго изазивало контроверзе у науци. Наиме, док су српски филолози и палеографи тврдили да ћирилски канцеларијски брзопис представља јединствено писмо, оформљено првобитно у Србији, без обзира на извесне различитости у писању појединих слова, дотле су хрватски и део босанских истраживача писма стали уз тезу коју је први поставио Ћиро Трухелка.

⁷¹ Бр. 52, 103, 104, 113, 114, 116, 118, 135, 175, 181, 190, 201, 225, 244, 280. Ови подаци се односе само на период после 1378. године.

⁷² Нпр. бр. 158, 377.

⁷³ Прелазне варијанте срећу се у бр. 25, 158, 229, 256. О иницијалима у босанским исправама писао је G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1948–1955) passim.

⁷⁴ О облицима слова видети: G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1948–1955) passim; П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, 64–188.

Трухелка је, наине тврдио, да се у Босни формирала посебна ћирилска минускула, специфичних облика, а то писмо је назвао *босанчицом*. Присуство тога писма у ретким средњовековним и бројнијим нововековним хрватским ћирилским споменицима навело је поједине филологе да босанчицу назову и „босанском или хрватском ћирилицом“.⁷⁵ Није изостала ни политизација овог научног проблема.

Не улазећи дубоко у проблем, наше је мишљење да је ћирилица била главно средство комуникације на јужнословенском простору источно од Уне и Зрмање, да је језик који је на том простору коришћен био разумљив за све учеснике у кореспонденцији, а да је водеће писмо од XIV века био канцеларијски брзопис. То писмо су користили владари, властела, градови, представници свих цркава. Одакле је оно првобитно потекло није сасвим извесно, али је најпре забележено у Србији (у којој је вероватно и настало), а најдоцније у средњој Далмацији. Чремошникове минуциозне анализе утврђивале су не само макрорегионалне, већ и микрорегионалне разлике у особеностима ћирилског брзописа. Он је тако идентификовао и „хумски“ тип овога писма.⁷⁶ Еволуција рукописа наставила се и касније, након слома средњовековне Босне, превасходно у окружењу османских регионалних и локалних органа власти и представника цркве (понајвише фрањеваца провинције Босне Сребрене чији су заштитни знаци били словенски језик и ћирилски брзопис босанског типа). Именовање тог писма било је у новом веку арбитарно – оно је у изворима називано и српским и хрватским и босанским и илирским писмом (али никада уз коришћење синтагме „српска, хрватска, босанска или илирска ћирилица“).⁷⁷

⁷⁵ Ћ. Трухелка, *Bosančica. Prinost bosanskoj paleografiji*, GZM 1 (1889) 65–83; Исти, *Мали принос значењу босанице*, ГЗМ 21 (1909) 211–214; М. Тентор, *Bosančica, Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I*, Sarajevo 1942, 823–829; Б. М. Недељковић, *О „босанчици“*, ПКЈИФ 21 (1955) 271–284; В. Зелић-Буџан, *Bosančica u srednjoj Dalmaciji*, Split 1961. (друго издање: *Bosančica ili hrvatska ćirilica u srednjoj Dalmaciji*, Split 2000); Р. Колендић, *Bosančica, bosansko-hrvatska ćirilica i Dubrovčani*, Iz staroga Dubrovnika (priredio М. Pantić), Beograd 1964, 70–74 (прештампано из *Bosanska Vila* 19/19–20, Sarajevo 1904, 349–351); А. Младеновић, *Прилог проучавању развика наше ћирилице*, Књижевност и језик XII–3 (1965) 53–66; Т. Раукар, *О неким проблемима развика ћирилске минускуле („bosančice“)*. U povodu rasprave А. Mladenovića, *Prilog proučavanju razvitka naše ćirilice*, *Književnost i jezik XII*, 1965/3, 53–66, HZ 19–20 (1966–1967) 485–499; П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, 154–179; Д. Богдановић, *Студије из српске средњовековне књижевности*, Београд 1997, 127–164; *ЛССВ*, 56–59 (Б. Чигоја).

⁷⁶ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1948, 1951–1952) *passim*.

⁷⁷ L. Nakaš, *Bosanska ćirilična pisma*, Forum Bosnae 53–54, Sarajevo 2011; I. Botica, *Što su ufani prijatelji dobili objavom »krajišničkih pisama« u Sarajevu? Bosanska ćirilična pisma. Bosnian Cyrillic letters. Izbor / Selected by Lejla Nakaš. Sarajevo: Međunarodni Forum Bosne. Forum Bosnae 53–54, 2011., 386 str., Slovo 62 (2012) 326–333. Занимљиво је поменути да је на полеђини једног хрватског*

Најсклонији смо да се, у том погледу, сложимо са оценом Томислава Раукара – *босанчица* се можда и може сматрати посебним обликом брзописа, особеним за Босну и Далмацију, али тек у периоду новог века. Разлике у графици између ћирилских писама у Србији, Дубровнику, Босни и Хрватској углавном су занемарљиве током XIV и прве половине XV века. Штавише, рукописи двојице босанских дијака савременика каткад се међусобно више разликују него рукописи двојице писара из Босне и нпр. Србије међусобно удаљених деценијама. Регионалне различитости постају веће (али и уједначеније) од половине XV века, а посебно у вековима османске власти и тек се тада може говорити о *босанчици*, ако усвојимо ову Трухелкину кованицу.⁷⁸

Нужно је још напоменути да је у босанским документима писаним брзописом чест био феномен хаплографије – сажимања два идентична суседна самогласника у једну графему (нпр. *побичаю* уместо *по обичаю*). Овакво решење представља и данас проблем издавачима дипломатичке грађе.⁷⁹

*

На крају се треба осврнути на везу језика и писма са дестинатарима и са наменом упућених им докумената. Одабир наведених дипломатичко-филолошких састојака зависио је умногоме од типологије исправа и личности или установа којима су оне биле намењене.

Статистички подаци о убедљивој надмоћи словенског језика и ћирилског писма у босанским канцеларијама можда могу бити последица природе и структуре сачуваног узорка. Упркос томе, корпус нуди довољно података да се утврде одређене законитости. Наиме, од почетака босанске дипломатичке писмености домаћи језик имао је примат који је задржао и касније у кореспонденцији унутар Босне и са свим суседима који су користили словенски језик. Међутим, веома рано са словенским почиње да коегзистира и латински језик. Борићева исправа није добар пример за то, будући да се ради о фалсификату

глагољског акта назначено да је написан „бугарским језиком и писмом“ тј. *in littera et lingua Bulgarica* (Đ. Šurmin – V. Klaić, *Dvije hrvatske isprave XV stoljeća*, VZA 5 (1903) 58–59).

⁷⁸ Т. Raukar, *O nekim problemima razvitka ćirilске minuskule („bosančice“)*. U povodu rasprave A. Mladenovića, *Prilog proučavanju razvitka naše ćirilice, Književnost i jezik XII*, 1965/3, 53–66, HZ 19–20 (1966–1967) 485–499.

⁷⁹ А. Фостиков – Н. Исаиловић, *Два писма босанског краља Твртка II Твртковића Дубровчанима*, ГПБ 6 (2013) 93.

насталом у црквеним круговима, али двојезична Кулинова повеља Дубровчанима (бр. 2) и повеља Пријезде I славонској властели Бабонићима (бр. 7) јесу.⁸⁰ Из тих примера разазнајемо да је комуникација са славонским племством углавном ишла на латинском (тај обичај је опстао до краја средњег века), а да је са Дубровником вођена и на словенском и на латинском. Дубровачку писменост заиста одликује тројезичност где се, поред наведених, јавља и староиталијански језик.⁸¹ Све исправе Шубића Брибирских такође су латинске. Иако је у Хрватској, одакле они потичу, постојао обичај састављања глагољских и ћирилских словенских докумената, Брибирци се држе тадашње доминатне традиције. Они као магнати вишенационалне Угарске користе *lingua franca* тога времена – латински.⁸²

Постојећа пракса се током XIV века, а посебно током владавине Стјепана II и Твртка I, кристалише у јасно правило. Сви документи за домаће потребе, независно од типа, пишу се словенским језиком, они настали кроз односе са органима угарске државе и италијанским дестинатарима латинским, док се преписка са Дубровчанима обавља и на словенском и на латинском све до 1392. године.⁸³ Та двојака преписка одвијала се углавном арбитарно (час једним, час другим језиком), ретко упоредо (путем двојезичних примерака), а словенски језик доминира, посебно након завршетка раздобља млетачке доминације у Далмацији 1358. и Твртковог крунисања за краља Срба и Босне 1377. године.⁸⁴

Од 1392. и краљевска и канцеларије обласних господара обраћају се Дубровнику искључиво словенским актима (изузетак чини помен несачуваних латинских писама Хрвоја Вукчића).⁸⁵ Јасно је и да је језик појединих исправа био

⁸⁰ Не сматрамо да је тачно мишљење да се у Пријездином случају ради о преводу. Можда је концепт, ако је постојао, био израђен на словенском језику, али сама исправа је од почетка била латинска. Н. Исаиловић, *Повеља бана Пријезде I којом додељује жупу Земуник својој ћерки и зету, сину бана Стјепана III Бабонића : 1287, мај 8, Земуник*, ГПБ 5 (2012) 9–25.

⁸¹ О вишејезичности дубровачких канцеларија видети: Н. Исаиловић, *Две ћирилске исправе*, 106–107.

⁸² М. Вркović, *Isprave*, passim; Обичај писања хрватских исправа народним језиком постаје распрострањенији тек од половине XIV века.

⁸³ Видети Прилог 2.

⁸⁴ Н. Исаиловић, *Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1355. године*, ССА 6 (2007) 123–138; Исти, *Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1356. године*, ССА 6 (2007) 139–150; Д. Лечменица, *Пет писама краља Твртка I Дубровчанима о Светодмитарском дохотку и могоришу*, ГПБ 1 (2008) 53–74.

⁸⁵ ССПП I–1, 462.

одређен искључиво местом настанка и писаром, попут оне настале у Ђакову 1355. (бр. 36).⁸⁶

Од 20 повеља и писама Твртка I издатих Дубровнику 14 је словенских, а 6 латинских. Једна повеља Котору спорне аутентичности сачувана је једино у староиталијанском препису, али претпостављамо да је оригинал (ако је икада постојао) био словенски. Са друге стране, за све остале далматинске градове (Клис, Сплит, Трогир, Шибеник, Брач) сачуване су искључиво Тврткове латинске повеље.⁸⁷ У формулама тих исправа не помиње се да ли су оне биле издате и у словенском, ћирилском примерку. Са друге стране, у три случаја се на исти начин наводи да су, приликом склапања уговора са босанским владарем и признавања његове власти, управе далматинских комуна (Трогира, Шибеника и Брача) послале своје присега у једном примерку на *ydroma literali* тј. латинском (или, мање вероватно, староиталијанском), а у другом на *ydroma sclavico* тј. словенском језику. Формулација је идентична у свим повељама и гласи: *ut constat per ipsorum duo privilegia unius tenoris confecta, alterum ydroma literali alterum vero ydroma sclavico, cum autentico sigillo ipsorum pendenti ipsius comunis consueto*.⁸⁸ Како се ради практично о топосу, може се помислити да је Твртко захтевао да му комуне доставе изјаве у таквој, двострукој форми. Постоји и друга могућност – да су наведене општине и иначе практиковале двојезичност у кореспонденцији са суседима, говорницима народног, словенског језика. Да су словенски и ћирилица коришћени у Далмацији и јужној Хрватској од друге половине XIV века постоје бројни докази.⁸⁹ Међутим, за разлику од Дубровника, латински је ту односио превагу због тешњих веза са Угарском и Млечанима и дугогодишње праксе коју су те везе, као и старије франачко наслеђе, наметнуле. И после Твртка I, све сачуване исправе босанских владара издате градовима и црквеним великодостојницима средње Далмације писане су латинским језиком.⁹⁰

⁸⁶ Д. Јечменица, *Повеља и писмо бана Твртка Општини дубровачкој о разрешењу рачуна Климе Држића и Бисте Бунића*, ГПБ 3 (2010) 47–61.

⁸⁷ Видети Прилоге 2 и 3. Дугогодишња двојезична кореспонденција Босне са Дубровчанима имала је, барем делом, везе са млетачком доминацијом над Дубровником окончаном 1358. године.

⁸⁸ Бр. 72, 73, 74. Видети и: Ђ. Бубало, *Писана реч*, 148, 208; Н. Исаиловић, *Повеља краља Твртка I Котроманића Шибенику*, ГПБ 4 (2011) 31–47.

⁸⁹ Н. Исаиловић, *Две ћирилске исправе*, 106–108.

⁹⁰ Видети Прилог 2.

Словенским језиком изворно су исписане скоро све повеље босанским дестинатарима. Заправо једини изузетак је повеља коју су на латинском издали Сандаљ Хранић и баница Анка своје фамилијару Алекси Паштровићу. Како није јасан статус примерка не можемо засигурно знати да ли се и овде случајно не ради о преводу.⁹¹ Такође, латински је можда употребљен због потреба дестинара пошто се правни чин односи на његове поседе у Хрватској, дакле на простору где је тај језик био званичан. Сличну праксу показују и документи Хрвоја Вукчића настали у време његове власти над деловима Хрватске и Далмације – сви они су латински. Штавише, сачуване су само две Хрвојеве ћирилске исправе – једна упућена Дубровнику (бр. 131, 132), а друга супрузи Јелени (бр. 156). Са друге стране, неки хрватски феудалци добили су, по свему судећи, ћирилске повеље (Качићи, Ненадићи, Доротеја Благајска).⁹² Како те повеље представљају углавном потврднице поседа, ауктори нису сматрали нужним да их издају на латинском, већ су их њихови дијаци исписали на заједничком, народном језику.⁹³ Једина сачувана босанска повеља која је упућена српском дестинатару, великом логотету Стефану Ратковићу (бр. 303), састављена је, природно, на словенском језику. Већ наведен податак да се у XV веку сматрало природним да јужнословенске државе воде кореспонденцију са Дубровником на словенском и ћирилици доказује не само чињеница да су, у том периоду, све босанске исправе Дубровчанима (и дубровачке Босанцима) словенске, већ и та да су им и Хрвати и Угри често писали на исти начин (нпр. докуменати Шимуна Кладушког, краља Матије Корвина, бана Дамјана Хорвата, као и помени неких изгубљених ћирилских докумената).⁹⁴

Већ смо напоменули да су на латинском редовно били написани документи упућени западним дестинатарима – Угарској, Венецији, Напуљу и другим италијанским државама, папи и представницима католичког свештенства и монаштва, као и већем броју припадника властеле и општина на територији или под врховном влашћу Угарске. Тако и представници Хрватинића, када делују у

⁹¹ L. Thallóczy, *Studien*, 352.

⁹² Бр. 55, 170, 259.

⁹³ Ћирилица и словенски као регионална *lingua franca* проширени и на Цетинско кнештво, све до Крке, па и даље на запад крајем XIV и, посебно, током XV века.

⁹⁴ L. Thallóczy, *Studien*, 426–427; *ССП* I–2, 33, бр. 645; Н. Исаиловић, *Повеља бана Дамјана Хорвата Дубровчанима о слободи трговине*, Иницијал 2 (2014) у штампи.

својству жупанијског племства под влашћу Шубића, пишу латинске исправе.⁹⁵ Поред тога, сачувана је и извесна количина фалсификата састављених изворно на латинском, те неколико латинских преписа-превода словенских оригинала, начињених махом у Дубровнику и на подручју између Цетине и Неретве.⁹⁶

Једини забележени изузеци од горе наведених правила су три уговорне повеље издате Венецији током 1422. и 1423. године (две краља Твртка II – бр. 193 и 195 и једна Сандаља Хранића – бр. 201), које су, чини се, издате истовремено у два примерка, једном на словенском, другом на староиталијанском (или латинском) језику. Међутим, и ту постаје нејасноће које се тешко могу у потпуности разрешити будући да су данас сачувани само један словенски оригинал и три званична преписа (два на италијанском, један на латинском). Према подацима из млетачке регистрације, венецијански нотар Иван од Бонисија саставио је две Тврткове повеље на „књижевном језику“ (у овом случају у питању је свакако староиталијански), као и једну Сандаљеву (сачувану, поред словенског оригинала, и у латинском препису у *Commemorialium*-у, који је вероватно превод, и у познијем италијанском преводу на папиру⁹⁷), те сваку од њих запечатио булом Св. Марка. Са друге стране, словенске и ћирилске примерке идентичног садржаја написали су Рестоје Милохна (Тврткове повеље) и Богавац или Богавче Радосалић (Сандаљева). По регистрацијама би се дало закључити да се била Св. Марка налазила и на словенским верзијама, поред краљевог, односно Хранићевог печата. Међутим, на основу сачуваног Хранићевог оригинала видимо да је тај уговор био оверен само Сандаљевим печатом.⁹⁸

Занимљиво је да је Сандаљ тражио да му се изда словенска повеља са свим договореним ставкама, али су Млечани изјавили да немају писара који би то могао учинити. Након извесног времена словенску повељу је саставио Богавац Радосалић, кога је за то именовao Сандаљ, а другу, староиталијанску (или латинску) верзију истога садржаја Иван од Бонисија.⁹⁹ Остављајући све дилеме по страни, важно је приметити да су, барем средином 1420-их година, Млечани,

⁹⁵ Бр. 12 и 14.

⁹⁶ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 269. Видети и поглавље *Корпус*.

⁹⁷ Тај познији италијански превод на папиру објавио је: В. Макушев, *Прилози к српској историји XIV. и XV. века*, Гласник СУД 32 (1871) 171.

⁹⁸ Archivio di stato di Venezia, *Miscellanea atti diplomatici e privati*, busta 34, n. 1018; S. Ljubić, *Listine VIII* (1886) 257–263; С. Станојевић, *Студије XXVIII*, 110–114.

⁹⁹ S. Ljubić, *Listine VIII* (1886) 262; С. Станојевић, *Студије XIV*, 96; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 187.

поред латинских, примали и ћирилске повеље од босанских владара, који су, очито, управо словенске исправе сматрали својим „матичним“.

Када је реч о староиталијанском, он се може сматрати готово ефемерном појавом у босанским канцеларијама. Велики део докумената сачуваних на овом језику чине дубровачки преводи словенских писама и познији преписи-преводи, настали у време млетачке доминације источном обалом Јадрана.¹⁰⁰ Другу бројну групу чине дипломатски дописи и писма Млечанима. Ради се о специфичном типу писма које практично не поседује формулар. Власти Венеције обично та акта називају „поднетим ставкама“ (*capitula porrecta*), што она по свом облику и јесу.¹⁰¹ Те ставке су, судећи према регистрацијама, достављане у некаквој писаној форми због чега смо их и укључили у корпус. Са друге стране, не постоје информације где су оне састављене, на ком изворном језику и ко их је писао. Морале су настати радом државног апарата јер се по много чему ради се о текстовима сличним писмима и упутствима Дубровачке републике; само што се није радило о упутствима, већ о формализованим петицијама које су износила посланства.¹⁰² У недостатку више информација можемо само рећи да су скоро сви дипломатски дописи (посебно они из XV века) регистровани на староиталијанском. Да ли су они на том језику били и предати млетачким властима, не можемо са сигурношћу утврдити.¹⁰³ Италијански је у другој половини XV века био у употреби и у писмима која нису имала облик ставки. Међутим, сачувана су нам само три таква писма - једно краљице Јелене (Маре), једно краљице Катарине и једно Катарининих посланика. У потоња два писма, оба сачињена у Италији, текст је исписан на староиталијанском, а адреса је латинска.¹⁰⁴ Када се све ово узме у обзир, можемо закључити да је староиталијански у босанским канцеларијама имао специфичну и сасвим споредну улогу.

*

¹⁰⁰ Бр. 27, 55, 134, 143, 383.

¹⁰¹ Бр. 188, 296, 298, 301, 309, 317, 319, 320, 322, 329, 333.

¹⁰² О дипломатији на Балкану уопште и посебно у средњовековној Босни видети: А. Вавић, *Diplomatska služba*, 11–70; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 185–214; А. Смиљанић, *Дипломатија обласних господара у Босни*, Бања Лука 2013. (докторска дисертација у рукопису),

¹⁰³ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 200–202.

¹⁰⁴ Бр. 321, 380, 381.

Док је избор језика углавном зависио од дестинатара, избор писма је у одређеној мери био скопчан са општом и наменском типологијом докумената. Не ради се о подједнако јакој вези, али је она приметна. Као што смо већ истакли, ћирилски канцеларијски брзопис улази у босанске канцеларије половином XIV века. Пре тога су сви словенски документи били исписани уставним и полууставним писмом. Иако оригинална писма из Босне нису сачувана за период од XII stoleћа до краја шесте деценије XIV века, аналогном са праксом суседних ћирилских канцеларија да се закључити да су и она до владавине Стјепана II писана (полу)уставом.¹⁰⁵ Брзопис се прво јавља управо у писмима и у њима се од тада задржава трајно и без изузетака. Наиме, сва словенска босанска писма сачувана у оригиналу састављена су управо канцеларијском минускулом. Ако рана писма Санковића (Милтена и Ружица, те жупана Санка) и посматрамо као документе који су на размеђи српске и босанске канцеларије, Тврткова су несумњиво босанска и појављују се још у време његовог бановања.¹⁰⁶ Канцеларијско писмо се у Босни мењало, еволуирало, али веома постепено, а невелике разлике биле су најчешће индивидуалног карактера (услед разлика у рукопису између разних писара) и, у извесној мери, регионалне природе (нпр. карактеристике хумског брзописа које идентификује Чremoшник). О *босанчици* у правом смислу речи, као што смо истакли, може се говорити тек у новом веку.¹⁰⁷

За разлику од писама, полуустав и његови елементи задржали су се у одређеном броју босанских повеља чак и након 1377. године када је Твртко I увео рашке тј. српске моделе у канцеларијску праксу. Босански писари очито су још дуго осећали потребу да негују своје старе обичаје и старо писмо. Чини се да су они, у смислу естетике и репрезентативног дојма, преферирали (полу)устав. Није то увек морала бити само иницијатива писара, већ је она могла долазити и од владара. То би могло објаснити Чremoшникову тврдњу, коју ми сматрамо брзоплетом, да је логотет Владоје, непуне две године након привилегијалне

¹⁰⁵ Видети: *Зборник ћириличких повеља и писама*, 149, 151, 193, 217, 235, 337, 341. Споран је, заправо, период од око 1285. до 1360-их тј. раздобље од прве појаве брзописа у Србији до његове појаве на територији босанског баната (искључујући граничну област Санковића).

¹⁰⁶ Д. Јечменица, *Два писма бана и краља Твртка I Дубровчанима о Стонском дохотку*, ГПБ 1 (2008) 37–52; Исти, *Пет писама краља Твртка I Дубровчанима о Светодмитарском дохотку и могоришу*, ГПБ 1 (2008) 53–74; Исти, *Два писма краља Стефана Твртка I о дугу сребреничког цариника Драгоја Бенвенутића*, ГПБ 2 (2009) 53–62.

¹⁰⁷ Видети нап. 75–78.

повеље Дубровчанима исписане брзописом (бр. 51), која је практично била како његова лична, тако и инаугурална диплома босанске краљевске канцеларије, написао Тврткову повељу Хрвоју Вукчићу (бр. 52) – полууставом. И све то да би се 1382. опет вратио на брзопис у новој повељи Дубровчанима (бр. 56). Ако и постоји дилема код Владоја, нема је код његовог наследника Томаша Лушца. Уговорна повеља Дубровчанима коју је он писао је брзописна (бр. 89), као и сва писма, али су властеоске даровнице полууставне (бр. 103, 104).¹⁰⁸

Иако нам може деловати да назиремо обресе правила – да су репрезентативне повеље за интерне потребе писане (полу)уставом, а за Дубровчане канцеларијским писмом, такво уопштавање би се убрзо показало као нетачно. Наиме, већ од краља Остоје имамо супротне примере – свечане повеље Дубровнику су већином (полу)уставне (бр. 113, 114, 116), а изгубљена даровница упућена Хрвоју Вукчићу је, по свему судећи, била брзописна (бр. 119). Извесно је да је свих 15 уставних и полууставних повеља издатих од почетка Твртковог краљевања имало свечан карактер – све су то уговори и даровнице, упућени пре свега Дубровнику, али и појединим велможама или Венецији. Таква пракса намеће утисак да је, упркос јаком српском (рашком) утицају током владавина Твртка I и, делимично, Дабише, од времена краља Остоје у краљевској канцеларији Босне надвладао став да је (полу)устав свечаније писмо и да њиме треба да буду исписане најважније дипломе. Изузеци од овог правила постоје и вероватно су последица вештина, умешности и писарске праксе појединих дијака.

Са друге стране, брзопис је доминантан у канцеларијама обласних господара, независно од наменског типа повеље. Врло су ретки примерци настали кроз делатност велможа који су исписани уставом. Косаче и Павловићи су, притом, имали поседе на простору Хума и Требиња, дакле у областима које су раније и брже попримале утицаје из Србије у чијем су се саставу и налазиле до

¹⁰⁸ С. Рудић, *Повеља краља Стефана Дабише кћерци Стани*, ССА 4 (2005) 173–192; Исти, *Повеља краља Дабише браћи Семковић*, ССА 5 (2006) 157–172; Исти, *Повеља краља Стефана Дабише Дубровнику*, ССА 6 (2007) 167–182; А. Фостиков, *Четири писма босанског краља Стефана Дабише дубровачкој општини о босанским дохотцима*, ССА 7 (2008) 129–139.

XIV века. Брзопис је забележен и у повељама западних обласних господара, али је он препун полууставних елемената.¹⁰⁹

Када се осврнемо на наменски тип повеља, постоје типови који су без изузетка исписани брзописом. Како се њихов број нагло увећао током XV века, тако су и повеље на овом типу писма однеле огромну превагу по укупној бројности. Ради се, пре свега, о признаничним повељама различитих подтипова, мање свечаним уговорима, разним нотификацијама. Наравно, подсећамо још једном, да су и многе репрезентативне повеље биле састављене на исти начин¹¹⁰ – када су такви уговори и даровнице у питању, брзопис и (полу)устав коегзистирају. Важно је само приметити да се потоње писмо користи искључиво за свечане привилегије, а прво за све типове повеља, па и свечане. Претпостављамо да су и тестаменти били исписани брзописом, али их сада имамо сачуване само у виду регистрација. Све белешке су такође брзописне, с тим што нерасписани рукописи појединих посланика Косача имају и неке мајускулне карактеристике.¹¹¹

Ћирилска минускула током друге половине XIV и у XV веку постаје водеће дипломатичко писмо за домаће, па и регионалне потребе на простору Босне, Србије, Зете, Дубровника и делова Хрватске (на подручјима која су се додиривала са Босном – кнештва Благајских, Нелипчића, а делом и Франкопана). Иако је ћирилица била одавно присутна на том простору, могуће је да се канцеларијски брзопис проширио на Хрватску из Босне. Премали узорак хрватских ћирилских исправа онемогућава нам да пратимо еволуцију писма и праксу коришћења језика, али постоји могућност да су фрањевци провинције Босне, која је захватала велик део западног Балкана а имала своје средиште у босанској држави, брзописну ћирилицу користили као своје писмо, а словенски

¹⁰⁹ Прави устав имају само по једна повеља Санковића (бр. 118) и Павловића (бр. 244). Сандаљева повеља Котору (бр. 201) више је уставна него брзописна, али садржи и елементе потоњег писма, док је повеља Јурја Војсалића (бр. 229) исписана брзописом који има бројне аспекте полуустава.

¹¹⁰ Брзописом су написане неке репрезентативне повеље краљева из рода Котроманића (бр. 51, 56, 89, 119, 146, 259, 261), као и већина свечаних аката Санковића, Косача, Павловића, Хрватинића, Николића и Влатковића (бр. 78, 80, 106, 131, 148, 174, 176, 184, 186, 189, 199, 212, 224, 231, 248, 279, 281, 284, 285, 287, 289, 312, 377).

¹¹¹ У бр. 158, поред записа и потписа Прибисава Похвалиића, потписани су (од једне руке) и његове колеге-посланици Радинац Кожичић и Радосав Стипковић. За претпоставити је да се ради о Радинчевом потпису пошто се он наводи први. Међутим, овај неисписани рукопис можда припада извесном Радовцу Бран(и)ковићу из Конацпоља код Невесиња, пошто се у једном другом акту од следећег дана наводи да је белешку писао дотични Радовац *кере Радѣнаць бѣше бетезань рукимь* (ССП I–1, 356).

језик као своју *lingua franca*. Стога није искључено да је њихово присуство у кнештву Нелипчића од око 1357. довело до пораста значаја ћирилског брзописа, који се у тим областима задржао, у разрађеној форми „босанчице“, и вековима касније, у црквеним и световним круговима (нпр. у Пољцима и околини Омиша).¹¹² Турско присуство на наведеном простору помогло је конзервацији словенског језика и ћирилског писма и тек су слом османске власти и утицај западне писмености довели до већег уплива латинице у новом веку.¹¹³

Када су латински и староиталијански документи у питању, избор врсте латиничног писма зависио је пре свега од свечаности исправе која је израђивана. Већ смо навели да различите варијанте готичког писма, сем у ретким примерима, имају апсолутну доминацију у сачуваном корпусу босанских латиничних повеља и писама. Облик готице углавном је био одређен временом настанка документа – зато срећемо мноштво разних варијанти готичке канцеларијске минускуле и курзива, те се лако разликују свечане форме с краја XIII и почетка XIV века (бр. 7, 11, 14), канцеларијска варијанта из половине XIV века (бр. 22, 37, 39), курзив из периода 1380–1430 (бр. 95), елегантна готица која се приближава књижној из око 1380–1400 (бр. 58, 59, 60, 64, 73) итд.¹¹⁴ Индивидуалне „примесе“ писара су приметне, али се и даље ради о једном типова, углавном одређених хронолошким оквиром и провенијенцијом састављача. Важнија за нашу тему је чињеница да су најсвечанији уговори и даровнице били исписани елегантном канцеларијском готицом, дебљих потеза, дугих хасти, бројних украса, обично са посебно накићеним иницијалима. Писма су углавном исписана курзивом, али постоје и изузеци од тог правила, попут оних из времена Твртка I. Мање репрезентативне и мање значајне повеље такође су могле бити написане на елегантнијој канцеларијској, али и курзивној готици. За разлику од писама, у овој групи докумената ипак доминира канцеларијска форма, с тим што су украси нису бројни и развијени као код свечаних повеља.¹¹⁵

¹¹² Е. Hercigonja, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, Zagreb 2006²; I. Botica, *Franjevački samostan i crkva Sv. Marije u podgrađu Cetini pod Sinjem (primjer povijesnoga diskontinuiteta)*, PP 38 (2010) 9–29.

¹¹³ L. Nakaš, *Bosanska ćirilična pisma*, Forum Bosnae 53–54, Sarajevo 2011.

¹¹⁴ J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, 95–122.

¹¹⁵ Нпр. 255, 272, 273, 290, 297. Ова канцеларијска готица већ има доста елемената који је приближавају хуманистици.

2.3. Називи докумената

Већ смо у разматрањима о особеностима корпуса навели да су у његов састав укључене повеље, писма, белешке и тестаменти, као основни типови докумената. Ови технички термини, међутим, нису били у већој мери коришћени у средњовековним босанским канцеларијама. Исправе су имале своје оригиналне називе – неке општије природе, а неке везане за конкретне формалне или наменске типове докумената. Непосредан и главни извор за ову проблематику опет су управо дипломатички текстови босанске провенијенције. У њима се налазе како подаци о називу исправе која настаје (текуће исправе, често ближе одређене показним изразима – *овај*, *ово*), тако и подаци о раније или синхроно издатим другим документима (ретроспективни / реминисцентни помени – нпр. *...све повеље и законе и слободе које су имали са бившим краљевима...; ...у другом нашем листу...*). Посредне, али такође веома важне податке добијамо из туђе визуре, из регистрација и бележака дестинатара, а од користи су и поредбени корпуси суседних владара и држава у којима су називи докумената каткад били слични босанским, а каткад веома различити.¹

Питање назива исправа у тесној је вези са језиком на коме су сачињене, у нешто мањој мери са типологијом и хронологијом, а у најмањој са материјалом на коме су исписане. Квалитет већине сачуваних преписа потврђује и чињеница да у њима није дошло до озбиљнијих случајева кварења оригиналних формулација, па самим тим ни оних о имену докумената. Са друге стране, одређени фалсификати се, између осталог, могу препознати управо према необичним, нестандартним називима исправа.

Станоје Станојевић је у својој студији закључио да су називи исправа у свим српским канцеларијама, у које он убраја и босанске и хумске, употребљавани без реда и система и без јасне међусобне диференцијације. То се посебно односи на домаће (словенске) термине. Овај закључак, иако у основи тачан, мора се подробније размотрити, на првом месту зато што Станојевић није

¹ О овој проблематици није пуно писано у домаћој историографији. Незаобилазна остаје студија С. Станојевића (*Студије XXII. Називи повеља*, 1–26), док се од новије литературе понешто о наведеној теми може наћи и у: М. Вркочић, *Исправе*, passim; *ЛССВ*, 513–516 (Ђ. Бубало); Ђ. Бубало, *Писана реч*, 35–45 и Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 356–360.

систематски обрадио све помене назива докумената, између осталог и зато што није располагао потпуним корпусом.² Додатном анализом утврђено је да се његова теза не може оспорити, али се појединости могу прецизирати, о чему ће речи бити у овом поглављу.

*

Пре детаљног разматрања, нужно је поново узети у обзир неколико чињеница и ограничавајућих особености сачуваног корпуса. Наиме, за рани период (половина XII – прва четвртина XIV века) сачувано је веома мало докумената, и то искључиво повеља. Због тога није могуће, бар не на основу босанске грађе, утврдити како су се називала писма. Приличан број извора из наведеног раздобља припада фонду латинских повеља, чиме словенски узорак постаје још оскуднији. Из изложених разлога, тешко је „ухватити“ евентуалне стране утицаје на босанске канцеларије у првим вековима њиховог развоја.

У словенским документима, најранији назив за исправу је *књига* (*книга*). Овај термин се у Босни среће од 1189. до 1367. и то укупно 7 пута.³ Јасно је да је првобитно био учесталији, али је временом испао из употребе. Од успостављања краљевства више се не јавља, ни у канцеларији Котроманића, ни код русашке господе. Не бисмо смели рећи да је назив *књига* био резервисан за повељу или за документа на пергаменту, иако су све сачуване исправе тога изворног имена управо повеље на кожи, јер за тако нешто нема довољно доказа. Ни поредбени корпуси не би ишли у прилог тој тези.⁴ Термин *књига*, очито је био и типски израз појединих писара, нпр. Прибоја, дијака Стјепана II, који га је употребио три пута. Са друге стране, познији дијак Дражеслав Бојић, наведени назив, као и израз *повеља*, користи само узгредно, помињући ранија акта која се Твртковом повељом Дубровнику потврђују (1367, бр. 46). Он, са друге стране, акт који пише назива једноставно *се* (тј. ово) и *писание*. Једини помен *књиге* у XV веку, у тестаменту Јелене, удовице Сандаља Хранића, иначе припаднице рода Лазаревића, из 1442.

² С. Станојевић, *Студије XXII*, 3–9, 12, 15–17; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 36–39.

³ Бр. 2, 4, 5, 16, 19, 21 и 46. Последњи помен је ретроспективан. Видети и: Р. Поповић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића о решавању спорова између Босне и Дубровника*, ССА 6 (2007) 51; Д. Јечменица, *Повеља банице Јелисавете и бана Стефана II кнезу Вукцу Хрватинићу*, ГПБ 2 (2009) 22.

⁴ Термин се среће и у Дубровнику, претежно у Русковој књизи, а употребљава за разне врсте аката. У Србији, пак, испада да је књига означавала готов, оформљен акт. С. Станојевић, *Студије XXII*, 5, 10, 18–20, 26; *ЛССВ*, 301–302 (Т. Суботин Голубовић – Ђ. Бубало); Ђ. Бубало, *Писана реч*, 37.

указује на то да је реч већ тада попримила значење блиско данашњем. Наиме, она, између осталог, завештава своје покућство и књиге (*што би које покукје било или књиге*). За претпоставити је да се ради о књигама у ужем смислу, а не о рукописима или папирима.⁵

Рано порекло, али нешто дужу трајност има **заменично** називање докумената. Заправо се ради о изостанку назива који се супституише показном заменицом. Поједини писари су једноставно користили формулацију – *се, сие, вво, то*, што је слично много присутнијој латинској форми *presentes* (ређе *hoc* или *haec*). Заменица се самостално као назив исправе, ређе са додатком *више писано*, јавља 17 пута у босанским словенским документима.⁶ Најранији пример срећемо већ у првој Нинослављевој повељи Дубровнику, а највећу учесталост овај неформални назив има у XIV веку. Јавља се, али само местимично, и касније, каткад упоредо са другим називима (нпр. у повељи Стјепана Остојића). Вреди на овом месту поменути и једну појаву изузетно дугог трајања у босанским, али и другим сродним словенским канцеларијама, а то је употреба показних придева, по форми идентичних заменицама – *саи, сиа, сие, се, ввѣ, вваи, вво*, ређе *таи, то* итд. Наиме, у огромној већини случајева, испред назива документа јавља се показни придев који га ближе одређује – *ввѣ листъ, вваи запис, сиа књига, сие писаниѣ* итд. Ова пракса се примећује током читавог времена – од прве сачуване словенске исправе (Кулинове, 1189 – бр. 2) до последње (признанице Петра Балше Косаче, 1497 – бр. 399). У неким, пак, документима не постоји чак ни заменично исказивање назива, већ је он сасвим изостављен. Понекад се посредно може претпоставити неизречени термин или заменица, из формула датума и/или конскрипције (нпр. *писанъ, писано*).

У првим вековима босанске дипломатичке писмености појавили су се још неки неформални, али важни изрази међу којима је један од најчешћих **вбѣтъ** (*вбитъ, вбетъ*). Овај назив за званичну заклетву, за обећање, за давање речи и преузимање обавезе за испуњење правног чина у тесној је вези са устројством босанског друштва и државе. Такво устројство задржало се дуже у Босни него у другим јужнословенским државама које су током средњег века знатно шириле

⁵ Са друге стране, питање је шта су књиге, које се уз повеље и записе помињу у Сандаљевом „кофанцу“ и „шкатулама“ из 1406. године. *ССП I–1*, 335 ; С. Станојевић, *Студије XXII*, 8.

⁶ Бр. 3, 13, 20, 33, 34, 35, 41, 45, 46, 48, 56, 57, 78, 103, 104, 119, 132.

своје границе, раније ступале у контакте са странцима и биле отвореније за стране утицаје. Међу гарантним формулама и изразима којима босански корпус обилује, *вбѣтъ* има истакнуто место. Међутим, само у најранијој фази се овај термин јавља као замена за назив документа, и то искључиво повеље, која представља заклетвени уговор или заклетвену даровницу.⁷ У то време, он није присутан само у Босни, већ и у окружењу пошто заклетвена форма доминира у уговорима. Тако у две Нинослављеве повеље Дубровнику које је саставио дубровачки нотар Паскал (бр. 5 и 6) стоји формулација *сизи миръ и сизи вбетъ / сизи миръ и сие вбетование*. Назив је неформалан већ у том тренутку, али и касније када се, најчешће упоредо са другим називима, јавља у документима Твртка I, Јелене Грубе, Хрвоја Вукчића, херцега Стјепана Вукчића, Радосава Павловића и његових синова, као и Стефана Томаша (код неких и као *вбѣтъ* и као *вбитованиѣ*).⁸ Са друге стране, глагол *вбитовати* јавља се више десетина пута као уводник у ставке диспозитива и у појединим заклетвеним формулама.

Сродна реч – *рота* (заклетва) није подједнако честа. У контексту неформалног назива за документ (као отелотворење присега) налази се у свега неколико повеља Павловића и Косача – нпр. *роте и записе; ввъ нашъ запись ротѣ и вбѣтованѣ* код Радослава Павловића.⁹ Она је била распрострањенија у хрватским словенским документима. Ретко сусрећемо и називе *клетва, присега (присежа)* и *тврђава (тврѣгава, тврѣћава, тврѣва, тврдина)*. Међутим, глаголи *ротити се, (за)клетити се* и *присегнути* имају значајну улогу у заклетвеним формулама и користе се типски и, каткад, плеонастично (*ротихъ се и закলেখъ; ротисмо се и присегосмо*).

Поред *вбита* и *роте*, значајан неформални термин представља и *милостъ*.¹⁰ Он се само једном јавља самостално у повељи Радича Санковића Дубровнику из 1399. године (бр. 118, али упоредо са називом *листь*), док се у

⁷ А. Фостиков, *Писмо босанске краљице Јелене Грубе кнезу и општини дубровачкој и њихов одговор*, ССА 3 (2004) 138; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 38.

⁸ Нпр. бр. 131, 132, 199, 212, 224, 231, 244, 259, 285, 289 итд.

⁹ Бр. 199, 224, 279

¹⁰ М. Благојевић, *Државна управа*, 59–97; *ЛССВ*, 407 (М. Благојевић); Ј. Мргић–Радојчић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића кнежевима Вуку и Павлу Вукославићу*, ССА 1 (2002) 86–87; Иста, *Повеља бана Твртка кнезу Вуку Хрватинићу*, ССА 2 (2003) 175; Иста, *Повеља бана Стјепана II Котроманића великом кнезу Гргуру Стјепанићу*, ССА 3 (2004) 26–27; С. Рудић, *Повеља краља Стефана Дабиче кћерци Стани*, ССА 4 (2005) 189; Р. Поповић, *Повеља бана Твртка I Котроманића Дубровнику о ослобађању од царина*, ССА 5 (2006) 154; Н. Исаиловић, *Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1355. године*, ССА 6 (2007) 137.

формулацији *слово и милостъ* сусреће у другој повељи Стјепана Остојића Дубровчанима из 1419. (бр. 181). Занимљив израз проналазимо и у Дабишином писму дубровачким властима у коме разрешну повељу Жори Бокшићу (бр. 97) краљев дијак описује као *повелю свободъну и под увитъ милостъ*. У свим другим случајевима, који су веома чести, јавља се израз *створихъ милостъ / би милостъ / давъ милостъ / створи милостъ кралевство ми / милостъ госпоцтва ми*. За разлику од девоције, која се временом усталила и код обласних господара, давање *милости* се као посебан правни чин и резерват сувереног владара јавља углавном у документима Котроманића, а много ређе код русашке господе.¹¹

Милост заправо представља владарев дар (поседа или повластица), па се најчешће везује за даровне повеље. Стога се у њима више пута среће аренгално-експозициона формулација – *...и различними дари даруе свое вирне, паче же велможане и властеле, творе имъ милости и записана свакому же по вири и по достојаню его*. Међутим, она је често присутан елемент и уговорима са Дубровником и разрешним повељама, посебно у раздобљу краљевства. Изван краљевске канцеларије „стварање милости“ јавља се први пут 1434. у потврдној даровници Јурја Војсалића Радивојевићима-Јурјевићима (*учинисмо милостъ*), а затим и у свечаним уговорима обласних господара – Стјепана Вукчића Косаче, Иваниша Павловића, те Петра и Николе Павловића.¹² Они су израз *створи милостъ кралевство ми* заменили са *створи милостъ госпоцтво ми*, а онда се потоња фраза пренела и у повеље Котроманића, па о господству, а не о краљевству говоре и Томаш и Стјепан Томашевић.¹³ Код ове двојице последњих босанских краљева наведена формулација се учестава и уместо једног помен почиње да отвара поједине ставке диспозије, слично латинском *item* – *И виште учини милостъ госпоцтво ми...*¹⁴ Занимљив је и јединствен помен израза *сатвори ми милостъ* у тестаменту Јелене, удовице Сандаља Хранића (бр. 249). Значење се овде односи на њену слободу деобе имовине.

¹¹ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 38, 40. О идеолошкој контекстуализацији владарске милости видети: С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића. Дипломатичка студија*, Београд 1997.

¹² Јурај Војсалић својим дестинатарима поручује *учинихъ милостъ* (бр. 229), а Стјепан Вукчић и синови Радосава Павловића *створи милостъ госпоцтво ми* (бр. 231, 248, 289). Херцег Стјепан своју милост помиње и у бр. 311.

¹³ Код Котроманића се овај феномен јавља у раздобљу од 1446. до 1461. године.

¹⁴ Ова итеративност је најизраженија у повељи великом логотету Стефану Ратковићу (бр. 303).

Термини *писаније*, *записаније*, *уписаније* (каткад и у нешто измењеним облицима) бележе се у Босни од почетка XIV века као ознаке за прилично разноврстан фонд писане грађе. Они, у ствари, представљају глаголске именице проистекле из чина писања тј. записивања.¹⁵ Први помени се срећу у повељама бана Стјепана II (бр. 15 – *писание*, бр. 20 – *записание*, бр. 21 – *писанје*, у последњем случају упоредо са термином *книга*). *Записание* је најчесталија варијанта, док се форма *уписаније* не јавља се пре XV века, од када је присутна и у Босни и у Дубровнику. Овакав назив, ако узмемо у обзир само примере без додатних одредница, носи око 20 босанских докумената од око 1326. до 1493. године. Међутим, наведени термини се не јављају искључиво самостално, већ каткад и као део ширег, додатно прецизираног назива или израза (нпр. *записаније итворено*, *повела и записанје* и други). Редовно су присутни, најчешће у форми *записаније*, да означе старе уговоре и споразуме који се помињу у диспозиционим деловима повеља којима се обнављају повластице. Таквих помена има на десетине, а често се јављају и више пута у оквиру исте исправе. Са друге стране, *писаније* означава и шири распон докумената, од повеља до бележака – дакле све оно што је написано (садржај, а не материјал).¹⁶

У око 30 докумената јавља се, каткад самостално, а каткад у комбинацијама са другим изразима, и термин *записъ*, сродан претходнима.¹⁷ И у овом случају се ради о општем називу, изведеном из радње записивања одређеног правног чина или нотификације. Но, за разлику од раније наведених глаголских именица које означавају и радњу и њен резултат, *запис* представља само име готовог производа, написаног документа, те као такав има нешто већу одређеност. Први пут се јавља у повељи Павла Раденовића Дубровнику из 1397. године (бр. 106), али као назив дубровачког акта којим је Павле добио грађанство града Св. Влаха. Исте године, краљица Јелена Груба своју повељу Дубровнику о укидању царина (бр. 107), назива *ввем нашем записм и повелм*. Док у диспозиционим

¹⁵ С. Станојевић, *Студије XXII*, 4–9, 13, 16, 18, 26; *ЛССВ*, 217, 513–514 (Ђ. Бубало); С. Рудић, *Повеља краља Стефана Дабише кћерци Стани*, *ССА* 4 (2005) 189–190; Н. Порчић, *Повеља краља Стефана Душана Дубровчанима о царини слуге Дабижсва*, *ССА* 5 (2006) 97; Р. Поповић, *Повеља бана Твртка којом потврђује повластице Дубровчанима*, *ССА* 7 (2008) 98; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 37–39; А. Фостиков, *Акт о разрешењу рачуна Марина Лебровића*, *ССА* 12 (2013) 108. Станојевић примећује да се овај термин у Дубровнику бележи још пре половине XIII века.

¹⁶ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 38–39.

¹⁷ С. Станојевић, *Студије XXII*, 8–10, 13, 16–17.

реминисценцијама на старе уговоре у извесној мери преовлађује употреба термина *записаниџ*, докле *записъ* временом постаје чешћи термин за означавање настајућих, текућих исправа. Тако се повеља Косача о уступању дела Конавала Дубровчанима из 1419. (бр. 176) назива искључиво *въ нашъ записъ*. Друга повеља из 1420. (бр. 184) задржава то име, али користи и термин *листъ*.

Као што је већ речено, и Радосав Павловић своју диплому издату Дубровнику из 1423. (бр. 199) именује као *въ нашъ записъ ротѣ и вѣтованъѣ*. Таква Радосављева пракса се наставља и касније, уз мање модификације и појаву вишеструких назива – 1427: *госпоцтва ми записомъ* (бр. 212); 1427: *у друугъмъ запису пише, кои е писаанъ у данашни даанъ* (бр. 213); 1432: *саи нашъ записъ* (бр. 224); 1439: *въ нашъ записъ и повелю* (бр. 244) итд. Иако Павловићи предњаче у употреби овог термина, он се среће и у краљевској канцеларији – Твртко II зове своју исправу из 1433. *саи нашъ записъ* (бр. 225), као и Томаш 1444. (бр. 256) и 1451 (бр. 280), те Стјепан Томашевић 1461. године (бр. 312), али у свим случајевима фигурише и термин *листъ*, а у појединима и *писанъе* и *повела*. Исти случај јавља се и код Хрватинића – Јурај Војсалић 1434. каже за своју повељу да је *вваи нашъ листъ и записъ* (бр. 229).

Радосав Павловић први уместо израза *отворени лист* користи појам *отворени запис* (1437, бр. 235 – *саи нашъ втворень записъ*), који се јавља седам пута у босанском корпусу (бр. 235, 242, 244, 246, 247, 250, 264), уз још три *отворена записанија* (бр. 231, 248, 289) – само у исправама Павловића и Косача. Владислав Херцеговић у својој изјави о зајму и дугу који има према Дубровчанима (бр. 278) каже *и вви сврѣху учинени записъ писахъ мовмъ рукомъ. Записом*, али и *листом*, Владислав назива и свој уговор са Дубровником из 1451. (бр. 279), док Влатковићи свој из 1452. називају *саи нашъ листъ записани втворень*, као и *саи записъ* (бр. 281). Размотривши све примере може се практично рећи да је термин *записъ* мање учестала замена за распрострањенији назив *листъ*, са којим понекад коегзистира.¹⁸

¹⁸ Станојевић, упркос бројним примерима које наводи, само на једном месту покушава да дефинише један од могућих аспеката термина *записъ*. Он, наиме, мисли да је запис могао означавати акт у званичној канцеларијској књизи, а повеља „извађена из записа“ тај исти акт, али исписан на посебном материјалу (*Студије XXII*, 10).

Записъ се сусреће и као део имена низа докумената насталих у процесима полагања и подизања новаца и драгоцености. У исправама Косача срећу се изрази: *матица записна, записъ wdъ матице, листови записни, записъ поклада*. Сви они се односе на исправе у којима су се налазили спискови положених и подигнутих сума при улагању на добит (као и услови који су такво пословање регулисали), односно белешке о додавању и изузимању новца или предмета из поклада. Тако нпр. Прибисав Похвалић користи израз *у семь запису конь мога писаниа* приликом преузимања дела Сандаљевог поклада и преношења остатка у други акт. Вероватно се термин *писание* односи на саму белешку, а термини *записъ* и *записни листъ* на дубровачки документ о текућем стању поклада.¹⁹ Када се сви изложени подаци узму у обзир, сасвим је јасно да запис заправо означава све оно што представља један завршен документ.

За разлику од веома општих термина попут *записа* и *записанија*, речи *подъписъ* и *подъписанье* имају уже значење. Оне могу означавати потпис, а на то се најчешће односе и глаголске варијанте (нпр. *подъписахъ се*). Са друге стране, као назив за документ срећу се веома ретко и углавном се везују за признанична акта. Практично увек означавају белешке, маргиналије и оно што бисмо данас називали записима – углавном испод матица (раније поменутих аката у којима се регулисало „стање на рачуну“ корисника дубровачких услуга) или тестамената. Браћа Херцеговићи потписима називају управо своје белешке о преузимању делова очевог наследства (бр. 347, 368, 369, 378).²⁰ За појединачна подизања издавали су посебне експедиторијалне повеље, док су упоредо са њима исписивали и белешке на матици и опоруци, као додатни запис о извршеној трансакцији. Такве белешке, као и исправе којима су послови завршавани називане су, између осталог и *подъписи*, а каткада и једноставно *писанье*.

Повеље су најзаступљенији тип документа у босанском владарском корпусу. Међутим, реч *повеља* (*повела, повелиа*) се, као изворни назив, самостално јавља неочекивано ретко.²¹ Тај термин се много чешће користи да означи раније издате исправе, и то углавном уговоре. То практично значи да дијак често користи

¹⁹ О томе опширно пише Е. Куртовић, *Из хисторије банкарства*, 117–141.

²⁰ С. Станојевић, *Студије XXII*, 17. Станојевић бележи само један пример, исписан на посебном комаду папира јер занемарује белешке.

²¹ *ЛССВ*, 529–532 (Р. Михаљчић); Д. Јечменица, *Две разрешнице краља Стефана Душана за Дубровчанина Домању Менчетића са браћом*, *ССА* 8 (2009) 54.

називе *писаније* и *листъ* или, пак, изразе попут *листи* и *повелје* за документ који пише, док се у диспозицији наводи да се датим уговором потврђују раније повеље, закони, услови, слободе и слично (*вьсе законе и повеле и писаниѣ; законѣхъ и увѣтехъ*²² и *повелахъ; увѣте и законе и повелје и тръговъчъке слободе; све повелје и слободе и заквне и вѣте; за увите и за законе и за слободъштине реченаго града кое су имали у повелахъ; повелѣи и лѣстове и клетви; все и всакое повеле, листе, записе, добре законе и слободъштине; што годѣр се у старѣхъ повелахъ меѣю нами удрѣжи* итд.).²³

У диспозиционим освртима на пређашње дипломе и њихове правне чинове, повеље се јављају десетинама пута више него као назив за документ који се саставља у текућем тренутку. Када говоре о документима претходника, повеље помињу Радич Санковић, Твртко II, Радосав Павловић, Влатко Херцеговић. Илустративно је рећи да Тврткову краљевску диплому издату Дубровнику 1378. сви његови потомци називају *повељом*, а његов логотет Владоје именује је као *слово и потврѣденије, слово и вбеиштаніе и записаннје, вбеиштанша и увѣти* (бр. 51). На сличан начин Остојин уговор са Дубровчанима о Сланском приморју Санковић зове *повеља*, иако се у оригиналу среће назив *сие писмо и записаниѣ* (бр. 114). Поменути случајеви нису јединствени примери – и бројни *листови* у каснијој ретроспективи постају повеље.

Без додатних изрза, назив повеља носи свега три докумената (бр. 23, 62, 80). Са друге стране, главни уговори са Дубровником од времена краља Дабише, па све до пропасти средњовекови називају се *листи* и *повеље* (10 примера), *повеља* и *записање* (2 примера), *запис* и *повеља* (2 примера).²⁴ Када се у даљем тексту ови изрази скраћују, користи се само термин *повеља*. То се односи на документе Котроманића, Косача и Павловића. Специфичан назив *повеља слободна*, односно *повеља тј. слободни лист* носе две сачуване разрешне повеље

²² Један (полу)самостални помен речи *увитъ* у занимљивом писму Твртка II Дубровчанима (бр. 252), односи се, чини се, на споразум, на договорене услове, а не на назив сачињеног документа. Занимљив је и помен увита у Дабишиној разрешној повељи Жори Бокшићу – *учинисмо му на властиту милостъ краљевства ми и таки и нимъ увѣтъ учинисмо* (бр. 96).

²³ С. Станојевић, *Студије XXII*, 13–17 (стр. 14: „У босанским повељама и актима има често, особито у доцније доба, врло много разних назива за старије повеље, уговоре и акта, која се у дотичној повељи помињу“); Р. Михаљчић, *Повеља краља Остоје којом потврђује раније даровнице Дубровнику*, ССА 7 (2008) 173; Исти, *Повеља краља Остоје којом поново потврђује повластице Дубровчанима*, ГПБ 3 (2010) 135; Ћ. Бубало, *Писана реч*, 38–39.

²⁴ С. Станојевић, *Студије XXII*, 14; Р. Михаљчић, *Повеља краља Остоје којом потврђује раније даровнице Дубровнику*, ССА 7 (2008) 173.

(бр. 84 и 97; потоња се помиње посредно), као и једна сачувана само у помену (бр. 38).²⁵ Изрази *повелихъ/повелисмо уписати/печатити* и *повелинием господина...* јављају се сразмерно касно (1405. и 1421. године), али су након тога веома учестали. Шта се из изложеног може утврдити? Наиме, израз *повеља* потиче од глагола *повѣлети* који значи наредити, дати да се жеља или замисао преточи у дело.²⁶ Из праксе је сасвим јасно да се термин односи искључиво на документе који по општем типу припадају повељама (дипломама), а по наменском најчешће свечаним међудржавним уговорима. Даровнице, искључујући ту уговоре са даровним елементима, никада се не називају повељама. Посебну групу докумената чине разрешне повеље (*повела свободна*).²⁷

Такође је важно приметити да су сви помени повеља везани за кореспонденцију Босне са Дубровником. Изузетака од тог правила нема. То би могло указивати на утицај дубровачке дипломатике на босанску. Дубровачке словенске канцеларије су се, у периоду свог настанка, ослањале на српске узорне будући да је у том тренутку Дубровник био са свих страна окружен државом Немањића.²⁸ Приметно је да се назив *повеља* чешће користи у српским канцеларијама. Отуда је могао заживети и у Дубровнику, а затим се, преко концепата и формулара, пренети у Босну. Штавише, први помен повеље, иако несамоствалан и индиректан јавља се у Кулиновој исправи (*писахъ сию книгу повеловъ бановъ* – бр. 2). Први наредни (уједно и први самостални) помен је словенска верзија Стонске повеље Стјепана II из 1333. године (бр. 23), која представља прилагођену верзију дубровачког нацрта. Следећи самостални помен је концепт уговора Твртка I и Дубровника о савезништву (бр. 62), који су саставили Дубровчани. Иако коначан суд не можемо донети, готово је извесно да је *повеља* израз који је у босанску дипломатику дошао из дубровачке канцеларије.

²⁵ С. Станојевић, *Студије XXII*, 5–6, 13–14; А. Фостиков, *Два документа босанског краља Стефана Дабиче о разрешењу рачуна протовестијара Жоре Бокшића*, ССА 7 (2008) 155; А. Фостиков – Н. Исаиловић, *Повеља краља Стефана Дабиче о разрешењу рачуна Драгоја Гучетића и његове браће*, ССА 8 (2009) 147–150; Д. Јечменица, *Повеља и писмо бана Твртка Општини дубровачкој о разрешењу рачуна Климе Држића и Бисте Бунића*, ГПБ 3 (2010) 47–48, 53–54, 59–60.

²⁶ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 39.

²⁷ С. Станојевић, *Студије XXII*, 13–17.

²⁸ М. Кос, *Дубровачко-српски уговори до средине 13. века*, Глас СКА 123 (1927) 1–65; Г. Ћремошник, *Postanak i razvoj srpske ili hrvatske kancelarije u Dubrovniku*, *Anali Dubrovnik* 1 (1952) 73–84.

У најмању руку, чак и ако му је порекло домаће, он се усталио захваљујући утицајима формулара начињених под утицајем Дубровника.²⁹

За разлику од речи *повеља* која је, иако се самостално ретко јављала као назив документа, и у средњем веку имала значење приближно данашњем, то није било случај и са изразом *писмо*. Наиме, *писмо* се помиње тек нешто више од двадесет пута у читавом босанском владарском корпусу и представља општији термин, сличан *писанију* или *записанију*. Он нипошто нема данашње значење писма, ни када се ради о општем, ни када се ради о дипломатичком термину. Сви помени писма у средњовековним босанским документима односе се, типски, на повеље. Као једини назив акта срећемо га искључиво једном – у сведочанству групе људи о пореклу Јурја Богишића (бр. 352). Као једно од имена документа јавља се у повељама краља Остоје Дубровчанима у дуговима Твртка I (бр. 113) и о уступању Сланског приморја (бр. 114) и браће Петра и Николе Павловића Дубровнику о потврди повластица и даровница (бр. 289).³⁰ У повељи Стјепана Томашевића стрицу Радивоју (бр. 310), сумњиве традиције, наилазимо на термин *отворено писмо*, иако се иначе користи искључиво израз *отворени лист*.

Сви остали помени писма наменски и формално слични су ретроспективним поменима повеља (закона, увита, свободштина...) о којима је већ било речи. У том контексту се могу тумачити помени *писма* код Санковића, браће Херцеговића, Иваниша Влатковића, Твртка Боровинића). У XV веку, можда због особености узорка, а можда и не, чини се да су *писмима* најчешће називана разна признанична акта везана за полагање поклада или његово подизање. На тај начин се користе у исправама наследника херцега Стјепана, али и у тестаменту госта Радина, који не припада владарском, већ поредбеном корпусу средњовековних босанских докумената.³¹

Термин *слово* изузетно је редак у босанским исправама, па се тако појављује у свега три повеље (издате Дубровнику) као изворни назив акта – повељама Твртка I из 1378 (бр. 51), Твртка II из 1405. (бр. 135) и Стјепана Остојића из 1419. (бр. 181). Поред тога, среће се само у још једном документу – Твртковој повељи Дубровчанима из 1382. (бр. 56), али само као типски израз у

²⁹ С. Станојевић, *Студије XXII*, 5–12, 18–19. Првобитни назив био је *повеление*.

³⁰ *Исто*, 13.

³¹ *Исто*, *Студије XXII*, 5, 8–9, 13, 16–17.

аренги. Сасвим је јасно да је овај назив доспео у босанске канцеларије преко логотета Владоја, писара из Србије, кога је Твртко довео на двор у време свог проглашења за краља.³² Владоје термин *слово* (потекло од грчког *λόγος*) не користи самостално, већ у комбинацији са другим називима – *слово и потвржденије*; *слово краљевства ми*; *за сие слово и сию правду више уписаньну*; *сие слово и сие вбеитаное записание*; *кто ли дръзне и потвори сие слово и вбеитаніе наше*. Исти логотет је саставио и повељу из 1382. године, па можемо рећи да је употреба термина практично замрла после његовог повлачења са сцене. Две касније краљевске дипломе вероватно су употребиле назив *слово*, преузимајући формуле из Тврткове повластице из 1378. Формулација је у оба случаја скоро идентична (*ко ли дръзне и потворѣи слово госпства ми; тко ли дръзне и потвори слово и милость кралевства ми*).

Термин који је у српским канцеларијама заживео, вероватно преузимајући грчку (византијску) форму *λόγος*, није имао подједнаку судбину у Босни. Важно је поменути и једну занимљивост, везану за раздобље у коме босанска држава замењује српску у дубровачком залеђу, прецизније за почетак владавине бана Стјепана II. Стјепанови уговори са Дубровником из 1332. и 1333. показују одразе дугогодишњих дубровачких односа са Србијом. Док је Стјепанова Стонска повеља (бр. 23) садржала неке моделе који су изворно конципирани за Душанову, дотле је диплома о регулисању међусобних односа из 1332. (бр. 21) од стране Дубровчана регистрована као *хрисовуља (хрѣсовои)*, иако то она сигурно није била (банов писар је назива једноставно *сие писанје и сиа книга*). Термини хоризма и простагма не срећу се, пак, ни у регистрацијама босанских аката.³³

Занимљив је и необичан још један неформални израз искоришћен за именовање документа, у овом случају повеље Радосава Павловића Дубровнику из 1420. године (бр. 187). У тој се исправи, а то је јединствени пример, издата диплома посредно назива *работом* (*взу работу више речени властеле поклицарьє свръшише у Дубрвнику*). Назив се, разуме се, односи на закључен

³² Исто, 13, 20–26.

³³ Исто, 13; ЛССВ, 780–781 (Б. Ферјанчић); Ђ. Бубало, *Фалсификована повеља цара Стефана Уроша о Стонском дохотку*, ССА 2 (2003) 116–117; Исто, *Писана реч*, 37; Р. Поповић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића о решавању спорова између Босне и Дубровника*, ССА 6 (2007) 51. Још Станојевић примећује да се ради о позном препису.

посао, а не на саму исправу, али као једини поменути термин индиректно означава и њу.³⁴

Иако се у босанској дипломатичкој пракси, у не увек малом броју случајева, сусрећемо и са свим горе изложеним називима, они су далеко мање заступљени од основног формалног термина који је половином XIV века заменио до тада најзаступљенији – *књигу*. Ради се о називу *лист* (*листь*).³⁵ Након што се први пут (у нашем корпусу) јавља у повељи Стјепана II браћи Вукославићима из 1351. године (бр. 31), он постепено постаје све чешћи током друге половине XIV века, а затим преузима првенство и остаје доминантан, означавајући све типове босанских словенских исправа до краја XV века тј. до последњег сачуваног словенског документа – експедиторије Петра Балше Косаче из 1497. године (бр. 399). Термин *листь* је у том раздобљу, са или без ближе одреднице, самостално или упоредо са другим, искоришћен као изворни назив у око 170 исправа (преко 60% словенских исправа у босанском владарском корпусу). Будући да су се у оквиру једног документа могле наћи вишеструке формулације (*листь*, *итворень листъ*, *листь* и *повела* итд.), број појединачних поменâ овог термина је знатно већи – они се јављају најмање 225 пута. За разлику од *књиге*, поуздано знамо да су се *листом* називале и повеље и писма. Лист је, очито, назив потекао из чисто формалних карактеристика докумената (асоцијацијом, пре свега, на дебљину листова биљака), те нема непосредне везе са унутрашњом структуром или наменом. Сваки јединствени комад пергаментa и папира сматран је, стога, листом.

Као што је случај и са другим називима, и *листь* се ретко јавља сасвим самостално. Без икакве допунске одреднице срећемо га свега десетак пута у разнородним актима (бр. 31, 34, 47, 48, 108, 137, 152, 157). Са друге стране, уз показни придев (*саи листъ*, *въ листъ*, *ваи листъ*, *таи листъ* итд.), каткад допуњен и присвојеним придевом (*въ нашъ листъ*) или неком другом одредницом (*въ листъ више речени*), налази се у називу преко 60 докумената.

³⁴ С. Станојевић, *Студије XXIII*, 36.

³⁵ С. Станојевић, *Студије XXII*, 4–5, 7–9, 12–17, 19–20; А. Фостиков, *Писмо босанске краљице Јелене Грубе кнезу и општини дубровачкој и њихов одговор*, ССА 3 (2004) 139; П. Драгичевић, *Повеља краља Остоје Дубровчанима о исплати заосталих дугова краља Твртка I*, ГПБ 1 (2008) 117–118; А. Смиљанић, *Писмо жупана Санка Милтеновића Дубровчанима*, ГПБ 2 (2009) 42; Р. Михаљчић, *Писмо краља Стефана Остоје Дубровчанима о српском дохотку*, ГПБ 2 (2009) 126; Исти, *Исправа о примању Хрвоја Вукчића за дубровачког властелина*, ССА 8 (2009) 164; Р. Михаљчић, *Исправа којом Дубровчани краљу Остоји враћају земљу и кућу и примају га за свог властелина*, ГПБ 6 (2013) 33.

Врло често фигурише као само један од назива, па се понекад комбинује и са другим, општијим терминима као што су *записаниџ*, *повела* или *запись*.³⁶ Некада су ти вишеструки називи расути унутар текста исправе, а некада су и груписани у изразе као што су *саи листъ и сузи повела свободна; си наши листи и повеле; вѣь нашъ листъ и запись; саи листъ близу сегаи писаниѣ* итд. Од наменских подтипова забележени су *листъ вѣьровани* и *листъ записни*, о чему ће више рећи бити нешто касније.

Листовима су, између осталог, називане и повеље о улагањима и покладима. Већ смо рекли да је као су оне називане и *матицама*, *записима* и *записним листовима*, али у документима Прибисава Похвалића и других посланика о изузимању делова оставе Сандаља Хранића и његове породице најчешће срећемо термин *листъ* – *вѣь листъ близу ввогаи мога писанѣ у семь тетрагу и с друзимъ листомъ срѣьсцимъ ко љ за ввим листомъ у семь тетрагу* (бр. 138); *вѣь трети листъ у комъ љ постава записана близу сегаи мога писаниѣ* (бр. 140); *вви листъ кои е при семь моемъ писанию писанѣ* (бр. 155); *листу напрѣдъ у семь тетрагу збисмо* (бр. 196); *сегаи листа поклада* (бр. 196) итд.³⁷ Као што смо могли видети и у одељку о *записима*, Прибисав своју белешку назива *писаниџ*, а дубровачки акт који је настао после промене стања у покладу – *листом* или *записом*, каткад са додатном одредницом (*листъ* или *запись поклада*). Реч *тетрагъ* (свеска) односи се на дубровачку нотарску књигу у коју је наведени лист био уписан.³⁸

Посебну групу *листова*, засновану на формалним критеријумима, чине тзв. ***отворени листови***.³⁹ Након првог помена из 1399. (бр. 115) и ретких који су за њиме уследили (1400 – бр. 119, 1412 – бр. 156, 1418 – бр. 173, 1423 – бр. 202, 1429 – бр. 217) овај израз добија на учесталости тек од 30-их година XV века, прецизније од 1432. године (од бр. 224). Тада тај термин постаје готово редован и почиње да доминира у босанској дипломатичкој пракси када је о изворним називима исправа. Ради се заправо, о отвореним документима, али међу њима

³⁶ С. Станојевић, *Студије XXII*, 8–17.

³⁷ Е. Куртовић, *Из историје банкарства*, 124–129, 135–139.

³⁸ С. Станојевић, *Студије XVIII*, 51–52; М. Ивановић, *Писмо Дубровчана челнику Миљану*, ССА 12 (2013) 118.

³⁹ С. Станојевић, *Студије XXII*, 8–9, 13, 16; А. Фостиков, *Повеља босанског краља Стефана Томашевића дубровачкој општини о дугу краља Твртка II*, ГПБ 1 (2008) 155; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 40.

израз *штворенъ листъ* има апсолутну превагу (око 90 примера) над терминима *шдѣтворенъ записъ* (7 примера), *штворено записанъѣ* (3 примера) и *штворено писмо* (1 пример у повељи спорне аутентичности – бр. 310). Отворени листови нису били само повеље, већ и поједина експедиторијална (признанична) писма.⁴⁰ Штавише, први помен како отвореног листа, тако и експедиторије, налази се управо у Остојином писму Дубровчанима из 1399. године (бр. 115).

Назив „отворени“ могли су носити сви акти који нису, са спољне стране, били затварани печатом након пресавијања, већ су печатањени на унутрашњој страни (утиснути или висећи печат се налазио неспоредно испод текста). Није тачно познато како су уручивани или ношени дестинатарима, али чињеница да нису били потпуно затворени сведочи о томе да је њихов садржај био јавне, а не тајне природе. Како се махом радило о документима чије су димензије, као и количина текста, биле веће од димензија затворених писама и који су каткад садржали и висеће печате – и формат је налагао облик отвореног документа. По том принципу, практично све повеље би се могле сматрати отвореним листовима, као и сва писма која нису затварана печатима и/или провученим папирним тракама. Ова тврдња је, у основи, тачна, али је највећа учесталост термина *штворенъ листъ* забележена најпре међу признаничним, даровним и нотификационим повељама и мање репрезентативним уговорима. Свечанији уговори називају се често отвореним листовима, али понекад и само листовима (или листовима и повељама). Последњи помен отвореног листа и, опет, уједно експедиторије у босанским словенским актима је у признаничној повељи Петра Балше Косаче из 1497. године (бр. 399).

Експедиторија је, као што је познато, наменски тип документа и, иако му је основно значење *отпремница*, представља заправо *признаницу* о исплати драгоцености (новца или предмета) у форми повеље и писма.⁴¹ У оба случаја ради се о отвореном документу, јавне природе. Израз је преузет из латинског, највероватније преко Дубровника, и један је од ретких страних термина којима су

⁴⁰ Сва експедиторијална писма, осим једног атипичног за своје време (бр. 367, 1469. године), били су отворени листови.

⁴¹ Е. Куртовић, *Из историје банкарства*, 135–139; Р. Михаљчић, *Писмо краља Стефана Остоје Дубровчанима о српском дохотку*, ГПБ 2 (2009) 126–127; А. Фостиков – Н. Исаиловић, *Акта о исплати дела Светодмитарског дохотка деспотици Јелени*, Мешовита грађа (Miscellanea) 33 (2012) 74–78; Н. Исаиловић – А. Фостиков, *Признаница херцега Петра Балше Косаче и његових посланика о пријему Конавоског дохотка од Дубровчана*, ГПБ 6 (2013) 145.

се у већој мери служили дијаци у средњовековној Босни. Експедиторије су, у босанској дипломатици, специфичне и по томе што се веома често јављају и као део оригиналног назива исправа признаничног типа. Док се *веровна писма* помињу углавном посредно, а *свободне повеље* (разрешнице) у свега неколико примера, појам *експедиторија* среће се веома често да означи текућу, а не другу повезану исправу.

Термин се јавља у периоду од 1399. до 1497. године, али веома ретко самостално, свега два-три пута. У већини случајева, ради се о отвореном листу чија је намена експедиторијална (преко 40 примера) – на почетку се, у промулгацији спојеној са општом инскрипцијом помиње *итворенъ листь*, да би се, у даљем тексту, обично на крају диспозиције, убацивала формулација *ивъ листь нашъ буди вамъ за еспедиторию* (уз низ варијација – *учинисмо вамъ за, да вамъ е, држите за*). Каткад се, али веома ретко, поред експедиторије, јављају и други слични изрази потекли из народног језика (*тврѣглава, сведочаство*). Вреди, на крају, приметити да је неуједначеност у ортографији толика да се термин експедиторија писао на десетак начина (*ѣспедиториа, еспедиториа, спедиториа, аспедиториа, естъспедиториа, еспедиториа, испедиториа, еспидиториа, испидиториа, иеспедиториа, ехспедиториа, еспериториа* (!), *екъспедиториа*).⁴² Ови примери сведоче о томе да је практично сваки други писар другачије писао наведену реч. Она је углавном правилно исписана само у латинским регистрацијама (као *expeditoria*).

Када је реч о тестаментима, од два сачувана словенска, само се у тексту једног (херцега Стјепана – бр. 337) помиње реч *тестаменатъ*.⁴³ Други, тестамент удовице Сандаља Хранића, Јелене (бр. 249), аукторка назива *сеи писанѣ*. Међутим, у пропратним белешакама насталим приликом регистрације опорука у оба случаја фигурише назив *тестаменатъ* (*тестамиентъ, тестамень*). Јеленину последњу вољу и сам херцег у једном другом свог акту зове *тестаменьтъ* (бр. 250). Исти случај је и са херцеговим потомцима, као и припадницима рода Озрисаљића који су своја наследства, по сопственим речима, добијали на основу

⁴² Видети бр. 115, 162, 171, 222, 274, 299, 345, 379, 384, 386, 387.

⁴³ О улози тестамената у пословима улагања на добит видети: Е. Куртовић, *Из историје банкарства*, 139–140.

тестамената чланова своје породице. Док назив *ипорука* није забележен, више пута се среће глагол *ипоручити*.

Словенских докумената који не садрже изворни назив има близу 70 (око 25% словенског дела корпуса). Ради се махом о писмима, у 80% случајева. Тиме су обухваћени готово сви типови писама (веровни, нотификациони, петитивни, разрешни, делом експедиторијални). Док то није случај са писмима и неколико бележака, десетак повеља које немају оригиналне називе често садрже посредне помене или регистрације које указују на њихово именовање. Шта је узрок овој оштрој разлици? Најпре спољашње и унутрашње формалне карактеристике писама. Практично сва писма затвореног типа немају изворни назив. Она су уједно мала и по димензијама и по обиму текста, а формулар им је сведен. У таквом документу нема ни потребе, ни простора за његово именовање. Дестинатари су знали о каквом се типу исправе ради, па су скоро сви сачувани изворни називи докумената у средњовековним канцеларијама уопште само одраз формулара и његових топоса или репрезентативности појединих исправа. Због тога се ниједно веровно писмо не назива тако, већ за термин *листъ вѣровани* (пуномоћно писмо) знамо из помена у другим актима.⁴⁴ На основу мањег броја писама са сачуваним називима, можемо утврдити да су и она називана *листовима* и понекад, у зависности од форме, *отвореним листовима* (у једном случају налазимо и *писаниџ*). Вероватно је и старији термин *књига* важио и за повеље и за писма, али за то немамо јасну потврду у босанском корпусу.

Већ смо више пута рекли да се у босанским документима срећу бројни називи који се односе не на текућа, већ на друга, са њима повезана пређашња или истовремена акта. Ти називи се углавном не разликују, ни у облику, ни у значењу, од оних који су до сада наведени. Неколико наменских типова који се из њих могу извући (*веровни лист*, *запис од поклада*, *матица*, *повеља слободна*) такође је већ поменуто. Управо неки од тих наменских типова имају и највећу учесталост – *веровни лист* се ретроспективно и у поменима среће преко 45 пута, *матица* петнаестак пута итд.).⁴⁵

⁴⁴ С. Станојевић, *Студије* XXII, 5, 13, 15–16; Ћ. Бубало, *Писана реч*, 40, 202–204; Н. Порчић, *Два документа војводе Сандаља Хранића о преузимању града Бијеле*, ГПБ 6 (2013) 78.

⁴⁵ Видети према Регистрима збирке ССПП Љубомира Стојановића; Ћ. Бубало, *Писана реч*, 40.

Регистрације и савремени или познији записи дестинатара или установа које су чувале дипломатичку грађу могу бити и користан и варљив извор информација о називима докумената. Наиме, називи из регистрација могли су се, али нису морали, поклапати са изворним терминима. Могли су, такође, бити описног карактера или одражавати каснију праксу. Са друге стране, они су корисни за утврђивање рецепције босанских исправа у кругу њихових прималаца.

Када је реч о Дубровнику као главном стецишту дипломатичке грађе из средњовековне Босне, регистрационе белешке су састављане како на словенском, тако и на латинском језику, у зависности од времена и канцелара који их је писао. Већ смо видели да су 30-их година XIV века, по утицајем српске праксе, дубровачки нотари назвали повељу Стјепана II хрисовуљом (златопечатном повељом), иако то она није била. Са друге стране, корисне су нам формулације којима су ближе одређивана нека писма која немају свој изворни назив – нпр. *littera tributi* (бр. 43) или *solutio tributi* (бр. 94). Ту су, такође и називи за неке друге типове докумената – *privilegium*, *poveglia* (за свечане уговоре, посебно оне о давању повластица)⁴⁶, *prochura* (за акте о именовану заступника у одређеном послу), али и неки називи на словенском језику који се не разликују од босанских термина (*листъ*, *тестамента*). Некада су, пак, ближе одреднице везане за језик или порекло (*littera slavonescha*, *litterae regiae*). Иако посредна, сазнања која се могу добити из пропратних бележака које нису изворни део документа могу бити од огромног значаја.

*

Сразмерно висок степен диверзитета који се среће у прегледу изворних назива словенских докумената насталих у босанским канцеларијама, не одликује у истој мери и латинске босанске исправе. Разноликост и даље постоји, али се бројни називи јављају свега једном или два пута, па се може говорити о ефемерним терминолошким појавама.⁴⁷

Два апсолутно доминатна, а уједно и међусобно повезана латинска назива за документе су *litterae* и *presentes*, често спојена у јединствен израз *presentes*

⁴⁶ Д. Јечменица, *Две разрешнице краља Стефана Душана за Домању Менчетића*, 54.

⁴⁷ С. Станојевић, *Студије XXII*, 10–12. Станојевић о латинским називима докумената говори само узгред и то на основу регистрација дубровачких аката.

litterae. Као и код словенских исправа у немалом броју случајева уз ове изразе долазе и присвојни придеви (*noster, meus*).⁴⁸ Поменути термини се први пут јављају доста рано (*litterae* у фалсификованој исправи бана Борића вероватно насталој половином XIII века – бр. 2, *presentes* у уговору Младена I Шубића са Сплићанима из 1302. – бр. 9, а *presentes litterae* у другој повељи Павла I Шубића Хрватину Стјепанићу из 1304. године – бр. 10), али због малог броја примерака не можемо поуздано рећи који је међу њима доминирао пре XIV века. Будући да је босанска дипломатичка пракса, када су у питању латински документи, била умногоме зависна од угарских и, делом, дубровачких узора, нека сазнања нам могу понудити поредбени корпуси, који указују да су наведени називи били доста стара и распрострањена пракса у региону, па и шире.⁴⁹

Но, важно је размотрити и природу ова два термина. Први (*litterae*) је сасвим општи и одговара ономе што су у словенским исправама углавном били прво *книга*, а затим *лист* и, донекле, *запис*. Други је базично заменички пошто реч *presens, presentes* означава дословце текући документ, те сасвим одговара показној заменици *ово* која наведени израз понекад замењује (у форми *haec, haec* или *hoc*). Тако би се, заправо, могло рећи да сви документи у којима се среће само назив *presentes*, представљају исправе у којима је изостављено подразумевајуће *litterae*, назив у множинској форми кога *presentes* замењује и са којим се слаже у роду, броју и падежу (што се још очигледније види када се користи заменица *hic, haec, hoc*). На тај начин и спој *presentes litterae* није ништа друго него еквивалент словенског *wau* (*wъ, sau*) *лист*. Када се и то има у виду, јасно је да је управо реч *litterae* основни латински назив за документе настале у босанској дипломатичкој пракси. Множинска форма подцртава чињеницу да се значењски не ради о писму као уском типу, већ о писаном саставу уопште (у класичном латинитету *litterae* значи и књижевност, књижевна делатност). Форма јединине (*littera*) се јавља, али ретко и то у преводима (нпр. бр. 18) или регистрацијама.

Када се узме у обзир читав латински део босанског корпуса, заменички начин именовања докумената веома је заступљен. Облик *presens / presentes* среће

⁴⁸ М. Вркović, *Isprave*, 222–223; Н. Исаиловић, *Повеља бана Павла Шубића и његових синова кнезу Хрватину Стјепанићу*, ГПБ 3 (2010) 27.

⁴⁹ Низ примера нуди Смичикласов Дипломатички зборник (Т. Smičiklas et al., *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije I–XVIII* (743–1399), Zagreb 1904–1990).

се самостално 33 пута, а различите форме заменице *hic*, *haec*, *hoc* 4 пута. Спој *presentes litterae*, са или без додатних одредница, јавља се 22 пута, а *hae litterae* свега пет пута. Каткада се среће и развијенија фраза [*harum nostrarum*] *testimonie litterarum* (сведочанством овог документа). Речи *litterae* и *littera*, у разним облицима и комбинацијама срећу се око 50 пута као називи босанских владарских исправа.⁵⁰

Помени „отворених докумената“ у латинским исправама нису ни изблиза чести као у словенским. Они који се срећу вероватно вуку порекло управо из словенске дипломатичке праксе, јер се у босанским документима јављају тек у XV веку (осим једне јединице спорне аутентичности у којој се *патента писма* помињу ретроспективно – бр. 93 и једне необичне, такође ретроспективне, формулације у акту посланика Твртка I у Далмацији – бр. 75). У свега неколико сачуваних инстанци срећемо превод једног интерполисаног акта (бр. 210), превод једне повеље спорне аутентичности (бр. 143) и два фалсификата (бр. 136, 358), као и неколико млетачких превода и регистрација. Штавише, једине исправе код којих се у оригиналном облику, у главном тексту помињу „отворени документи“ су Томашев документ којим потврђује мир Венеције и Арагонаца (бр. 277) и повеља Стјепана Вукчића Алфонсу Арагонском (бр. 286). То само потврђује тезу да се, по свему судећи, ради о превођењу уобичајеног словенског термина који није био непознат ни у латинској пракси, иако ту није показивао подједнаку учесталост.

У наведеним случајевима основна реч која се користи и даље је углавном *litterae*, док се „отвореност“ у формалном смислу изражава партиципом *patens* и придевом *apertus*. У складу са тим, словенски облик *wъъ нашъ листъ wтворень* одговара латинским изразима *presentes nostrae **patentes** litterae*, *haec nostra patens* и *ista scriptura aperta*. У једном од фалсификата јавља се фраза *aperta nostra privilegia*. Необичан израз, који се јавља у исправи Тврткових посланика Сплиту да означи ранију краљеву привилегију Сплићанима, такође употребљава глагол *patere* (бити отворен, бити видљив) и сродан придев *publicus* (јаван) – *de quibus patet publicis solemnibusque apicibus dicte regie maiestatis eius maiori duplici et autentico sigillo inpendenti sigilatis, datis in Sutesta in aula regie residentie sub anno*

⁵⁰ М. Brković, *Isprave*, 222–223.

*domini 1390, ind(ictione) XIII, die secunda mensis iunii.*⁵¹ И староиталијански помени ове фразе (*lettera patente*) такође су забележени углавном у преводима или регистрацијама.

У свечаним уговорима, најпре оним закључиваним са далматинским комунама пред крај владавине Твртка I, користи се израз [*presentes / hae*] *litterae nostrae privilegiales* (8 помена – бр. 49, 72, 73, 74, 120, 121, 123, 128). Тиме се ближе одређује наменски тип документа, односно појашњава се да се ради о свечаним повељама којима се утврђују повластице (привилегије). У још три случаја користи се слична форма – *presens / hoc nostrum privilegium* (овај наш привилегиј – бр. 126, 133, 254). Назив привилегија носе још два документа – један примерак спорне аутентичности у коме се јављају вишеструки називи (*litterae nostrae, privilegium, hae nostrae privilegiales litterae* – бр. 93), као и један фалсификат који је, као што смо већ рекли, инспирисан концептима преузетим из словенским исправа (у њему фигуришу називи *aperta nostra privilegia, privilegia et scripturae* – бр. 136). У свим случајевима ради се о уговорним или даровним повељама којих, дакле, има укупно 13. Сродан је и термин *gratia*, који се у значењу назива исправе јавља нпр. код Младена I Шубића (бр. 9, упоредо са општим *presentes*).⁵²

Са друге стране, термин *donatio (donacio)*, јавља се у латинском преводу повеље Стјепана II Вукославу Хрватинићу (бр. 18) и у повељи Твртка II Херману Цељском (бр. 211). Помен, који се, међутим, односи на старије даровнице, срећемо и у Дабишиној повељи Чубрановићима спорне аутентичности (бр. 93). Јасно је да би овај израз, који се такође јавља упоредо са општим (*presentes litterae*), требало да се везује за наменски тип даровних повеља. Повеља Цељском то није у потпуности, али се може сматрати прелазним типом између јемствене нотификације и даровнице.

Међу изразе са малим бројем помена спадају *pagina* (1 помен из 1287. године – бр. 7)⁵³, *scriptura* (у латинском преводу даровнице вјере господске Стјепана II Вукославу Хрватинићу – бр. 17), *scripta (his scriptis)*, упоредо са

⁵¹ Бр. 75. Реч *patet* се овде не односи на тип отвореног документа, већ на оно што се у документу може видети.

⁵² С. Станојевић, *Студије XXII*, 10–12.

⁵³ Н. Исаиловић, *Повеља бана Пријезде I којом додељује жупу Земуник својој ћерки и зету, сину бана Стјепана III Бабонића : 1287, мај 8, Земуник*, ГПБ 5 (2012) 24.

litterae, у уговору Стјепана II и Ивана Нелипчића из 1345. године – бр. 28), *instrumentum* (1 помен у уговору Млечана и Стјепана Вукчића из 1445. – бр. 258, као и један у регистрацији Твртковог обавештења Дубровчанима из 1355. године – бр. 36), *contractum* (помиње се упоредо са *instrumentum* 1445. године – бр. 258), *libellum* (1 помен у фалсификату из 1446, упоредо са термином *presentes* – бр. 260), те *capitula porrecta / scripta* и *petitiones porrecte* (у дипломатским дописима Млечанима⁵⁴). У неким од ових израза могу се назрети еквиваленти оних који постоје у словенским исправама (нпр. *scriptura* – *писаније*).⁵⁵

Без изворног назива остаје нешто више од 20 латинских аката (што је опет приближно четвртина латинског дела корпуса, као што је био случај и са словенским делом). И овде су у питању углавном краћа писма свих наменских типова којима подједностављени формулар није налагао именовање акта. Да се у Босни и њеном окружењу и за писма користио израз *littera, litterae* (у оба облика) сведоче пропратне белешке, помени и регистрације у којима се тај назив редовно наводи. Каткад се уместо општег термина у регистрацијама јављају и допунски који углавном објашњавају предмет или намену документа (*supplicatio, littera pro immunitate, privilegium, receptio, litterae convocatoriae, pax*) или неку њихову другу особеност (*littera slavonescha*, код превода). У регистрацијама писама такође се редовно јављају и уобичајени и мање уобичајени називи о којима је већ било речи (*litterae, presentes, scriptura, instrumentum* итд.). Однос учесталости појединих термина веома је сличан оном у самим босанским исправама. Термин *epistola* (*epistula*), са значењем писма, уопште се не среће.

Вреди, најзад, поменути и називе других (ранијих или пратећих) аката који се јављају у текстовима докумената босанског владарског корпуса. Они су, као и термини из регистрација, углавном уједначени са називима текућих исправа, те преовлађују разне комбинације основног назива *litterae*. Стога је важно обратити пажњу само на типске ретроспективне помене тј. на реминисценције владара на раније повластице приликом састављања уговора. Примарни извор за то су уговори са далматинским градовима. Док се у словенским повељама срећу повеље, закони, милости, услови, слободе, записања, у латинским се јављају њихови начелни еквиваленти – *privilegia, gratiae, donationes, libertates, iura*,

⁵⁴ Више о томе у делу посвећеном документима на староиталијанском.

⁵⁵ С. Станојевић, *Студије XXII*, 10–12.

consuetudines, а једном и *ordinationes*. Занимљив је, али у сасвим другом контексту, и једнократни помен термина *coedula* који помиње херцег Стјепан у свом писму херцегу Милана (бр. 302). На тој цедуљи коју је Косача послао преко својих посланика, налазила се кратка порука везана за садржај поклона који су они носили. Ради се о још једној туђици која је била у употреби у средњовековној Босни, а вероватно и на ширем простору Балкана. У којој је мери коришћена, тешко је поуздано рећи.⁵⁶

*

Када је реч о називима аката на староиталијанском језику, мора се имати у виду да су многи од њих преводи и дипломатски дописи. Стога је тешко добити поуздане податке из малог узорка. Оно што се одмах може приметити је да је терминологија, што је сасвим природно, слична латинској и да се, заправо, ради о варијантама израза које срећемо у латинским босанским исправама – *presente*, *lettera*, *testamento*, понекад у међусобним комбинацијама (*presente lettera*). Слично је и са преводима – ***presente*** (и, каткад, *questo*) замењује показну заменицу или придев, ***lettera*** је еквивалент *лусту* или *запису*, а термини *pubblica* и *patente* одредници *штворень*. Помени других аката који су претходили текућим не разликују се ни по чему – и ти документи се називају истим именима (*lettera*, *lettera patente*, *privilegio*). Назив *brevelegio*, забележен у повељи Твртка I Котору спорне аутентичности (бр. 54), такође представља превод, и то слободнији. У недостатку оригинала, за који претпостављамо да је био словенски, тешко је рећи да ли се ради о потпуном фалсификату. Извесно је само да изворни назив није могао звучати слично, јер термин *привилегиј* никада није забележен у словенским исправама, већ само у латинским.

Код дипломатских дописа (писама) упућених Венецији сусреће се низ неформалних термина који не представљају праве изворне називе, већ представљају млетачки опис природе тих дописа. Махом су на латинском, а не на италијанском језику, као и млетачке белешке и одлуке. Водећи израз је ***capitula*** (ставке) који се јавља десет пута у различитим формама (бр. 188, 282 – латински документ, 292 – латински документ, 296, 298, 301, 319, 320, 322, 329 – изложене

⁵⁶ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 303; С. Станојевић, *Студије* XXII, 12. Станојевић налази термин цедуља (*cedula*) у Которском статуту.

ставке, прочитане ставке, изнете ставке (*capitula, capitula porrecta, capitula scripta, capitula lecta, capitula exposita*). Поред ставки, у два случаја (једном упоредо са *capitula*, а једном независно – бр. 309) среће се и израз [*nonnulla*] *in scriptis* (написмено), који служи само за идентификацију форме дописа као писмене, а не усмено изговорене. Као сасвим општи, два пута употребљен израз је и *ambassata (ambaxada)* – бр. 296, 317.⁵⁷

У пет докумената на староиталијанском, од чега су два превода, нема никаквог назива. У четири случаја ради се о писмима у којима је, као што смо видели на примеру других језика, изворни назив често изостављен. Нема, међутим, спора да је израз који је био коришћен да означи писмо био *lettera*, коришћен, између осталих, и за повеље.

Термини које срећемо у регистрацијама махом су латински, пошто је већина преписке на староиталијанском вођена са Венецијом у чијој се управи латински језик највише користио. Ти називи не обогаћују знатно наш фонд знања, пошто се понављају више-мање познати изрази – *litterae* (општи назив за исправу), *privilegium* (свечана повеља о даровању земље или повластица), *pacta et compositiones* (споразум, уговор) итд.

*

Пошто су изнети основни подаци о изворним називима докумената тројезичних босанских владарских канцеларија, с обзиром на језик, хронолошку дистрибуцију и основне типолошке категорије, треба дати и краћи резиме којим би се прецизирала и сажето изложила укупна сазнања. Пре тога треба нагласити да се не може утврдити веза између назива исправа и материјала на коме су писане. Изгледа да та веза није ни постојала – исти називи коришћени су и за примерке исписане на пергаменту и за оне исписане на папиру. Разноврсност назива за пергаментне документе у односу на папирне нема везе са материјалом, већ пре са наменским типовима (свечани уговори и даровнице су, по правилу, били сачињени на кожи, те је отуда комплекснија терминологија везана за пергаментне исправе) и хронологијом употребе материјала (папир у широку употребу улази знатно касније).

⁵⁷ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 200–214.

Када се све изложено узме у обзир, можемо закључити да су основни називи за босанске владарске документе били *книга* (доминира до средине XIV века) и *листъ* (јавља се од средине XIV, уз изразиту доминацију у XV веку) у словенским канцеларијима, а *litterae* (све време) у латинским, каткад уз модификације у броју (формама једнине или множине). Ради се о терминима који нису били специфично босански, већ су коришћени на веома широком простору (посебно латински термин). У обе групе канцеларија присутна је допунска детерминација показним и/или присвојним придевима. На делу је било и заменичко именовање исправа, с тим што се, процентуално гледано, већи број таквих случајева среће код латинских докумената (у форми *presentes*), а у словенским је тај феномен ређи и карактеристичнији за раздобље до половине XIV века.

Овим основним називима придружују се мање учестали, али ипак значајни термини чије се примарно општије значење (глаголска именица писање) могло применити и на документе – нпр. *(за)писаниџ* и *scriptura*. И у овом случају се радило о називима који су дуго трајали, али се углавном нису јављали самостално (сем у мањем броју случајева, претежно у словенским исправама XIV века, у време постепеног прелажења са *књиге* на *лист*). Словенском термину *листъ* крајем XIV века придружује се, знатно мање коришћен, али у основи синониман назив *запись*, повезан са већ присутном глаголском именицом *записаниџ*. У истом периоду јавља се и, у формалном погледу, посебан подтип исправе – тзв. „отворени документ“. Од 1430-их он преузима убедљиву доминацију у свим словенским исправама (најчешће као *шворенъ листъ* или *шворенъ запись*) које нису представљале затворена писма, док је исти термин у латинским документима, ако је судити према доступном узорку, прилично ретко коришћен. Сличну зависност од формалних обележја показује и ретко коришћен назив *подъписъ* употребљаван претежно да означи маргиналне белешке.

Поред једнократних назива као што су латински *pagina*, *instrumentum*, *contractum* и индиректни словенски *рабома*, у босанској дипломатичкој грађи сразмерно учестали су и неформални појмови, углавном везани за одређени правни чин или радњу – *вбѣтъ* и *рота* (заклетва), *милост* и *gratia*, *donatio* итд. Ови термини посредно означавају назив докумената у којима се налазе и у њима

се већ назире наменске одреднице. Разлог томе је чињеница да се наведени изрази углавном срећу у даровницама и уговорима који садрже заклетве или правни чин владарске милости, дакле у свечанијим повељама. У истом типу докумената, било да су словенски или латински, честе су ретроспективе и реминисценције на сличне исправе претходника (помени старих повеља, закона, слобода, услова, заклетви итд.). Оне су понекада изузетно бројне, а од XV века чест феномен је и појава вишеструких паралелних назива за текућу исправу.

Иако су данас најзначајнији дипломатички технички термини, *повеља* и *писмо* нису били главни изворни називи два општа типа исправа насталих у средњовековним босанским канцеларијама. Штавише, повеље се најчешће помињу ретроспективно, да означе друге сличне дипломе. Како се најчешће ради о уговорима којима се утврђују повластице можемо рећи да је сразмерно адекватан латински еквивалент повељи израз *litterae privilegiales* (ако изузмемо директно преузети термин *poveglia* или *pouilia*). Наглашавамо да је то сразмеран еквивалент, јер је повеља ипак била нешто општији појам чија је употреба, чини се, била већа у Србији и Дубровнику.⁵⁸ Термин *слово* је практично ефемерна појава, пренета из Србије у време проглашења Босне за краљевину, забележена у свега три или четири документа. По свему судећи, тај назив је такође мање-више одговарао повељи. Са друге стране, израз *писмо*, такође је редак, али за разлику од повеље нема баш никакве везе са данашњим значењем те речи. Средњовековно *писмо* заправо је само једна варијанта речи *писаније*, са којим стоји у сличном односу као *записъ* са *записаније*.

У босанским канцеларијама, када је реч о основном називу, писари нису правили терминолошку разлику између основних дипломатичких типова докумената.⁵⁹ Термини *листъ* и *litterae*, као и они неформалнији попут *писаније*, означавали су и повеље и писма, а каткад и белешке. Повремене модификације као нпр. коришћење форми једнине или множине нису биле доследне нити честе. Оно што је, међутим, приметно је да су писма, посебно затворена, због мањег обима и сведености формулара често остајала без изворног назива. Повеље су, са друге стране, углавном поседовале назив у оквиру неке од уводних или завршних формула (промулгација са инскрипцијом или датум са конскрипцијом) или, у

⁵⁸ С. Станојевић, *Студије XXII*, 5–17; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 39–40.

⁵⁹ Ово на више места наглашава и Станојевић (*Студије XXII*, 3–4, 8–9, 12–13, 16).

случају експедиторијалних исправа, у посебном изразу који је долазио на крају диспозиције. У ретроспективном смислу, називи пређашњих исправа су се могли наћи и у експозицијама и диспозицијама. Посредна сазнања – махом прибављена из дестинатарских регистрација или поредбених корпуса – омогућавају нам, ипак, да утврдимо да су и писма носила назив *листъ* и *litterae, littera* (итал. *lettera*).

Док претходни пасуси сведоче о сразмерној уједначености општих назива докумената и њиховом недовољном разликовању према општој типологији, сада треба поменути и неколико сачуваних термина који, допунским одређењима, праве јасну разлику између низа наменских типова докумената. Већ смо поменули да су неки неформални називи везани за одређене правне чинове, а самим тим и за сврху докумената у којима се налазе, као и да су *повеље* и *слова* најчешће били свечанији уговори или даровнице. Међутим, сви ти термини задржали су извештан степен неодређености или, прецизније, недовољне одређености у поређењу са неким конкретним наменским типовима. Најраспрострањенији међу њима био је *експедиторија (expeditoria)* – назив за више врста признаница о исплати драгоцености, у форми повеље, писма или белешке. Први пут се јавља на самом крају XIV века. Највећи број експедиторија сачуван је на словенском језику, где се као најчешћа формулација користио израз *въ листъ ѡтворень...буди вамъ за еспедиторию*. Углавном посредним путем, кроз помене других аката сазнајемо за још неке изворне називе наменских типова исправа, као што су *листъ вѣровани* (веровно писмо тј. пуномоћје), *записъ поклада, записна матица, записни листъ* (називи за документе везане за полагање и подизање поклада и новца), *повела свободна* (разрешна повеља), *тестамента* (тестамент), *contractum* (уговор), *privilegium* (повеља о даровању или повластицама). Већи број специјализованих наменских назива какав постоји у српским дипломатичким и законским споменицима, у Босни се не среће.⁶⁰

Претходно поменути називи су посведочени у текстовима самих докумената, а у регистрацијама срећемо још неке који су, можда, били мање званични – *littera tributi* (трибутно писмо), *solutio* (исплатни акт), *littera pro immunitate* (имунитетно писмо), *litterae convocatoriae* (позивно писмо или проглас), *petitio* и *supplicatio* (молба). Сличан последњим био је и сасвим

⁶⁰ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 40, 42. Нпр. *длжна грамата, разрешно писаније, књига милосна* итд.

неформалан, али врло чест назив за латинска и староиталијанска дипломатска писма тј. дописе – *capitula* (ставке), често пропраћен одредницом „изнете“ (*porrecta, exposita*), „прочитане“ (*lecta*) или „написане“ (*scripta*).

Латински и староиталијански називи докумената углавном су засновани на истим речима и разлике су минималне. Одређен степен превођења словенских форми на романске је уочен, али таква пракса није била превише заступљена. Код латинских назива, само се у регистрацијама јавља већи број наменских типова исправа, што значи да развијену типологију докумената какву су познавале латинске канцеларије земаља угарске круне, босански латински писари нису преузели (*litterae convocatoriae, emptionales, concambionales, iuramentales, inhibitoriae, sententiales* итд.).⁶¹ Њихов латинитет, иако је црпео узоре управо из Угарске и градова источнојадранске обале, био је, у односу на поменуте, поједностављен у ортографском, терминолошком и стилском погледу, уз ретке изузетке. Када је реч о односу између назива и статуса примерка – већина аутентичних преписа успела је да задржи неискварене термине, а то је случај и са већином превода у којима се релативно лако препознају оригинални називи докумената. Већина фалсификата, иако су неки од њих сасвим прозирни из других разлога, није наводила немогуће називе исправа. Необичност се, међутим, ипак могла назрети кроз употребу одређених нијанси и израза, што је од додатне помоћи при утврђивању аутентичности тј. дипломатичког статуса.

⁶¹ *Lexicon literaturae academico-iuridicae* I–II (ed. E. F. Fogel – T. O. Weigel), Lipsiae 1836–1838; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 205. Видети и интернет страницу на којој се налазе мађарски и латински називи наменских типова исправа: www.staff.u-szeged.hu/~capitul/oktatas/vocabulary_HLE.rtf.

2.4. Унутрашња обележја

Док су спољашња обележја докумената превасходно везана за карактеристике употребљеног материјала и физичка средства овере, а филолошка за језик и писмо, дотле се унутрашња најпре односе на распоред и својства формула које творе сâм текст исправа. Иако су сва поменута обележја значајна за утврђивање чињеница и претпоставки о дипломатичкој писмености и производњи у средњовековној Босни, мора се истаћи да управо анализа унутрашњих састојака даје најшири спектар података на основу којих се могу стећи детаљна и нова сазнања, не само о владарским канцеларијама и њиховим узорима, већ и о политичким, верским, правним и друштвеним околностима које су обележиле босанско средњовековље, имајући у виду како структуре дугог трајања, тако и оне подложне променама. Све то је, разуме се, у складу са оправданим и логичним ставом да је текст, макар и у много чему формализован, бољи или, у најмању руку, прецизнији преносилац информација од материјалних или чисто симболичких средстава. Уз примену исправне и адекватне методологије, анализом унутрашњих обележја докумената могу се приметити најситније промене модела и испратити наизглед скривене специфичности дипломатичке праксе.

Формулар (образац) означава како помоћно средство за састављаче типских докумената које изучава дипломатика, тако и избор и распоред формула унутар једне исправе или једне типске групе исправа (у формалном или наменском смислу).¹ Средњовековни формулари у свом првом значењу на јужнословенском простору представљају изразиту реткост, а са територије коју је обухватала средњовековна Босна немамо сачуван нити један. У одређеном смислу, али не у целости, формуларима би се могли сматрати малобројни сачувани преписи концепата које су Дубровчани слали босанским владарима. Од три сачувана примерка (бр. 62, 137, 238), први се у најмањој мери може сматрати формуларом јер се практично ради о завршном нацрту исправе о савезу. Дакле,

¹ Станоје Станојевић се појединачним формулама бавио у првих 17 својих *Студија о српској дипломатици*, издатих у периоду 1912–1928, а касније обједињених у први том истоимене збирке (Београд 1928). Формалних образаца се дотакао у каснијој студији о састављању докумената (*Студије XX* (1933) 153–219).

није реч о општем, већ о финалном концепту.² Парадигматичнија су два концепта која су саставили дубровачки словенски канцелари Руско Христифоровић (Сандаљу Хранићу, 1406 – бр. 137) и Никша Звијездић (краљу Твртку II, 1437 – бр. 238). У оба случаја се ради о признаничним актима, с тим што је Руско послао концепт трибутног писма којим се доходак потражује, а Никша концепт признаничне повеље, која управо око 1437. преузима апсолутни примат када су у питању експедиторијални акти издавани Дубровчанима. Постојање оваквих концепата сведочи о утицају дубровачке канцеларије на босанску, барем када је реч о потврдама везаним за трансакције финансијске природе (које су укључивале новац и друге драгоцености). Па опет, тај утицај не би требало прецењивати или генерализовати. Тако се, у писму Сандаљу које претходи концепту, наводи да је жупан Толиша дошао по новац, али без писма којим се он овлашћује за подизање трибута. Стога, Дубровчани моле војводу да им пошаље лист за који би „хтели да буде написан као овај који се налази унутар овог листа“. Постојао је, дакле, непосредан повод. Слична писма су, са друге стране, још од раније размењивали са Котроманићима, а несумњиво и са неким великашима.³

Оба наведена обрасца настала су за потребе конкретних, текућих трансакција и не представљају опште формуларе за признанични тип документа, па чак ни за сваку признаницу о потраживању и исплати дохотка могориша на који се и један и други односе. Сваки од аката је исписан готово у целости. У Сандаљевом нацрту писма тачкицама (у својству празнине) су означена места на којима ће се наћи име посланика који ће бити упућен по доходак (*послахъ къ вамъ мога чловѣка у име...*) и делови датумске формуле (+ *Писа се вви листъ...мѣсеца...дѣнь*). Други концепт, упућен Твртку II због истог посла, али 31 годину касније, има структуру повеље, а у њему, у формулама датума и белешке о писару уместо празнина стоји дословце: *а га таи и таи дшакъ уписахъ...лието миесеца кои буде, а писано туи и туи у то_миесту*. Ови типски изрази, који се и данас радо користе, означавали су променљиве делове наведеног акта. Посланици

² Г. Ћремошник, *Ugovor između kralja Tvrtka I i Dubrovnika od 9. aprila 1387*, GZM NS 1 (1946) 123–127. Исто се односи и на даровницу коју су Сандаљ Хранић и баница Анка издали Алекси Паштровићу 1409. (бр. 145) и на писмо херцега Влатка Косаче кнезу Жарку Влатковићу из око 1470. године (бр. 344), а за које данас не можемо поуздано знати да ли су сачувани у завршном облику, у концепту или препису.

³ С. Станојевић, *Студије XX*, 203–210.

који ће бити упућени по доходак унети су именом, као и подаци о новчаном износу, годишту и години, што сведочи да је концепт био сачињен за конкретно подизање могориша 1437. године, према уобичајеном моделу.

У недостатку нацрта и других помоћних средстава која су могла служити као упутства за састављање исправа, праћење евентуалних преузимања из небосанских канцеларија мора се вршити упоређивањем текстова појединих формула, њиховог распореда у формулару, те хронолошке и типолошке заступљености. Општи утисак који се стиче је да босански писари нису имали сталне „мустре“ и „правилнике“ о састављању појединих типова докумената из којих би преузимали типске формуле и њихов поредак. Уместо тога, они су се руководили даљом или, чешће, ближом традицијом, те својом ранијом праксом и искуством. Дијаци су, чини се, каткад самостално, каткад преко дестинатарских копија и нацрта, копирали претходне акте истог типа којима су располагали. Најчешће су то били хронолошки најближи документи који су бележили идентичан или сличан правни чин и који су били упућени истом или сличном дестинатару. Утицај дестинатара види се у свечаним уговорима са Дубровником. Већ смо раније истакли да су Дубровчани приликом преговора конципирали повеље, водећи рачуна о структури босанских владарских исправа, а о томе сведочи и чињеница да потврда повластица и даровница Стјепана Вукчића из 1435. (бр. 231) подсећа умногоме на хронолошки јој претходеће повеље Радослава Павловића (нпр. бр. 212, 224). Не ради се о међуканцеларијској размени, већ управо о утицају дубровачких власти које су из архива извукле најскорију исправу сличнога типа и указали Вукчићевим службеницима какав текст и какве формулације очекују.⁴

Иако би недостатак „мустри“ могао указивати на велики степен арбитрарности у распореду и садржају формула, то није био случај. Варијације у детаљима и изразима јесу биле многобројне, било да су случајне или намерне, али је начелна структура формулара била доста чврста и, уједно, зависна од основног и наменског типа документа. Поједине формуле су, по природи ствари, биле неизоставне, али се управо унутар одређеног типа исправе могу уочити трајнија заједничка својства (избор, распоред, текст – укључујући и типичне изразе и

⁴ Уп. Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 352–356.

структуру). Повеље су формуларски биле богатије од писама, али су и међу њима постојале крупне разлике. Тако су уговори били текстуално најдужи, стилски најнакићенији и укључивали су практично потпун распон формула. Њима су се приближавале даровнице, док су нотификације, признанице и уговорне повеље који нису биле опште и свечане природе биле структурално једноставније, без великог броја идеолошко-гарантних формула. Тестаменти су, као сасвим посебан тип документа, имали сопствену структуру, док су се сачуване белешке, у основи, ослањале на мање свечане признаничне повеље. Правни чин, односно намена, диктирали су, дакле, избор обрасца (у наведеном смислу избора, распореда и облика формула).

Важно је напоменути и да је на формулар босанских докумената у великој мери утицао њихов језик. Не ради се, притом, о пуком филолошком утицају, већ о различитим традицијама и узорима којима су се руководили састављачи словенских, односно латинских исправа. Латинске исправе представљају нешто познију категорију средњовековних босанских докумената и страног су порекла. Њихов образац зависнији је од утицаја канцеларија суседних држава, пре свега Угарске и јадранских приморских комуна. Због тога разлике у формулару које се у њима срећу нису везане само за коришћене изразе, већ се тичу и присуства одређених формула и њиховог поретка. Све те специфичности биће наведене приликом анализе појединачних формула.⁵

Када је реч о средњовековним исправама уопште, а босанска пракса ту није изузетак, дипломатика познаје двадесетак, мање или више стандардних, формула које се обично групишу, према свом уобичајеном положају, у три целине. Прва је протокол (уводни део), друга текст или корпус (централни тј. главни део), а трећа и последња есхатокол (завршни део). Припадност одређене формуле некој од ових целина није апсолутна, већ релативна. Формуле су понекад мењале своје уобичајено место услед промене праксе, утицаја других канцеларија, правног чина и намене документа или услед састављачеве грешке, накнадног додатка и исправке. Међутим, уобичајени распоред омогућава нам да у начелу сврстамо формуле које се срећу у босанским исправама у поменуте групе, уз једну модификацију. **Протоколу** би, тако, припадале инвокација, интитулација,

⁵ Видети поглавље III 1.1.

инскрипција и салутација, а **тексту** аренда, промулгација, експозиција (нарација), петиција, интервенција и диспозиција. Модификацију представља уметање групе тзв. **гарантних** формула (заклетва, порука потомству или адмониција, духовна санкција, световна санкција, сведоци, короборација) испред правог **есхатокола** који обухвата завршне састојке (конскрипција, датум, потпис и, евентуално рекапитулација и апрекација које су у Босни ретке).⁶

Важно је дати још неколико напомена. Формула промулгације је у бројним случајевима, а посебно у мање свечаним повељама срасла са општом инскрипцијом и прелази у протоколску групу формула. Са друге стране, старија дипломатичка литература се, ослањајући се час на природне везе између састојака, час на положај, двоумила око статуса гарантних формуле. Неки су их сматрали делом текста, а неки делом есхатокола. Због великог значаја и заступљености гарантних састојака у дипломатичкој пракси средњовековне Босне, сматрамо да они представљају посебну целину која долази између текста и есхатокола и гравитира обема овим конвенционалним целинама у структури исправâ. Оно што би овакав приступ донекле проблематизовало је чињеница да су у Босни чак и недвосмислено есхатоколске формуле имале важну улогу у аутентификацији и обезбеђивању веродостојности документа – посебно белешка о записивању (конскрипција) и потпис. Тако је нпр. даровна повеља без конскрипције сматрана недовршеном и, стога, сумњивом. Мање гарантне формуле (тзв. *clausae finales*), које неки историчари посебно истичу (уз санкције и короборацију), сматрали смо делом диспозиције или неке веће гарантне формуле, будући да се ради о изразима који су у њих сасвим интегрисани.⁷

Уопште, битно је имати у виду имати постојање разлике између појединих формула у пуном смислу речи, које су самосталне, и мањих израза који имају исту функцију, али се могу наћи и у склопу неке друге формуле. Тако нпр. читава короборација може да гласи *и за веће вѣрованіе повелѣсмо въ листъ печатити нашомъ печатию вѣрованымъ*, док короборативни израз представља фраза *с нашомъ печатию вѣрованымъ* у комбинацији промулгације и опште инскрипције која у целости гласи *даемо на видиніе свакому чловѣку, кому се подоба, и прѣдъ*

⁶ J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, 148–153, 162–163; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 41–43.

⁷ J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, 150; Н. Исаиловић, *Повеља Хрвоја Јелени*, 174–176.

кога дође вѣвъ нашъ листь втворень вгледати а с нашомъ печатию вѣрваномъ. Наглашавамо да су оба примера узета из исте повеље (бр. 274), што значи да она садржи и короборативни израз (у протоколу) и самосталну формулу короборације (која гравитира есхатоколу).

Након ових уводних разматрања, приступићемо анализи формула у босанском владарском корпусу и њихових својстава. На основу утврђених појединости бићемо у могућности да дођемо до одређених законитости и понудимо шира тумачења, а затим и да установимо да ли су у средњовековној Босни постојали одређени формални обрасци.⁸

*

Већина средњовековних босанских исправа почиње **инвокацијом**, формулом којом се непосредно зазива Бог, а заправо Божја помоћ у извршењу правног чина због кога настаје дати документ. Инвокација је, према доступним подацима, била присутна у 270 јединица корпуса (67,16%), а недостаје у њих 132 (32,84%). Два примерка су тешко оштећена (бр. 180 и 187), али смо, на основу аналогија, закључили да је у њима вероватно постојала. Ова формула је знатно учесталија у словенским, него у латинским исправама, а јавља се у два појавна облика – симболичком и вербалном.⁹

Посебан проблем пред истраживаче босанских владарских аката поставља значајан број преписа који, када су унутрашња обележја докумената у питању, највише утиче на поузданост података о присуству симболичке инвокације. Наиме, док су остале формуле изражене речима, изразима и реченицама, симболичка инвокација представља цртеж и као таква није морала бити пренета у лошији препис. Са друге стране, могао се десити и сасвим супротан процес. Преписивач је могао унети непостојећи крст у своју копију, будући да су то налагали његови обичаји и пракса. Оба случаја су, можда, нашли свој одраз у преписима које су сачинили дубровачки логотети Руско Христифоровић, Никша

⁸ Детаљна анализа дипломатичких образаца, какву је у својој докторској дисертацији извршио Небојша Порчић, може бити тема неког наредног истраживања пошто захтева додатну анализу и потоњу синтезу докумената и података које они нуде.

⁹ С. Станојевић, *Студије* I, 68–113 (на простор Босне се односе стр. 86–104); А. Соловјев, *Властеоске повеље*, 87–88; М. Вркочић, *Isprave*, 117–118, 122–125. Уп. Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 43–47.

Звијездић и Маринко Цвјетановић.¹⁰ Слична пракса постојала је и у млетачкој канцеларији, пошто се и тамо срећу крстови који се понекад протежу дуж читаве стране у свескама у којима су записивани преписи писама иностраних владара и њихових посланика. Међутим, ту се готово сигурно ради о пукој стилизацији, а не о преношењу оригинала што, пак, може бити случај код дубровачких писара. У недостатку могућности да извршимо проверу, уздали смо се у ваљаност оних преписа који су, по свим осталим питањима, оцењивани као веродостојни.

Од 132 јединице у којима инвокације уопште нема, у 103 случаја ради се о изворно латинским и староиталијанским исправама, што чини 78% тих јединица (и уједно 94% свих докумената оригинално насталих на поменутих језицима). Ова бројка сведочи о једној од крупнијих разлика између формулара словенских и латинских исправа. Док прве обично почињу неким видом инвокације, дотле потоње најчешће почињу интитулацијом.

Када је реч о изворно словенским исправама без ове формуле, узорак је „котаминиран“ преписима и оштећеним примерцима. Тако никакве инвокације нема у италијанском преводу кратког акта бана Стјепана II о слободи трговине издатог Дубровнику (бр. 30), непотпуној повељи бана Твртка I Павлу Вукославићу (бр. 47)¹¹, у повељама краља Твртка I Ненадићима и Котору, спорне аутентичности, сачуваним у лошем преводу (бр. 54 и 55), исквареној мешавини двеју Тврткових и Дабишиних повеља, сачуваној у препису (бр. 57), фалсификованој Твртковој повељи Иванишу Нелипчићу (бр. 77), позном препису исправе Хрвојевих кастелана у Омишу (бр. 163), Русковом препису писма Сандаљевог кнеза Радича (бр. 191), Никшиним преписима писама Твртка Боровинића, Иваниша Павловића и Стјепана Вукчића Косаче, те његовој регистрацији изјаве Милорада Радечића (бр. 233, 251, 262, 264, 265, 266, 268, 269, 270, 271)¹², као и у препису писма херцеговице Маргарите Марчано (бр. 394). У појединим белешкама Прибисава Похвалића, негде је сасвим јасно да је свака

¹⁰ Док је Руско углавном стављао инвокационе крстове испред самих преписа докумената (где би се, у оригиналу, и могли очекивати), Никша их је углавном исписивао на почетку своје регистрације (услед чега би се, пак, могло закључити да су одсутни у оригиналу). Маринко није имао доследну праксу. Видети и: С. Станојевић, *Студије I*, 76–86.

¹¹ Вербална инвокација је вероватно постојала у потпуној верзији.

¹² У оригиналима свих ових преписа Никше Звијездића вероватно је стајао крст симболичке инвокације.

инвокација изостала (бр. 192, 206), док је у другима то могуће само наслутити због оштећења (бр. 207).

Од преосталих шест јединица без инвокације, пет припада категорији бележака – једна је Јелене Сандаљевице (бр. 234), три Влатка и Стјепана Херцеговића (бр. 347, 349, 363) и једна Владислава Херцеговића (бр. 368) – од којих је последња, заправо, препис дубровачког писара Маринка. Када се то узме у обзир, једина словенска повеља којој инвокација недостаје остаје Сандаљев уговор са Млечанима о Котору (бр. 201). Овај уговор је, као што и млетачки извори сведоче, конципиран у Венецији на староиталијанском или латинском језику. Млетачке власти нису имале писара који је могао направити други, словенски примерак, који је Сандаљ тражио, те је превод, оверен Хранићевим печатом, начињен између 1. новембра 1423. (што је и званичан датум његовог настанка) и фебруара 1424. од стране службеника Косача. Да ли је сличан случај био и са две уговорне повеље Твртка II са Млечанима, где је словенску варијанту писао протовестијар Рестоје, није нам познато јер су сачуване само млетачке верзије на староиталијанском (бр. 193, 195).¹³

Симболичку инвокацију представља знак крста, каткад једноставан и исписан са једним или два потеза пера, каткад у форми китњасто украшеног цртежа, а каткад у склопу лигатуре.¹⁴ Ова подврста присутна је пре свега у словенским исправама, док се у изворно латинским јавља особито ретко (нпр. Кулинова повеља, бр. 2), а никада самостално, без вербалне инвокације (сем у једном случају, и то као христогорам, бр. 290). У босанским владарским документима, крст је најчешће једноставан и малих димензија – како у мање свечаним повељама и писмима, тако и у низу свечанијих уговора и даровница. Калиграфски крстови јављају се у свега неколико репрезентативних повеља (бр. 231, 235, 244, 248, 256, 259, 261) и нису свуда начињени са истим степеном успешности и естетског укуса. Могући пример лигатуре која садржи и инвокациони крст је почетно слово омега на повељи херцега Стјепана Дубровчанима о миру из 1454. (бр. 287). У одређеним случајевима, симболичка инвокација се могла срести и изван протокола, испред или у склопу других

¹³ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 187.

¹⁴ С. Станојевић, *Студије I*, 69–71.

формула – пре свега испред потписа и адресе на полеђини писама. Таквих случајева није било мало у босанској дипломатичкој пракси.

Христограм, као врсту симболичке инвокације (са интегрисаним вербалним елементима), срећемо само у једној латинској повељи херцега Стјепана Вукчића Косаче (бр. 290) и то не у облику хризмона, већ скраћенице ИНС, исписане изнад првог реда текста. Оваква пракса била је раширенија, мада не општеприсутна, у Мађарској и хрватским земљама.¹⁵

Вербална инвокација је зазивање Бога исказано речима, односно изразима и реченицама.¹⁶ Јављала се самостално или заједно са симболичком. Када се анализирају јединице са присутном инвокацијом, може се утврдити да само симболичка постоји у 116 докумената (43% од укупно 270), само вербална у 52 (19%), а обе заједно у 102 (38%). Оваква разуђеност у употреби није сасвим систематична да би се дала прецизно објаснити. Извесно је само да су ћирилска писма, због сведености формулара, махом садржала само симболичку инвокацију која се налазила на самом почетку документа, а у већини случајева и на полеђини, испред адресе.¹⁷ Таква пракса је присутна барем од половине XIV века. Штавише, од 116 исправа у којима се среће само симболичка инвокација, 63 су писма (54%).

Већина даровних повеља, као и немали број уговорних (посебно из периода пре XV века) има, пак, само вербалну инвокацију, што је навело Александра Соловјева да закључи да се ради о утицају богумилства на домаћу дипломатичку праксу.¹⁸ Овакав закључак сматрамо исхитреним, јер постоји више доказа да Црква босанска није спорила симбол крста, као и да су Стјепан II и Твртко I користили крст у својим актима, дакле и у периоду пре крунисања за краља и јачања утицаја српске (рашке) канцеларије у босанској држави.¹⁹

¹⁵ Исто, 70–71; Н. Исаиловић, *Две ћирилске исправе Ивана VI (Анжа) Франкопана Омишанима*, Мешовита грађа 32 (2011) 114.

¹⁶ С. Станојевић, *Студије I*, 71–75.

¹⁷ Крст на полеђини не срећемо само на експедиторијалним писмима која су припадала формалној категорији отворених листова. Такође, потпуно је основано претпоставити да су адресе, и то са симболичком инвокацијом, постојале и тамо где их поједини преписи нису забележили. Ређе се среће крст испред потписа (бр. 124), или између датума и интитулације у случају да писмо почиње датумом (бр. 111).

¹⁸ А. Соловјев, *Јесу ли богомили поштовали крст?*, ГЗМ НС 3 (1948) 84–89; Исто, *Властеоске повеље*, 87–88. Даровнице се, с правом, сматрају најаутентичнијим производима домаће босанске дипломатичке писмености, али су и на њих утицали страни формулари.

¹⁹ Двоструку употребу симболичке инвокације у заједничкој повељи бана Стјепана II и његове мајке Јелисавете, Соловјев је тумачио немањићким (дакле, правоверним) пореклом банице, сматрајући да је писар био човек из њеног окружења.

Присуство симболичке инвокације, уз одсуство вербалне, забележено је и у преписима даровних и даровно-веровних исправа краља Остоје из 1404, Сандаља Хранића из 1419. и херцега Стјепана из периода између 1449. и 1466. године (бр. 129, 182, 183 и 338).

Владоје, логотет краља Твртка I, у две свечане уговорне повеље издате Дубровчанима (бр. 51 и 56) користи само симболичку инвокацију, али је ставља испред потписа, чиме она улази у састав те формуле. Само крст се јавља, овај пут на почетку, и у концепту уговора Твртка I и Дубровника о савезу (бр. 62), али је та повеља у потпуности производ дубровачке канцеларије. Са друге стране, две уговорне повеље с почетка друге владавине Твртка II (бр. 186, 190), писане од стране два различита босанска дијака, такође имају само знак крста на почетку.

И бројне повеље мање свечаног карактера имају једино симболичку инвокацију. Међу њима доминирају признанице и признаничне белешке, од којих је најстарија Сандаљева с краја 1423. године (бр. 202), а прву следећу представља концепт који је за Твртка II начинио Никша Звијездић 1437. године (бр. 238). Од 1437/38. овакви документи постају бројнији, те их укупно има 37 (32% докумената који садрже само симболичку инвокацију).²⁰ Међу преосталим документима у овој групи издвајамо уговорне и нотификационе повеље мањег формата из периода 1449–1461 (бр. 267, 283, 311, 314, 316), као и сведочанство о Јурју Богишићу из 1468/69. (бр. 352). Иако се чини да је реч о утврђеном обрасцу, дијак Бранош, који је саставио четири мање повеље краља Стјепана Томашевића издате 25. новембра 1461. године, у два случаја користи само симболичку инвокацију, а у два обе. Такав поступак нема никакво адекватно објашњење и представља, заправо, сведочанство о извесном степену арбитрарности који, опет, не треба, пренаглашавати.

Присуство вербалне инвокације, са одсуством симболичке представља доста стару традицију босанских владарских канцеларија. Већ смо навели да је Соловјев сматрао да су корени те појаве везани за јеретичке склоности Цркве босанске, али и истакли сумњу у његову аргументацију. Натегнуто делује теза да

²⁰ У овој групи су, поред 35 повеља и бележака мањег формата, и две свечане, завршне признанице херцега Влатка и кнеза Стјепана Херцеговића (бр. 376, 377). У бр. 376, сачуваном у препису дијака Радоње који је био у служби Турака, није јасно да ли крста уопште има, али је то врло вероватно пошто се ради о примерку који је по свим дипломатичким обележјима парњак бр. 377, сачуваног у оригиналу.

је Кулин био правоверан 1189, а склон кривоверју неколико година доцније. Утицај дубровачке канцеларија на трећу и четврту Нинослављеву повељу није споран, али би се тај аргумент онда морао применити и на већ поменути Кулинову повељу код које је тај утицај такође присутан, па и пресудан. Одсуство симболичке инвокације из већине ћирилских исправа из периода од XII до XV века пре се може приписати преузимању одређених западних модела, какви се могу препознати у савременој дипломатичкој пракси која се среће у латинским исправама, не само босанске, већ и иностране (пре свега угарске) провенијенције.

Ако оставимо по страни ћирилска писма, која се појављују од 1334. године и сва поседују искључиво симболичку инвокацију, од 1189. до 1374. знак крста јавља се на свега четири документа, прецизније повеље (бр. 2, 5, 6 и 19). Осим Кулинове која је двојезична, све остале су словенске, а три од четири наведене повеље писали су, делимично или у целости, дубровачки писари. О повељи бана Стјепана II и банице Јелисавете (бр. 19), која и почиње и завршава обема инвокацијама и која представља својеврстан изузетак (можда чак и по питању употребљеног материјала), већ је било речи.²¹

Све остале ћирилске повеље из наведеног периода имају вербалну инвокацију, која својом формом не показује никакво одступање од правоверности. Са друге стране, у групи латинских исправа, присуство ове формуле није стално, иако је у овом раном раздобљу нешто чешће него касније. Она се јавља у документима бр. 2, 7 и 22, уз напомену да се код Кулинове повеље ради о двојезичном примерку, а и латинска Стонска повеља бана Стјепана II (бр. 22) могла је вербалну инвокацију покупити из упоредне словенске верзије. Није потребно посебно напомињати да су познији латински преводи исправа које је исти бан издао Вукославу Хрватинићу (бр. 17 и 18) ове формуле преузели из оригинала.

Имајући у виду да се ради о малом броју докумената, тврдња да је у раном периоду употреба вербалне инвокације у латинским исправама учесталија него касније делује необично. Међутим, касније је та појава заиста права реткост и срећемо је само у неколико изворно латинских јединица – повељи Тврткових посланика Сплићанима из 1390. (бр. 75), уговору о миру Стјепана Вукчића и

²¹ С. Станојевић, *Студије I*, 87.

Венеције из 1445. (бр. 258) и Вукчићевој повељи краљу Алфонсу Арагонском из 1454. године (бр. 286). Сви остали примери латинских вербалних инвокација налазе се, заправо, у фалсификатима, интерполираним примерцима или преводима аутентичних словенских исправа (бр. 81, 101, 134, 143, 170, 210, 214, 307, 383). Уопште узевши, босанске латинске исправе моделиране су углавном према угарским узорима. Током XIII века, у средњој и југоисточној Европи сразмерно се често среће инвокациона формула *In nomine sancte trinitatis et individue unitatis*, какву налазимо и у Босни код бана Пријезде I (бр. 7), али, са експанзијом Анжујаца, већ од почетка XIV века постаје правило да латински владарски документи почињу интитулацијом, а да инвокација у потпуности нестане. Тако већ документи Шубића који припадају босанском корпусу (бр. 8–11) и Хрватинића у време њиховог службовања Угарској (бр. 12 и 14), ту формулу немају. Са друге стране, она у Стонској повељи Стјепана II (бр. 22) постоји и веома подсећа на Пријездину – *In nomine sancte et indiuidue trinitatis amen.*²²

Када је реч о три позније латинске вербалне инвокације, у бр. 75 и 258 она је идентична и кратка и гласи *In Christi nomine amen*. Знатно развијенија је у повељи издатој Алфонсу Арагонском – *In nomine Magni Sabaot altissimi dei nostri qui est a primordio pater, impletio filii et ad perfectionem spiritus sancti, gloriosa trinitas, gloria tibi*. Она се, само у словенској исправи, среће само још једном – у тестаменту херцега Стјепана (бр. 337) из 1466, коју је саставио православни милешевски митрополит Давид: *Въ име великагъ Саваота големгъа господа Бога нашегъ реку же въ начетакъ итца въ испльнѣнѣ сина въ савршенѣ присветагъ духа, и приславъна троице слава тебѣ*. Међутим, оваква инвокација није преузета из рашке канцеларије, већ из дубровачке у којој се јавља неколико пута крајем XIV и током XV века.²³ Зазивање Бога се једном среће и у диспозицији, у уговору Твртка II и Венеције из 1423. (бр. 195), у форми *In Dei nomine*, али то није посебна формула, већ инвокациони израз.²⁴

У словенским, ћирилским повељама, још пре Твртковог проглашења за краља, поново долази до упоредне појаве симболичке и вербалне инвокације. Она се, после Кулина, Нинослава и заједничке повеље Стјепана II и Јелисавете јавља у

²² Исто, 72–73, 76–77.

²³ Исто, 82–84, 102–103.

²⁴ М. Brković, *Isprave*, 122–125.

Твртковој повељи о царинама из 1375. године (бр. 50). Логотет Владоје уводи два обрасца који ће се и касније јављати у босанским канцеларијама. Први је избацавање вербалне инвокације (због избијања аренге на прво место) и увођење симболичке испред киноварног потписа (бр. 51, 56), а други задржавање вербалне на почетку и додавање симболичне испред потписа (бр. 52). У оба случаја као да се ради о некаквој компромисној комбинацији ранијих босанских и српских модела²⁵. У првом сачуваном писму које је писао Владоје (бр. 53), знак крста се јавља на три места – на почетку, испред датума и испред адресе (која се налазила на полеђини). Већ коју годину касније, Владоје одустаје од исписивања крста испред датума, који и сам почиње да изостаје из писама.²⁶

Први Владојев модел, са укидањем вербалне инвокације, није надживео свог ствараоца (пошто се ова формула интегрише у аренгу), али се други и даље местимично јављао у краљевској канцеларији која је практиковала исписивање калиграфских потписа, у периоду од 1392. до 1409. (бр. 86, 103, 104, 113, 114, 116, 146). Са друге стране, канцеларије обласних господара користиле су или само вербалну инвокацију (ређе) или обе, али искључиво у следу, једну за другом, на почетку повеља.²⁷ Након смрти Твртка I (1391) па све до слома домаће власти у свим деловима средњовековне Босне, може се рећи да у словенским повељама доминира иницијална употреба обе инвокације, а у писмима од раније одомаћена форма иницијалне симболичке инвокације (са додатним крстом испред адресе, осим у експедиторијалним писмима). Самостална употреба вербалне инвокације знатно је ређа и среће се практично само у неким повељама, белешкама и тестаментима, углавном наменски разнородним, уз напомену да су готово све даровнице обухваћене овом категоријом.

Почев од 1391. године само вербалну инвокацију имају следећи ћирилски документи: повеља Бељака и Радича Санковића Дубровнику (бр. 78), Дабишина

²⁵ Симболичка инвокација је свеприсутна у српским повељама тога времена и налази се и на почетку и испред потписа, док је вербална, без симболичке, била доминатно обележје босанских. С. Станојевић, *Студије I*, 89–90. Уп. Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 43–47.

²⁶ Крст испред датума у писмима јавља се само у још два случаја – у једном писму краља Дабише (бр. 97), које имитира Владојев модели из бр. 53, те у Русковом концепту послатом Сандаљу (бр. 137).

²⁷ Изузеци од овог правила и варијације срећу су ретко. У уговору Иваниша Влатковића са Дубровником из 1452. (бр. 281) поред обе иницијалне инвокације, још једна симболичка стоји испред првог својеручног потписа. На исти начин, испред потписа знак крста се налази и на једној признаници Влатка и Стјепана Херцеговића (бр. 371).

потврда повластица Дубровнику (бр. 89), Остојина даровница Ливна Хрвоју (бр. 119), Остојин акт о укидању царине у Попову (бр. 173), потврда Стјепана Остојића о уступању Конавала (бр. 181), тестамент Јелене Сандаљевице (бр. 249), Томашев уговор о савезу са Дубровником (бр. 280), Томашева даровница логотету Стефану Ратковићу (бр. 303), Томашева даровница Јурчинићима (бр. 305), даровница Стјепана Томашевића стрицу Радивоју (бр. 310, додуше сачувана у позном и исквареном препису), те две признанице – једна Стјепана Вукчића (бр. 253) и једна његових синова Влатка и Стјепана Херцеговића (бр. 378, написана, притом, у Дубровнику). Ту је и низ ранијих бележака Прибисава Похвалића и његових колега у служби Косача, које су махом оштећене, па поуздано можемо рећи само да је искључиво вербална инвокација присутна у бр. 138, 139 и 185, док је то врло вероватно и за бројеве 140, 144, 147, 151, 158 и 178.

Друге словенске исправе, искључујући писма, већи број „обичних“ отворених листова и неколико раније наведених бележака, имају обе инвокације. Док се заиста чини да су даровнице у највећој мери задржале стари модел из банских времена, дотле се искључивање симболичке инвокације из других група докумената чини као арбитарно, па и случајно имајући у виду да већина уговора и признаница насталих после 1391. садржи истовремено оба појавна облика ове формуле.

Када су у питању облици вербалне инвокације, среће се око 15 варијанти различите учесталости коришћења. Неке од њих су међусобно сродне и разликују се тек у присуству/одсуству одређеног елемента. Са друге стране, постоје и друге, развијеније форме, богатијег израза и свечанијег тона, које се углавном налазе у свечаним уговорним повељама. Најдужи распон трајања и највећу учесталост, уз минималне разлике у форми, има једноставна „светотројичина“ инвокациона форма: *Въ име ѡтца и сина и духа Света, аминь*. Она се јавља 74 пута од око 1232. до 1476. и њена учесталост не показује веће хронолошке осцилације. Извесно опадање доживљава у раздобљу од проглашења краљевства (1377) до првих деценија XV века, да би онда поново преузела изразиту доминацију. Готово идентична је формула *Въ име ѡтца и сина и духа Света*, којој, дакле, недостаје

само завршно *аминь*.²⁸ Она се среће 14 пута у периоду од 1189. до 1454. године, али се практично све инстанце јављају у периоду до краја XIV века (само три припадају XV веку).²⁹ Овим облицима су сродне и много ређе формулације, међу којима су и оне краће, у којима се не помиње читаво Свето тројство: *въ име вца* (бр. 19 – завршна инвокација, Стјепан II и Јелисавета, око 1330), *ва име Христа, аминь* (бр. 84 и 85, краљ Дабиша, 1392), *ва име Бога вца вседрџителя* (бр. 174, Гргур Вукосалић, 1418), *ва име втца и сина и Светаго духа, у Светую Троицу аминь* (бр. 249, тестамент Јелене Сандаљевице, 1442).

Само Бога помиње низ краћих вербалних инвокација које имају извешан степен учесталости, посебно у признаничним белешкама с почетка XV века, а затим и у експедиторијама из друге половине и с краја истог столећа. Најзаступљенији је облик *Въ име Божие, аминь* који се јавља 19 пута у раздобљу од 1407. до 1487. године, искључиво у дипломатичким производима канцеларије Косача. Сличне су и формулације: *Боже, въ име твое, аминь* (четири пута, од 1465. до 1475. године) и *ва име господина Бога, аминь* (једанпут, 1482). Три од поменутих пет инстанци настало је из пера дијака Косача, а по једна припада производима породица Влатковића и Озрисаљића. Знатно је старија и, уједно, јединствена сродна вербална инвокација *въ име Бога всемогућега*, која се јавља у повељи Твртка I Влатку Вукославићу из 1357. године (бр. 41). Ту је знаменити дијак Дражеслав одступио од своје (и уједно босанске) уобичајене формуле којом се зазивају Света Тројица.³⁰

Сложеније инвокационе формулације срећу се углавном у раздобљу око проглашења краљевства и у време еманципације обласних господара, а њихова учесталост је сразмерно мала. Резервисане су за најсвечаније уговорне повеље и постоји само један изузетак – већ поменути тестамент херцега Стјепана (бр. 337). Узор за већину ових облика пронађен је у пракси дубровачке словенске (српске) канцеларије, управо због чињенице да се у највећем броју ради о уговорима босанских владара и Дубровника. Једина формулација која је старија од 1377.

²⁸ С. Станојевић, *Студије I*, 86–88. Форма углавном гласи *аминь*, а врло ретко *амень*. Потоњи облик јавља се петнаестак пута у различитим регионима Босне, а дешава се и да исти писар пише час *аминь*, час *амень* (нпр. Прибисав Похвалић).

²⁹ Кулинова повеља (бр. 2) у латинској инвокацији садржи *amen* (у целости гласи: *In nomine patris et filii et spiritus sancti, amen*, што је очито изведено из словенске верзије), али у словенској не. Друга Нинослављева повеља (бр. 4), вероватно грешком, не изоставља само *аминь*, већ и *духа*.

³⁰ С. Станојевић, *Студије I*, 86–104.

године је *въ начетакъ вѣща, въ испльнѣнѣ сина и Светаго духа*. Она се јавља у словенској Стонској повељи Стјепана II (бр. 23) и вероватно је конципирана од стране Дубровчана. Овај облик, уз извесну надградњу (*въ начетакъ вѣща, въ испльнѣнѣ сина и Светаго духа, иже ва начетакъ небеса*) јавља се и касније у три документа краљевске канцеларије из 1399, 1405. и 1419. године којим се потврђују повластице Дубровчана (бр. 116, 135, 175). Овде се јасно ради о степенастом преузимању ранијег модела. Сасвим сродна је и формулација *ва начетакъ вѣща, ва изпльнѣнѣ сина и санѣтиѣмъ Светаго духа аминь*, која се јавља два пута – у Твртковој повељи Хрвоју Вукчићу из 1380. (бр. 52) и Дабишиној потврди повластица Дубровнику из 1392. (бр. 89).³¹

Јединствена је вербална инвокација из повеље кнеза Павла Раденовића (бр. 106), која се садржајно ослања на претходне и гласи – *изволениемъ Бога вѣща вседръжителѣ и поспѣшениемъ сина единокроднаго и саврѣшениемъ всепрѣсветаго духа*. Преостале три свечаније инвокације највероватније су дубровачког порекла, пошто се у истом облику или са малим разликама срећу у пракси словенске канцеларије ове комуне.³² Прва се среће четири пута од 1399. до 1454, у повељама насталим у канцеларијама Котроманића, Павловића и Косача, а упућеним Дубровачкој општини (бр. 114, 181, 224, 287) – *СѢ велемоштна сило прѣсветога духа, Боже славити въ Троицѣ, въ вѣщи же реку и синѣ и въ Светимъ дуѣ, в Троице прѣсвета, слава теби*. Она је готово аренгална, а посведочена је и у повељама које су издавале дубровачке власти, али је битна и због своје сазнајне вредности.³³

Наиме, сасвим је јасно да ју је краљ Остоја преузео од Дубровчана и унео у своју повељу којом им дарује Сланско приморје (1399). По очевом моделу, Стјепан Остојић ју је употребио у својој потврди Сандаљеве даровнице Конавала (1419). Радослав Павловић ову инвокацију користи у повељи којој закључује мир са Дубровником (1432), а мировни уговор представља и последња повеља – херцега Стјепана Вукчића Косаче (1454). Све ово сведочи о томе да су Дубровчани, приликом преговора, подносили старије исправе о сличним питањима као моделе којих босански владари, односно њихови писари треба да се

³¹ Исто, 84, 88, 90. У Дабишиној повељи (бр. 89) изостало је завршно *аминь*.

³² Исто, 81–85, 91–92, 98, 102–103.

³³ Исто, 81–82, 91, 98–99.

држе. Тако им је олакшаван посао, али и обезбеђивано постојање свих правних и гарантних клаузула. Овај процес може се, наравно, додатно проучавати и преко других формула.³⁴

Дубровачког порекла је, без сумње, и вербална инвокација која се у Босни среће само у повељи Радича Санковића издатој Дубровнику (и то управо у граду Св. Влаха) 1399. године (бр. 118) – *Славни Боже, Света Троице нераздѣлима, коѣ всегда славе небеске чловѣкомъ крѣпишиъ срѣца добраа творити и мѣзду плаћати добрѣхъ дѣлъ всакому видимихъ*. Са друге стране, у три повеље Радослава Павловића издате Дубровнику 1420–1423 (бр. 187, 189, 199), налази се слична инвокација – *Славни Боже, цару небесни, кои вкрѣмлуешиъ и правишиъ своимъ божаствомъ всу васеленую* – али је она, у том облику, својствена једино Павловићевој канцеларији и представља, заправо, увод у интитулационо-аренгални блок формула. Занимљиво је, међутим, да тај облик није користио само један дијак. Први га је употребио Чичоје Поповић, док су друге две писали Влатко Марош и дијак Остоја. У каснијим повељама, Остоја се држи уобичајене формуле са Светом тројицом.³⁵

Седам примерака (а ради се искључиво о белешкама Прибисава Похвалића и његових колега) тешко је оштећено, па се не може поуздано утврдити да ли је вербална инвокација била присутна и у ком облику.

На крају треба поменути и неочекиване појаве и необичне положаје симболичке и вербалне инвокације. Тако у преводу интерполисане Дабишине повеље Гојку Мрнавићу (бр. 101), ова формула долази на крају (*In nomine domini, amen*), као да се ради о апрекацији. У једној признаници херцега Влатка (бр. 386), поред оба типа инвокације на почетку, срећемо симбол крста и испред једне одредбе додате на крају. Са друге стране, своју признаницу (бр. 389) Иваниш Влатковић почиње уобичајеном вербалном инвокацијом, након које следи датум, а затим уметнута симболичка инвокација.

*

У босанским словенским документима се на другом, а у латинским исправама на првом месту, најчешће налази формула интитулације, која је стога

³⁴ Исто, 76–104.

³⁵ Исто, 94–104.

углавном део протокола. **Интитулација** представља идентификатор ауктора и самим тиме је практично неизоставни део обрасца. Правни творац документа могао је бити означен личним именом, заменицом, подформулом девоџије, титулом или звањем, местом у родословљу своје породице, као и територијама којима влада или претендује да влада. Нису сви ови елементи нужно били заступљени у свакој интитулацији. Међу њима постоје бројне варијације у распону од веома сажетих до веома развијених и сложених облика. У разматрањима о овој формули важно је обратити пажњу на њен **положај, појавне облике**, присуство или одсуство подформуле **девоџије, употребу заменица и владарског имена, вишеструке појаве** у оквиру једног документа, те на **интитулацију више лица**.³⁶

Ако интитулацију не схватимо као окошталу типску формулу, већ као идентификатор ауктора, она се може наћи и изван свог примарног и најчешћег **положаја** на првом или другом месту у исправи.³⁷ Наиме, у босанској дипломатичкој грађи, али и у поредбеним корпусима, она је често интегрисана у друге формуле или су дотичне формуле преузеле њену улогу. Најчешћи случај је био да потпис (углавном не својеручни, већ дијаков), као завршни део есхатокола, преузме функцију интитулације и то практично искључиво у писмима. Босански владарски корпус обилује оваквим примерима, који су исправа били знатно чешћи у латинским писмима, али се касније јављају и у ћирилским.³⁸ На сличан начин, интитулација се може срести и у адреси, која се налазила на полеђини писама и која је готово увек подражавала формулу инскрипције (често са претходећом скраћеном интитулацијом попут *кралевства ми*), али понекад са додатком интитулационог потписа.

³⁶ С. Станојевић, *Студије II*, 110–162 (на простор Босне се односе стр. 119–142); М. Пурковић, *Апострофирања српских владара у средњем веку*, Браничевски весник 1–4, Пожаревац 1933, 188–189; А. Соловјев, *Властeosке повеље*, 88–89; М. Brković, *Isprave*, 183–193; S. Rakova, *Regestes des chartes des souverains Bosniaques XIIe–XVe siècles. Quelques remarques sur la terminologie dans les titres de ces souverains*, *Revue des études sud-est européennes* 42, Bucarest 2004, 31–36. Уп. Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 62–78.

³⁷ У извесном броју исправа које су, по свему судећи, настале под утицајем формулара млетачке и дубровачке канцеларије и нотаријата, испред интитулације се налазила формула датума која, у том обрасцу, припада протоколу. Такав почетак акта асоцира пре на бележнички (приватно-правни), него на јавно-правни документ.

³⁸ Овакав приступ се у словенским писмима јавља свега неколико пута 1380–1434, а од 1449. постаје доминантан (од бр. 266).

Ређи су случајеви интегрисања интитулације у друге формуле. Од времена проглашења босанског краљевства, аукторово име и титулатура често су, у словенским повељама, инсерирани у аренге, задржавајући углавном свој уобичајени облик и, условно речено, протоколски положај. Још пре тога, интитулацију можемо наћи у диспозицији, експозицији или у заклетвеним формулама опширнијих и важнијих повеља (пре свега у заклетви и са њом повезаним сведоцима), а нешто доцније и у белешци о конскрипцији. Међутим, овакви случајеви се заиста сведе на једну до две инстанце и могу се, у извесној мери, објаснити природом правног чина. У повељама мањег формата (по обиму и свечаности), које се, према формалним карактеристикама, најчешће називају „отвореним листовима“, интитулација задржава свој уобичајени протоколски положај и самосталност, али представља део типизираних целине коју чини заједно са промулгацијом и општом инскрипцијом. У дипломатским писмима (дописима) упућеним Венецији, формулар је максимално сведен јер је ту реч о радном материјалу, а не о високо формализованом акту. Наведени дописи су скоро увек саздани само од експозиције и диспозиције, па се аукторство сазнаје из контекста или регистрације, а не из интитулационе формуле. Притом се посланици најчешће јављају као посредници између основног ауктора и дестинатара.³⁹

Појавни облици интитулација су релативно бројни, а на њих су утицали трендови одређени раздобљима у којима су исправе настајале, промене у титулатури и хијерархији, као и тип документа. По правилу, писма су имала сведеније или скраћене, а повеље сложеније и развијеније интитулације. Међутим, и међу повељама је било разлика. „Обичне“ нотификације и признанице, али и признаничне белешке, садржавале су, углавном, једноставнији облик аукторовог имена и титуле, док су титуле и територије бројније, а формулације дуже и раскошније у најважнијим уговорним и, каткад, даровним актима. Калиграфски потписи који се јављају сразмерно ретко и то у краљевској канцеларији обичај су преузет из Србије и углавном подражавају сложеније интитулације, док потписи (својеручни или писарски) обласних господара, као и они који се јављају у писмима, углавном теже основнијој форми, лишеној вербалних или калиграфских украса.

³⁹ Више о дописима (амбасатама) у: Ђ. Бубало, *Писана реч*, 201–202.

Кад је реч о канцеларијама врховних владара Босне – првих банова, Шубића и Котроманића, основни облик њихове интитулације састојао се од владаревог имена (са или без пропратне заменице), титуле и одреднице територије којом влада или, понављамо, претендује да влада. Неки од ових елемената могли су и изостати, а неки други се појавити (нпр. помен предака или претходника, додатни епитети и слично). Претензионе одреднице биле су учесталије у раздобљима када су расле могућности или амбиције босанских краљева, с тим што је важно напоменути да се, зависно од периода, ипак задржавао извештан степен опреза како се не би задирало у права јачег суседа.⁴⁰ Наслов „господин“ („dominus“) први пут се јавља у повељи бана Павла Шубића и његових синова из 1305. (бр. 11), када се Павле титулише као *banus Croatorum et tocius Bosne dominus*.⁴¹ Тај епитет одмах после слома Шубића преузимају Котроманићи, па се он јавља већ у првим сачуваним повељама Стјепана II (око 1326), постајући једно од трајних обележја интитулација банова и краљева, а доцније улази и у наслове обласних господара. Поред тог елемента, од рестаурације Котроманића почињу и помени „земаља“ под њиховом влашћу (земље босанске, Соли, Усора, Доњи Краји, Хумска земља). Оваква интитулација резултат је тренутних околности – територијалних проширења Стјепана II на делом повраћене, а делом новостечене области, али је нашла како своје место у формулару већине каснијих свечаних повеља које су издали Котроманићи, тако и свој одраз у политичком уређењу средњовековне Босне (о чему сведочи и формула сведока).⁴²

Обласни господари су, са друге стране, у својим интитулацијама нужно истицали само име и титулу, док су се посебна звања и територије јављали само некад, махом у каснијем периоду када је дошло до веће еманципације њихових области од централних власти (Косаче тако наводе Хум и Приморје, а касније титулатурну одредницу херцештва од Св. Саве, док Влатковићи себе називају

⁴⁰ Најшира титула јавља се, зачудо, код краљева Томаша и Стјепана Томашевића, дакле уочи самог пада краљевства: *Милостию божииъ мии господиъ Стефанъ Томашъ СЪстоиъ, краљ Срѣблемъ, Босни, Приморию, Хумъци земли, Далмации, Хрватомъ, Донимъ краемъ, Западнимъ странамаъ, Усори, Соли, Подринио и к тому* (бр. 259, 261, 280, 312).

⁴¹ О наслову господина: Р. Михаљчић, *Владарска титула господин*, ИГ 1–2 (1994) 29–36; Исти, *Владарске титуле обласних господара. Прилог владарској идеологији у старијој српској прошлости*, Београд 2001, 104–113, 205–239; *ЛССВ*, 121 (Р. Михаљчић).

⁴² В. Ђоровић, *Територијални развој Босанске државе у средњем веку*, Глас СКА 167 (1935) 3–47; М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, Београд 1955, 14–22.

Хумским, користећи тај епитет готово као додатно презиме).⁴³ Не изводећи своју власт из вековне државне традиције и владарске линије, великаши често обогаћују своје интитулације поменом свога порекла и својих предака, у једној или више генерација (Стјепан Вукчић се позива на стрица и оца, а Павловићи у свакој генерацији на непосредне претходнике). У одређеним политичким тренуцима, магнати су се трудили и да се заклањају иза својих званичних сизерена, помињући и њихова имена (нпр. Хрвоје који се титулисао и као представник Ладислава Напуљског и као слуга краља Остоје – нпр. у бр. 120–123). Нешто касније, када су продубљене политичке везе и односи зависности са суседним, моћнијим државама, у формуле су почели улазити и помени турских, угарских, напуљских, немачких и других владара, што се први пут јавља у документима Косача (бр. 176, 184).

Најраније сачуване исправе из средњовековне Босне потичу из периода када су већ прекинуте непосредне државно-правне везе са Србијом, када је почео трајно нестајати византијски утицај, а јачати угарски. Босна је тада још увек била сразмерно мала земља, у смислу територије и свог положаја у хијерархији самосталних држава. Стога су и интитулације њених владара биле једноставне и ослањале су се на старе словенске и, у мањој мери, угарске узоре. Титула *бань босњьски* (лат. *banus Bosne*) је присутна од почетка (бр. 2), с тим што се Нинослав у три од четири своје повеље (бр. 3, 5, 6) назива *велики бань босњьски*. Исти владар у своје прве две исправе, које нису саставили Дубровчани, назива себе *рабь Божи* и раздваја своје крштено име од народног (*рабь Божи Матџи а одмџломь Нинославь*; *рабь Божи Матџи именовь бань босњьски Нинославь*). Он у својој последњој интитулацији из 1249. (бр. 6) чак иде и корак даље, те име Нинослав замењује славизованом варијантом владарског имена Стефан (*Маџеи Стџпань*), што је неко време збуњивало истраживаче и стварало сумњу у исправну идентификацију ауктора повеље. У којој су мери на ову, у том тренутку привремену појаву, утицали Дубровчани, не можемо са поуздањем рећи.⁴⁴

⁴³ Р. Михаљчић, *Владарске титуле обласних господара. Прилог владарској идеологији у старијој српској прошлости*, Београд 2001, *passim*.

⁴⁴ Исправа је данас у катастрофалном стању, али су неки ранији истраживачи, који су је затекли у бољој форми, сматрали да је дошло до интерполације, односно да је име Нинослав састругано и замењено именом Стјепан. То је тумачено или накнадним преузимањем владарског имена од стране Нинослава или актом неког од његових наследника (можда Стјепан I Котроманића), који је

Лично хришћанско име Стјепан (Стипан, Степан) се још од раније укоренило, али се владарско Стефан није обнављало све до крунисања Твртка I за краља Босне. Епитет *рабъ Божи* није се задржао ни до краја Нинослављеве владавине. Касније је његова употреба обновљена, али је остала ретка – јавља се у склопу комплексне титулатуре у даровницама банова Стјепана II и Твртка (бр. 31, 33, 34, 45, 48), у неколико краљевских аренги (бр. 51, 86, 96, 119) и позних интитулација (бр. 259, 261, 310, 312), те у раним уговорима Радосава Павловића (бр. 187, 189).⁴⁵

У осам словенских даровних и веровно-даровних повеља (и још два превода на латински) из времена бановања Стјепана II и Твртка I, односно раздобља од око 1326. до око 1374. (бр. 15, 16, 17, 18, 20, 31, 33, 34, 45, 48), среће се необична интитулациона форма у којој се, након инвокације, као својеврсни ауктор помиње Св. Гргур, светац-заштитник Босне, персонификован кроз босанског бана (*Азь Свети Грьгуръ а зовомъ банъ Стѣпанъ господинъ босньски; Азь банъ Стипанъ а зовомъ Светога Грьгоура рабъ; Азь рабъ Божи и Светога Грьгура а зовомъ господинъ кнезь Владиславъ и госпоѣ кнегина Елѣна и нию синъ господинъ банъ Тврѣтко и неговъ братъ кнезь Влькъ; Азь рабъ Божи и Светога Грьгура а зовомъ господинъ банъ Тврѣтко*). Бан је, заправо, био земаљско обличје Св. Гргура (у неколико случајева и његов и Божји *рабъ*), чиме је остварен још један гарантни елемент за остварење правног чина. Све ове повеље издате су за домаће потребе, властели из рода Хрватинића, па се оваква интитулација може без сумње окарактеристати као чисто босанска особеност. Поменом свеца-заштитника чин даровања или потврде поседа, као и чин давања вере господске за верну службу добијао је додатни веровни елемент, односно остваривана је додатна гаранција. Као што се да приметити, код интитулације више лица, на почетку Твртковог бановања, Св. Гргур је персонификован кроз сва лица са владарским капацитетом. У два латинска превода, помен Св. Гргура је схваћен

потврдио претходникову повељу тиме што је на већ издатој заменио оригинално име. По овом питању, тешко је заузети јасан став. Видети: Я. Шафарикъ, *Грађа за стару историю србску*, Гласник ДСС 6 (1854) 183–184; G. Џремошник, *Bosanske i humske povelje* (1948) 124–125.

⁴⁵ С. Станојевић, *Студије II*, 111–112, 120–122.

као врста инвокације, па је *Азь Свети Гръгуръ а зовомъ банъ Стѣпанъ*, преведено са *Invoco sanctum Gregorium, ego comes (!) Stephanus banus*.⁴⁶

Већ у најранијим сачуваним словенским писмима из XIV века, јавља се прва скраћена форма интитулације која гласи *Ѓдъ* + титула + име ауктора. Титула или име могли су заменити места, па чак и изостати, али по одређеном принципу. Титулу су, понекад, изостављали великаши (нпр. *wd жупана Милитена и Ружира* – бр. 25), док су име изостављали чланови владарске династије Котроманића чија је идентификација и без имена била јасна савременицима због јединствености титуле (*wdъ господина бана; wdъ господина краља*). Наравно, оно што је било јасно савременим дестинатарима, није увек лако за разумевање модерним истраживачима. Зато је неколико аката било приписивано погрешним аукторима.⁴⁷ Некада је формулација добијала сасвим фамилијаран тон (*wdъ слуге вамъ Гръгура Вукосалића* – бр. 169; *wdъ брата ви воеводе Радосава* – бр. 228; *wdъ брата ви младјѣга сръчаного прѣателя војводе Иваниша* – бр. 270). Латинска писма нису практиковала сличне сведене форме, већ су обично започињала инскрипцијом, а улогу интитулације је преузимао потпис.

Док је наведена скраћена интитулација била резервисана за писма, дотле се друга, ширег распона употребе, али још сведеније форме, појавила нешто касније, са проглашењем краљевства. Ради се о облику *кралевство ми*, често у косим падежима (углавном у генитиву) и у „симбиози“ са пратећом инскрипцијом (нпр. *кралѣвства ми срѣдчанимъ прѣателѣмъ*). Ова формулација је, посебно у повељама, имала тенденцију итеративности (вишеструког понављања) у току једног акта, а временом се, али са знатно мањом учесталашћу, појавила у адекватно измењеном облику (*госпоцтво ми, господѣство ми*) и у документима

⁴⁶ Гргур је славизирана варијанта имена Григорије (лат. *Gregorius*). Сматра се да се ради о Св. Гргуру Чудотворцу. Иако се у дипломатичкој грађи овај светац помиње само у неколико повеља издатих домаћим дестинатарима у XIV веку, његов лик је присутнији на реверсу босанског новца. Култ Св. Гргура трпео је измене. Првобитно поштовање Св. Гргура Чудотворца, касније се пренело и на Св. папу Гргура, па и на Св. Гргура Назијанског. Ове измене дешавају се током XIV и, посебно XV века, када су се последњи босански краљеви приближили папству, експлицитније прихватајући римокатоличанство. Видети: С. Станојевић, *Студије II*, 122–125; А. Soloviev, *Saint Gregoire, patron de Bosnie*, Byzantion 19, Bruxelles 1949, 263–279; D. Lovrenović, *Sveti Grgur Ćudotvorac: zaštitnik Kotromanića i srednjovjekovne Bosne*, Bosanska kvadratura kruga, Sarajevo 2012, 15–35.

⁴⁷ Писмо Твртка I (бр. 53) приписивано је чак краљу Томашу. Видети: Д. Јечменица, *Пет писам краља Твртка I Дубровчанима о Светодмитарском дохотку и могоришу*, ГПБ 1 (2008) 54–60.

обласних господара. Своју примену нашла је и у повељама и у писмима, мада је у потоњим била знатно чешћа.

Помени конкретних предака и претходника у интитулацији били су карактеристичнији за млађе владаре нижег хијерархијског ранга и за магнате у успону, који су своју моћ темељили на наслеђу, тј. имену и делатности чланова своје породице (махом очева и стричева). Побочност и аномалије у реду наслеђивања посебно су „призивали“ помен легитимних претходника. Сличну тенденцију су одражавале и савладарске интитулације, као што су оне из периода Твртковог бановања. Од проглашења краљевства, Котроманићи претке помињу у једном сложенијем, идеолошком контексту који иде даље од пуке легитимизације власти, али се и ти помени срећу само у најважнијим уговорима са Дубровником. Разлог томе је покушај стварања утиска о вековној традицији, односно о непрекинутој линији међудржавних и трговинских односа између српских земаља и Дубровачке општине. У ту традицију нису уграђени само босански владари од времена Кулина, већ и рашки и српски (прецизније, Немањићи).⁴⁸

Па опет, о умрлим прецима се говори углавном као о особама „поштованог или славног споменућа“, а ређе као о „светопочившим“. Ову праксу усвајају, делимично, и великаши, идући каткад и даље од краљева. Тако кнез Павле у свом уговору са Дубровником помиње свог „светопочившег оца“ Радина (бр. 106), што се чак и у повељама Котроманића дешава веома ретко (бр. 89, 116, 175 – као „светопочивши“ су означени Твртко I и Остоја). Преци „светог корена“ помињу се свега двапут у повељама Твртка II (бр. 190) и Томаша (бр. 256).⁴⁹

Већ је помен „земаља“ босанске државе од око 1326. године проширио банску интитулацију, али је она временом постајала богатија и разним епитетима. Тако Котроманићи, али нешто доцније и магнати, називају себе *пресветли*, *превисоки*, *славни* итд. У латинским исправама ти епитети су чак и бројнији, али, чини се, уједно и хијерархијски утемељенији и прецизнији (*serenissimus*,

⁴⁸ А. Babić, *Tradicija i historijsko pravo u odnosima između Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku*, ВФ 12 (2000) 241–247; С. Рудић, *Прилог познавању правних односа између Босанског краљевства и Дубровника*, Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора : зборник радова са научног скупа одржаног 19–21. марта 2009, Београд 2009, 217–232.

⁴⁹ Томашева повеља је готово копија Тврткове. О појму светородности видети у: С. Марјановић–Душанић, *Владарска идеологија Немањића. Дипломатичка студија*, Београд 1997, 111–117.

illustrissimus – за владаре, *magnificus, potens* – за велможе, *egregius* – за витезове, *reverendus* – за свештенике).⁵⁰

Појава аренги у словенским повељама (прецизније, у свечаним уговорима и појединим даровницама) од 1378. године утицала је и на стварање нешто раскошнијих интитулација увезаних у наведену формулу – нпр. *...и идохъ въ сръбскую землю, желеаѣ и хоте укрѣпити прѣстоль родитель моихъ, и тамо шѣдъшу ми вѣнчанъ быхъ богомъ дарованимъ ми вѣнцемъ на краљѣвство прѣродитель моихъ, иако быти ми в Христѣ Исусе благовѣрному и богомъ поставлен`ному Стефану, краљу Сръблѣмъ и Боснѣ и Поморию и Западнимъ странама...* (бр. 51) или *...Такожде же и азъ Стефанъ Тврѣтко по милости Господа Бога краљ Сръблѣмъ, Босни, Приморию, Хльмьски земли, Дольнимъ краемъ, Западнимъ странама, Оусори, Соли и Подрѣнию и к томоу, сподоблен биѣхъ царствовати ва землахъ родитель и прародитель нашихъ...* (бр. 52) У најважнијим краљевским уговорима са Дубровником, ова тенденција опстаје све до 1444. године и владавине краља Томаша.⁵¹

У формалном погледу, од обласних господара, највећу претенциозност показивао је војвода Радосав Павловић. Његови уговори са Дубровником су у сваком погледу имали за циљ да истакну висок положај до којег су се издигли Павловићи, иако су у реалности донекле заостајали по моћи за Хрватинићима и, касније, Косачама. Поред огромних димензија и украса, Радосављеве повеље су биле раскошне и по својој унутрашњој структури. У овом тренутку је умесно издвојити његове ране интитулације (бр. 187, 189) које се настављају на инвокацију, а онда утапају у аренгу (+ *Славни Боже, цару небесни, кои икръмлуеш и правишъ своимъ Божаствомъ всу васеленую, азъ смирни прѣдъ Божьствомъ ти рабъ Радосавъ, синъ и наслѣдникъ славнога поменутиа господина кнеза Павла Радиновића, Божаству ти славу непристану ваздаю, кои ме по твојој слаткој милости сподоби и постави господина вѣсему стежанью моихъ природитель, и буде з Богомъ ва пуни госпоцстви...*). Ова пракса је, донекле ублажена у документима из раздобља 1427–1437, а након тога доживљава

⁵⁰ С. Станојевић, *Студије II*, 129.

⁵¹ *Исто*, 125, 127.

делимичну рестаурацију, али само на нивоу помена предака, што остаје и обележје исправа последњих Павловића.⁵²

Са друге стране, Косаче нису биле склоне компликованој интитулацији, али су и они имали обичај ослањања на претке. Поред тога, са све већом самосталношћу коју је конкретизовало стицање херцешке титуле (1448), почели су да користе и територијалне одреднице. Херцег Стјепан је уместо до тада уобичајене титуле *велики војвода русага босанскога и к тому* почео да се назива *херцег хомски и приморски и велики војвода русага босанскога, кнез дрњски и веке* (бр. 266), а убрзо затим и *херцег wdъ Светога Саве и господар хомског и поморью и велики војвода русага босанскога, кнез дрњски и к тому* (бр. 271).⁵³ Његов млађи син и директни наследник Влатко је, одмах по очевој смрти своју титулу упростио у *херцег светога Саве и веће*, док је старији и свадљивији Владисав постепено прелазео пут од кнеза и очевог сина до херцега, користећи се интитулацијама *господин кнез Владисав, син почтенога и узможнога господина херцега Степана, сина господина кнеза Вукца Хранића* (бр. 279); *господар хумски и приморски, воевода босански и веће* (бр. 331); *господар хумски и приморски и велики воевода русага босанскога* (бр. 335); *велики воевода русага босанскога* (бр. 369) и, најзад, *господин херцег Владисав, херцег светога Саве и веће* (бр. 387). У дипломатичкој грађи се као херцег најраније помиње у једној латинској повељи из 1470. (бр. 373) као *Ladislaus Dux sancti Sabe*. На примеру Владисава Херцеговића може се видети како су се интитулације морале ослањати и на реалност, а не само на амбиције ауктора. Јачање владара, а понекад и сам проток времена чинили су амбиције достигнујим.⁵⁴

Хрватинићи, иако изразито моћни, свој зенит нису достигли у времену пуне еманципације обласних господара од централне власти.⁵⁵ Стога се, као и због чињенице да је сачувано јако мало њихових словенских докумената, не може стећи утисак да су њихове интитулације тежиле раскошној форми. Рани представници породице били су службеници угарских власти у Доњим Крајима, а

⁵² Исто, 134–136.

⁵³ Више о овој титули и њеној идеолошкој подлози видети у: С. Ћирковић, *Херцег Стефан*, 106–108; Р. Михаљчић, *Владарске титуле обласних господара. Прилог владарској идеологији у старијој српској прошлости*, Београд 2001, 177–202.

⁵⁴ С. Станојевић, *Студије II*, 137–142.

⁵⁵ Више о процесу еманципације босанских великаша у: С. Ћирковић, *Русашка господа*, ИЧ 21 (1974) 5–17.

позни реинтегрисани у поредак босанског краљевства без моћи какву је имао Хрвоје Вукчић, као најистакнутији представник рода.

Хрвојеве интитулације нису кратке, али нису излазиле из уобичајене форме и одражавале су његова реална звања великог војводе босанског, кнеза Доњих Краја и, касније, херцега сплитског. Занимљив је и његов наслов из повеље издате жени Јелени 1412. (бр. 156) – *велики протвѣгѣрь кралѣвства босанскога*.⁵⁶ Овај грецизам је тешко објаснити, али се он, на неки начин, слаже се титулом којом се Хрвоје користио у низу уговора издатих далматинским градовима почетком прве деценије XV века – *regnorum Rasciae et Bosne summus vauvoda* и *voyvoda supremus regni Bosne*. Херцешку титулу је, у словенским документима, прво наводио у форми *дука* (бр. 131), а затим *херцегъ сплицки* (бр. 156), а у латинским *dux Spaleti*. У време док је био главни заступник краља Ладислава Напуљског, интегрисао је, у своје латинске интитулације, и то звање (*vicarius generalis*) и пуну титулатуру наведеног владара. Једини показатељ његовог делимичног осамостаљивања било је коришћење девоције у периоду највеће моћи – од стицања херцештва 1403. до измирења са угарским краљем Жигмундом Луксембуршким крајем 1408. или почетком 1409. Хрвојев брат Вук Вукчић се, у својим сачуваним исправама, свим латинским, титулисао једноставним *Valch Valchii voyvoda, regnorum Dalmatie et Croatiae banus*.

Када је реч о осталим магнатима, анализу је тешко извршити због недостатка грађе. Међутим, није тешко увидети да су се они, расположући мањом територијом и моћи, титулисали користећи једноставан образац и ослањајући се на своје име и титулу коју су поседовали у хијерархији босанског краљевства. Тако су наступали Санковићи, помињући и претке у једном случају, Николићи, ранији представници рода Радивојевића-Влатковића, Боровинићи (где је Твртко Боровинић истицао своју титулу *кнеза босанскога*, односно *великога кнеза босанскога*).⁵⁷ Каснији Влатковићи су задржали принцип, додајући му око 1455. само већ раније поменути територијалну одредницу *хумски* (*Мѣи воевода Иваншиѣ, воевода хумѣски з братишмѣ са кнезомѣ Марѣкомѣ и Жарѣкомѣ и Радивоемѣ и Анѣдришмѣ, Барѣтоломѣ и Тадишмѣ и Павломѣ Петровиѣмѣ* – бр. 291), коју су доцније усвојили практично као презиме и упорно га користили у

⁵⁶ Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи краји*, 102–103, 105; Н. Исаиловић, *Повеља Хрвоја Јелени*, 179.

⁵⁷ *Visoko i okolina kroz historiju I*, Visoko 1984, 119–124.

словенској и латинској грађи (*Ми воевода Иванишъ Хумски з братишмъ кнезомъ Жарькомъ и Радивоемъ и Барьтоломъ и Тадишмъ и Павлом Петровишемъ нашимъ братучедомъ* – бр. 308; *Nos Johannes vauvoda Humzki* – бр. 339; *Nos Voynvoda Harco Unsky* – бр. 358; *Іаа Жарько Хумски* – бр. 398 итд.).⁵⁸

Посланици обласних господара и нижа властела користили су углавном једноставне квалификације којима су се позивали на своје господаре. Њихова имена се, у својству непосредних ауктора, јављају махом у признаницама и признаничним белешкама. Код њих се, уједно, не среће тзв. владарска множина. Образац је обично обухватао заменицу „ја“, име (понекад и презиме) и позив на истинског ауктора правног чина који се бележи, нпр. – *Ѣ Прибисавъ Похвалићъ посавъ госное банице Анке и господина воеводе Сандалиа и госное Катарине Сандалевице; Іа Групко Добричевићъ слуга воеводе Сандалиа; Іа Милорадь Радечикъ поклицаръ господина ми војводе Тверьтка Станчикиа војводе усорьскога к властелшмъ дубровачкѣмъ; Ми Иванъ Петровићъ и Тома Елинићъ послѣ воеводе Жарка и воеводе Тадиѣ Хумскихъ* (бр. 139, 194, 265, 397). Сродна формулација, овај пут са поменом сродника чији је ауктор наследник, среће се и у признаницама рода Озрисаљића – *Іа кнезь Влатко Поповићъ ближсика и родшакъ покоинога кнеза Браила Тезаловићъ а и неговоѣ кѣе Елаче* (бр. 336, 351).

Латинске интитулације босанских владара имају заједничку црту да теже поједностављивању у односу на словенске, што се често решавало финалним изразом итд. (*et cetera = etc.*) који одговара ћирилским формулацијама *к тому* или *и веће*. Уопштено гледано, латински обрасци су преузимани са Запада (из јадранских градова или, чешће, из Угарске), те су домаће форме само прилагођаване на основу истог модела. О томе сведочи и честа пракса премештања интитулације у потпис у писмима. Постоје, међутим, одређене неуједначености између различитих владарских канцеларија. Док Котроманићи теже упрошћавању своје титулатуре, чак и у повељама (нпр. *Tuertco Dei gratia Bosne banus; Nos Stephanus Thuerticus Dei gratia Rassie, Bossine partiumque maritimarum rex etc.; Nos Stephanus Thomas Dei gracia Rex Bosne; Stephanus Thomas Dei gratia Rascie, Bosne maritimeque Rex etc.*), а у томе их следе и Влатковићи, дотле Стјепан Вукчић Косача своју пуну херцешку титулу наводи и у латинским

⁵⁸ Видети и: С. Рудић, *Петар Павловић – војвода хумски и Крајине*, Зборник за историју БиХ 7 (2012) 49–60.

актима свих типова (*Nos dominus Stephanus Dei gratia dux Sancti Save, dominus terre Hulminis, Maritimarum partium ac comes Drine et magnus Vayvoda Regni Bossine etc.* – бр. 286, 290, 302).⁵⁹

Његов син Владислав Херцеговић, унук Петар Балша и праунук Владислав II, са своје стране, теже упрошћавању (*Nos Ladislaus Dux sancti Sabe*), али убацују помен претходника или надређених чланова фамилије (нпр. *Nos Balsa filius magnifici Ladislai ducis sancti Sabe et magnifica domina Charana vocata conthoralis eiusdem Ladislai ducis, mater vero eiusdem Balse* – бр. 385). О латинским интитулацијама Хрвоја Вукчића већ је било речи. Оне су сложене, али не због украса, већ због његове политичке улоге (нпр. *Nos Hervoje regnorum Rassie et Bosne supremus voivoda ac in partibus Dalmatie et Croatie serenissimi principis et domini nostri naturalis, domini Ladislai dei gratia Hungarie, Dalmatie, Croatie, Ierusalem, Scicilie etc. incliti regis vicarius generalis* – бр. 121).⁶⁰

За даља разматрања о босанским интитулацијама, важно је утврдити степен присуства подформуле девоције и њену улогу. **Девоција** је израз који представља епитет суверености, тј. суверене власти, који се углавном јавља у склопу интитулације и служи за истицање Божје наклоности према ауктору која га је и узнела до високог политичког и друштвеног положаја. Чини је одговарајућа фраза која се односи на Божју милост + титула, а значење ове формулације је да дати наслов и суверена власт која је везана за њеног носиоца проишходе од Бога и његове воље.⁶¹ Коришћење девоције могло је, у зависности од прилике, означавати аукторову еманципацију или узурпацију, будући да је означавало његов успон у хијерархији владара. Када је реч о средњовековној Босни, овај епитет се јавља доста рано, али не постаје одмах трајно обележје. Од XV века, са јачањем великашких родова, улази у склоп интитулације обласних господара.

У читавом босанском владарском корпусу, девоција се јавља у 189 јединица (47,01%). Најчешће изостаје из докумената који потичу из ранијих

⁵⁹ Приметно је да народносно интитулацију *кралъ Срѣблемъ, Босни, Приморию и к тому* у словенским повељама, замењује територијална *Rascie, Bosne maritimeque rex etc.* у латинским. Највероватније је ово у старту учињено као се не би задирало у права угарских краљева који су око 1204. у своју интитулацију унели Србију (*Servia*).

⁶⁰ М. Вркović, *Isprave*, 183–193.

⁶¹ С. Станојевић, *Студије II*, 119–142; А. Соловјев, *Властеоске повеље*, 88–89; М. Вркović, *Isprave*, 193, 196–198. Уп. Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 62–78.

раздобља, као и из ћирилских писама, због употребе скраћених интитулација, али не увек. Облик који се у највећем броју случајева користи је западног порекла и први пут се среће у трећој Нинослављевој повељи из 1240. (бр. 5). Будући да је повељу конципирао и саставио дубровачки писар, може се помислити да је девоџија ушла у босанску дипломатичку праксу преко Дубровника. То може бити истина, мада докази за тако нешто не постоје. Млетачке власти у граду Св. Влаха могле су имати интерес да другу уговорну страну прогласе сувереном и тиме ојачају капацитет споразума. Са друге стране, оне нису имале овлашћење да једном владару и његовој држави одређују положај у регионалној хијерархији. Могуће је да је Нинослављева активнија политика у областима које су се граничиле са Босном, која је укључивала и отпор угарском притиску, довела до његовог усвајања девоџије *по милости Божје вѣлики банъ*, која се понавља и у његовој четвртој повељи из 1249. (бр. 6). Имајући у виду нове притиске који су из Угарске уследили у другој половини XIII века, можда би се такав чин могао оценити као непромишљен или преурађен, али је мало вероватно да је био арбитражан. О томе сведочи и нешто проширенија интитулација треће повеље – *...би хѣтѣние вишьнега нашега господа Бога Исоу Христа и изъ велики банъ босеньски Матеи Нинославъ по милости Божје своиовъ*.

Да борба за босанску сувереност није тада завршена сведочи и местимичност употребе девоџије до проглашења краљевства. Бан Пријезда I је користи 1287. године (бр. 7) у ређој форми *Domino concedente*. Са друге стране, Шубићи је не познају, пошто они, упркос својој огромној моћи, нису били носиоци суверене власти која је припадала њиховом сизерену – угарском краљу. Након слома Шубића, бан Стјепан II поново почиње да користи девоџију, већ од 1326. године, али то не чини доследно. Она се среће у осам његових исправа (бр. 16, 20, 22, 23, 24, 26, 28 и 31) и једном доцнијем преводу (бр. 18). Структура тих исправа је шаролика – ту су даровнице, Стонски уговори са Дубровником, латинска писма и латинске повеље издате Трогиру и Ивану Нелипчићу. Неуједначеност је велика, пошто истовремено постоје даровнице властели и уговори са Дубровником, писани каткад од истих писара, који девоџије немају. Када је реч о облицима, они су већ уједначени – у латинским се користи израз *Dei gratia banus*, а у словенским *по милости Божииви* или *милостию божиюм*

[*господињъ*] *банъ*. Оваква форма доказ је да су преузети западни узор. Значајно је приметити и да је положај Стјепана II из угарске перспективе знатно ојачан, посебно током 1340-их година, пошто бан користи девоцију у повељи Нелипчићима (бр. 28) и јавља се, као равноправни гарант споразума, заједно са славонским баном Николом.⁶²

Бан Твртко не користи девоцију само током прве две године свог бановања. Након око годину дана од очеве смрти, од фебруара 1355. године, иако намесништво и савладарство још увек нису окончани, и он почиње да се титулише као *Dei gratia banus* и *милостию божьиом банъ*. Чак и у скраћеној интитулацији у писмима (у форми *идъ* + име + титула) он задржава девоцију (*GD Твртка милостю Божьиомъ бана босънскога*), иако то није чинио његов стриц и претходник. Међутим, упркос томе, познато је да је, у одређеним тренуцима, његова зависност од угарског краља Лајоша била велика. Био је принуђен да Лајошу врати западни Хум (1357), а шест година касније био је изложен великој офанзиви Анжујаца на Доње Краје. У време побуне властеле, морао је да затражи Лајошеву помоћ. Иако је стизао и да награди своје верне поданике који су неколико година раније бранили градове од Угара, у писму упућеном Млечанима 1366. године (бр. 44), Твртко се назива *Tuertco Dei et domini nostri Ludovici regis gratia bannus Bosne*.

Коначно измирење са братом и побуњеном властелом и пуна нормализација односа са Угарском довели су до постепеног јачања Твртковог положаја и његовог проглашења за краља, што је вероватно учињено када је дотадашњи бан био сигуран да неће наићи на противљење краља Лајоша.⁶³ Усвајање одређених рашких, односно српских обичаја са почетком Твртковог краљевања, нашло је одраза и у девоцији. Логотет Владоје употребио је у повељи Дубровнику из 1378. (бр. 51), уместо уобичајене западне формулације, источни (српско-византијски) модел који се, у различитим облицима, јавља у аренгалној интитулацији и потпису – *вѣньчанъ быхъ Богомъ дарованимъ ми вѣнцемъ на*

⁶² М. Анчић, *Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV stoljeću*, Zadar–Mostar 1997; Р. Engel, *Neki problemi bosansko-ugarskih odnosa*, Zbornik OPZ HAZU 16 (1998) 58–59.

⁶³ О проглашењу краљевства и развоју краљевске титулатуре у Босни видети: С. Тирковић, *Сузуби венац. Прилог историји краљевства у Босни*, ЗФФБ 8–1 (1964) 343–370; D. Lovrenović, *Proglašenje Bosne kraljevstvom 1377. (Pokušaj revalorizacije)*, Forum Bosnae 3–4 (Sarajevo 1999) 227–287; М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, Београд 2011, 287–296.

крављевство...w Христѣ Исусе благовѣрному и Богомъ поставлен`ному Стефану, крављу (аренга); *въ Христа Бога крављ* (калиграфски потпис).

Већ у даровници Хрвоју Вукчићу из 1380. (бр. 52), за коју се сматрало да је такође дело логотета Владоја, види се повратак на стари израз – *по милости господа Бвга крављ*, опет и у аренгалној интитулацији и у потпису. Слична девоџија се среће и у свим осталим Твртковим крављевским (словенским и латинским) повељама и латинским писмима са интитулационим потписом – *по милости Бвжиои крављ*, односно *Dei gratia rex*.⁶⁴ У повељи Тврткових посланика Сплиту (бр. 75), девоџија се јавља уз помен кравља као лица које је овластило посланство да изврши правни чин. Са друге стране, словенска писма са скраћеном интитулацијом *крављевства ми*, наведену подформулу уопште немају.

Крављ Дабиша остаје при традицијама које су се усталиле под Твртком I. Девоџија се јавља у словенским повељама и свим латинским исправама, а изостаје у словенским писмима. Једино се не среће у две ћирилске повеље – разрешници и овлашћењу за Гучетиће (бр. 84 и 85), због употребе скраћених интитулација (*Крављевства ми* и *иа крављ Дабиша*) и изостанка калиграфског потписа. Исти принцип среће се и у актима крављице Грубе, која је само једном употребила нешто необичнији облик девоџије (бр. 107) – *по изволеню Божью кравлица*.

Прва владавина кравља Остоје најавила је делимичан повратак на одбачене моделе с почетка крављевине. Рестаурацију сматрамо делимичном, пошто се радило о комбиновању западних и источних модела. Тако се у повељи бр. 113 Остоја титулише као *по милости господа Бога благовѣрни крављ* (док у свечаном потпису девоџије нема), у бр. 114 као *ва Христа Бога благовирьному и Богомъ поставленому господину кирь Стипану СѸстои, крављу...* (у аренги), али *по милости божиеи крављ* (у калиграфском потпису). У експедиторијалном писму (бр. 115) он је, једноставно – *милостию Божиимъ крављ*, а у потврди повластица Дубровнику (бр. 116) – *по милости его Божаства крављ* (аренга), односно *милостию Божиимъ крављ* (свечани потпис). Сви ови документи издати су од

⁶⁴ Тврткову моћ и амбицију, ојачану територијалним проширењима на рачун Угарске након смрти Лајоша Великог 1382. године, одражава и чињеница да девоџију користи и у повељама издатим приморским комунама средњег Јадрана. Но, босански крављ је ту ипак опрезан. У свим привилегијама настоји да истакне континуитет са Лајошевим добрим обичајима, а у титулатуру до смрти није унео Далмацију и Хрватску, иако је овладао знатним делом ових круновина. Видети: М. Анџић, *Bosanska vlast u Hrvatskoj i Dalmaciji 1387–1394*, Beograd 1985. (magistarski rad)

ноембра 1398. до фебруара 1399. године. Чини се да овај неуједначени заокрет треба тумачити колико Остојином жељом да се приближи узорима са почетка Тврткове владавине и ојача свој легитимитет, толико и утицајем Дубровчана који су Остојиним делегацијама (а у једној од њих је лично био и логотет Стипан Добриновић) давали на увид старе уговоре из којих су формуле преузимане.⁶⁵

Све девоције које је Остоја користио, могле су се наћи у некој од Тврткових или Дабишиних повеља. У словенским исправама издатим за домаће потребе, као и у латинским документима, Остоја доследно користи стари западни модел (*по милости господина Бога краљ; милостию Божиимъ краљ; Dei gratia rex*). Током своје друге владавине, он искључиво користи овакве формулације, чак и у обновљеном уговору са Дубровником из 1409. године (бр. 146). У писмима, Остоја обнавља употребу старије скраћене форме, али без девоције (*Годъ господина крала Остое*).⁶⁶

Да је утицај Дубровчана на босанске свечане уговоре са Дубровником био пресудан сведоче и примери краљева Твртка II Твртковића и Стјепана Остојића. И ова двојица владара у неколико наврата свој формулар у повељама издатим Дубровчанима прилагођавају ономе који су користили њихови претходници. Тако Остојић девоцију у обнови повластица (бр. 175) моделира према Дабишиној повластици – *по милости Божаства краљ*, док се у сагласности за уступање Конавала (бр. 181) делимично руководи очевим примером – *ва Христа Бога благовирьному и Богомъ избраному господину Стипану краљу* (у аренги), те *по милости Божиимъ краљ* (у диспозицији), док девоције уопште нема у две поновљене интитулације у експозицији и заклетви. Повеља Твртка II о Конавлима (бр. 186) као да је за узор имала Остојићеву, старију неколико месеци, на коју је додат и западни модел девоционог епитета. У аренги је Твртко тако – *въ Хръста Бога благовирьному и Богомъ посталеному кралу Тврѣтку Твртковићу, милостию Божиомъ краљ*, док у диспозицији и заклетви тог епитета нема.

У осталим исправама Твртка II, следе се уобичајени узори, уз минималне измене у избору и редоследу речи (нпр. *по милости господа Бога моего краљ; милостию Божиимъ ми господинъ краљ*). Латинска формулација остаје трајно

⁶⁵ С. Станојевић, *Студије II*, 125–129.

⁶⁶ Девоције у повељама, као и у случају Твртка I (бр. 77), нема само у ноторним фалсификатима, као што је повеља краља Остоје Брајану Охмућевићу (бр. 136).

неизмењена. Никаквих промена нема ни у канцеларијама последњих босанских краљева – Томаша и Стјепана Томашевића. Обојица доследно поштују западни модел који се, у последњој деценији, устаљује у краткој форми *милостию Божиимъ краљ / Божиимъ милостию краљ*. Једино се у сумњивој повељи Томашевића стрицу Радивоју (бр. 310) среће облик *слуга божи ја господинъ крагл*, а код Томаша додатна аренгална девоција *бихъ избранъ изволинъемъ Божиемъ и причисте Богвродице и молитвами нихъ господинъ краљ* (бр. 256).

На крају ових разматрања, важно је напоменути да, иако неспоран, утицај Дубровчана на босанске канцеларије не значи да су Дубровчани одређене моделе стварали. Напротив, формулације су биле уобличаване и у Босни на основу разних узора, а дубровачке власти су их само одржавале, шаљући копије и нацрте и наводећи босанске владаре да се држе формулара из ранијих уговора са градом Св. Влаха. Овај принцип је важио како у краљевским, тако и у канцеларијама обласних господара, с тим што је непосреднији утицај Дубровчана осетнији код потоњих.

Када је реч о девоцији у исправама обласних господара и других великаша, она се не среће до почетка XV века. Након јачања и проширења босанске државе под Твртком I, дошло је до центрифугалних тенденција међу властелом која је учествовала у реализацији тог успона, а након Тврткове смрти у личностима краља Дабише и краљице Грубе није налазила довољно снажне и ауторитативне личности које би симболизовале јединство. Међутим, више пута помињани процес еманципације магната није текао брзо. Одређени феудални обичаји, али и принцип здравог разума и пример властеле Санковића налагали су опрез. Употреба девоције без одговарајућег контекста могла се сматрати узурпацијом, а додатни проблем за босанске великаше представљала је чињеница да су они своје деловање ширили и на суседне области, а своју лојалност краљу Босне често делили са лојалношћу другим владарима (пре свега Угарске и Напуља).⁶⁷

Иако су Санковићи први покушали да делују на своју руку, уступајући део државне територије Дубровчанима и користећи црвени восак за своје печате, они својим интитулацијама нису показали једнак степен демонстрације

⁶⁷ С. Ћирковић, *Русаика господа*, 5–17; Н. Исаиловић, *Политика босанских владара према Далмацији (1391–1409)*, Београд 2008. (магистарски рад у рукопису).

самосталности. То је први учинио најмоћнији магнат у Босни на прелому XIV и XV столећа – Хрвоје Вукчић Хрватинић. Као водећи представник великаша који су подржали долазак краља Остоје на власт 1398, он је био и викар напуљског краља Ладислава, претендента на угарски престо. Када му је Ладислав поверио власт над Сплитом и доделио титулу херцега (крајем 1403. године), Хрвоје је одлучио да је тренутак да, макар у својој знатно нараслој области, наступи са позиција суверене власти и да усвоји подформулу девоције. Стога се већ почетком 1404. он назива *Ми господинь Хрвое, по милости Божиен славни дукъ спалицки и вевможани велики воевода кралеваставь боснаскогъ и ка тому* (бр. 131). Недуго пошто је усвојио овај епитет, тако су му се, у инскрипцијама својих писама, почели обраћати и Дубровчани (од фебруара 1405), што сведочи о његовом значају у датом периоду.⁶⁸ Хрвојева моћ је додатно порасла када се потврдио као краљотворац, збацивши, са већином магната, краља Остоју који је замењен Твртком II. У латинским повељама намењеним дестинатарима у Хрватској и Далмацији, Вукчић се називао *Dei gratia dux*.

Међутим, оваква пракса потрајала је, са Хрвојеве стране, само до краја 1408. године. Повлачење Ладислава Напуљског са Балкана и унутрашња трвења у Босни, приморала су сплитског херцега да се помири са угарским краљем Жигмундом Луксембуршким. То помирење је очито подразумевало одређено одрицање од суверенитета, будући да од 1409. до Хрвојеве смрти 1416. године није сачуван ниједан његов документ који садржи девоцију. Дубровчани, са друге стране, обраћају му се до краја као *милостию Божиимъ херцегу сплѣтскомъ*, чак и када је изгубио Сплит.⁶⁹ Осим Хрвоја, једини представник рода Хрватинића који се користи девоцијом је његов нећак и главни наследник Јурај Војсалић (*милостью Божиимъ воевода Долнихъ Краи и веће* – бр. 229), али то је већ време када су практично сви магнати усвојили овај епитет.

Ситуација није сасвим јасна када је у питању Сандаљ Хранић. Неколико месеци после Хрвоја (тачније, октобра 1405) и њему су се Дубровчани почели обраћати доследно користећи девоцију у инскрипцији.⁷⁰ Међутим, како нису сачувани изворно његови документи пре 1409. године, не можемо знати када је он

⁶⁸ ССПП I–1, 460.

⁶⁹ Н. Исаяловић, *Политика босанских владара*, 185–190.

⁷⁰ С. Станојевић, *Студије III*, 173–175; ССПП I–1, 267.

стварно унео тај епитет у своју интитулацију. Можда је то учинио управо око 1405, ако не и раније. Постоји могућност и да су дубровачке власти тај епитет „доделиле“ Сандаљу у знак почаста, због споразума који су управо те године склопиле са њим након дужих преговора, на почетку којих су га, додуше у том тренутку једнократно, већ биле назвале великим војводом „по милости Божјој“ (августа 1404).⁷¹

У признаничним белешкама Прибисава Похвалића и других Сандаљевих посланика, уз помен војводиног имена не иде девоција. Исто важи и за дипломатске дописе и писмо слуге Радича из Сокола. У актима самог Сандаља, са друге стране, она је посведочена у неколико случајева – 1409. у латинској повељи (*Dei gratia voivode magnus tote Bosne* – бр. 145), а 1419, 1420. и 1429. у три словенске (*милостию Божиимъ велики воевода босански* – бр. 176, 184, 217). У писмима са скраћеном интитулацијом (*Годъ војводе Сандалиа*) не среће се никад. Сандаљева недоследност у употреби овог епитета јасно се види зато што он изостаје из неколико „обичних“ повеља у којима се он титулише само као *господинъ војвода Сандаљ* или *господинъ Сандаљ, велики воевода босански*. Једино што се јасно види је да је девоција присутна у свим повељама упућеним Дубровнику, а ни у једној словенској упућеној неком другом дестинатару (било да се ради о Венецији или представнику домаћег племства). И овде постоји извесна недоследност. Наиме, латинска повеља издата Алекси Паштровићу 1409. садржи девоцију, а две словенске издате истом властелину 1419. (бр. 182, 183) је немају.⁷²

У канцеларијама Павловића, девоција се не јавља рано. Упркос раскошним формулацијама које су красиле уговорне повеље војводе Радосава, он је девоциони епитет увео тек 1427. године (бр. 212, 213). Поново га је изоставио у мировном споразуму из 1432. (бр. 224), а затим наставио да га користи до краја живота (осим у писмима), најчешће у форми *милостию Божиимъ велики воевода русага босанскогга*. Девоција се среће и у јединој сачуваној повељи Иваниша Павловића (бр. 248), као и у једној од две повеље Иванишове браће, Петра и Николе – у облику *милостью божьимъ мии господинъ воевода...и кнезь* (бр. 289). Изостала је само у експедиторији потоње двојице. Занимљива је скраћена

⁷¹ ССПП I–1, 262; Е. Kurtović, *Sandalj Hranić*, 133–159.

⁷² Н. Порчић, *Два документа војводе Сандаља Хранића о презимању града Бијеле*, ГПБ 6 (2013) 67–70.

интитулација Павловића у писмима, која је и раније поменута. Она не садржи девоцију, али у највећем броју случајева има фамилијарне одреднице (*wdъ брата ви воеводе Радосава; wdъ војводе Иваниша з братимъ кнеза Петра и кнеза Николе; wdъ брата ви младикга и срчанога приателя војводе Иваниша*).

Средином 1430-их година, девоција се учвршћује у интитулацијама готово свих великаша који су још увек деловали у босанској држави, не само оних који су се еманциповали у праве обласне господаре. Већ смо поменули да се она среће у повељи Јурја Војсалићу (1434), а 1436. уводи је и Твртко Боровинић и то у писму (бр. 233) – *wdъ вашегга слуге и прыателя Тврѣтка Боровиника милости Божиимъ великога кнеза босанскога* (до тада је користио једноставно *wdъ кнеза босанскога Тврѣтка Боровиника*). Стјепан Вукчић Косача девоцију користи од почетка своје владавине (1435) и од ње никад не одустаје. Након стицања титуле херцега (1448), дотадашњи наслов *милостью Божьимъ велики воевода русага босанскога* мења у *милостью Божьимъ херѣцегъ*. Из тог периода сачувани су и његови латински документи у којима се титулише као некада Хрвоје – *Dei gratia dix* (са додатком *Sancti Sabae*). Једна Вукчићева необична девоција одражава његову растућу зависност од Турака – *милостию Божиимъ и господара великога господина ми цара амирѣ султанѣ Мехметѣ бега ми господинѣ Стѣпанѣ, херѣцегъ wdъ Светога Саве*, али се она јавља у овом облику само једанпут (бр. 285). Док се, раније, у писмима он користио једноставном интитулацијом (*wd господина Степана*), од 1449. прелази на потпис који садржи пуну титулатуру и девоцију, и то и у латинским и у ћирилским актима (нпр. бр. 266, 271, 302).

Синови херцега Стјепана углавном су доследно користили девоцију, у основном облику (*милостию Божиимъ* + титула). Владисав ју је увео већ 1451. када је закључио савез са Дубровчанима (бр. 279), а Влатко тек након очеве смрти 1466. године. Најмлађи син, кнез Стјепан, будући Ахмед-паша Херцеговић, није до преласка на ислам имао самосталних докумената, па се у интитулацијама увек јавља уз брата Влатка. Након одласка у Угарску, Владисав Херцеговић и његови потомци издавали су и повеље на латинском. У њима се, пак, девоција не среће, јер би била у колизији са сувереношћу угарског краља. Наведеног епитета нема чак ни у јединој словенској исправи херцега Петра Балше (бр. 399).

За разлику од Косача, Павловића, Хрватинића и Боровинића, Влатковићи нису доследно усвојили девоцију. Њихов положај је стално био угрожен утицајем Косача, те је њихова сувереност заиста била упитна. Са друге стране, врло рано су почели користити црвени восак за који су, можда, добили сагласност од неког страног владара. Било како било, само у једној признаници Иваниша Влатковића и његове браће из 1482. среће се епитет *милостью Бвжъвъ ми воевода* (бр. 389). Девоција, природно, није присутна у документима ситније властеле, те посланичким белешкама и дописима.

Као што се да видети, процес постепеног распадања јединства босанске државе нашао је свој одраз у употреби подформуле девоције од стране обласних господара и великаша. У ретким приликама они су били спремни да тај епитет користе и у документима издатим дестинатарима изван граница Босне, обично након што су стекли највише титуле од страних владара (нпр. херцешка титула Хрвоја и Стјепана Вукчића). Са друге стране, таква пракса је морала престати уколико су дотични обласни господари прелазили у службу неке од суседних држава, који принцип полусамосталне и суверене русашке господе нису признавали (нпр. Хрвоје од 1409. године или угарске Косаче). Исти принцип је важио и за представнике Котроманића у егзилу, као што је била краљица Катарина (бр. 374, 375, 380).

Попут девоције, важно обележје суверене власти било је и **владарско име Стефан**. Међутим, његова употреба нема општеевропски, већ регионални значај, а у босанским канцеларијама ограничена је на документе Котроманића из раздобља краљевине, са једним изузетком.⁷³ Већ смо рекли да се у четвртој Нинослављевој повељи Дубровнику (бр. 6), бан титулише као *Азь Маѳеи Стѣпанъ*. Како нема сумње да је акт издао Матеј Нинослав, славизирани облик *Стѣпанъ* од грчког *Στέφανος* (овенчани) морао би представљати владарско, а не лично име. Његову рану појаву није лако објаснити. Једно од објашњења је већ поменуто мишљење Шафарика да је реч о интерполацији насталој уклањањем имена Нинослав и дописивањем имена Ст[ј]епан. Уколико је ту интервенцију извршио сам Нинослав, а не неки од његових наследника који је носио лично име Стјепан, онда је свакако реч о владарском наслову. У том случају, свакако се ради

⁷³ С. Станојевић, *Студије II*, 125–133.

о упливу византијског утицаја из Рашке, али је питање да ли се ради о директном преузимању или су посредници били Дубровчани. Сличне дилеме намећу и неке одредбе у диспозицијама Нинослављевих повеља.⁷⁴

Било како било, владарско име се, након 1249, у дипломатичкој грађи није појављивало све до 1378. године и крунисања бана Твртка за краља. Евентуално раније присуство таквог имена није могуће поуздано утврдити пошто су двојица Тврткових претходника из династије Котроманића носили народна имена Стјепан (Стипан, Степан), која су исписивана на разне начине (укључујући ту и *Стефань*, додуше у једној знатно познијој копији дубровачког логотета – бр. 23).⁷⁵ Обичај навођења владарског имена пре народног свакако није заживео пре проглашења краљевства, а навођење обеју варијанти имена Стефан (владарске и народне) среће се тек код последњег Котроманића.

Поставши краљ Срба, Босне итд., Твртко преузима владарски епитет и постаје *Стефань Тврѣткѡ*, односно *Stephanus Tuertco*. Његов први логотет – Владоје, очито пореклом из Србије, постарао се да сва његова акта (изузев оних са скраћеном интитулацијом *краљевство ми*, махом писама) постану једнообразна по том питању. Исти принцип, важио је и у латинским исправама, без обзира на дестинатара. Радило се о преузимању традиција владарске династије Немањића која је владала Србијом до 1371. године и са којом су Котроманићи били родбински повезани. Твртко се тако прогласио наследником светородне династије жупана, краљева и царева која је још у XII веку усвојила владарско име Стефан, грчког порекла, као стални епитет у интитулацијама.⁷⁶ Након пораза Алтомановића 1373. и Балшића 1377. Босна се више није ширила на рачун Србије, искључујући само пограничне трзавице које нису престајале практично до турског освајања Балкана. Велики програм Твртка I се, убрзо по његовој смрти, свео на ниво форме, на баштињење традиције у мањој мери Немањића, а у већој самог Твртка и чина његовог крунисања. Управо зато, ово владарско име преживело је само у династији Котроманића и припадало је искључиво највишем нивоу власти у Босни – краљевима. И током XV века, када је Босна реално постала композитна

⁷⁴ В. Глушац, *Повеље Матије Нинослава и народност његових поданика*, Бања Лука 1912, 2011².

⁷⁵ Легенда о Котроману којом се, у једном од тумачења, ово име везује за Стјепана I Котроманића, није поуздано проверива. Видети: L. Thallóczy, *Studien*, 66–75.

⁷⁶ О одразима владарске идеологије у дипломатици Немањића видети: С. Марјановић–Душанић, *Владарска идеологија Немањића. Дипломатичка студија*, Београд 1997.

држава са полусамосталним обласним господарима, епитет Стефана носио је само признати босански краљ. Упоредо, позиви на наслеђе раније госпoде (српске, рашке и босанске) среће се искључиво у повељама Дубровнику.

Учени логотети као што су били Владоје и Томаш Лужац, задржавају неизмењену грчку варијанту имена Στέφανος – Стефан. Тако је и Дабиша у свим повељама *Стефанъ Дабиша*. Већ Томашев наследник, дијак краља Остоје, Стипан Добриновић, иако образован (означаван је као *меитар*), прилагођава владарско име народном облику, те се Остоја титулише као *Стипанъ Гџстоѳ*. Дијак Хрватин га пише на два начина у истој повељи (бр. 116) – *Степанъ Гџстоѳ* и *Стефанъ Гџстоѳ*, преузимајући потоњи облик из Дабишине повеље која је послужила као „мустра“ за Остојин уговор о дубровачким повластицама. Арбитрарност се наставља, од писара до писара, па се тако дијаци Вукорија и Томаш Бућанин враћају на Добриновићев облик (бр. 119 и 146). Непостојање различитих форми наведеног имена у латинском онемогућило је овакве дилеме у исправама написаним тим језиком. У неколико повеља, разрешних и даровних, као и у писанима, Дабиша и Остоја чак изостављају владарско име. Број таквих исправа је релативно мали, али није занемарљив. У две исправе Стјепана Остојића, опет се јавља дилема из XIV века. Наиме, краљево народно име је било Стјепан или Стипан, па је нејасно да ли су тим јединственим обликом (*Стѳпанъ*; *Стипанъ*) обухваћена оба имена, владарско и лично (бр. 175, 181).

Твртко II се током прве владавине титулише као *Стипанъ Тврѳтков* *Тврѳтковѳ* (бр. 135). Током друге владавине смењују се форме са или без владарског епитета, чак и у повељама упућеним Дубровнику. Тако је 1420. наведен као *Тврѳтко Тврѳтковић* (бр. 186), а 1421. као *Стефанъ Тврѳтко Тврѳтковић* (бр. 190). Неизмењен облик опет је могао бити последица преузимања дела формулација из старијих повеља, посебно имајући у виду да је потоњу повељу писао дијак Владић, који Стјепана Остојића назива *Стѳпанъ*. У словенским писмима, владарско име редовно изостаје, док је у латинским исправама свих врста увек присутно све до слома Босне. Нова форма владарског епитета јавља се почетком 1433. када се, у повељи исписаној од стране дијака Павла (бр. 225), Твртко II титулише као *Штефанъ Тврѳтко Тврѳтковић*. Облик *Штефанъ* неспорно означава искључиво епитет, а нипошто лично име. Он се брзо

укорењује у словенским исправама, па се тако наведени краљ назива и 1437, 1438. и 1443. године (бр. 238, 239, 252). Потврдна повеља краља Томаша Дубровчанима из 1444. (бр. 256) на кратко обнавља облик *Стефанъ Томашь*, али се већ од 1446. среће искључиво *Штефанъ Томашь (СѸстоићъ)*. Последњи краљ се, осим у повељи стрицу Радивоју сумњиве традиције, где се назива *крагл Томашевић*, титулише искључиво као *Штефанъ Степанъ (Томашевићъ)* (бр. 312–316). Тиме је до краја потврђена *differencia specifica* између владарског и народног имена.

Имајући у виду ова разматрања, сматрамо да је важно поменути да постоје одређене спорне тенденције у историографији. У средњовековној Босни (а дуго времена то важи и за Србију) није постојало народно име Стефан, па није упутно претварати Стјепане (Стипане, Степане) у Стефане. Која је, са друге стране, права локална варијанта од понуђене три са преласком слова *ф* у *п* (или *в*), тешко је са сигурношћу рећи. Вероватно је било алтернација током времена, али је највероватнија икавска варијанта Стипан, пошто је на простору централне Босне био присутан тај рефлекс јата. Са друге стране, иако смо навели да су и сами босански писари претварали изворно грчки владарски епитет у славизовани облик, сматрамо да није коректно користити називе Стјепан Твртко, Стјепан Дабиша, Стјепан Остоја, или Стјепан Томаш. У наведеним случајевима ради се о владарском, а не о личном имену, те би правилније било рећи Стефан Твртко/Дабиша/Остоја/Томаш, без обзира на ком се језику произашлом из српскохрватског пише.

У **употреби заменица** у оквиру интитулације осећа се извешан степен несистематичности и арбитрарности. Међутим, он није потпун и одређене законитости постоје. Важност разматрања ове особености огледа се пре свега у тзв. феномену „владарске множине“, у коме једно владајуће лице користи за себе множински облик, у форми заменице „ми“ (лат. „nos“) или одговарајућег глаголског облика. У босанској дипломатичкој пракси срећу се исправе са заменицом првог лица једнине (*ego, ja, ђ, азъ*), првог лица множине (*nos, ми*) или без заменице. Одсуство заменице, чешће у латинским, али не одвише ретко ни у словенским исправама, практично је захтевало да „број“ ауктора одреди пратећи глаголски облик, који је понекад био чак и у, сасвим индиректном, трећем лицу (нпр. *свѣтли господинъ херѣцегъ Влатъкѡ и узъможьни брѣть му кнезь Стѣванъ*

даю на знанје сваког врьсте човеку прѣдъ кога се изънесе саи подѣпись како су примили... – бр. 378). Дипломатски дописи су, махом, управо у трећем лицу.

У најранијем периоду, облик „ја“ је присутнији у оба језика, уз опаску да су на латинске примерке с краја XII и почетка XIII века могли утицати старији латински формулари или словенски изворници. Већ од краја XIII и почетка XIV века, у латинским исправама које су се заснивале на угарском моделу јавља се искључиво заменица *Nos* или, у њеном недостатку, глаголски облик првог лица множине, без обзира на ранг ауктора. У словенским документима, пак, још увек истрајава јединска форма у архаичном облику *Азь*. Владарска множина *Ми* први пут се јавља у повељи бана Твртка Дубровчанима из 1367. (бр. 46), али облик *Азь* и даље преовладава, чак и након проглашења краљевства, с тим што пратећи глаголски облици алтернирају између првог лица једнине и множине (те, у ређим случајевима када би изостала заменица, трећег лица једнине, углавном у промулгацији). Са краљевством се, по српском моделу, јавља скраћени интитулациони облик *краљество ми*, уз који увек иде једнина, а то важи и за каснији и ређе коришћени облик обласних господара – *госпоцтво ми*. Имајући у виду да се интитулација или, барем, њени одрази са протоком времена све чешће јављају на више места у једној исправи, понекад се дешава да исти владар за себе користи и заменицу „ми“ и заменицу „ја“ на различитим местима у документу. Чак и у неким случајевима у којима се јавља само заменица *Ми*, присвојни придев који са њом иде могао је бити *моиомъ*, а не *нашомъ*.⁷⁷

Управо је прелаз из XIV у XV век време највеће арбитрарности на коју утичу колико стари формулари, толико и нове тенденције. Тако краљ Дабиша махом користи облике *Ја* или (архаичније и, чини се, свечаније) *Азь*, али са каснијим преласцима на *Ми* или на глаголе у првом лицем множине (у истој исправи). У владарским писмима су се множински глаголски облици укоренили још од половине XIV века, а ту традицију прати и Дабишина канцеларија. У две повеље из 1395. (бр. 103, 104) овај краљ први пут у основној интитулационој формули користи заменицу *Ми*. Оваква неуједначеност, опстаје и код наредних Котроманића. Груба у повељи користи *Ми* (бр. 107), а у писмима скраћену интитулацију без заменице. Остоја у повељи о дуговима и о повластицама

⁷⁷ С. Станојевић, *Студије II*, 125.

Дубровнику *Азь* (бр. 113, 116), а приликом даровања Сланског приморја *Ми* (бр. 114). У каснијим његовим исправама преовлађује *Ми*, али се у последњој сачуваној из 1418. (бр. 173) упоредо јављају заменице *Ми* и *Иа*. Стјепан Остојић у првој повељи (бр. 175) користи *Азь*, док се у другој (бр. 181) јављају чак три облика заменице – *Ми*, *Ђ* и *Азь*.

Твртко II *Азь* употребљава 1405. и 1420. (бр. 135 и 186), а након тога искључиво *Ми*. Слично се дешава и код краљева Томаша и Томашевића. Први у повељи Дубровнику из 1444. (бр. 256) користи *Иаазь*, затим *Ми* и *Азь* у две даровнице из 1446. (бр. 259 и 261), а онда само *Ми*. Потоњи, пак, у повељи стрицу Радивоју употребљава *Иа* (бр. 310), у главној потврди уговора са Дубровником *Ми* и *Азь* (бр. 312), а у низу мањих нотификација и уговора доследно *Ми* (бр. 313–316). Без обзира на смењивање заменица, глаголи који се односе на ауктора махом се налазе у првом лицу множине. Са друге стране, у свим латинским и староиталијанским актима босанских владара (и банова и краљева, као и великаша), осим у дипломатским дописима који практикују треће лице, присутна је искључиво форма множине, изражена заменицом *Nos* или само одговарајућим глаголским бројем. Изузетак представља једино тестамент Јелене, удовице Вука Хранића, који је регистрован на италијанском и у коме опоручитељка говори у првом лицу, што је и био обичај (бр. 236).

Код обласних господара и великаша наведена неједначеност је нешто мања. Заправо, смањује се са протоком времена. Тако Бељак и Радич Санковић у заједничкој повељи (бр. 78) користе заменице *Ђ* и *Ми*, али како се ради о двојници ауктора, ту се не намеће потреба за додатним коментарисањем. Са друге стране, Радич у самосталној повељи из 1391. (бр. 80) доследно користи *Ђ*, док у оној из 1399. (бр. 118) упоредо пише и *Ђ* и *Ми*. Кнез Павле Раденовић употребљава владарску множину (бр. 106), док је његов син мање систематичан. Заменица првог лица једнине среће се самостално у његовим документима из 1420. и 1434. (бр. 187 и 228), упоредне заменице у повељама из 1421. и 1423. (бр. 189 и 199), док се у осталим исправама среће само облик *Ми*. Иваниш Павловић се у једној очевој повељи наводи са заменицом *Ђ* (бр. 244), а након Радосављеве смрти и он и његова браћа користе и *Ми* и *Ђ* (*Иа*) и *Азь* у свечаним повељама (бр. 248, 289), односно *Ми* у „обичним“. Потоња двојица, притом, час говоре о себи у једнини,

час у множини (*иа господињ воевода Петарь и кнезь Никола даемо на видиние; и азъ будуке ва великои слави у госпоцтву и у пуне дръжаве нашихь родитель милостию божимь наследникъ кнеза Павла...*). Станојевић је овакве примере сматрао класичним траговима помоћног формулара. Међутим, можда се није радило о употреби формулара, већ о недоследном прилагођавању раније исправе.

У исправама Хрватинића увек се среће само владарска множина – *Ми*, односно *Nos*. Сличну доследност показују и Влатковићи, осим у писмима, где заменице углавном нема и у једној признаници Жарка Влатковића (*Iaa Жарко Хумски* – бр. 398). Код њих то није ни чудо, пошто се углавном радило о интитулацији више лица. Код Косача поменута тенденција није без изузетка, али изразито доминира. Сви сачувани Сандаљеви документи имају владарску множину, а то важи и за практично све исправе његовог синовца и наследника Стјепана Вукчића. Код потоњег се, ипак, упоредо са *Ми*, каткад јавља и облик *Ђ(a)* или *Iaa*. Само једнинска заменица стоји искључиво у херцеговом тестаменту (бр. 337). Јелена Сандаљевица, пак, у тестаменту користи *Ми*, а у признаници *Ia*. Вукчићеви синови, такође претежно користе *Ми* или само множински глаголски облик. Међутим, код Владислава се у ранијој пракси, пре очеве смрти, срећу и облици *Iaa* и упоредно *Ми* и *Iaa*, док Стјепан Херцеговић само на потпису делује независно од брата и тада се потписује са *Iaa господињ кнезь Стиепань* (бр. 376 и 377). Удовица херцега Стјепана – Цецилија, у својој јединој признаници користи владарску множину. Херцег Петар Балша то исто чини у свим својим актима.⁷⁸

Када се све узме у обзир, уочава се један образац. „Обичне“ словенске повеље имају претежно владарску множину *Ми*, што значи да су на њих утицали западни, пре свега угарски обрасци, док свечане, издате махом Дубровнику, показују висок степен алтернирања између заменичких облика. То је резултат употребе старијих образаца који су у писаним уговорима између српских земаља и Дубровника установљени још у XII и XIII веку.⁷⁹

Упркос изложеној арбитрарности, не може се рећи да је владарску множину могао користити свако. Представници мањих властеоских родова, као и посланици краљева и обласних господара (као технички ауктори), готово се никада нису, сем када их је било више, користили заменицом *Ми*. То се види на

⁷⁸ Исто, 133–142.

⁷⁹ Видети: М. Кос, *Дубровачко-српски уговори до средине 13. века*, Глас СКА 123 (1927) 1–65.

примеру Сандаљевих посланика, као и посланика Влатковића и у једном краљевском дипломатском допису где посланик наступа у првом лицу једине (бр. 301). Заправо, једине множинске заменице у документима властеле невеликашког ранга срећемо у две позне признанице Влатка Поповића из 1469. и 1475. (бр. 364 и 382).

Већ смо на почетку анализе босанских интитулација рекли да је уобичајен положај ове формуле био у протоколу, на првом (у латинским) или другом месту (у словенским документима). Указали смо и да се она могла наћи и у склопу аренге, експозиције, диспозиције, заклетвених формула или конскрипције, као и да је њену улогу у латинским (а од 1449. и словенским) писмима често преузимала титулатура у форми финалног потписа. Положај, дакле, није био фиксиран, иако су недвосмислену бројчану превоћ имале протоколске интитулације. Неопходно је, међутим, напоменути још једну особеност, а то је **вишеструка појава интитулација** у оквиру једног документа. Узрок овој појави је слојевитост исправа, односно постојање сложеног формулара у коме сваки део има своју улогу и значај. Аукторово име учвршћивало је снагу документа и правног чина који из њега проистиче, те се управо зато веома често јавља у диспозитивним и заклетвеним формулама. Могло би се устврдити да је права интитулација искључиво она која је потпуна и која обично долази на почетку или, у латинским писмима, у форми потписа. Друге инстанце, које су обично у мањој или већој мери скраћене, представљале би, према том гледишту, интегрални део других формула. Такав приступ је основан, али смо сматрали да је умесно позабавити се овом појавом и на овом месту јер је она, у формалном смислу, везана за именовање ауктора.

Вишеструка појава интитулација је прилично честа, мада број инстанци осцилује. Обично се ради о два до три помена, али се у повељама са више ставки може срести и знатно већи број. И хронолошки посматрано, овај феномен је присутан у широком временском распону, с тим што постаје изразито учестао током XV века. Углавном се среће у актима који су обимнији и свечанији, као што су даровнице и уговори, посебно уговори са Дубровником. У таквим исправама, временом је дошло и до низања одредби по тачкама, а услед тога и до итеративности у којој је свака тачка почињала формулацијом *и wuite* + скраћена

интитулација. У повељама „мањег формата“ као што су признанице, пресуде и нотификације, као и у белешкама и писмима, ова појава је мање заступљена, али ипак присутна. У свим случајевима карактеришу је скраћивање главне интитулације, свођење на што једноставнији основни облик, преласци на заменице (па чак и са заменице на заменицу) и слично.

Феномен се јавља већ од треће Нинослављеве повеље (бр. 5), али је у том периоду изолован случај. Сразмерно је редак и током читавог периода босанског баната, а учестава се од времена проглашења краљевства, како у краљевским, тако и у документима обласних господара. Посматрајући око 60 исправа у којима постоје недвосмислене вишеструке интитулације, можемо најпре закључити да се у близу 90% случајева ради о уговорима и даровницама. Такође је приметно да су најчешће формуле у којима се поновљено именоване ауктора јавља диспозиција и заклетва, као и да је у аренгалним повељама, насталим по обрасцу који је први применио логотет Владоје, основна интитулација срасла са аренгом која избија на чело протокола, евентуално иза инвокације. Ређа је појава у којој се титулисање понавља у експозицији или промулгацији, односно, индиректно, у санкцији. Изузетну итеративност интитулационих израза садржи повеља Радича Санковића Дубровнику из 1399. (бр. 118). Они се понављају уз експозицију, промулгацију, диспозицију, заклетву (нижући се у облицима: *ми воевода Радичь Сънковићь – азь Радичь – ми воевода Радичь – како ђ воевода Радичь Сън`ковић – ми воевода Радичь – ђ воєвода Радичь с мовмь братиимь, с властели и слугами*).

Сразмерно честе су и вишеструке појаве интитулације унутар једне формуле, а ту опет предњаче диспозиције са више ставки и заклетве у којима, због огромног значаја обичајног права у Босни, никада није било сувишно још једном истаћи гарантно лице. Скраћене форме које су примењиване обухватају широк низ израза у којима је, у односу на сложену интитулацију, најчешће изостајао неки додатни епитет, девоција, а често и име или титула. Облик *кралјество ми*, односно *госпоцтво ми*, имао је висок степен итеративности, а није редак био ни случај да се примени одредница *више речени* или *dictus* (нпр. *више речени краль*).

Плеонастичке интитулације са удвајањем (тј. узастопним понављањем већ наведених делова), такође се срећу, али само два пута (бр. 37 – латинска и 345 – словенска исправа). Оне одражавају раздвајање владарског епитета и хонорифика.

У словенском је епитет увек био мушког рода, а у латинском се усаглашавао са полом владарске личности (нпр. *господинь господинь, господинь госпоџа, dominus dominus, domina domina*). У босанском корпусу, оба примера се односе на жене – мајку бана Твртка и удовицу Стјепана Вукчића, херцезицу Цецилију.

Последња особеност на коју треба обратити пажњу приликом разматрања ове формуле у босанским исправама је присуство **институлације више ауктора**. Ова појава се, по природи ствари, среће у случајевима када је више владајућих лица требало да утврди правни чин или гарантује његово извршење. У Босни се ради о честом феномену, посебно због већ поменутог утицаја обичајног права, у коме је ауктор не само неко ко „ствара милост“, већ и гарантно лице које се, са сродницима, заклиње на поштовање одредби које прописује. Постојање више ауктора произилазило је из савладарства, старатељства или породичне гаранције. Оно се зато среће у породичним признаницама, важним даровницама и уговорима са заклетвеним формулама, у време владара који су имали намесништво и у правним радњама у којима је постојало дељење надлежности.⁸⁰

У одређеним случајевима могла се разазнавати хијерархијска разлика међу аукторима – глава породице обично је била примарни ауктор, а остали чланови секундарни (што се могло одразити и на редослед печата, уколико их је било више). Постојало је и општије колективно аукторство, обично у заклетвеним формулама, у којима су основни ауктори наступали у име своје мушке деце и потомства уопште и се јављали са братијом и подређеном властелом, што се приближава формули сведока. Са друге стране, и посланици су се, као формални ауктори бележака, редовно позивали на име и титулу својих господара.

Ако изузмемо Борићев фалсификат у коме се он помиње са неименованим синовима и Нинослављево заклињање са бољарима, најранији конкретни примери вишеструког аукторства потичу из времена Шубића Брибирских и одраз су породичне власти у којој централно место заузима бан Павле, док су секундарни ауктори његова браћа и синови (бр. 8, 10, 11). Сви мушки Брибирци су вероватно наведени зато што се ради о давању вере Хрватину Стјепанићу, па је такав принцип заправо јачање гаранције. На тај закључак наводи чињеница да је трговачку привилегију Сплићанима издао само Младен I, као бан Босне (бр. 9).

⁸⁰ С. Станојевић, *Студије II*, 124–126, 134, 136–137.

Чланови породице наставили су да се помињу и касније, у исправама Котроманића, пре свега веровно-даровним, мада није сасвим јасно да ли је та пракса преузета од Шубића или је одраз домаће дипломатичке праксе ослоњене на јачање гаранција. Тако бан Стјепан II у једној повељи наступа са мајком (бр. 19), а у четири случаја са братом (бр. 15, 16, 20, 31). Током читавог бановања Твртка I на делу су разни степени колективног аукторства. Прво се јавља намесничко-савладарски принцип у коме се, чак и пре самог бана, наводе његови отац и мајка, а на крају и његов брат Вук (бр. 33 и 34). После очеве смрти, Твртко преузима прво место у интитулацијама, али мајка и брат су дуго присутни. У време сукоба унутар породице, Вуково име нестаје, али се по измирењу враћа.

Од времена краљевства постаје обичај да се у уговорима са Дубровником, као секундарни ауктори и гаранци наводе и супруге краљева, као и мушки наследник (наследници). То чине Твртко I, Дабиша и Остоја. Твртко I помиње и своју мајку, а то доцније чини и Стјепан Остојић. Сандаљ Хранић наступа заједно са браћом, а Радосав Павловић и Стјепан Вукчић са најстаријим сином (без обзира на то да ли је пунолетан) или синовима. Као браћа наступају и Санковићи (Бељац и Радич), Павловићи (Иваниш, Петар и Никола, а касније само потоња двојица) и Херцеговићи-Косаче (Влатко и Стјепан), док Влатковићи делују готово као „задруга“, односно као род у коме су наведени сви мушки чланови, носиоци уговорних права – браћа, братучеди и синовци. У два случаја подељених надлежности, као ауктори се заједно јављају босански велики војвода Хрвоје Вукчић и хрватски магнат кнез Иваниш Нелипчић (бр. 122, 123). Влатко Поповић из рода Озрисаљића више пута наступа самостално, а понекад и са различитим рођацима који су такође полагали права на оставштину Браила Тезаловића. Разни владарски посланици, службеници и кастелани, по природи ствари, јављали су се заједно, као колективни ауктори, о чему сведоче бројни примери (нпр. бр. 158, 196–198).

*

Инскрипција представља идентификатор дестинатара исправе. Присутна је, експлицитно или имплицитно, у сваком документу.⁸¹ У босанској дипломатичкој грађи јавља се у неколико облика од којих су неки сасвим формализовани, док се други јављају у слободнијем, мање окошталом облику. У повељама је ова формула махом у дативу, а у писмима се јавља у дативу или, у случају директног обраћања ауктора дестинатару, у вокативу. Најчешће се налази у протоколу, поготово ако се ради о општој инскрипцији, а нешто ређе у тексту (корпусу), и то у склопу експозиције или диспозиције. Као што је случај и са интитулацијама и инскрипције се могу више пута поновити унутар једног акта, са једнаком тенденцијом скраћивања поновљених инстанци. Посебну врсту инскрипције представља адреса, редовно исписивана на полеђини затворених писама. По својој форми, она се у потпуности поклапа са именовањем дестинатара у основном тексту, тј. на предњој страни листа.

Две основне подврсте инскрипција су општа и посебна (конкретна). Општа је обично срасла са формулом промулгације (нотификације) и са њом у споју представља типски израз којим се истиче да се садржај исправе даје на знање свима, односно свима заинтересованима. Ту се заправо не ради о директном именовању дестинатара, већ о формулацији давања прогласа. Стога неки дипломатичари сматрају овај тип формуле интегралним делом промулгације. У одређеним случајевима за општом инскрипцијом следи и директно изречена посебна, али се каткад уместо ње среће имплицитна. Тако нпр. већина признаница браће Херцеговића има само јасно изречену општу инскрипцију, али се из експозиције и диспозиције подразумева да је она намењена првенствено Дубровчанима који су исплатили одређен новац или драгоцености и за тај свој чин потраживали експедиторију (нпр. *како примисмо...wdъ многопочетнога кнеза wбрааного и властew дубровачцихъ...*). Општа инскрипција доминира у исправама заснованим на формалном обрасцу „обичног“ отвореног листа.⁸²

Посебна инскрипција представља навођење конкретног дестинатара, односно корисника правног чина који ствара ауктор. Као што смо напоменули,

⁸¹ С. Станојевић, *Студије III*, 163–199 (на простор Босне се односе стр. 178–189); А. Соловјев, *Властеоске повеље*, 90–91; М. Врковић, *Исправе*, 198–202. Уп. Н. Порчић, *Дипломатички образци*, 78–97.

⁸² С. Станојевић, *Студије III*, 163–164.

она може бити експлицитна, са поменом конкретне особе или особа у дативу или вокативу, а може бити и имплицитна, индиректно изречена кроз централне делове исправе (експозицију и диспозицију). У потоњем, индиректном облику је, заправо, увек присутна. У писмима је инскрипција увек конкретна, експлицитна и високо формализована, а то важи и за адресе. Са друге стране, у даровницама и уговорима постоји велика неуједначеност. Обе наменске групе докумената понекад садрже само посебну инскрипцију (експлицитну или имплицитну), понекад само општу, а и комбинација оба типа је релативно честа.

Хронолошки посматрано, у првим босанским исправама, а ради се углавном о уговорима са Дубровником, среће се експлицитна посебна инскрипција, док је општа преузета од западних узора и први пут улази у употребу у латинској повељи бана Пријезде I (бр. 7). До средине 20-их година XIV века, у латинским даровним документима се комбинује општа и посебна инскрипција, а од тог периода већина латинских докумената, осим писама и повеља у форми писама, има само опште инскрипције, док су посебне имплицитне.⁸³ У уговорима је то случај и од раније. У формулар словенских исправа облик прогласа улази из латинског обрасца и, у прилагођеној форми (*да е вѣдомо всѣмъ земламъ босньскимъ*), јавља се већ у једној од ранијих повеља Стјепана II (бр. 15), паралелно са конкретним именовањем дестинатара. На сличан пример наилазимо и у даровници Вуку и Павлу Вукославићу (*кнезоу Вљкоу Влкославићоу и неговоу братоу кнезоу Палоу(!) оу видиние свакомоу племенитоу чловикоу ки е оу Босни – бр. 31*). Међутим, у већини даровних исправа из времена бановине, експлицитна посебна инскрипција једина је присутна. Са друге стране, Стјепан II у уговорима са Дубровником користи само општу инскрипцију (*да зна сваки човекъ; да знае сваки сеи дни и ва будуште, кои те после бити – бр. 21, 23*).⁸⁴

Ситуација се, када су уговори са Дубровником у питању, мења још пре проглашења краљевства. Већ од 1367. нема ни опште ни експлицитно изречене посебне инскрипције. Инскрипција се подразумева, пошто се у експозиционој подформули петиције помињу преговори и преговарачи, као и у диспозицији (нпр. *придосмо...у Дубровникъ и потврѣдисмо вѣре с нашомъ братиимъ и с*

⁸³ Исто, 178–189.

⁸⁴ С. Станојевић, *Студије VI*, 236–237.

нашими пријатељима с властели с дубровчкимима). Заступљена и у другим повељама Твртка I (1378, 1382 – бр. 51, 56), оваква имплицитна инскрипција наћи ће свој одраз и неким познијим свечаним уговорима Котроманића и Дубровника. У Твртково време, општа инскрипција се среће само у повељи о царинама из 1375. (бр. 50), упоредо са експлицитном посебном (*да јестъ вѣдомо **всакому чловѣку како створи милость...Дубровнику***), затим у концепту уговора о савезу из 1387. (бр. 62), као и у свим латинским повељама. У словенским даровницама, пак, и даље преовлађује конкретно навођење дестинатаревог имена. После Тврткове смрти, готово по принципу ентропије, неуређеност се само повећавала. Једина недвосмислена општа тенденција последње деценије XIV и читавог XV века била је уплив опште инскрипције у готово све типове повеља које тиме добијају и карактер прогласа. То, међутим, није нужно значило изостављање посебних инскрипција.

У периоду 1391–1500, општа инскрипција, комбинована са промулгацијом, готово је свеprisутна, па се ради о периоду њене пуне доминације. Ако искључимо имплицитно именовање дестинатара, она је самостално заступљена у готово свим „обичним“ уговорима, експедиторијама, нотификацијама, сведочанствима, прогласима, пресудама. То је, делом, и логично, пошто се ради о актима који имају природу прогласа и форму отвореног листа. Она је, међутим, све заступљенија и у свечаним даровницама и уговорима, где егзистира са или без експлицитно изречене посебне инскрипције. За разлику од раздобља Стјепана II и Твртка I, већина познијих босанских даровница има општу инскрипцију са промулгацијом у протоколу, комбиновану са конкретним именовањем дестинатара у диспозицији.

У уговорима неуједначеност остаје најизраженија. Узрок томе је можда и чињеница да се ради о документима насталим из једне врсте споразума, у којима су обе уговорне стране на неки начин ауктори и обећавају поштовање одређених одредби, те је функција дестинатара делимично излишна. Оваква теза се јасно потврђује не само на очитим примерима, као што је паралелни споразум Хрвоја и Дубровчана о савезу против краља Остоје из 1404. (бр. 131 и 132), већ и у низу ранијих и познијих свечаних уговора у којима се *вбештава* како краљ или обласни господар, тако и град Дубровник. Забележене су обавезе (правни чиновни)

обеју страна које су уједно и ауктори и дестинатари. Неуједначеност у типологији инскрипција у свечаним босанским уговорима са Дубровачком општином, насталим после 1391, лако се уочава у следећем таксативном прегледу, уз напомену да имплицитно именоване дестинатара није узимано у обзир.

Дабиша употребљава посебну инскрипцију, а Остоја општу у нотификацији из 1398. (бр. 113), али и повластицама (мањег формата) из 1409. и 1418. (бр. 146, 173), док се посебна среће у оба његова свечана акта из 1399. (бр. 114, 116). Твртко II користи општу 1405. и 1433. (бр. 135, 225), а посебне 1420, 1421. и 1439. (бр. 186, 190, 245), док Стјепан Остојић наводи посебну у обе повеље из 1419. (бр. 175, 181). Сви Сандаљеви важни уговори садрже посебну инскрипцију, док Радослав Павловић користи општу, сем у привилегији из 1427. (бр. 212). Краљ Томаш и његов син Стјепан Томашевић употребљавају посебну инскрипцију у општим потврдама привилегија из 1444. и 1461. (бр. 256, 312), док се у повластицама мањег формата, састављеним по обрасцу „обичног“ отвореног листа, углавном среће само општа. Оваква дистрибуција последица је, пре свега, употребе различитих образаца као узора, али и природе уговора у којима су, као што смо нагласили, обе стране на одређени начин и ауктори и дестинатари, иако је сам документ званично производ канцеларија босанских владара.

Присуство обе инскрипције (опште и експлицитне посебне) среће се у низу докумената различитог типа (уговорима, даровницама, нотификацијама, разрешним повељама). Осим већ поменутих примера из времена Пријезде, Шубића и Стјепана II, ту је и Тврткова повеља Николи Горјанском (бр. 58), обе исправе Радича Санковића (бр. 80, 118), уговор кнеза Павла Раденовића са Дубровчанима (бр. 106), Томашево овлашћење за Јакова Тесту (бр. 273), највећи део даровница из периода након Тврткове смрти итд.

Када је реч о облицима ове формуле у босанском владарском корпусу, пажњу најпре треба обратити на типизираним изразе у општим инскрипцијама, а затим на облике који се срећу у писмима и на пропратне епитете, који су такође присутнији у писмима. Посебне инскрипције нису тврдо формализоване и најчешће садрже име и титулу дестинатара, каткад уз неки епитет, у одговарајућем падежу (нпр. *реченому жупану Вљъкмиру и неговима братома Тврѣдъку и Стипану; властелемъ и всои впћини града Дубровника* итд.). У њима

се, као што и примери показују, може срести већи број дестинатара. Неки су равноправни, а неки хијерархијски постављени иако су поименце наведени. Такође се срећу и помени неименованих сродника и потомства у посебним инскрипцијама неких даровница. Ако се томе дода и чињеница да се дестинатар, посебно у писмима, могао означити и заменицом (углавном у дативу), виде се све сличности са законитостима које важе и за ауктуре и формулу интитулације.⁸⁵

Општа инскрипција се, као што је наведено, јавља у типизираној форми. То посебно важи за латинске исправе у којима доминирају изрази: *quibus expedit universis [et singulis]* (најчешћа); *omnibus/universis Christi fidelibus*; *universis tam presentibus quam [или: *pariter et*] futuris*; *ad cunctorum notitiam* (само у бр. 232) итд. Уз њих понекад иду и додаци: *presentes litteras inspecturis*, *presentem paginam intuentibus*, *quibus presentes ostenduntur*, *presentium notitiam habituris*, који сви имају приближно значење „они који ће читати овај документ“ и сужавају општу инскрипцију. Крупније варијације су ретке, а издвајамо само пример уговора Стјепана Вукчића са Алфонском Арагонским (бр. 286) – *universis et singulis ante quoscumque faciem hominum demonstrata fuerit ista scriptura aperta*.⁸⁶

У ћирилским исправама, варијације су нешто бројније и сложеније, али је суштинска подлога једноставна. Поједини облици су били ефемерног карактера или су имале свега неколико помена – *всѣмъ землямъ босньскимъ* (бр. 15), *всаки сеи дни и ва будуште, кои те послие бити* (бр. 23), *всакомоу племенитоу чловикуо ки е оу Босни* (бр. 31), *всакомоу чловѣкоу садишнему и послѣ будуштемѹ до вѣкъ вѣкома* (бр. 78, основ за каснији измењени облик), *Богомъ и светимъ Михаиломъ Архангеломъ и всими кои су Господину Богу угодили* (бр. 80), док су други били дуговечнији – *всакому чловику кому се подоба* (у употреби почев од 1392. године), *всакому човѣку садишнему и послидуштому* (почев од 1392. године), *всакому чловеку малм и великм* (почев од 1397, а у форми *всаком малому и голимому* од 1420. године), *всакому чловику кому се достои* (почев од 1399. године). Италијански превод последње формулације гласио је *a qualunque ioto al quale se conviene* (бр. 81). Нешто касније јавља се и општа инскрипција *всимъ и всакому* (од 1434. године).

⁸⁵ С. Станојевић, *Студије III*, 178–189.

⁸⁶ М. Вркović, *Isprave*, 198–202.

Облици *всакому чловику кому се достои*, односно *подоба*, били су убедљиво најбројнији и за њима је, почев од 1410. године, каткад следила и допуна (слична латинским) *по семъ нашемъ листу и прид кога ввѣ листь приде*. Касније су се појавиле и бројне варијације, од којих се по учесталости издваја додаци: *придѣ кога изиде саи нашѣ листь втворенѣ [а подѣ нашомѣ печатѣю вированомѣ]*, *по сем писанию* итд. Оваква форма се јавља у готово свим повељама типа „обичних“ отворених листова (у бројним даровницама, уговорима мањег формата и признаницама). У XV веку, јако мали број докумената овог типа нема општу инскрипцију, а међу латинским повељама нема ниједног изузетка. У белешкама се углавном среће имплицитна инскрипција, а када се ради о општој форма је једноставно – *всакому*. Од тестамената, само онај Јелене Сандаљевице (бр. 249) има инскрипцију, и то општу са промулгацијом. Дипломатска писма, природно, немају директан помен дестинатара.

Комплексније форме опште инскрипције се срећу ретко, али је запажен пример који се јавља прво код Радосава Павловића, а затим и код Стјепана Вукчића и браће Драгишића – *всакому чловѣку, кому се подобаа и прѣт кога лице ввѣ нашѣ листь втворенѣ доиде, али би прѣд господина цара турскогга а или прѣд господина краља угрѣскогга а или прѣд господина краља Тврѣтка босанскогга или ингга Бошнанина а или господина срѣпскогга а или латинина а или ине врѣсте чловѣка* (бр. 224); односно *всакому чловѣку малому и великому, прѣдѣ кога се изнесе сеи записанѣе наше втворенно али прѣдѣ прѣсвѣтлѣмъ господиномъ цесаромъ римѣсѣмъ и кралемъ угарсѣмъ али прѣдѣ царемъ турсѣмъ а или прѣдѣ краља босанскогга а или ингга Бошнанинаа или прѣдѣ господина срѣпскогга а или Латинина а или ине врѣсте чловѣка* (бр. 231). И припадници споредног огранка Косача, браћа Драгишићи користе сличан раскошан израз – *свакому, кому се буде достојати, или прѣдѣ кога изиде саи нашѣ листь втворенѣ вгледати, а или прѣдѣ коиемъ царемъ а или прѣдѣ коиемъ кралемъ босанѣсциемъ а или прѣдѣ госпуду срѣпску а или прѣдѣ госпуду босанѣску а или прѣдѣ госпуду латинску или прѣдѣ кога годие чловѣка сегаи свѣта врѣсте велика а или мала, да е свакому на знанѣе* (бр. 237, 240, 241). Варијације

овакве опште инскрипције срећу се и касније, код синова Радосава Павловића (бр. 248, 289), вероватно услед преузимања из Радосављеве и Стјепанове исправе.⁸⁷

Писма чине посебну категорију докумената, када су у питању инскрипције. Оне су у њима посебне, експлицитне и високо формализоване. Карактеришу их додатни епитети којима се, у фамилијарнијем тону, оловљавају дестинатари, а понекад и већи број вишеструких скраћених инскрипција које такође имају за циљ исказивање поштовања (нпр. друго писмо Маркијском, бр. 227 – *carissime, reverendissime pater, sancte pater, honorandissime pater*). Посебну улогу у том погледу има и посебна формула салутације, о којој ће више речи бити у посебном одељку. После типизираних формулација у дативу, која се уједно понављала и у адресама затворених писама, често су следили апелативи⁸⁸ у вокативу: *вlastеле, госнодо, domine, carissime, signoria vostra* итд. иза којих је почињао експозитивно-диспозитивни део писама. Понекад се између уметала и промулација – *дамо на видиенџ вашему госноству* (латински: *nobilitati vestrae*). На овај начин се остваривао директнији тон примерен писмима, односно разбијао строжи формализам повеља.

Међу најчешћим епитетима издавајају се у словенским исправама *стари* (пријатељи), *срдљчани, любовни, узможити, славни, велможни, племенити, мудри, почтени* (са значењем поштовани, уважени), *драги* (пријатељи, браћа), понекад уз појачивач *много-* или *все-*, а у латинским *dilectus, carissimus, fidelis, nobilis, sapiens, verus* (*amicus*), *reverendus* (често код обраћања црквеним лицима), *magnificus, illustrissimus, potens, serenissimus* итд. Млетачким властима се често обраћало са *signoriae vestrae* или *signoria vostra*, а владарима Запада са *serenissimo principii*.

И у словенским и у латинским писмима, типизирана инскрипција садржавала би почасни наслов и име дестинатара (једног или више њих), те његову/њихову титулу. Варијација је било много (највише у епитетима), али су све формиране по истом моделу. Нпр. *nobili et sapienti viro Philippo de Molino comiti Traguriensi, iudicibus, consilio et communi ciuitatis eiusdem reverendis amicis suis; amicis suis fidelibus nobilibus et comunitati de civitate Ragusiensi; кнезу дубровечкому Николаю Барбаригу и судіамъ и викникомъ и вьсои опкини*

⁸⁷ С. Станојевић, *Студије VI*, 236–252.

⁸⁸ Апелатив је назив општег карактера којим се замењује конкретан помен поједин(а)ца.

*дубровечкои, како своимъ прѣителѣмъ; драгимъ и любовнимъ приателѣмъ кнезу и судиамъ и властелѣмъ града Дубровника; своимъ си почтенимъ срѣчанимъ прѣителѣмъ кнезу и властелѣмъ града дубровачкога и слично. Раскошније интитулације су ретке, али постоје и такви примери, нпр. мудреѣмъ и племенитеѣмъ славнеѣмъ и много почтенѣмъ и всаке части богѣдарованѣмъ госпoде и кумовѣмъ и срѣчанеѣмъ приателѣмъ кнезу и властелѣмъ и свои ѣпкини дубровачкои (бр. 270, Иваниш Павловић).*⁸⁹

Постојање **адресе** идентификује документ типа затвореног писма. Она је била исписана од стране истог писара који је састављао и главни текст, налазила се на спољашњој страни папира, а код ње су важила иста правила као и код инскрипције, с тим што је ословљавање дестинатара, посебно у познијим латинским писмима, могло бити у потпунијем облику, а употребљени епитети бројнији. Адресе су у словенским писмима углавном изграђене од симболичке инвокације и инскрипције, док у латинским инвокација изостаје. У време краљева Твртка I и Дабише и краљице Грубе (1380–1399), дешавало се да се у словенским писмима, између симболичке инвокације и инскрипције, у адреси нађе и скраћена интитулација *кралѣвства ми*, али се после од тог обичаја одустало. Епитети који су коришћени били су одређени савременим обичајима дипломатског ословљавања и рангом дестинатара. Упркос њиховом „широком асортиману“, били су високо формализовани. Адресе су посведочене на оригиналима, док се код преписа писама може само хипотетички реконструисати њихов облик на основу сачуване инскрипције. Такав метод је у највећем броју случајева сасвим оправдан јер је утврђен висок степен поклапања.

*

Салутација је формула која означава поздрав и додатни израз поштовања упућен дестинатару. Обично је део протокола, а често се надовезује на инскрипцију или на спој инскрипције и промулгације.⁹⁰ У босанске исправе вероватно је ушла преко западних, латинских узора. О томе сведочи и чињеница да се у латинским исправама чешће јавља (и то и у повељама и у писмима), док се

⁸⁹ С. Станојевић, *Студије III*, 181–188; М. Brković, *Isprave*, 198–202.

⁹⁰ С. Станојевић, *Студије IV*, 200–209 (на простор Босне се односе стр. 205–207); М. Brković, *Isprave*, 202–205. Уп. Н. Порчић, *Дипломатички образци*, 97–102.

у словенским среће готово искључиво у писмима, мада не у свим. Неке формулације које налазимо у средњовековним босанским документима припадају прелазним варијантама, те се не могу лако везати само за једну формулу. Тако неки изрази и епитети имају елементе, односно улогу инскрипције, адресе, салутације, промулгације, апрекације. Ради се заправо о низу формулација везаних за обраћање дестинатару и/или општој јавности, код којих постоји међусобна зависност. Дobar пример за то је феномен финалне салутације, која готово да има улогу формуле апрекације. Она се јавља у есхатоколу и представља хибридни облик. Њена форма је салутациона, а намена салутационо-апрекациона, о чему ће накнадно бити више речи. Имајући у виду ову поделу, у босанском корпусу забележено је 77 јединица (19,1%) са протоколском и 46 јединица (11,4%) са есхатоколском салутацијом (и апрекацијом).

Прва салутација забележена у босанском владарском корпусу среће се управо у облику завршне формуле салутације-апрекације у првој Нинослављевој повељи (бр. 3) и гласи *Боже ре ти даи здравие*. Јасно је да овај израз значи обраћање Богу са циљем да подари уговорним странама здравље, али се њиме имплицитно жели истаћи и нада у извршење уговора. Међутим, уобичајена, протоколска салутација не јавља се у ћирилским исправама све до половине XIV века, када улази у писма. Са друге стране, у латинским се јавља и раније и то и у повељама и у писмима.⁹¹

Према свом појавном облику, салутације су разноврсне, мада скоро сваки од латинских израза садржи у себи почетно *salutem* или, знатно ређе, *favorem*. Тиме се дестинатару шаље поздрав изведен из речи „здравље“ (односно „наклоност“). На ту основну реч, надовезивао се читав низ богатих и разноликих израза који су садржавали позив на Бога (најчешће у повељама), или, пак, изјаве љубави, милости, наклоности и пријатељства, жеље за успехом и добробити, одавање почести (најчешће у писмима која су имала приснији формулар) итд. Епитети које срећемо и у инскрипцијама писама, срећу се и у салутацијама.

У латинским повељама, салутације су протоколске и углавном следе за општим инскрипцијама, долазећи уместо промулгације (која би у том случају изостала или се померила према унутрашњости формулара). Најстарија, али и

⁹¹ С. Станојевић, *Студије IV*, 201–207.

најчешћа формулације је *salutem in omnium salvatore*, која се први пут среће већ у Пријездиној исправи из 1287. године (бр. 7), а затим и у бројним другим повељама банова и краљева Твртка I, Остоје и Томаша (бр. 49, 71, 72, 73, 125, 254). Мање учесталија је високопарна формула исте суштине *salutem in eo in quo in terris regnancium solia sunt erecta*, која се јавља искључиво у доба краљевања Твртка I (бр. 59, 74, 76), а само једном се јавља израз *salutem in Domino sempiternam* (бр. 40). Једноставан поздрав – *salutem*, среће се свега два пута, код Вука Вукчића (бр. 92) и краља Томаша (бр. 277).

Повеље издате Венецији, млетачким властима у Дубровнику, као и оне које наликују писмима, имале су конкретнију и фамилијарнију салутацију. Тако у прелиминарној разрешници Држића и Бунића из 1355. бан Твртко Дубровчане поздравља изразом *salutem et bonorum omnium incrementa* (бр. 36), док кратке привилегијалне повеље из 1355. и 1356. садрже салутације *favorem et amicitie largitatem* (бр. 37) и *salutem et gratiam ac favoris beneplacitum* (бр. 39). Исправа Стјепана II издата Трогиру 1339. (бр. 26) доноси облик *salutem et sincere dilectionis affectum*, који се, у нешто измењеном облику (*salutem et sancte dilectionis affectum*) среће и у Остојиној повељи Венецији (бр. 133). Твртково писмо дужду, са уговорним елементима, из 1366. (бр. 44) садржи, пак, формулацију *reverendissima salutatione laudabilique recommendatione premissa*. У каснијем периоду, срећу се само још изрази *salutem et prosperos successus* (краљ Томаш, бр. 273), те *salutem et gratiam nostram* (у фалсификату приписаном истом владару, бр. 307).

Кад је реч о стандардним латинским писмима, она су садржавала изразе поштовања и добре воље. Већ прво које је сачувано, а које је Стјепан II упутио Дубровнику 1334. (бр. 24) име једноставну, али присну салутацију – *salutem cum amore*. Током владавине Твртка I долази до неких нових тенденција, о којима ће касније бити речи. Пред крај Дабишине владавине, можда и због степена сачуваности узорка, старе традиције опет долазе до изражаја. Тако овај краљ својим поданицима на средњодалматинским острвима упућује *salutem et dilectionis augmentum* (бр. 102). Са друге стране, Хрвоје Вукчић у своја два писма Нинском и Сплитском каптолу из 1403. и 1408. (бр. 127, 142) помиње пријатељство, користећи у оба случаја израз *amicitiam paratam [debito] cum honore*. Твртко II, у другом писму Јакову Маркијском (бр. 227), употребљава

веома раскошну салутацију – *in Spiritu Sancto omnimodam salutem cum amabili caritate non reddente malum pro malo*. Краљ Томаш је имао шири распон салутационих формула – *salutem et sinceram dilectionem* (бр. 276), *post humilem recommendationem* (бр. 304), те *salutem et prosperorum successuum continua incrementa* (бр. 306). Краљица Мара (Јелена) има сачувано само једно староиталијанско писмо у коме дестинатара поздравља са кратким *salute* (бр. 321), док краљица Катарина у своја три писма користи следеће салутације – *salutem* (бр. 374), *salutem in domino* (бр. 375) и *post multas comendationes* (бр. 380).

И малобројна сачувана латинска писма обласних господара показују сличне особености. У писму херцега Стјепана Франческу Сфорци из 1458. (бр. 302) наводи се салутација *post salutem et vota*. Чак и један дипломатски допис садржи неку врсту поздравне форме. Наиме, Сандаљеви посланици су, током своје мисије у Венецији 1421, између осталог изјавили да су дошли *per offerirve per parte de quel signor salute et offerte* (бр. 188) тј. да донесу поздрав и дарове.⁹²

Код словенских аката, чисте салутације јављају се искључиво у писмима, а први пут 30-их година XIV века. Од тада, па до позног XV века у њима преовлађује сразмерно кратка форма у којој се налазе изрази *поздравление* или, нешто ређе, *поклонение*, испред којих се обично налазе одговарајући епитети.⁹³ Најстарији облик је *љубовно поздрављеникѣ*, први пут забележен око 1335. (бр. 25), а поновљен више пута (бр. 53, 99, 262, 266 – *много љубовно поздравленѣ*, 342). За њим следи *почтено поздрављеникѣ*, које се јавља 1355. године (бр. 38). Самостално *поздрављеникѣ* јавља се, упоредо са „здравственом поруком“, 1389. (бр. 67), а *смирено поздравление* 1399, опет упоредо са упитима о здрављу (бр. 117). Босански дјед 1404. Дубровчане поздравља са *смѣрено и умилѣно поздрављеникѣ* (бр. 130), док Хрвојев човек Гојак Лалковић и Сандаљев кнез Радич, људи нижег ранга, користе *смѣрно поклонѣњеникѣ* (бр. 124, 191). *Љубовно поклонѣњеникѣ* користи, пак, кнез Никола (Јурјевих?) (бр. 164). Нови епитет уводи Твртко Боровинић са формулацијом *милостиво поздрављеникѣ* (бр. 215), а затим са *милостиво поклонѣњеникѣ* (бр. 219). Потоњи израз понавља и херцеговица Маргарита Марчано

⁹² М. Vrković, *Isprave*, 202–205.

⁹³ Приликом регистрације једног писма упућеног Хрвоју Вукчићу, сачувана су два концепта тог писма о коме се већало у Дубровнику. Највећи број различитих предлога био је везан управо за салутационе формулације. Видети: *ССПП I–1*, 462–463.

(бр. 394). *Смиръно поклонение* као израз користи Иван Боровинић (бр. 263), а уз малу допуну (*смерно поклонение а веће*) и браћа Влатковићи (бр. 396). Необичан облик *вамь препоручење* (бр. 230) среће се само у писму Шимуна Кладушког и Доротеје, унукe Хрвоја Вукчића. Он је очито преузет из латинске или хрватске словенске праксе.⁹⁴

Посебан вид салутације у писмима представља тзв. „здравствена порука“ која садржи жељу да ће писмо затећи дестинатара у здрављу, понекад уз претходећи коментар да је ауктор здраво и изражавање захвалности Богу због те чињенице. Заметак ове форме можемо видети у већ поменутој Нинослављевој финалној салутацији-аптекацији (бр. 3). Међутим, као неспорна салутација, превасходно протоколског положаја, она се среће тек од времена краљевања Твртка I, и то најпре у латинским писмима из којих одмах прелази и у ћирилска. Након приличне учесталости током последње две деценије XIV века, она се касније јавља тек једном.

Први помен праве „здравствене поруке“ налази се у два латинска писма краља Твртка I Дубровчанима о дохоцима из 1385. и 1387. (бр. 60 и 64), у доста раскошним облицима: *quod per divine largifluencie dispositionem et corporis sospitate [...] audire cupimus, te nos divina favente gratia tam corporis sospitate, quam optatum prosperitate frui alacriter, id de vobis semper optantes*. Већ од 1388. ова формулација налази своју словенску варијанту, опет у неколико Тврткових писама Дубровнику (бр. 65, 66 и 67). Она изостаје из два писма из 1389. (бр. 68 и 69), вероватно зато што су она писана истог дана као и бр. 67, те је било непотребно понављати је на сва три места. Облици у наведеним документима гласе: *милостию Божиимъ здраво смо и весело и ради смо слишати w вашем здравію* (бр. 65); *ми смо хотѣниємъ Божимъ здраво и весело и ради смо w вашем здравію и благимъ прѣбыванию* (бр. 66) и *мы љсмо з Богомъ здраво и ради смо слишати w вашем здравію* (бр. 67).

И у време Дабише и Грубе, наставља се употреба исте формулације у словенским писмима, увек у другачијој форми, али са истом суштинском поруком – *крављевство ми здраво и весело и тожде смо ради слишати wd ваше любовне прѣязни* (бр. 94), *по милости господа Бога вседръжителя наше крављевство(!)*

⁹⁴ С. Станојевић, *Студије IV*, 205–207.

естъ добрѣ и здраво и у добрѣ стани Бога молеће такоже смо ради увидати и за ваше добро здравие и добро стание (бр. 108), Божиимъ милоситю здраво смо и тожде смо ради чути од васъ (бр. 109) и властеле, наипрѣ бисмо ради увидити за ваше добро здравие и добро стание, а ми хотиниемъ Божиимъ здраво смо доколи намъ е здраво господињь краль и властеле (бр. 117). Од 1399. „здравствена порука“ нестaje из ћирилских писама и у читавом босанском владарском корпусу експлицитно се јавља још само у једном староиталијанском писму краљице Маре (Јелене) у облику – *molto me piaxe saver per la vostra bona sanitade, e nui semo tanto sani e salvi quanto Dio vol* (бр. 321), а ради се заправо о одговору на садржај ранијег писма војводе Иваниша Влатковића.

Поменули смо да се од времена Твртка I јављају извесне промене. Заправо се не ради толико о променама, колико о стварању алтернативних видова поздрављања дестинатара или одавања почести истима. Поред већ поменутих „здравствених порука“, које егзистирају са или без стандардних поздрављања, ту су и други изрази који имају вишеструке улоге (нпр. функције инскрипције и салутације), као и разне допуне (уз већ поменуте формуле или уз промулацију). Дотични изрази јављају се, каткад упоредо са уобичајенијим салутацијама, а каткад без њих, замењујући их у потпуности.

Једна од најчешћих хибридних формула је епитетима украшена инскрипција која у писмима има и функцију салутације. Најчешће се радило о инскрипцијама у вокативу, мада су исту улогу каткад могле преузети и оне дативске, иначе сродније адресама. Примери за овакву праксу су бројни, а већу учесталост имају у латинским писмима. Тако се краљеви Твртко I и Дабиша обраћају Дубровчанима и Трогиранима са *amici carissimi* (бр. 64, 70 и 88), Вук Вукчић Сплитским каноничима са *amici honoradi* (бр. 79), а Дабиша млетачком дужду са *excellentissime frater carissime* (бр. 100). Пракса се наставља и касније. Твртко II Јакова Маркијског ослављава са *amice noster carissime*, а затим само *carissime* (бр. 223), Томаш Ивана Капистрана са *reverende in Christo pater et amice noster charissime* (бр. 293), млетачког дужда и владу са *serenissime et excellentissime princeps et illustrissimum dominium* (бр. 294 и 295), а варадског епископа Ивана Витеза са *reverendissime in Christo pater et domine, domine singularissime* (бр. 304). Исте епитете користе и обласни господари. Тако нпр.

херцег Петар Балша назива Петра Пасквалига назива *magnifice et generose domine, amice nobis honorandissime* (бр. 401). Сличне формулације јављају се на бројним другим местима, па чак и у дипломатским дописима. Потпуни словенски еквиваленти оваквим формулацијама су ретки. Најближи пример налази се у писму краља Твртка II из 1443. (бр. 252) – *наши драги приџтелие*. Овај израз долази након потпуне инскрипције. О фамилијарним кратким инскрипцијама у вокативу (*властеле, господо*), које се јављају од друге деценије XV века и брзо постају сразмерно честе, већ је било речи у претходном одељку, а оне су такође имале салутациони капацитет.

Улогу салутација посредно су могли имати и епитети који су се јављали у наставку промулгација писама. Промулгације су гласиле *да ви зна, дамо знати, нека зна, significatus* и слично. За њима су следили изрази *почтена лубавь* (бр. 149 и 159) или *почтена прыазань ваша* (бр. 271). Све три инстанце потичу из писама Косача. Ређи су примери налик на онај код Николе Јурјевића – *дамо знати Богу и вашоу милости* (бр. 209). Из латинских писама издвајамо примере Томашевих писама Венецији (бр. 294 и 295) – *significamus serenitati [et amicitie] vestre* или писма херцега Петра Балше Косаче Петру Пасквалигу (бр. 401) – *notum facimus magnificentie vestre amicitieque*.

Најзад, поједини изрази и допунски епитети могли су бити допуна инскрипцијама, али и салутацијама само у словенским писмима. Најчешћи израз је био „као“ (*како*) + одредница за дестинатара (најчешће господа, браћа или пријатељи, у зависности од ранга или односа ауктора и дестинатара). Сретао се уколико би одредница о пријатељству, братству или господству изостала у самој инскрипцији. Код Стјепана II (бр. 32) и жупана Санка (бр. 42) надовезује се на инскрипцију у форми *како своеи брати и прџателемь*, односно *како нашимь драгои брати*, а исти пример среће се и у два писма краља Остоје (бр. 152 и 172) – *како нашџмь пршательемь*, односно *како брати*. Као допуна салутацији налази се у писмима кнеза Николе (Јурјевића?) (бр. 164), Радича из Сокола (бр. 191) и Шимуна Кладушког (бр. 230), у облику *како господи*, те код Твртка Боровинића (бр. 215 и 219) у форми *како господи и приателџемь*. У свом трећем писму, Боровинић задржава овај израз, али не и салутацију (бр. 221).

Понекада салутације из словенских писама нису изостајале случајно или због других формула и формулација које су их замењивале, већ због одређене љутње ауктора. Познајемо два примера за такву праксу. Први краља Дабише, који у писму Дубровчанима о могоришу (бр. 98), након кратке интитулације са инскрипцијом (+ *Кралјевства ми кнезу и влћини града Дубровника*), и уз још краћу адресу (+ *Кнезу и влћини града Дубровника*), одмах прелази на диспозицију која садржи само две реченице пуне прекора: ***Или вамъ ћемо всако лѣто писати в дохотку в Милишину, кога му сте давали вазда и вцу му и стрѣцу? Даите му могоришь што е неговъ доходакъ и всако лѣто.*** Салутација изостаје и из претећег писма Јурја, човека војводе Петра Павловића, упућеног стонским властима (бр. 165), које такође садржи само инскрипцију и скраћену интитулацију, а у својој диспозицији садржи такве речи да су Дубровчани Павловићима писали да им такве увреде до тада није упутио ниједан босански господин.⁹⁵

Након што смо размотрили формулу салутације у њеном основном облику који се јавља у протоколском положају, као и одређене формулације и епитете који су подједнако везани за инскрипцију, промулгацију и салутацију, посебну пажњу треба посветити есхатоколским салутацијама, које се својом функцијом приближавају апрекацијама. **Апрекација** је, као што смо напоменули, обично представљала крајњу, или барем једну од завршних формула есхатокола којом се изражава жеља или нада за успешну финализацију и извршење записаног правног чина.⁹⁶ У латинским формуларима европског Запада, она је налазила своје место и традицију. Најчешћи облици су били кратки изрази као што су *feliciter* или, једноставно, *amen*. Сродни су јој били завршни изрази добре воље епистоларног карактера, какав је нпр. у папској канцеларији био склоп *vale, valete, benevalete*. Управо овом последњем типу формулација сродне су и босанске финалне салутације.

Праве апрекације у корпусу докумената средњовековне Босне практично нема, сем у две повеље бана Нинослава и познијим примерцима сумњиве

⁹⁵ ...*кръ у наше дни вѣдъ нѣднога господина русажьскога таково грубъ листь не примисмо. ССПП I–1, 530–531; Ђ. Бубало, Писана реч, 200; А. Смиљанић, Дубровачко писмо кнезу Петру Павловићу и писмо жупана Ђурђа кнезу стонском и властели стонској, ГПБ 3 (2010) 137–146.*

⁹⁶ С. Станојевић, *Студије XII*, 17–21 (на простор Босне се односе стр. 18–19); М. Brković, *Isprave*, 328–329. Уп. Н. Порчић, *Дипломатички образци*, 171–173.

традиције. Апрекациону функцију зато преузимају друге формуле, пре свега поменута есхатоколска салутација или инвокација. Инвокациони или њима сродни изрази могли су се наћи и у другим гарантним или завршним формулама (нпр. у заклетви или конскрипцији), са сличном улогом и сврхом. Прве хибридне формуле јављају се врло рано, у словенским повељама, али убрзо замиру. До обнове њихове употребе долази на почетку краљевања Твртка I (1380) и од тада се крајње салутације срећу само у писмима, појављујући се не редовно, већ местимично, све до 1509. године.

Апрекациона функција среће се већ у заклетви Кулинове повеље у којој се аутор куне на поштовање уговора, завршавајући своју присегу формулацијом *sic te Deus adiuvet et hec Sancta IVor evangelia*, односно *тако ми Богъ помагаи и сие Свето еванђелие* (бр. 2). Међутим, карактеристична је раније поменута завршна одредба прве Нинослављеве повеље (бр. 3) – *Боже ре ти даи здравие*. Она представља добар пример завршне салутације-апрекације. На праву апрекацију највише подсећа последња формула треће и четврте повеље бана Нинослава (бр. 5 и 6) – *Миръ божи съ намъ аминь*. Од половине XIII века до 1380. оваквих и сличних формулација у босанском владарском корпусу нема.⁹⁷

Проглашењем Босне за краљевину и доласком логотета Владоја на челу канцеларије Котроманића, у словенска писма местимично улазе завршне салутације које имају и апрекациону функцију, пошто често егзистирају упоредо са протоколским салутацијама или њима сличним изразима. У почетку изузетно учестао, готово неизоставан, есхатоколски поздрав дестинатару временом постаје ређи. Основу ове формуле чини изражавање аукторове жеље да Бог буде наклоњен дестинатару. Таква добра воља исказана је кроз неколико типичних израза, уз одређени број мањих варијација и пермутација у распореду. Занимљиво је да су сви документи у којима су такве формулације сачуване (осим једног) затворена писма упућена Дубровнику. Међутим, вероватно је да је исти случај био и са другим словенским актима тог типа, без обзира на то коме су били упућивани (о чему сведочи једини изузетак – писмо Дињичића Златоносовићима).

Најстарији израз је – *и весели вас Богъ*, који се први пут јавља код Твртка I 1380. године (бр. 53), а затим се понавља у другим Твртковим писмима (бр. 66,

⁹⁷ С. Станојевић, *Студије XII*, 18.

69), као и писмима Хрвојејевих шибенских официјала (бр. 124 – *Богъ васъ вбесели*), краља Остоје (бр. 152), Сандаља Хранића (бр. 159), Николе (Јурјевића?) (бр. 164) и, најзад, код Твртка II 1439. године (бр. 245). После поменуте јавља се, од 1386/87. године, формулација *и Богъ буди съ вами* (бр. 61), која се среће само још једном 1389. године (бр. 67), такође у Твртковом писму. Два пута се, између 1388. и 1393. године, јавља и израз *и даи вамъ Богъ здравие*, код Твртка I (бр. 65) и Станиславе Николић (бр. 99).

У XV веку настаје још једна веома честа финална салутација-аптекација, карактеристична за обласне господаре, која се први пут помиње у писму Сандаљевог кнеза Радича из Сокола 1422. године (бр. 191) и гласи: *и Богъ ви умножи господства*. Овај израз понавља се у писмима Твртка Боровинића (бр. 215, 219, 220, 233), његовог сина Ивана (бр. 263), Радосава Павловића (бр. 228) и његовог сина Иваниша (бр. 269). У овој форми, последњи помен потиче из 1449. године, али када се и варијације са додатним епитетима узму у обзир, израз опстаје барем до 1493. године. Такве варијанте срећу се код Вука Вукићевића (1429) – *и Богъ уздръжи ваше господство съда и възда аминъ* (бр. 216); Иваниша Павловића (1447–1449) – *и Богъ ви умножи славнога госпства* (бр. 262 и 270), херцеговице Маргарите Марчано (1489) – *И Богъ васъ у госьпоцътву умножи* (бр. 394) и, најзад, браће Влатковића (1493) – *господинъ Богъ да умножи госпоцтво ви* (бр. 396).

Преостали изрази су, опет, ређи. Тако Сандаљ Хранић 1423. користи фразу *и Богъ ви дръжи у почтенью* (бр. 200), која се свега неколико месеци јавља и у допису Драгише Дињичића Златоносовићима са додатком *вазда* (бр. 203), док херцег Стјепан Вукчић у два писма из 1449. наводи финални израз *и господинъ Богъ да васъ удръжи у своємъ си милосръдю* (бр. 266, 271). Већ поменута Маргарита Марчано упутила је Дубровчанима двоструки завршни поздрав. Испред типичног *и Богъ васъ у госьпоцътву умножи*, стоји јединствено *господинъ Богъ допусти што љ за боле* (бр. 394).⁹⁸

У латинским и староиталијанским писмима завршна салутација-аптекација није се јављала пре 50-их година XV века. Штавише, сачувана су нам само четири примера. Осим једног акта краља Томаша из 1450. издатог Венецији (бр. 276), у

⁹⁸ С. Станојевић, *Студије IV*, 204–207.

коме је употребљен израз: *in Christo valeat vestra celsitudo*, све друге инстанце потичу од краљице Катарине, Томашеве удовице, и издате су за потребе њене преписке за италијанским владарима од 1470. до 1474. године. Ниједна од коришћених фраза није идентична – *ut illam omnipotens et misericors Deus in statu felicissimo conservet* (бр. 374), *et gracia omnipotentis Dei vobis nunquam deficiat* (бр. 375), *che Idio omnipotente conservi la serenitade vostra* (бр. 380).

На крају је потребно размотрити још неке изразе и формулације који су могли имати салутационо-аптекациону улогу. Након треће и четврте Нинослављеве повеље, формула најближа аптекацији среће се у интерполисаном преводу Дабишине повеље Гојку Мрнавићу (бр. 101). Ту се, прво у диспозицији наводи израз *in saecula seculorum amen*, а затим на крају, у аптекација у облику инвокације – *in nomine Domini, amen*. Иако је ова даровница у много чему изграђена на аутентичном предлошку, чини се да је управо овакве формуле разоткривају као фалсификат. Наиме, сличних формула у словенским (а то је био првобитни језик ове исправе) даровницама тога времена нема.

У састав још неколико диспозиција улазе одређени изрази молбе, наде или жеље за продужетак доброг односа ауктора и дестинатара. Такви се изрази срећу у писму Јелене Грубе (бр. 112) – *такожде же и на прѣда упвамо вашу прѣзань у всемь вашомь воломь* и у поруци Твртка II Јакову Маркијском (бр. 227) – *recommendo nos vestris piis orationibus*, док у свом тестаменту херцег Стјепан упућује одређене молбе наследницима, завршавајући их изразом *Богъ ти и душа* (бр. 337). Необичан је и израз који долази на крају писма херцега Петра Балше Петру Пасквалигу (бр. 401). Након што је дотичну фразу употребио у промулгационој улози, ауктор је понавља и на крају у салутационо-аптекационој функцији. Ради се о изразу [*Igitur,*] *Letus estote* (тј. стога, радујте се). Већ смо напоменули да се понегде инвокациона фраза јављала у слопу конскрипције, са донекле аптекационом улогом. Тако нпр. дијак војводе Радосава Павловића у завршници повеље о миру са Дубровчанима из 1432. (бр. 224) употребљава израз *Божје помилуи насъ*, а сличан се јавља и у једној од бележака Прибисава Похвалића из 1413. године (бр. 158) – *Божје, помилуи га*.

Посебна формулација аптекационог карактера било је изражавање аукторове воље да на дестинатареву излажење у сусрет његовим молбама, у

будућности узврати још већим услугама. Примери овог феномена су веома ретки. Сачувана су само три, у латинским исправама – Твртковом писму (са елементима повеље) издатом Млечанима 1366. (бр. 44) – *sperantes a vestra magnificentia in centuplo similia seu maiora nobis affluisse*; те у две Томашеве акредитације, односно налога. Први је именоване Јакова Тесте за истражитеља из 1449, упућено Венецији (бр. 273) – *quod si ut presumitur supra effeceritis nos ad paria et his maiora vestra beneficia offerimus*, а други јемство за Јаковљевог сина Никољу Тесту из 1457, упућено владарима Запада које је дотични имао да посети (бр. 297) – *efficere velitis...offerentes nos ad paria et hiis maiora vestra beneplacita*. Последњи пример је индиректан, јер је наведена одредба у потпуности уграђена у диспозицију.

*

Аренга је формула која се обично налазила на размеђу између протокола и текста (корпуса) документа. У неким случајевима, који у средњовековној Босни нису ретки, гравитирала је протоколу, посебно у свечаним уговорима и даровницама, где је, понекад, избијала и на сам почетак формулара и укључивала и инсерирану интитулацију. Између аренге и експозиционо-диспозиционог „срца“ исправе, могла је бити уметнута промулгација (обично без опште инскрипције), а у случајевима када је она изостала, управо је аренга била директна спона са централним делом текста и својеврстан увод у формуле посвећене конкретној мотивацији за записивање и извршење одговарајућег правног чина.

Према уобичајеним класификацијама, аренга се сматра делом документа који има за циљ да изложи општу (духовну, моралну или идеолошку) мотивацију за одређену владарску одлуку и конкретне последице које из ње проистичу. Она је одраз општих законитости владајућег поретка и принципа добре владавине, те се њоме објашњава шта је све добар владар дужан да чини и зашто. На више или мање имплицитан начин, та општа мотивација има спону са посебном, што се може уочити у сваком појединачном документу.⁹⁹

⁹⁹ С. Станојевић, *Студије V*, 192–229 (на простор Босне се односе стр. 200–208); А. Соловјев, *Властеоске повеље*, 89–90; Н. Fichtenau, *Arenga. Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln*, Graz – Köln 1957; Н. Hunger, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, Wien 1964; М. Brković, *Diplomatičke formule biblijsko-teološkog sadržaja u latinskim poveljama bosansko-humskih vladara i velmoža od XII. do XV. st.*, ССР IX/15 (1985) 24–35; *Isti, Isprave*, 205, 217–218; *ЛССБ*, 15 (С. Марјановић-Душанић); D. Lovrenović, *Profani teror – sveta retorika (Kako je bosanski vojvoda Radosav Pavlović postao opaki pataren, bič katoličke vjere)*,

У средњовековној Босни, ова формула била је ређи састојак него у суседној Србији, а и њени литерарни и идеолошки домети били су ограниченији. Не може се рећи да су босанске аренге имале украсну улогу, али су, у основи, биле типизирани и једноличне. У њима не постоји богатство библијских асоцијација и алузија, већ доминирају нескривени (експлицитни) мотиви добре владавине, владарских врлина и дужности, а од религијско-идеолошких садржаја мотив владара као Божјег изабраника који је био „сподобљен“ да води свој народ попут пастира који окупља стадо напуштених оваца. Светородност и свети корен ретко се помињу у Босни, мада смо већ уочили да постоје и инстанце у којима се ови појмови јављају. Модел доброг владара преузет је већ из западних, латинских исправа, док су мотиви Божјег изабраника и светог корена српског порекла и јављају се након проглашења краљевства 1377. године.¹⁰⁰

У читавом босанском владарском корпусу, аренге и аренгални елементи јављају се релативно мали број пута – у укупно 64 (15,92%) исправа. Правих аренги је, заправо свега педесетак, док су преосталих десетак примера аренгални изрази инсерирани у друге, сродне формуле, најчешће експозиције. По правилу, аренге се срећу пре свега у свечаним и опширнијим повељама из групе уговора и даровница. Са друге стране, нема их у огромној већини признаница, уговора о савезима, прогласа, наредби и писама. Стога се јављају у свега по једном писму, разрешној повељи и финалној признаници. Аренгалне елементе садрже и једна нотификација (Остојина изјава о дуговима Твртка I – бр. 113), једно пуномоћје у форми повеље (Томашево за Николу Тесту – бр.297), као и још једно писмо (посланика краљице Катарине миланском херцегу – бр. 381).

Према канцеларијама, аренда је најзаступљенија у документима краљева из династије Котроманића. Она се код других владара (тачније, Косача и Павловића) јавља тек након пуне еманципације обласних господара крајем друге деценије XV века. Међутим, у њиховим повељама, аренге су једноставније од краљевских, а ослањају се на мотиве наслеђивања предака и традицију добрих односа са

Spomenica akademika Marka Šunjića (1927–1998), Sarajevo 2010, 103–160; Г. Бехмен, *Идеолошки аспекти аренги, заклетви и санкција у средњовековним босанским исправама*, Историјски записи 82/1-2 (2009) 167–175. Уп. Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 47–54.

¹⁰⁰ Уп. С. Станојевић – Д. Глумац, *Св. писмо у нашим старим споменицима*, Београд 1932; С. Марјановић–Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, *passim*.

суседима, пре свега са Дубровником. Нешто сложеније и раскошније формулације срећу се само код Радосава Павловића и Стјепана Вукчића Косаче.

Аренге и њима сродни облици у основи других формула јављају се у босанским владарским документима од 1287. до 1474, али су учесталије од 1378. године. Већ смо напоменули да се аренгални елементи најчешће јављају у експозицијама, али се могу сусрести у понекој диспозицији, или у споју са инвокацијом и интитулацијом. Ова формула није сасвим дословно преношена из повеље у повељу, чак ни када се радило о документима који су представљали обнову идентичног правног чина. Па опет, сличности су у неким случајевима на граници копирања. Управо у складу са наменом исправе, јавља се неколико типова (облика) аренги, који су понекад употребљавани и упоредо. Ти типови су били одређени мотивима – облик даровања и потврђивања правних норми и повластица (у уговорима са градовима), облик награђивања заслужних поданика за верну службу (у даровницама), мировни облик (у мировним уговорима), облик божанског порекла владареве власти или наслеђивања славних предака (у свим типовима докумената). Као над-мотив у скоро свим овим облицима јављају се врлине узорног владара. Њих је, понекад, могло заменити Божје порекло власти, а владарева милост би прелазила у експозицију и диспозицију.¹⁰¹

Појединачни облици аренги су изузетно разноврсни, а срећу се и у латинским и у словенских документима. У почетку доминирају мотиви владарских дужности и овлашћења. Прва аренда у босанском владарском корпусу налази се у латинској повељи бана Пријезде I из 1287. (бр. 7) и гласи – *cum ea, que geruntur aut conferunter per principes, ingenti robore debeantur perenniter observari per fideles*. Бан, заправо, оваквом аренгом гарантује дестинатарима вечност свога даровања, истичући да верни поданици морају да поштују владареве одлуке. Након овог атипичног облика, већ у Стонским повељама Стјепана II из 1333. (бр. 22 и 23), у употребу улазе мотиви милости дуговане оданим пријатељима, увезани са експозицијом о разматрању дубровачких услуга бановом претходнику – *Si amicos devotos et servitores nostros diligimus et eis gratiam nostram inpendimus cum amore sicut expedit immutatam bona singulis ostendentes / иаки пръ[...] и слога наша любимо, и нимъ милость наша дајемо са користю и са любовю, како се достои*

¹⁰¹ О идеји доброг и праведног владара видети: С. Марјановић–Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 265–273.

удрђжати, ка свакому казаџ. Овакве аренге још увек су веома једноставне, директније повезане са експозицијама, а садрже сасвим опште формулације.

Тзв. „кермендске даровнице“ немају аренге, као ни ранији словенски уговори са Дубровником, те се може закључити да ова формула није била део стандардног босанског формулара у периоду до последње четвртине XIV века. Њене ретке појаве везане су за уплив страних утицаја са Запада, односно из угарске и дубровачке канцеларије. Управо одатле је преузет мотив дужности узорног владара. У корист ове тврдње сведочи и чињеница да се пре Твртковог проглашења за краља, аренда јавља још само у две даровне исправе издате босанском епископу Петру из 1356. и 1374. (бр. 40 и 49). Наведене повеље садрже одредбе о владарској дужности да не само обнавља, већ и дарује цркве и црквене великодостојнике, као и да својим записима отимају ствари од заборава. Прва аренда је дужа, али конкретнија (*Cum ad veri christicolas principesque christiani fidei partium ecclesiarum Dei in suis roborare muribus, et non solum perdita restaurare, sed etiam propria donare, ut ipsa utroque vallata presidio et spirituali ac temporalis securius valeat Christum militare*), док је друга, иако краћа, високопарнија (*Quum obliuio nouerca est memorie, prouida et circumspecta mens hominum adinuenit res gestas literarum patrocino perfulcire*).¹⁰²

Док се раније јављала само местимично, аренда од 1377. године постаје готово редован састојак свечаних исправа, посебно словенских уговорних повеља издатих Дубровнику. На ову промену, као и на бројне друге, пресудно је утицало уздицање Твртка I на краљевски престо. У словенске документе, специфичан облик аренге пренет је из српске дипломатичке традиције, кроз деловање логотета Владоја, састављача прве сачуване Тврткове повеље која је настала након проглашења краљевства. Тај модел у основи има мотив Божје воље, путем које су Котроманићи наследили престо својих претходника и предака – госпде српске, рашке и босанске. Ради се о новом моделу који не истиче само дужности владара, већ се бави и извором његове власти.

Владар који се уздигао на виши хијерархијски степен и крунисао краљевском круном, морао је, поред барем прећутне сагласности угарског краља, обезбедити и идеолошко утемељење и оправдање за такав чин. Као владар Срба и

¹⁰² М. Brković, *Isprave*, 217–218.

Босне, Твртко је искористио обрасце из српских докумената, који нису задирали у угарски правни систем и анжујску владарску идеологију. Он постаје Божји изабраник, владар кога је Бог „сподобио“ да господствује. У дотадашњу словенску интитулацију, осим територијалних (државних и „земаљских“) продиру и народносне одреднице, а да су формулације потекле из српске праксе сведочи и језик аренге који је архаичнији и књижевнији од остатка документа, исписаног, по босанском правилу, народним језиком, као и њен протоколски и иницијални положај.

Тврткову аренгу из повеље из 1378. (бр. 51), због њене изузетне важности, као и наредне две, доносимо у целости у основном тексту: *Благочѣстивно и достољбно похвалити истин`ною вѣрою и желаноѣ слово принести къ своѣму благодѣтелю владицѣ Христу, имже всачьскаиа сътворен`на и явлѣн`на быше на хвалословіе божьствѣнаго смотрѣншиа, еже милосрѣдова в родѣ чловѣчьсцѣмь, ѣгоже сътвори вѣ прѣчисты вбразѣ своѣго божьства, и дасть ѣму вбласть и разумь, іако бити ѣму всѣми земљными ѣстьстви и разумѣти и творити судѣ и правду по срѣде землѣ. Такожде же и мене своѣму рабу за милость своѣго божьства дарова процисти ми втрасли благосадиѣи вѣ родѣ моѣмь, и сподоби ме сугубимь вѣнцемь, іако вбоіа владичьствіа исправлати ми, прѣвѣѣ втѣ испрѣва вѣ богодарован`нѣи намѣ землі Боснѣ, по том же господу моѣму богу сподобљшу ме наслѣдовати прѣстоль моихъ прѣродитель, госпode сръбьске, занѣ бо ти бѣху мои прѣродителиѣ вѣ земљнѣмь царьствѣ царьствовавшие, и на небесное царьство прѣселили се: мене же видеишту землю прѣродитель моихъ по нихъ встављшу и не имушту своѣгw пастира, и идохъ вѣ сръбьскую землю, жележ и хоте укрѣпити прѣстоль родитель моихъ, и тамо шѣдѣшу ми вѣнѣчань быхъ богомь дарованимь ми вѣнцемь на кралѣвѣство прѣродитель моихъ, іако быти ми в Христѣ Исусе благовѣрному и богомь постављѣн`ному Стефану, кралю Сръблѣмь и Боснѣ и Поморию и Западнимь странамаь, и по томь начехъ съ Богомь кралѣвати и правити прѣстоль сръбьскиѣ землѣ, жележ падшаіа са въздвигнути и разоршаіа се укрѣпити.*¹⁰³

На основу наведеног текста, сасвим је јасно да се срећемо са потпуно новом и раскошном формом, у којој је изложена владарска идеологија, а веза са

¹⁰³ С. Станојевић, *Студије V*, 200–201. Станојевић наводи да је ова аренга најсличнија Душановој повељи Карејској келији из 1348. године.

потоњим правним чином (повластицама додељеним Дубровнику под одређеним условима) не постоји јер је она изражена експозицијом. Још под Твртком, у даровницама ће доћи до остваривања везе између аренге и диспозиције, а под његовим наследницима исто ће се десити и у уговорима.

Даровница издата Хрвоју Вукчићу 1380. године (бр. 52), аренгалном формом приближава се обрасцу који ће касније доминирати у Босни – *О прѣдивнаѣ висото моудрости и оуминиѣ божаственъние силѣ коль неубѣхитими соутъ соуди его и неизчислимие стази его, изъплъни милосрѣдиѣ и штедротъ имъже приниче съ вишихъ висотъ своего божѣства на всоу въселеньноюу, и падъшее чловиче соушѣство прѣстоупленьемъ собою вбоживѣ на небеса възседе втѣцоу си вседрѣжителю послоуштвова дѣло съврѣши ѣкоже извольтъ. Омѣ же и кѣфѣтри царѣсци по всеи вселеннои оутврѣждають се и красеите се славетъ Бога вседрѣжителя. Такожде же и азъ Стефанъ Тврѣтко по милости Господа Бога краљ Срѣблѣмъ, Босни, Приморию, Хлѣмьсци земли, Дольнимъ краемъ, Западнимъ странамъ, Оусори, Соли и Подрѣнию и к томоу, сподоблен биѣхъ царѣствовати ва землях родителъ и прародителъ наших творе имъ милости и записаниѣ всакомоу же по вѣри и по достоѣнию его.* Уводни део на индиректан начин сведочи о божанском пореклу власти, а за њим иде потпуна интитулација, која конкретизује општи увод. Последњи део је типичан за даровне повеље (и понеке уговоре) и среће се и касније, сведочећи о владарској пракси да награђује верне поданике за њихове заслуге (*творе имъ милости и записаниѣ всакомоу же по вѣри и по достоѣнию его*).¹⁰⁴ Тврткова привилегија наводно издата Котору 1382. (бр. 54), вероватно је фалсификат, али је предложак сачуваном примерку на староиталијанском била нека словенска исправа, будући да садржи аренгу веома сличну наведеној, уз допунске одредбе о обнови привилегија и са мање високопарних уводних формулација.

Повеља Твртка I из 1382. којом укида сланицу у Драчевици, тј. у граду Св. Стефана (Новом, данас Херцег Нови) (бр. 56), на неки начин се враћа моделу из 1378. године. Иако се сматрало да је све Тврткове свечане повеље писао Владоје, чини се да то ипак није случај са Хрвојевом даровницом. И форма и дијалекат и

¹⁰⁴ С. Станојевић, *Студије V*, 201; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 103–104.

рукопис пре говоре о томе да је Владоје састављач повеља из 1378. и 1382, а не и оне из 1380. године.

Аренга исправе о Драчевици гласи: *Сіе убо благочыстнн и зѣлн приетно и достолѣнно похвалити истинною вѣрою и желаною слово принести к тебѣ в првомучениче Христовъ Стефане ты бо в побываюуштых те молаше се глаголю: Господи не постави имъ грѣха сего, не вѣдетъ бо что твореть. Того ради много страдальче иакоже бо за внѣхъ молаше се побываюуштых те, больше же моли се владыцѣ моему Христу Богу за всегда молѣшита те и призиваюшита и исповѣдаюшита те за Христа Бога пострадавшиа и вса блага творешита в Господи моемъ Бозе и тебе на помоишь призиваюшита понеже молѣниемъ твоимъ приехъ благодѣтъ ить Господа Бога и сподобленъ быхъ вѣнѣца и чьсти и ксѣфетра царьска прьвыхъ моихъ родитель Светыхъ госпode срьбьске, кралѣвъ и царь и послѣдуе житию ихъ и вѣрѣ и правиломъ царьскимъ и вса недостатъчнаиа исправляе и испльняе вь земляхъ богодарованнаго ми кралѣвѣства и фокусира се на личност Св. првомученика Стефана, заштитника новооснованог града, али се задржавају мотиви Твртковог Богом дарованог права да наследи Свете претке. Одредбом о потреби исправљања неправди почињених из незнања, аренга, која не садржи експлицитну интитулацију, прелази у експозицију у којој се говори о оснивању града у Драчевици. Нагласак на новозаветне мотиве, српске Свете претходнике и општију мотивацију, те изостављање интитулације и њено функционално пребацивање на потпис више подсећају на српски модел, него повеља Хрвоју. Помен царства и царствовања у оба акта, вероватно нема идеолошку подлогу, већ се ради о стилској употреби раскошнијег израза. Тај термин се јавља и касније, вероватно услед преузимања ранијих образаца.¹⁰⁵*

Како су у фокусу истраживача биле аренге словенских исправа, у други план је отишла чињеница да је ова формула опстала и у латинским. Употребљени модели су, ипак, били другачији. У латинским документима, аренга је и даље била фокусирана пре свега на дужности узорног владара кроз које се, заправо, изражавала и објашњавала мотивација ауктора за сваки конкретан правни чин. О томе најбоље сведоче уговори закључени са далматинским градовима пред крај владавине Твртка I. Ова форма има континуитет са старијим аренгама које су,

¹⁰⁵ С. Станојевић, *Студије V*, 201.

вероватно, доспеле у босанске исправе из угарских формулара или преко приморских градова. Њихов положај није иницијалан, већ се умеђу испред експозиције, између експозиције и диспозиције, или унутар ових формула.

Аренгални елементи срећу се у Твртковој повељи издатој Млечанима у Котору 1385. (бр. 59), у делу исправе којим се истиче краљева срећа због Божјег и допуштења угарске краљице Марије, иначе његове рођаке, да стекне Котор.¹⁰⁶ Аренга је, дакле, присутна да би ауктор објаснио своје стицање наведеног града, изразио своју радост због те чињенице и, посредно, дао разлог за издавање дате исправе. Конкретни догађаји призивали су латинске аренге, па се тако, ова формула јавља чак и у једном писму о Косовској бици, које је Твртко послао Трогиру и које је, *mutatis mutandis*, сигурно отишло на бројне адресе (бр. 70).¹⁰⁷ Експозициони наставак, подједнако раскошних формулација, појашњава да је циљ аренге да истакне Божју милост и његову спремност на заштиту својих верних. Заустављање Турака резултат је божанске промисли која заслужује славу, почаст и изразе захвалности. На тај начин владар у свом тријумфу демонстрира и понизност.

Већ поменути уговори са далматинским градовима из 1390. садрже аренге које су у уској вези са правним чином повеља.¹⁰⁸ У њима се истичу дужности владара да уздиже, мири и усређује своје поданике, да штити ред и поредак, потврђује старе обичаје и законе и одобрава нове, а све то на добробит и у славу своје државе. Твртко се, као узорити владар, позива на угарског краља Лајоша као претходника. Док сплитска привилегија (бр. 71) има своју посебну аренгу¹⁰⁹,

¹⁰⁶ *...quod cum per gratiam largiflue dei disposicionis et preclarissime sororis nostre domine regine Ungarie civitas predecessorum nostrorum Catharensis feliciter ad manus nostre maiestatis perpetualiter pervenit, ad laudem et gratiam summi creatoris omnium, qui suis cuncta bona invisibilia preperavit, amicis vero et benivolis nostris ad gaudium et exultacionem, ut ipsi sint participes dono divine dispositionis nobis celitus concesso.*

¹⁰⁷ *...quod noviter his diebus rex regum et dominus omnium custos nostrum, qui semper suos adiuvat, salvat, protegit et defendit nobis populo suo ostendit relatu laudeque dignum memorandum, venerandum insuper et colendum omnibus vobis presertim eius cultoribus ad sui laudem et gloriam et honorem, ut sitis et gaudii, sicut in hoc adiuti et participes gratie sue fuistis, in ea que in Christo Iesu omnium iungit animos alterutrum, nunc duximus intimandum.*

¹⁰⁸ Повеља о повластицама Клиса, издата 1387. (бр. 63) није сачувана у интегралном облику, па се не може у целости анализирати.

¹⁰⁹ *Maiestas regia erga suos fideles exhibere se decet gratiosam, ut largifluis meritis fidelitatis aliis eiusdem cultoribus cedat in exemplum, fructu inde collecto nitatur hilariter homines firmiter perseverare indissolubili nexu charitatis, totque viribus ardescere, precipue suos fideles erigere, ut honeste vivere ac pacifico valeant, scrupula et discordias a regnicolis qualitercumque ipsos dissociantes penitus abolere, nempe nihil charius, nihil dulcius, nihil honestius, quam regnum invicem regi pacificum intueri.*

дотле све остале (трогирска, шибенска и брачка – бр. 72, 73 и 74) деле исту, јер су састављене по идентичном обрасцу.¹¹⁰ У овим уговорима, аренге долазе након интитулације, опште инскрипције и салутације, а претходе промулгацији и експозиционим одредбама. Модел који се овде среће не понавља се у уговорима са Дубровником, не само због различите праксе у словенским исправама, већ због чињенице да Дубровник, за разлику од средњодалматинских комуна, није признавао Тврткову врховну власт.

Аренга повеље издате сплитском архиепископу Андрији од Гвалда (бр. 76), ослања се на мотив важности излажења у сусрет молбама истакнутих личности, на одређени начин потчињених владара, уз нагласак на архијереје католичке цркве.¹¹¹ Дотични великодостојници се истичу као особе којима се дугује поштовање, јер служе Богу, од којег проистиче и свака власт, и цркви Божјој. Твртко је у верској политици, као и већина босанских краљева и обласних господара, показивао висок степен прагматичности, па у том контексту треба посматрати и ову аренгу.

Од времена краља Дабише устаљују се модели који ће карактерисати аренге Котроманића до пропасти средњовековне босанске државе. Они су почивали на Владојевом обрасцу, али су постали типизирани и нешто сведенији. Одређене завршне фразе остваривале су спој са експозицијом и диспозицијом, у зависности од намене документа (уговор, даровница и слично). Та финална конкретизација аукторове мотивације донекле је приближавала словенске повеље, о којима је пре свега реч, латинским. Представа о поменутих моделима може се

¹¹⁰ *Preheminens regalis sublimitas divini juris et humane legis auctoritatibus authenticis de regimine principum eiacentibus non solum de ordine status regni, verum etiam ex dispositione civitatum proponens universum exitum rei publice debet disponere et etiam providere, bone rei dare consultum publiceque utilitati dare subsidium, magne virtutis nomen in eternum est sortiri. Verum si laudabile sit antiquas bonas consuetudines et municipales leges conservare, equa laude priora usitata nova debent jurisdictioni roborari, ut fruentibus bonis legibus consuetudinibusque aprobatis civitates et regna valeant feliciter augere.*

¹¹¹ *Si regia excellentia subiimatur eique laus et honor accrescunt et ipsius nomen extollitur et status suscipit felicia incrementa cum magnanimitatis dona, gratitudinis vicissitudine, quae illius pars et maxima dispensat et subditis praemia iuxta merita pari sorte largitur, quanto magis si in ecclesias fidei catholice ecclesiasticasque personas, praecipue sibi subiectas, et ob eius reverentiam, per quam reges regunt et principes dominantur, praesertim in iustis petitionibus exhibet gratiosam, favorabilem, et benignam. Attento igitur hoc et quod per eum regnamus, qui fidei catholice, cuius plantulam me recoleo fundator caput et rector ecclesiasticarumque personarum pastor et earum ac nostrum omnium dominus est et custos.*

стећи увидом у аренге две Дабишине повеље – даровне, издате Хрвоју Вукчићу (бр. 86) и уговорне, издате Дубровчанима 1392. године (бр. 89).

Обе исправе су фокусиране на божанско порекло краљеве власти. У даровници, крајњи нагласак се ставља на дужност награђивања заслужних поданика – *да егда господь мои Христь своими дивними штедротами и таиними милостями милостиво призривь на ме, на раба своего, и створи ме наследника и господина ва земляхъ згора реченихъ родитель и прародитель нашихъ, творе же правду и изъправлає праветла въ богодарованихъ ми земляхъ. И различными дари даруе свое вирне, паче же велможане и властеле, творе имь милости и записана всакому же по вири и по достоаию его, и тако састоати ми се кралавству въ мири и въ слави.* У овој повељи, аренга више није на првом месту, већ долази након стандардних почетних формула протокола (инвокације, интитулације и споја промулгације и опште инскрипције).

У уговорној повељи затичемо скоро идентичан модел, с тим што се мотив даровања владареве милости преноси са верних поданика на градове и владанија (државе)¹¹² – *иже ва начетакъ небеса дивнимъ утвржденьемъ утврди, и васеленную своєю волєю вснова, за милосрде же милостью сниде с небесе на землю чловѣколюбно, и падъшее чловиче суштѣтво прѣступленемъ собою wobживь на небеса вазведе. Омь же вса wdь небитиа ва битиє састалѣна бише, Омь же и погибъише wвъце дому Изравилева ка истинному пастиру и Богу вседръжителю вазвращене бише, Омь же и куфтрѣ царьсци по всеи васеленнои утврждають се и красеите се славеть Бога вседръжителя. Оакожде же и азъ Стефанъ Дабиша, по милости его божьства краль Срьблѣмь, Босни и Прѣморѣю, сподоблѣнь бихъ царьствовати ва земляхъ родитель и прародитель нашихъ, творе правду и изъпралие(!) правила, чине милости и записаниѣ, виру же дае градовомъ и владанѣмъ, малимъ же и велицимъ, всакому же по достоѣнию его, и тако састоѣти ми се кралѣвству ва мири и ва слави.* Уочљиво је да се Владојев образац задржава, али типизира, а читава формула скраћује. Уместо Твртковог програма, уводни део садржи општи дискурс о божанској уређености света, а једина библијска асоцијација остаје „повратак заблуделих оваца дома Израилјева истинском пастиру и Богу“. Остатак аренге је

¹¹² Ову аренгу има и повеља бр. 57, сачувана у лошем познијем препису, која заправо обједињује Дабишину исправу бр. 89 и Тврткову бр. 56

максимално конкретизован и садржи Дабишину интитулацију, помен предака и одредбу о краљевој дужности да ствара милости и записања. Управо ће Дабишина, а не Тврткова повеља Дубровнику бити узор за обновљене и допуњене привилегијалне исправе каснијих Котроманића.¹¹³

Дабишина латинска аренга, сачувана у уговору са Трогиром (бр. 87), у потпуности се ослања на традиције Тврткових повластица одобрених далматинским градовима две године раније.¹¹⁴ Владару, дакле, чини част да потврђује и оснажује законе, слободе, дарове и обичаје подређених му градова. Аренга је, стога, општи увод у експозицију. У даровници Чубрановићима (бр. 93), спорне аутентичности, опет се јавља исти принцип, само је даровање заједнице замењено даровањем појединаца.¹¹⁵

Дабиша је кратку аренгу унео чак и у једну разрешну повељу, издату протовестијару Жорету Бокшићу 1393. године (бр. 96). И даље су присутни мотиви Божјег изабраника и правог наследника предака, али без икаквог раскошног увода, а конкретизација везе са експозицијом постиже се истицањем дужности краља да сравњује рачуне.¹¹⁶

Овим прегледом исцрпљени су сви модели који ће, уз одређене варијације, бити присутни и касније у аренгама докумената проистеклих из канцеларије Котроманића. До краја Дабишине владавине, обрасци зацртани у повељама Хрвоју и Дубровнику из 1392. године наћи ће одговарајући одраз и у интерполисаној даровници Мрнавићима (бр. 101), те у даровницама издатим краљевој ћерки Стани (бр. 103) и властели Семковићима (бр. 104). Одређен степен неједначености опстаје, упркос томе што су барем потоње две повеље

¹¹³ С. Станојевић, *Студије* V, 201–202.

¹¹⁴ *Quoniam tunc regio culmini laus honor et status acrescunt et felicia proueniunt incrementa cum subditorum nostrorum sub suo regimine debito ampliantur et gaudet amenitate tranquillitatis et pacis ac iuribus, libertatibus, gracijs et consuetudinibus suis antiquis.*

¹¹⁵ *...quomodo Regii culminis excellentia sublimatur, et ei gloria, laus et honor accrescunt, ipsiusque nomen extollitur, et ipsius status felicia suscipit incrementa. Cum subditis iura merita libere frequenterque tribuit, et largitur premia et honores et ab eis vice versa debite fidelitatis et obedientie crebros et ultroneos recipit. Quin etiam numerus, status, opus et comoda subditorum augentur ipsorum pacis tranquillitate sub regimine suo gaudent et iunguntur gratiis libertatibusque antiquis et obtinent quotidie novas ad hoc ipsum promptum et gratum reperint in casibus et temporibus oportunis ac debita et assidua ut prefertur exhibitione fidelitatis, obedientie famulatur huiusmodique inducunt.*

¹¹⁶ *...да егда господь бвгъ милосръдно причине съ вишихъ висотъ своегъ божьства и прѣзрѣ на ме своегъ раба и учини ме настѣдника въ земляхъ родителъ и прародителъ нашихъ. По прѣставлени привисокаго господина брата нашего старьшаго господина Стефана Твртка исырпалае правила въ богодарованьнихъ ми земляхъ паче же дѣле власти и прѣмае достоине вѣдъ нихъ разлоге.*

састављене од истог логотета – Томаша Лушца. Тако је аренда у исправи Стани кратка, обогаћена мотивом даривања чланова породице, али осиромашена изузимањем помена Божјег порекла власти¹¹⁷, док се код Семковића среће супротан пример. Изостаје мотив даровања поданика и остаје само помен Божје милости из које произилази Дабишино господствовање.¹¹⁸

У јединој сачуваној повељи краљице Јелене Грубе аренге нема. Владојевом образцу, уз ослонац на прилагођену верзију из Дабишиног времена, враћа се краљ Остоја који ову формулу доследно употребљава током своје прве владавине, ослоњен, без сумње, и на знања и вештине свог главног дијака Стипана Добриновића. Остојине аренге су биле сасвим прилагођене правним чиновима повеља у којима су се налазиле. Стога у првој исправи овог владара – изјави о преузимању дуговања Твртка I према Дубровнику (бр. 113) – срећемо само кратку аренгалну формулацију у диспозицији (*наследуюће цара небескаго кои крѣти кралество ми у добрѣхъ дѣлихъ*), док свечани уговори о уступању Сланског приморја и потврди повластица (бр. 114 и 116) имају раскошније аренге. Оне опет избијају на прво место и срastaју са инвокацијом и интитулацијом. У повељи о Сланском приморју Остоја наступа као „у Христа Бога благоверни господин [...] краљ“, као пастир који је угледао земљу својих прародитеља без пастира, а затим био изабран за краља и овенчан круном уз помоћ Бога и Богородице. Тиме је легитимисао своју власт, а задржао је и мотив даровања градова (*диле же милости чине записаниѣ градовомъ и мѣстомъ, всакому же по достоѣнию его*). Док је наведена повеља, под дубровачким утицајем, претрпела бројне модификације у формулисању већ постојећих мотива, друга аренда, у званичној потврди Тврткових повластица, представља, уз минималне разлике, копију Дабишине из 1392. Аренда из Остојине даровнице Хрвоју из 1400. године (бр. 119) представља, пак, копију оне из Дабишине даровнице истом великашу.¹¹⁹

Своје успешно преузимање квалитетних образаца, краљ наставља и у латинској уговорној повељи изdatoј Шибенику (бр. 125). Незаобилазни мотив

¹¹⁷ ...да изволѣ кралество ми по вбичаю госпотства vsаки благи и добри вобразъ сказовати и творити вѣрнигъмъ слугамъ а наилише сукрѣвникомъ и чедомъ своимъ, творе же милости и записаниа vsакому же по вѣрѣ и по достоѣанию его.

¹¹⁸ ...прѣзринѣмъ милости Господа моего Хрѣста прѣмивѣшу ми господство и прѣстоль вѣ земляхъ реченихъ родителъ и прародителъ моихъ по прѣставлению брата ми краля Твртка.

¹¹⁹ С. Станојевић, *Студије V*, 202–204.

дужности узорног владара да дели милост својим поданицима ни овога пута није изостао, упркос новој промени формулације.¹²⁰ У повељи Сплиту из исте године (бр. 126), аренге, међутим нема. Шибенска повеља била је уједно и последња Остојина исправа са аренгом. Будући да су сви његови наследници ову формулу укључивали у своја акта, тешко да се радило о промени праксе до које је дошло у раздобљу које је овај владар провео ван трона. Пре ће бити да су повеље које је издао почев од 1404. биле састављене од стране мање учених писара, а уз то су, већим делом, биле и мањег формата и мање свечане природе. То се посебно може уочити на примеру потврде повеље Дубровнику из 1409. (бр. 146) и акта о укидању царине у Попову из 1418. године (бр. 173).¹²¹

Типизираност босанских краљевских аренги достигла је, током XV века изузетно висок степен. Узрок томе је, пре свега, преузимање постојећих образаца из ранијих исправа, али и недостатак потребе за новим моделима. Све сачуване повеље из тог периода припадале су наменским типовима који су већ формиран. Уз то, чини се и да се ширење круга писара могло одразити на обрасце и типске формулације. Писменост је, у начелу, била све присутнија појава, али је њен степен био упитан. Улогу дијака су преузимали и представници властеле, дворски службеници, појединци који нису посебно образовани за писаре. Стога није искључено да су мање професионални кадрови у канцеларијама били склонији преузимању старих модела него стварању нових. Према прилично утемељеним претпоставкама, међу дијацима је било мало духовних лица, те не чуди одсуство разноликости библијских асоцијација у босанских аренгама.

Аренга повеље Твртка II Дубровнику из 1405. (бр. 135) у потпуности се ослања на моделе које су утврдили Дабиша и Остоја у својим потврдама Тврткових повластица. Потпуно истог модела држи се и Стјепан Остојић 1419. године (бр. 175). Када је, неколико месеци доцније, на ред дошла потврда одлуке Косача о уступању Конавала Дубровчанима (бр. 181), исти краљ се, природно и вероватно на сугестију Дубровчана, окренуо очевој повељи о уступању Сланском приморја и из ње преузео аренгу. Са мањим модификацијама, од којих је

¹²⁰ *Diligentem circa subditorum fidelium libertates et jura debet princeps solertiam adhibere et ut fidelitatis in eis per curricula temporum augmentetur, eos amplioribus munificentie regie brachiis amplexari, ut in aliis etiam exemplo inde sumpto fidelitatis agniculus accedatur.*

¹²¹ Ни Грубина повеља о укидању царина (бр. 107), као што је речено, није имала аренгу.

најважнија позивање само на претке међу босанским краљевима, овакву аренгу налазимо и у потврдници уступања Конавала Твртка II (бр. 186).¹²²

Изузетак од овакве типизираности чини аренга у свечаној потврди повластица Дубровнику из 1421. (бр. 190) коју је, у име краља Твртка II, саставио дијак Владић, некадашњи писар Стјепана Остојића. Иако у претходној повељи коју је писао (бр. 175) није показао креативност, наведени дијак је у Твртковој, задржавши основну подлогу, начинио крупне измене у формулацијама. Да ли је таква аренга била његово дело, образац преузет из непознатог узора или ју је саставио неко трећи, не можемо са сигурношћу утврдити. Њен текст доносимо овде у целости: *Господь с небесе прѣзри видитъ сини чловичаские и услышати гласа всѣхъ уповающихъ на нь, дрѣжеи вбластью всу тварь, имѣже царие царствують и мучителие дрѣжетъ землю, богъ едань Исусь Христось вачера и данасъ, тимѣже и ва вики избрави Светие родителие и прародителие кралевѣства ми, и прослави ихъ паче всихъ царь на земли земалнихъ и паки на небесихъ вѣнци свѣтлѣми украсивѣ ихъ са всѣми светими, ѣкоже не утаила се естъ вѣсеи веселенои блаженаа нихъ память, вѣдъ нихъже племение и аазь избрань бихъ изволениемъ Божиимъ и причистею его матерю и молитвами нихъ, бити ми Стефанъ Твртко Твртковић милостию Божиимъ краљ Босни и к тому, иже не далечъ вѣдъ нихъ путию, на праунукъ и ваунукъ, син же и наследникъ истини вѣдъ Светого нихъ корѣне, повелиниемъ а судомъ Божиимъ приемъ дрѣжаву кралевѣства и сиде на присто кралевѣства како царь и владика всему стежанию Светѣхъ моихъ природитель, вѣда всехъ приеме часть и славу и дари многие.*

Елементи који су коришћени у време Дабише и Остоје су поновљени, али важну новину представља ојачан мотив светородних предака и наследства које долази од светог корена. Ова формула, у тим својим аспектима, више подсећа на српске аренге, него на босанске, иако се наставља Тврткова политика усвојена 1420. да своју интитулацију своди на Босну. Није лако рећи да ли се ради о доградњи владарске идеологије, пошто се оваква формулација среће само још једном, код краља Томаша. Ако се у обзир узму политичке околности, једини повод за то била би чињеница да се практично ради о првој години у којој Тврткова обновљена власт више није била угрожена озбиљним претендентима на

¹²² С. Станојевић, *Студије V*, 204–205. Станојевић наводи да повеља Твртка II из 1420. највише подсећа на један документ цара Уроша из 1357. године.

престо. Нестанком Стјепана Остојића, он се могао осетити краљем у пуном капацитету и, као син Твртка I, прогласити правим и директним наследником светог корена. Овај програм се, можда, није одржао због тога што Твртко II није оставио потомства. Након његове смрти, на власт се враћа побочна грана Котроманића потекла од краља Остоје који је био или ванбрачни син првог босанског краља или његов рођак.¹²³

Последња сачувана повеља Твртка II која је имала аренгу је даровница Ивану Мрнавићу из 1426. (бр. 210), заправо интерполирана верзија даровне исправе издате неком непознатом властелину. Иако је преведена на латински, без потешкоћа се уочљиво да се у њој се у потпуности следе модели које су дефинисале још Дабишине повеље – даровница Хрвоју и обнова уговора са Дубровником из 1392. године.¹²⁴

Већ смо нагостили да је краљ Томаш, у својој потврди дубровачких привилегија из 1444. (бр. 256) прекопирао Тврткову аренгу из 1421. године. Пре ће бити да је то учинио преузимајући, приликом преговора са Дубровчанима (који су босанским владарима подносили преписе ранијих уговора), образац свог претходника, него његову евентуалну идеолошку матрицу. Да су, барем када су словенске исправе у питању, Томашеви писари били склони ослањању на проверене узоре показују и повеље Доротеји Благајској и Драгишићима из 1446. (бр. 259 и 261) у којима су, у основи, употребљени исти модели које је Твртко II употребио у даровници Мрнавићу.

Од словенских одудара Томашева латинска аренга у повељи коју је издао Венецији ради изражавања своје сагласности са миром закљученим са Арагоном 1450. године (бр. 277). Као и у неколико исправа обласних господара, примењен је модел примерен намени документа, у коме је централни мотив – важност мира. Састављач Томашеве повеље показао је доста литерарне вештине у својој аренги, а и његово хуманистичко писмо је јединствено по елеганцији.¹²⁵ Чак се и први

¹²³ Исто, 205.

¹²⁴ J. Šidak, *O autentičnosti i značenju jedne исправе bosanskog „djeda“ (1427)*, Slovo 15–16 (1965) 282–297; P. Anđelić, *Originalni dijelovi*, 347–360.

¹²⁵ *Postquam divinam miserationem tantum sue benignitatis et gratie hoc in tempore concessisse mortalibus cernimus, ut dessidentium inter se amplissimarum duarum potentiarum, illustris scilicet ac potentissimi inclitissimorum Venetorum dominii et serenissimi domini regis Aragonum causas eversas agnoscant, pro grandi odio maximum amorem, pro inimicitia benivolentiam, pro sollicito strepitu quietem togatorum incesum, pro crudeli bello pacem humanam exercere, docet hoc celeste munus nostri*

редови надовезујуће експозиције могу сматрати аренгалним. Занимљиво је што је овакав текст инкорпориран у документ који се врло индиректно тицао босанског краљевства. Ако се узме у обзир и физички дојам документа, исписаног хуманистиком, може се помислити да је босански краљ желео да се Венецији представи у пуном сјају, у склопу своје политике оријентације ка Западу.

Последњи краљ из династије Котроманића, Стјепан Томашевић, оставио је две повеље са аренгом. Прва, издата стрицу Радивоју (бр. 310), сачувана у спорном препису, у највећој мери копира Томашеве даровнице Доротеји Благајској и Драгишићима, дакле Дабишин даровни модел. У Томашевићевој потврдници дубровачких привилегија из исте, 1461. године (бр. 312), среће се готово иста аренга и сасвим је јасно да се у оба случаја ради о прилагођеним верзијама ове формуле из 1392. године. Иако је скраћена интитулација у оквиру аренге задржана, на самом почетку исправе налази се и раскошна титулатура босанског краља, какву је почео да користи још краљ Томаш.

У латинским исправама последњих босанских владара из династије Котроманића среће се и неколико примера аренгалних елемената у другим формулама. У Томашевој акредитацији за посланика Николу Тесту из 1457. (бр. 297) у диспозицији се истиче значај „љубљења ближњих“, са циљем да се Тестина мисија додатно заштити.¹²⁶ Високопарна алегорија у диспозицији фалсификоване повеље истог владара, наводно издате босанским великашима (бр. 307) – *qualiter huic draconi occurrere debemus, ne venenum suum super nos evomet etc.* – дело је фра Луке Владмировића. Најзад, у писму посланика краљице Катарине упућених у Милано 1474. (бр. 381) аренгални призив има део експозиције у коме се истиче да су Сфорце од давнина исказивале милост чак и према посланицима протераних владара који не наизлазе свуда на добродошлицу.

Резимирајући изложено, можемо закључити да су аренге Котроманића потекле из два извора – западног, у коме је фокус на владаревим дужностима, и

conditoris agnoscere, et quantum valet humana fragilitas dignis gratiarum actionibus extollere, nec ocisio decursu pertransire, quod tantis calamitatibus finem ac modum imposuit, et luctum vertit in gaudium. Scimus nos, quos sua clementi providentia deus etiam regali donavit honore, quot sollicitudines bella, quot oppressiones incursus, quot inhumanitates hostilis gladius, quot lacrimosas voces furiosus aspectus inimici parturiant. Demum omnia promiscua facit certantium fera dissensio; e contra pax singula suis coaptat locis, et cuncta propria lege componit.

¹²⁶ *...tum intuitu eius summi dei, a quo cuncta bona procedunt, cuius rem nunc acturi sumus, tum ob eam legem divinam que proximos diligere iubet.*

источног (српског), у коме се потенцира улога Божје промисли у стицању краљевског трона, а кроз типске завршне одредбе ствара спона са владарским врлинама и конкретним правним чином. Ова формула се, у правом смислу речи, среће углавном само у најважнијим уговорима и даровницама, уз свега пар изузетака. Аренгалних елемената, са друге стране, има и у експозицијама и диспозицијама исправа које не припадају наведеним наменским типовима. Важно је уочити да од XV века, према обичајима који су владали пре Твртковог крунисања за краља, поједине даровнице нису имале аренге, те се у том погледу јавља извесна неуједначеност. Наведена формула се не среће ни у уговорима о савезу (као што су они Твртка I, Твртка II и Томаша, али и херцега Хрвоја), без обзира на њихову важност и свечаност. Такође, осим у мировним уговорима, она не постоји ни у једном документу упућеном Млечанима или угарском племству, али је зато присутна у исправама упућеним далматинским градовима. По природи ствари, нема је у „обичним“ документима мањег формата – текућим признаницама, обавештењима, белешкама, готово свим писмима итд.

У исправама великаша и обласних господара, аренге се јављају доста касно. Оне су сматране делом свечаних владарских докумената, а требало је времена да се магнати осете довољно самосталним да издају документе таквог капацитета. Сачуване су само две латинске аренге Стјепана Вукчића Косаче (у повељама Млечанима и Алфонсу Арагонском), док се све остале у фонду исправа обласних господара налазе у словенским повељама издатим Дубровнику. Махом се ради о једноставнијим формулација којима се босански великаши позивају на Божју милост и на статус наследника истакнутих предака. У немогућности да изграде употребљиву генеалогiju која сеже дубоко у прошлост и да се ослоне на свети корен, они су општу мотивацију за своје правне чинове тражили у сличним делима својих непосредних претходника. Управо зато се ове одредбе налазе у повељама издатим Дубровнику, са којим су Босанци скоро читав век изграђивали односе. Према форми, аренге босанских обласних господара у највећем броју случајева то заправо и нису, бар не у правом смислу речи. Не ради се, дакле, о темељно изграђеној формули пуног капацитета, већ опет о својеврсним фразама са аренгалним призвуком које се везују за друге формуле (инвокацију,

експозицију и диспозицију). Нешто сложенија структура јавља се само у неколико специфичних повеља Радосава Павловића и Стјепана Вукчића.

Најмоћнији магнат у Босни на прелазу из XIV у XV век, Хрвоје Вукчић, ни у једном свом акту нема никакве аренге. Немају је ни његови претходници и наследници из рода Хрватинића, а исто важи и за Влатковиће. Заправо, ова формула је, у већој или мањој мери, присутна само у документима произашлим из канцеларија дубровачких суседа – Косача и Павловића, а не посредан начин и у по једном документу Санковића и Николића. Радич Санковић је, заправо, у инвокацију своје повеље Дубровчанима из 1399. (бр. 118) само инсерирао аренгални израз *коѣ всегда славе небеске чловѣкомъ крѣпшииъ срѣца добраа творити и мзду плаћати добрѣхъ дѣлъ всакому видимихъ*, налик ономе који је годину дана раније употребио краљ Остоја у исправи о дуговима Твртка I. Тиме је свој правни чин објаснио као добро дело.¹²⁷ На сличан начин и Гргур Вукосалић Николић у диспозицију своје исправе из 1418. (бр. 174) уноси кратко образложење своје мотивације – *и како говори свети псаумиста Давидъ: добри подвигъ подвигох се*. Због употребе оваквог цитата, Грегор Чремошник је устврдио да је Вукосалићев писар био свештено лице, што је смела претпоставка, иако се не може одбацити.¹²⁸

Први озбиљнији обласни господар, након Хрвоја Вукчића, био је Сандаљ Хранић Косача. Он је први, у склопу експозиције својих повеља о уступању Конавала Дубровчанима из 1419. и 1420. (бр. 176 и 184), увео аренгални израз који ће постати један од најтипичнијих у документима босанских великаша – ***будући ва великои слави и госпоцтви и држави моихъ природитель племенито наше*** – а за којим следи даља експозициона експликација – *и по томъ за нашу службу милости и градове и жупе и земле, кое примисмо wdъ кралевства босанскога наамъ данно и записанно у наше племенито въ русази и држави босанскои и кралевствомъ и всимъ русагомъ босанцимъ наамъ потврѣно и установиѣно и толикоѣ wdъ кралевь угрсцихъ [и босьньсѣхъ] и царь турсцихъ потврѣвано по нихъ краснихъ листихъ, и буде по милости Боживи въ плни држави и с моимъ братимъ с кнезомъ Влькѣцемъ и с кнезомъ Влькомъ господуе и уживае и wdъ тога даюћи и удилуюћи своимъ слугамъ племенитимъ лудемъ на*

¹²⁷ С. Станојевић, *Студије V*, 205–206.

¹²⁸ G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje* (1952) 332–333.

мою волю дае и записуе у баштину и у племенито. Сандаљ даје кратко образложење природе своје власти. Она је заснована на племенитој баштини претходника, дељена са браћом, потврђена је од босанског краљевства (русага), али и од турског и угарског владара, а све то по милости Божјој. Његова област је држава, иако не потпуно самостална, а његове дужности се не разликују од дужности владара. То што су опрезни Дубровчани захтевали да све Сандаљеве исправе, као и повеље Павловића, буду потврђене и од краља, није реметило реалну еманципацију русашке господе. Она је текла постепено, што се види из извора, а посебно из сачуваног дипломатичког материјала.¹²⁹

Радосав Павловић своје аренге у повељама из 1420, 1421. и 1423. (бр. 187, 189 и 199), вероватно под утицајем дубровачких нацрта, ставља на прво место и увезује са инвокацијом и интитулацијом, у облику – *Славни Боже, цару небесни, кои вкръмлуеши и правиши своимъ божаствомъ всу васеленую, аазъ смирни прѣдъ божьством ти рабъ Радосавъ, синъ и наследникъ славнога поменутиа господина кнеза Павла Радиновића, божаству ти славу непристано ваздаю, кои ме по твоеи слаткои милости сподоби и постави господина въсему стежанью моихъ природитель, и буде з Богомъ ва пуни госпоцстви*. За разлику од Сандаља, Радосав своју власт везује искључиво за Божју промисао, односно божанско допуштење да наследи оца, кнеза Павла Радиновића, истог оног великаша који је свог оца Радина, у повељи Дубровчанима из 1397. (бр. 106) назвао „светопочившим“. Павловићи, дакле, у почетку граде своје господство само на предачкој линији.¹³⁰ Међутим, у повељи из 1427. (бр. 212) и војвода Радосав усваја Сандаљев модел – *будућии ва великои славѣ и госпоцтвѣ моихъ прѣродитель племенитов наше, и по томъ за нашу службу милости и градове и жупе и земле, кое примисмв втѣ кралевства босънскога, намъ даано и записаано у наше племенитов ва русази и дръжави босънскои и кралевствомъ и всиемъ русагомъ босънскимъ намъ потврѣгено и установикено, и буде по милости Божьви въ пльни дръжавѣ, господуе и уживае, и втѣ тога даюће и удѣлююке слугамъ и племенитимъ людемъ, на мою волю дае и записуе у баштину и у племенитов*. Сада се и Радосављева власт везује и за русаг босански, али он нема директне родовске судеонике као Сандаљ, нити помиње одобрења турског и угарског владара.

¹²⁹ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 108, 244.

¹³⁰ С. Станојевић, *Студије V*, 206–207.

Облик аренгалног израза који је дефинисао Сандаљ 1419. године понавља се и касније, како у исправама Косача, тако и Павловића. Имају га повеље Стјепана Вукчића из 1435. (бр. 231), Иваниша Павловића из 1442. (бр. 248) и Петра и Николе Павловића из 1454. године (бр. 289), све потврднице дубровачких повластица. Међутим, садржина се донекле мења. Стјепан Вукчић изоставља из аренге ослањање како на босанске, тако и на стране владаре и своју власт изводи од Бога и непосредних предака.¹³¹ Управо према овом модификованом Вукчићевом моделу, своје аренгалне експозиције граде и синови Радосава Павловића, вероватно под утицајем Дубровчана.

Три повеље имају аренге са централним мотивом мира. По природи ствари ради се о документима насталим наком мировних споразума Радосава Павловића и Дубровника 1432. (бр. 224)¹³², Стјепана Вукчића и Венеције 1445. (бр. 258) и истог обласног господара са Дубровником 1454. године (бр. 287). Обе словенске аренге (бр. 224 и 287) идентичног су облика и надовезују се на инвокацију, долазећи пре интитулације и експозиције – *...иже ва име твое все врѣшимо, и тобою уздрѣжимо земљу и владанье, које Богъ намъ даѡ, смислисмо у нашои памети, колициемъ милосрѣдемъ Богъ любви нераавъ чловѣчуу, посла свогга сина слатковга у велициехъ мукахъ, да ихъ избави из грѣха, и по ускрѣсенью, када хтѣ узити на небеса, да сѣде з десную тѣща Бога, божстваньнимъ рѣчью рече апустолѡмъ: миръ даю вамъ, миръ всталамъ вамъ. Апостолски мир уводи конкретну мотивацију – угледавши се на васкрслог Христа, босански великаши исказују своју поруку мира Дубровчанима.¹³³ Са друге стране, латинска аренга у уговору Стјепана Вукчића и Венеције (бр. 258), општија је и високопарнија – *Si quid prestat in terris, hoc prestantius existimatur, ut dissidia et fomitis guerrarum,**

¹³¹ ...ѣко будуће ва великои славѣ у госпоцтву и у плъни дрѣжави моихъ родитель милостью Божьимъ наслѣдникъ и синъ почтеного поменуѣть родителя ми, славного господина кнеза Влькца, и стрица ми, славного великого воеводе русага босанскога господина Сандаѡа, и почтеного поменуѣть господина кнеза Вуѡка, и не далече ѡдъ нихъ плътью паче синъ и синовьѡе и наслѣдникъ прави, истинни ѡдъ нихъ крѣви, повелѣниемъ и судомъ Божимъ приѣмше дрѣжаву и русагъ у руке госпоцтва ми и сѣде у госпоцтву родитель моихъ, славного господина кнеза Вуѡца и славного великого воеводѣ господина Сандаѡа и господина кнеза Вуѡка, узимлюће и дѣлеће и дае и записуе властеломъ и слугамъ нашимъ како господинъ русашки и велики воевода русагу, стежникъ моихъ прѣродитель више речениехъ, ѡдъ тиехъ примае часть и славу и дари и части велике.

¹³² Радосављева допунска потврда мира из 1433. (бр. 226) је краћа и не садржи богатство формула уговора из претходне године. Између осталог, у њој недостаје и аренга.

¹³³ С. Станојевић, *Студије V*, 207–208.

quibus populi, oppida et reliqua in predam et vastationem plerisque modis convertuntur magno animo repellantur, et amenitatem dulcedinemque pacis, quam deus a nobis coli et observari constituit, amplexari sanctius acque felicius est. Cum ex ea, que ex guerris depravata sunt, in dies melius diriguntur. Изречена порука је, заправо, сажета – мир је боље и светије дело од рата који доноси разарања народу и градовима.

Преостале аренгалне форме сачуване су у повељама проистеклим из дипломатичке праксе Косача. Све су срасле или са инвокацијом или са експозицијом. Херцег Стјепан, у повељама проистеклим из измирења са сином Владиславом и женом Јеленом, које је 1453. саставио дијак Божидар (бр. 284 и 285), доноси експозиције које у неким својим деловима теже општим принципима, а самим тим подсећају на аренге. Прва је опширнија – *ере wчистивъ и сиединивъ срьдъце моѣ са всацѣмъ правѣмъ милостивѣмъ и доброволниѣмъ хотѣнѣмъ и истиннѣмъ, всесрьдчанѣмъ, почтенѣмъ любвѣмъ, wdънимивъ и wdъврѣгъ vsаку злобу и ненавистъ неприазненну до сада бившу, наредихъ и утврѣдихъ и правом намѣстѣмъ wdъ сврѣшена и доброволна срьдъца мowга прѣдъ господѣмъ Богомъ живѣмъ и прѣдъ всѣми светиѣми wdъ вѣка богу угwдѣвшиѣми целов и правом и доброволноу прѣстѣмъ*, а друга краћа и конкретнија – *съ всацѣмъ милостивѣмъ срьчанѣмъ хотѣнѣмъ и правомъ родителскѣмъ истиннѣмъ любвомъ милостъ и чьсть и добру волю*. Јасно је да се не ради о правим аренгама, већ о аренгалним експозицијама које у један шири контекст милосрђа, опроста и родитељске љубави стављају посебну мотивацију ауктора.

Херцегова латинска аренга у документу издатом краљу Алфонсу Арагонском 1454. (бр. 286), надовезује се на инвокацију каква се среће у неким ранијим дубровачким документима, али и касније, у тестаменту наведеног херцега Стјепана. Она се фокусира на захвалност Богу за све знаке његове милости према владару и завршава у споју промулгације и инскрипције.¹³⁴

Херцегов син Владислав, у експозицији свог уговора о савезу са Дубровником из 1451. (бр. 279), који је сам саставио, осврће се на пријатељство

¹³⁴ *...in te credimus et recepimus divinam gratiam qui dignata est per suam dulcissimam et indicibilem misericordiam obtinere nobis omnia, ut sunt in potestate nostra tenentia et gubernantia diocesesque civitates atque confines huius pertinentiis nostris inagitatis imo in omnibus gloriosam atque valde gratam, dignam atque dilectam et inextimabilem iustitiam et amorem, publice notemus omnibus potentibus atque gubernantibus consanguineis et ita cordialibus amicis cuilibet per dignitatem suam videntes ipsius rectitudinem et amorem ad nos...*

својих предака са Дубровником које је херцег Стјепан прекршио. Аренгални елементи који су ту срећу су местимични, а тичу се мотива огрешења о правду, чему се ауктор жели супротставити. Ове одредбе, пошто су сасвим уклопљене у експозицију, не ремете раније изнети закључак да повеље о склапању савеза и сродни прогласи нису имале аренге. То додатно потврђује и одсуство ове формуле у споразумима краља Томаша и браће Влатковића са Дубровником из 1451–1452.

Најзад, браћа Влатко и Стјепан Херцеговићи, у своју свечану, завршну признаницу о пријему очевог наследства из јула 1470. (бр. 376) такође уносе аренгални израз у експозицију – *смишлае нашимъ паметью заповедь Божию и процену свѣтовну, како има чввекъ живитовати са всациемъ с правимъ правдимъ, ерь с тогаи исходи и расте међю приѣтельми свакоѣ права любавъ и двбра приѣзанъ, терь хвтеће к тивму напредовати и видѣти свакои двбри разлwgъ*. Мотиви су сасвим конкретно наведени – спровођење правде је Божја заповест, а од тога произилази и јачање добрих односа са пријатељима. Као што је и краљ Дабиша истакао у својој разрешници за Жорета Бокшића – сви послови владара треба да имају „разлwgъ“, односно да се заврше „чистим рачуном“.¹³⁵

*

Промулгација (нотификација) је у највећој мери техничка формула која подразумева уводни израз којим почиње обзнањивање (проглас) аукторове одлуке о стварању правног чина, његовом записивању и извршењу.¹³⁶ Најчешће долази у форми „даје се на знање том-и-том кроз овај документ“. Промулгација је карактеристична за готово све типове исправа и, у различитим облицима, јавља се у две трећине (65,7%) босанских докумената, али се не употребљава доследно. Учесталија је у повељама мањег формата (као што су „обични“ отворени листови, а у наменском смислу признанице, наредбе, прогласи, сведочанства), него у свечаним даровницама и уговорима. У писмима је такође присутна, али не систематично. Када је реч о њеном положају, ова формула је у босанским исправама најчешће протоколска, посебно када је спојена са општом инскрипцијом. Каткада, међутим, представља прелазни израз на граници

¹³⁵ С. Станојевић, *Студије* V, 208.

¹³⁶ С. Станојевић, *Студије* VI, 230–262 (на простор Босне се односе стр. 236–252); А. Соловјев, *Властеоске повеље*, 90–91; М. Вркović, *Isprave*, 219, 222–223. Уп. Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 102–112.

протокола и текста (између аренге и експозиције) или на граници две централне формуле текста (између експозиције и диспозиције). У том случају, служи да означи прелазак са општег увода на конкретну одлуку (правни чин).

Формула промулгације често се везује за неке друге протоколске формуле, којима често бива и обгрљена. То је најчешће инскрипција, махом општа, али може срести и са интитулацијом, салутацијом и аренгом. У одређеним случајевима, за инскрипцију се, уместо промулгације везује само салутација, док нотификациона формула или изостаје или долази касније, померајући се према тексту (корпусу). То посебно одликује латинске исправе (нпр. *omnibus Christi fidelibus tam presentibus quam futuris, presencium noticiam habitaturis, salutem in omnium salvatorem* + аренга + *ad universorum noticiam harum serie volumus perveniri* + експозиционе формуле). Код тзв. „обичних“ повеља-отворених листова, спој промулгације и опште инскрипције се практично уграђује у типски формални образац (инвокација-интитулација-промулгација са општом инскрипцијом-диспозиција-короборација-датум-конскрипција). Са друге стране, у опширним и признаничним повељама које имају више ставки у диспозицији, може се наћи итеративна промулгација којом почиње свака од тих ставки (уз речи: *и wunte, такожде, item*), што се могло срести само у XV веку.

У писмима, нотификације су увек кратке, док су се у повељама срећу и нешто развијенији облици које, понекад, карактеришу и допунски изрази којима се дефинише путем чега се најављена одлука преноси дестинатару или широј јавности. Ови изрази присутни су готово од почетака у латинским исправама, док се у ћирилским јављају доцније. Важно је напоменути и да глаголски облици у промулгацијама нису нужно конгруирали са владарском множином. Тако се могло десити да за интитулацијом која садржи „Ми“ следи израз „дајем на знање“, а за заменицом „Ја“ израз „дајемо на знање“.

Промулгација се у Босни прво јавља у латинским исправама (1287) и у њима опстаје све до краја средњег века. У словенским документима среће се од треће деценије XIV века, али није познато одакле су тачно босанске канцеларије преузеле њену форму. Последња словенска нотификациона формула забележена је 1493, а последња латинска 1514. године. И поред великог броја инстанци, није могуће правити озбиљнију компарацију података о употреби ове формуле у

различитим канцеларијама. Основни разлози за то су сразмерна уједначеност појавних облика, висок степен арбитрарности у употреби промулгације и чињеница да су готово сви босански дијаци користили све расположиве облике ове формуле, који су, заправо, представљали само варијације малобројних основних форми. Стога се идентични изрази могу наћи и код Котроманића и код Косача и код Павловића, као и у осталим владарским родовима. Исти писар је, од документа до документа, варирао облик нотификације.

Док је у латинским документима, заснованим на западној дипломатичкој пракси, постојала нешто већа разноврсност термина (*pervenire, significare, dare, notum facere, declarare, recognoscere* итд.), дотле су се у словенским исправама смењивали практично само изрази са глаголима истог значења – *вѣдѣти* и *знати*. Први, старији, јавља се од почетака ове формуле, док се *знати* у писмима јавља крајем XIV, а у повељама и белешкама од XV века.

Најстарији облик латинске промулгације, забележен у босанском владарском корпусу, карактерише израз *volumus pervenire* (желимо да доспе), којем су обично претходили допунски изрази везани за средство обзнањивања и општу инскрипцију (*ad universorum notitiam harum serie*) или везници за происхођење (*proinde*). У разматрању назива докумената већ смо назначили да су *hae, presentes, tenor presentium*, изрази који замењују реч „документ“. Промулгација са изразом *volumus pervenire* среће се осам пута од 1287. до 1436. (бр. 7, 49, 72, 73, 74, 125, 141 и 232), углавном у банским и краљевским повељама, али и код Хрвоја Вукчића.

Најчешћи облик био је, међутим, *significamus*, обично праћен допунским изразом *tenore presentium* и општом инскрипцијом. Јавља се од 1301. до 1456 и то 17 пута (бр. 8, 9, 10, 11, 14, 58, 75, 101, 105, 120, 121, 122, 123, 255, 290, 294 и 295). Од 1385. местимично му претходи фраза *memorie commendantes*, која касније постаје самостални облик *memorie commendamus per presentes/tenore presentium*, који се среће шест пута од 1403. до 1514. (бр. 128, 300, 339, 373, 385 и 402), у различитим канцеларијама и типовима докумената. Самостално *commendamus* среће се само једном, 1391. (бр. 83), а израз *memorie mandamus vigore praesentium significantes* у фалсификату из 1446. године (бр. 260).

Још само два латинска облика промулгације имају нешто већу учесталост. Први је *notum facimus*, који се јављао десет пута, са или без допунских израза, од 1333. до 1509. године (бр. 17, 18, 22, 95, 145, 272, 286, 297, 306 и 401), укључујући ту и позније латинске преводе две ћирилске повеље Стјепана II. Две формуле овога типа, обе с краја 1450-их година, имају и допуне вредне посебног помена. Прва гласи *notum facimus et manifestum* (бр. 297), док је друга раскошнија: *brevi notum faciemus quidquid secutum exinde fuerit* (бр. 306). Броју 297, сличан је и један ранији пример из 1402 (бр. 126) – *harum serie evidententer facimus manifestum*. Нешто већи изузетак представља употреба израза *notum indicamus* (бр. 307), али ту се ради о фалсификату Луке Владимировића. Друга сразмерно учестала латинска нотификација било је једноставно конјунктивско *noverit* (да зна), односно *noveritis* (да знате). Овај израз карактеристичан је превасходно за писма и јавља се шест пута од 1334. до 1449 (бр. 24, 44, 64, 79, 127, 273). Понекад се сједињавао са посебном инскрипцијом у којој су преовладавали учтиви изрази (нпр. *noverit vestra universalis amicitia*).

Многе промулгације, делимично сродне поменутима или потпуно независне од њих, срећу се само по неколико пута. Такве су *damus pro memoria presentium per tenorem* (бр. 12 – из 1315. године), *publice recognoscimus in hiis scriptis* (бр. 28 – 1345) и њој сродна *profitemur et recognoscimus per presentes* (бр. 211 – 1427), *significat* (бр. 29 – 1347), *pronunciamus et presentium serie declaramus* (бр. 36 – 1355), *nunciamus* (бр. 70 – 1389) и сродно *infrascripta nuntiavit* (бр. 161 – 1413), *in notitiam deducimus evidententer* (бр. 82 – 1391) и слично *ad vestrorum omnium et singulorum notitiam harum serie deducimus luculenter, cum hoc sit* (бр. 92 – 1392), *ad perpetuam rei infrascripte memoriam* (бр. 87, 93 – 1392), *clarefecit* (бр. 154 – 1411). У дипломатским дописима упућиваним Венецији половином XV века срећу се једноставни изрази у првом или трећем лицу који означавају молбе или обавештења – *supplica, se supplica et expone, supplicatur, notifico, notifica* и други (нпр. у бр. 282, 309, 317, 320, 322, 333). У писму посланика краљице Катарине из 1474. користи се израз у прошлом времену – *avemo notificado* (бр. 381). Необичан и занимљив је један касни облик, из 1509. године – *letus estote per presentes et notum facimus magnificentie vestre amicitieque* који се понавља као завршно *igitur, letus estote* (бр. 401). У њему се, поред стандардне формулације *notum facimus*,

налази и учтиви императив којим се, на два места, поручује дестинатару да „буде срећан“ због садржаја наведеног писма.¹³⁷

Већ је наведено да су се у словенским промулгацијама смењивали глаголи *вѣдѣти* и *знати*, оба са истим значењем (знати). Огромна ортографска шароликост, везана и за рефлекс јата, могла је збуњивати истраживаче, али се у свим случајевима срећу исте речи, уклопљене у неколико различитих израза. Глагол *вѣдѣти*, доминантан у ранијем раздобљу доминира до краја XIV века, а у повељама је практично једини који се јавља. Од XV века, оба глагола користе се подједнако често, без икаквог правила. О насумичности њихове употребе сведочи и податак да су не само исти ауктори, већ и исти писари, користили час термин *вѣдѣти*, час *знати*. Примери за то се могу наћи у скупинама иначе сасвим једнообразних докумената, као што су признанице браће Херцеговића.

Словенске повеље нису редовно имале формулу промулгације. До проглашења краљевства оне су прилично ретке. Међутим, на њихову учесталост од краја 1380-их година није толико утицала српска канцеларија, колико умножавање сачуваних докумената, посебно оних мање свечане форме и карактера. Управо је у таквим документима, тзв. „обичним“ отвореним листовима, промулгационо-инскрипциони спој постао један од важнијих састојака формалног обрасца. Облици промулгације нису се, међутим, у великој мери изменили. Сви наведени облици углавном су се везивали за општу (обично: *свакому чловѣку*, са или без додатака) или, евентуално, скраћену посебну инскрипцију (заменица, титула, епитет).

Најстарији сачувани облик, у повељи бана Стјепана II из око 1326. године (бр. 15) гласи: *да е вѣдомо*. Овај израз се понавља и касније, 17 пута од 1375. до 1454. (бр. 50, 62, 80, 96, 103, 104, 106, 107, 113, 118, 135, 199, 231, 248, 259, 280, 289), у варијантама *да кѣтъ вѣдомо*, *сиѣ кѣтъ вѣдиммо*, *да е видимо* и сл. У више исправа са итерацијом промулгације срећемо наведену формулацију, упоредо са другом, сличном. Следећи израз који је био у широкој употреби је *да е [свакому] видинѣ*, односно *нека кѣ ва свиденѣ*. Овај облик се среће од 1392. до 1488, укупно 13 пута (бр. 84, 85, 135, 187, 189, 237, 240, 241, 249, 268, 278, 392, 393). Из ових безличних облика, од краја XIV века прелази се на личне, са или без конгруенције

¹³⁷ М. Brković, *Isprave*, 222–223.

са заменицом коју ауктор користи у интитулацији. Такви облици имају највећу учесталост, а јављају се у формама *даемо/дамо/давамь видити* (17 пута, у бр. 86, 97, 119, 129, 156, 216, 225, 229, 267, 280, 283, 305, 313, 314, 315, 316, 365) од 1392. до 1469. године и *даемо/дамо/даю на/въ (с)видѣње* (43 пута, у бр. 146, 155, 173, 174, 215, 218, 219, 221, 224, 231, 233, 235, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 246, 248, 250, 264, 265, 274, 275, 281, 287, 288, 289, 291, 299, 308, 325, 326, 330, 331, 332, 334, 341, 343, 346, 397) од 1409. до 1493. Форме *давамь* и *давамо* су позније и јављају се у актима издатим почев од 1467. године.¹³⁸

Облици промулгације са глаголом *знати* грађени су по истом моделу, само су постали учесталији у нешто каснијем раздобљу. Најраније инстанце јављају се у двама ћирилским повељама Стјепана II Дубровчанима из 1332. и 1333. године. Први облик је гласио *да зна всаки човекъ* (бр. 21), а други *иако да знае всаки сеи дни и вам будуште, кои те после бити* (бр. 23). Након тога, израз са овим глаголом не среће се све до 1388. године, када се јавља у писмима у форми: *да знате* која је забележена у 11 писама између 1388. и 1430. (бр. 65, 66, 69, 108, 109, 137, 162, 166, 204, 205, 222). Само у писмима, срећу се и облици: *да имате знати* (бр. 94 – 1393. године), *знаите* (бр. 124 – 1402), *да ви узна почтена любовъ* (бр. 149, 159 – 1410–1413) и *да ви е у знание* (бр. 251, 263, 269 – 1443–1449).

Са друге стране, претежно у повељама и белешкама, јављају се облици *даю/дамь/дамо/даемо/давамо знати* (32 пута, у бр. 138, 143, 148, 150, 151, 163, 177, 182, 183, 202, 209, 213, 217, 226, 228, 247, 253, 257, 284, 311, 323, 324, 347, 350, 355, 357, 361, 362, 366, 368, 369, 370) од 1407. до 1469. године, затим *даемо/дамо/даю/давамь/давамо на знанье* (21 пут, у бр. 285, 303, 328, 335, 338, 345, 348, 353, 354, 356, 359, 360, 364, 371, 377, 378, 379, 384, 386, 387, 388) од 1453. до 1480, *да је у знание/да е на знанье* (7 пута, у бр. 158, 187, 198, 199, 237, 240, 241) од 1413. до 1438, *нека (се) зна* (5 пута, у бр. 262, 271, 337, 344, 352) од 1447. до око 1470. и, најзад, *нека је у знанје* (3 пута, у бр. 269, 382, 390) од 1449. до 1482.¹³⁹ Облици *нека зна* и *нека је у знанје*, у споју са епитетом и/или одговарајућом заменицом, срећу се и у писмима. Само једном се јавља форма *даю узнати* (бр. 178 – 1419. године).

¹³⁸ С. Станојевић, *Студије VI*, 236–252.

¹³⁹ Фраза *дајето на знанје* која се јавља 1390. године (бр. 77) налази се у фалсификату, те се употреба овог израза не може померити на 1390. годину.

Док је појава више различитих промулгацију у склопу једне исправе била сразмерно чест феномен, дотле се само једном јавља комбинација оба коришћена глагола у јединственом типском изразу – *сада даемѡ на знанье и на видѣње* (бр. 376 – 1470. године). По једну инстанцу имају и крњи облици *е* (бр. 179 – 1419. година) и *даемо* (бр. 389 – 1482), у којима очито недостају термини *вѣдѣти* и *знати*. За одређене латинске и староиталијанске исправе знамо да су оригинално биле ћирилске, између осталог и по форми њихових промулгација. Облици *diamo a vedere* (бр. 81 – 1391. година), *demo sapere* (бр. 134 – око 1404/1407), *facimo a saver* (бр. 170 – 1417) и *demo a sapere* (бр. 383 – 1475), ни по чему не личе на латинске нотификације и јасно је да се ради о преводима. Нису, међутим, сви поједнако добри. Дилема коју су стварале босанске ортографске варијације у писању глагола *вѣдѣти* очитује се и у чињеници да је нововековни нотар Дабишину промулгацију (бр. 81) превео са *diamo a vedere*, иако се не ради о глаголу „видети“ (*видѣти*), већ „знати“ (*вѣдѣти*).¹⁴⁰

Поред типичних облика, о којима је до сада било речи, постојали су и они који су били ређи, а понекад и сложенији. Једна од ранијих инстанци потиче из повеље браће Санковића из 1391. године – *навѣштуемо знанье и видѣње паметью сиомъ повеломъ и записаниемъ* (бр. 78). И овде је на делу коришћење оба глагола у једном изразу, али он нипошто није типски. Термин *паметь*, јавља се и у још три повеље из 1392, 1397. и 1418. године (бр. 86, 106 и 174), упоредо са познатијим облицима промулгације. Ради се о изразима: *и да е ва паметь вичну*, затим *и да естѣ вѣчно и паметно сиѡмъ повеломъ и записаниемъ* и, најзад, *да естѣ паметно вично симъ записаниемъ*. У атипичне облике спадају и они са додатним одредбама као што су: *а паче да е видимо всакому малому и голѣмому...а то дѣломъ показуемо то всѣхъ нашихъ листихъ да е видимо* (бр. 118 – 1399. година), *на веће и на више споминамо и даемо видити* (бр. 119, 129 – 1400. и 1404, у оба случаја се ради о документима краља Остоје), те *ивои нека се зна, такои гввори...* (бр. 337 – 1466, тестамент херцега Стјепана). Најсложенији облик који се среће у босанским канцеларијама је раскошна промулгација у повељи о савезу краља Томаша и Дубровника из 1451. (бр. 280) и гласи – *да е видимо и на славу Ису*

¹⁴⁰ С. Станојевић, *Студије VI*, 236–252.

Кръста, сина Божиѣ, и причисте матере негове, диве Марие, и всега двора небескога, ввои буди наше писанье, дамо видити [следи стандардна форма].¹⁴¹

У белешкама Прибисава Похвалића, поред класичне промулгације, срећемо и неколико израза који су заправо пре конскрипциони јер су везани за глаголе *писати* и *свѣдочити*, али имају и нотификациону функцију. Примери за то су три документа из 1407, 1409. и 1413. године (бр. 139, 146, 160) и следеће фразе: *свидокою и мовмь рукоь записую, пишу, пишу и даю на свидиние*. Као што се да приметити, оне су могле бити и непосредно комбиноване са типичнијим промулгационим изразима.

Итеративне промулгације (без озбира да ли се ради о понављању идентичног или промењеног израза) о којима је већ било речи, биле су учесталије у словенским документима (нпр. бр. 84, 85, 86, 118, 135, 174, 187, 199 231, 237, 240, 241, 248, 269, 289 и други), али их има и у латинским (нпр. бр. 286). Нису се јављале само у повељама са више ставки у диспозицији, већ понекад и независно од тога. Добар пример за то је писмо Иваниша Павловића Дубровчанима (бр. 269) у коме промулгација са инскрипцијом обгрљује диспозицију (*властеле да ви ље у знаніе вво ми се исплати марој тврѣдаикъ исъ царине вловске што ми ље дуожанъ био овогаи годишта нека ље у знаніе вашему госпоству*). Ближе ставачном моделу су признанице браће Драгишића из 1437/38. (бр. 237, 240, 241) у којима се прва промулгација среће на самом почетку, после инвокације, и удвојена је (*даемо на видіенье свакому* + општа инскрипција + *да е свакому на знанье*), док друга не долази у свакој ставци, већ у закључном, сумирајућем делу диспозиције (*И виште говору, како самъ и згоре рекав, да е свакому чловѣку на видѣнье*).¹⁴²

О епитетима, заменицама и допунским изразима који се користе уз промулгације већ је било речи у одељцима о инскрипцијама и салутацијама, као и у претходним редовима. Напомињемо још да су епитети и заменице најчешће ишли уз писма (*нека зна почтена прыазанъ ваша; за то нека ље вашои милости на видѣнье; властеле/господо, дамо на видѣнье; noverit vestra honorabilis magnificentia*), а допунски изрази, често са короборативним призвуком, уз повеље (*по семъ писанию; сивмъ повеломъ и записаниемъ; по ввомъ нашемъ втворену*

¹⁴¹ Исто, 239–240.

¹⁴² Исто, 240–242, 244–246.

листу а с нашомъ печатью вѣрованномъ законитомъ; *tenore presentium*). Облици општих и посебних инскрипција које су срастале са промулгацијама, такође су већ описани. Опште су карактеристичније за „повеље“ и белешке, а скраћене посебне за писма. Типичан пример развијеније форме комбинације промулгације и опште инскрипције среће се нпр. у једној од признаница браће Влатка и Стјепана Херцеговића – *даемов на видѣннѣ свѣмъ и свакому кому се подоба и прѣдъ кога дође въ наш листъ итворени а с нашомъ печатью вѣрованнмъ* (бр. 343), док су слични примери из латинских исправа већ изложени у претходним одељцима. Још један састојак који је могао претходити промулгацијама су разни везници којима се, заправо, уводила диспозиција (*стога, и зато, igitur, proinde*) или њене ставке (*eius, eius, item*).¹⁴³

Најзад, делимично промулгациону функцију имају и неке, у основи диспозиционе, речи (глаголи) и изрази којима се дестинатару и свим читаоцима документа стављало до знања да следи аукторова одлука, односно сама срж правног чина. Ти термини служе за увод у диспозицију, а карактер наведеног правног чина одређивао је употребљени глагол – *створити, потврдити, чинити, примити, послати*. И овим речима су често претходили већ поменути везници за увођење диспозиције. Посебну важност имају изрази који се везују најпре за Котроманиће, као врховне босанске владаре. То су тзв. „стварање милости“ и „давање вере“, у основи резервати суверене власти. Они се најчешће среће у даровним и појединим уговорним повељама босанских банова и краљева у разним облицима – *би милост наю; дасвъ милость свою, виру и душу; дали су вѣру свою господску; створихъ милость свою господску; да юсть вѣдомо всакому чловѣку како створи милость; створихъ милость кралѣвства ми; створи милость кралевъство ми* итд. (бр. 16, 19, 20, 31, 33, 34, 45, 48, 50, 51, 52, 190, 261 и други). Од средине четврте деценије XV века овакви изрази продиру и у свечане повеље обласних господара (Хрватинића, Косача и Павловића), обично у форми *створи милость госпоцтво ми* (нпр. бр. 229, 231, 248, 289). За наведеним изразом често је следила експлицитна посебна инскрипција. О овоме састојку, повезаном са диспозицијом и заклетвом, биће више речи накнадно.

¹⁴³ Исто, 239, 244–245.

*

Експозиција (нарација) представља прву од две централне формуле текста (корпуса). Њоме се образлаже посебна мотивација за стварање правног чина и његово записивање. Оба алтернативна назива добила је зато што обухвата „причу“ о разлозима и околностима настанка документа (експозиција – излагање; нарација – причање).¹⁴⁴ Ради се о једној од најзаступљенијих формула, али, за разлику од диспозиције, није увек присутна у формулару. У босанском владарском корпусу експозиција недостаје, у потпуности или у експлицитном облику, у 106 јединица (26,4% корпуса). Ову формулу углавном немају најраније повеље (пре свега словенске из раздобља од XII века до рестаурације Котроманића 1326. године)¹⁴⁵, већина признаница, извештајни бр. уговора и даровница, као и неколико писама. Многе даровнице из тзв. „кермендског корпуса“ такође су без експлицитне експозиције, а када је реч о XV веку огромну већину докумената у којима она недостаје чине признанице, посебно оне текућег карактера. Укупно узевши, међу поменутих 106 исправа без нарације налази се 70 признаница (66%) у разним облицима (повеље, писма, белешке), 19 уговора, 11 даровница, 4 писма (два обавесна и два посланичка дописа) и два тестаментa. Као што је био случај и са неким посебним инскрипцијама, које су се подразумевале на основу садржаја других формула, неке недостајуће експозиције могле су бити имплицитно изречене у диспозицији (нпр. у признаницама је то могла бити реченица *идѡ поклада, кои постави реченьни господинь ми воевода Сандаль* и сл.). У случају недостатка нарације, формулар је био изграђен тако да се, након протоколских формула, одмах прелазило на конкретну аукторову одлуку или поруку тј. на диспозицију.

Према свом положају, експозиција је углавном претходила диспозицији, али је понекада била испреплетана са њом или се јављала по ставкама, односно у интервалима (...експозиција + диспозиција + експозиција + диспозиција...). То се

¹⁴⁴ С. Станојевић, *Студије VIII*, 39–61 (на простор Босне се односе стр. 44–53); А. Соловјев, *Властоске повеље*, 91–94; М. Вркочић, *Isprave*, 223, 233–235. Уп. Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 54–57.

¹⁴⁵ Од раних исправа експозицију имају – Борић (бр. 1), Нинослав (трећа, бр. 5), Пријезда I (бр. 7), Павле Шубић (прва, бр. 8), Младен I Шубић (бр. 9), Вукослав Хрватинић (бр. 12 и 14), Стјепан II Вукославу Хрватинићу (бр. 16), Стјепан II Гругуру Стјепанићу (бр. 20), Стјепан II Дубровнику (све). Од тада се појава ове формуле учестава и устаљује, те изостаје само у још неким кермендским повељама.

посебно дешавало у опширнијим исправама, што су пре свега свечани уговори. Већ смо раније напоменули да се између аренге и експозиције или, чешће, експозиције и диспозиције могла уметати и промулгација. У оквиру нарације могу се срести и елементи аренге, диспозиције, поновљена интитулација, инскрипција, промулгација, па чак короборација. У поједине диспозиције уметане су реминисценције на раније догађаје које објашњавају аукторову мотивацију, те долази до срастања формула (постоји петнаестак таквих инстанци). Подврсте експозиције, специфичне улоге и садржаја, су петиција и интервенција, формуле које ће бити посебно обрађене. Оне су се увек јављале у склопу нарације или одмах уз њу (углавном јој претходећи).

Експозиција је, према свом обиму, могла бити сажете (када се њоме само констатује дестинатаров чин, што се најчешће среће у писмима – нпр. *господо, разумѣхъ што ми писасте*) или развијене форме (када је опширнија и садржи више информација). Развијена форма могла је, према карактеру, бити уопштена (нпр. истицање традиционално добрих односа ауктора и дестинатара и жеље за њиховим даљим унапређивањем, затим аренгалне формулације о дужностима владара, заштити цркве, награђивању верних поданика, очувању мира и сл.) или конкретна (када се у њој образлажу прецизне околности које претходе издавању акта, тј. правном чину ауктора, и које су до тог чина довеле; обично се ради о току преговора, образлагању конкретних дестинатарових заслуга, неком дешавању, новом сазнању ауктора или постојању проблема који треба решити). Некада су и поједини делови диспозиције у извесној мери експозиционе природе, што је опет чешће у писмима (посебно веровним и петитивним). Такве су нпр. фразе *што послахъ тог-и-тог...* Информација о слању посланика је, заправо, образложење мотивације ауктора, док се права диспозиција огледа у коначној реализацији посланичке мисије. Чисто веровна писма, у којима се карактер мисије прећуткује, имају најамбивалентнији формулар. Експозиција и диспозиција су у њима неодређене и тек бисмо начелно могли рећи да је обавештење о доласку посланика експозиција, а порука да му се верује на реч диспозиција.

Када су у питању конкретни облици у којима се експозиција јавља, они нису високо формализовани, пошто се ради о излагању аукторове мотивације, обично ослоњене на претходне догађаје који су могли бити најразличитијег

карактера. Међутим, извесна типизираност постоји и везана је за наменске обрасце докумената. Типски изрази не прожимају читаву експозицију, већ су махом ограничени на низ фраза, које обично долазе на самом почетку формуле. Од великог значаја су раставни изрази којима се мотивационе формуле одвајају од диспозиционих. Међутим, некада се њима одвајају и протокол или аренга од експозиције. Углавном се ради о везницима и прилозима – *igitur, hinc est, itaque, per ea, cum, propterea, quid, quod cum, quod nos, quia, quomodo, да, ере/ерь/љрь, и, и тогда, и тада, тогда, и што, w то, када, како (ми, ђ, насъ)* итд. Сви они имају значење данашњих речи и израза – *стога, отуда, како, да, јер, а тада* и сл. У експозицијама са више ставки, као што је случај и са промулгацијама и диспозицијама, користе се прилози *и више* или *item*.

Наменске типске фразе су такође бројне и углавном су биле одређене глаголима или комбинацијом глагола и поменутих везника и прилога. Приликом слања посланика са порукама, експлицитно наведеним или не, коришћени су изрази *ере послахъ, дослахъ, посласмо, досласмо, (нихъ) посланиемъ, misimus, mittimus*; у уговорима чијем су склапању претходиле дипломатске радње често се среће *доидохъ, дошадъ, придохъ, придосмо, будући у Дубровнику* (ако је ауктор ишао у мисију) или *дођоше, придосе, примисмо, поиска, accederunt, venerunt* (у случају петиције дестинатара или пријема посланичких жеља путем писама); у уговорима и даровницама, као својеврстан увод у аукторову одлуку (диспозицију) која произилази из изложене експозиције, употребљавале су се фразе *смыслевиъ, смыслевише, хотеће, смыслехъ, и учинихъ, видивше, quod matura deliberatione prehabita, diligenter consideratis et inspectis* и др. Нарације писама у којима ауктор прима информације од дестинатара су сведене и карактеришу их типске формулације констатовања – *разумѣли смо, разумѣсмо, примихъ ваше почтено писание; perceptis et intellectis, literas vestras suscepimus in quibus...* У појединим писмима експозицију уводе изрази – *властеле, ви знате..., come sa bem la vostra serenita* итд.

Карактеристични изрази одликују и експозиције других наменских типова докумената, али се у њима наводе и конкретни, неформализовани подаци – у даровницама се наводе заслуге дестинатара (*смыслевише службу бившега Иванца Јурчинића коју намъ послужи; есу намъ служили Гав дшакъ и Гръгуръ Сегединаць*

нѣколиков врѣмена; за негову вѣрну службу; *propter illorum fidelia seruitia, videndo ipsius fidele seruitium, et pro multis prioribus fidelibus seruitiis*), у разрешницама закупи и друга дуговања, у признаницама положени или примљени износи новца или предмети (*wdъ поклада кои постави реченьни господинъ ми воевода Сандаль; царину вловску што љ дрѣжао за двѣ годиштите; купише...царину сребрничку и Понора; прѣмисмо разълогъ wd нашега слуге; habuerint negotiationes, mercantias, fora et tributa*), у дипломатским дописима политичке околности, у наредбама непосредни поводи за њихово издавање итд. Неке експозиције су срасле са аренгама и садрже изразе који су сродни тој формули (*будући ва великоу слави и госпоцтви и држави... и сл.*).¹⁴⁶

Интервенција, као подврста експозиције, ретко се јавља у босанској дипломатичкој пракси, а у стандардном облику готово никада. Ова формула има за циљ да нагласи посредовање трећег лица при аукторовом доношењу одлуке у корист дестинатара.¹⁴⁷ У српској дипломатичкој пракси то је обично подразумевало тражење дозволе, односно одобрења од сизерена или владара за одређени правни чин, углавном додељивање поседа. Виша инстанца је, дакле, морала да потврди властелиново право на даровање одабраног дестинатара. Такав обичај у средњовековној Босни није постојао, барем судећи према расположивој дипломатичкој грађи. Великашке даровнице цркви, ако их је уопште и било, нису сачуване, а у неколико даровних повеља издатих фамилијарима магната не постоје трагови интервенције. Пошто се радило о располагању баштинским поседима, можда се потврде сизерена нису ни тражиле, посебно након еманципације великаша у обласне господаре.¹⁴⁸

Једини посведочени изузетак су примери даровања великих земљишних поседа странцима (прецизније, Дубровачкој општини). Након случаја Санковића, који су 1391. (исправом бр. 78) Дубровчанима уступили једну читаву област босанске државе (Конавле), због чега су били нападнути од суседних великаша (вероватно по налогу краља Дабише), развила се пракса да краљ из рода Котроманића, након консултације са саветницима или државним сабором, издаје

¹⁴⁶ С. Станојевић, *Студије* VIII, 44–53; М. Brković, *Isprave*, 233–235.

¹⁴⁷ С. Станојевић, *Студије* VII, 1–38 (на простор Босне се односе стр. 6–19); М. Brković, *Isprave*, 234–235. Уп. Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 57–59. Станојевић не разликује интервенцију и петицију, а већином говори о петицији.

¹⁴⁸ С. Станојевић, *Студије* VII, 19–36.

посебну уговорно-даровну повељу којом потврђује отуђење дела државне територије које је, у корист странаца, иницирао неки обласни господар. Међутим, није се тражила само потврда највише власти. Потврднице су, у случају подељених својинских права, издавали и заинтересовани великаши. Тако је Радич Санковић морао и лично да изда повељу којој уступа своје село Лисац у Сланском приморју Дубровнику (бр. 118), а приликом Сандаљевог уступања дела Конавала који је припадао Косачама, сагласност за тај чин је морао да да и Радосав Павловић, господар другог дела ове области (бр. 187, 189). Овакву праксу су, заправо, покренули Дубровчани са циљем да правно ојачају свој положај. У складу са изложеним, јасно је да је формулу интервенције у босанским исправама углавном замењивало издавање посебних докумената различитих ауктора а у вези са истом правном радњом.

Права интервенција среће се само у једном босанском владарском документу – првој Твртковој даровници за босанског епископа Петра из 1356. године (бр. 40). У њој се наводи да је угарски краљ Лајош, од чије је воље у том тренутку зависила власт бана Босне, сугерисао Твртку да епископу, који се јавља као молилац, дарује посед Дубницу (*ac ad petitionem serenissimi principis domini nostri Ludovici prefata gratia regis Hungarie illustris*).¹⁴⁹ Сви други примери су атипични. Први међу њима је повеља Радича Санковића из 1399. (бр. 118). Она не садржи актуелну интервенцију, већ ауктор ретроспективно наглашава да је лично препоручивао краљу Остоји да уступи Сланско приморје Дубровнику.¹⁵⁰ У свом писму из 1404. (бр. 130) дјед Цркве босанске наводи да његови људи долазе у Дубровник по војводу Павла Клешића, након што му је краљ Остоја вратио

¹⁴⁹ Још смо у разматрањима о девоцији навели пример из 1366. у коме се Твртко I назива баном „по милости Божјој и краља Лајоша“ (бр. 44).

¹⁵⁰ ...смисливъ и смотривъ въ моемъ срьдци, како бихъ Дубров`нику велику любовь и срьдчану приазнь добрѣми дѣли и творомъ показаль, набѣди ме прѣчьста и погохъ у Босну прѣсвѣтлому господину кралу СѸстои, и поменухъ му въ славное уз`вишение кралевства прѣчьсну службу и разлике прѣцѣне даре кое су примали господа босньска водъ Дубров`ника, моле славу кралевства, да буде милосрьднь Дубровнику чьстњними дарьми, и туи ми се вбѣтова кралевство, а говоре, кьда доиду кь мнѣ послѣ властеле дубровьчьци, хоке бити видимо въсакому, како ку Дубровникъ дарова-ти жупомъ, владаниемъ како срьчане пришатели. Видети и: С. Станојевић, *Студије VII*, 15–17.

бесправно одузете поседе¹⁵¹, док Радослав Павловић у повељи о миру са Дубровчанима из 1432. (бр. 224) истиче како је измолио посредовање Твртка II.¹⁵²

Остали примери су још удаљенији од стандардне интервенције. Тако се у пресуди коју је Хрвоје Вукчић донео у спору око села Радошић (бр. 141) наводи овлашћење које му је за то дао краљ Ладислав Напуљски. У прве три признанице Влатка Поповића из рода Озрисаљића (бр. 327, 336, 351), као својеврсна препорука, помиње се име Иса-бега, господара земље Павловића (*по речене Елаче по тестаменту и са поручением господина воеводе Есе бега*). У дипломатском писму Стјепана Вукчића Венецији из 1466. (бр. 333) наводи се да је, у корист херцега, код дужда интервенисао један сплитски грађанин. Петар Балша Косача и његова мајка су 1476, у експозицији своје повеље Брезовичанима (бр. 385), истакли да су увидели да су грађани те вароши оштећени у старим правима која су им доделили и гарантовали угарски краљеви, па су одлучили да ту неправду исправе како би се предупредила реакција круне. Експлицитне интервенције ту, дакле, нема, али је она имплицитно присутна.¹⁵³

Петиција је подформула која је такође врста експозиције и стоји у вези са њом. Подразумева молбу потенцијалног дестинатара упућену ауктору, а са циљем стварања одређеног правног чина и његовог записивања. Да би добио или потврдио своја права, повластице или поседе, дестинатар, дакле, мора да изложи свој случај и затражи аукторову милост.¹⁵⁴ За разлику од интервенције, која се у производима босанских канцеларија среће свега неколико пута, петиција је знатно

¹⁵¹ ...што посласмо по воеводи Павла наше строинике и крѣстани да приде впеть у своје ере нато наидосмо господина краља да му впеть његово врати, ере му је бито безъ кривине узето.

¹⁵² ...туи смислихъ у памети у мови, да нитковрь не може бити боли стежникъ съемуи миру међю мноумъ и властели дубровачѣми колико господињ нашъ, племенити господињ ми крааль босански Тврѣтко Тврѣтковићъ, и будууће при господину краалю Тврѣтку помолехъ гъ какото господина ми и приателя вбѣю страануу, да би послав свовга властелина у Дубровникъ, и тегнуу ихъ бесѣдовмъ в миру међю мноумъ и властели дубровачѣми, и по милости господина нашега краља Тврѣтка посла кнезу и властеломъ дубровачѣмъ властелина и поклисаара свовга кнеза Иваниша Гошиића, просе вдь властew дубровачѣхъ, да би дослали свое властели и поклисаарје господину краалю Тврѣтку за миръ међю нами с властели дубровачѣми...и туи се нааћохъ за господињ воевода Радосавъ с речениеми поклисаари дубровачѣми при господину краалю Тврѣтку, и веле насъ вбѣ странуу господињ крааль свѣтова, да бисмо примили за миръ.

¹⁵³ ...iidemque cives nostri ea sufferre seu sustinere non posse pro eisdem dampnis ad regiam maiestatem iidem cives nostri iter arripere super nos querulando voluissent.

¹⁵⁴ С. Станојевић, *Студије VII*, 1–38 (на простор Босне се односе стр. 6–19); А. Соловјев, *Властеоске повеље*, 91; М. Вркочић, *Isprave*, 234–235. Уп. Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 57–59.

чешћа и налазимо је, у стандардном или нестандардном облику, у 69 исправа (17% корпуса).

Ради се скоро искључиво о повељама или повељама у форми писама, пре свега о уговорима са страним државама и аутономним комунама (51 инстанца тј. 75% свих петиција – бр. 26, 37, 44, 50, 51, 54, 56, 57, 59, 63, 71, 72, 73, 74, 89, 106, 107, 113, 114, 116, 121, 122, 123, 125, 126, 128, 133, 135, 146, 174, 175, 181, 186, 190, 193, 195, 199, 201, 212, 224, 225, 226, 231, 247, 248, 256, 280, 287, 289, 312 и 315), затим о делу даровница и уговора са приватним лицима (12 инстанци – бр. 1, 14, 40, 55, 76, 93, 101, 104, 259, 267, 303 и 338), као и о по једној разрешници (бр. 96), пресуди (бр. 141) и сведочанству (бр. 352). Веза са уговорима и даровницама није необична, пошто су се кроз петицију, заједно са стандардном експозицијом, дефинисали разлози и поводи настанка докумената и излагали делови дипломатске процедуре.¹⁵⁵ Само у три писма (бр. 108, 127 и 270) јављају се формулације које се могу рачунати у петицију. Према свом положају у обрасцима, ова формула је обично долазила иза аренге, а испред аукторове експозиције.

Петиције карактеришу изрази који садрже глаголе доласка, присуства или слања (*accedere, venire, visitare, mittere, прићи, доћи, бити, изаћи, послати, дослати*), пошто су оне обично изграђене од имена посланика који су долазили на босанске дворове са одређеном мисијом. Ова формула је значајан извор за историју дипломатије и етикеције, пошто су задаци посланстава углавном били преговори о важним политичким питањима, а пре свега о давању или обнови повластица босанских владара. Најтипичнији пример представљају петиције Дубровчана унете у уговоре склопљене између Босне или њених области и Дубровника. Посланици (поклисари, амбасадори) града Св. Влаха су, по правилу, били племићи (обично двојица, али некада и само један или тројица), који су доносили дарове своје општине и образлагали своје молбе. У случају да су тражили потврду ранијих повластица, доносили су копије старих повеља – привилегија и даровница – које су им издате од стране аукторових предака или претходника. Важност истицања старости добијених права и традиционално добрих односа дестинатара са ауктором и његовим родом била је огромна. Исту процедуру следили су и представници других далматинских градова (с тим што су

¹⁵⁵ Више о дипломатској процедури видети у: Ђ. Бубало, *Писана реч*, 185–214.

они обично слали тројицу амбасадора) и Венеције (обично са једним овлашћеним послаником). Код властeosких даровница је вазал обично лично долазио пред свог сизерена и молио га да му „створи милост“.¹⁵⁶ Дародавац би, затим, у експозицији, изложио заслуге свог верног поданика и онда обзнанио своју одлуку.

Хронолошки посматрано, петиција се јавља веома рано, већ у Борићевом фалсификату (бр. 1). Међутим, како он није аутентични производ босанских канцеларија, тачнији је податак да се ова формула укорееује у Босни тек половином XIV века, од времена бановања Твртка I Котроманића. Пре тога се, искључујући наводни Борићев акт, јавља свега два пута (бр. 14 и 26). Као и бројни други дипломатички састојци, и петиција се прво јавља у латинским документима. У ћирилске улази тек 1375. године, у Твртковој повељи Дубровчанима о царинама (бр. 50), где се, као представници Дубровника, јављају поклицари. Након тога постаје уобичајена формула у уговорним повељама, а сразмерно често се јавља и у даровним. У стандардном облику не среће се након 1461. године и слома босанске државности, пре свега зато што више није било нових уговора и даровница, већ махом само признаница.¹⁵⁷

Када је реч о облицима, они су делимично типизирани и поново одређени наменским обрасцем. Најчешћи, уговорни образац (када је реч о приморским комунама и страним државама), подразумевао је реченице изграђене по следећим моделима: *missistis ad nos nobiles viros...cum vestrīs legationibus; quod nobiles et circumspecti viri...nuncii et ambassiatores fidelissimi...maiestati nostre humiliter pro parte ipsorum communitatis exposuerunt; quod viri nobiles et prudentes...ambaxiatores et sindici comunis civitatis Sibenici, ad nostram maiestatem transmissi attentius nos rogantes; quod cum uniuersi nobiles ciues et communitas ciuitatis Sibenicensis per nobiles viros...ciues eiusdem ciuitatis, et nuntii ipsorum speciales, habita conuersione ad dominum nostrum regem; quod accedentes ad nostre maiestatis presentiam...ambasciatores et nuntii fidelium nostrorum rectorum ciuitatis Sibenici nomine et uice eorundem; када доходише поклицари дубровачци у име...; затм послаше краљевству ми властелина свога кнеза Драгоја Гучетића а моле краљевство ми и просе да...; и ту изидоше прѣдъ краљевство ми всепочтени властеле*

¹⁵⁶ О владарској милости видети у: ЛССВ, 407 (М. Благојевић); М. Благојевић, *Државна управа*, 59–79.

¹⁵⁷ С. Станојевић, *Студије VII*, 7–8.

дубровьсци; како доиће к намь Рапаиш Гучетић дослань wdь кнеза, властем и все
wпћине града Дубровника, и намь донесе запись; како кралјевству ми кнез и
властеле дубровачци дослаше посаобинумь почтенога мужа; и тогда придоше ва
славни дворь кралевства ми под Високи племенити лудие славнога града
Дубровника, властеле поклицарие; за кою стварь доходећи намь на памети, да
племенити мужь господинь Ивань Чоръжи, почтени поклицарь реченога
прѣсвѣтлога господина дужа и wпћине бнетачке, лани три крaть биль е прѣд
нами... итд.

И даровни образац, који је важио и у разрешницама, пресудама,
сведочанствима и уговорима са појединцима, подразумевао је сличне
формулације: *ad nostram accedens presentiam nobis humiliter et devote supplicavit;*
accedens ad presentiam nostram et omnium baronum nostrorum proposuit; и тагда
приде прѣдъ кралјевствомь ми възлюбљени и сръдчни паче же вѣрњи слуга
кралјевства ми господинь Жоре Дубровчанинь нашь протовистиарь и мwли
сръдно и умилјено како...; и тагда прѣде прѣдъ кралевство вирњи нашь жупань
Влькъмирь Семьковићъ казуе намь како...; како досла придъ госпоцтво наше
узможна и изабрана и племенита госпођа Доротиђа, wставшиа кнеза Иваниша
Благаискога, и нию синь, кнезь Миклоушь, господинь Благаиски, свое добре луди
наше госпоцтво молеће; како приде госпоцтву ми посланием светле госпође,
брата ми господина деспота Лазара деспотице Елене, и брата ми господина
деспота Степана почтени властелинь, логофеть Степан Ратковићъ, и поиска
wdь госпоцтва ни милость; како поиска у мене Радъмио Жарговикъ и Живань
землѣ на Прътушии; како насъ поиска синоваць кнеза Браила Тезаловића, Юран
Богишићъ...да бисмow свѣдочили прѣдъ многоw почтеними поклицари и властели
госпоцтва нашега итд.

И поред бројних варијација, основна схема је иста, а у њој, као што се
може уочити, доминирају типски почетни изрази – *тогда придоше*, *како приде*,
како догоше, *доиде к мени*, *и затw послаше*, *како досла*, *и туи изидоше*,
accedens/accedentes, *missistis*; као и неке друге, допунске фразе – *въ славни двврь*
госпоцтва ми, *с почтеними дарьми и частми*, *wdь много почтенога кнеза и*

властех и све ѡпкине дубровачке, почтении властеле и поклицарье, прѣдъ кралевство ми, молеће, ad nostrae maiestatis presentiam, rogantes и др.¹⁵⁸

У ретким писмима у којима је ова формула посредно присутна, доминира модел реферисања на раније изнету петицију, молбу изнету преко посредника или петицију трећег лица. Тако краљица Јелена Груба (бр. 108) отписује Дубровчанима да је разумела све оно што су је замолили преко Жорета Бокшића¹⁵⁹, Хрвоје (бр. 127) посредује у петицији Шибенчана¹⁶⁰, док Иваниш Павловић, у свом потраживању о Дубровчана (бр. 270), реферише на петицију коју је њему упутио Влахуша Живковић Пелиочић.¹⁶¹

Неке петиције у повељама су атипичне и заправо представљају експозиције са петиционим елементима. Стога и нису обухваћене статистиком ове формуле. Такве су „скривене петиције“ у делу даровно-уговорних повеља босанских обласних господара са Дубровником (нпр. повеља Радича Санковића о селу Лисцу из 1399. – бр. 118, повеља Сандаља Хранића о Конавлима из 1419. – бр. 176 и др.). Оне се у тим исправама не очитују, али су имплицитно присутне, јер ауктори истичу да су приметили *велику лубавь и срчанство кнеза, властель и все ѡпћине града Дубровника, кою вазда много милосрдно и безь мире у всакоемь почтенью прострише и показаше к нашимь првимь и к нашему госпоцтву, и показую и чине, како и по писаньѣахь, кое ѡдъ нихь примисмо, видити естъ и сада веће почтену лубавь и приѣзань, кою учинише и показаше у таково време наше*. Сасвим је могуће да су оваквој пракси кумовали и Дубровчани који нису желели да се у свечаном уговору, којим обласни господар, а не краљ Босне њима уступа део босанске државне територије, нађе молба општинских власти. Експозицијом која је ту молбу заменила, практично се стиче утисак да је иницијатива дошла од ауктора, што, знамо из других извора, у основи није тачно. Међутим, у формалним документима испада да Дубровчани ни на који начин нису затражили велик комад туђе територије од некога ко не представља највишу власт. Тај комад им је, дакле, понуђен, а све њихове уговором преузете обавезе су одраз

¹⁵⁸ Исто, 6–19; М. Вrković, *Isprave*, 234–235.

¹⁵⁹ *...и разумисмо какъ намь би хоте поручили посаѡбине по нашемь вирьни слози господину протовистару Жорети о вашихь потрѣбахь. И ѡд нашихь и мене слишавьше подобне мољбе кое ви поручасте по реченомь протовистарьги Жорети.*

¹⁶⁰ *...quod pro parte communitatis Sibenicensis nobis honorabiliter supplicarunt.*

¹⁶¹ *...за тои вѡ доиде к мени кнезь Влахуша Живковиць просе ми динаре ко је дао за Марога Тврѣдаића а ја му самь се зарекао платити ерь ми ихь је Мароге дуожань за царьну.*

захвалности. Оваквих примера има још, а занимљив је и образац прва повеље Радосава Павловића којом потврђује Сандаљево даровање (бр. 187 – 1420. године). Он, такође, не прима петицију Дубровника, већ шаље своје посланство да правно дефинише новонасталу ситуацију у Конавлима.

У мировном уговору Стјепана Вукчића и Венеције из 1445. године (бр. 258), експозиција не садржи стандардну петицију, већ описује мировне преговоре на којима учествују овлашћени посланици обеју страна. Ни дуждови, ни херцегови поклицари не јављају се у улози покретача иницијативе. Она је већ дошла са највиших инстанци, те наведена формула није била потребна. Већ смо у разматрањима о интервенцији истакли повељу Петра Балше и кир Ане Косаче Брезовичанима (бр. 385). Непосредне петиције ни ту нема, али је јасно да је она изазвала стварање правног чина, пошто су варошани најавили тужбу против Косача угарском краљу.

*

Диспозиција је средишња формула и неизоставни део обрасца сваког документа. Присутна је у свим исправама и припада тексту (корпусу), централном делу формулара. Диспозицијом је обухваћен сам правни чин – одлука ауктора о његовом стварању и дефинисању, а потом и записивању.¹⁶² Ова формула произилази из мотивационих формула (аренге и експозиције), са њима је суштински повезана и локацијски долази након њих. Скопчана је и са тзв. гарантним формулама, а најчешће су са њоме увезане санкције и заклетве, које су могле бити инсерирани унутар диспозиције. Због своје сложености и природе, диспозиција је уједно и најмање формализовани део обрасца. Правни чин се могао разликовати од случаја до случаја, чак и у оквиру истог наменског типа исправе, па није дошло до укореењивања великог броја типских израза. На то је, као и код експозиције, додатно утицало уношење конкретних околности и детаља у скоро сваку исправу. Негде су те појединости биле веома богате (као у свечаним уговорним повељама), а негде крајње сведене (у простим веровним писмима), али су увек постојале. У опширним исправама, у склопу диспозиције су се могле

¹⁶² С. Станојевић, *Студије IX*, 62–74 (на простор Босне се односе стр. 67–71); А. Соловјев, *Властеоске повеље*, 94–99; М. Вркочић, *Исправе*, 235, 256–257. Уп. Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 59–62.

наћи и готово све друге формуле протокола, текста и есхатокола, поред већ поменутих (датум, интитулација, инскрипција, короборација, салутација или апрекација, конскрипција, сведоци, порука наследству).

Осим што представљају правно најзначајнији део исправе, диспозиције су изузетно информативне формуле, богате и разноврсног садржаја. Оне су извор за бројна сазнања и податке – за политичку историју, ономастику и топономастику, правне и друштвене обичаје, за историју државе, друштвених односа, привреде итд. У њима су садржани како подаци за стварање шире слике о неким појавама и процесима, тако и низ конкретних информација.

Због своје функције, диспозиција није само мање формализована, већ мора остати јасна и лишена украса и раскошних израза. У свечанијим и опширнијим исправама, посебно у уговорима, али и у неким признаничним актима, диспозиција се могла усложњавати, па су се у њој могле наћи вишеструке ставке. Тај феномен је најчесталији у XV веку. Вишеставачне диспозиције, увођене специфичним итеративним изразима (речи *item*, *и виште*, *и еште*, *виштъ*, али и више пута поновљене интитулације, инскрипције и промулгације) већ су поменуте, као и интервалско смењивање експозиције и диспозиције. У позном раздобљу средњовековне босанске дипломатике, појединачне тачке у исправама и физички су одвајане – новим пасусима. Поједине уговоре са страним државама (пре свега са Дубровником), карактерисало је смењивање диспозиционих ставки којима се одређују обавезе ауктора, односно дестинатара. Тако се нпр. босански краљ обавезивао да ће поштовати повластице које су Дубровчанима доделили његови претходници, док су се дубровачке власти заклињале да ће за то давати уговорене дохотке. Обе одредбе су диспозиционе, али прва припада ауктору, а друга дестинатару, као уговорним странама. Са друге стране, дипломатски дописи послати Венецији, бележени су комбиновањем босанских ставки и млетачких одговора на њих (уз изразе *ad primum*, *primo*, *ad secundum* итд.). Међутим, претпостављена изворна структура тих докумената добија се тек уклањањем наведених одговора.¹⁶³

Упркос слабој формализацији и типизацији облика у којима се јавља диспозиција, постоје речи и изрази који су се релативно често јављали као уводи у

¹⁶³ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 201–202.

ову формулу или у саму одлуку о стварању правног чина. Поред карактеристичних везника и прилога, ту су и глаголи, својствени различитим типовима аукторских одлука иза којих следи конкретизација правног чина.

Неки везници и прилози су већ поменути приликом анализе експозиције, пошто се понекад јављају и у оквиру те формуле и њених подформула (пре свега петиције). Њихова функција је означавање краја једне секције документа и прелазак на другу. Када је реч о диспозицији, одваја се део исправе у коме се излажу аукторова мотивација и околности које претходе настанку правног чина од дела у коме се тај чин дефинише и реализује. Најчешћи су термини који означавају узрочно-последичну везу, односно происхођење диспозиције из експозиције – *mwgau ради, и за то* (ми, Ћ), *и за ту* (службу), *и затw, и* (кралевство ми) *видивше...*, *а сада, (и) тогда, и такои, ob hoc, proinde, ergo, idcirco, et nos, nosque, itaque, ecce, tandem, qua re, et quia, igitur, unde, qua propter, ea propter, ceterum, deinde, ideo, nunc, tunc, per tanto* итд. Значење свих ових израза је: стога, и зато, дакле, будући да, отуд, и тако, а тада. Иза њих је могла следити уметнута интитулација или одговарајући глаголски облик (*тогда створисмо милость, и зато wсвобаѣмо, и такои направихъ, и за ту службу дасмо, igitur considerantes, proinde promittimus* итд.).

Друга група везника и прилога уводила је изјавне зависне реченице које су обично, али не увек, следиле за промулгацијама (типа: *даю wѣдѣти wсакому чловѣку кому се подоба како створих милость*). Основни везници су били *да* и *како*, а поред њих су се, у словенским и латинским документима, јављали и: *ере, ерь, љрь, wто, qualiter, quomodo, quod, quoniam*. Читави изрази гласили су нпр. *како створихъ, ере послахъ, да примисmw, quomodo mittimus, qualiter delegavi* итд. Израз *omnino* (уопште, у целости) служио је само као појачивач неке одлуке изречене глаголом (нпр. *volumus omnino observare*).

Када је реч о чешће коришћеним глаголима, они су у начелу одређени правним чином (наменским обрасцем), али се неки од њих јављају у више типова докумената. Стога је најпрецизније рећи да их одређује природа радње коју ауктор врши доносећи одлуку о стварању и записивању наведеног правног чина. То је могла бити заклетва, изузетно честа у уговорима, као и у неким ранијим даровницама. У таквим, заклетвеним диспозицијама, налазили су се глаголи -

клету се, вбѣтовати, вбећавати, jurare, promittere. Изузетно значајан тип диспозиционе радње представљају и раније споменуто давање вере (*дати вѣру*) и стварање милости (*створити милость*), који се срећу пре свега у даровницама, али и уговорима. Давање (даровање) је могло бити и општијег карактера, али се и тако најчешће везује за даровне и уговорне повеље, као и за акта о потраживању доходака (глаголи: *дати, dare, donare, concedere*). Потврђивање је изражено терминима *потврдити*, односно *confirmare*. Радња примања се у диспозицијама углавном везује за признанице издате након пријема новца или других драгоцености (*примити, узети*). У признаничним актима се јавља и радња сведоцбе, изјаве о пријему (*свидокују ере самъ узевъ; confessus est recepisse*).

Неки глаголи су сасвим општи и прецизирају се тек допунама. Такав је, по природи ствари, најпре основни глагол делања – *facere, (у)чинити*. Други пак, служе за изражавање извесног степена наклоности или куртоазije према дестинатару. Такви су глаголи жеље, обично у партиципу (*volentes, attendentes, хотеће, желѣюћи*) или учтиве молбе, обично у петитивним актима (*молу васъ како е братию драгу да имъ дасте доходакъ; молу васъ...скупите ми тази мои доходакъ; petimus mictatis; rogamus, hoc facere non velitis*). Сличних примера има још много.¹⁶⁴

Понекада се, у виду кратке одредбе, а зарад рекапитулације правног чина, диспозиција понављала на крају текста или у есхатоколу. Тиме се давао коначан осврт на мотивацију ауктора или, чешће, на спецификацију његове одлуке. Једноставније речено, подвлачила се сврха настанка документа или се још једном упућивало на диспозицију (нпр. *и све више речено учинихъ...*). Овај састојак није био чест у босанској дипломатичкој пракси, а о његовој формализованости нема ни говора. У рекапитулацију се не могу урачунати вишеставачне диспозиције, разне итеративне формулације нити допунске диспозиционе одредбе (обично додаване на крај акта), пошто се ту не ради о сумирању главне сврхе исправе. Примера рекапитулација нема много – најстандарднији су они који представљају „одјавне реченице“, нпр. *item promettemo al sopradicto miser Zan Zorzi* (у уговору Твртка II и Млечана, бр. 193), *e questo voglo e che sia mia ultima volontà* (у тестаменту Јелене, удовице Вука Хранића, бр. 236) или *и све више писано дасмо и*

¹⁶⁴ С. Станојевић, *Студије IX*, 67–71.

даровасмо (у повељи Стјепана Томашевића стрицу Радивоју, бр. 310). На извештан начин, овој подформули сродни су и термини *потврѣдихъ*, *потврѣдисмо*, *поновисмо* итд, у случајевима када они не означавају потврду ранијих докумената, већ само додатно обећање да новостворени правни чин, прописан тим истим документом, важи (нпр. у бр. 31, 46, 187 и др.). Рекапитулација је, по природи ствари, била чешћа појава у актима са већим бројем ставки или бројним понављањима.

Поједине диспозиционе одредбе, уколико би биле пропуштене у главном тексту, могле су бити додаване на крају, после свих других формула (нпр. у бр. 3, 5, 46, 113, 131, 226, 248).¹⁶⁵

*

Гарантне формуле у босанским документима могу се практично сматрати посебном групом, која се обично налази између текста (корпуса) и финалних (есхатоколских) формула, најчешће се надовезујући на диспозицију. Управо је постојање бројних гарантних („веровних“) одредби најтипичнија одлика средњовековне босанске дипломатичке праксе. Ова особеност сведочи и о природи државе и друштва, односно о карактеру власти. Босна је била држава у којој је обичајно право било изузетно јако, а централна власт ограничена утицајима из иностранства или домаћом властелом која је своје односе са владарем изграђивала на принципима дуговане верне службе и подарене вере господске.¹⁶⁶ У таквом систему, владар није самодржац и његове одлуке су захтевале додатне гаранције – заклетву, сагласност сведока, санкцију (претњу потенцијалним прекршиоцима), а понекад и додатне гарантне одредбе. То је још и више важило за обласне господаре као својеврсне владаре појединих делова босанске државе.

У гарантне формуле непосредно спадају – порука потомству (адмониција), световна санкција, духовна санкција, заклетва и сведоци. Веровну и аутентификациону улогу имали су, на извештан начин, и короборација, белешка о записивању (конскрипција или комплеција) и потпис (само уколико је дефинисан

¹⁶⁵ Исто, 68–71; С. Станојевић, *Студије XXI*, 237–238.

¹⁶⁶ М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, Београд 1955; С. Ћирковић, „Верна служба“ и „вјера господска“, *ЗФФБ* 6–2 (1962) 95–112.

као својеручни). Постојање ових формула у готово свим свечаним исправама, пре свега у даровним и уговорним повељама, обезбеђивало је снажну заштиту њима стечених дестинарских права. У недостатку модела из византијске дипломатичке праксе заступљених у Србији и високог положаја у хијерархији хришћанских држава Запада, босански владари су своје дестинатаре третирали као своје племство и штитили их моделима преузетим из обичајног права – инструментима давања вере. Ти модели су првобитно сачињени за властеоске даровнице, али су се проширили и на неке друге типове исправа.

Порука потомству (адмониција) као самостална формула није била пречесто заступљена у Босни.¹⁶⁷ У великом броју случајева је била интегрисана у духовну санкцију или у диспозицију, а посредно се могла наћи и у склопу заклетве или короборације. Није имала истакнуту улогу као у српској дипломатичкој пракси, нити су њени облици били високо формализовани. Било самостално или, чешће, у јединству са другим формулама представљала је аукторов апел (позив, молбу) да се његова одлука и из ње производећи правни чин поштују и у будућности. Та порука је била упућена аукторовим наследницима и потомству. У том смислу јој је сродан широко распрострањени модел „аутосанкције“ (предвиђање казне за самог дародавца уколико прекрши своју реч). Посредно посматрано, адмониција је садржана и у неким „породичним“ интитулацијама које су се јављале у диспозицијама. Укључујући и чланове своје породице, а некад и даље потомке, у стварање правног чина, ауктор је практично и њих обавезивао на поштовање одлуке коју је донео у корист дестинатара.

Сасвим је јасно да се ова формула, у свим својим облицима, јавља искључиво у свечаним повељама уговорног или даровног карактера, дакле у исправама у којима је било потребно дати пуне гаранције трајности додељене милости (било да се радило о поседу или повластицама). У много случајева тешко је разликовати поруку потомству од духовне (ауто)санкције, посебно уколико се у потоњој нађе формулација (*ми или нашъ послидни, насъ али наш послидни* и сл.) Нотификације, признанице и писма немају адмоницију. Једини изузетак су завршне признаничне повеље херцега Стјепана из 1440. (бр. 246) и његових

¹⁶⁷ Ову формулу је, као састојак одвојен од диспозиције и санкције, у јужнословенској дипломатици први идентификовао Небојша Порчић. (*Дипломатички обрасци*, 112–120). Видети и: С. Станојевић, *Студије* X, 2–3.

синова, браће Влатка и Стјепана Херцеговића, из јула 1470. године (бр. 376 и 377) које имају одређене елементе сличне функције, али се они не могу сматрати порукама потомству у правом смислу речи.

Самостално се адмониција јавља свега неколико пута – *И молю и запрѣштамъ, љгоже Богъ изволи по мнѣ на прѣстолѣ кралѣвѣства ми, да сиѣга не потвори, нѣ паче болше да исплнитъ и потврѣдитъ, и болше да укрѣплаѣтъ* (бр. 51), *И сиа ва вѣше писанна да не потвори кралѣвѣство ми ни синѣ кралѣвѣства ми ни кто любо итѣ суродникѣ кралѣвѣства ми да сиѣга николи же не потвори до коле градѣ Дубровникѣ и властеле дубровѣчци сиѣга не потворе и нѣкимѣ невѣромѣ не изгубе, и ни и нихѣ дѣтца и нихѣ послѣдни* (бр. 56, 57), *И кога же Богъ изволи господовати по насѣ, молю како господина и брата, сега писаниѣ не потворите, и же даровахѣ за праву любавѣ властелемѣ дубровачѣскимѣ за поработание и за чѣстѣ нихѣ* (бр. 114) и, најзад, *и љгоже изволи Богъ по насѣ господовати у срѣбскомѣ госпоцтву и у русагу кралѣвѣства босанѣскога, или сина нашега, или кога одѣ сародникѣ нашихѣ, или ини тко, кога изволи Богъ господара бити у срѣбскомѣ госпоцтву или у босанѣскому кралѣвѣству, молимѣ семуи нашему записанню непоторену битѣ, на паче потврѣждену* (бр. 303). Као што се може видети, у свим случајевима ради се о повељама краљева из рода Котроманића које су настале под утицајем српске владарске канцеларије у којој је самостална адмониција била сразмерно честа формула, одељена од других. У босанску дипломатичку праксу увео ју је логотет Владоје, али није ухватила корена.¹⁶⁸

Самосталне су и изјаве у завршним признаницама Косача. Оне, међутим, нису адмонитивне у правом смислу речи, већ ауктор својим речима обавезује и своје потомство. Тако Стјепан Вукчић наводи (бр. 246) – *за то ни ми господинѣ воевода Стѣпанѣ ни ѣа кнезѣ Владисавѣ ни ѣа кнезѣ Влатковѣ, синове господина воеводе Стѣпана, ни ниѣданѣ послѣђни нашѣ ни наше натражѣѣ да не може ништа веѣе питати на властели ни на ипѣину дубровачку иѣѣ постава, коѣ љ би и положи иѣ родителѣ ни много и почетено и споменутѣѣ славни велики воевода господинѣ Сандалѣ и ѣа господинѣ воевода Стѣпанѣ и ѣа кнезѣ Владисавѣ и ѣа кнезѣ Влатковѣ у комунѣ дубровачки вѣѣкѣ вѣѣкома аминѣ, да и томѣ не буде веѣе нѣѣка риѣчь. Његови синови, Влатко и Стјепан, пак 1470. пишу (бр. 376 и 377) – и*

¹⁶⁸ С. Станојевић, *Студије X*, 20.

веће wdъ тогаи ни миш ни тко други нашъ ни за насъ ни садашни ни послѣћни у вѣке вѣкома да не има ни може штов питати ни искати много почтенога кнеза вбрааного и властеле дубровачке ниединиємъ начиномъ сегаи свѣта, кои би се могау риети ни смислити. Овакве формулације карактеристичне су само за завршне признаничне повеље, које су такође биле свечаније и садржајније од текућих признаница (издаваних обично у облику „обичног“ отвореног листа).

У низу повеља, адмониција или изрази сродне улоге јављали су се у склопу диспозиције – *Ego et filii mei defensores et protectores atque adiutores eorum omni tempore esse volumus* (бр. 1), *доколѣ е наше сѣме у Боснѣ = usque unicus ex nostris in Voyna perseveraverit* (бр. 16, 18), *все оне листе сими нашими листъми умарамо у вики, да нису вридни ништары ни предъ нами ни предъ нашими послидними, него да су уморени викъ викома или ne possono haver alcun e fatto contrario contro questa patente, ne mai a tempi Nostri, ne de nostri sucessori* (бр. 86, 134), *et omnis rex Bosnensis illos debet tueri et defendere ab omni homine; et quilibet rex Bosnensis debet pro ipso certare contra hominem omnem, et priuilegium hoc confirmare, tuerique* (бр. 101), *volemo e comandemo cum li nostri heredi e sucessori* (бр. 193) итд. Ради се махом о даровним повељама, али и о мањем броју уговора.

Диспозиција друге повеље херцега Стјепана Вукчића Косаче о измирењу са сином Владиславом из 1453. (бр. 285) сва је саздана од одредби којима се његов заблудели син, након повратка у очеву милост, условљава како би добио део очевине. Но, адмоницији (али и световној санкцији) је најсроднији следећи пасаж – *ако ли би, шта тога Богъ не даи, кои нию изашау манѣ родителю свому херцегу Стѣпану из волѣ и изъ послуха, и не сврѣшиш ми сѣгаи за мовга живота, како се у ввомъ листу именуѣ, тада да не има диела ни за мене ни конъ мене wdъ госпоцтва мовга; ако ли биста, шта богъ не даи, хотѣла вба учинити супротивно и непослушноу манѣ за мовга живота, тада да не имаю диела ни чести wdъ госпоцтва мовга ни за мене ни кwnъ мене, wпитавше и wбнашадше истинноу и правоу нихъ кривину више реченнимъ свѣдочбомъ, негw да самъ волианъ иному wdъдати моѣ госпоцтвов кому ми годѣ.*

Још један херцегов документ има у диспозитиву својеврстан апел, упућен не само потомству, већ ширем кругу људи (у овом случају посредницима). Ради се о његовом тестаменту (бр. 337), а формулација гласи – *да тои не може ни хоће*

на манѣ дойти ни за еднога чловѣка свѣћниѣга ни за волю нѣднога синовѣ моихѣ и заклинамѣ и молю добре и срѣчане приааателѣ моѣ кнеза и властеле и сву опћину властев дубровачциехѣ и шите заклинамѣ Богомѣ вишинемѣ и свѣми светѣми вдѣ вѣка и до вѣка богу угодившѣми да не буде вами на манѣ дойти сие моѣ више реченѣ и именованѣ. Апелује се, заправо, на извршиоце тестаментѣ да спроведу завештаочеву вољу, чак и у случају евентуалног другачијег мишљења Вукчићевих синова.

Занимљива је и формулација која се среће у диспозицији Хрвојеве повеље жени Јелени из 1412. године (бр. 156) – *...нашега встатѣка ту згвру именовану госпогю Елѣну херѣцегввицу саму ставимо и вставламо и у то и номѣ немѣшамо ни укладамо нѣднога чловѣка ни нашега ближнѣга ни брата нашега нѣднога ни сина ни синовца и свакога живѣа чловѣка руку вдѣ тога са всѣма изнимамо*. Овде се, заправо, не ради о адмоницији, него о правној одредби изузимања потомства од дела баштинских права која им припадају, а у корист дестинатара. Иако то није био део ове повеље који је био споран Дубровчанима, и он би могао бити допунски показатељ њене спорне аутентичности.

Неколико раних уговорних и даровних исправа везивало је поруке адмониционог карактера уз короборацију – *и хошту да всѣсе, што zde писано, у веки да буде тврѣдо вдѣ мене самога и вдѣ моихѣ детѣ и вдѣ моихѣ унучѣ и вдѣ моихѣ кѣмети и вдѣ моихѣ люди* (бр. 5 и 6), *nos Paulus banus Croatorum predictus tamquam maior et senior atque pater, tam prefato Mladino bano Bosnensi fratri nostro karissimo, quam filiis nostris nominatis, sub pena benedictionis nostre iungimus, quod prenotata omnia...ad plenum debeant illese observare* (бр. 10) и *omnia et singula...illese et ad plenum observare et conservare promittimus et quod eciam per predictos filios nostros semper et perpetuo predicta observentur nos, dictus Paulus banus, sub obtemptu paterne benedictionis, iniungimus eisdem et mandamus* (бр. 11).

У бројним заклетвама уговорних повеља, пре свега оних које су издали обласни господари који су, очито, посматрани не као самостални појединци, већ као колектив (родовска заједница, племе), среће се укључивање потомака у обред заклинања. Такви примери се срећу код Санковића – *да створимо и свршимо и тврдимо у все писано у сиои повели и да наша дица и наши послѣдњи и наши властеле и сваки нашѣ чловѣкѣ сврши и не смете сие писанѣ* (бр. 78) и *ѣ воѣвода*

Радичь с мовмь братишмь, с властели и слугами, ротихь се...лако сему више писаному нами и нашими послѣдними не бити потворено и поколѣбиму до дни и до вѣка (бр. 118), код Косача – *ми господинь воевода Сандаљ, кнезь Вьлкаць, кнезь Влькъ и Стипань, синь кнеза Влькца, за насъ и за наше послидне и за наше племе, што буде по мушкомоу колину, како крвь подае, право и почтено натражсье наше...на все ми реченни за се и за все наше племе, тко насъ чую, и натражсакъ, како е реченно, ротисмо се и заклесмо / и ми реченни господинь воевода Сандаљ и више речени и натражсье наше, што е по мушкомоу колину вѣдъ нашега срьдѣца, што би почтено и право натражсье наше и наше племе, што е по мушкомоу колину, како крвь подае, вбитуемо и завезуемо се* (бр. 176) и, најзад, код Павловића – у облику идентичном Сандаљевом (бр. 199). То нису једини примери овакве праксе.¹⁶⁹

Највећи број несамосталних порука потомству укључен је у духовне санкције, према већ назначеном моделу по коме се у потенцијалне прекршиоце, којима прети казна са божанске стране, уврштавају и аукторова деца и потомци. Облици ових санкција биће размотрени у наредним одељцима, а за сада је довољно поменути да се, у оквиру ове формуле, потомство помиње у низу даровних повеља (бр. 8, 45, 48, 52, 86, 103, 134, 229, 261) и немалом броју уговорних (бр. 54, 184, 231, 280, 281).

*

Световном (темпоралном) санкцијом предвиђала се материјална казна за непоштовање аукторовог правног чина. То је, заправо била претња новчаном (а у неким правним и дипломатичким праксама и физичком) казном или владаревом немилешћу намењена потенцијалним прекршиоцима.¹⁷⁰ И у световним и у духовним санкцијама потенцијални прекршиоци су могли бити ауктор, његово потомство или родбина, владареви службеници, поданици, стране у споровима или приватним уговорима (код пресуда и приватно-правних аката), а често и

¹⁶⁹ Исто, 13–26.

¹⁷⁰ С. Станојевић, *Студије* X, 1–48 (на простор Босне се односе стр. 13–26); А. Соловјев, *Властеоске повеље*, 101–102; V. Mošin, *Sankcija u vizantijskoj i južnoslavenskoj ćirilskoj diplomatiki*, *Anali Dubrovnik* 3 (1954) 27–52; M. Vrkoć, *Isprave*, 257, 273–276. Уп. Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 120–121, 131–135. Једино за овај дипломатички састојак постоји посебна студија поред Станојевићеве, али она није од велике користи за нашу тему због свог превасходног ослонца на српски и бугарски корпус. Практично сви дипломатичари су се у истом раду бавили и световном и духовном санкцијом.

неодређена трећа лица. Међутим, за разлику од свеобухватних спиритуалних, темпоралне санкције су углавном предвиђале казне којима ауктор прети зависним личностима (подређеној властели, службеницима и поданицима), дакле онима који су дужни да поштују или спроводе правни чин, а не самоме себи као његовом ствараоцу. У уговорима су обе уговорне стране могле бити обухваћене овом формулом.

За разлику од духовне, световна санкција је сасвим „небосанска“ формула. Ретко се јавља у средњовековним босанским документима, а и тамо где је има углавном је зависна од страних утицаја и обичаја. Разлоге овој тенденцији треба тражити у већ поменутом устројство државе и права. Доминација обичајног права, недостак кодификованих законских аката (посебно кривичног законодавства) и значај заклетве као својеврсног духовног чина учинили су постојање световне санкције у Босни излишним. Ради се о домаћем моделу, пошто се ни Запад, ни Исток у периоду од краја XII до почетка XVI века нису, у својим дипломатичким праксама, у толикој мери ослањали на гарантне елементе потекле из „веровних“ принципа обичајног права. Ако се и радило о преузимању туђих традиција, то се морало десити барем век пре прве сачуване босанске исправе – Кулинове повеље. Приликом преузимања српских традиција након проглашења Босне краљевством, није дошло до ширења употребе световне санкције. Тај састојак није био превише распрострањен ни у српској пракси, а у Босни није могао наћи практичну примену.

Санкције уопште, па тако и темпоралне, по својој природи везане су за повеље, а не писма (осим повеља у форми писама). Ради се углавном о свечаним повељама или онима које се тичу одређених правних радњи за чије се непоштовање могла прописати казна (пресуде, наредбе, уговори). Санкције стоје уз диспозицију. Некада су са њоме срасле, али углавном гравитирају есхатоколским (завршним) формулама, групишући се уз друге састојке који имају гарантну сврху. Већи број санкционих израза представљају интегрални део диспозитива, тј. правног чина и не представљају самосталну формулу.

Међу исправама у босанском владарском корпусу, само се у три самосталном световном санкцијом предвиђају новчане казне, а све три су везане за територије угарске круне, прецизније за хрватске земље у којима је таква

пракса постојала. У два ранија случаја, с почетка XIV века, реч је о једној пресуди Вукослава Хрватинића (бр. 12 – *quod quicumque eorum contra diceret factum nobilium virorum, quod qui ex generatione ipsius Vlko filio Obrada noceret extunc ad curiam solvat quinquaginta marcas domino et secunda quinquaginta Vlko Obradi filio*) и о једној повељи којом се констатује промена власништва над поседом Берислава Скочића (бр. 13 – *a господину плача шестъ десетъ дѣвиць*). Трећи, познији документ (из 1391. године), представља акт којим бан Вук Вукчић гарантује повластице Сплитске цркве (бр. 82 – *sub pena nostre indignationis et ducentorum ducatorum nostre camere applicandorum, si quis in quocumque actu vel facto super expressis et nominatis inveniatur culpabilis contrafaciens vel non observans*). Управницима области – у овом случају кнезовима/жупанима Сане и Земуника и хрватско-далматинском бану – припадала је одређена сума новца уколико нека од страна поменутих у диспозитиву документа прекрши прописане одлуке.¹⁷¹

И у једном мировном уговору из 1445. године (бр. 258) – закљученом између Стјепана Вукчића и Венеције – налази се врло елаборирана световна санкција којом се предвиђају велике новчане казне за сваку уговорну страну уколико прекрши одредбе споразума.¹⁷² Међутим, на ову одредбу се одмах надовезује реченица којом се истиче да се потписано мора поштовати била та казна плаћена или не.¹⁷³ Приде, прокуратори као заступници уговорних страна су практично ставили своју и породичну имовину на располагање као допунски вид заштите споразума.¹⁷⁴

Твртко I у својој повељи Дубровчанима из 1378. (бр. 51) даје гаранцију да ће дестинатарима надокнадити штету коју начини његов самовољни поданик, а он ће накнадно тражити задовољење од тог поданика – *ако ли кто дрѣзне и потвори*

¹⁷¹ И у диспозицијама повеља које се односе на Хрватску и Далмацију јављају се одредбе које подразумевају казне за прекршаје неких одредби повеља: нпр. *nostri Wlahi presentes et futuri non possint desensum habere, neque pasqua obtinere in territorio et districtu Sibenicensi que predictorum sub pena ducatorum ducentorum auri applicandorum* (бр. 121, 122 и 123)

¹⁷² *...et ullo unquam tempore non contrafacere vel venire aliqua ratione, iure, modo vel causa, de iure vel de facto, directe vel indirecte, tacite vel espresse vel alio quoquomodo sub pena ducatorum vigintiquinque millium auri stipulatione solemniter hinc inde promissa ac etiam refectione damnorum et expensarum litis et extra.*

¹⁷³ *Qua pena soluta vel non, nihilominus omnia et singula firma maneant et perdurent et inviolabiliter observentur.*

¹⁷⁴ *Et pro omnibus et singulis observandis et adimplendis ipsi procuratores nominibus quibus supra...obligaverunt et ipotecaverunt omnia bona suorum constituentium et successorum suorum presentia et futura.*

слово кралѣвства ми, и узме имъ што въ власти кралѣвства ми, да има нимъ платити кралѣвство ми и свое коморе, а кривца того да иште кралѣвство ми. И ова формулације је саставни део диспозиције, те је добар пример несамоствалне световне санкције. Сличан је случај и са каснијим актом Милорада Радечића, посланика усорског војводе Твртка Станчића (бр. 265 – 1447. године). У њему се извесном Мароју Орљачићу даје јемство да напусти дубровачку тамницу ради исплате дуга војводи Твртку. У случају да он прекрши договорено, јамци су дужни да плате његов дуг – *да ако у чемъ Мароје погрѣшии wdъ ивогаи згора реченога да су јамци дуожни за неѣ платити господину војводе платити али кога пошле .ṙ. дукать златехъ.*

Световним санкцијама припадале би и одредбе које не предвиђају новчану казну, већ навлачење владарског незадовољства или гнева на прекршиоце, са свим последицама које би тај чин невере повлачио. У латинским исправама формулације тог типа су неодређеније (*Si quis autem contra predicta per nostram maiestatem prescripta presumpserit attentare, indignationem nostre maiestatis incurrat* – бр. 76; *sub pena nostre indignationis* – бр. 82; *sub pena nostrae indignationis aliud non facturi* – бр. 83; *sub infidelitatis pena, et obtentu nostre gratie secus non facturi* – бр. 92; *et huic firmamento numquam contraire sub fide regali* – бр. 101; *sub infidelitatis poena* – бр. 102), док се у неким словенским предвиђа расап као казна за неверу (*тко ли се вбрѣте съеи потворитъ, да е госпоцтву ми невѣранъ, и да се разасне [до корѣна]* – бр. 135, 224, 287), а у неким прецизирање казне изостаје као у латинским (*тко годиръ би поговорио или потворио сеи наше писанье, тои ће бити у велику недрагостъ и неугоѣаи кралевству ми* – бр. 225).¹⁷⁵ Претња расапом се, занимљиво је приметити, јавља у повељама чији је централни или барем један од централних правних чиновна било закључење мира са Дубровчанима (Твртка II 1405, Радосава Павловића 1432, Стјепана Вукчића 1454. године). У мировном уговору херцега Стјепана постоји и допунски услов у диспозицији која прелази у горе наведену санкцију, а то је забрана вражде.¹⁷⁶

¹⁷⁵ Познато је да је Твртко II, приликом утврђивања нацрта своје повеље из 1433. (бр. 225), одбио дубровачки предлог да укључи расап у коначну верзију свог акта, и задржао се на „недрагости“.

¹⁷⁶ С. Станојевић, *Студије* X, 21, 26; М. Brković, *Isprave*, 275–276. Брковић је у световну санкцију уврстио и диспозициону уговорну одредбу из повеље Твртка I Млечанима у Котору, о казни затвором и пленидбом имовине за дужнике (бр. 59).

Најзад, треба поменути и необичну санкцију која се, упоредо са новчаном, јавља у акту Берислава Скочића исписаном пред племенитим људима земуничке жупе (бр. 13) – *А кто то порече Скочичь, да нѣ Земли[ни]чанинѣ*. Тиме се практично читаво жупско племство одриче Скочића, уколико се огреши о сопствени чин увођења Бороја Добрковића у неку имовину. Овај акт се, иначе, приближава приватно-правном. Нема правог ауктора, а као гаранти и овлашћена лица јављају се земунички кнез и властела.

Иако се опет не ради о правој санкцији, већ о интегралном делу диспозитива, санкциони карактер имају и неке одредбе из повеље херцега Стјепана којом опрашта неверу сину Владиславу, жени Јелени и групи племића 1453. године (бр. 284). Те одредбе су изразито опширне, па издвајамо само њихов средишњи део – *и ако би се нашав панкаваць а или клеветникъ међу више реченнимъ господимъ, да га не има ни може мимо внаи дань потапати, кои би дань внъ зав чловѣкъ туи ричь кому нихъ рекав, и кои би се годѣ нашав међу ними такови зав и неистинанъ чловѣкъ, кои би сварь и неправду сносим, како се и више пише, а или би племенитъ а или коѣ годѣ врѣсте чловѣкъ, да је више реченнои господѣ до своѣ смрѣти за невѣрна, а да му баитина виеку вѣкома у порабу, а да му главу господа педѣсаю, што је доствиноу учинити невѣрну чловѣку*. Суштина ове санкционе формулације је да ниједан од поменутих актера правног чина (тј. херцеговог опроста невере породици и властели) не сме тај чин довести у питање ширењем гласина или клеветом, а сви су дужни да клевете које су чули обзнане.

*

Духовна (спиритуална) санкција је, у средњовековним босанским документима, вишеструко присутнија од световне и представља један од најтипичнијих гарантних елемената у повељама.¹⁷⁷ Налази се у 64 јединице корпуса (15,9%), а ради се практично искључиво о даровним и уговорним повељама (изузети су само Дабишина разрешница за Жорета Бокшића, завршна признаница Радосава Павловића и неколико нотификација). Као и њен

¹⁷⁷ С. Станојевић, *Студије* X, 1–48 (на простор Босне се односе стр. 13–26); А. Соловјев, *Властеоске повеље*, 101–102; V. Mošin, *Sankcija u vizantijskoj i u južnoslavenskoj ćirilskoj diplomaciji*, *Analі Dubrovnik* 3 (1954) 27–52; M. Brković, *Isprave*, 257, 273–276. Уп. Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 120–131.

темпорални парњак, везана је за диспозицију за којом углавном следи, гравитирајући према есхатоколским формулама.

Своју веровну функцију ова формула обавља тиме што појачава гаранције предвиђене диспозиционим одредбама или заклетвом, а путем претње Божјом или светачком казном у случају да ауктор (или свака од уговорних страна), његова породица, подређене особе или трећа лица која нису именована нити ближе одређена прекрше правни чин или неки његов аспект. Већ смо напоменули да су спиритуалне санкције свеобухватно оријентисане и да се потенцијални гнев виших сила у њима окреће против свакога ко се усуди да поступи супротно прописаном. Управо због чињенице да ауктор сам себе додатно обавезује на поштовање одлуке коју је донео, многе духовне санкције се могу третирати и као „аутосанкције“.

Према свом појавном облику, духовна санкција спада међу високо формализоване и знатно типизиране формуле. Елементи од којих је грађена се, у врло дугом раздобљу, не мењају, а иако варијације у њиховом распореду постоје, оне нису одвише значајне и не мењају суштину читавог израза. На исти начин се могло комбиновати неколико постојећих мотива. Присуство ове формуле веће је у словенским исправама и њиховим преводима (57 од 64 тј. 89% јединица), делом због дипломатичке праксе и традиција, а делом и због чињенице да највећи број примерака свечаних даровних и уговорних повеља, у којима је наведена санкција најзаступљенија, припада фонду словенских исправа. Нема сумње да је истоветност или велика сличност појединих облика једним делом последица преузимања примера из ранијих образаца који су се односили на исте предмете (правне чинове). То је, као што смо већ приметили, општа тенденција. Када је реч о хронолошкој дистрибуцији, духовне санкције се срећу од Борићевог фалсификата па све до 1475. године. Међутим, тај податак није од кључног значаја, пошто је присуство ове формуле пре свега зависило од формалног и наменског обрасца исправе, а не од раздобља у коме је издата.

Раније смо истакли да су се санкције углавном налазиле иза диспозиционих одредби. Сличан положај и улогу имале су и заклетве, па су ове две формуле често следиле једна за другом, биле међусобно обрђене или су срастале. Како је заклетва у појединим исправама била у непосредној вези са

сведоцима, и санкција се могла наћи у истом блоку формула.¹⁷⁸ Ређи су примери у којима се она среће у вези са короборацијом, датумом или конскрипцијом. Постојали су и гранични случајеви у којима су одредбе духовно санкционе природе биле у склопу диспозитива, адмониције, световне санкције или заклетве. Ту се не ради о самосталним формулама, већ о саставним деловима других.

Духовне санкције, а делом и санкције уопште, карактерише низ типичних израза и термина. Њих налазимо на неколико нивоа, а то су уводне формулације, глаголи прекршаја, клетвени изрази, помени потенцијалних извршилаца клетви (личности из небеског царства) и, најзад, одредбе којима се означавају особе на које се санкција односи.

Уводне фразе свде се на низ заменица које се односе на прекршиоце, а комбинују са глаголима. У словенским исправама тако настају изрази *и/а кто то [порече], а тко сие [потвори], а тко ће ввои [порећи]; еда ли бисмо... [потворили].; и ако ћу ђ... ввои [потворити], и иако [правде не учину]; кто ли би [порекло], у латинским *et qui, et si aliquid, quis autem, quicumque autem, quod si quis, si autem, si quis autem [contradixerit]*, а у староиталијанским *et chi [contradira / contrafara]*. У три примера се оваквим изразима додаје и глагол *дръзнути се* – нпр. *тко ли дръзне и потвори* (бр. 51, 181, 303), који одговара латинским *presumere* и *audere*.*

Неки од често коришћених глагола прекршаја већ су наговештени у претходном пасусу, али их треба систематски размотрити. Они су високо типизирани у словенским исправама и њиховим латинским или италијанским преводима. Тако типске облике изворно латински документи немају. Најупотребљаванији је глагол *потворити* који има чак 30 инстанци (око 1326–1458), а за њим једва заостаје *порећи* са 29 јављања (1323–1451) у оквиру духовних санкција. Оба су често употребљавана и истовремено (нпр. *тко ли би се потворилъ или порекаль*), а у комбинацијама су се могли наћи и други глаголи. Следе термини *прѣтворити (притворити)* са 8 инстанци (око 1326–1420), затим *не учинити/не чинити* са пет помена у три Нинослављеве повеље (око 1235–1249), *инако учинити* и *разбити* (по три инстанце у истим исправама, 1419–1423),

¹⁷⁸ Заклетва и духовна (ауто)санкција нису се међусобно искључивале, нити једна другу замењивале. Оне су се могле налазити у споју или вези, али је свака од ових гарантних формула имала своју сопствену улогу.

приломити (две инстанце, око 1235–1249) и *укрњити* (две инстанце, 1420–1421) и, на крају, са по једним поменом *прѣскочити* (бр. 5, око 1235), *исъхранити* (бр. 96, 1393), *не трпити* (бр. 148, 1410), *поговорити* (бр. 225, 1433) и *разорити* (бр. 303, 1458). У латинским и италијанским преводима фигуришу глаголи *contradicere* (*contradire*), *contrafacere* (*contrafare*), *contraire*, *anichilare*, *destuere*, *cassare*, *perturbare*. Само прва три међу њима јављала су се више пута.

Клетвени изрази такође су типизирани, а њима се означава казна којом се потенцијалним прекршиоцима правног чина прети духовном санкцијом. Испред њих се обично стављају подстицајни везници *нека је* или *да е*. Убедљиво најприсутнији је израз *проклетъ* (лат. *maledictus/excommunicatus sit*, итал. *sia maledetto/scomunicado*), који се јавља чак 35 пута (и још 5 пута у латинским и италијанским преводима), а ту је и скраћена верзија *клетъ* са 8 помена и сродна – *кривъ* са 5 инстанци у три повеље бана Нинослава.¹⁷⁹

Изузетно учестала је и формулација у којој се, на различите начине, појављује Јуда Искариотски, као издајник Исуса Христа (31 инстанца, од око 1326–1475). У неким санкцијама цитира се и читав одломак из Јеванђеља по Матеју¹⁸⁰, а у некима се јавља једноставнија форма (*да је причестникъ / причестанъ / придружень Юдѣ*). Претња клетвама (нпр. *да су все клетви на немъ пале*) среће се 11 пута, а у форми *клетви и роте* три пута. Проклетство (*проклецтво, проклество*) се јавља 6 пута, а анатема (*анатхема*) само једном (бр. 78). Израз *да смо проклети и завезани* има три инстанце у босанском корпусу, као и *поречени и потиснути и прогнани*. Упозорење да ће потворитељи бити означени као *невѣрници* налази се у четири документа. Претња да се прекршилац неће наћи међу праведницима на судњи дан (нпр. *да нѣма вчѣстѣ мею праведници въ днь судни*) среће се 9 пута. Одрицање или одступање од Бога, вере или анђела (нпр. *втѣступила втѣ Бога; да би се вдрекао виере и ангела на умрѣли часѣ; да се вдреку Бога и вире, ку вирую, и анђела правога на данѣ судни*) јавља се 10 пута. Мотив ђавола се јавља три пута и то увек у форми *дѣвољ, диавољ* (облик *врагъ*

¹⁷⁹ С. Станојевић, *Студије* X, 3, 5, 10–14, 16–20, 22–26.

¹⁸⁰ Мт. 27, 22–25. (...и да смо причтени к Ишуди Искариотскому, кои прода сина божья на распетье, и к овиѣмъ, кои упѣаху: пропни, пропни, и к овиѣмъ, кои кладиеху тръновѣ вѣнаѣ на главѣ, и да паде крѣвь на нихъ и на чедиехъ нихъ.

није забележен у босанским санкцијама). Само по једном се срећу термини *пакао* (бр. 107), односно *геона* (бр. 48).

Небеске силе које ауктор позива за противнике евентуалног прекршиоца заклетвом гарантованог правног чина такође су бројне. Бог је, природно, увек присутан, некада у скраћеној форми (*Богъ, Царъ небесни, Dio*), а некада као Тројство. Света Тројица се срећу 33 пута (око 1326–1454), углавном раздвојени на Оца, Сина и Светога духа, а у два случаја упоредо и као јединство (*господиномъ Богомъ живимъ wdъцемъ и синомъ и духомъ Светимъ, Троицомъ единосущтомъ, нераздилимомъ* – бр. 229; *Trinitate* – бр. 143). Помен Богородице јавља се 21 пут (1240–1458), у веома различитим облицима (*Богородица, Богуродица, прѣчиста / блажена дива Мариша, причиста, Света Мариша, Света Богоматер, Матер Божша*). Сви који су Богу угодили (*вѣсѣми Богу угодившими, prediletti di Dio*) срећу се 26 пута (око 1326–1475), сви свети (*вѣси Свети, tutti i Santi, ab omnibus sanctis*, а једном и као *wdъ всѣхъ светѣхъ и светиць Божихъ*) 23 пута (1240–1475), дванаест врховних апостола 22 пута (око 1326–1452), четири јеванђелиста 20 пута (око 1326–1452), а седамдесет изабраних 18 пута (око 1329/1330–1452, додуше два пута као 77 изабраника – бр. 33, 34). Знатно се ређе помињу анђели и арханђели (3 пута, 1397–1435), часни или животворећи крст (3 пута, око 1326/1329–1458), сав двор небески (2 пута, око 1329/1330–1451), 318 никејских отаца (2 пута, 1354–1391, с тим што је једном наведен број од 300 отаца – бр. 35), а само по једном 40 ученика (око 1326/1329), те Свети Ђорђе (Јурај¹⁸¹) и Михаило (1391).

На крају је важно рећи и на кога су се односиле духовне санкције у повељама босанских владара свих рангова. Наведену формула углавном се односи на самог ауктора и његовој потомство или, пак, на неименоване и недефинисане потенцијалне прекршиоце. Понекад се претња Божјом казном односи и на сроднике ауктора, на њему подређене људе или ближе одређена трећа лица, али је таквих случајева сразмерно мање. Врло често долази до комбиновања и заједничког помињања више прекршилаца, па чак и свих заједно. Појединачно посматрано, аутосанкција (духовна санкција усмерена на ауктора означеног са *ми, насъ* и сл.) јавља се 30 пута, колико и санкција која се односи на његову децу и

¹⁸¹ Писар је био Имоћанин, дакле икавац. Можда је баш зато искоришћен облик *Юраи*, а не зетско-дубровачки *Гюрагъ* какав би се могао очекивати у источнохерцеговачкој области Санковића у чијој се повељи налази ова санкција.

потомке (*синь, нашъ/наши послидни, натражъе, всталихъ, встанакъ*). Сасвим неодређена лица срећу се 29 пута (*а кто се потвори, ини, тко годе*), а особе које се именују као одвојене од ауктора и његове породице (*иноплеменикъ*) 18 пута. Рођаци (*суродникъ, племе*) се јављају у свега 9 санкција.¹⁸²

Када је реч о главним мотивима и облицима углавном се радило о различитим комбинацијама изложених елемената у целине. Најтипичнији облик, који је у својој најразвијенијој форми начелно гласио – *А тко ће сие порећи или прѣтворити wt насъ или wt нашихъ послѣднихъ суродниковъ или иноплеменикъ да е проклетъ wtъцемъ и синомъ и светѣмъ духомъ и материю Божиимъ и ѿ ми еванђелисти и ѿ ма апостолама и ѿ ми и ѿ ми избраними Божиими и въсѣми Богу угодивъшими у си вѣкъ и у придушти аминъ. И да е причестникъ Юдѣ скариптскому кои прѣда сина божиф на распетие за ѿ сребрнехъ пѣнези и кои излиха упиѣше: пропни, пропни, крѣвь на немъ и на чедѣхъ его* (бр. 45), развио се у XIV веку, у даровним повељама. Међутим, и раније су постојале духовне санкције, нешто другачијег садржаја.

У повељама бана Нинослава јавља се вишеструка санкција. Једна од њих је неспорно духовна (*Кто сие прѣскочи, да е клетъ – бр. 4; и кѣто сие приломи или ia самъ или мои сынъ или мои унукъ или мои кѣмети или ини кѣто годѣ мои, да Богъ га сепнѣ и Света Богородица и въси Свети, ки су zde писани – бр. 5 и 6*), док је друга аутосанкција која би се могла назвати моралном, пошто у њој ауктор само констатује да ће бити крив ако не учини правду (*И ако правѣде не учину, да сѣмъ кривъ – бр. 4; и iако ви ia правинѣ не чину, то то ia кривъ; ако правѣде не учину, то ia кривъ – бр. 5 и 6*). Последње две Нинослављеве исправе (бр. 5 и 6) саставио је, већим делом, дубровачки писар, те је могуће да је он обогатио крајње једноставну духовну санкцију из друге банове повеље (бр. 4).

Већ од времена Стјепана II почиње да се јавља типичан облик о коме је било речи. У веровној повељи Вукославу Хрватинићу (бр. 15) форма је још увек сразмерно слободна – *И ѣко бисва сие прѣтворила безъ егове невѣре, дасва wtъступила wtъ Бога и wtъ вѣре, и да на нѣ wtъчине молитѣве и материне, и*

¹⁸² С. Станојевић, *Студије X*, 1–26.

дасва друга Юдѣ.¹⁸³ Међутим, већ у чисто даровној повељи истом дестинатару (бр. 16), назиру се сасвим типичне форме – *А кто хоште сие потворити и порећи безъ невѣре да е проклетъ итѣцемъ и синомъ и Светимъ доухомъ и .ѿ. евангелисти и .ѿ. апостолама и всѣми богу угодивъшими у си вѣкъ и у придушити.*¹⁸⁴

Овакав тип духовне санкције преовлађиваће у словенским повељама и њиховим латинским и староиталијанским преводима све до последње четвртине XV века, односно до краја раздобља у коме се овај дипломатички састојак среће у босанском владарском корпусу. Сасвим је јасно да је модел створен преваходно за даровне и веровно-даровне повеље како би се дестинатарима у самој Босни дале додатне гаранције за поштовање њиховог стеченог права. Ауктор је, као носилац владарског достојанства и највиша инстанца која доноси одлуке, морао бити предмет сопствене аутосанкције, што је, као што смо навели, углавном било и сасвим експлицитно изречено. Примери овога типа духовне санкције у даровницама су бројни, као и варијације елемената који су је сачињавали – бр. 19, 20, 31, 33, 34, 35, 45, 47, 48, 52, 86, 103, 104, 119, 134, 143, 170, 210, 229, 261, 303, 383). Сличан модел среће се и у разрешној повељи краља Дабише (бр. 96)¹⁸⁵ и изјави војводе Сандаља (бр. 148).¹⁸⁶

Након што је после Нинослављеве смрти нестала из тог наменског обрасца, духовна санкција се јавља у уговорима са Дубровником тек од Твртковог крунисања за краља. Први је уноси логотет Владоје 1378. и то у облику – *Кто ли дръзне и потвори сиѣ слово и вбештаніе наше, у коѣ се смо обеиштали и записали, такови да приме на се и на своју душу вне клетви, коѣ смо вбои мы изrekli прѣдъ светимъ евангелиѣмъ, а кралѣвство ми да сиѣга николиже не потвори, до коле градъ Дубровникъ и вастеле дубровѣчци сиѣга не потворе, и нѣкѣмъ невѣрѣмъ не изгубе вни и нѣхъ дѣтѣца и нѣхъ послѣдни* (бр. 51). Уочава

¹⁸³ Латински превод, бр. 17 – *si autem ista antedicta cassare voluerimus absque nota infidelitate extunc fiatius segregati a Deo necnon a fide christiana similiter caveamus benedictionem antelatorum progenitorum nostrorum neve socii Jude existamus.*

¹⁸⁴ Латински превод, бр. 18 – *Quis autem istis contravenerit aut ista anichilaverit absque nota infidelitatis eiusdem comitis Wlkozlawi sepefati, extunc sit excommunicatus a patre et filio et a spiritu Sancto et a quatuor ewangelistis necnon a duodecim apostolis neve ab omnibus deo fideliter servientibus in presenti seculo et in futurum.*

¹⁸⁵ *Тко ли би више писаньно исъхранилъ али прѣтворилъ да нѣма вчѣстѣ мею праведници въ днь судни.*

¹⁸⁶ *И ако љу ѣ воевода Сандаљ ввои згора писано потворити али не трпити, да имамъ проклетство вѣдъ Бога жива и всихъ згора именованихъ, и да се вѣреку Бога и вѣре, ку вирую, и анѣла правога на дань судни.*

се да је овај облик непосредније везан за диспозитив и да практично чини његов део, а да потенцијални прекршиоци нису ближе одређени. Краљ се само, као и на бројним другим местима начелно (и без самопретећег тона) обавезује да без невере Дубровчанима не оспори ништа предвиђено уговором. Слична је и одредба у уговору о суторинским сланицама из 1382, такође Владојев састав (бр. 56, 57).¹⁸⁷ Она, заправо, и није духовна санкција, већ чиста диспозиција са мотивима поруке потомству јер је изостављен почетак израза који садржи претњу прекршиоцима. На делу је, вероватно, био покушај изградње идеологије у којој владар краљевског ранга неће бити дужан да, осим својом речју и заклетвом, ствара никакве посебне додатне гаранције. Међутим, таква пракса није надживела Твртка I.¹⁸⁸

Уговор са Которанима спорне аутентичности (бр. 54), сачуван у италијанском преводу, садржи, пак, праву духовну санкцију сличну типичном моделу установљеном почетком владавине Стјепана II, иако је његов састављач, наводно, опет био логотет Владоје. Са још мањом вероватноћом можемо рећи да је исти писар написао и Тврткову повељу Хрвоју Вукчићу (бр. 52), такође састављену према том старом обрасцу, карактеристичном за даровнице. Било како било, од Тврткове смрти, модел његовог стрица постаје доминантан и у уговорима са Дубровчанима, не само Котроманића, већ и дела обласних господара (бр. 78, 80, 89, 107, 114, 116, 118, 131, 132, 135, 181, 187, 189, 280, 281, 289).¹⁸⁹ Одређених промена и варијација је и овде било (изрази су махом краћи, а јачају мотиви клетве, ђавола, судњег дана – као и у разрешницама и нотификацијама), али је основни начин комбинације елемената остао исти, а духовна санкција је поново постала самостална од диспозиције. У њеном склопу су се понекад могли наћи и елементи неодређене световне санкције (нпр. *и да е у гнѣви кралеѡства ми; да е*

¹⁸⁷ *И сила вса вѣше писанна да не потвори кралеѡство ми ни синь кралеѡства ми ни кто любо ить суродникь кралеѡства ми да сиега николи же не потвори до коле градь Дубровникь и властеле дубровѣсци сиега не потворе и нѣкѡмь невѣромь не изгубе, вни и нихь дѣтца и нихь послѣдни.*

¹⁸⁸ С. Станојевић, *Студије X*, 14–20.

¹⁸⁹ Духовне санкције изостају у потврдама дубровачких привилегија које су издали краљеви Остоја (1409. – бр. 146), Стјепан Остојића (1419. – бр. 175), Твртко II (1421 – бр. 190), Томаш (1444 – бр. 256) и Стјепан Томашевић (1461 – бр. 312). Не може се утврдити да ли је то последица случајног избора писара и каснијег преузимања модела или иза тога стоји неки конкретнији разлог попут свесног ограничавања броја гарантних формула. Ако изузмемо Дубровник, уговори са другим државама и појединцима уопште не садрже духовне санкције

втѣпадникъ вѣдъ братие; и госпоству ми да е невиранъ)¹⁹⁰. У даровницама, пак, модел остаје сасвим неизмењен.

У низу уговора са Дубровником, духовна санкција браће Санковића из априла 1391. (бр. 78) посебно је упечатљива и гласи – *Ако би се тко лубо насъ вола ини потворилъ вола порекаль али нѣкое зло учинилъ супротивъ нашѣмъ сѣмъ обѣтомъ, да е анатхема, и да е проклетъ вѣдъ Бога и вѣдъ прѣчисте Богуродице и вѣдъ частнаго крста и вѣдъ .ѿвї. апостолу и вѣдъ .ѿд. еванѣделистъ и вѣдъ светѣхъ Юрьѣ и арханѣдела Михаила и вѣдъ .ѿтїї. светѣхъ вѣтацъ иже никеискѣхъ и вѣдъ всѣхъ светѣхъ и светицъ Божихъ, и да е причестникъ къ Юдѣ и дѣѣволу, и проклецтво очино и материно да доиде на онеи, кои се те пореѣи и потворити сему записанью. Овај облик је јединствен и одражава сасвим локалне традиције ове хумске госпде. О томе сведочи помен двојице карактеристичних светаца, 318 никејских светих отаца који се релативно често јављају у заклетвама, а практично никад у санкцијама, као и употребљена реч – *анатхема*.*

Један посебан облик духовне санкције јавља се у канцеларијама обласних господара – прво Косача (под Сандаљем Хранићем), а затим Павловића (под војводом Радосавом). Он је опширнији од модела из времена Стјепана II и гласи – *тко ли би насъ инако учиниш или за лакомостъ или за страхъ или за чию волю, тере теи више писане роте коумъ годѣ хитростию разбиш или прѣтвориш, хоѣмо и любимо, да су все клетви и роте и проклетства пала сврѣху насъ и нашега натрашка и нашега племена и всѣхъ нашихъ послѣднѣхъ, и да смо проклети и завезани живѣмъ богомъ и прѣчистомъ и всѣми више писаними Светѣми, и да смо вѣтѣпадници праве вѣре, и да смо причтени к Ијуди, кои прода сина Божиа на распетью, и да се невѣрници назовемо прѣдѣ свакога господиша земљьнога, и вѣ дѣнь смрѣти и прѣминутьа нашега и вѣ судни дѣнь да не имамо помилованиа прѣдѣ лицемъ Божиимъ. Стари елементи и даље су ту, али се потенцирају аукторова одговорност за евентуални прекршај (тј. аутосанкција), разлози који би га на тако нешто могли навести (*хиторстъ, лакомостъ, страхъ*) и казна клетвама и ротама. Овакав облик се среѣе у документима бр. 176, 184, 199, 212, 224, 231, 244, 248, 279 (који, без изузетка, припадају канцеларијама Косача и*

¹⁹⁰ У одељку о световним санкцијама, већ су обрађени случајеви где се овакви неодређени изрази јављају самостално, без духовних елемената (нпр. бр. 225 – *тко годиръ би поговорио или потворио сеи наше писанье, тои ће бити у велику неdragостъ и неугоѣаи кралевѣству ми*).

Павловића), а у извесној мери и у бр. 281 (споразум о савезу Влатковића и Дубровчана). Све наведене исправе, осим једне финалне признанице Радосава Павловића (бр. 244), су уговори о повластицама, миру и уступању поседа закључени са Дубровником.

Треба приметити да су духовне санкције обласних господара из XV века, опет пре свега Косача и Павловића, али и неколицине Хрватинића и Влатковића, биле изузетно дуге и раскошне. То важи и за оне грађене по старијем, стандардном моделу и за оне које су за узор имале формулацију коју је први употребио Сандаљ Хранић 1419. године. Оваква пракса се тешко може објаснити било којим другим разлогом до чињеницом да су наведени магнати били скоројевићи који су, са једне стране, настојали да своје свечане документе учине што сложенијим, а са друге да ојачају гарантне формуле како би одредбе њихових уговора са Дубровником биле чвршће. Такву додатну заштиту свакако су тражили и сами Дубровчани који су, упркос еманципацији босанских великаша, увек сматрали краља из династије Котроманића врховном влашћу у Босни.¹⁹¹

Духовна санкција много је ређа у изворно латинским документима, а заступљенија је у ранијем периоду (од XII до првих деценија XIV века), барем када је реч о стандардним облицима ове формуле. Они, међутим, нису били високо типизирани као у словенским исправама. У Борићевом фалсификату, састављеном најкасније у првој половини XIII столећа, среће се кратка санкциона формулација – *quicumque autem eis contrarium fecerit, maledictionem et iram Dei super se concitet eiusque ultione et iudicio cum improbis damnetur* (бр. 1).

Са друге стране, изрази употребљени у даровно-веровним повељама Шубића стоје на размеђу између адмониције, духовне и световне санкције. Потенцијални прекршиоци (ауктор, његови потомци или неименована лица) сматрају се вероломнима или проклетима од стране Бога и људи (бр. 8, 9, 10 и 11).¹⁹² На сличан начин наступа и Вукослав Хрватинић у своје две повеље из

¹⁹¹ С. Станојевић, *Студије* X, 22–26.

¹⁹² *...quod si quis nostrum uel nostrorum heredum heredumque successorum secus pacem attemptaret...Domino concedente aput Deum et homines cognoscatur violator fidei habeatur manifestus; quod si quis vestrum ausu temerario secus fecerit, et huiusmodi mandati nostri transgressor extiterit, novit se pro certo suae personae propriae periculum incurrisse; et si aliquid de promissis inmutare attemptarent, omnipotentis dei et omnium Sanctorum atque nostram incurrant malediccionem ipso facto; volentes quod si aliquid immutarem de predictis, quod non erit Deo dante, extunc aput Deum et homines pro infidelibus et periuriis habeamur.*

1305/15. и 1325. (бр. 12 и 14). Прва је пресуда и садржи недоречену санкцију, која се може сматрати и световном и духовном, јер помен потенцијалне казне изостаје.¹⁹³ Друга је, у основи, даровног типа и ослања се на модел Шубића, садржавајући и поруку потомству да ће Божји гнев сићи на њих, ако прекрше очеву вољу оличену у правном чину датог акта.¹⁹⁴

Правих и самосталних духовних санкција у латинским документима босанске провенијенције након 1325. нема. Санкционе елементе садрже само диспозитивне поруке у којима се поручује одређеним личностима, махом аукторовим наследницима и службеницима да нипошто не крше оне што је предвиђено повелама, а углавном се ради о уговорима о повластицама (нпр. бр. 75, 76, 92, 154 и други). Како се у њима помиње и израз „под претњом казне која следује за неверу“ (нпр. *sub infidelitatis pena, et obtentu nostre gratie secus non facturi*), ове санкције пре подсећају на световне него на духовне.¹⁹⁵

*

Заклетва се у домаћој историографији и дипломатици ретко издавајала као посебна формула, иако то она недвосмислено јесте.¹⁹⁶ Суштинске везе са диспозицијом, сведоцима и, донекле, короборацијом не могу оправдати пренебрегавање њене посебности, чак и када она не представља сасвим самостални састојак, већ одредбу у склопу диспозитива или других делова документа. Уз санкцију и сведоке, заклетва припада блоку гарантних формула који се, по обичају надовезивао на централни део текста којим се дефинише правни чин, понекада срастајући са диспозицијом или се преплићући са њом, а чешће гравитирајући есхатоколу.

Док је санкцијама била предвиђена казна за неизвршење одредби из документа, дотле је заклетва представљала јемство да дата исправа представља

¹⁹³ *Etiam quod quicumque eorum illud non audeat contradici.*

¹⁹⁴ *...si autem verba aliqua contrarietatis produxerint supra predictum Chronic nati mei, me decedente, scilicet Lato, Wlc, Paulus, ira Dei descendat supra eos et incurrant in sententiam paternalem.*

¹⁹⁵ М. Вркović, *Isprave*, 274–276.

¹⁹⁶ М. Кос, *Дубровачко-српски уговори до средине 13. века*, Глас СКА 123 (1927) 1–65; Ј. Ђаповић, *Заклетва на тлу Југославије*, Београд 1977; *ЛССВ*, 204–205 (Ј. Ђаповић). Станојевић је не обрађује у посебној студији, већ се њоме бави у својим разматрањима о санкцији и, у знатно мањој мери, у студијама о диспозицији, сведоцима, као и приликом анализе процеса настајања исправа. Исто чини и Вркović. Видети: С. Станојевић, *Студије* X, 1–26; М. Вркović, *Isprave*, 273–274. Заклетву први као сасвим посебан састојак посматра Н. Порчић (*Дипломатички обрасци*, 173–179).

„материјализацију“ аукторове одлуке и да ће она бити поштована. Ради се о још једној установи пореклом из обичајног права која подразумева обећање (*вѣтъ*), давање вере (*вѣра*) или речи, као и чин присега (заклетве, клетве, роте). Као и у случају спиритуалне санкције, и овај састојак имао је духовну димензију пошто је често подразумевао не само изјаву, већ физичку (телесну) заклетву над Светим писмом (прецизније – јеванђељима), крстом и реликвијама, уз зазивање светаца као покровитеља. Сам чин присега могао је бити везан само за ауктора (понекад са породицом) или, пак, и за дестинатара (у уговорима којима су биле предвиђене његове обавезе) и за гарантна лица (сведоке). Зато је у једном документу могло бити више заклетвених формула.

Будући да је средњовековна босанска држава практично до свог краја задржала неке од најстаријих уснова проистеклих из обичајног права, и формула заклетве је била веома заступљена у документима, пре свега у свечаним повељама, које су издавали босански владари. Чак и када је дошло до јачања Босне у XIV веку, њени банови и краљеви су своје повеље оснаживали не само печатом и потписом, већ низом веровних елемената. Заклетва спада међу најдуговечније састојке у тој групи – прве уговорне повеље са Дубровником за окосницу су имале управо ову формулу, па их тако приређивачи првог тома тзв. Српског дипломатара називају једноставно заклетвама.¹⁹⁷ И у раним даровним и даровно-веровним повељама из банског периода диспозиција проиходи из заклетвене формуле, уместо да буде обратно. Касније заклетва пада у други план и постаје гарантни додатак диспозитива, али не губи свој значај и функцију.

У посматраном корпусу, формула заклетве у ужем смислу, налази се у 70 докумената (17,4%). Оне су сразмерно равномерно заступљене у канцеларијама свих владарских родова, али постоје велике неуједначености када је у питању њихова дистрибуција према језицима и типовима докумената. Када је у питању језик – 52 (74%) припадају словенским исправама (или њиховим преводима), изворно латинских је 15 (21%), двојезичних две, а једна је сачувана само на староиталијанском (иако је постојао и паралелни словенски примерак). Осим једног писма са капацитетима уговора, сви остали документи са правом заклетвом су повеље. Ова формула је најприсутнија управо у репрезентативним уговорним

¹⁹⁷ Зборник ћириличких повеља и писама, 49–52, 139–142, 153–155, 181–183.

повељама и у њима је или самостална или повезана са духовном (ауто)санкцијом или са сведоцима (са којима је понекад коегзистирала, понекад срастала, а понекад била у функционалној вези, али без непосредног срастања¹⁹⁸). У групу уговора спада 57 од поменутих 70 јединица (81%). Преосталих 13 докумената чини 9 даровно-веровних повеља, 3 обећајне (јемствене) нотификације и једна свечана признаница. Заклетве ауктора и дестинатара у уговорима са страним државама или градовима каткада су раздвајале ставке диспозитива.

Као што се види из претходно изнетог, у даровницама је независна заклетва знатно мање присутна. Подсетићемо, са друге стране, да су духовне санкције биле подједнако заступљене и у уговорима и у даровницама, барем ако се посматра читав босански владарски корпус у целини. Међутим, постоји нешто преко 20 јединица у којима се самостална формула заклетве делимично замењује изразима заклетвено-короборативне функције који се налазе у диспозицијама (као што је нпр. „давање вере“). На сличан начин, ова формула изостаје и из образаца тестамената, бележака и писама. Уместо ње се јављају разне незаклетвене гарантне одредбе и изјаве веровне природе као што је, нпр. израз типичан за веровна писма (*И што ви рече речени* [име посланика] *wd наше стране вируите му наше ти су рѣчи*).

Типични изрази везани за анализирану формулу су пре свега глаголи заклињања, предмети над којима се заклиње, Бог и свеци у које се заклиње или који се зазивају као гаранти, те изрази који појашњавају шта се тачно присегом јемчи. Када су заклетве у словенским документима биле самосталне и долазиле иза диспозиције, често су почињале уводним изразима *И на све више писано* или *И на все више речено*.

Међу глаголима се, као најстарији али и доследно најучесталији, издвајају словенски *присегнути* (*присећи*) и *клети се*, односно латински *iurare*. У латинским повељама, додуше, чешће се јавља израз *prestito [corporali] iuramento* (давши [телесну] заклетву) у аблативу апсолутном. Облици *присезаю* и *iuro* јављају се већ у Кулиновој повељи (бр. 2), а *кле се*, *кљну се* и *кельнемо сѣ* у свим Нинослављевим исправама (бр. 3, 4, 5 и 6). Изведеница *заклети се* јавља се први

¹⁹⁸ У овом последњем случају долазило је до физичког раздвајања заклетве ауктора и заклетве сведока.

пут 1333. у Стонској повељи Стјепана II (бр. 23), а следећи пут тек 1391. код Радича Санковића (бр. 80).

Глагол *вбештати се* јавља се у склопу заклетвене формуле само 1378. године у првој краљевској повељи Твртка I (бр. 51). Он се, међутим, упоредо са чешћим облицима *вбѣтовати* и *вбећавати*, јавља у неформалној улози, као итеративна короборативна одредба на почетку различитих ставки диспозиције (*и виште се вбетују, виште вбештавамо* итд.). У сличној улози, али без типизираних израза, јављају се и латински глаголи *obligare* и *promittere*. Најзад, последњи заклетвени глагол – *ротити се* – први пут се среће тек у повељи краља Остоје из јануара 1399. године (бр. 114), и то упоредо са глаголом *присегнути*. Од тог периода, упоредно јављање више глагола у истој заклетвеној формули није било необичан феномен у босанским исправама.¹⁹⁹ Глагол *завезати се* среће се само једном, у повељи краља Томаша Дубровчанима из 1451. (бр. 280).²⁰⁰

Давање „вере господске“ (*дати вѣру, dare fidem, securitatem conferre* и сл.), као индиректно заклетвени израз, најчешће се јавља у уводним деловима диспозиција банских даровница из XIV века. У латинским се среће почев од 1301 (бр. 8), а у словенским од око 1326. године (бр. 15). Упоредо са њим коегзистира и „стварање милости“ (*дати милость* – од бр. 16, око 1326. године; *створити милость* – од бр. 45, 1366), које временом, нарочито након проглашења краљевства и уздизања босанског владара на виши ниво власти, преузима примат. Иако су оба ова израза имала исту функцију у обрасцу документа, њихова суштинска разлика била је у томе што је „давање вере господске“ за верну службу имало гарантни, обећајни привук, док је „стварање милости“ чин даровања верног поданика описивало као акт добре воље сувереног владара. „Милост“ није означавала само даровање поседа, већ и повластица.

Како би заклетва о поштовању правног чина и документа као његовог отелотворења била валидна, ауктори (а понекад и дестинатари и сведоци) морали су је изговорити у склопу обреда у коме су се дотицали Свето писмо, часни крст и реликвије, уз зазивање Бога и светаца као сведока заклетве и потенцијалних извршилаца казни против оних који је прекрше. Све до краја XIV века из

¹⁹⁹ У неким случајевима, јављали су се и изрази који су садржали изведенице од заклетвених глагола (*клетва, присежа, рота, вбештание, вѣра*).

²⁰⁰ С. Станојевић, *Студије* X, 2–3, 5–10, 13–16, 22–24.

употребљених израза није се могла до краја разазнати разлика између предмета на којима се врши заклетва и светитеља који се зазивају – личности су се заклињале у јеванђеље, на јеванђељу, тако им јеванђеља и слично. Тек се временом јеванђеља, часни животворећи крст и, понекад, реликвије јасно дефинишу као предмети материјалне заклетве, а свеци као духовни гаранти исте.

У групи предмета најраније се (1189, бр. 2) помињу Света четири јеванђеља (*Свето еванђеље, Света Божја еванђеља, тръванђеље, Sancta IV^{or} euangelia*), која остају најприсутнији елемент у заклетвама све до последњег помена из 1461. године (бр. 312), јављајући се 38 пута. Часни животворећи крст (*частъни животворешти крсть, часни и животворешти крижъ, lignum vivifisce crucis*), каткад без одреднице „животворећи“, јавља се у истој формули 32 пута од 1240. (бр. 5) до 1461. (бр. 312), а реликвије (*мошти, моћи, virtutes, reliquia*) свега седам пута од 1333. (бр. 22, 23) до 1454. (бр. 289). Мошти су улазиле у заклетве само када је она вршена тамо где их је било (у Дубровнику, Задру, Книну). Ако је судити према повељи Влатку Вукославићу из 1354. (бр. 35) било их је и у Милима код Високог у Босни.

Када је, пак, реч о личностима из хришћанског духовног света, које су приликом заклетве поменуте, ради се о широком дијапазону светаца, сличном оном који се среће и у духовним санкцијама, али са различитом учесталашћу и, понекад, начинима навођења. Од најстаријих сачуваних докумената, прецизније од Кулинове повеље (бр. 2), у заклетвама се помиње Бог. Он је наведен на различите начине, али, за разлику од санкција, само три пута као Света Тројица, а најчешће као *господъ Богъ сведръжителъ*. У периоду 1189–1475 Божје и Исусово име среће се 21 пут. Са друге стране, 12 врховних апостола се помињу 23 пута (1333–1454), четворица јеванђелиста 22 пута у истом временском распону, сви који су угодили Богу (*ва всихъ идъ вѣка богу угодившихъ*) 21 пут (1240–1454), Богородица 15 пута у истом периоду, 318 никејских отаца 14 пута²⁰¹ (1405–1454), а 70 изабраних 13 пута (1410–1454). Уместо 70, у једној повељи краља Остоје, сачуваној у лошем преводу, помиње се 40 изабраника (бр. 143, 1408. године).

Знатно мању учесталост имају други свеци – Св. Влахо се помиње 2 пута у последње две Нинослављеве повеље из 1240. и 1249. (бр. 5 и 6), зато што их је

²⁰¹ У једном случају погрешно је наведено 310 никејских отаца (бр. 184).

писао Дубровчанин. Свети Ђорђе (Јурај) и арханђел Михаило срећу се у повељи Бељака и Радича Санковића, који ове свеце помињу и у другим формулама, али овде прецизирају да су им они „крсна имена“ – *светѣмь Юрьемь и аранѣделомь Михаиломь нашими крѣстнѣми имени* (бр. 78, 1391). Сви свети и светице Божје јављају се у заклетви Владислава Херцеговића из 1451. (бр. 279), а само сви свети у повељи његовог брата Влатка, сачуваној у спорном преводу из 1475. (бр. 383). Поред светаца, тј. упоредо са њима, ауктори, дестинатари и сведоци босанских исправа клели су се и у своју веру и душе (3 пута, 1391–1469), само у душе (6 пута, 1405–1423) или, пак, само у веру (једанпут, 1415 – бр. 163).

Поменути изрази, будући да су заступљени у свим канцеларијама и то у широком хронолошком распону, као што је случај и са духовним санкцијама, доказ су хришћанске основе свих конфесија које су биле присутне у средњовековној Босни.²⁰² Приметно је, такође, да се у заклетвама среће мало ужи избор израза везаних за Бога и светитеље него у санкцијама. Највећа разлика је несразмерно мањи помен Светог Тројства, као и „свих светих“, као и чињеница да се Бог не помиње у свакој заклетви. Са друге стране, 318 никејских отаца помиње се знатно чешће, као и, што је разумљиво, часни животворећи крст. Богородица и други светитељи јављају се, у основи, равномерно као и у духовним санкцијама.²⁰³

Постоје, разуме се, и присегае које нису помињале ни предмете, ни личности из царства небеског. Оне су могле стајати самостално и имати атипичне додатке. Тако се нпр. краљ Томаш 1451. (бр. 280) куне Дубровчанима пред двојицом римокатоличких црквених великодостојника – *завезасмо се и ротисмо придѣ втѣцемь лигатомь бишкупомь хварьскимь и придѣ втѣцемь кушитвдомь и капеланомь Мариномь*. Њихово присуство је, дакле, додатна гаранција.

На крају ових разматрања, треба подсетити да су заклетве биле у вези са диспозицијом, представљајући гаранцију за правни чин који је њоме дефинисан. Понекада су биле и инсериране у диспозитив, па је заклетва поред именовања особа које присежу, глагола заклињања, те предмета и особа путем којих се куне, садржала и исходеће одредбе короборативне природе којима се одређивало шта

²⁰² Гарантна улога великодостојника Цркве босанске није део заклетви, већ појединих диспозиција. О томе је већ било речи у претходним поглављима. Видети и: Р. Џошковић, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Сарајево 2005.

²⁰³ С. Станојевић, *Студије* X, 2–3, 5–10, 13–16, 22–24.

заклетва подразумева. То су најчешће биле изјаве у којима стоји да ће све што је повељом предвиђено бити *неповторено, непорочно, неокрнено, тврдо, непоколебимо, вѣчно*, да ће се *удржати, почитвати и сахранити* (лат. *conservare, observare*), односно да се неће *порети, потворити, укрњити, доћи на мане* или *попасти*.

Сви елементи о којима је до сада било речи на различите су начине комбиновани у формулације које срећемо у заклетвама у босанским владарским исправама. Најранији облици у банским документима били су сразмерно једноставни – *присезаю тебѣ...тако ми Богъ помагао и сие Свето еванђелие, juro...sic me Deus adiuvet et hec Sancta IV^{or} euangelia* (бр. 2), *кле се* (бр. 3), *кљну се* (бр. 4). Већ се у друге две Нинослављеве повеље, састављене од дубровачког нотара Паскала (бр. 5 и 6), назире сложенији облик заклетве који ће убрзо постати доминантан. У њима се, први пут, као сузаклетници помињу сведоци из редова властеле (бољара) – *и с преписанимъ моими боларими клехъ сѣ кнезу...азъ Матеи Нинослав...кельнемо сѣ тебе...у господа Бога нашега Исоу Христа и у Пресвету Богородицу девию владика Марию и у чьстѣни животворешти крѣсть и у света Божја еванђелиа и у светога Бласи, блаженога мучѣника, и у вѣси свете угодивше Богу идѣ века сѣ своиовъ воловъ, чистемъ срьдъцемъ, сѣ правовъ веровъ, безъ вѣсакога пропадѣства и бе_зълѣ мисли*. Сведоци овде нису само присутне особе, већ допунски гаранти правног чина.

До владавине бана Твртка, у даровницама (али и неким уговорима) не срећу се самосталне заклетвене формуле, већ у њима преовлађује „давање вере“. Стјепан II, додуше, у својој повељи Вукцу Хрватинићу (бр. 19) помиње присегу 14 људи дестинатару (*доклѣ га не суде четире на десете, кои су присегли сѣ баномъ Степаномъ кнезу Вљкославу и сѣ еговомъ госповмъ и сѣ еговомъ материю баномъ Елисаветомъ*), али се ту ради о помену у диспозицији, а не о самосталној формули заклетве или сведока. Наведени бан је, заправо, оставио само једну словенску повељу која има праву заклетву – уговор о уступању Стона Дубровнику, који су, сасвим је могуће, конципирали Дубровчани и који има и своју латинску варијанту (бр. 22, 23). У тој заклетва су садржани сви типични

елементи (ко се куне, у шта, у чије име, шта су обавезе које происходе из заклетве).²⁰⁴

Бан Твртко уводи у даровнице присегу у којој се са породицом и властелом заклиње дестинатару. Њена форма је једноставна, не сасвим независна (обично сраста са диспозицијом), а често и подељена на два дела где се први надовезује на протокол и уводи у диспозитив (правни чин), док други гравитира есхатоколу и укључује сведоке – нпр. *Азь...господинь кнезь Владиславъ и госпоѣ кнегина Елѣна и нию синь господинь бань Тврѣтко и неговь брать кнезь Влькъ, дали су вѣру свою господьску и присегли су дума на десете добрѣхъ Бошнань...На то му су вѣру дали и присегли а тоизи вѣрѣ и присежи свѣдоци добри Бошнане* [имена сведока] (бр. 33, 34) или *присегла е госпоѣ бана мати и не синь господинь бань Тврѣтко двума на десете добрѣхъ Бошнань кнезу Влатку Влькославићу...А сизи су присегли* [имена сведока]. *Тизи су присегли кнезу Влатку Влькославићу на моћехъ и на еванѣгели* (бр. 35). У повељи из 1357. (бр. 41), уместо присеге, помиње се само вера владарске породице и властеле дестинатару (*вѣра господина Тврѣтка...бана и негова срдѣчанога брата господина кнеза Влька и нию матере почтене госпоє Елѣне и нихъ властель, у име* [имена сведока]). Ова исправа је, стога негде на граници између уобичајене заклетве са сведоцима и „давања вере господске“.

Са властелом, али свега тројицом са којима је дошао у Дубровник, бан Твртко се куне и у уговору са Дубровником из 1367. (бр. 46).²⁰⁵ Након проглашења краљевства, само Твртков краљевски привилегиј издат Дубровнику 1378. (бр. 51) и написан од стране логотета Владоја садржи заклетву. Она опет иде у пару са сведоцима, али су њени делови распарчани због двостепеног правног чина. Владар се, најпре, по ставкама у диспозицији, више пута обавезује да ће поштовати уговорено, затим следи заклетва Дубровчана као дестинатара; након тога, испред санкције, долази прва аукторова заклетва којој претходи списак присутне властеле и која се односи на оно што је договорено у Жрновници крај Дубровника 1. априла (*вбешта се краљевство ми на светомъ еванѣгели и прѣдъ*

²⁰⁴ *А га господинь бань Стефань заклину се у Светою божю евангелию и у .ѡ. евангелиста и у .ѡѡ. апостола и у все мошти Светю, кою су у Дубровници, за мене и за моюхъ синова и за мою сиеме по мушкому колиену до згорюенна свieta, све тои тврѣдо имати и дрѣжати и не потворити дозгорюенна свieta.*

²⁰⁵ *Онези вѣре потврѣдисмо ми бань Тврѣтко и наши властеле, у име* [имена сведока]. *Присегосмо на моћехъ и на светомъ еванѣгелии клинуће се.*

чѣстнимъ крѣстомъ Христовѣмъ и съ материю...и съ кралицѣмъ и съ више речен`ними вастели) и, најзад, на самом крају, испред допунског датума и конскрипције, долази заклетва коју је краљ, са породицом и властелом положио у цркви Св. Гргура у жупи Трстивници 17. јуна, пред дубровачком делегацијом (*и сиа болше потврѣдаюште присегѣсмо прѣдъ светымъ евангелиємъ и прѣдъ чѣстнимъ крѣстомъ Христовѣмъ въ цркви светаго Гръгура и с нашими властели* [имена сведока]). Иако је, када су у питању уговори Босанаца и Дубровчана, заклетва увек давана након састављања акта, оваква дводелна формула ауктора касније се среће само код последњих Павловића 1454. године (бр. 289).²⁰⁶

Модел заклетве који је употребио логотет Владоје 1378, иако сведен на једну заклетву и незнатно упрошћен, опстао је до краја Босанског краљевства у већини потврда повластица које су Котроманићи издавали Дубровчанима (бр. 89, 116, 175, 181, 186, 190, 256, 312). Тај модел подразумева и присуство заклетве дестинатара, док се ауктор куне са својом најужом породицом и велможама (сведоцима). Аукторова заклетва гравитира есхатоколу, а у њој се помињу само предмети над којима се куне – јеванђеља и часни крст, а само се у једном случају зазивају сви свети. Узоран пример за овај тип заклетве је формулација из Остојине повластице из фебруара 1399. (бр. 116) – *И на то више уписано, како да е у вѣки крѣпко, присегохъ и клехъ се азъ речени Степанъ Остоѣ и з богодарованом ми госпоиомъ кралицомъ киръ Куѣвомъ, поставивше руци на светомъ евангелии и на чѣсномъ крсти господњѣ и с властели краљевства ми* [имена сведока]. *И семуи утврѣждению бити непорочну до вѣка нашега и нихъ, тако насъ Богъ крѣпи у господѣство.*

Само се у две потврде повластица – Твртка II из 1405. (бр. 135) и Остоје из 1409. године (бр. 146), као и у Остојиној даровници Радивојевићима сачуваној у лошем преводу (бр. 143), јавља заклетва оснажена призивом светаца.²⁰⁷ Са друге стране, Остојине повеље Дубровнику о дуговима Твртка I и уступању Сланског

²⁰⁶ С. Станојевић, *Студије XXIII*, 32–33, 37.

²⁰⁷ Нпр. *Въ господињь краљь Тврѣтко Тврѣтковићь на светомъ евангелию и на часномъ крѣсти Христови и ва .д. евангелисте и ва .вѣ. врѣховнихъ апѣстоль и ва .тѣи. светихъ итацъ, иже суть ва Никию, и ва вѣсе свете итѣ вика богу угодивше и ва душе наше са изабраними властели и велможами русага босанскога ротисмо се и присегосмо, наипрѣи ѣ господињь краљь Тврѣтко Тврѣтковићь и* [имена сведока] *иако семю више писаному не бити потворену ни поколебиму до дѣни и до вика* (бр. 135).

приморја (бр. 113 и 114), имале су једноставније заклетве.²⁰⁸ Већи изузетак представља већ поменута заклетва из уговора краља Томаша са Дубровником о савезу из 1451. (бр. 280) – ту се краљ једноставно куне пред двојицом католичких црквених великодостојника, а за сведоке који се у помињу у исправи, није наведено да су се клели са њим.²⁰⁹

Као што је био случај и са духовним санкцијама, заклетве у документима обласних господара биле су раскошније од краљевских, богатије мотивима и гарантним изразима. Разлог томе била је, опет, како чињеница да је њихов полувладарски статус налагао темељније јемство (дубровачким) дестинатарима, тако и жеља магната да издају што репрезентативније акте. Иако су једни од других, вероватно под утицајем Дубровчана, преузимали моделе, Косаче и Павловићи су, како је одмицао XV век, стално проширивали, па чак и плеонастично, своје гарантне формуле. Тако нпр. заклетва Радича Санковића из 1399. (бр. 118) има 270 карактера, а херцега Стјепана Вукчића из 1454. (бр. 287) 930 карактера, без имена сведока. Двострука заклетва Петра и Николе Павловића из 1454. (бр. 289) има, пак, преко 1500 карактера, такође искључујући имена властеле-ротника.

Прва заклетва у једном акту обласних господара среће се у повељи браће Санковића Дубровнику (бр. 78) и крајње је атипична, а сродна само духовној санкцији у истој исправи.²¹⁰ Већ у самосталној повељи Радича Санковића, издатој месец дана касније (бр. 80), примењује се нешто једноставнији облик.²¹¹ Најзад, исти Радич 1399. (бр. 118) преузима модел краљевске заклетве дефинисан 1378. и прилагођен 1392, једино што наглашава да се куне са својом братијом, властелом и слугама (*Ѣ воѣвода Радичъ с мовъмъ братиимъ, с властели и слугами*).

²⁰⁸ *И кралество ми прѣсеже и роти се с врѣху писаними нашими властели, да сие писмо и записаниѢ кое створи кралество ми нашимъ срѣчанимъ прѣѣтелемъ, да е крѣпко и непорочно у вѣки.*

²⁰⁹ С. Станојевић, *Студије X*, 13–16.

²¹⁰ *...убеѣасмо се нашомъ вѣромъ и клетвомъ (уводни израз у диспозицији) / Сѣитъ за пострѣньене усега више писанога...ми Бѣлѣкъ и Радичъ са всѣми више именованѣми на свето писмо Христова еванѣлиа з добре воле и с права срца есмо присегли нашомъ вѣромъ и доушомъ и нашега итѣца и родителъ нашихъ и светѣмъ Юрьемъ и аранѣделомъ Михаиломъ нашими крѣстнѣми имени, да створимо и свршимо и тврдио увсе писано у сиои повели, и да наша дица и наши послѣдѣни и наши властеле и vsаки нашъ чловѣкъ сврши и не смете сие писанье, ни тко лубо ини господинъ ни чловѣкъ, гдѣ моремо ми сеѣи (завршна заклетва)*

²¹¹ *Ѣ воѣвода Радичъ и с моими властели заклесмо се Светимъ духомъ и четириѣми ѣванѣгелисти и ѣви апустоли и ѣ избранихъ и тои прѣсегосмо...дубровачкимъ поклисаромъ.* Ова повеља је тешко оштећена, али се чини да су сведоци-ротници поменути начелно, а не поименично.

Из словенских канцеларија Хрватинића и њихових службеника, сачувана су само два документа са формулом заклетве. Хрвојев уговор о савезу са Дубровником из 1404. (бр. 131, 132), у том смислу, наликује на модел из повластица Котроманића. Елементи су идентични, само недостају сведоци, а поред Хрвојеве наведена је и заклетва Дубровчана. Итеративни изрази који садрже глагол *вбитовати* уводе ставке диспозиције. Хрвојеви кастелани у Омишу 1415. присежу Сплићанима својом вером, али и та експлицитно поменути присега такође има функцију итеративног увода у уговорне ставке (бр. 163).

Најраскошније су, као што смо напоменули, биле заклетве Косача и Павловића, обласних господара који су доживели пуну еманципацију. Најстарија се налази у Сандаљевој повељи баници Анки из 1410. (бр. 148) – дводелна је (уводи диспозицију, а затим долази као рекапитулација у есхатоколу), нема сведока и обилује поменима светаца.²¹²

Међутим, најчешћи модел заклетве који су користили како Косаче, тако и Павловићи формира се тек са повељама о уступању Конавала. За разлику од претходног примера, у том моделу који је везан за уговоре са Дубровником, јављају се и сведоци-ротници, понекад у једној целини са основим делом формуле, а понекад раздвојено. Посебно је значајно да се, као и другим гарантним састојцима докумената обласних господара, нагласак ставља не само на заклетву ауктора и његове непосредне породице, већ и њиховог племена, а касније и на присега њихове властеле и других слугу.

Најстарији облик овакве формулације јавља се у првим Сандаљевим повељама о Конавлима из 1419. и 1420. (бр. 176 и 184) – *И на все више писанно, што годи смо ми господињ воевода Сандаљ, кнезь Вљкаць, кнезь Вљкъ и Стипань, синь кнеза Вљкца, за насъ и за наше послидне и за наше племе, што буде по мушкомъ колину, како крвь подае, право и почтено натражъе наше, што годи смо у съемъ листу дали и записали и вбитовали, на все ми реченни за се и за все наше племе, тко насъ чую, и натражакъ, како е реченно, ротисмо се и заклесмо на частномъ и животворештемъ крсти господини и въ четири*

²¹² ...куну се и закlex се Богомъ живимъ и всими нега угодници и виромъ, кою вирую, и душомъ мовмъ матери ми Богомъ даннои госпои баници Анци на то да... / И то все згора писано тврђу и потврдихъ виромъ мовмъ, комъ души спасениѣ ишту, и заклинамъ се ва господа Бога и въ причисту его Богоматерь и въ четири еванђелисте и въ два на десте апустола и въ седамъ десеть избранихъ и въ все богу угодивше вѣдъ вика.

еванђелисте и въ ѿвѣ. врховнихъ светихъ апустоль и въ ѿтѣи. светихъ втаць, иже суть ва Никею, и ва всихъ втъ вика светихъ богу угодившихъ и въ душе наше, ѿко все више писанно и нами вбитовано кнезу, властеломъ и всои впѣнини града Дубровника и нихъ послиднимъ хоѣмо тврдо и непоколимь и непорочно ва вики викома уздржати и нами и нашими послидними не укрнити...И к тому заклезе се властеле нашега племена: [имена сведока], и заклесмо се придь почтенимъ мужемъ вашимъ поклицару. Јасно је да се ради о сложеној формулацији у којој се много простора посвећује ономе на шта се ауктор обавезује, као и широкој скупини оних који су датом заклетвом унапред обавезани.

У своје прве две повеље којима изражава сагласност са Сандаљевим уступањем Конавала (бр. 187, 189) Радосав Павловић не користи претходни модел, већ мање раскошан, налик на краљевске заклетве, а понајвише на заклетву Радича Санковића из 1399, с тим што су овде наведени и свеци. У првом случају, ауктор се „роти“ сам, а у другом случају са ближикама и властелом. Сведоци-ротници који се јављају само у другој повељи нису експлицитно наведени.²¹³

Међутим, од 1423. (бр. 199) и Радосав преузима Сандаљев модел из 1419. године. Заклетва опет долази иза диспозиције, али испред духовне санкције, док се сведоци-ротници наводе иза ње, а испред датума и конскрипције. Уз извесне доградње, које нису суштински мењале основну формулацију, оваква заклетва преовладава у скоро свим потоњим повељама које су Косаче и Павловићи издали Дубровнику (бр. 212, 224, 231, 244, 248, 287, 289). Све промене у оквиру ових заклетви пратиле су промене у духовним санкцијама, о којима је већ било речи у претходном одељку, а најважнији додатак представља навођење обећања да се одредбе уговора неће прекршити ни за чију вољу и ни на чији наговор. Приметно је да се, осим у низу уговора, ова формула јавља и у једној завршној признаничној повељи Радосава Павловића из 1439. (бр. 244), коју смо већ поменули говорећи о формули духовне санкције. У њој се, у споју са заклетвом, јављају и сведоци.

Када је реч о значајнијим разликама, треба нагласити да мировни уговор херцега Стјепана Вукчића из 1454. има допунску одредбу, којом се ауктор

²¹³ И на все више писанъ аазъ господињъ воевода Радосавъ с моими вастели и са ближиками сими, уписатьъ ихъ именовъ тко буду, ротих се на Светимъ еванђелию Христову и на часномъ крижи господини и въ ѿд. еванђелисти и въ ѿвѣ. светихъ врховнихъ апустола Божихъ и въ ѿтѣи. светихъ втаць, иже суть ва Никии, тако все више писано право и вирно хоѣмо сахранити а ни у чемъ не укрнити до дни и до вика.

изузима из поштовања заклетве ако тако одлучи турски султан, као његов сизерен – *...да овои наше згора писанно и вбѣтованноу реченниемъ кнезу и властеломъ и всои вѣнѣ владуштаго града Дубровника и нихъ встанку и нихъ послѣдниемъ, како се згора пише, виеку вѣкома на мане не има прити ни се потворити ни за одну стварь на землѣ ни за страхъ ни за благоу ни за неиднога господина ни за ниедногаа инога чловѣка волю, изложивъ великога господара господина цара турскога Мехмет бега* (бр. 287). Друга специфичност је последња заклетва овог типа – браће Петра и Николе Павловића (бр. 289) која је дводелна, као и Тврткова из 1378. године. Прва заклетва учињена је у Дубровнику, а после је поновљена у Борчу пред представницима Цркве босанске и дубровачким поклицарима. Тај допунски део одудара од претходних модела. У њему се, између осталог, наглашава се да је за заклетву изабран свети дан недеља, што је био обичај.²¹⁴

Почетком 1450-их, Владислав Херцеговић и браћа Влатковићи у својим уговорима о савезу са Дубровником из 1451. и 1452. (бр. 279, 281), као и херцег Стјепан у својим повељама сину Владиславу из 1453. године (бр. 284, 285) примењују заклетву чији се модел већим делом ослања на онај који је применио Радосав Павловић 1420, а мањим на онај који је Сандаљ поставио 1419, а Радосав дорађивао од 1423. до 1427. године. У овом моделу нема сведока из редова властеле у улози ротника, а распон гаранција је нешто мање раскошан.²¹⁵

О важности формуле заклетве сведочи друга повеља Радосава Павловића о миру са Дубровчанима из 1433. (бр. 226). Она је, заправо, и настала зато што војводин син Иваниш, због младости, није могао дати заклетву у првој мировној

²¹⁴ *...наши много почтени строиници господињ гостъ Радосавъ Брадиевиць и господињ стараць Радосавъ унукъ рекоше по свомъ реду ричиоу, како хоте бити добри и почтени стежници меу нами еднои страни и другои, и закле се господињ воевода и з братомъ кнезомъ Николомъ на тръванѣлу и на листу записаномъ и на моѣхъ и [имена сведока], ти се заклеше властеле а у изабрани данъ свету недилу по вбичаю, како ихъ властеле заклѣнаше, како имъ би на волю госпоцтву дубровачкомъ, како хоте ввои уздръжати више речено писмо за свога живота.*

²¹⁵ Нпр. *А на все више речено, што се удръжи у ввољ запису, ми речени господињ кнезь Владисавъ ротихъ се и заклехъ се кнезу и властеломъ града Дубровника Богомъ живимъ вцемъ и синомъ и духомъ светимъ и причистомъ Богородицомъ маикомъ неговомъ и четири еванѣлисти и два на десете апостола врховна и седамъ десетъ изабранихъ Божихъ и всѣми светими и светицами Божими, да самъ по себи ни по моихъ властелихъ ни по моихъ людехъ ни по едномъ другомъ чловѣку, кои годи се на свѣту може реѣи, ниедномъ хитростию да буду излѣсти кнезу и властеломъ дубровачцѣмъ иза всега, што годир се у ввољ запису згоръ удръжи* (бр. 279).

повељи. Читав нови акт заправо представља само обећање да ће се Иваниш, чим напуни 14 година, заклети као што је учинио и његов отац са својом властелом.²¹⁶

Заклетва се среће у свега још неколико словенских повеља обласних господара и њихових превода. Сандаљев уговор са Венецијом о положају Котора из 1423. урађен је по узору на латинску верзију и, према млетачком узору садржи кратку заклетву обе стране на јеванђељу – *И да речене ствари боле и тврђе се могу уздржати, приесегосмо вбие странѣ на четверо свето еванђеље, все речене рѣчи да се удрже право и чине удржати* (бр. 201). Сведоци који су потврдили Дубровчанима да је Јурај Богишић рођак Браила Тезаловића, такође кратко истичу – *И ми се на тои заклесмо нашиѣми вѣрами и душами, да смо тои право свѣдочили* (бр. 352). Најзад, у сумњивом преводу даровнице Влатка Херцеговића Павлу Костањићу из 1475. (бр. 383), херцег се куне у Бога и све свете (*abbiamo giurato per Iddio grande et tutti li Santi*).²¹⁷

Латинских докумената босанске провенијенције који садрже праву заклетву мање је него словенских. Њих карактерише једноставнија форма, честа обгрљеност диспозицијом, као и помен предмета над којима се врши присега (који је могао и изостати), без допунског зазивања светаца. Нешто чешћи су подаци о томе да се чин заклетве обављао у црквама. И у овом случају доминирају уговори, али се почетком XIV ова формула јавља и у две даровно-веровне повеље Шубића Брибирских Хрватину Стјепанићу из 1304. и 1305. године (бр. 10 и 11). Брибирци се у првој повељи куну дестинатару над телом Христовим и животворећим крстом (*quod prestito corporali iuramento super corpore Domini nostri Ihesu Christi et vivifice crucis ligno*) у доминиканском манастиру у Сплиту, а у другој само над телом, и то у цркви Свете Марије у Скрадину (*quod prestito corporali iuramento super corpore Christi in ecclesia Sancte Marie de Scardona*).

²¹⁶ ...како миѣ воевода Радосавъ и син ми кнез Ивѣнишъ с нашими властели ротисмо сѣ кнезу и властеломъ, и заа то доидоше к намъ вѣдъ кнеза и вѣдъ властель дубровачкихъ поклицаарьѣ почтени властелиѣ кнезь Живко Ђкетикъ и кнезь Никша Тамарикъ, и ротише насъ, менѣ воеводу Радосава и наше властели: а сада кнеза Ивѣниша не ротише за младовстѣ, а ми воевода Радосавъ вѣѣтовахъ и заклекъ се кнезу и властеломъ дубровачѣемъ, када буде син ми кнезь Ивѣнишъ у врѣмену достоиномъ, да им сѣ закуне, када вни усхотѣ, на нихъ волю, да наастои и врѣшии вно, што се пише у записиехъ меѣю нами...И за мовбу и за любавъ више реченьнихъ кнеза и властель дубровачциехъ учинихъ имъ на волю, када годѣ довѣ син ми кнезь Иванишъ на врѣме .Ѣї. лѣть, да им се имаа заклетѣ, како им сам се ѣа заклевъ.

²¹⁷ С. Станојевић, *Студије X*, 22–24.

Упоредо са заклетвом, у овим документима се помиње и давање вере (*sub fide et iuramento supradictis*).

У латинском примерку Стонске повеље (бр. 22), мотиви су идентични као у истовремено издатом словенском. Тешко је рећи који је образац коришћен као предложак, али чини се да је то био словенски, пошто се у овом документу помињу и свеци, нетипични за изворно латинске заклетве. Следећа права заклетва среће се у повељи о споразумној замени поседа Ивана Нелипчића из 1345. (бр. 28). Бан Стјепан II ту делује као један од команданата краља Лајоша Великог, а истовремено са њим своју повељу о истом правном чину издаје и славонски бан Никола Банфи. Ова двојица Лајошевих посланика, поред краљеве, истичу обострану сагласност, а босански бан се куне са 12 својих велможа који се наводе на крају исправе. И у овој, као и у Стонској повељи, помиње се додатни предмет који се дотиче приликом заклетве – мошти/реликвије.²¹⁸

Три уговора краља Твртка са приморским општинама – Трогиром, Шибеником и Брачком (бр. 72, 73, 74) – садрже врло сведену заклетву, сличну оној у повељама Брибираца – *mediante iuramento, manutactis sacrosanctis evangeliiis...nostro mediante iuramento*. У њима се налази и заклетва друге стране тј. Далматинаца (*iuraverunt Dei occulando lignum dominice crucis*). И краљ Остоја у своје две заклетве Шибенчанима и Сплићанима из 1402. (бр. 125 и 126) наводи кратке формулације – *promittimus et juramus firmum tenere et habere per nos et heredes* и *sacramento fideque nostra mediante concedimus...iuramento fideque nostra mediante promittimus*, изостављајући предмете над којима је присега извршена.

Према последњој карактеристици, сличне Остојинима су и заклетве Хрвоја Вукчића. У повељи краљу Жигмунду из 1393. (бр. 95), ова формула је јако кратка – *vere fidei iuramento spondemus*, док је нешто дужа у повељама које је самостално или са Иванишом Нелипчићем издао Шибенику и Трогиру 1402. године (бр. 121, 122, 123) – *iuramus una cum domina nostra conthorali ac nobilibus, proceribus, seruiantibus nobis vniuersis, ipsos eius Sibenicensis in eorum iuribus, libertatibus, gratiis, donationibus et consuetudinibus manutenere et conseruare, quibus ex nunc*

²¹⁸ *Prefata igitur omnia et singula de benignitate ac auctoritate prefati domini nostri regis confisi, de consensu et plena uoluntate predicti domini Nicolai bani, sepredicto comiti Johanni promissimus ac insuper una cum predicto domino bano tactis sacrosanctis euangeliis et sanctorum reliquiis, cum duodecim de nostris comitibus, baronibus et nobilibus iurauimus, vt hec ei quamdiu in predictis et aliis prefato domino nostro regi fidelis existet, firmiter obseruentur.*

confirmamus, approbamus et uires plenissimas et firmas. Дат је пример из самосталне Хрвојеве повеље, а он се у друге две разликује само по томе што су у заклетву укључени и Иваниш, његова супруга и њихова властела и слуге.

У интересантној Хрвојевој исправи Задаранима из 1401. године (бр. 120), јављају се три условне заклетве. Наиме, велики војвода се обавезао да ће, уколико Задрани присегну краљу Ладиславу Напуљском и подигну његове заставе (*Et si elevaverint praefatum vexillum iurando super sanctam crucem et reliquias ad fidelitatem Vladislavi, et non deponere praefatum vexillum usque mortem*), своју заклетву дати и краљ Остоја (*nos promittimus cum praefata fide nostra militari, quod serenissimus dominus noster rex Ostoya Bosnae vult iurare super sanctam crucem et reliquias, quod...*), а затим и он, Хрвоје, са родбином и фамилијарима (*Nec nos Hervoye cum consorte nostra, cum filio nostro unico, fratribus et familiaribus nostris [имена сведока] et cum aliis familiaribus nostris, vobis placidis iurare volumus super sanctam crucem et reliquias praedictas*).

Већ смо код разматрања словенских облика заклетвене формуле истакли да су Млечани у уговорима са страним владарима практиковали присегу обе стране на јеванђељу. Пример овакве праксе среће се у три повеље босанских краљева и обласних господара – уговору о савезу са Твртком II из 1423. (бр. 195 – *E per mazor execution de le predicate cosse zurassemo entrambe le parte ad sancta dei evangelia, como se contien de sora, observar e far observar integralmente*), уговору о положају Котора са Сандаљем Хранићем из исте године (бр. 201 – *Et ut melius et validius predicta servari possint, juravimus ambe partes ad sancta dei evangelia omnia predicta observare et inviolabiliter per partes observari facere*; словенска верзија је већ наведена) и мировном споразуму Стјепана Вукчића и Венеције из 1445. (бр. 258 – *Et insuper ipse partes nominibus quibus supra pro majori robore et firmitate iuraverant ad sancta dei evangelia manibus corporaliter tactis scripturis suprascripta omnia et singula adimplere et effectualiter observare simpliciter et bona fide executioni mandare, omni cavitatione, reclamatione et exceptione remotis, et prout supra promiserunt, continetur et scriptum est*). За последњу заклетву, зна се да је положена у манастиру кармелићанки у Венецији.²¹⁹

²¹⁹ М. Brković, *Isprave*, 273–274.

Иако су овим прегледом исцрпљени сви примери самосталне или полусамосталне формуле заклетве у босанским владарским исправама, осврнућемо се још једном, укратко, и на документа у којима се јавља чин „давања вере“, који је представљао својеврсну замену за заклетву, претежно у даровним и веровно-даровним повељама, које су, са друге стране, чешће садржавале јемство духовне санкције. Наведени феномен јавља се и у словенским и у латинским повељама и представља један од најстаријих обичаја босанског друштва у чијем су фокусу владар и његов вазал. Владар је у замену за верну службу даровао свом доказаном поданику своју „веру господску“ (задату реч да ће штитити његова права) или земљишне поседе.

Изрази „давања вере“ срећу се у босанским документима од 1301. до 1461. године и углавном представљају увод у диспозиције. На први помен се наилази у латинским веровним и даровним повељама Шубића и Хрватинића (бр. 8 и 14) у облицима *sic data fide nobis e converso promiserunt et gratanti animo assumpserunt* и *fide nostra mediante*. Слични облици прелазе убрзо и у неке уговорне исправе издате Трогиру, Дубровнику и Клисусу – бр. 26 (*fidem et securitatem damus et conferimus*), бр. 30 (*fides domini bani Stephani...*), бр. 37 (*ad nostram gratiam et fidem suscepimus*), бр. 39 (*nos vobis obligamus quod...ad fidem et gratiam, protectionem nostram suscipimus et vestram comunitatem servare*) и бр. 63 (*conservabimus...semper et in perpetuum omagii fidelitatem observare*). У неколико латинских повеља којима су се босански владари обавезивали на пријатељство са страним, јављају се такође сродне формулације – нпр. бр. 58 (*totam fidelitatem...vsque vitam nostram, juxta posse exhibere et obseruare promittimus et assumimus, ac nihilominus ad omnia premissa obseruanda nos obligamus*) или бр. 255 (*promittimus sub fide Christiana et in verbo nostro regio...observare*). Обавезивање на поштовање краљевске речи јавља се и у вероватном фалсификату који је наведен као повеља краља Твртка I Котору из 1382. (бр. 54) – *volendo adimpire la parola delo Imperio soto sacramento come vero Suzesore de la Stirpe, et sangue suo benigne*.

Док се, као што се могло уочити, у латинским исправама, диспозитивни веровни изрази срећу у различитим наменским типовима докумената, дотле се у словенским они јављају претежно у даровницама. Штавише, једини уговор у коме је употребљен такав израз је привилегиј Стјепана II Дубровнику из 1332. (бр. 21) –

на то им е вера господина бана Степана. У даровним повељама, уводне фразе овога типа јављају се од око 1326. године. Углавном су јако кратке (*дасва вѣру и душу; и на сиеи вѣри; дае вѣру наю; и дасвь...милость свою, виру и душу; а тому вѣра* итд.), садрже пратећа имена или титуле ауктора, а од друге половине XIV понекад су биле комбиноване са изразима „стварања милости“. Овакав модел среће се у низу повеља Котроманића (бр. 15, 19, 20, 48, 81 – у преводу: *nella nostra fede singolare*, бр. 310 – *примамо виром нашим господском и душою нашим краглевском*), али и обласних господара из рода Косача и Хрватинића (бр. 182, 183 – *да дахъ рѣчь и вѣру мою витешку и моихъ родителю, бр. 229 – и на тои имъ дасмо виру нашу и таи листъ итворень*). Наведени изрази могли су се наћи и у комбинацији са правом заклетвом (нпр. у бр. 285).

Исти модел, али уз сложеније гарантне допуне, среће се и у опроштајници краља Остоје Павлу Клешићу из 1404. (бр. 129 – *и прѣмисмо му нашомъ вѣромъ и ротомъ да га кѣмо у томъ у всемъ крѣпити и дрѣжати и стими га съ всѣмъ прѣдасмо господину дѣду и нѣговѣмъ строиникомъ и всои цркви босанскои у нихъ руке и у нихъ вбарованиѣ и да му се неучини никдаре нѣдно худо што би га негледала црква босанска и властеле босанциѣ*) и у даровници краља Томаша великом логотету Стефану Ратковићу из 1458. (бр. 303 – *и шите учини милость... и вбетовасмо му се и примисмо му вером нашим, како никадар ни по чиии речи, ни еднога сегасветнега човека, да му ни едно худо не учинимо, нему и негове деци, ни да имаю кои гневъ ни кое зло отъ насъ, разма када би кою неверу самъ собомъ учиниш тере би се отъкривено вбнашло*).

Сведочења сумећника (*осидника*), која се помињу у Остојиној повељи Хрвоју Вукчићу из 1400. године (бр. 119 – *господине, прѣсегли су наши прѣви прѣд оними двадесети и четирѣми*), као и Хрвојевој повељи Пелегрини Цега из 1407. (бр. 141), не представљају заклетве ауктора, дестинатара или сведока, већ инсериране изјаве добијене током истрага које су се, вероватно по угарском обичајном праву, спроводиле пре коначне одлуке о додељивању неког поседа, како касније не би настајали спорови.²²⁰

Такође није потребно наводити више десетина примера итеративних израза у којима се ауктори (а у неким уговорима и дестинатари) *вбѣтую* или

²²⁰ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 116, 240–241.

вбеиштаваю да ће поштовати све што је написано, пошто се ту ради о јемственим изразима који су само уводи у ставке диспозитива, иако понекада практично замењују и заклетву (нпр. у уговору Павла Раденовића са Дубровчанима из 1397, бр. 106 – *и зато...вбеиштавамъ се и записую да...*).

*

Сведоци, уз заклетву, представљају најтипичнију босанску формулу гарантног типа и улоге.²²¹ Она се јавља пре свега у важним и репрезентативним даровним и уговорним повељама, а суштински представља белешку о сагласности босанског племства, тј. водећих представника властеле окупљених у државном сабору или првака из владаревог окружења (његових рођака, дворана, саветника, службеника, племића) са аукторовом одлуком о стварању правног чина. Није се, међутим, радило само о пукој сагласности, већ су тако виђени сведоци за дестинатаре представљали додатне гаранте владареве милости, а за аукторе одраз њиховог угледа и снаге у феудалном или родовском смислу, што је карактеристичко за средњи век.²²²

Ова формула углавном гравитира есхатоколу пошто је најчешће последња у низу гарантних одредби (после санкција и заклетве). Као и сви други дипломатички састојци овог типа, сведоци проистичу из диспозиције, а повезани су пре свега са заклетвом коју допуњују и са којом понекад сасвим срастају (у случају да сведоци нису само присутни, већ се и заклињу заједно са ауктором). Шири облик ове формуле обухватао је имена и презимена личности – сведока, њихове титуле, звања и епитете, а каткад и географску (тј. „земаљску“) дистрибуцију наведених особа. Неке од ових категорија могле су и изостати, понекад сасвим насумичним избором, а понекад у зависности од типа исправе. Но, без обзира на то, наведена формула остаје важан извор за историју државног устројства и управе, за називе и употребу титула (домаћег и страног порекла), антропономастику, обичајно право и његове симболичке одразе (на основу броја

²²¹ С. Станојевић, *Студије XV*, 1–25 (на простор Босне се односе стр. 7–18); А. Соловјев, *Властеоске повеље*, 99–101; М. Динић, *Државни сабор*, 14–22; Р. Anđelić, *Svjedoci u bosanskim poveljama*, *Odjek* 26/14 (1973) 21; М. Brković, *Isprave*, 277, 315–320; *ЛССВ*, 651–652 (М. Шуица). Уп. Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 182–190. За Брковића су сведоци вид короборације.

²²² М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, Београд 1955; С. Ћирковић, *Русашка господа*, *ИЧ* 21 (1974) 5–17; Р. Anđelić, *Varones regni u државно вијеће средњовековне Босне*, *Прилози ИзИС* 11–12 (1975–1976) 29–48.

личности које су биле присутне или се заклињале) итд. Од посебног значаја је, такође, и категоризација сведока (сведоци, ручници, пристави), о чему ће накнадно бити више речи.

Посебну категорију сведока представљају тзв. гости људи. Та установа није босанског порекла, већ потиче из приморских градова, а у исправе босанских владара улази преко Дубровника. Ту се, наиме, ради о обичају да се приликом обављања важних послова, а најчешће приликом новчаних трансакција, као сведоци зову странци (обично службеници, занатлије и трговци италијанског порекла или из других делова Далмације) који бораве у граду и који су сматрани непристрасним личностима.²²³ Они, пак, нису гарантна лица сами по себи, већ само као очевици. Постојале су и друге, атипичне формулације које се могу сматрати неком врстом формуле сведока.

У различитим облицима, формула сведока присутна је у 108 исправа (што представља 26,9% владарског корпуса), и то скоро искључиво повеља.²²⁴ У основи се радило о састојку који је везан за обрасце словенских, ћирилских исправа, али је он одатле ушао и у неке латинске²²⁵, као што је случај и са белешком о записивању документа. Чињеница да се сведоци срећу махом у свечаним уговорима и даровницама говори о томе да су правни чиновници забележени и утврђени овим типом повеља сматрани најважнијим јавно-правним питањима у држави. Поседи и повластице имали су животни значај у средњем веку, те су зато додељивани најрепрезентативнијим документима препуним гарантних формула које су штитиле не само дестинатаре, већ, на одређени начин и ауктора, који је кроз формулу сведока доказивао да иза његове одлуке стоје водећи људи у Босни или, у случају да је ауктор био обласни господар, у његовој области или роду.²²⁶

Два најчешћа облика у којима се јавља формула сведока јесу присуство и заклетва. Први облик је самосталан и учесталији, а други скопчан са формулом

²²³ С. Станојевић, *Студије XV*, 13, 18; Е. Куртовић, *Из историје банкарства*, 139; А. Фостиков – Н. Исаиловић, *Акта о исплати дела Светодмитарског дохотка деспотици Јелени (Дубровник, 1463, мај 11 – Дубровник 1463, новембар 11)*, Мешовита грађа 33 (2012) 77.

²²⁴ Постоје само три изузетка – по једна белешка, писмо и тестамент (бр. 158, 263, 337). Сва три припадају издвојеном типу формуле сведока („гости људи“).

²²⁵ Укупан број латинских и староиталијанских докумената са неким типом формуле сведока је 33, али када се од тога одузму преводи словенских исправа, као и фалсификовани, спорни и двојни примерци остаје свега 20 поуздано аутентичних латинских повеља које садрже ову формулу (што је 18,2% свих докумената са сведоцима).

²²⁶ С. Станојевић, *Студије XV*, 1–4.

заклетве и нешто ређи. Уводни изрази су у оба случаја прилично типизирани. Код присуства се углавном јављају следеће формулације: *a тому(и) [бише] свѣдоци* (или: *пристави, ручници*), односно *presentibus* (у апсолутном аблативу).²²⁷ Много ређи су облици: *a ту бѣху при кралѣвѣствѣ ми властеле; и сему ручници; а тадаи туи биху са мношь, у свѣдочѣство нашихъ властель; in presentia* и сл. У случајевима када су сведоци везани за заклетву, распон израза је нешто шири, али се заправо ради само о разликама у глаголу који означава присегу – *Си се су клели; На то му су вѣру дали и присегли а тоизи вѣрѣ и присежи свѣдоци; А сизи су присегли; Онеизи вѣре потвѣрдисмо ми бань...и наши властеле, у име; И на то више писанно прѣсегохъ азъ речени краль...и с властели кралѣвѣства ми; Nec nos Hervoye cum consorte nostra, cum filio nostro unico, fratribus et familiaribus nostris, videlicet...vobis placidis iurare volumus; А ѣ господинъ краль Тврѣтко Тврѣтковић...са избраними властели и вельможами русага босаньскога ротисмо се и присегосмо, наипрѣи ѣ господинъ краль Тврѣтко Тврѣтковић и господинъ херѣцегъ Хрѣвое...; А во тко се ротише; И к тому заклеше се и ротише властеле нашега племена; А всему тому и више писаному ротници и свидоци* итд.

Нису само наведене варијанте уводних фраза, знатно бројније када су у питању сведоци срасли са заклетвама, доказ да у босанским исправама готово да и не постоје две потпуно идентичне testimонијалне формуле, бар када је њихов облик у питању. Наиме, разноликост само расте када се у обзир узму и други типични елементи – имена, њихов укупан број, титуле, звања, функције, фамилијарне одреднице, епитети, „земаљске“ одреднице. Модели, са друге стране, ипак постоје.

Лична имена сведока једини су стално присутни елемент. Презимена су се јављала местимично, као и титуле. Не постоји тенденција ка уједначавању, па су се у истој формули могли наћи људи именовани само личним именом и титулом, као и људи без титуле, али са именом и презименом (нпр. код бана Нинослава, бр. 5 – *съ воиводомъ Юришемъ, тепъчиа Радона и братъ љговъ Симеонъ, пехарьникъ Мирохъна, Забавъ Продаса, Прижсъда Съфинарь, Славько Поличикъ, Градиславъ Турьбикъ*). Биле су, дакако, могуће и друге комбинације ових елемената. Делује скоро непотребно нагласити да су сведоци по правилу били мушкарци, у складу

²²⁷ М. Brković, *Isprave*, 315–320. Видети латинске исправе бр. 12, 14, 22, 28, 36, 71, 72, 73, 74, 125, 133 и др.

са тадашњим друштвеним обичајима. Међутим, изузеци постоје. У низу заклетви, не само банова и краљева, већ и велможа, са њима су присезали и женски чланови њихове уже породице (супруге, мајке, а понекад и сестре). Некада су њихова имена била у склопу формуле заклетве, а некада су се појављивала и у формули сведока. Примери ове праксе су бројни, али је значајнији један усамљени помен жене-сведока у даровно-веровној повељи Влатку Вукославићу и његовом сину Вукославу из 1357. (бр. 41) – *госное Елѣне Ѓстоинице*. Јелена се јавља на последњем месту међу 14 личности које, заједно са баном Твртком, дају веру дестинатару. Она је, очито, ову улогу стекла замењујући преминулог супруга.²²⁸

Када су у питању титуле, формула сведока је прворазредни извор за њихово изучавање. То, међутим, није посао дипломатичара, већ историчара друштва, државне управе и политичких институција. Довољно је само напоменути да је присуство старих словенских титула (тепчија, челник, жупан, казнац) најизраженије у најранијем периоду средњег века, а да њихова учесталост опада постепено до краја XIV столећа. Са друге стране, неке титуле и дворска звања оживљавају, а неке настају са проглашењем Босне краљевством 1377. године (дворски, ставилац, велики вратар, логотет итд.).²²⁹ Нека од ових звања нестају убрзо након смрти Твртка I, а поједина су остала у употреби. Најдуже се, у дипломатичкој грађи, задржавају звања логотета (до 1427), протовестијара (до 1451) и дворског (до 1461). Важност и присутност ни у једном тренутку од XII до XVI века нису губиле само две титуле – кнеза и војводе (каткад великог војводе).

За нашу тему је важније размотрити функционалну поделу сведока на сведоке, приставе, ручнике и ротнике. Иако је последњи назив најпознији и најмање заступљен, треба почети од њега као од најједноставнијег. Ротници, наиме, нису самосталан и посебан тип сведока, већ је тим називом само дефинисана њихова улога лица која се, заједно са ауктором, заклињу да ће правни чин бити испоштован. Они су, без изузетка, уједно и сведоци. Сведоци у ужем смислу су, пак, много општија категорија, заступљена у скоро свим документима који садрже истоимену формулу. Њихова примарна улога је била да, као истакнуте личности, присуствују стварању правног чина тј. да му *свѣдокују*.²³⁰

²²⁸ С. Станојевић, *Студије XV*, 10.

²²⁹ М. Благојевић, *Државна управа*, 13–57, 208–245.

²³⁰ С. Станојевић, *Студије XV*, 7–14.

Од најранијег периода, уз сведоке се, некада као одвојене личности, а некада са двојном улогом јављају и пристави (присталди).²³¹ Установа пристава експлицитно се помиње у 34 средњовековне босанске повеље од 1315. до 1461. године (бр. 12, 13, 14, 16, 18, 20, 22, 23, 31, 33, 34, 41, 45, 47, 48, 52, 82, 86, 101, 103, 104, 119, 134, 143, 170, 175, 190, 210, 229, 256, 261, 280, 310, 312). Среће се претежно у даровницама, а била је у употреби и у Србији и на Западу, па и у Босни суседној Угарској. Лица која су изабрана да врше ову функцију нису била обични присуствујући сведоци, већ су имали гарантно-извршну улогу. Они су обично именовани од стране ауктора, али су представљали особе које су својим положајем или угледом биле прихватљиве и за дестинатаре. Њихов задатак је био да се старају о прописном извршењу забележеног правног чина, а то су могли чинити на више начина – чисто гарантно (обавезујући се да ће се бринути да обе стране буду задовољене), апелационо (као инстанца која ће бити прва адреса за притужбе) или сасвим конкретно (нпр. уводећи дестинатара у додељени му посед). Иако улога пристава и обичног сведока није требала бити обједињавана у једној личности, постоје примери где је до тога ипак дошло, а још су чешћи они у којима се не може јасно разазнати да ли су именовани пристави уједно и сведоци.

Пристави се у босанским исправама први пут помињу између 1305. и 1315. у повељи Вукослава Хрватинића Вуку Обрадовићу (бр. 12), без додатне одреднице, једноставно као *prissdaldi*. У овој исправи која представља пресуду, забележена су двојица пристава, од којих је један био из суседне жупе. Важно је напоменути да су у наведено време жупу Сану држали Шубићи и да су је инкорпорирали у састав краљевине Славоније. У састав Босне су се ти крајеви вратили тек после 1322. године, па се овде заправо ради о акту који издаје босански властелин у улози управника угарске жупе. Исти Вукослав у својој даровници сину Марице Хранић (бр. 14), наводи седам веродостојних људи (*virii idonei et fidedigni*) из локалних родова и још двојицу пристава из свог окружења. На сличан начин поступа се и у исправи о преносу поседа Берислава Скочића на Бороја Добрковића (бр. 13) у коме се помиње 12 сведока и тројица пристава, али и

²³¹ М. Костренчић, *Fides publica (јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века*, Београд 1930, 5–70, посебно стр. 60–63; М. Динић, *Државни сабор*, 20–21; *ЛССВ*, 587 (А. Веселиновић); Ђ. Бубало (прир.), *Душанов законик*, Београд 2010, према регистру (пристав).

у уговору Стјепана II о уступању Стонског рата Дубровчанима (бр. 22, 23), са шест сведока и тројицом пристава.

Почетком владавине Стјепана II први пут долази до ближег одређивања пристава, али се још увек не устаљује њихов број. У повељама Вукославу Хрватинићу и Гргуру Стјепанићу (бр. 16, 18 – превод, 20) наводе се пристави од двора – у првој исправи двојица, а у другој само један. У повељи браћи Вукославићима из 1351. (бр. 31) долази до даље компликације – међу седам представника властеле, петорица су уједно и сведоци и пристави, а двојица се наводе само као сведоци. Да ствар буде нејаснија, уводна фраза иза које се ређају сва имена гласи *И на то соу пристави и свидоци добри Бошнани и Оусорани* [ти-и-ти], те се може помислити да, заправо, све личности врше обе функције.²³² Почетком Твртковог бановања, уводи се извештан, али не потпун ред када канцеларију преузима дијак Дражеслав. Пристави се надаље (све до 1419. године) помињу само у даровним повељама, на крају листе сведока и са спецификацијом. Њихов број се устаљује на двојицу, док је број сведока који им претходе обично дванаест.²³³

У већини Дражеслављевих повеља (бр. 33, 34, 45), сведоци и пристави су јасно разграничене категорије, а потоњи долазе на крају као један пристав од двора (што је дуго био извесни Богдан Бјелханић) и један од владанија. Наведена двојица притом, нису била убројана међу сведоке. Пристава од владанија у последњој Дражеслављевој исправи (бр. 48) замењује пристав од жупе. Међутим, пракса моделирања формуле сведока још увек није била сасвим уређена. Наиме, исти дијак је у два потврдама дате вере кнезу Влатку Вукославићу (бр. 35 и 41), увео установу ручника, а приставе у првој изоставио, а у другој оставио без спецификације и спојио са ручницима. Притом су, у повељи из 1354. двојица ручника уједно били и међу 11 сведока, а у другој је један пристав-ручник био и међу 14 сведока, а други није. Узороци ове праксе измичу поузданој интерпретацији. Још један Твртков писар – Вукмир Кралихтић у исправи Павлу

²³² Ј. Мргић-Радојчић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића кнежевима Вуку и Павлу Вукославићу*, ССА 1 (2002) 79–92.

²³³ Да је већи број сведока био уобичајен индиректно потврђује краљ Томаш у даровници Јурченићима (бр. 305) у којој осећа потребу да оправда мали број сведока (укупно тројицу) – *А томуи свидоци дворски двора нашега...а од властео кои се тадаи при насъ наидоше*. Разлог томе био је његов боравак у граду Језеро, а не у матичном Јајцу.

Вукославићу (бр. 47) наводи прво 12 сведока, а затим одвојено помиње двојицу пристава без ближег одређења, који су укључени у основни списак.

Након проглашења краљевства, у даровним повељама долази до устаљивања нове праксе, која се ослањала на прве Дражеслављеве моделе. Тако се у Твртковој повељи Хрвоју из 1380. (бр. 52) први пут помиње пар: пристав од двора (који је уједно и краљев „дворски“) и пристав од својти (у овом случају „велики вратар“). Овај пар пристава долази на крају листе сведока, али више није одвојен новом реченицом. Личностима се никада не преклапају улоге, сем ако нестанак почетног израза (*А тому приставъ*) не треба тумачити као да су пристави постали само сведоци са допунском улогом. Овај модел опстаје у канцеларијама Котроманића све до пропасти Босанског краљевства 1461, а од 1419. из даровница прелази и у неке уговорне повеље. Једина разлика је у томе што се у уговорима помиње само један пристав, и то од двора (пристав дворски), док иза њега следи особа без икакве експлицитно поменуте функције (изостаје чак и преднаслов „пристав“²³⁴). У повељи Стјепана Томашевића, само се последња, једанаеста особа у формули сведока помиње као пристав од двора. Из овога би следило да је пристав од својти представник дестинатара у даровницама и да зато изостаје из уговора. Пристави се, као ни ручници, не помињу у великашким исправама издатим после 1325. године.

У неким повељама није сасвим јасно коју су тачно функцију имале поменуте личности јер изостају и називи сведок и ручник и пристав. Такав је случај у повељи бана Твртка Дубровнику из 1367. (бр. 46) где дијак Дражеслав само наводи да је бан са тројицом властеле потврдио старе повластице и заклео се Дубровчанима. Исти владар, сада као краљ, у повељи сплитском архиепископу из 1390. (бр. 76) очито именује Павла Клешића за пристава или извршиоца краљевске воље, али то није сасвим јасно из формулације коју нуди.²³⁵

²³⁴ У време протовестијара Рестоја Милохне, истакнутог дворанина Твртка II и краља Томаша, он је заузимао ово последње место, иза пристава од двора.

²³⁵ *Quarum vigore committimus et mandamus magnifico viro fideli nostro et dilecto Paulo Clessich, vaivode regni Croatie, et aliis nostris officialibus presentibus et futuris in regnis nostris Dalmatie et Croatie constitutis vel in futurum constituendis quibuscumque nominibus seu titulis nuncupantur, quatenus ex nunc in antea vice et nomine nostris et causa in persona nostri ipsum dominum archiepiscopum...protegant, preseruent et defendant ac protegere, preseruare, defendere debeant et tueri ab omnibus, eos vel eas vel ea impedire, opprimere, perturbare, damnificare aut ledere volentibus.*

Ручници, који се пак, срећу у свега 13 босанских исправа од 1354. до 1400. године (бр. 35, 41, 52, 56, 57, 81, 84, 85, 86, 103, 104, 113, 119), сасвим су домаћа, словенска установа.²³⁶ Њено име долази од речи *рука*, која је у пренесеном смислу означавала пружање јемства или заштите. Иако се не може са пуном поузданошћу закључити зашто је дошло до увођења ове категорије сведока, чини се да је она у почетку означавала лица која су уживала посебно поверење владара (ауктора), боравила у његовом непосредном окружењу или на неки начин била повезана са дестинатаром или правним чином и његовим спровођењем. Ручници су се јављали у уговорима, даровницама, разрешним и нотификационим повељама, па је логичније везивати их за ауктора, а не за намену документа или дестинатара. Раније смо изложили почетке ове установе у Босни и њено једнократно преплитање са приставима. Већ се почетком краљевања Твртка I престаје правити разлика између сведока и ручника, па се јављају обједињени изрази *свѣдоци и ручници* или *ручници и свѣдоци*. Ово замагљивање разлике између две институције довело је после 1400. године до нестанка ручника из босанске формуле сведока. Надаље се помињу само сведоци, односно пристави.

Једина исправа у којој се помињу само ручници је Повеља Твртка I Дубровчанима којом укида статус солног трга новоизграђеном граду у Драчевици 1382. (бр. 56, у исквареном облику и у бр. 57). Уместо уобичајеног завршетка са поменом нешто већег броја сведока, стоји формулација – *И сему ручници дворски Мирьков Радојевикъ и војвода Влатко Вљковић и кнезь Пављь Јабланикъ*. Примена овог модела тумачена је на различите начине, а две интерпретације су најзаступљеније у историографији. Прва је да су наведени људи особе од највећег краљевог поверења и да су ручницима названи јер су, иако само тројица, били довољни јемци правног чина. Друга теза је да је Радојевић био гарант као краљев дворски, а друга двојица као непосредни суседи Дубровчана.

Број присутних сведока је, такође, изузетно занимљива тема, али се анализом дипломатичке грађе не добијају сасвим употребљиви подаци који би водили јасном закључку. Наиме, у досадашњој историографији углавном се писало да је најчешћи број сведока симболичних 12, по узору на дванаест апостола. Међутим, само 11 повеља има недвосмислено толико присутних

²³⁶ М. Динић, *Државни сабор*, 21; С. Ћирковић, „Верна служба“ и „вјера господска“, ЗФФБ 6–2 (1962) 95–112; *ЛССВ*, 635–636 (М. Благојевић); М. Благојевић, *Државна управа*, 140–154.

личности. Учесталији је број од 14 сведока, који се среће у 14 исправа. Чак и потпуним прихватањем тумачења да се и ту заправо ради о 12 сведока + 2 пристава, које у неким примерима пролази док у неким другим јасно не стоји, долази се до бројке од 24 повеље. Са друге стране, сачуване су исправе у којима се помиње и 20 (две), 16 (једна), 15 (три), 13 (три), 11 (пет), 9 (четири), 8 (осам), 7 (шест), 6 (три), 5 (шест), 4 (две) и 3 сведока (седам). Ситуацију додатно компликују документи са два или три пристава али без сведока и ручника или, пак, они у којима су у укупан број лица која су се заклела урачунати и владар, чланови његове породице или сродници.²³⁷

У принципу, на крају нам остаје да се изнесемо мишљење да се симболичком броју дванаест вероватно тежило у највећем броју исправа, пре свега даровних (на шта ћемо се додатно осврнути) али да није било императивно да се он увек оствари. Иако се стварно присуство наведених лица подразумевало, те се сматра да су даровнице и важни уговори састављани на државним саборима, фиксиран број људи и, што је још важније, помен идентичних личности, могли би бацити сумњу на поштовање такве праксе. На то да се, ипак, тежило њеном поштовању указују управо флукутирајући бројеви сведока.

Међу бројним називима којима су ближе одређивани сведоци (нпр. *наши властеле, краљевства ми властеле, magnifici et egregii viri domini, властеле нашега племена, с властели и с вельможама краљевства ми, властеле и вельможане русага, с изабранџми властели госпоцтва ми брацтва нашега и слуугъ нашихъ*), најважнији су епитети добри Бошњани (*добри Бошнани* – бр. 16, 18, 31, 33, 34, 45, 48, 170, 175, 190), добри Усорани (*добри Усорани* – бр. 31 и, индиректно, бр. 47 и 48), добре велможе (*добри вельможе* – бр. 256 и 312) и добри људи (*добри люди* – бр. 156 и 229). Прва три су била резервисана за банске и краљевске канцеларије Котроманића, а последњи за великашку Хрватинића. Да би се схватила употреба ових израза, мора се начинити осврт на почетке формуле сведока у Босни, а они су везани за обичајно право.²³⁸

Док је установа ограниченог броја пристава у почетку била везана пре свега за разне пресуде и уговоре, дотле су сведоци, у већем броју, првобитно били

²³⁷ Израз *нети* (нећаци) које у једној повељи (бр. 146) наводи краљ Остоја употребљен је тако да није јасно да ли се ради о правим сродницима, или тек о фамилијарном ословљавању властелина.

²³⁸ *ЛССВ*, 161–162, 818–819 (Ђ. Бубало).

део обрасца даровних повеља. Иако имамо примере да су и неке ране уговоре својим заклетвама или присуством оснаживали бројни представници властеле, Александар Соловјев је исправно приметио да се читава пракса сведочења развила из обичајног права које је владало у Босни. Упркос томе што то није било непрекршиво правило, јесте било уобичајено да се на даровницама издатим босанском племству у својству сведока (и пристава) јавља управо оних симболичких 12, односно или 14 (12+2) личности.²³⁹ Управо се у даровницама давала јасна спецификација по којој су прва дванаесторица сведоци, а последња двојица пристави. Те личности су сталешки биле једнаке даропримаоцу (*pares*), те су му биле природни гаранتي. Зато су дотични називани „добрим људима“, где се то „добри“ заправо односило на њихово порекло, благородност, честитост, верност и поузданост. Радило се о истом принципу по којем су у средњем веку формиране и пороте и племићки судови.

Све до 1419. један од модела формуле сведока односио се искључиво на даровне повеље Котроманића, намењене босанским дестинатарима. Тај модел је укључивао следеће специфичности – помен добрих Бошњана и, понекад, добрих Усорана; затим присуство више од десет (а најчешће 12 или 14) сведока (понекад уједно и ручника) и пристава; навођење сведока са допунском одредбом „*св братиумь*“ (први пут у бр. 13, 1323. године) и, најзад, распоређивање личности према босанским „земљама“ (први пут у бр. 16, око 1326).²⁴⁰ Нису сви ови елементи били нужни, али се све до краја друге деценије XV века није десило да било који од њих (осим поделе на „земље“ у једном случају – бр. 21, 1332) буде заступљен изван домаће даровне повеље. Шта нам овај модел говори? У њему се, најпре, види изузетно снажан утицај обичајног, односно ленског права. Гаранти су угледне личности једнаке дестинатару, њихов број је углавном симболичан (апостолски), они не заступају само себе, већ и читав свој род (братију), а ти родови представљају композитну природу средњовековне босанске државе тиме што су навођени према својим „земљама“. Пристави од двора и, касније, од жупе или својте, представљају непосредне контролоре спровођења одредби даровнице.

²³⁹ А. Соловјев, *Властеоске повеље*, 99–101.

²⁴⁰ Уз податке из интитулација, подаци о „земљама“ у формули сведока представљају најважнији извор за територијални развој и устројство средњовековне Босне. Видети: J. Mrgić–Radojčić, *Rethinking the Territorial Development of the Bosnian State*, IČ 51 (2004) 43–64.

Све оно што, по природи ствари, не би требало да занима стране дестинатаре, укључено је у образац за домаће.

У модерној историографији су народносне одредбе увек привлачиле пажњу истраживача, али углавном из идеолошких побуда и са погрешним тумачењима. Не желећи да, овом приликом, улазимо у опсежнија разматрања, треба указати на значење појма „Бошњани“. Као и у случају Срба и Влаха поменутих у раним уговорима Дубровника и Босне, вероватно је да ни Бошњани нису били домаћа народносна одредница. Међутим, док је у првом случају уношење Срба и Влаха вероватно било последица дестинатарског концепта, дотле се термин „Бошњанин“ првобитно односи на „земљу“ Босну. То доказује чињеница да постоје и „добри Усорани“. Касније, чини се, наведени израз прераста оквира „земље“ и почиње да означава Босну као државу Котроманића. Али, ни тада се не ради о народној, већ о државној припадности. Штавише, термин „добри Бошњани“ среће се искључиво у канцеларијама Котроманића, док обласни господари, који су припадници истог народа али не и владари читаве краљевине, своје племство називају искључиво „добрим људима“. Да се радило о народносној одредници, и они су их могли називати „Бошњанима“.²⁴¹

Модел који је био изложен доследно је примењиван искључиво у даровним повељама, све док га краљ Стјепан Остојић, можда следећи погрешне обрасце, није унео у свој уговор са Дубровником из 1419. (бр. 175). Исти модел је применио и Твртко II 1421. (бр. 190), изоставивши само поделу сведока на „земље“, а слично чини и краљ Томаш у уговору о савезу са Дубровником из 1451. (бр. 280). Са друге стране, Томаш и Стјепан Томашевић у својим потврдама повластица из 1444. и 1461. (бр. 256, 312) враћају се уобичајеном заклетвеном моделу сведока (називајући их, додуше, *свидоцима и ротницима*), али задржавају помен „братије“, као и поделу на сведоке и приставе, а уместо добрих Бошњана уводе термин *наши добри вельможе*.²⁴²

Даровни тип формуле сведока углавном је био везан за присуство, а не за чин заклетве истакнутих личности. Само се у три даровнице из 1353. и 1354. помиње присега (бр. 33, 34 и 35). Модел који је коришћен у уговорима био је, са друге стране, знатно мање формализован. У уговорима се јављала како форма

²⁴¹ С. Станојевић, *Студије XV*, 7–14.

²⁴² *Исто*, 13–14.

присуства, тако и заклетвени облик, мада је овај потоњи био заступљенији (уједно, од 30 јединица корпуса у којима су сведоци повезани са заклетвом, 26 припадају наменском типу уговора, а 23 су закључена са Дубровником). И такав избор је разумљив, пошто је било логично да странци, као дестинатари, односно уговорна страна, очекују да им се ауктор и сви други гаранци експлицитно закуну. Иако је и заклетва установа потекла из обичајног права, њу је у домаћим даровницама могла заменити *вѣра* коју су, по природи ствари, уживали представници босанског племства када су били сведоци даривања својих сталешких парњака. Гаранције које су тражили странци, нпр. Дубровчани, биле су очито веће. Заклетвени тип сведока јавља се у 14 уговора босанских банова и краљева (бр. 5, 6, 28, 46, 51, 89, 116, 125, 135, 146, 181, 186, 256, 312) из раздобља од 1240. до 1461. године.

У документима обласних господара углавном је заступљен заклетвени образац сведока, али не доследно. Кнез Павле Раденовић (бр. 106), као и Хрватинићи (Хрвоје – бр. 156 и Јурај Војсалић – бр. 229) примењују модел присуства. Само поменута тројица уједно примењују и „жупско“ распоређивање личности, по узору на „земаљско“ код Котроманића, а код двојице Хрватинића помиње се и „братија“, које иначе нема у великашким исправама. Ради се, дакле, о старом даровном обрасцу. Гргур Вукосалић 1418. наводи да је дошао у Дубровник да потврди и запише своју одлуку о укидању царина, а за тројицу сведока из пратње једноставно каже – *a тадаи туи биху са мношь* (бр. 174). Вук Вукчић у својој повељи Сплитској архиепископији из 1391. (бр. 82) именује само тројицу локалних пристава и извршилаца (*pristaldos et executores*), док се у мировном споразуму Стјепана Вукчића и Млечана из 1445. (бр. 258) као сведоци помињу истакнуте личности из Италије.

У свим осталим магнатским повељама, које, са једним изузетком, представљају уговоре са Дубровником, присутан је заклетвени модел сведока. Иако тај модел није круто формализован, у њему су најважнији елементи присуство и заклетва представника аукторовог рода тј. племена. Обласни господари, као што се види и из неких других формула, нису се сматрали потпуно самосталним владарима, већ су наступали као велможе и предводници својих родова и регија. Зато је обезбеђивана и сагласност тј. присега тих особа. Већим

бројем сведока нису само дестинатари појачавали своје гаранције, већ су и ауктори подизали свој реноме. У томе су посебно предњачили Павловићи, а нарочито војвода Радосав. У почетку је број „ротника“ релативно скроман – браћа Санковићи се заклињу Дубровчанима са супругама, браћом, сестром, стрицом и свом властелом, иако се појединачно наводе само три личности са синовима (бр. 78). Слично поступа и Хрвоје Вукчић у својој заклетви Задранима из 1401. (бр. 120), присежући им са женом, браћом и одабраним фамилијарима. Радич Санковић (бр. 118) се, пак, заклиње са петорицом својих властелина. У сва три документа, уз аукторе, заклетву полаже 5–9 сведока.²⁴³

Сандаљ Хранић 1419. први користи модел који се касније, уз мање варијације, понављао у уговорима Косача и Павловића са Дубровником, а реч је о заклетви „властеле нашег племена“ (*И к тому заклеше се властеле нашега племена*). Сандаљ се ротио са седморицом личности (бр. 176, 184), а термин „братија“ се не помиње. У уговору Радосава Павловића из 1421. (бр. 189) формула сведока је заправо изостала, али се она предвиђала изразом – *И на все више писань аазь господинь воевода Радосавь с моими вастели и са ближиками сими, уписать ихь именемь тко буду ротих*. Иако је повеља оригинална, имена сведока никада нису унета. Међутим, у Радосављевој исправи из 1423. (бр. 199) она су присутна, са практично истим уводним изразом који је применио Сандаљ 1419. и 1420. Међу 11 сведока, првих пет су допунски одређени изразом „*брать мой*“, иако се свакако не ради о браћи, већ, у најбољем случају о сродницима.

Исти Павловић у уговору из 1427. (бр. 212) употребљава уводни израз *съ избранѣми властели госпоцтва ми брацтва нашега и слугъ нашихь...ротисмо се*, а затим наводи имена и титуле чак 15 личности. Он је очито своју еманципацију и свој значај желео да нагласи проширењем круга и броја сведока. Почев од Радосављевог уговора о миру из 1432. (бр. 224), сви каснији уговори Павловића и Косача са Дубровником до 1454. године (бр. 231, 248, 287, 289) имају идентичну, једноставнију форму, која подсећа на раније заклетвене верзије формуле сведока Котроманића, што је резултат преузимања формулара. Сведоци су сасвим срасли са формулом заклетве, а уводи их израз *на все више реченьнв ротисмо се и заклесмо се с* [тим-и-тим]. Једина разлика је у томе што Радосав

²⁴³ Исто, 14–18.

задржава 15 сведока (1432), а његови синови и Стјепан Вукчић наводе симболичних 12. Да је ова симболика била важна сведочи и још једна недоречена и уједно необична формула сведока у повељи херцега Стјепана о регулисању питања наслеђа његових синова из 1453. (бр. 285), која гласи – *И на тои постависмо свѣдоке и средителе вѣре наше дѣда босънскога и ш_нимь ѿѿ. поглавитиѣхъ крѣстианъ и ѿѿ. нашиѣхъ племенитѣхъ властела*. Сама формула је срасла са диспозицијом, а имена тих личности никада нису наведена, али се може уочити да је херцег предвидео двоструку гаранцију свог правног чина – гаранцију по дванаесторице представника Цркве босанске и свога племства.

Више пута поменути војвода Радосав Павловић био је уједно и једини обласни господар који формулу сведока, у уобичајеном облику, уноси у једну завршну признаничну повељу (бр. 244, 1439. година), користећи заклетвени модел сличан оном из 1427, а образлажући помен наведених личности корпоративним изразом – *И шитъ за веке вѣрование и чистоке и свѣдочества сегаи листа призвасмо почтене властели брацтва нашега и ине почтене властели наше а на име...да семуи всему писанью буду сведоци*. Један од 13 сведока се чак јавља са титулом дворског, која се до тада сретала само у краљевским исправама. Подсетимо још и да се титула логотета, изван краљевске канцеларије, јавља само код Радича Санковића и Радосава Павловића.

Занимљивост представљају формуле заклетве и сведока у повељи Иваниша Павловића Дубровнику из 1442. (бр. 248). Иваниш је наиме, прво навео сведоке који су предвиђени да се закуну, али је на крају додао допунску одредбу у којој се наводи да су двојица од поменутих били одсутни, те су замењени другом двојицом племива. Ова формулација, заправо, доказује да су личности сведока усаглашаване у преговорима, као и да је уговор прво био написан, а затим је над њиме полагана заклетва. О томе сведочи и, у архивској грађи сачувани, дубровачки позив херцегу Стјепану да заклетвом потврди мировни уговор из 1454. (бр. 287).²⁴⁴

Пре него што се позабавимо корпоративним типом сведочења кроз „госте људе“, треба размотрити још неке типове testimонијалне формуле који се у босанским исправама срећу само једном или неколико пута. Један од

²⁴⁴ Исто, 14–18; С. Станојевић, *Студије XXIII*, 37.

занимљивијих примера представљају сведоци у латинској повељи Твртка II босанским фрањевцима из 1436. (бр. 232), издатај на угарском двору. Како је акт састављао тамошњи писар, формула сведока је моделирана по угарским краљевским начелима. У њој су, као присутни, наведени мађарски прелати и водећи великаши који су уједно били носиоци најважнијих дворских служби. Тој уобичајеној листи придодата су четворица босанских угледника из личне пратње Твртка II. Сличан модел применио је и фалсификатор Лука Владмировић, састављајући лажну повељу краља Томаша о општем сабору из 1446. године (бр. 260). Он је угарски модел покушао да пресели у Босну, па је као сведоке наводио и црквене великодостојнике, што је у потпуној супротности са босанском дипломатичком праксом и што је његову кривотворину учинило прозирнијом.

Као што је у повељу Твртка II, стицајем околности, унет угарски краљевски формулар, тако је и повеља посланика Твртка I Сплиту (бр. 75) попримила утицај једног општеугарског обрасца који је био посебно заступљен у Хрватској и Далмацији. По том моделу, чину реамбулације поседа (одређивања међа) присуствовали су „оседници“ (*осѣдници*) тј. сумећници, угледни суседи дестинатара, који су својим присуством штитили стара права и своје интересе, као и каноници Сплитског каптола, као лица са јавном вером.²⁴⁵ Краљеви посланици су, са друге стране, практично играли улогу извршилаца господарево воље тј. пристава. Оседници се помињу и у повељи краља Остоје Хрвоју Вукчићу из 1400. године (бр. 119), али не у својству сведока стварања или спровођења правног чина, већ испитаних лица. Сумећници, као и сплитски и нински каноници, срећу се, у склопу локалних поседовних питања, и у неколико исправа Хрватинића (бр. 79, 127, 141, 142).

Један сачувани акт, издат за потребе рода Озрисаљића, који суштински не припада фонду владарских исправа, интересантан је јер се ради о исправи која по наменском типу припада сведочанствима (бр. 352). Иако има формулар повеље, а не нотарског акта, њена структура је необична. Њоме деветорица бивших службеника Радосава Павловића, који су доцније прешли у службу Косача, дају изјаву, заклињући се да је Јурај Хваловић рођак Браила Тезаловића. Читав

²⁴⁵ *...in presentia Ugrino Razich, Bodatio Pribislavich, Georgio Draxoievich de Poliza, Barco vocato Castagna, et aliis quampluribus, nec non discretis et honestis viris presbyteris Nicolao Poverseni, Joanne Zuitzi et Joanne Georgii, canonicis Spalatensibus.*

документ је заправо чин сведочења, а завршава се експлицитним изразом – *И ми, кои смо томуи вѣшти, тои свѣдоцисмо...* – након кога следе имена и презимена дотичних (а свакоме претходи лична заменица *аа*).

Постоје и неке необичније формуле сведока, као што је она у веровној повељи Стјепана II Вукославу Хрватинићу (бр. 15, 17). У њој бан даје веру свом властелину *прѣдъ дѣдомъ великимъ Радославомъ и прѣдъ гостемъ великимъ Радославомъ и прѣдъ старъцемъ Радомиромъ и Жуньборомъ и Вльчькомъ и прѣдъ вѣсомъ цркъвомъ и прѣдъ Босномъ*. Израз је инсериран у диспозицију, а сви који су именом поменути су великодостојници Цркве босанске који су, по свему судећи, представљали најнепосредније јемце не само да ће аукторов правни чин бити поштован, већ и да ће дестинатар до његове пуне реализације бити безбедан.²⁴⁶

У повељи краља Твртка I Ненадићима (бр. 55), која је сачувана у крајње необичној традицији – у дијалогској форми – дестинатари „бирају“ за сведоке војводу „Ханца“ и његову дружину и Батића Мирковића и његову. Те дружине су очито „братије“, а ова повеља, уколико је аутентична, вероватно је у свом изворном облику имала уобичајен даровни модел формуле сведока.

Треба, најзад, поменути још једну формулацију која је заправо део диспозитива, али се може повезати и са формулом сведока. Реч је савету са властелом, односно учешћу властеле у процесу доношења владаревих одлука. Иако се сматра да су корени овог обичаја део старог обичајно-ленско права, нема сумње да је он ојачао током процеса снажења босанских великаша који је наступио након смрти Твртка I. Близкост са првим краљем и учешће у његовом ширењу државне територије обезбедили су стартну позицију за представнике неколико властеоских родова који су се за релативно кратко време уздигли до ранга магната тј. обласних господара. Они нису саветовали краља само у складу са праксом државних сабора и старих обичаја по којима је то била дужност вазала, већ су то чинили и зато што су имали тежину у политичком животу Босне. Пре него што су кренули путем еманципације, односно осамостаљивања, они су, уз краља, били највиши представници *русага* (државе).²⁴⁷

²⁴⁶ С. Станојевић, *Студије XV*, 8.

²⁴⁷ Видети нап. 222.

Из изложених разлога, није чудно што се имена најзначајнијих личности, са којима се владари Босне саветују, први пут наводе на прелазу из XIV у XV век, када је утицај велможа на Котроманиће био пресудан. Тако се краљица Груба 1397. одлучује да укине одређене царине након што *учинисмw саветомъ са богодаръванемѝ велможамѝ властew кралевъства ми русага босанскога с воѣводѝм Хрѣвоем и са кнезѝм Павлѝм и с воѣводѝм Сандаѝем и с тепаѝимѝм Баталѝм и с инемѝ мнозимѝ властели и властелиѝки нашега кралевъства* (бр. 107). Краљ Остоја, на сличан начин каже у повељи Шибенчанима из 1402. (бр. 125) да повластице даје *de concessu omnium baronum totius regni infrascriptorum, silicet Magnifici domini Heruoje vajvoda et magnifici viri comitis Pauli atque potentis viri vaivode Sandaglia et comitis Ioannis Cetine, et Clissie, et comitis Mirconis Radoyeuich, et aliorum omnium baronum regni predicti*. Исти владар, тада већ суочен са озбиљном опозицијом издаје повељу и Млечанима 1404. (бр. 133) – *habito bono et maturo consilio cum magnificis et potentibus dominis comite Paulo Radinovich, vayvoda Vochomir Jurievich, vayvoda Paval Clisich et vayvoda Radiz Sanchovich et comite Radoe Radosalich baronibus nostris, ac etiam cum consilio quam plurium nobilium et militum apud nos consistentium de omnium predictorum optima voluntate et consensu*.

Сасвим је јасно да наведене личности нису пуки сведоци, већ особе које се не само присуством, већ активним учешћем у доношењу политичких одлука, усаглашавају са владарем. Разумљиво је, у складу са изнесеним, што су сви наведени примери део уговора са независним или аутономним градским комунама, прецизније – са странцима. Има још примера за саветовање владара са својим племством, али и црквеним лицима, у оквиру диспозиција краљева (*habito superinde cum baronibus et nobilibus regni nostri bono et maturo consilio*) и појединих обласних господара (посебно Павловића, нпр. – *имавше саветъ и цѝв зговоръ са ближиками и са избраниемѝ властели госпоцтва ми; савѣтовавше се с нашимѝ савитници по вбичааю з господомъ строиници Цркъве босанскѝе и слугами и ближиками с властели госпоцтва ни*). Међутим, они су општег карактера и не садрже имена конкретних људи, те о њима нећемо расправљати.

На овом месту је пригодно осврнути се и на поредак личности у формули сведока. У раном XIV веку, чини се, распоред није играо значајнију улогу,

посебно у даровницама у којима су сведоци распоређивани по „земљама“. Међутим, временом, са јачањем одређених личности и родова, појединци полако добијају места у „првом реду“. То се посебно види у уговорима који су били репрезентативног карактера – убрзо након проглашења краљевства постаје сасвим очигледно да су најзначајније велможе стекле право примата у листи сведока у краљевским исправама. У каснијим повељама обласних господара, приоритет су имали њихови сродници, док међу властелом и фамилијарима, чини се, није створен крут хијерархијски однос.

Већ на почетку ове целине назначено је да је постојао посебан тип формуле сведока који је везан за установу „гостију људи“, угледних странаца који су позивани да присуствују размени новца и драгоцености између власти приморских комуна и представника владара из залеђа. У неким случајевима, када није било могуће довести странце, њихову улогу су могли преузети и домаћи заступници (прокуратори, већили). Сви документи у којима се среће овај тип сведока спадају у признанице, са изузетком једног тестаментa (бр. 337). Повеље су чиниле већину наведених признаница, а заступљени су и по једно писмо (бр. 263) и белешка (бр. 158). Сведоци су у овом типу формуле били само непристрасни очевици, чија се гаранција сводила на изјаву коју су дали, или у форми белешке писара или у форми својеручног потписа.²⁴⁸

Нису сва 22 босанска документа у којима се помињу „гости људи“²⁴⁹ садржала формулу сведока. Са друге стране, негде се овај почасни назив за странце није експлицитно ни спомињао, али су дотични наступали као очевици предаје новца и, понекад, састављања признанице о тој трансакцији. Подгрупу докумената који садрже овај тип testimонијалне форме чини свега 10 јединица из периода од 1413. до 1509. године, од којих су две, притом, недоречене. Све те исправе проистекле су из канцеларија велможа – Косача, Боровинића и Влатковића, те рода Озрисаљића. На основу већ изложене природе сведочења „гостију људи“, може се закључити је да овај тип формуле сведока представља пре један чисто корпоративни, него гарантни састојак. Тај закључак поткрепљују

²⁴⁸ С. Станојевић, *Студије* XV, 13, 15–18.

²⁴⁹ Документи бр. 162, 166, 171, 204, 222, 238, 243, 244, 257, 265, 274, 275, 288, 291, 299, 308, 323, 324, 326, 328, 376, 377.

и неки уводни изрази који иначе припадају короборацијама. У случајевима када су сведоци својеручно потписали акт, остварује се веза и са формулом потписа.²⁵⁰

Први пример ове посебне врсте формуле сведока налази се у белешци Прибисава Похвалића и још двојице посланика Сандаља Хранића из 1413. године (бр. 158) и он гласи – *И шите вдвише за веће вирование томуи су свидоци гости людие Агустинь синь Живана Гардиана Флорентина и Пиро Нашевић Задранин и Крстулъ Папалић Сплићанин и Жанин Спличић*. У једином писму које садржи сведоке, Иван Боровинић (1447) не призива странце, већ људе са народним именима, можда локалне људе, а вероватније чланове своје пратње – *и вдвише за веће вирование поставихъ томуи свидоке Ратка Припковића, Ивана Божишића и Милету Радићевића* (бр. 263). У оба случаја израз *и вдвише за веће вирование* асоцира на короборацију, што и јесте основна сврха оваквог сведочења. Исти модел су планирали да примене и браћа Херцеговићи у својим завршним признаницама о пријему очевог и Сандаљевог наследства 1470. године. Међутим, формула остаје недоречена, слично повељама Радосава Павловића из 1421. и херцега Стјепана из 1453. Стављена је само уводна фраза – *и томуи бише гости людье свѣдоци вдъздов именовани молени вдъ нашихъ поклисара више именовани, да буду свему више реченому свѣдоци* – а имена су на крају изостала (бр. 376, 377).

У свим осталим документима са формулом овога типа, присутни су и потписи. Тако су се у тестаменту херцега Стјепана (бр. 337) потписала два Дубровчанина (један припадник властеле и уједно заступник Косача, као и један грађанин) и један Италијан. Ради увида у форму, издвајамо белешку потоњег – *И ја Моналдо Виганти есамъ свѣдокъ на вви тестаменатъ и умолѣнъ есамъ се подѣписахъ моимъ рукомъ властитимъ на .ѿ. мажа .ѿ.ѿ.ѿ. лѣто*. Сву тројицу је херцег замолио да сведоче састављању његове последње воље како опорука не би била спорна пред дубровачким властима приликом регистрације. Андрушко Соркочевић, дубровачки властелин који је присуствовао записивању Вукчићевог тестаментa, помиње се и у једној од признаница браће Влатка и Стјепана

²⁵⁰ Од овог модела не одудара превише ни знатно старија исправа из 1355. године, коју је, током боравка у Ђакову, издао бан Твртко Дубровчанима (бр. 36). Њу је писао локални нотар, а као сведоци, али и гаранци својим духовним чиновима и својеручним потписима јављају се тројица црквених достојанственика – *in presentia reuerendi in Christo patris domini fratris Peregrini, ecclesie Bosnensis episcopi, spiritualis patris nostri et religiosi viri fratris Francisci de Florencia vicarii Bosnensis ac honorabilium virorum dominorum Nicolay prepositi*.

Херцеговића (бр. 372) – и тои више писано уписасмо с кнезомъ Барѣоломъ Гучетићемъ и кнезомъ Андрушкомъ Сорѣкочевићемъ. Чак и 23 године касније, наведени племић наступа као сведок и прокуратор браће Влатковића (бр. 397 – 1493. године) – а све ввои би прѣдъ кнезомъ Андрушкомъ Сорѣкочевићемъ векилем речених воевода и ш неговим хотинъемъ и такои се самъ своимъ руком подѣписа латински писанъ вви листъ.

Стандардном моделу сведока-угледника враћају се Озрисаљићи, Влатковићи и Косаче на измаку XV века. Тако Влатко Поповић Озрисаљић и његов рођак Ђурађ Радашиновић подижу новац *предъ свиедоци wzдол речених, прѣдъ кназъмъ Франческомъ синомъ Ника Жуневића и прѣдъ Николмма Матиевићемъ*. Дотични су се након тога и потписали (бр. 382).²⁵¹ Праве „госте људе“ призвали су посланици Влатковића 1382. (бр. 389) – *И са више мољбомъ прѣзвасмо вве иностранце племените луди на свидочѣбу и да се подѣпишу: Io maestro Johan di Sebcha son testimonio al sovre e critto mille CCCCLXXXIII adi III octubro & Io Michele di Gorgo son testimonio a quanto di sopra si contiene*. Ради допунске потврде, након ових сведока потписала су се и обојица изасланика браће Влатковић. Најзад, чак и почетком XVI века (1509), фамилијари херцега Петра Балше Косаче, пред сведоцима-странцима преузимају Конавоски доходак (бр. 400) – *presentibus magistro Ludovico Florentino medico cyrorgico salariato comunis Ragusii et Lactantio Buffo de Urbino testibus ad hec habitis, vocatis et rogatis: Ego Lodovicus medicus fui presens ut supra & Io Lactanzio Buffa da Urbino fui il testimonio ut supra*.

*

Короборација је формула којом је ауктор додатно оснаживао свој правни чин, обезбеђивао аутентификацију акта и каткад му одређивао намену.²⁵² Она, за разлику од наменски сродних формула које почивају на обичајном праву и одређеним духовним гаранцијама (заклетва, санкција) или на непосредном или посредном јемству трећих лица (сведоци), најављује допунска средства овере

²⁵¹ *Иа Франѣескѣ синъ Ника Жуневића есам свѣдок згоръ писанѣму писанио; Иа Никола Матиевић иесам свидок семѣу писаниѣу ѡд скорара*. Видети и: С. Станојевић, *Студије XV*, 18.

²⁵² С. Станојевић, *Студије XI*, 1–16 (на простор Босне се односе стр. 7–13); А. Соловјев, *Властеоске повеље*, 102–103; М. Вркочић, *Isprave*, 277, 309–315. Уп. Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 135–147.

(печаћење, потпис, записивање од стране аукторовог дијака, допунско сведочење непристрасних личности) или упућује дестинатаре на капацитет и сврху издате им исправе (у случају експедиторијалних израза и других веровних изјава). Овај вербални састојак документа пратили су и неки материјални састојци – печат (због чега је короборација у тесној вези и са сигилографијом) и, условно материјалан, својеручни потпис.

У разним облицима ова формула је присутна у 215 јединица (53,5%) босанског владарског корпуса. Среће се у низу повеља различитог наменског обрасца, а нарочито у признаничним, као и у експедиторијалним писмима и белешкама, те у једном тестаменту. Са друге стране, нема је у нотификационим и веровним писмима. Карактеришу је крајње формализовани изрази који се некада користе и изван саме формуле короборације, прелазећи у неке друге делове обрасца као уводни израз (у диспозицији, заклетви, сведоцима, конскрипцији, потпису). Услед ове везе, понекад долази и до срастања короборације са наведеним формулама, а од средине XV века њени делови срастају и са раније више пута помињаним спојем промулгације и опште инскрипције.

Короборација је обично есхатоколска формула, али су изузеци од тог правила релативно чести, посебно када је она била несамостална, односно када је, као израз, била укључена у друге формуле које припадају тексту или, ређе, протоколу. У Босни се јавља веома рано, најкасније у првој половини XIII века, али је њена употреба у првим вековима местимична, арбитрарна и насумична. У том раздобљу је учесталија у латинским документима, и уз то превасходно везана за печаћење, што сведочи о њеном западном пореклу, барем када су у питању босанске канцеларије. До устаљивања типичних облика короборације, овога пута и словенских, долази на прелазу из XIV у XV век, а од 1410-их година оне постају високо формализовани и стални делови формулара у више типова исправа.

Короборације се, дакле, могу грубо поделити на самосталне и несамосталне. У првом случају представљају засебну формулу, а другој су корпоративни изрази инсерирани у друге формуле. Ова два типа могла су понекад коегзистирати у истој исправи, а одређени изрази са сврхом додатне овере били су и итеративни. Самосталне короборације се даље деле на две групе – печатне и непечатне, а прва је знатно учесталија, представљајући најкарактеристичнији

облик читаве формуле. Непечатне су, заправо, различити изрази уверавања којима се оснажује не толико правни чин колико сам документ као материјални доказ о њему. Са друге стране, несамостални облици ове формуле јављају се као уводна образложења постојања неких других састојака.

Тако су са конскрипцијом повезани израз *писахъ по заповиди* или ретка наредба о записивању – *заповидихъ кралеѡства ми заповидью*, а са потписом изрази *своимъ* (или: *моимъ*) *рукомъ* или *subscriptarum manu propria domini ducis*. Између споја промулгације са општом инскрипцијом и експозиције/диспозиције у XV веку често се умеђу короборативне одредбе – нпр. *даемо на видиние свакому чловѣку, кому се подоба, и прѣдъ кога дође въ нашъ листь втворени вгледати, а с нашомъ печатию вѣрованомъ, како примисмо вѣдъ много почтенога кнеза и властев дубровачцихъ а с нашимъ листомъ вѣрованимъ и с нашомъ печатию закономъ по нашемъ властелину...* Сличан је случај и са диспозицијама у којима су присутни изрази са глаголима потврђивања (*потврѣдити, утврѣдити, установити, confirmari, confirmare, concedere*) и обећавања (*вѣтовати, вѣштавати, promittere*), као и друге оснажујуће фразе (*да је крѣпко, непорочно, непоколебимо, тврѣдо, да није потворено* и др.). Посебну врсту короборативне формулације, која такође најчешће проиходи из диспозиције, представља тзв. експедиторијална изјава којом се прецизира сврха и правна снага акта – нпр. *и въ листь буди кнезу и властеломъ за спедиторию*. Други наменски типови исправа немају сличне изразе. У свим до сада наведеним формулама, али и формулама заклетве и сведока, могао се јавити и најопштији уводни израз типичан за короборације – *И за веће вирование...*, након кога је следила одређена радња (*поставихъ томуи свѣдоке; присегохъ; дадохъ уписати; потписахъ; потврѣдихъ*).²⁵³

Пре него што детаљније размотримо облике у којима су се јављали поменути типови короборација, потребно је рећи још неколико речи о уводним фразама. Иако су присутне бројне варијације, највећи број примера отпада на свега неколико израза. У латинским документима реч је о уводним изразима *In cuius rei / In quorum + memoriam / maiorem firmitatem / robur / testimonium* (у спомен / зарад веће чврстине или снаге / у сведочанство + ове ствари / ових

²⁵³ С. Станојевић, *Студије* XI, 7–13; М. Brković, *Isprave*, 309–315.

ствари) који се јављају у Босни од почетка XIV века и остају доминатни до краја средњовековне дипломатичке праксе. Нешто ређа фраза је била *harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante* (снагом и сведочанством ове наше исправе). За овим изразима следили су други којима је било назначено да се ради о датом акту (*hae, hae litterae, presentes*) и прецизније дефинисана његова овера.

У словенским, пак, исправама короборација је ретка до 1390-их година. Сви њени облици тичу се најављивања овере печатом, а готово да не постоји идентична формулација. Од смрти краља Дабише полако се назиру обриси високо формализованих израза који ће у року од две деценије постати опште место, како у короборацијама краљевских, тако и властеоских исправа. Штавише, управо се у исправама обласних господара они први пут и јављају. Облик *И за веће вирование* први пут се среће 1413. године, у белешци Прибисава Похвалића (бр. 158), и практично одмах постаје основни уводни израз свих типова словенских короборација. Забележен је више десетина пута – понекад и неколико пута унутар једне исправе – до свог последњег помена из 1497. године (бр. 399). Други изрази, сличне форме и готово идентичног значења имају по свега неколико инстанци, а неки су и старији од најучесталијег облика који смо навели. Такве су фразе – *за велико вирование* (1397, 1399 – бр. 106, 118); *и за боло сведочбу и тврђаву* (1397 – бр. 107); *и за свѣдителство и за крѣпость* (1412 – бр. 156); *и за веће вирование и потврѣнение* (1416, 1423 – бр. 166, 202); *и за тврѣнавѣ* (1432 – бр. 224); *и за веће крѣпости* (1432 – бр. 224); *за нихъ тврѣгаву и чистоку* (1439 – бр. 244); *и за већу тврѣгаву и чистоћу* (1440 – бр. 246); *и за веће становитство и вѣрованѣ* (1466 – бр. 337); *за тврѣгаву и за свѣдоцтво* (1467 – бр. 345); *за већу тврѣћу* (1469 – бр. 369); *за већу тврѣгаву* (1469, 1470 – бр. 368, 377, 378); *и за нихъ тврѣгаву* (1470, 1480 – бр. 376, 388), *и шитъ за веће утврѣненѣ* (1470 – бр. 376), *за веће верванѣ и утврѣнение* (1470 – бр. 377), *за веће темелиство* (1476 – бр. 384), *за већу тврѣнавѣ и за веће вѣрованѣ* (1478 – бр. 386), *за већу тврѣгаву и за експедицию* (1478 – бр. 387), *за веће свидоцтво* (1487 – бр. 391), *и за веће свидителство* (1496, 1497 – бр. 398, 399) и сл. Као што је био случај и са латинским уводним изразима, и иза словенских следи прецизирање у коме ауктор наводи шта је урадио зарад већег оснаживања сопственог акта.²⁵⁴

²⁵⁴ С. Станојевић, *Студије* XI, 1–13; М. Brković, *Isprave*, 309–315.

Печатне короборације представљају најчешћи самостални облик ове формуле. Јављају се и у латинским и у словенским исправама разних типова (општинских и наменских), у укупно 173 (43%) јединица босанског владарског корпуса. У ранијем периоду, закључно са смрћу краља Твртка I, већина ових формула налази се у латинским документима (21 према 5 словенских), иако су и словенски печатањени, што сведочи о крупним разликама у обрасцу. Међутим, у последњој деценији XIV века долази до промене, која у XV столећу доводи до једнаке употребе печатне короборације у документима на оба језика. У групи словенских докумената, најавна печатања упадљиво је присутнија у признаничним документима, као и у повељама обласних господара уопште, док се у уговорима и даровницама проистеклим из канцеларија Котроманића врло ретко среће све до 1421. од када постаје присутна и овим типовима повеља босанских краљева. Са друге стране, у фонду латинских докумената, управо репрезентативне исправе као што су уговори и даровнице редовно имају печатну короборацију. У писмима непризнаничног карактера, посебно онима затвореног типа, ова формула изостаје у свим језичким подгрупама исправа.

Због старијег и устаљеног обрасца, у латинским исправама уводни изрази су готово од почетка били уједначени и типски (обогаћени додатном одредбом *munimine roboratum* – „оверен снагом“), док су у ћирилским били шаролики све до XV века. Поред наведених уводних фраза, ове короборације редовно су садржале речи *печатъ* (скоро увек женског рода), односно *sigillum* (итал. *bolla di sigillo*), а врло често и њихове допунске спецификације по припадности (*наша, краљевства ми, госпоцтва ми, господина ми краља, господина воеводе, nostrum, banale, domini ducis...*), типу (*мала, срџдна, велика, дуплена, обистрана, зламенита, maius, mediocris, minus, duplex, anulare...*), начину причвршћивања (*висућа, подъвисућа, pendens, apponendum, (sub)impressum...*), аутентичности (*вѣрована, закона, законита, вбична, authenticum, consuetum...*). Приметно је да се висећи печати непосредно прецизирају и у латинским и у словенским короборацијама, док је са утиснутим то случај само у латинским. За разлику од аукторове наредбе о записивању документа, која се као подформула не среће много пута у босанским документима, наредба о печатању је честа (најчешће у облику *повелихъ/повелисмо печатити* или *fecimus sigillari*).

Комбинацијом свих ових елемената градиле су се типске формулације као што су нпр. *In quorum omnium et rei memoriam firmitatemque perpetuam presentes concessimus gracias et literas nostras privilegiales pendentis et autentici sigilli nostri duplicis munimine roboratas* (бр. 72), *Harum testimonie litterarum quibus in maiorem certitudinem prefatorum sigillum nostrum subinprimi fecimus consuetum* (бр. 87), *И за веће вирование кралеџства ми печатию подвисућомъ повелисмо запечатити* (бр. 190); *И за веће вѣрованье повелѣсмовъ въ листъ печатитъ нашомъ законмъ печатью* (бр. 257); *И за веће вировано сегаѣ записа повелисмо га печатитъ нашомъ великомъ вированомъ подвисуку печать* (бр. 281) итд. Док је у почетку било већег варирања у коришћеним изразима, од половине XV века они се толико устаљују да готово све канцеларије за све типове докумената користе идентичне печатне короборације.

Поред самосталне варијанте, постојао је и промулгационо-инскрипциони спој са короборативним додатком (*а подъ нашмъ печатию*) који се први пут јавља 1429. (бр. 217) и то као једини састојак ове врсте у датом акту. Међутим, у појединим признаницама и другим мање репрезентативним „отвореним листовима“ убрзо се почела јављати и друга пракса – да се печатење најављује два пута у истом акту, прво у склопу наведеног споја на прелазу протокола у текст (нпр. *даемо на видиние свакому чловѣку, кому се подоба, и прѣдъ кога дође въ нашъ листъ итворени вгледати, а с нашомъ печатию вѣрованомъ*), а затим самосталном формулом печатне короборације која се налази у есхатоколу (нпр. *И за веће вѣрование ввогаи нашега листа итворенога печатисмо га нашомъ печатю вѣрованомъ*). Последњи пример такве праксе среће се 1480. (бр. 388).

Неке допунске одредбе у печатним короборацијама, како у оригиналним, тако и у документима сачуваним у препису, допуњују наша знања о сигилографској пракси у средњовековној Босни. Тако нпр. бан Нинослав објашњава зашто своју другу повељу Дубровчанима печати мањим печатом – *И не бѣше мое печати велие, одънесена бѣше, да този е моѣ печать, ка е при книзи* (бр. 4), а бан Твртко помиње две врсте својих печата (*једен је печакъень моимъ пръстеномъ а други печатью великомъ* – бр. 38). Писар Твртка II, пак, користи необичан израз – *за билигъ и кою печать имате на томеи запису* (бр. 252), чији смисао није сасвим разјашњен.

Бројни владари наводе да користе старе печате, јер им нови још увек нису направљени, нпр. Младен Шубић (*et quia sigillum nostrum banale nondum erat paratum, praesentes antiquo nostro sigillo fecimus sigillari* – бр. 9), бан Твртко (*nostrum anularis, quia ad presens aliud nostrum sigillum maius penes nos non habuimus, sigillorum munimine roboravi* – бр. 36; *sigillo Stephani condam Bozne bani assignatas...quia ad presens nostrum proprium sigillum nondum habebamus* – бр. 37; *sigillum pendens supradicti Stephani bani, quia adhuc nostro proprio caremus* – бр. 39) и краљ Томаш, који Млечанима поручује да је спреман да замени печат Твртка II, који сада користи, својим чим му типар буде направљен (*et sigillo, quo ad presens utimur, puta ipsius condam domini Twerthko regis apatruis nostri eo quod nostrum sigillum mundum sculptum est, fecimus communiri; quodquidem sigillum quantocius sculptetur, si opportunum fuerit, etiam presentibus appendi faciemus* – бр. 254).²⁵⁵

Са друге стране, Дабиша издаје Трогиранима мање репрезентативну потврду повластица, оверену утиснутим печатом, уз обећање да ће им накнадно уручити „привилегиј“ са висећим печатом (*Harum testimonie litterarum quibus in maiorem certitudinem prefatorum sigillum nostrum subinprimi fecimus consuetum et eas, si nobis reportate fuerint, ut extant in forma privilegij transcribi et comuniri faciemus eodem sigillo nostro pendenti et vobis postea assignari* – бр. 87), што је важан податак о схватању форме коју треба да имају свечани уговори. Овери документа од стране више инстанце значај придаје Хрвоје Вукчић који, као заступник краљева Ладислава Напуљског и Остоје, у неколико својих уговорних повеља, упоредо са короборацијом својим печатом, најављује и будуће издавање привилегија поменутих краљева (бр. 120, 121).²⁵⁶ Најзад, већ поменути краљ Дабиша у једној својој даровној повељи сумњиве традиције појашњава чак и по ком је моделу направљен његов велики типар, наводећи да је задржао старо решење и само заменио име краља Твртка својим (бр. 93).²⁵⁷ Још података, разуме се, нуде и белешке о регистрацији аката, али оне нису саставни део формулара.

²⁵⁵ С. Станојевић, *Студије XI*, 7–12; Исти, *Студије XVI*, 13–21; G. Čremošnik, *Studije*, 45–75; M. Brković, *Isprave*, 309–315.

²⁵⁶ *...volumus praefatis nobilibus assignare privilegia domini nostri regis et nostra sub pendenti sigillo in eius rei testimonium; cum munitione et appensione suorum gratiosorum sigillorum regalium, ut est moris regie maiestatis.*

²⁵⁷ *...in certitudine premissi mediocris sigilli nostri sub apensi et dictus frater predecessorque noster dum vixit consuevit in talibus uti, et nunc nos etiam utimur mutato cognomine nostro, tantum nomine roborati perpetuo valiturum.*

Непечатне короборације, као што смо навестили, не најављују нова средства овере, већ потцртавају да се сама чињеница да је ауктор наложио да се о његовом правном чину изда документ може сматрати врстом потврде тога чина. Само се у шест сачуваних јединица из раздобља 1355–1466 среће овај тип формуле – пет су на латинском (четири оригиналне – бр. 36, 105, 128, 339 и један фалсфикат – бр. 260), а само једна на словенском језику (бр. 202). Наведени документи су настали у различитим канцеларијама – Котроманића, Хрватинића, Косача и Влатковића и сви су били печатањени, али је само један (бр. 36) имао и упоредну печатну короборацију. Уводне фразе су мање-више стандардне, а одредба о печату је једноставно изостављена у корист допунских одредби о исправи – *In quorum omnium testimonium presentes fieri fecimus literas* (бр. 36), *In cuius affidavitationem et assecurationis testimonium presentes eisdem duximus concedendas* (бр. 105), *harum sub testimonio privilegialium litterarum...In cuius rei memoriam atque robur presentes eisdem duximus concedendas* (бр. 128), *И за већне вишерованије и потврђеније на то учинихъ и уписахъ въ листь втворень, како ю тои уста моја ричеъ и посланије и моје примленије речене аспри, а тои юсть у свѣдочбу почтенихъ и разумнихъ поклисаревъ* (бр. 202), *In eius rei memoriam, firmitatemque perpetuam constitutiones ipsas in presentem libellum conscriptas, et positas de dominorum Praelatorum, Vaijvodarum, et Nobilium communiri facimus* (бр. 260), *harum nostrarum vigore et testimonio litterarum mediante* (бр. 339).

Експедиторијална (признанична) формулација јавља се у 42 документа из периода од 1399. до 1497. године (10,4% корпуса), а сви они, природно, припадају категоријама признаничних повеља и писама. Највећи број исправа потиче из канцеларија Косача, али су заступљени и примерци чији су ауктори били краљеви из династије Котроманића и велможе из родова Павловића и Влатковића. Штавише, прво писмо са забележеном формулом короборације у читавом босанском корпусу представља експедиторијално писмо краља Остоје из јануара 1399. године (бр. 115). Формулација о којој је реч углавном се јављала у склопу диспозиције или одмах иза ње, а врло често је коегзистирала у истом документу са самосталном печатном короборацијом. Њоме је дестинатарима поручивано да наведени документ, без обзира на то да ли је његов основни правни чин било потраживање дохотка, разрешење дугова или преузимање новца или

драгоцености, може уједно да им послужи као признаница (експедиторија), под условом да су обављене трасанкције које су предвиђене.

Експедиторијална писма су, поред наведеног короборационог израза, прва у Босни промовисала и један од типичних назива докумената – „отворене листове“, који су често помињани у оквиру признаничне формулације (већ у првом документу тог типа, бр. 115 – *и си листъ итворень да вамъ е за ѝспедиторию*). У сва 42 документа ради се, у основи, о идентичној фрази (за *еспедиторию*), на коју су, поред глагола (у формама: *буди, да ѝ, дръжжете* и сл.), могли бити додавани назив и спецификација исправе (*иваи/наишъ листъ, листъ итворень*), додатна короборација печатом (*иви листъ наишъ итворени с нашими печатми вѣрованими*) или потписом и, најзад, ознака дестинатара (*вамъ, кнезу и властеломъ, [дасмо] имъ*). Један шири облик, гласио је тако – *И иви листъ наишъ итворени с нашими печатми вѣрованими буди кнезу и властеломъ за испидиторию* (бр. 346). Каткада су читавом изразу претходили и класични уводни (или завршни) изрази – *за већу тврѣхаву, за тои за еспедиториу и верование се писахъ моишмъ рукомъ*²⁵⁸ или допунске изјаве – *И да е ивози писанѣ крѣпко и темелито ва вѣеки*. Пример за једну изразито опширну експедиторијалну формулацију је: *И на то имъ дасмъ иви наишъ листъ итворени пидѣ нашими печатми висуѣиemi, да имъ буде за исьпедиторию и за нихъ тврѣхаву всему идѣзгирѣ писанмъму* (бр. 376).²⁵⁹

Белешке, као махом признанични акти које су посланици великаша писали на маргинама туђих аката, имали су индиректне короборације – путем потписа и сведочења. Прибисав Похвалић као ауктор већине бележака у почетку углавном користи фразу *рукомъ записую и свидокою*, да би 1413. (у бр. 158) први употребио најуобичајенији уводни израз *за веће вирование сеи уписахъ моишмъ рукомъ* (у каснијим белешкама и: *и за веће вирование подписахъ*). Дакле, чињеница да је он лично писао признанице била је својеврсна овера. Међутим, разлог његове „веровности“ није био његов лични интегритет, већ чињеница да је долазио као овлашћени изасланик Косача, носећи њихова пуномођја оверена аутентичним

²⁵⁸ Допунска потврда својеручним потписом ауктора или његовим преузимањем писарске улоге постала је учестала на измаку XV века.

²⁵⁹ Р. Михаљчић, *Писмо краља Стефана Остоје Дубровчанима о српском дохотку*, ГПБ 2 (2009) 126–127.

печатима (*вдѣ реченихъ донихъ кнезу и властелемъ три нихъ листове вироване, под нихъ печатми*). Због ових вишеструких извора овере, Прибисављеве белешке су препуне разних короборативних израза, али мало који од њих представља сасвим самосталну формулу. Тек у познијим годинама, када исписује један лист о покладу уместо дубровачког логотета, Похвалић даје стандардну короборацију, најављујући оверу својим печатом и својеручним састављањем акта – *И ја Прибисавъ внѣ листъ мовмъ рукмъ писахъ и мовмъ печѣтию печѣтихъ* (бр. 218).

Најчешћи короборативни изрази који се срећу у другим формулама већ су поменути, те сада остаје само да се они још једном систематизују. Диспозитивне фразе овог типа најширег су тематског распона и све су инкорпориране у низ аукторових одлука – овера путем апела на наследнике и слуге (*ad plenum debeant illese obseruare; illese et ad plenum observare et conservare promittimus et quod eciam per predictos filios nostros semper et perpetuo predicta observentur* – бр. 10, 11), изјаве о поништавању тј. „убијању“ или „умарању“ свих старијих аката који су у супротности са новим (*То створихъ да таи листъ убиѣ всакога листа и не море ниеданъ противу нему говорити ки би при писанъ; да е сизи листъ всакога листа потрѣль и умориль* – бр. 31, 47), јасно изражене жеље да се правни чин поштује (*И хошту да всѣсе, што zde писано, у веки да буде тврѣдо вдѣ мене самога и вдѣ моихъ детъ и вдѣ моихъ унучѣ...* – бр. 5, 6), давања вере или присега (*И то все згора писано тврѣу и потврѣдихъ виромъ мовмъ, комъ души спасениѣ ишту, и заклинамъ се ва господа Бога* – бр. 148), итеративних обећања (*И виште вбѣтужемо...* и слично – нпр. бр. 184), наглашавања личног присуства приликом записивања правног чина (*А тои дошадъ у Дубровникъ записахъ и потврѣдихъ* – бр. 174), најаве слања документа по веродостојним лицима (*и за веће верованѣ вашои милости, како е по вбичаю, таи листъ посласмо по нашѣхъ слугахъ; и за веке верованѣ посиламо вви листъ...по двѣю човеку нашию* – бр. 262, 268) итд.

У завршним формулама, короборативне фразе се одражавају кроз постављање додатних сведока (*и вдвише за веће вирование поставихъ поставихъ томуи свидоке* – бр. 263) или „гостију људи“ (*И за веке верованѣ свега згора реченога и уписаного прѣзваше гости люди и бише сведоци* – бр. 265), или кроз својеручно писање (*и за верование ввогаи листа писахъ ѣ кнезь Влатко своимъ рукмъ* – бр. 327) или, пак, потписивање акта (*како за већию тврѣгаву кнезу и*

властелимь дубровачциехъ таи подѣписъ учинихъ подѣ тестаменатъ господина и родителя нашего господина херцега Стѣпана ко_ю у нотариа дубровачкои – бр. 368). Примера оваких полусамосталних и несамосталних короборативних израза има неколико десетина, а огромна већина њих се налази у словенским исправама које, у овом смислу, нису биле подједнако чврсто структурисане и формализоване као латинске.²⁶⁰

*

Белешка о записивању (белешка о конскрипцији, комплетија) још је једна од најпрепознатљивијих и најтипичнијих босанских дипломатичких формула, а везана је за чин записивања исправе, којим се финално утврђује и меморише претходно дефинисани правни чин. Структурално је могла обухватити аукторову (владарску) наредбу о записивању и белешку о идентитету записивача, а овој формули припадају и подаци о броју и спецификацији начињених примерака датог документа, који се јављају у свега неколико случајева.²⁶¹ Белешка о конскрипцији по правилу се налази у есхатоколу, а најчешће на самом његовом крају (поред датума и потписа, када су присутни). Својим положајем, али и улогом тесно је повезана са другим завршним формулама – пре свега датумом, али понекада и са короборацијом или барем короборационим изразима.

На извештан начин ова формула је била и гарантни елемент и састојак нужан за поуздану аутентификацију босанских владарских исправа. О томе сведочи више пута помињани случај оспораване повеље коју је Хрвоје Вукчић издао жени Јелени 1412. године. О том документу су 1418. расправљала дубровачка већа, да би на крају, тесном већином од једног гласа више, закључила да је исправа аутентична. Извесна сумња је код Дубровчана остала и после тога, што се види из даљих дешавања у вези са Хрвојевом кућом коју је херцег наводно преписао супрузи.²⁶² У сваком случају, међу три наведена разлога због којих је повељи оспоравана аутентичност, стајао је и следећи – *другъ љрѣ ивъ ваишъ листъ*

²⁶⁰ С. Станојевић, *Студије* XI, 8, 12–13; А. Фостиков – Н. Исаиловић, *Два писма босанског краља Твртка II Твртковића Дубровчанима*, ГПБ 6 (2013) 96, 101.

²⁶¹ С. Станојевић, *Студије* XIV, 50–96 (на простор Босне се односе стр. 65–81); Исти, *Студије* XIX, 61–75 (на Босну се односе стр. 67–69); А. Соловјев, *Властееоске повеље*, 103; М. Вркović, *Исправе*, 337–340; *Писах и потписах: Аутобиографске изјаве средњег века* (прир. Р. Маринковић), Београд 1996. Уп. Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 162–171.

²⁶² С. Рудић, *О кући Хрвоја Вукчића Хрватињина у Дубровнику*, ИЧ 56 (2008) 353–369; Н. Исаиловић, *Повеља Хрвоја Јелени*, 174–176.

ки донѣ къ наамъ вдѣ ваше милости подѣ печѣтию херъцеговимъ видѣсмо да ниш
сврѣшенъ листъ зашто дишакъ у нѣмъ не именуе ку га ѣ писалъ. Дакле, повеља је
сматрана „недовршеном“ зато што се у њој не наводи име дијака који ју је писао.
Овај моменат приметили су још Станојевић и Анто Бабић у својим чланцима о
босанским канцеларијама, пошто се ради о ретком трагу тадашњих схватања о
питањима аутентификације босанских докумената.²⁶³

Белешка о конскрипцији представља важан извор за називе докумената,
писарске титуле и њихову хијерархију, за имена писара и неке елементе њихових
биографија (промена службе, дипломатска улога појединих дијака, итинерари), за
канцеларијску праксу уопште („путујуће канцеларије“) итд. Други подаци о
дијацима могу се добити и анализом осталих формула (пре свега експозиције и
диспозиције, посебно када су писари деловали као посланици), регистрацијâ
преписа (нпр. уз повеље које су Твртко II и Сандаљ Хранић издали Млечанима
1422. и 1423. године), маргиналних бележака и, најзад, рукописа (у оригиналним
документима у којима се име дијака не помиње).²⁶⁴

Ова формула присутна је у босанским документима најкасније од краја XII
века и налазимо је већ у Кулиновој повељи из 1189. (бр. 2). Као неспорно стара
традиција, преузета из западних формулара, а затим учвршћена у домаћој
средини, претежно се среће у словенским исправама које су представљале основу
босанске дипломатичке праксе. Одатле се конскрипција пренела и у неколико
латинских аката, али се ради тек о малом броју примера. Она никада није постала
стандардни саставни део обрасца латинских исправа, као што је то био случај са
ћирилским. Код словенских докумената, знатно је чешћа у повељама и белешкама
у којима је готово по правилу присутна, али се среће и у малом броју писама.

Ако за пример узмемо белешку о записивању из Кулинове повеље, лако
ћемо уочити неке основне елементе ове формуле – *Ђ Радое* (име писара) *диѣкъ
банъ* (титула писара) *писахъ* (глагол записивања) *сию книгу* (назив или тип
документа) *повеловъ бановъ* (аукторова наредба о записивању). Дакле, већ у првој
конскрипцији наилазимо на типичне састојке који ће, уз местимична скраћивања
или допуне, карактерисати овај део обрасца босанских докумената.

²⁶³ С. Станојевић, *Студије* XXIV, 8–9; А. Бабић, *Канцеларија босанских владара*, 157; Г. Љремошник, *Студије*, 48.

²⁶⁴ Г. Љремошник, *Босанске и хумске повеље* (1948–1955) *passim*.

О именима и титулама већ је било речи у ранијим поглављима, па ћемо само резимирати изнете закључке. Судаћи према именима, махом народним, писари ћирилских исправа били су домаћи људи из Босне или, евентуално, околних словенских земаља и области, професионални дијаци или представници ниже властеле. Неки од њих писали су и латинске исправе, али се о идентитету састављача највећег дела латинских докумената ипак не могу извући поуздани закључци, пошто се белешка о записивању среће у веома малом броју примерака који припадају том фонду. Поред народних, срећу се и нека славизована хришћанска имена, а врло ретко она страног порекла. Помен презимена не представља стандард, али се она местимично јављају код неких дијака (први пут 1323, у бр. 13). Свега неколико бележака садржи податке о пореклу писара (територијалном или породичном) – *de Lusach*, *Имоћанинь*, *Italerus (!) dictus Gallicus*, *синь кнеза Прибисава Похваликиа*, *синь попа Милога* и сл.

У неколико случајева се експлицитно наводи да су дубровачки службеници или грађани писали повеље и писма за босанске аукторе (бр. 132, 265, 391, 397, 400), а у мањем броју то су чинила и црквена лица из круга римокатоличке и православне цркве (бр. 71, 249, 337, 371). Код двојице православних монаха то је утицало на промену световног имена у духовно које нам је једино остало сачувано – *духовниаго ми втца старца Никандра Јерузалимца; писа митрополит Давидъ*. Није сачуван експлицитан помен писара из редова Цркве босанске.

Ту су, разуме се, и примерци које су од 1450. до 1496. у целости својеручно писали ауктори (бр. 278, 279, 291, 299, 308, 327, 336, 351, 364, 382, 387, 398), у свим случајевима представници рода Косача, Влатковића или Озрисаљића. У препису једног документа, који је изворно писао дијак Ивко, сачувана је само белешка о преписивачу, домаћем дијаку у служби турских власти – *По заповиеди господина ми Хамза бега ми Радџна диѣкъ ввои исписахъ све ис_хужета херцега Влатка и кнеза Степана на пунџ, какџ се у хужету двстои* (бр. 376).

Иако постоји извештан број примера у којима уз писарево име није ишла титула, она је углавном присутна. Најчешћа међу њима је била дијак (*диѣкъ*, *дишакъ*, *дѣѣкъ*) која се јавља већ у Кулиновој повељи (1189). Граматик (*граматигъ*) се среће само једном, у првој Нинослављевој повељи, а византијска позајмљеница из Србије логотет (*логофетъ*, *логонетъ*) девет пута од 1378. до 1427. (само у

канцеларијама Котроманића, Санковића и Павловића). У ретким латинским примерима конскрипције јављају се термини канцелар (*cancellarius*) и потканцелар (*vicecancellarius*). Магистар (*magister*) није била титула, већ почасно звање везано за образовање писара. Помени нотара (*notarius*), секретара (*secretarius*), дворског писара (*scriba aulicus*) срећу се махом у спорним примерцима и преводима, а јавног бележника (*notarius publicus*) у једном документу насталом ван Босне. Неки састављачи повеља који нису у основи били писари именовани су својим правим титулама (митрополит, протовестијар итд.).

Све ове титуле имале су своје додатне епитете или изразе прецизирања. Најједноставнији је, наравно, присвојни придев наш (*нашъ, noster*) који казује да је писар у аукторовој служби (*noster cancellarius*). Оваква пракса је заступљенија у латинским документима, док су ћирилским чешћи изрази *кралеѡства ми логофеть, кралества ми дѣѣкъ, госпоцтва ми логоветъ*. Када сам писар пише у првом лицу исту улогу има аукторова титула у генитиву (*диѣкъ бана, господина бана надворњи писць, диѣкъ господина краља, диѣкъ надворњи господина воеводе*) или, опет, одговарајући присвојни придев (*нию диѣкъ, диакъ неговъ*). Израз надворњи тј. дворски писац или дијак не среће се често, а присутан је код Котроманића и Павловића. Само једном се јавља занимљива титула унутрашњи дијак (*диакъ...унутрњи*). Понекад се епитетима наглашавао и општи положај писара у окружењу владара – нпр. *нашъ срдѣчани слуга, fidelis noster dilectus* итд. Ван конскрипције, у другим формулама, употребљавани су и други епитети и изрази за писаре (нпр. *диѣте укућнѣ, кућанињ, челидинићъ*).²⁶⁵

Након овог прегледа, више пажње треба посветити другим састојцима белешке о записивању – глаголима и терминима везаним за чин записивања исправе, типским фразама које означавају наредбу ауктора и допунским изразима. Називима докумената већ је било посвећено читаво поглавље, те се том аспекту неће посвећивати додатна пажња. Наглашавамо само да назив документа (конкретан или заменички) није био обавезан део конскрипције и да је, посебно у познијим документима, углавном изостајао.

Једини глагол који фигурише у конскрипцијама словенских исправа, од прве до последње, је *писати*, понекад у предлошким изведеницама *уписати* и,

²⁶⁵ С. Станојевић, *Студије XIV*, 65–81; Т. Anđelić, *Dijaci*, 81–100; М. Brković, *Isprave*, 337–340.

ређе, *написати*, *подробисати* или *записати*, те, у специфичним случајевима, *вдписати*. Као што је био случај и са епитетима и допунама титула, и овде се јавља подела на прво и треће лице, али се прво у овом случају не односи на ауктора, већ на писара. До XIV века дијаци се управо тако потписују – *Ђ Радое диџкџ банџ писахџ* (бр. 2), *А се писахџ именовџ Десое, граматигџ бана Нинослава* (бр. 3). Међутим, од XIV века (први пут 1323, у бр. 13), јавља се формулација у трећем лицу која одмах преузима примат по учесталости и задржава апсолутну доминацију до краја босанског средњег века. До 1390-их, тај облик обично укључује и заменички или, ређе, конкретан назив документа – *А то писа* (бр. 13), *А сию книгу писа* (бр. 16), *А се писа* (бр. 20), који се од XV века све мање јавља, те се форма своди на насумично смењивање облика *А писа* и *А уписа*. Извесну ренесансу у другој половини XV века доживљава и употреба глагола записивања у првом лицу (не само у примерцима које су својеручно – *мовмџ рукомџ* – писали ауктори), али и даље предњачи треће, уз појаву хибридних облика сраслих са одредбама о заповести ауктора (нпр. *По заповиди господина ми...уписа Ивко диџкџ*). Дијак Ивко, дакле, констатује да записивање врши по наредби свог господина и то чини индиректно у првом лицу (*господина ми*), али конскрипцију довршава користећи треће лице (*уписа*) уместо првог (*уписахџ ђ*).

Изворно латинске исправе са белешком о писару су изузетно малобројне у босанском владарском корпусу. Има их свега 14, а од тога се у два случаја ради о примерку спорне аутентичности, у једном о фалсификату, а у још једном је нејасно да ли је конскрипција део документа или регистрације. Остали латински и староиталијански примерци са конскрипцијом (укупно четири) вероватно су преводи словенских исправа. У том малом фонду глагол углавном изостаје, односно подразумева се да се ради о трпном, односно пасивном облику глагола *scribere*, а то је *scriptum*. Уместо тог облика, експлицитно се наводи извршилац радње у пасиву, комбинацијом предлога *per*, именице *manus* (рука) у акузативу, те имена и титуле писара у генитиву. Цео израз, дакле, значи – руком (или рукама) тог-и-тог писара.

Слични изрази присутни су и у словенским документима, али они углавном имају карактер допуне (нпр. *рукою* – бр. 89, 103, 104; *своишмџ руком* – бр. 46, 217, 242, 246, 252 и неколико примерака које су писали сами ауктори;

мошмь рукомь – већина примерака које су својеручно писали ауктори, као и бројне белешке посланика Косача, на првом месту Прибисава Похвалића) и врло ретко су носећи израз (*дань есть вдь руке* – бр. 114; *вдь рууке мене Ѓстоє логофета тисаанв* – бр. 213²⁶⁶). У свом тестаменту, Јелена, удовица Сандаља Хранића користи занимљиву формулацију – *и уписах са рукимь духовнаго ми втца старца Никандра Јсрузалимца* (бр. 249).

Први пример за израз *per manum* у латинским документима среће се 1339. у акту који је Стјепан II издао Трогиру (бр. 26) – *per manum magistri Viti nostri fidelis cancellarii*. Документ који је састављен током боравка бана Твртка код босанског епископа у Такову 1355. (бр. 36) написао је тамошњи јавни бележник тј. нотар. Његово име открива регистрација, а у препису саме исправе стоји само – *per notarium publicum infrascriptum*. Исти модел конскрипције среће се и у повељама краља Твртка далматинским градовима и сплитском архиепископу Андрији од Гвалда из 1390. године (*per manus predicti discreti viri domini Michaelis de Ragusio electi episcopi Tniniensis et in hac parte cancellarii nostri* – бр. 71; *per manus Thome de Lusach, aule nostre vicecancelarii dilecti et fidelis* – бр. 72, 73, 74, 76), као и у још две латинске повеље – краља Дабише Чубрановићима из 1392. (бр. 93 – *per manus honorabilis viri magistri Petri Italeri de Suessa dicti Gallici secretarii nostri nobis fidelis et dilecti*) и Остоје Шибенику из 1402. (бр. 125 – *per manus fidelis nostri dilecti Stephani Dobrinouich, aule nostre cancelarii*).²⁶⁷

Након 1402, поменути модел примењен је само у Владмировићевом фалсификату (бр. 260), док је у признаници Петра Балше Косаче Дубровчанима из 1509. (бр. 400) бележник који је акт писао искористио форму нотарског акта која више подсећа на словенски модел конскрипције – *et hanc receptionem scripsi ego Hieronymus de Sfondratis notarius comunis Ragusii ad instantiam dictorum nunciorum quia ipsi nesciunt scribere*. Споразум о миру, закључен 1445. између Венеције и великог војводе Стјепана Вукчића Косаче (бр. 258), представља занимљив случај. Начин на који је акт регистрован онемогућује нам да утврдимо који су делови текста саставни део уговора, а који пропратне белешке преписивача. Иако претпостављамо да се ради о регистарској белешци, занимљиво је напоменути да

²⁶⁶ У овом документу (бр. 213) се, поред наведеног израза, јавља и уобичајенија конскрипциона белешка, која долази на самом крају – *А писа Ѓстога логофеть*.

²⁶⁷ С. Станојевић, *Студије XIV*, 65–81; М. Brković, *Isprave*, 337–340.

се у њој не наводи писац акта, већ његов, чини се, усмени преводац. Наиме, ту је речено да је читав акт, од речи до речи, оглашен на словенском језику од стране Ивана *de Pace*, берберина и преводиоца посланика војводе Стјепана.²⁶⁸

Када је реч о аукторским наредбама да се изврши записивање документа, оне у босанским документима по правилу нису биле посебна формула која подразумева заповест изречену у првом лицу, директно (нпр. *повелихъ записати*) или индиректно (нпр. *даде краљевство ми уписати*). Тај тип израза био је у Босни резервисан само за стварање правног чина (нпр. *створихъ милость; створи милость краљевство ми*) и изузеци су веома ретки (нпр. *и такози повелисмо да имъ се у ввоизи повели упишу, потврѣде и установите на вичъну паметъ* – бр. 135). У диспозицијама неких уговора срећу се изрази у којима се помиње чин записивања, али само као један у низу владарских одлука које произилазе из његове воље да потврди и учврсти правни чин (нпр. *дасъмо и потврѣуемо и сиимъ повеломъ записуемо* – бр. 78). Израз *повелѣние* (наредба, налог, жеља) био је уопште типичнији за формулу короборације, и то тек од друге владавине краља Остоје. Права наредба о записивању била је, међутим, изражена у склопу белешке о конскрипцији, у облику одговарајућег израза. Наредбени израз *повеловъ бановъ*, јавља се већ у повељи бана Кулина (бр. 2), али представља, у том тренутку, усамљени пример. Одредба о заповести укореењује се тек после проглашења краљевства, а највећу учесталост има у XV веку.

Први пример оваквог израза после 1189. среће се у сумњивом италијанском преводу наводне повеље краља Твртка I Которанима из 1382. године (бр. 54). То је уједно и једни несловенски акт који у конскрипцији садржи помен владарске наредбе – *Questo brevelegio scrissi io Vladoe per la parola et mandato del mio signor Re Tvirtcho...et io scrissi et con el consueto sigillo del signor Re Tvirtcho sigillai per parola et mandato del signor Re*. Употребљен је израз „по речи и налогу мога господина краља“, сасвим атипичан за друге босанске исправе. Он би се могао искористити као још један доказ да се ради о фалсификату, али се такав став не може поуздано заузети, пошто је повеља сачувана у проблематичном преводу на италијански језик из 18. века, а није сасвим јасно да ли је у оригиналу била састављена на словенском или латинском језику.

²⁶⁸ *Hoc autem instrumentum fuit in idioma sclavonico de verbo ad verbum per prudentem virum Johannem de Pace barbitonsorem interpretem oratorum ipsius magnifici domini Stefani ipsis declaratum.*

Када је реч о словенским документима, упркос великом броју инстанци у којима се помиње наредба о записивању исправа, ствари су врло једноставне. Основна реч која је коришћена је *заповѣдь* (*заповидь*), док се *повелѣнье* среће пет пута и то само два пута самостално. Први помен аукторове заповести среће се у Дабишиној разрешној повељи за протовестијара Жорета Бокшића из 1393. године (бр. 96) и то у облику *писа...по заповѣди краљевства ми*. Овде индиректно прво лице може реферисати и на владара (који је, заправо, краљевство) и на писара (који је службеник краљевства). Са друге стране, следећи помен, у Остојином експедиторијалном писму Дубровчанима из јануара 1399. (бр. 115), сачињен је у трећем лицу – *Писа...по заповѣди господина краља*. Трећа формулација, из које се сасвим јасно види да долази из перспективе дијака је – *писа...заповѣдью и повелѣньемъ господина ми воеводе Радосава* (бр. 212, 1427. година).

Наведени облици смењују се током година, збирно добијајући на учесталости како се дубље залази у XV век. До 1432. облик *по заповѣди* (*заповиди*) *краљевства ми* среће се три пута (бр. 96, 116, 175), а *по заповѣди господина краља* (бр. 115) само једном, као и *заповѣдью и повелѣньемъ господина ми воеводе* (бр. 212). У том периоду (1421) јавља се и прва самостална употреба речи *повелиние*, у функцији наредбе за записивање (*повелиниемъ краљевства ми* – бр. 190). Самостално, она се понавља само још у једној признаници браће Херцеговића из 1469. године (*Повелинием мое прѣсвитле госпode господина ми херцега Влатка и кнеза Стѣпана уписа Радивои диѣкъ Богдѣновићъ* – бр. 365).

Након 1432. наредбени изрази постају готово стално присутни, пре свега у признаничним и уговорним повељама. Већ поменути комбиновани облик *заповѣдью и повелѣньемъ господина ми воеводе*, који је први пут употребио Радосав Павловић 1427, преноси се у још једну његову исправу из 1432, као и у једну Стјепана Вукчића из 1435. године (бр. 224, 231). Наведене повеље и иначе деле исти образац који су, вероватно, Дубровчани упутили обласним господарима као концепт или у виду копије раније издатог акта. Краљ Твртко II у својој повељи о Конавоском миру из 1433. (бр. 225) први и једини користи праву аукторску наредбу, па је конскрипција у тој повељи атипична и гласи –

*заповидихъ кралеѡства ми заповидью нашему диѡку Павлу уписати.*²⁶⁹ Прелазни облик ка најприсутнијем изразу у босанској дипломатици представља фраза *заповиедью господина воеводе Радосава* (у бр. 226).

Осцилације у формулацијама практично су завршене 1437. године када се учвршћује употреба најучесталијег израза којим се реферише на наредбу о записивању документа и који гласи: *по заповиди господина (ми)* + име и/или титула ауктора у генитиву (бр. 235, 238, 242, 243, 244, 246, 247, 248 итд.). Такав облик улази у практично све повеље и белешке Котроманића, Павловића, Косача (осим даровних из којих упадљиво изостаје) и у уговорне повеље Влатковића. Он се наводи и у дубровачком концепту упућеном краљу Твртку II управо 1437. године (бр. 238 – *а ја таи и таи дишакъ уписахъ по заповиеди господина ми краља*). Тек понеки писар до 1478. године, и то не доследно, пропушта да наведе дату формулацију. Она природно изостаје из примерака које су писали сами ауктори. Корисно је, на крају, навести и да је поменута заповест понекада потицала од више ауктора, што је у вези са интитулацијама више лица, као у документима Павловића и Влатковића (бр. 244, 248, 281) – нпр. *А уписа дѡѡкъ Иванъ по заповѡди господина ми Радосава и госное Тодоре и кнеза Иваниша*.

У три документа браће Драгишића, који нису били владари, већ само сродници обласних господара из рода Косача, није коришћен термин „заповест“, већ „реч“, јер се није радило о особама са капацитетом за издавање наредби (бр. 237, 240, 241 – *по рѡчи кнеза...*). Вероватно не стоји Станојевићева интерпретација да се радило о диктату.²⁷⁰ Такође, у случајевима када посланици нису знали да пишу, већ су за тај посао ангажовали трећа лица, дотични су наводили да су то учинили *на молбу* или *по молби* (бр. 391, 397, 400) – нпр. *Писахъ ѡа Вукашинъ Гиздавићъ по молби реченихъ Ивана и Томе ере вни умѡху писати*. Вреди на крају поменути и да су, уз владарске титуле и имена, дијаци од 1440-их и 1450-их година почели да убацују и епитете, који су, иако се прво уводе у краљевске документе, у већој мери били одраз пуне еманципације обласних господара, а пре свих херцега из рода Косача у чијим се исправама најчешће срећу (нпр. *по*

²⁶⁹ Ово је једина права словенска наредба о записивању, док се једина латинска налази у повељи краља Томаша Млечанима (бр. 254) – *In quorum fide et euidenciam plenioram presens priuilegium fieri iussimus*, и налази се у склопу формуле короборације. Видети и С. Станојевић, *Студије XIX*, 67.

²⁷⁰ С. Станојевић, *Студије XX*, 210.

заповѣдѣ прѣсвѣтлога и узможнога господина господина ми херцега Стѣпана – бр. 284, 285). На тај начин се стицао утисак о додатној репрезентативности аката и престижу њиховог творца.²⁷¹

Већ раније је речено да је белешка о записивању била тесно повезана са датумском формулом, која јој је или претходила, или је са њом била срасла, или је, пак, долазила након ње. Па опет, конскрипциони и датумски изрази могли су се начелно раздвојити. То, међутим, није увек био случај са одређеним короборационим изразима који су се могли наћи и изван матичне формуле – нпр. у потпису или управо у писарској белешци. Такав је посебно био израз *за веће виrowанье* (и, ређе, *за веће свидителство*), који се није сретао само у конскрипцијама које су подразумевале својеручно састављање документа од стране ауктора, већ су га практиковали и неки дијаци, попут Радивоја Христића, писара Твртка II (бр. 239, 252 – *И за веће виrowанье ђа дшакъ господина крала Тврѣтка Радивои Хрѣстићъ написахъ таи листъ своимъ рукомъ по заповиди господина ми крала*). На сличан начин, Прибисав Похвалић и други посланици Сандаља Хранића у својим белешкама користе не само наведени израз, већ и друге који су имали короборациону природу (*и вво имъ самъ рукомъ записую и свидокою; и ја Браганъ моюмъ рукомъ записахъ и свѣдокою; вдиписахъ ихъ моимъ рукомъ; И ђ Прибисавъ Похвалићъ за веће виrowание сеи уписахъ моимъ рукомъ; И ја Прибисавъ внъ листъ моимъ рукимъ писахъ и моимъ печѣтию печѣтихъ* итд.).

Неке белешке о записивању садржале су и допунске делове којима су се саопштавале додатне информације које су писари сматрали значајним. Ти делови могли су бити везани за чин записивања, за ауктора и његов тренутни положај, за приватно размишљање или расположење писара. Тако граматик Десоје наводи да је прву Нинослављеву повељу (бр. 3) писао *тако вѣрно какоре у прѣвыхъ*, чиме додатно гарантује за њену веродостојност. У време бана Стјепана II, који је, после слома моћи Шубића, поново окупио све босанске земље под својом влашћу, његови и дијаци његове властеле имали су потребу то и да истакну – нпр. *А то се уписа прѣдъ кнеземъ Павълемъ Хрѣватѣничемъ и Земљѣничамъ у то врѣме, кѣда бѣше Стѣпана бана синъ у вѣсои Босѣнѣ господинъ наиболе, а кнезь Павѣль му бише Хрѣватѣничъ вѣрѣнъ госѣподинъ всему Земљѣнику* (бр. 13), *А се писа*

²⁷¹ С. Станојевић, *Студије XIX*, 67–69.

Прибисавъ дѣакъ банъ Стипан кои дрѣжаше въ Саве до моръ, въ Цетине до Дрине (бр. 20), *дѣакъ великославнаго гвсподина бана Степана, гвсподина свемъ землямъ(!) босанцемъ, и хумьцемъ и Донемъ Краємъ гвсподинъ* (бр. 21).

Прави поета био је један од најталентованијих босанских дијака – Дражеслав Бојић, који је био у служби Стјепана II и Твртка I, али су нам сачуване само исправе које је писао за потоњег владара. Његове додатне белешке доносе и податке о приватном и духовном животу писара у средњовековној Босни. Тако Дражеслав 1353. за себе каже да је – *гвсподина бана Тврѣтка надворѣни писецъ, а прѣво дѣкъ великославнаго гвсподина бана Стѣпана. И кѣда сие писахъ, тѣда ми да гвсподинъ банъ Тврѣтко испрѣдъ себе великъ пехаръ вина попиту у добру вољу* (бр. 33). Четрнаест година касније (1367), пишући повељу Дубровчанима, он наводи да ју је саставио *Дражеславъ дѣкъ своимъ рукомъ малокористномъ, родомъ Боићъ, земля ми е мати, а вѣчьство ми е гробъ, вѣчь земле есмо, и у землю унидемо* (бр. 46).²⁷²

Овакве белешке касније се не срећу. Остају тек трагови инвокационог и апрекативног карактера на крају неколико конскрипција – *Данъ естъ идѣ руке Стипана Добриновића, кралества ми дѣѣка, аминъ* (бр. 114, 1399. године); *И ѣ Прибисавъ Похвалић за веће вирование сеи уписахъ мовмъ рукомъ. **Боже помилуи га*** (бр. 158, 1413); *а уписа дѣакъ Гѣстога заповѣдѣю и повелѣньемъ гвсподина ми воеводе Радосава, и запечатихъ законимъ висукимъ печатѣю гвсподина ми воеводе Радосава. **Боже помилуи насъ*** (бр. 224, 1432). Најзад, једна нотарска белешка дочарава нам атмосферу која се одвијала приликом састављања последње воље умирућег владара. Наиме, приликом давања изјава сведока о чину записивања тестаментa херцега Стјепана Вукчића, један од њих је изјавио да је текст опоруке уписао митрополит Давид по заповести херцеговој и *прѣдъ његовѣмъ кипомъ* (тј. будући непосредно поред њега).

Посебну врсту конскрипционе формуле чине белешке у којима се помиње број примерака у којима је издат неки документ и њихове спецификације. Не постоји пуно примера овакве праксе, а сви сачувани потичу из XIII и XIV века. Први међу њима је је трећа Нинослављева повеља из 1240. (бр. 5). Њу је, у два идентична примерка, саставио дубровачки нотар Паскал, а будући да је

²⁷² С. Станојевић, *Студије XIV*, 66–68.

дубровачки примерак сачуван, можемо утврдити да су оба документа написана на једном листу пергамента и подељена хирографом по чијој је линији извршено сечење. Хирограф се не помиње у тексту, али је наведено да: *Годъ сизи миръ и wdъ сие вбетование су .ѿ. книгѣ: ѿдъну книгу узель банъ велики Нинославъ съ своими боларими, а другу книгу узель Николавъ Тонисъто кнезь и впъкина градъска.*²⁷³

До 1333. када се оваква формулација поново среће у исправама, нестала је пракса хирографа, али се почела примењивати двојезичност, можда последица потреба сада већ вековне млетачке власти. Стонске повеље Стјепана II (бр. 22, 23) сачињене су, стога, у четири примерка – по два на латинском и на словенском (српском). Свака уговорна страна добијала је по један примерак на сваком од језика. У самој повељи то је дефинисано на следећи начин – *Et de predictis omnibus facta et scripta sunt quatuor privilegia simile unum alteri, duo scripta in gramatica latina, et alia in sclavonico, de quibus idem dominus banus habet duo, unum videlicet in latino et aliud in sclavonisco, et comune et homines Ragusii similiter habemus alia duo, unum in latino aliud in sclavonisco* (бр. 22), *А тому су .ѿ. повелле ѿднако двие латинци, а дви срѣнци, а све су печакене златиemi печати: двие ста повелле у господина бана Стефана, а двие повелле у Дубровници* (бр. 23).²⁷⁴

Последњи примери овакве праксе не тичу се босанских канцеларија, већ повеља које су власти приморских градова Далмације слале краљу Твртку I. Занимљиво је, ипак, да не постоји траг о томе да је Твртко издавао две верзије повеља (латинске и словенске) Далматинцима, иако су они користили оба језика. Из неког разлога, чини се да им је било потребно, или довољно, да им се издају латински примерци. Шибенчани, Трогирани и Брачани су, пак, новом господару, краљу Босне, упутили заклетве на два језика – *ut constat per ipsorum duo privilegia unius tenoris confecta, alterum ydioma literali, alterum vero ydioma Slavico, cum autentice sigillo ipsorum pendenti ipsius comunis consueto* (бр. 72, 73, 74).²⁷⁵

²⁷³ Сличан случај се среће и 1332. године, када је повеља бана Стјепана II Дубровчанима (бр. 21) написана у два примерка. Међутим, белешка о томе се не налази у акту, већ у регистрацији (*а саи прѣписанъ хрѣсовои, кои прѣнеше поклицарѣе дубровачци wdъ гвсподина бана...како је законъ био мею господимъ босанскимъ старимъ и wdъ почела светопочивши, да се не помете, паче да се зна, ввои да храни гвсподинъ банъ у свою кукю, а други хрусовои да храни гвсподина бана Степана Степанъ Бенчуликъ*). На основу примера из 1333. мало је вероватно да се и тада користио метод хирографисања. Видети: Г. Чремошник, *Хирографи у српској дипломатици средњег века*, Годишњак Скопског филозофског факултета 4, Скопље 1940, 207–213.

²⁷⁴ С. Станојевић, *Студије* XXI, 243–246; М. Вркović, *Isprave*, 34; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 210–211.

²⁷⁵ Уп. Ђ. Бубало, *Писана реч*, 208.

На крају нам остаје да нешто детаљније размотримо типологију докумената у којима се јавља формула белешке о записивању, имајући у виду њену разуђеност. Искључујући регистрационе записе који не припадају тексту документа, конскрипција се јавља у 191 јединици корпуса (47,5%). Међутим, ова формула нема равномерну дистрибуцију у свим врстама и типовима докумената. На словенске исправе отпада чак 173 јединице (90,6% од наведене 191 јединице) из периода 1189–1496, а још четири (3 латинске и једна староиталијанска) су, заправо, преводи словенских. То поткрепљује раније изнету тезу да се ради о веома старом босанском састојку и стандардном делу обрасца словенских повеља. Извесно је да се конскрипција бележи у 10 аутентичних латинских исправа издатих од 1333. до 1509. (од чега девет примерака о раздобљу 1333–1402), те у једном фалсификату и три докумената спорне аутентичности или традиције, исписаних на том језику. Када је реч о општем типу исправа, све латинске са белешком о записивању су повеље, а то је и огромна већина словенских (136 јединица). Значајан удео имају и белешке (32 јединице), све ћирилске, које без изузетка имају неку врсту конскрипционе формуле. Писама у којима се помиње писар има свега четири (3 из канцеларија Котроманића и једно Сандаља Хранића) и у свим случајевима се ради о документима који су везани за одређена потраживања или покладе (бр. 115, 204, 222, 252). Писмо Твртка II о остави само је у формалном погледу писмо, а по улози се приближава повељи (бр. 252).

*

Датум представља белешку којом се дефинише време (темпорални или хронолошки датум) и/или место записивања (локацијски датум) документа.²⁷⁶ У босанском дипломатичком корпусу ова формула се обично налазила у есхатоколу, представљајући завршни или један од завршних састојака исправе. У раном периоду није била свуда присутна, те се може закључити да није сматрана обавезном, а у одређеним типовима докумената датум изостаје и у познијим раздобљима. Када се посматра читав босански корпус, неки вид датације среће се, ипак, у чак 326 јединица (81,1%).

²⁷⁶ С. Станојевић, *Студије XVII*, 29–57 (на простор Босне се односе стр. 36–45); А. Соловјев, *Властеоске повеље*, 103–104; М. Вркović, *Isprave*, 125–126, 152–167. Уп. Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 147–162.

За разлику од византијске ере од стварања света, која је била усвојена у Србији, у Босни је примењивано рачунање времена према ери о Христовог рођења, што представља западни модел. Постоје само два изузетка од тог правила – један акт датован на оба начина (тестамент Сандаљеве жене Јелене, бр. 249 – *въ лѣтъ .ѳѣѣн., а рожаства Хрѣстова .ѳѣѣмѣ. лѣто*) и један у коме се налази само година од стварања света (повеља логотету Стефану Ратковићу, бр. 303 – *ва лету .ѳѣѣѣѣ.*)²⁷⁷ Календарска година је почињала 1. јануара (*stylus circumcissionis*), што значи да првобитни узор треба тражити у папској, дубровачкој или угарској пракси. Имена месеци су римска а не народна, осим у једном случају (повеља Хрвоја Вукчића жени Јелени из 1412, бр. 156 – *Писанъ у Јауци .ѣ. дѣнь мѣсеца травна по лѣтѣхъ господинѣхъ .ѳѣѣѣ. лѣто*), што је већ био шири регионални обичај.²⁷⁸ Исто важи и за реч која је означавала хиљаду (*тисућа*, нешто ређе *тисуишь*).²⁷⁹ Временско датовање обично је вршено навођењем дана (*данъ, дѣнь*), месеца (*мѣсець, мисець*) и године (*година, годиште*) састављања документа. До праве поделе на *actum* (тренутак стварања правног чина) и *datum* (тренутак његовог записивања) у Босни није долазило. Само се у неколико случајева, приликом састављања уговора, правила разлика између склапања споразума и заклетве гарантних лица (нпр. у Твртковом уговору са Дубровником из 1378. године, бр. 51).²⁸⁰

²⁷⁷ Оба ова акта везана су за Србију и српске обрасце. Сандаљева жена Јелена била је кћи кнеза Лазара, преходно удата за Ђурђа II Страцимировића Балшића, док је логотет Стефан Ратковић био службеник деспота Лазара Бранковића и његове супруге Јелене. Краљ Томаш му је потврдио поседе у Србији и доделио нове због његове улоге у склапању брака између Стјепана Томашевића и Јелене (Маре), кћери деспота Лазара. Видети: С. Станојевић, *Студије XVII*, 40, 44–45.

²⁷⁸ Међутим, писање римских месеци није било стандардизовано, па су се, поред уобичајених, сретали разни деформисани, али ипак препознатљиви облици – *јанвара (ћенвара), прѣвара, марѣча, мажа, јуниа, лула (љула), агуста, секѣтебра, ноевра, дечемѣбра* итд. Видети и: J. Stipišić, *Ротоѣне ровјесне знаности*, 178–181.

²⁷⁹ Грцизам „хиљада“ који се доцније одомаћио у Србији, Босни и Далмацији потиче из новог века, тј. из периода турске власти над овим областима.

²⁸⁰ *И сие вбеиштаніе и записанніе записа и потврди кралѣвство ми прѣдъ градѣмъ Дубровникѣмъ у Жрѣновницахъ въ лѣтехъ но рождѣствѣ Христовѣ .ѳѣѣѣ. лѣто, мѣсеца же априла въ .ї. дѣнь. И по сихъ всѣхъ више свѣршенихъ придоше всепочтени властеле дубровѣчци...въ славни дворѣ кралѣвства ни Трѣстивницу, и ја госпога кура Елена и госпога кралица кура Доровега, видѣвши вбеиштаніа и увѣте господина краля съ градѣмъ Дубровникѣмъ више писана, и сиа болше потврѣждаюште присегѣсмо прѣдъ светѣмъ евангелиемъ и прѣдъ чѣстнимъ крѣстомъ Христовѣмъ въ цркви светаго Грѣгура и с нашими властели симизи и съ симизи... И такози се вбеишасмо и присегосмо въ сва више уписана, да су тврѣда и непоколѣбима до дѣни и до вѣка. И сие свѣрши се мѣсеца июня .ѣї. дѣнь.*

Бројеви којима су означавани дани и године исписивани су речима или, знатно чешће, словним цифрама.²⁸¹ По природи ствари, у латинским документима коришћени су римски бројеви, каткад са натписаним завршецима за редне бројеве, док су се у словенским употребљавале ћириличне ознаке за цифре. Кључна разлика у односу на Србију је претежно коришћење слова љ. уместо ознаке ња. за број хиљаду (преузета је вредност тога слова у глагољци), те употреба грчке копе љ. за број 90 (који је у ћирилици означаван управо словом љ.). Иста пракса среће се и у ћирилским исправама из средње Далмације у XV веку.²⁸² Под непосредним дубровачким утицајем, у свега неколико докумената цифру љ. замењује поменути, и у Србији и Дубровнику уобичајенији, знак њ (бр. 21, 23, 249, 303, 335, 337, 378, 382 и 388). Прва посведочена употреба цифре љ. је из 1351. године (бр. 31; у ранијим сачуваним примерцима *тисућа* је исписивана речима), али је извесно да је порекло ове праксе веома старо и да она припада најстаријим обичајима босанских канцеларија.

Употреба индикта (*indictio*, *индикџтион*, *индиџиа*) је веома ретка и он се среће само у документима који су упућивани приморским комунама, личностима из далматинских градова и Венеџији (словенске: бр. 5, 6, 21, 23, 62; латинске: бр. 22, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 82, 92, 121, 128, 153, 154, 195, 201-само латинска верзија, 258).²⁸³ Штавише, у словенском фонду, присутан је само у исправама упућеним Дубровнику (закључно са 1387. годином). Извесно је, дакле, да су дестинатари и типични дипломатички обрасци њихових средина извршили утицај на босанску канцеларијску праксу. Неке од исправа са индиктом састављали су Дубровчани, али знамо и да су неке од њих писали дијаци из Босне, те се не може рећи да их је све састављала страна рука. Исто важи и за документе у којима се јављао већ поменути знак њ. Оно што је, међутим, вероватно је да су аукторима, њиховим посланицима или писарима достављани формулари, концепти или преписи исправа које би им послужиле као модел. Присуство индикта у комунама обе

²⁸¹ Само се у белешкама Прибисава Похвалића и других посланика Сандаља Хранића чешће среће употреба речи него цифара приликом означавања бројева.

²⁸² Н. Исаиловић, *Две ћирилске исправе*, 101–124.

²⁸³ Све словенске исправе са индиктом потичу из банских и краљевских канцеларија, док је су латинске настајале у канцеларијама Котроманића (8), Хрватинића (6) и Косача (2).

обале Јадрана, одакле је ушао у Босну, вероватно је последица вишевековног византијског утицаја у овим областима или, пак, употребе нотарских модела.²⁸⁴

Модел датовања дана и месеца према црквеним празницима (нпр. *feria quarta post festum beati Mathei apostoli et euangeliste*), који се сматра типично угарским, присутан је у 24 латинска докумената издата од 1301. до 1509. године (бр. 8, 9, 10, 14, 24, 28, 39, 40, 44, 49, 105, 127, 128, 141, 223, 232, 254, 255, 260, 272, 339, 373, 385, 401), али се не ради о сталном и доследном принципу пошто нису ретка ни класична датовања даном и месецом у години. Ауктори тих исправа потичу из свих владарских родова који су састављали акта на латинском, а и дестинатари нису типизирани (међу њима су припадници босанске властеле, Млечани, црквена и световна лица, приморске комуне итд.). Писари су нам углавном непознати, али је, опет, вероватније да се радило о преузимању образаца него о страним састављачима. Не треба, наравно, искључити ни могућност да су управо латински дијаци у служби босанских владара, били пореклом из угарских земаља и да су се у свом раду ослањали на тамошњу дипломатичку праксу.

Празници су присутни и у словенским исправама, али су тамо ређи и најчешће долазе као додатак већ наведеном класичном темпоралном датуму – дан-месец-година (бр. 2, 21, 106, 189, 226, 248, 281, 299, 308, 397). Само у три словенска документа празник одређује дан и месец у години (бр. 19 – *на Каталининь дань, на светицу госное бани*; бр. 129 – *у недѣлю на Водокрѣште*; бр. 148 – *у први уторникъ по Сридопостию*). У ову групу би требало укључити и превод Остојине повеље Радивојевићима из 1408. године (бр. 143 – *die Innocentium, in die Veneris*). Као и код латинских, и овде ауктори не потичу из једне канцеларије – датовање празником, самостално или допунско, примењују рани банови, Котроманићи, Павловићи, Косаче и Влатковићи. Док је у латинским документима сваки црквени празник долазио у обзир, у словенским се јасно осећа склоност ка помену важнијих датума и светаца (Св. Ћорђе, Св. арханђел Михаило). Убедљиво најзаступљенији празник који је, очито, биран за склапање важних уговора су Благовести, које се помињу у чак шест јединица (четири

²⁸⁴ J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, 182; M. Brković, *Isprave*, 36.

Влатковића и две Павловића) – нпр. *трети дань по Благовисти то иесть на .кз. дни марча мѣсеца лѣта Христова .ч.у.џ.з.* (бр. 397).²⁸⁵

На основу изложених примера, јасно је да су дани у недељи, у комбинацији са одређеном светковином из хришћанског календара, и у латинским и у словенским исправама могли формирати тачан хронолошки датум. Међутим, у неким ћирилским актима (Котроманића, Павловића и Косача), дани у недељи поменути су и сасвим независно од празника (бр. 152, 186, 268, 337, 394), некад у комбинацији са потпуним подацима о дану, месецу и години, некад само са поменом месеца (нпр. у бр. 268 – *мјесеца марѣта дань у петакъ изъ Борча*), а некад сасвим самостално (у бр. 152 – *Писана у срѣду у Дбри у Неретвѣ*).

Елементи римског календара (*mens exiens, idus*), који представља још једну од западних традиција, срећу се у само две босанске латинске исправе. Прва је веровна повеља коју су издали хрватски великаши Шубићи у својству господара Босне 1305. године (бр. 11 – *die octavo exeunte mense februarii*), а друга писмо херцега Петра Балше Косаче, тада већ угарског великаша, Дубровчанима из 1509. године (бр. 400 – *idibus septembris*).²⁸⁶

Датовање према години владавине среће се само у три документа (бр. 45, 47, 260), међу којима је и један фалсификат, и никада није самостално. Изгледа да је тај обичај увео дијак бана Твртка, Дражеслав Бојић, вероватно по узору на средњоевропске, пре свега угарске латинске документе свечаног карактера у којима је, поред стандардног датовања по ери од Христовог рођења, примењивано и навођење године од владаревог стицања одређене титуле. У двома Твртковим повељама из 1366. и 1367. године (бр. 45 и 46), Дражеслав је наведени принцип пренео у босански словенски образац у облику – *wt пороениѣ божиѣ лѣтъ .ч.т.џ.з. лѣто и нашѣму господѣству .џ. лѣто мѣсеца авѣгуста по книзѣ .аї. дѣнь подѣ Прозоромѣ у Рамѣ*. Календарски датум у оба случајева се назива даном *по книзѣ*. Владмировићев фалсификат из 1446. такође подражава угарски модел, али он никада није стварно заживео у средњовековној Босни (*Anno salutaris 1446. in Festo Sancti Joannis Baptistae Regni Nostri Tertio*).²⁸⁷

²⁸⁵ С. Станојевић, *Студије XVII*, 29–45; М. Вркović, *Исправе*, 36, 152–167.

²⁸⁶ Ј. Stipišić, *Ротоѣне повјесне знаности*, 172–176.

²⁸⁷ С. Станојевић, *Студије XVII*, 38.

У свега неколико случајева, у хронолошком делу датума, употребљени су и поједини супститутивни или допунски изрази, некад сврховити, а некад готово украсни. Тако нпр. дијак Дражеслав у датацијама две Тврткове повеле (бр. 33 и 34) пише – *А сие се сврши на Сухои на Прозрациѣ, кѣда господинъ банъ Тврѣтко гредѣше наипрѣво у Хльмьску землу*, изостављајући било какав податак о календарском датуму. Нешто раније, дијак Иваниш Иванович (бр. 13) даје датумску конскрипцију, упоредо са годином – *А то се уписа прѣдъ кнеземъ Павломъ Хрѣватѣничемъ и Земельничами у то врѣме, кѣда бѣше Стѣпана бана синъ у вѣсои Боснѣ господинъ наиболе, а кнезь Павль му бише Хрѣватѣничъ вѣрѣнь госьподинъ всему Земельнику*. Пишући писмо Дубровчанима (бр. 110) средином јануара 1398, писар Јелене Грубе у диспозитиву казује да је краљица изравнала рачуне са протовестијаром Жоретом Бокшићем *на младо лѣто мѣсеца генъвара .ѧ. дѣнь подѣ лѣти рождѣства Христова .ѣ.т.ѣ.ѧ. лѣто*, дакле на Нову годину, а на крају ставља стандардну датумску формулу у облику – *Писанно у Бобовѣци мѣсеца реченнога вѣ дѣнь .ѧ.ѧ. подѣ лѣти како је згора реченно*.²⁸⁸ Најзад, састављач повеље краља Томаша Јурченићима из 1459. (бр. 305), на крају уобичајеног датума додаје и реч „текуће“ [годиште] – *Писано на Езери мисеца фреваря на деветинадесете дань литъ господнихъ .ѣ.ѧ. и девето тецише*.²⁸⁹

Локацијски датум представља назив места (локације) на коме је извршено стварање правног чина или записивање документа којим се тај чин дефинише и „трајно отима од заборава“. Као што смо већ нагласили, у готово свим босанским исправама, *actum* и *datum* су јединствени – и у смислу времена и у смислу места. Ови подаци су од великог значаја за податке о кретању (итинераре) ауктора-владара и њихових писара, представљајући доказ о постојању „покретних“ или „путујућих канцеларија“.²⁹⁰ Будући да „место“ не подразумева нужно објекат или насеље (најчешће двор, утврђени град, подграђе/варош или село), већ и друге специфичне локације, мањег или већег ранга (војска, логор, жупа, „земља“), информације које се могу добити из овог аспекта датумске формуле утолико су веће. У низу словенских исправа из прве половине XIV века дешавало се да се

²⁸⁸ Овде није реч о подели на *actum* и *datum*, већ о коришћењу података из диспозитива у датумској формули. Видети и: С. Станојевић, *Студије XXIII*, 31–38.

²⁸⁹ С. Станојевић, *Студије XXIII*, 33–34.

²⁹⁰ С. Станојевић, *Студије XVIII*, 53–56.

датација врши искључиво локацијом, а да хронолошка одредница изостане. Са друге стране, када се посматра читав средњовековни босански корпус владарских докумената, чешћи феномен био је управо изостанак одредбе о месту издавања. Некада је тај изостанак био потпун, а некада се локација подразумевала на основу података добијених из других формула (експозиције, диспозиције, заклетве) – тако нпр. експозиционо *придохъ си у Дубровъникъ*, у трећој Нинослављевој повељи (бр. 5), сведочи о томе да је документ или, у најмању руку, правни чин, настао тамо. Друга обележја документа то потврђују.

Изрази коришћени у локацијским датумима били су шаролики. Основни облик подразумевао је топоним, али је он некада замењиван, а некада допуњаван и другим терминима или фразама.²⁹¹ Како су документи обично настајали у утврђеним градовима, тако су најчешће коришћени изрази *у нашемъ граду* (за словенске), *in castro nostro* (за латинске исправе), односно *in castel* (за староиталијанске исправе).²⁹² У XV веку, пре свега у документима Павловића и њихових људи, али и код Котроманића, присвојни придев *нашъ* замењује епитет *славни* тј. *у славном граду* (бр. 244, 256, 288, 289, 312, 315, 336). Осим града, већу распрострањеност имао је и термин двор. У словенским документима он се јавља од 1380. до 1438. године, у документима Котроманића, Санковића и Косача, и то у облицима *въ дворѣ кралевѣства ми* (бр. 52, 89, 97, 103, 104, 107, 116), *у моихъ дворихъ* (бр. 80), *у дворихъ реченога нашега протовистишара Жорете* (бр. 85), *те на изабранои полаче и дворѣ госпоцтва ми у Дубровници* (бр. 242). У два наврата се, уз термин двор, чак не јавља пратећи топоним (бр. 97 и 104), али се основано претпоставља да се радило о Сутјесци која се, код Котроманића, у овом контексту помиње у 90% случајева. У латинском језику, двор се чешће наводи, али само у документима Котроманића – најпре као *curia nostra* од 1334. до 1356. (бр. 24, 39, 40), а затим, у периоду 1385–1402, као *aula regalis nostra* (бр. 58, 59, 63, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 93, 100, 101, 126).

На прелазу из XIV у XV век, краљевске канцеларије практично одустају од термина *дворъ* и *aula*, у корист израза *столно мисто* или *славни стони градъ*, који

²⁹¹ С. Станојевић, *Студије* XVII, 40, 45.

²⁹² Термин *civitas* (*in dicta civitate Alba regali*) среће се само у повељи Твртка II фрањевцима (бр. 232), издатој у Секешфехервару (Стоном Београду), који би одговарао овом типу насеља. Дубровник, који се може сматрати сродном врстом насеобине, називан је у словенским повељама једноставно градом (*градъ*) или славним градом (*славни градъ*).

се јављају у документима од 1400. до 1461. (бр. 119, 181, 225, 280, 310, 312, 315). У случајевима када је документ настајао у подграђу или вароши, коришћени су термини: *подь* + [име града] (бр. 23, 45, 50, 53, 129, 146, 176, 186, 217, 229, 231, 311 – нпр. *подь градомь подь Срѣбрьникомь* или *подь Висоуѣмь*), у *подграды* (бр. 56, 57 – на *Бисчи у подграды*), *in curia sub castro* (бр. 40 – *curia nostra sub castro Boboch*), *in borgo* (бр. 195 – *in borgo de Sotischa*) или *in op(p)ido* (бр. 277, 297 – *in oppido nostro de Yaice*). Посебно је занимљива локацијска датација *sub castro nostro regali Bobovaç*, *in oppido Sutischa*, употребљена у овлашћењу краља Томаша за Николу Тесту (бр. 297 – 1457. године). Она нам појашњава да је Сутјеска заправо била варошко подграђе утврђеног Бобовца.²⁹³ За разлику од утврђења и вароши, само један босански документ издат је у селу – *in uilla seu loco Elye* (бр. 49).²⁹⁴

Важно је напоменути да предлог *подь*, у комбинацији са именом града готово никада није означавао да је ауктор у опсади наведеног града, већ само да борави у његовом подграђу. Изузетак би могао бити случај Твртковог писма из 1380. године (бр. 53), када је он, вероватно током ратне кампање, био *под Сплъжемь у Зетѣ*. Са друге стране, постојале су локацијске одредбе које су биле непосредно везане за аукторов боравак ван резиденција, на путу или у рату. Тако Вук Вукчић датује своје писмо Сплитском каптолу (бр. 79) са *in obsidione Clissie* (у опсади Клиса), а Дабиша своје Дубровчанима (бр. 88) са *in Bradina in loco campestri qui dicitur Naivan* (у Брадини, у логору на месту званом на Иван планини). Дабиша и Остоја су у својим повељама Дубровчанима најконкретније навели да су их издали боравећи у војсци – *ва честитои воисци краљевства ми у Дољнѣхъ Краихъ у Луиѣцихъ* (бр. 89), односно *ва славнои нашои воисци у Лииници* (бр. 114). Можда би се у војном смислу могла посматрати и „земаљска“ датација у писму Твртка II из 1433. (бр. 227) – *in partibus nostris Uzore* (у нашим областима Усоре).²⁹⁵

Мањи број докумената има локацијски датум везан за духовне објекте Цркве босанске и римокатоличке цркве, иако то није био типично босански начин датовања. Тако Стјепан II наводи да се давање вере Вукославу Хрватинићу (бр.

²⁹³ Н. Исаиловић, *Акредитивно писмо краља Стефана Томаша за посланика Николу Тесту*, ССА 7 (2008) 180–181, 184. Исто насеље је, у складу са тим, означено као *borgo* 1423. (бр. 195).

²⁹⁴ S. Andrić, *Mjesto svadbe bana Tvrtka I i franjevački samostan „Sveti Ilija“*, *Scrinia Slavonica* 4 (2004) 107–116, са старијом литературом.

²⁹⁵ С. Станојевић, *Студије XVII*, 40, 45; *Исти*, *Студије XVIII*, 54.

15, 17) извршило на Мојштри, касније прецизирајући да је сведочанство о томе написано у хижи великог госта Радослава (*И сие се чини на Моштри...и сие писание свърши се у гости великога хижи у Радослави*), док дјед Цркве босанске своје писмо Дубровчанима (бр. 130) датује изразом у *господина епискупа на Јаникихъ*. Друга повеља Шубића (бр. 10) састављена је у сплитском доминиканском манастиру (*Spalati in loco fratrum Predicatorum*), Тврткова исправа о разрешењу рачуна Држића и Бунића (бр. 36) при ђаковачкој катедрали (*in Dyaco prope sacram ecclesiam catedralem*), а мир између Стјепана Вукчића и Венеције (бр. 258) у Млецима, у кармелићанском манастиру (*Venetiis in monasterio sancte Marie ordinis Carmelitarum*). Делом заклетве, а само посредно датума може се сматрати помен цркве Св. Гргура (*въ цркви светаго Гръгура*) у Трстивници у којој су краљ Твртко, чланови његове породице и његова властела дали своју присегу Дубровчанима 1378. године (бр. 51).

Неки изрази су имали сврху допунске информације и појашњавања локације издавања документа, нпр. – на *Невесиню подь градомъ Вѣначцемъ на Невесиню* (бр. 231), на *Међурѣчью подь Самоборомъ* (бр. 311), у *нашемъ граду Новимъ на мору* (бр. 337). У босанским, као и у другим словенским документима, присутна је и плеонастичка употреба предлога – нпр. *подь градомъ подь Срѣбрьникомъ* (бр. 23), у *нашемъ граду у Бобовьци* (бр. 43), у *нашемъ граду у Звечаю* (бр. 175) и сл. Најзад, треба поменути примере датација које подвлаче ауктора, односно његово присуство на месту стварања и записивања правног чина – нпр. *кади биесмо у Конавлахъ на Лутои* (бр. 106), *будуће ми господињ Владисавъ у Дубровнику* (бр. 330), *како будуће на Новомъ* (бр. 347).

Већ на почетку смо рекли да је датум у Босни углавном био есхатолошка формула, крајња или једна од последњих. Међутим, у неколико исправа, састављених махом у Дубровнику или за Дубровчане, она, делом или у целости, прелази у протокол, односно на сам почетак исправе, а претходи јој само инвокација. Овакав положај датумске формуле карактеристичан је за нотарске исправе и био је сасвим стран у Босни. Он је, стога, уз (не)постојање индикта, један од важнијих критеријума за утврђивање обрасца који је послужио као узор састављачу. Неколико постојећих примера везано је за ћирилске исправе које су извесно писали дубровачки писари (бр. 5, 6, 62), ћирилске и латинске које су

израђене према дубровачким или млетачким обрасцима и концептима (бр. 21, 22, 23, 46, 75, 78, 111, 258, 389), као и за оне словенске документе који, према основном типу, припадају белешкама, а произашли су из трансакција Косача (бр. 234, 347, 349, 363, 368, 369, 378) и њихових посланика (бр. 139, 140, 144, 147, 158, 177, 178, 179, 180, 185, 192, 194, 196, 197, 198, 206, 207, 208). Важно је, међутим, нагласити, да ни Дубровчани нису увек примењивали протоколско датирање.²⁹⁶ И у два сачувана дубровачка концепта формулара, који су послати Сандаљу Хранићу 1406. (бр. 137) и Твртку II 1437. године (бр. 238), формула датума налази се у есхатоколу. Упоредивањем дипломатичких корпуса читавог региона, лако се утврђује да ту није реч само о копирању ранијих босанских образаца, већ о пракси која је паралелно постојала и у Дубровнику и у другим околним земљама.²⁹⁷

Датум је био у тесној вези са другим есхатоколским формулама, пре свега са белешком о записивању (конскрипцијом), али и са короборацијом, односно короборативним изразима. Ове формуле су се обично налазиле једна до друге и, у недостатку потписа, представљале су завршни блок дипломатичких састојака бројних докумената. Некада су и срастале у јединствену и суштински неодвојиву целину, па су тако делови датума обгрљивали конскрипционе и короборативне елементе. У одређеном броју случајева, датумске одредбе могле су се наћи и у експозицији или диспозицији. На основу њих се могла прецизирати самостална формула датума, уколико је постојала, било хронолошким или локацијским податком. Неке датације су, пак, биле неодвојиви део диспозитива и нису од значаја за утврђивање времена и места настанка документа, већ представљају термине до којих тече камата, периоде за које су камате уплаћене или годишта за која су подигнути разни дохоци (нпр. у бр. 328 – *за годиште које е свршило роитсва Христова .ч.џ.џ. до .џ. дни мѣсеца февара*).

У неколико случајева, датација се појављивала и уз потпис – у признаници Влатковића из 1482. (бр. 389) сведок који је присуствовао исплати провижиуна уписао је поред свог имена и датум на староиталијанском (*al sovre e critto mille CCCCLXXXIII adi III octubro*). Другачији је пример признанице херцега Балше Косаче Дубровчанима из 1509. (бр. 400). Херцег је упутио своје представнике у

²⁹⁶ С. Станојевић, *Студије XVII*, 30–36.

²⁹⁷ Датуми у обрасцима гласе: + *Писа се иви листь мѣсеца днь* (бр. 137); *ва лиета рожства Христова .ч.џ.џ. лието миесеца кои буде а писано туи и туи у то_миесту* (бр. 238).

Дубровник са бланко папиром који је само потписао на септембарске иде (*in Kemlek idibus septembris 1509*), док је садржај уписан након исплате дохотка са одговарајућим датумом (*Ragusii in Thesaurariatu 1509 die 29 septembris*).

Када је реч о изразима типичним за датумску формулу уопште, можемо их поделити у две групе. Прву чине они којима датација почиње и која означава радњу која се датује, док су у другој изрази који означавају еру којом се владарева канцеларија руководила. Латински датуми, када су се у целости налазили у есхатоколу, углавном су почињали речју *datum* (ређе: *data*), што дословце значи „дато“, а у пренесеном смислу „записано“. Само се у три случаја, средином XIV века, среће раније поменути израз *actum et datum* (бр. 28, 36), односно *data et acta* (бр. 37) – „учињено и дато“. Ниједан латински документ нема самосталан протоколски датум, већ се у три случаја јављала комбинација у којој се у протоколу наводио темпорални део датације који је почињао ером (нпр. у бр. 22 – *Anno domini millesimo trecentesimo tricesimo tercio, indictione prima, die XV° mensis februaryi*), а у есхатоколу локацијски са уводним *datum* (бр. 22 – *Datum sub castro Zerebrenik*) или *actum* (бр. 75 – *Acta fuerunt predicta in presentia...*²⁹⁸, 258 – *Actum Venetiis in monasterio sancte Marie ordinis Carmelitarum*).

Убедљиво најзаступљенији израз који је означавао еру у латинским исправама био је *anno Domini* (лето господње), коме је некада претходио предлог *sub*. Ретке су другачије варијанте – *anno ab incarnatione domini* (бр. 7 – 1287. године), *sub anno dominice incarnationis* (бр. 59, 60 – 1385), *anno domini nostri Iesu Christi* (бр. 121 – 1402), *a natiuitate Christi anno* (бр. 136 – 1406/фалсификат), *anno nativitatis* (бр. 258 – 1445) или само *anno* (бр. 70 – 1389, 88 – 1392, 100 – 1394, 125 – 1402, 300 – 1458/фалсификат). У обзир нису унете латинске и староиталијанске исправе које су преводи словенских. Израз *anno salutaris*, у фалсификату из 1446. (бр. 260) вероватно је последица додатног кварења истог у даљим преписима. Ознака ере изостала је у свега неколико докумената, али нисмо били у могућности да њихова издања сравнимо са оригиналима. Ради се, пре свега, о писмима краљице Катарине италијанским владарима из 1470. и 1474. (бр. 374, 375, 380), али и о неким знатно ранијим исправама, као што је акт који је Стјепан II упутио Трогиру 1339. године (бр. 26).

²⁹⁸ У овом документу, уместо тачне локације, стоји податак да је оно што је у повељи наведено учињено у присуству локалних сведока.

У словенским документима варијације су бројније, иако се, у основи, и ту ради о сличном распону израза. Есхатоколска датација почињала је најчешће изразима са глаголом *писати* – *писахъ* (прво лице се односи на дијака), *писа се/записа се/уписа се* (треће лице) + *сие/wвои, и с(и)е се писа, писанъ/писано* – који суштински одговарају латинском *datum*, а ређе се срећу изрази са глаголом *учинити, свршити* – нпр. *сие се чини, сие се свршии* – који су ближи термину *actum* (бр. 15, 17, 33, 34).²⁹⁹ Комбинација ових фраза, у облику *И се писа се и свршии*, јавља се у четири документа (бр. 212, 224, 231, 248) – три су произашла из канцеларија Павловића, а један из канцеларија Косача. Наведени модел се појавио у повељи Радосава Павловића из 1427, а одатле је преузимањем обрасца прешао у потоње документе из 1432, 1435. и 1442. године.³⁰⁰

Наведеним изразима могле су претходити (или са њима бити испрелетане) короборација и конскрипција, па су се за датум везивали и неки изрази ближи овим формулама (нпр. *и сеи се писа и записа за већу чистоћу тог-и-тог дана; писахъ по заповиди тог-и-тог дана*). Понекада су хронолошки и локацијски део датума били подељени на два дела тако да обгрљују короборацију и/или белешку о записивању (бр. 103, 104, 106, 181, 199, 244, 256, 260, 365).³⁰¹ Осим у једном случају (бр. 365 – признаница браће Херцеговића), све су то документи произашли из канцеларија Котроманића и Павловића.

Протоколски датуми у словенским исправама нису нужно имали и пратећи есхатоколски датум који би садржао информацију о месту записивања. Тај податак је готово по правилу изостајао, јер се подразумевао или је био откривен кроз експозицију и диспозицију (готово увек се радило о Дубровнику). Комбинација хронолошког протоколског и локацијског есхатоколског датума среће се само у словенској верзији Стонске повеље Стјепана II (бр. 23), састављеној по узору на латинску. Са друге стране, сама форма темпоралне датације када се она налазила на почетку документа није се много разликовала од

²⁹⁹ Сасвим је атипичан и јединствен израз *wву работу више речени властеле поклисарьє свршише* у *Дубрвнику* у једној повељи Радосава Павловића (бр. 187).

³⁰⁰ Станојевић је сматрао да се можда ради о подели на писање (*писа се*) и финализацију правног чина (*свршии се*), али је вероватно у питању сам један типски израз. Видети: С. Станојевић, *Студије XXIII*, 35–37.

³⁰¹ У латинским исправама се то дешавало нешто ређе (бр. 71, 82, 93, 125), у документима Котроманића (3 случаја) и Хрватинића (1 случај). Ту је и пример уметања конскрипције између уводног датумског израза и темпоралне датације (бр. 26 – *Datum per manum magistri Viti nostri fidelis cancellarii, 7. die octubris, 1339*).

латинске. Опет се, уместо уводног израза, одмах износила ера или само година (*wtъ пороениѣ Божиѣ лѣтъ...*; *Въ лѣто .ѿтѣѣ.;* *въ лито рожаства Христова тисуѣу и .ѿт. и деветъ десетъ и .ѿ. лито;* *на .ѿ.ѿ.ѿ.ѿ. лѣтъ госпоѣниѣх* итд.).

Бројне словенске варијације суштински истог израза долазе у већој мери до изражаја у начину на који се именовала ера од Христовог рођења, најзаступљенија у босанској дипломатичкој пракси. Већ у Кулиновој повељи јавља се израз који ће, у основи, бити доминантан и касније – *wdъ рождства Хрѣстова...лѣтъ* (бр. 2). Међутим, дубровачки нотар Паскал који је саставио трећу и четврту Нинослављеву повељу (бр. 5 и 6) унео је нешто необичнији термин – *лѣто упльшитениѣ господа нашего Исоу Христа*. Током прве три четвртине XIV века смењују се бројне варијанте, у којима чак фигурише и „рођење Божје“, а не само „рођење Христово“ – *одъ сина Божиѣ роениѣ* (бр. 13 – 1323. година)³⁰², *wdъ порогениа сина Божиа* (бр. 21 – 1332), *wt сина Божиѣ роиства* (бр. 31 – 1351), *wt пороениѣ Божиѣ лѣтъ* (бр. 35, 41, 45, 46, 47 – 1354, 1357, 1366, 1367), *wd роитдва(!) сина Божи(!) лѣтъ* (бр. 50 – 1375). И почетком Твртковог краљевања смењују се изрази *лѣто рождѣства Христова* (бр. 51, 52) и *по рождѣствѣ Божиѣмѣ* (бр. 56). Први од та два облика коначно се устаљује од времена краља Дабише и то не само у канцеларијама Котроманића, већ и код обласних господара. Само се у свечанијим исправама издатим Дубровнику праве додатне варијације – *подъ лѣти тогда господа Хрѣста рождениа* (бр. 89), *лѣта господина нашега Ису Хрѣста* (бр. 106), *въ лѣто рождѣст`ва господа Исусь Христа* (бр. 118). Поређењем последњих неколико израза са онима дубровачким повељама, долази се до основане претпоставке да су наведене исправе конципиране на основу образаца добијених од власти града Св. Влаха.

У XV веку облик *лѣто рождѣства Христова* (*лито рожаства Христова*) наставља убедљиво да доминира, али се појављују и две нове варијације – *лето господње* и *лето Христово*. Иако се први пут срећу већ у другој деценији петнаестог века, постају учесталији у другој половини столећа. *Лето господње* се први пут јавља у повељи Хрвоја Вукчића жени Јелени из 1412. (бр. 156) у форми *по лѣтѣхъ господинѣхъ*. Касније се јавља у актима Боровинића (бр. 219 – 1429. године) – *на лѣта господниа*, Хрватинића (бр. 229 – 1434) – *лита господна*,

³⁰² Читава датација овог документа гласи: *Одъ сина Божиѣ роениѣ бѣше минуло лѣтъ тисуѣа и триста и двадесети и три лѣта до тога врѣмене.*

Котроманића (бр. 267, 305, 313 – 1449, 1459, 1461) – *ва лѣта господна, лить господнихъ* и, најзад, Косача (бр. 325, 330, 331, 332, 334, 337, 343, 357, 361, 363, 365, 366, 372 – 1465, 1466, 1468, 1469, 1470) – *лѣтъ госпоћнихъ, лѣтъ господнѣхъ, лѣто господне, лѣтъ господнихъ*. Неки од ових облика били су везани за одређене писаре. нпр. израз *лѣтъ госпоћнихъ* представљао је „заштитни знак“ дијака Владислава. Са друге стране, краљевски дијак Бранош пише час *лить господнихъ*, час *ва лита роштва Христова*, а слично чини и Ивко, дијак Косача. Лето Христово (*лѣто Христово, лето Христово*) је ређи израз – први пут се среће у повељи краља Стјепана Остојића о Конавлима из 1419. године (бр. 181), а након тога се јавља тек на самом крају XV века, у три документа Косача (бр. 388, 391, 399 – 1480, 1487, 1497) и једном Влатковића (бр. 397 – 1493).³⁰³

Латински и староиталијански преводи словенских исправа јасно указују на своје узоре – *anno della nascita di Cristo* (бр. 81), *sub annis Domini nostri Iesu Christi* (бр. 101), *nel numero di anni del Signor* (бр. 134), *anno nativitatis Iesu Christi* (бр. 210) итд. Изостанак помена ере по којој се рачуна време и навођење само године (*лѣто, лѣтъ*) није одвише чест феномен у босанској дипломатичкој пракси. Он постаје учесталији у другој половини XV века, посебно у признаницама и признаничним белешкама, али никада није угрозио превагу датација са поменом ере од Христовог рођења.³⁰⁴

Иако се јавља већ у првој сачуваној босанској исправи неспорне аутентичности (бр. 2), датум дуго није сматран нужним елементом формулара, пошто многа старија словенска акта ову формулу немају. У латинским је она, са друге стране, готово увек присутна.³⁰⁵ Током друге половине XIV века она се устаљује у скоро свим врстама докумената, након чега изостаје, и то не сасвим доследно, само у неким типовима писама и дипломатским дописима. Поред јединица у којима недостаје читава формула датума, ту су и оне у којима је она непотпуна – без дана, месеца, године или локацијске одреднице. Могао је изостати само један од поменутих елемената, али и више њих истовремено. Овај феномен се јавља местимично и не показује било какве знакове правилности, па

³⁰³ С. Станојевић, *Студије XVII*, 36–45.

³⁰⁴ М. Вrković, *Isprave*, 152–167

³⁰⁵ Изузетак представља двојезична повеља бана Кулина (бр. 2) у којој се две формуле (конскрипција и датум) јављају само у словенској верзији текста, док у латинској недостају.

се намеће закључак да се није радило о типском обрасцу, већ о повремениој писарској арбитрарности у састављању наведене формуле.

Неке законитости се ипак могу уочити. Међу 76 докумената који немају никакве датумске формуле, чак 65 јединица (85,5%) чине писма, а преостало су повеље (10 јединица тј. 13,2%) и један тестамент (који је датован посредно, путем нотарског увода). Од наведених повеља две су из XIII, две из XIV, а преосталих 6 из XV века. Четири припадају даровно-веровном типу, три признаничном, две уговорном, а једна је сведочанство. Део њих је сачуван у копијама, па је питање да ли датумска формула једноставно изостала због пропуста преписивача. Међу писмима (16 из XIV, а 49 из XV века), датум недостаје у свим дипломатским дописима који су махом били предавани у полузваничној форми и излагани уживо, као и у највећем броју веровних писама (пуномоћја). Међутим, и други типови писама (потраживања, експедиторије, обавештења) каткад нису били датовани. Штавише, пре 1360-их година, ниједно сачувано словенско писмо настало у Босни није имало никакву датацију. На писма, такође, отпада највећи проценат докумената којима је недостајао неки елемент датума (дан, месец, година, локација или више ових елемената истовремено).³⁰⁶ Разлог томе не треба тражити само у преузимању разних образаца, већ и у чињеници да је овај основни тип докумената имао текући значај, а не дуготрајну вредност. Па опет, око 40% укупног броја писама има формулу датума.

Белешке су увек имале датацију, најчешће нотарског (тј. протоколског типа). Оне су биле везане пре свега за финансијске и вредносне трансакције и припадале су признаничном наменском типу докумената. Осим у случају неколико експедиторија (углавном у форми писама), исправе признаничног типа увек су имале формулу датума. Словенски тестаменти такође су датовани, садржавајући потпуне податке. Када су, пак, повеље, као најбројнија врста докумената, у питању – највећи број њих имао је барем некакву датацију. Од друге половине XIV века, датумска формула у њима готово увек је потпуна (садржећи експлицитне податке о пуном хронолошком датуму и локацији записивања). У ранијем периоду, пак, датум је могао изостати, бити дефинисан

³⁰⁶ Датација месецом и даном, без године, сматра се српским обичајем. Видети: С. Станојевић, *Студије XVII*, 46–55; Исти, *Студије XX*, 177. Примери за овакву праксу су нпр. бр. 53, 204, 205, 233 итд. Прави византијски менологем (месец и индикт) не среће се у босанским датацијама.

само локацијом или само деловима темпоралног датума (најчешће само годином). Место се понекад подразумевало из централних формула исправе, али се некада ни из контекста није могло наслутити. Такви, половични датуми, углавном су се сретали у даровно-веровним повељама издаваним домаћој властели. Нпр. Стјепан II повеље Влатку Вукославићу (бр. 15, 16, 17, 18) издаје на Мојштри и на Милама (*И сие се чини на Моштри = Et hoc factum est in Moysthryr, на Милѣх = in Meleh*), у исправи Вукцу Хрватинићу (бр. 19) додаје и празник, али не и годину (у *Рибичихъ на Каталининъ дань, на светицу госное бани*), у повељи Гргуру Стјепанићу (бр. 20) не даје никакав датум, док у документу за Вука и Павла Вукославића (бр. 31) наводи једино годину записивања (*ит сина божиѣ роиства .ѿ. литъ и .ѿ. и .ѿ. и .ѿ. лито*). Овакви примери су учестали у повељама издатим до 1365. године, а након тога се јављају веома ретко.³⁰⁷

*

Потпис је, по природи ствари, био последња и практично искључиво есхатоколска формула дипломатичког обрасца.³⁰⁸ Њена улога је зависила од врсте потписа и могла је бити гарантна, идентификациона, украсна итд. Сразмерно се ретко јавља у Босни – у различитим варијантама у 64 јединице (15,9% читавог корпуса). До половине XIV века није забележен ниједан пример потписа, а поуздано утврђивање присутности ове формуле отежано је чињеницом да су бројни примерци сачувани у преписима. У њима је могло доћи до премећања појединих формула које каткад резултује немогућношћу разликовања протоколске интитулације, адресне интитулације (на полеђини оригиналног документа) и есхатоколског потписа (који се може назвати и есхатоколском интитулацијом).

Пре него што се изнесу детаљи о начину састављања потписа у босанској дипломатичкој пракси, потребно је утврдити основне типове ове формуле који се у тој пракси јављају. Најраније се јављају својеручни потписи сведока стварања и записивања правног чина (1355). Затим се, и то у латинским писмима, јавља потпис који замењује интитулацију (1366). Први пример ове формуле, сачуван на

³⁰⁷ С. Станојевић, *Студије* XVII, 36–45.

³⁰⁸ С. Станојевић, *Студије* XIII, 22–49 (на простор Босне се односе стр. 26–32); А. Соловјев, *Властеоске повеље*, 104; М. Вркочић, *Исправе*, 320–321, 325–327; *ЛССВ*, 565–566 (М. Шуица). Уп. Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 190–209.

оригиналном документу, налази се на повељи краља Твртка I Дубровчанима из 1378. године, а то је уједно и прва појава свечаног калиграфског (а у овом случају и киноварног) потписа у Босни. Први потпис у адреси јавља се у латинском писму из 1392, а први својеручни потпис ауктора тек 1452. године.

Пошто по значају превазилази потписе присутних лица, размотримо прво потпис који је имао улогу да замењује одсутну протоколску интитулацију ауктора. Он је искључиво присутан у писмима и то најпре латинским у којима је први пут забележен 1366. године (бр. 44) у облику – *Tuerto Dei et domini nostri Ludovici regis gratia bannus Bosne, ac domina Elena genitrix ipsius carissima, vestri intimi amici*. Велик број латинских писама је на овај начин исписивао интитулације, а наведени потпис није био својеручан, већ дело писара као и остатак текста (бр. 64, 79, 293, 302, 374, 375, 380, 381, 401). У српским писмима овај обичај јавља се тек местимично (бр. 53 – 1380. године, бр. 117 – 1399, бр. 124 – 1402, 230 – 1434), а у ширу употребу улази тек 1449. године, када постаје део обрасца који се користио веома учестало (бр. 266, 271, 342, 367, 390, 394, 395, 396). Потписна титулатура у писмима углавном је, али не увек (нпр. у бр. 266, 271, 302), била скраћена у односу на нешто раскошнију из уобичајених протоколских интитулација (нпр. *Stephanus Tuertcho Dei gratia rex Rascie, Bosne, Maritimeque etc.*; *Catharina, regina Bosnae*; *Влатков Божиумъ милостию херцега светога Сааве и веће*). Формом и улогом слична јој је потписна интитулација у адресама које су се налазиле на полеђини три латинска писма (бр. 88, 100, 223). Такве адресе су, осим уобичајене инскрипције, која је долазила на првом месту, имале и другу компоненту – титулатуру ауктора која се може тумачити као потпис (нпр. *Stephanus Dabissa, Dei gracia Rascie, Bosne, Maritimeque etc. Rex*).³⁰⁹

Свечани калиграфски потпис представља српску традицију, преузету из византијске дипломатичке праксе. Он не замењује протоколску (самосталну или аренгалну) интитулацију, већ егзистира упоредо са њом, а у босанску краљевску канцеларију унео га је Твртков логотет Владоје, први пут у повељи издатој Дубровнику 1378. године (бр. 51). Иако ју је намеравао пренети и у писма (у том случају као замену за интитулацију), краљев логотет је од тога одустао након само једног примерка (бр. 53), те се калиграфски потписи надаље јављају само у

³⁰⁹ С. Станојевић, *Студије XIII*, 29–31; М. Brković, *Isprave*, 325–327.

повељама и то насталим у канцеларијама Котроманића (бр. 52, 54, 56, 57, 77/фалсификат, 81, 86, 89, 101, 103, 104, 113, 114, 116, 134, 146, 190, 210, 225, 256, 259, 261, 280, 312).³¹⁰ У документима обласних господара они се не јављају, чак ни након њихове пуне еманципације од краљевске власти. Према византијско-српском обичају, оквакви потписи су били исписани киноварним (црвеним) словима. Међутим, у Босни постоји и један изузетак када је калиграфски потпис био исписани истим мастилом као и остатак текста (бр. 146 – повеља краља Остоје Дубровнику из 1409. године). Док су развијена интитулација и белешка о конскрипцији аутентичне одлике босанских канцеларија, свечани завршни потписи су били увезени са стране, а њихова улога била је једним делом украсна, док се другим делом сматрала допунском гаранцијом аутентичности. То нису били својеручни, већ од стране дијака исписани састојци.

Свечани потписи имали су облик интитулације (скраћене или потпуне), којој је некада претходио и инвокациони крст (нпр. у бр. 51, 52, 56, 57, 86, 103, 104, 113, 114, 116, 146). Од друге владавине Твртка II крст трајно нестаје из калиграфских потписа. Потпис који је исписао логотет Владоје 1378. (бр. 51) садржи девоцију карактеристичнију за тадашњу Србију (+ *Стефанъ Тврѣткѣ въ Христа бога краљ Срѣбљемъ и Боснѣ и Приморию*), која се убрзо након тога замењује распрострањенијом и у Босни укорењенијом (+ *Стефанъ Тврѣткѣ милостию Божиюмъ краљ Срѣбљемъ и Боснѣ и Поморию* – у бр. 52, 56, 57). Калиграфски потпис у писму (бр. 53), једини у том типу документа, такође је Владојев, али делује недовршено јер садржи само реч *Крал[ь]*. У повељи којом потврђује повластице Дубровнику (бр. 89), Дабишин логотет Томаш Лужац примењује нешто комплекснију форму потписа у коју укључује и краљицу – *Стефанъ Дабиша милостию господа Бога краљ Срѣбљемъ, Босни и Приморию и госпоѣ краљица кира Јулѣна*, да би је у две касније даровнице (бр. 103, 104) поједноставио (+ *Господинъ краљ Стефанъ Дабиша*).

Грчке хонорифике кир и кира (*кврѣ, квра*), примењује како Лужац, тако и писари краља Остоје, током његове прве владавине: + *Господинъ кврѣ Стефанъ Ѓѣстѣна краљ Срѣблемъ Босни и Приморию* (бр. 113, 114, 116). Уместо наведених

³¹⁰ Неке од ових 26 јединица (бр. 54, 77, 81, 86, 101, 134, 210) сачуване су у сумњивим преписима или интерполираним преводима, или се, пак, ради о фалсификатима, па се не може поуздано рећи ни да ли се заиста радило о аутентичним исправама, а камоли о калиграфским потписима.

хонорифика, од 1409. у употребу улазе домаћи епитети: + *Прѣсвѣтли господинь Стефань Ѓстоа краљ Боснѣ и к тому* (бр. 146) и *Присвѣтли и възможни господинь краљ Тврѣтко Тврѣтковићь краљ Босни и к тому* (бр. 190). Од 1433. део потписа постаје владарско име Стефан, у облику Штефан (бр. 225, 256, 259, 261, 280, 312). Неки од ових потписа су једноставнији, скраћени (бр. 225, 259, 261, 312), док су два Томашева изузетно комплексна (бр. 256, 280) и прате раскошну интитулацију – *Штефань Томашь краљ Боживмь милостью Срѣблемь, Босни, Приморію, Хомьсци Землі, Дальмьци, Херѣватомь, Доніь Краемь, Западнимь Странамь и к тому*.³¹¹

Својеручни аукторов потпис имао је превасходно улогу додатне аутентификације документа и његовог садржаја. Јавља се тек половином XV века (1452), у складу са новим друштвеним тенденцијама, као што је проширење основне писмености у племићким круговима. До тада су се печат и дијакова белешка сматрала довољним гарантним елементима, а од тада, посебно у признаницама, значај добија и потпис ауктора, као додатна короборација. Примери овог феномена срећу се само у документима Косача и Влатковића, пошто су, после 1463. године, готово само они и сачувани (бр. 281, 343, 345, 358, 376, 377, 388, 391, 399, 400). Он није карактерисао само свечане документе, већ и признанице нижег ранга, махом словенске, али и латинске. Чremoшник је, проучавајући рукописе босанских повеља и писама, утврдио да су неки од наводно својеручних потписа заправо исписани од стране дијака (истих који су исписивали и главни текст или, пак, других).³¹² О исправности такве тврдње морали би расправљати професионални палеографи и лингвисти, па се овом темом нећемо детаљније бавити. Независно од тога да ли је „својеручни потпис“ сваки пут заиста био „својеручан“, нема сумње да се он у последњих неколико деценија XV века сматрао значајним елементом појединих образаца.³¹³

Својеручни потписи и изјаве са потписима сведока (посланика, прокуратора или „гостију људи“) почели су се јављати у босанским исправама врло рано (1355), али као изолован случај. У недостатку оригинала, за присуство

³¹¹ С. Станојевић, *Студије XIII*, 26–29.

³¹² Г. Ћретошник, *Bosanske i humske povelje* (1952) 303, 325.

³¹³ С. Станојевић, *Студије XIII*, 30–32. Херцег Балша се вероватно није потписао и ћирилицом и латиницом, како тврди Станојевић, већ само латиницом. Израз „мојом руком“ се готово сигурно односи само на латински потпис, а не на цео акт.

потписа сведока и гараната знамо само из регистрације акта бана Твртка Дубровчанима (бр. 36) – *Et in dicto instrumento manu propria predictorum fratris Peregrini episcopi et fratris Francisci vicarii est subscriptio facta*. И ова пракса је, заправо, била карактеристична пре свега за крај XV и почетак XVI века (бр. 382, 389, 397, 400). Међутим, она је била страна и није сачувано пуно примерака докумената у којима се среће. Истакнути странци (гости људи) присуствовали су, као гарантна лица и сведоци, размени новца између Босанаца и Дубровчана. Они су сматрани угледним, поверљивим и непристрасним, те је њихово присуство сматрано корисним за обе стране које су обављале трансакцију. Потписи „гостију људи“, уместо њиховог пуког помена, постали су, касније, извор додатне сигурности. Како се писменост проширила на већи број људи, таква пракса је постала могућа. На сличан начин, каткад су обезбеђивани и потписи посланика босанских владара који су тиме потврђивали пријем новца или драгоцености, или пак потписи владарских прокуратора (заступника), обично представника властеле из приморских градова. Практично сви примери овог феномена везани су за документарну размену са Дубровником.

Претеча праксе својеручног потписивања посланика био је Сандаљев човек Прибисав Похвалић (Похвалица). Он је своје белешке о преузимању делова господарева оставе писао лично и то у целости. Није их потписивао формализованим потписом пошто је гарантну улогу преузела чињеница да је он био писар читавог документа. Исто су чинили и фамилијари Групко Добричевић и дијак Брајан, потоњи када је био у трочланом Сандаљевом посланству (1423). Док се Брајанови пратиоци нису својеручно потписали, то су учинио један од Прибисављевих – Радинац Кожичић или Радосав Стипковић 1413. године, за обојицу (бр. 158 – *И њ Радинаць Кожичић и Радосавъ Стипковићъ, послѣ геспое банице и геспое Катарине, пишемо и свидокуемо, както и Прибисавъ, ере примисмо васъкупно покладъ*).³¹⁴

У одређеним случајевима дијакова белешка о конскрипцији била је пребацивана у нови ред или пасус (обично у доњи десни угао), као да се, формално, радило о потпису. Ова пракса се среће од 1450. и то искључиво у документима Косача (присутно је 25 примера од 1450. до 1470. године),

³¹⁴ Већ смо у ранијим поглављима указали на могућност да је писац наведених редова заправо био извесни Радовац Бран(и)ковић из Конац-поља. Видети: *ССП I-1*, 354–356.

исписаним од више различитих дијака. Међутим, то није потпис, већ само другачије форматирана формула писарске белешке о записивању.

*

Након што су детаљно размотрене формуле и њихове особености, треба поставити још једно, завршно питање. Да ли су постојали барем донекле типизирани **формални обрасци** босанских владарских докумената? Већ смо у поглављу о састављању докумената оценили начелно исправном тврдњу Станоја Станојевића да су формулари босанских словенских исправа били неуједначени, без много шаблона и склони разним модификацијама.³¹⁵ Чак је и исти писар, пишући два различита документа истог наменског типа, каткад на различит начин бирао и распоређивао формуле. Међутим, овакво тумачење је само донекле тачно, пре свега на микроплану тј. када је реч о тачном поретку формула и типским изразима, који заиста јесу навелико варирали. Са друге стране, посматрајући све особености докумената босанског владарског корпуса и располажући модерним технологијама, могли смо утврдити да су одређени модели и типови ипак присутни и да се могу идентификовати.

Важно је, пре свега, нагласити да постоје велике разлике између формалних образаца словенских и латинских докумената. Потоњи су били дуговечнији, доследнији и једноставнији, можда и зато што су били засновани на готово немодификованом формулару коришћеном у читавом региону, пре свега у Угарској. Са друге стране, словенски обрасци су вековима мењани и допуњавани, прилагођавани домаћим потребама, а били су и изложени бројним утицајима суседа и њихових, како словенских тако и латинских образаца.

Као што је већ речено, треба правити разлику између самосталних формула и израза који су имали исту намену, али су могли бити инсерирани у неку другу формулу. Приликом разматрања формалних образаца тим изразима неће бити посвећивана већа пажња да се не би створио погрешан дојам о потпуној несистематичности. Такође ћемо занемарити бројна вишеструка понављања интитулација, инскрипција, короборација и других састојака, која су била посебно

³¹⁵ С. Станојевић, *Студије* XX, 153–219; А. Соловјев, *Властеоске повеље*, 79–105; М. Brković, *Diplomatičke formule latinskih povelja bosansko-humskih vladara i velmoža od XII do XV stoljeća*, RFFZd 24/11 (1984/85) 133–148. Уп. М. Šamšalović, *Isprave hrvatskih velikaša od XIII do XVI st.*, Zbornik OPZ JAZU 4 (1961) 423–433; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 238–296, 352–356.

карактеристична за документа настала у XV веку, а биће посебно назначено уколико се нека формула само опционо јављала у датом обрасцу.

Треба, најпре, почети од једноставнијих, латинских формалних образаца. Они су имали релативно лабаве везе са наменским типовима исправа, те су постојала два модела за повеље и један за писма. Када је реч о повељама, много учесталији је био тзв. „угарски модел“, кога тако називамо јер се поклапао са обрасцем који се у земљама угарске круне користио од XIII века надаље, уз извесне модификације. Вероватно је управо преко северозападних суседа и пренет у Босну. До краја XIII века, у њему се још увек налазила вербална инвокација, па је читав образац имао следеће састојке: вербална инвокација – интитулација – инскрипција – салутација – аренга (понекад) – промулгација – експозиција – диспозиција – короборација – датум. Тај модел није био дуготрајан и у Босни је заступљен само једном (бр. 7).

Модификовани модел тог обрасца, с почетка XIV века, пак, остао је доминантан у састављању угарских, али и босанских докумената све до краја средњег века и подразумевао је следеће формуле: интитулација – промулгација са општом инскрипцијом – експозиција – диспозиција – короборација – датум. Некада је он обогаћиван салутацијом или једноставном аренгом, а у Босни и заклетвом, духовном санкцијом и сведоцима, али таквих примера има сразмерно мало. Напомињемо да су поменуте аренге пре свега оне које промовишу дужности доброг владоца. Крајем XIV и почетком XV века у уговорним повељама је дошло и до краткотрајне симбиозе овог формалног обрасца и неких типично босанских елемената, па су у формулар додате и петиција, белешка о писару и формула сведока. Примера таквог хибрида, међутим, нема пуно (бр. 72, 73, 74, 76, 125).

Други, знатно мање заступљен латински формални образац био је „нотарски модел“ који се, доста рано, из Венеције проширио на Балкан и почео да се употребљава и изван нотаријата. Он се, у суштини, од угарског разликовао само по почетку. Наиме, почињао је хронолошким датумом (или комбинацијом инвокације и датума) иза којег је следила интитулација (нпр. бр. 75, 258). У свему осталом, није било разлике у избору и ређању формула. Прерада овог модела била је знатно присутнија у словенским исправама.³¹⁶

³¹⁶ М. Brković, *Isprave*, 32–37; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 271–274.

Оно што је приметно је да је у латинским повељама готово идентичан формални образац коришћен и за репрезентативне повеље и за акта настала свакодневним пословима владара. У потоњима је изостајала аренда, али она није била обавезна ни у свечаним актима. Све друге формуле су могле бити присутне у оба типа акта.

Када је реч о латинским писмима, она су се ослањала на „угарски модел“. Стални елементи су били: инскрипција – експозиција – диспозиција – датум, а често се иза инскрипције уметала и салутација. Промулгација се јављала местимично, мада немали број пута. У сваком писму је постојао и интитулациони елемент, али је он могао бити остварен на два начин – или почетном интитулацијом или, веома често, завршном интитулацијом, која је практично замењивала потпис.³¹⁷

О словенским формуларима коришћеним у Босни (и Хуму) већ је писао Станојевић, идентификујући неколико врста, али без озбиљнијег покушаја да их повеже са наменским типовима или степеном њихове свечаности. Стога ће наш задатак, између осталог, бити и да се осврнемо на врло конкретне везе између врста докумената и формалних образаца који су коришћени, као и на различиту праксу краљевске и великашких канцеларија.

Када је реч о свечаним актима, они су, током постојања средњовековних босанских држава, грађени по више различитих образаца. Највеће разлике се срећу у уговорима.³¹⁸ Најстарији обрасци су вероватно настали прерадом италијанских узора, можда чак и из папске канцеларије. У њима је била заступљена инвокација, интитулација, инскрипција, диспозиција са заклетвеним изразом, а понекад и белешка о писару и датум. Уз модификације, овај модел је примењиван у повељи бана Кулина и првим Нинослављевим исправама (бр. 2, 3, 4). Њега од 1240-их, под директним утицајем тада млетачког Дубровника, замењује „нотарски модел“, о коме је већ било речи, обогаћен неким новим елементима који од тада постоју типично босански. Такав образац је подразумевао следећи низ: инвокација – датум – интитулација – експозиција – диспозиција – заклетва – духовна санкција – сведоци. Белешка о конскрипцији и салутација понекад су биле укључиване, а ни све претходно поменуте формуле

³¹⁷ М. Brković, *Isprave*, 32–37; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 284–288.

³¹⁸ Уп. Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 316–326.

нису биле обавезне. Већина уговора са Дубровником од 1240. до 1367, састављана је по овом моделу.³¹⁹

Након крунисања Твртка I за краља Срба и Босне, краљев логотет Владоје из Србије „увози“ аренгални образац. Владојев модел из 1378. (бр. 51) изузетно је сложен, између осталог и зато што је белешка о заклетви додата након писања основних ставки уговора. Од краља Дабише устаљује се нешто једноставни образац који подразумева следећу схему: инвокација (углавном) – аренда са уграђеном интитулацијом – петиција – експозиција – диспозиција – заклетва са сведоцима – духовна санкција – белешка о писару – датум – калиграфски потпис. Формула сведока је, понекад, раздвајана од заклетве. Световна санкција била је реткост, а короборација се јавља тек у позном периоду, а и тада местимично. Овај модел коришћен је за скоро све свечане уговоре са Дубровником до 1461, али је трпео бројне модификације у детаљима.³²⁰

Још у последњим годинама бановања Твртка I, појавио се и једноставнији уговорни модел, који због присуства споја промулгације и опште инскрипције можемо назвати „промулгационим“ (форма прогласа свима заинтересованима). Он по структури највише наликује на латински „угарски“ модел, а можда је изграђен и модификацијом типично босанског даровног обрасца. Није био примењиван само за свечане уговоре и није коришћен само у канцеларијама Котроманића, већ и обласних господара до краја друге деценије XV века. Такође, не среће се само у уговорима, већ и у признаницама-разрешницама и нотификацијама (нпр. бр. 50, 80, 84, 85, 96, 106). Иако подложен бројним изменама, овај формални образац састојао се од инвокације, интитулације, промулгације са општом инскрипцијом, експозиције, диспозиције, датума и белешке о писару. У зависности од намене, могле су бити укључене и формуле петиције, заклетве, духовне санкције и сведока, док се короборација чешће јавља од последње деценије XIV века.³²¹

Са еманципацијом обласних господара, и у уговоре које су они издавали продиру елементи аренгалног обрасца. Он је, чини се, унет под утицајем Дубровника, јер је сматран најпогоднијим за свечане и важне акте. Уношење

³¹⁹ С. Станојевић, *Студије XX*, 167–169, 176; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 257–258, 270–71.

³²⁰ С. Станојевић, *Студије XX*, 171–173; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 247–257.

³²¹ С. Станојевић, *Студије XX*, 169–171, 179–181.

новина у образац и све већа организованост канцеларијске службе доприносили су уздизању угледа босанских велможа и афирмацији њихових области које су кренуле путем самосталности. Кроз образац и садржај појединачних формула почела је изградња идеологије Косача и Павловића. Први нацрт је увео војвода Сандаљ Хранић 1419. (бр. 176) када је, уместо „промулгационог“ модела применио нови који је укључивао инвокацију, интитулацију, експозицију са елементима аренге и петиције, диспозицију, духовну санкцију, сведоке, заклетву, короборацију, датум и белешку о писару. Тај модел прерађује се даље у канцеларији Радосава Павловића, од стране његовог дијака Остоје, који је и сам био под утицајем дубровачког аренгалног формулара (нпр. бр. 199). Тај, коначни формулар почињао је аренгом у којој су били садржани интитулација, а понекад и инвокација, а затим су се ређали петиција, експозиција, диспозиција, заклетва, духовна санкција, сведоци, короборација, датум и белешка о конскрипцији. Између експозиције и диспозиције понекад је уметан спој промулгације и опште инскрипције. Уз већ стандардне модификације, овај модел остаје присутан у свечаним уговорима Косача и Павловића све до 1450-их година.³²²

Босанске словенске даровнице ослањале су се на мањи низ образаца. И оне су биле свечаног карактера, а како су углавном издаване домаћим дестинатарима садрже најтипичнији босански формулар. Он није у потпуности аутохтон, јер се ослања на старије западне обрасце, али је до XIV века већ попримио велик број домаћих особености.³²³ До последње четвртине тога столећа он је укључивао вербалну инвокацију – интитулацију – експозицију (понекад) – диспозицију – сведоке – световну санкцију – белешку о писару и датум. У неким даровницама јављала се и заклетва, или заклетвени израз у диспозицији, а у неким и промулгација. Инскрипција је некада била самостална, а некада уграђена у експозицију или диспозицију.

Од Твртковог проглашења за краља, даровнице су обogaћене кратком аренгом и калиграфским потписом (нпр. бр. 52), а у њима се све чешће јављао и спој промулгације и опште инскрипције, као и короборација. Такав формулар на крају је имао следеће састојке: вербална инвокација – аренга – интитулација – промулгација са општом инскрипцијом – експозиција – диспозиција – сведоци –

³²² Исто, 180–183.

³²³ Уп. Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 299–316.

духовна санкција – короборација – датум – белешка о писару – калиграфски потпис. У односу на уговоре, приметно је одсуство, или барем насталност формуле заклетве.³²⁴

„Обичне“ повеље мањег формата – и према значају и у физичком смислу – израђиване су по поједностављеној варијанти „промулгационог обрасца“ о коме је већ било речи. Та варијанта се профилисала у XV веку и примењивана је за различите наменске типове повеља (мање свечане уговоре, текуће признанице, налоге, дозволе, јемства и слично).³²⁵ Образац се састојао од симболичке и вербалне инвокације, интитулације, промулгације са општом инскрипцијом, експозиције (код уговора са петицијом), диспозиције, короборације, датума и белешке о писару. Због формулације која је редовно инсерирана у промулгацију, овакви документи називани су „отвореним листовима“, иако се тај назив заправо могао односити на све акте који нису затварани печатом. Подврсту оваквих „отворених листова“ чине признаничне (експедиторијалне) повеље текућег карактера. Њихову специфичност представљали су типски изрази додавани између диспозиције и короборације (*И вамъ ввъ листь буди за еспедиторию; призовите гости люди, да буду вамъ свидоци*). Овакве повеље замениле су 1430-их година до тада употребљавана експедиторијална писма која су грађена по шаблону: симболичка инвокација – интитулација – инскрипција – диспозиција – датум – белешка о писару (понекад).³²⁶

Тестаменти су, као посебан тип докумената, имали веома неуједначен образац. Они који нису издавани по нотарским обрасцима, обично су садржавали инвокацију, интитулацију, кратку и типску експозицију, опширну диспозицију и датум. Друге формуле биле су ретке, а међу њима се вероватно најчешће јављала најавна короборација печатом. О овој врсти исправа, услед малог узорка у фонду босанских владарских аката, не могу се изводити поуздани закључци.

Белешке признаничног типа које су уношене на маргине туђих докумената исте намене углавном су уношене према поједностављеном „нотарском моделу“: инвокација (понекад) – хронолошки датум – интитулација – експозиција

³²⁴ С. Станојевић, *Студије XX*, 169–171; А. Соловјев, *Властеоске повеље*, 79–105; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 262–266.

³²⁵ Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 297–350.

³²⁶ С. Станојевић, *Студије XX*, 169–171, 175–183.

(понекад) – диспозиција – короборација – локацијски датум (понекад). На крају се често налазила и својеврсна белешка о конскрипцији короборационе природе (*свидокую моимъ рукомъ*), док се промулгација са општом инскрипцијом сретала веома ретко, иза интитулације.³²⁷

На крају, код словенских затворених писама (веровних, информативних, трибутних, разрешних) примењивани су све време релативно једноставни формални обрасци, али са бројним минималним алтернацијама, које су се јављале чак и у писмима које је истог дана писао исти писар. Стални елементи су подразумевали симболичку инвокацију, интитулацију и инскрипцију (које су некада замењивале места), неки вид салутације и диспозицију. Владоје је намеравао да уведе и потпис и датум који укључује дан и месец, али не годину, али је од тог принципа одустао, па се од 1386. до краја 1440-их углавном примењивао стандардни модел. У њему се каткад налазио и датум, потпун или непотпун. Протоколску салутацију (*любовно поклонѣньѣ*) могла је заменити есхатоколска која подсећа на апрекацију (нпр. *И Богъ васъ весели*), а некада су се упоредо јављале и обе. Промулгације се у писмима јављају тек у XV веку и биле су изузетно ретке. Од краја 1440-их година се и у словенским писмима све више устаљује латински обичај да се протоколска интитулација изоставља и замењује есхатоколском која наликује потпису, али који није својеручан, већ дијаков.³²⁸

На основу изложених података, стиче се прецизнији увид у дипломатичку праксу босанских владарских канцеларија, те можемо закључити да су у њима ипак владале неке законитости, одређене језиком, формом (свечани и „обични“ акти; отворена и затворена писма), општим (повеље, писма, тестаменти) или наменским типом документа (уговори, даровнице, признанице, нотификације, пуномоћја итд.).

³²⁷ Исто, 180–181.

³²⁸ Исто, 172–173, 181; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 288–296, 326–346.

IV

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА: САЗНАЈНА ВРЕДНОСТ БОСАНСКИХ ВЛАДАРСКИХ ИСПРАВА

Након упознавања са делатношћу владарских канцеларија у средњовековној Босни и са особеностима њихових производа, треба се запитати до каквих се све сазнања може доћи проучавањем докумената босанских банова, краљева и обласних господара, који је карактер података које те исправе доносе и колики је распон њихове употребљивости. Најважније научно-истраживачке области чије је проучавање незамисливо без употребе дипломатичке грађе су писменост, политичка историја, друштвена историја, историја права, историјска географија, историја цркве, историја институција и владарска идеологија. Упркос неспорном значају тих широких области, за које црпимо податке из исправа босанских владара, најважније је, на крају, вратити се и самим документима и поставити питање – шта су они, као производи владарских канцеларија, представљали за своје творце и кориснике.

*

Свако ко проучава писменост средњовековне Босне мора се, као основном извору, окренути управо епиграфској и дипломатичкој писмености. Сачуваних законских споменика нема, као ни дела из већине тада актуелних књижевних жанрова. Литургијских текстова је изузетно мало, а исти је случај и са приватно-правним исправама. Уколико су уопште вођени записници чиновника државне управе, ни од њих данас више нема ни трага. Самим тим, сва филолошка, дијалектолошка, граматичка, стилска, ономастичка, топономастичка и друга лингвистичка истраживања босанског средњег века нужно почивају на епиграфској и дипломатичкој грађи.¹

Документи нам само индиректно говоре о изворима из којих је Босна црпела своју писменост. Она је од почетака грађена на словенским основама – у кратком периоду глагољским, а убрзо затим ћирилским. Иако први домаћи

¹ О писмености у средњовековној Босни видети: В. Богићевић, *Писменост у БиХ*, 13–92; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 96–99.

дипломатички споменици потичу с краја XII века, епиграфски доказују да традиција употребе домаћег језика и словенског писма има раније корене. Вероватно је још у периоду државне заједнице са другим српским земљама Босна примила уставно писмо које се у њој одржало знатно дуже него у суседним словенским државама. Оно ће се, уз одређене измене, користити као главна дипломатичка *scriptura* до 1377, задржавајући важну улогу све до 1451. године.²

Након што је развила основну писменост на словенском језику и писму, тада још увек мала Босна је, упркос својој географској затворености, ступила у везе са приморским градовима источног Јадрана, примајући преко њих прерађене утицаје дипломатичке праксе италијанских држава – најпре папске, који су вероватно долазили са мисионарском делатношћу, а затим и млетачке. Једино се на тај начин може објаснити босанска симбиоза словенског језика и западних формулара.³ Чини се да је очувању таквих традиција допринело и коначно раскидање државно-правних веза са Србијом у немирним временима XI и XII века, за којим је уследило јачање угарског и гашење византијског утицаја на политичке и друштвене прилике у Босни.⁴ Упркос везама са суседима, самостална босанска држава чувала је своје традиције, укључујући ту и домаћу Цркву босанску, која се организационо, а донекле и доктринарно разликовала од два доминантна пола тада већ подељене хришћанске цркве у Европи.⁵ Епиграфски споменици доказују да су „крстјани“ користили исто писмо и исти језик који срећемо и у најранијим владарским документима. Да ли су они били први расадник босанске писмености, не можемо поуздано знати, али би се тако нешто могло очекивати.⁶

Растући угарски утицај током XIII века довео је до нових тенденција у дипломатичкој пракси и постепеног усвајања угарског латинског формулара као ослонца новог, али до краја средњег века секундарног вида босанске писмености

² М. Vego, *Zbornik Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH I–IV*, Sarajevo 1962–1970; *Kulturna istorija BiH*, Sarajevo 1984², 553–563 (P. Anđelić); П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, посебно стр. 129–143, 154–162; L. Nakaš, *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Sarajevo 2010.

³ О односима између језика и писама на простору бивше Југославије видети: В. Новак, *Латинска палеографија и словенско–латинска симбиоза од 7. до 15. века*, ИЧ 7 (1957) 1–22.

⁴ P. Engel, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526*, London – New York 2005; М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, Београд 2011, 136–140.

⁵ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 100–112; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 96–99.

⁶ М. Vego, *Zbornik Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH I–IV*, Sarajevo 1962–1970; В. Богићевић, *Писменост у БиХ*, 56–65.

– употребе латинског језика. Словенско-латинска интеракција појачана је са доласком представника фрањевачког реда у Босну у XIV веку. Међутим, и у том погледу је превагу однео народни (говорни) језик. Још половином наведеног столећа бан Стјепан II се жали папи да римокатолички проповедници не знају словенски (док. бр. 29), а до првих деценија XV века, управо српскохрватска редакција тога језика постаје основно регионално средство споразумевања, укључујући ту и фрањевачку провинцију Босну Сребрену.⁷ У позним деценијама XIII и првим декадама XIV века, утицај на Босну врше и хрватски племићи Шубићи и тада већ угарски властелин и „сремски краљ“ Драгутин. Босна се шири према западу и долази у ближи контакт са хрватским земљама, као и на исток, заузимајући Хум, дотадашњи део државе Немањића (до 1326).⁸ Вероватно се из Хума проширио српски канцеларијски брзопис, који ће прво освојити босанска писма, а тек доцније преузети доминацију у свим типовима владарских докумената.⁹

Успону Босне у XIV веку допринело је много фактора – од прагматичне политике према угарским Анжујцима, преко почетка експлоатације рудника и стварања првих градских насеља, па све до излагања бројним благотворним утицајима из ближег и даљег суседства. Територијално проширење државе, развој привреде, као и мисионарска делатност, допринели су већем протоку људи, културној размени, јачању државне администрације. Последица свега тога било је и интензивирање дипломатичке производње. Јављала се све већа потреба за издавањем докумената јавних власти, а то је морало допринети бољој организацији владарских писарских служби, које су постепено почеле да прерастају у праве канцеларије.¹⁰

Поред до тада познатих наменских типова докумената – уговора, даровница и информативних писама, настају бројни други – признанице (потребне за разне финансијске трансакције), разрешнице (произашле из пословања), наредбе (потребне за свакодневно вођење државе), веровна писма и

⁷ Ћ. Трухелка, *Fojnička kronika*, GZM 21 (1909) 443–460; J. Jelenić, *Ljetopis fra Nikole Lašvanina*, GZM 27 (1915) 1–36, 269–312; В. Божић, *Писменост у БиХ*, 76–85.

⁸ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 72–92.

⁹ Г. Ћремошник, *Srpska diplomatska minuskula, njezin postanak i razvoj*, Slovo 13 (1963) 119–136; П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, 115–129, 146–179.

¹⁰ С. Станојевић, *Студије XVIII*, 45–48, 53–56, С. Ћирковић, *Историја Босне*, 93–101; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 82–99.

дипломатски дописи (неопходни за вођење дипломатије). Није се радило само о простом умножавању врста докумената, већ и о растућој формализацији дипломатичких образаца којима се одређени правни чин исказивао.¹¹ Дворови краљева и велможа, уз црквене установе, постају главни центри писмености у Босни, а владари, поред издавања докумената, почињу да наручују и литургијске списе (нпр. Баталово јеванђење, Хрвојев мисал).¹²

Дипломатичка писменост у Босни је, ако је судити по најчешћем називу за писара (*дијак*), настала рано и то у круговима цркве. До краја XIV века она се проширила на нешто већи скуп људи – на низ представника сада подељених цркава (босанске, римокатоличке и православне), али и на људе који су свој писарски занат учили на другим местима, пре свега у приморским градовима. У XV веку, немали број представника властеоског, предузетничког и трговачког слоја био је барем словенски описмењен, о чему сведочи чињеница да се у својству писара владарских исправа каткад налазе личности које свакако нису биле професионални писари, нити делатници канцеларија. Ти људи су оставили сведочанство о домету своје писмености управо у дипломатичкој грађи, чиме је њена вредност додатно увећана.¹³

Освајања Твртка I у Хрватској и Далмацији дала су нов замајац јачању већ местимично заступљене латинске дипломатичке праксе, а томе су посебно допринели све интензивнији односи са европским Западом (пре свега Италијом, али и Бургундијом) у XIV и, нарочито XV веку. Већ у првој половини XV столећа, водећи представници краљевске династије Котроманића знали су и словенски и латински језик и писмо, а упоредо или недуго за њима су своје наследнике образовали и предводници великашког рода Косача. Дипломатичка мултилингвалност превазишла је ниво двојезичних примерака размењиваних са млетачким Дубровником и Венецијом и у целости оправдала своје постојање.¹⁴

¹¹ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 103–119, 185–214, 263; Н. Порчић, *Дипломатички образци*, 297–350.

¹² V. Jagić – L. Thalloczy – F. Wickhoff, *Missale glagoliticum Hervoiae ducis Spalatensis*, Vindobonae 1891; *Hrvatskoglagoljski misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića = Missale Hervoiae ducis spalatensis croatico-glagoliticum*, Ljubljana – Graz – Zagreb 1973; С. Тирковић, *Двор и култура у босанској држави*, Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана, Београд 1997, 435–445; Р. Сошковић, *Црква босанска*, према регистру (Батало Сантић).

¹³ С. Станојевић, *Студије XIV*, 65–79; Исти, *Студије XXI*, 235–236; В. Божићевић, *Писменост у БиХ*, 36–85; Е. Куртовић, *Sandalj Hranić*, 377–389.

¹⁴ С. Станојевић, *Студије XVIII*, 53; А. Бабић, *Дипломатска служба*, 33; Т. Галовић, „*Ego a puero baptizatus fui et litteras Latinas didici...*“ – *prilog proučavanju latinske pismenosti u srednjovjekovnoj*

Упркос поменутој двојезичности, доминација словенског елемента била је и остала трајно обележје босанске дипломатичке, па и сваке друге писмености. Ту традицију је само додатно ојачало преношење српских канцеларијских обичаја у Босну после проглашења краљевства 1377. године, као и вишевековни утицаји из дубровачке словенске канцеларије. Са већином својих суседа, чак их оних који нису били словенског порекла (од XIV века Албанци, а од XV и Мађари и Турци), босански владари су могли водити кореспонденцију на свом језику. У западним деловима Балкана словенски је, додуше тек крајем XIV и у XV веку, упоредо са латинским био регионална дипломатска (и, следствено томе, дипломатичка) *lingua franca*.¹⁵

Предност босанске дипломатичке праксе била је доследно коришћење народног старосрпскохрватског језика, а не књижевних редакција старословенског. Тек су се у понекој формули могли поткрасти „књижевнији“ изрази. Иако је говорни језик био нестандардизован, ортографски неуједначен и обележен разнородним рефлексима јата и јера, он је био разумљив како домаћим корисницима докумената, тако и суседима. Сразмерно је разумљив чак и данашњим говорницима доскорашњег српскохрватског, данас „балканизованог“ на најмање четири политичка језика. Употреба једноставног народног језика у средњовековној Босни није нужно била последица нижег степена образовања тамошњих писара, иако није спорно да оно није увек било на завидном нивоу. Она је била одраз вишевековне традиције у дипломатичкој пракси – традиције која се показала веома практичном, уз све стилске недостатке.¹⁶

Документи босанских владара били су и својеврсни расадници српског канцеларијског брзописа, или барем посредници у његовом преношењу у западније делове Балкана. Упркос морфолошким изменама слова, то писмо је остало доминатно у Босни и Далмацији све до раног XIX века, те су на њему писани практично сви документи за домаћу и регионалну употребу, пословна

Bosni (s posebnim osvrtom na 15. stoljeće), Stjepan Tomašević (1461.-1463) – slom srednjovjekovnoga Bosanskog kraljevstva, Zagreb – Sarajevo 2013, 179–219.

¹⁵ С. Станојевић, *Студије XIV*, 95–96; Исти, *Студије XVIII*, 43–56; П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, 146–179; Р. Михаљчић, *Словенска канцеларија арбанашке властеле*, Изворна вредност старе српске грађе Београд 2001, 9–19; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 275.

¹⁶ П. Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје*, Београд 1985²; L. Nakaš, *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Sarajevo 2010.

документација, па и закони. Уставно писмо се босанској у дипломатици одржало до половине XV века, а у епиграфици и касније.¹⁷

*

Владарске исправе представљају драгоцен извор података о бројним феноменима који су предмет изучавања историјске науке. На основу њих се, најпре, може реконструисати политичка, али и поједини елементи друштвене, правне и црквене историје, а значајни су и за историјску географију и историју установа. Политичкој историји нећемо посвећивати већу пажњу, пошто се ради о веома широком распону података. Нагласимо само још једном важност владарских исправа за дипломатску историју. Подаци о дипломатији расути су у више типова докумената, али су неки од њих (дипломатска писма, дописи, пуномоћја итд.) настали управо у сврху преговора са домаћим и страним политичким чиниоцима. О томе је већ било речи у претходним поглављима.¹⁸

Дипломатичка грађа једина нуди систематске податке о правним односима који су владали између Босне и Дубровника, односно између поданика босанских владара и Дубровчана. Уговорним повељама су регулисана права и обавезе сваке од страна, а њихове одредбе морале су се поштовати. Не може се рећи да се ради о правим законима, али им се диспозиције неких свечаних уговора, посебно најстаријих, приближавају (нпр. ставке о начинима решавања спорова).¹⁹ Баштинске даровнице, такође на индикретан начин, представљају поседовне тапије, а веровне повеље имунитетна акта.²⁰

Оно што представља централно обележје босанских докумената јесте несразмерно велико присуство елемената обичајног права. Оно се пре свега огледа у низу гарантних формула које су биле заступљене у уговорима, даровно-веровним повељама и завршним признаницама (духовна санкција, заклетва, сведоци). Тим формулама се појачавало аукторово јемство да ће записани правни

¹⁷ П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, 171–179; Л. Накаш, *Bosanska ćirilčna pisma*, Forum Bosnae 53–54, Сарајево 2011.

¹⁸ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 185–214.

¹⁹ В. Вогишић, *Pisani zakoni na slovenskom jugu. Bibliografski nacrt. I. Zakoni izdani najvišom zakonodavnom vlašću i samostalnim državama*, Zagreb 1872; М. Кос, *Дубровачко-српски уговори до средине 13. века*, Глас СКА 123 (1927) 1–65; С. Рудић, *Прилог познавању правних односа између Босанског краљевства и Дубровника*, Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора : зборник радова са научног скупа одржаног 19–21. марта 2009, Београд 2009, 217–232.

²⁰ А. Соловјев, *Властеоске повеље*, 79–105; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 137–144.

чин бити спроведен, а оне су се често јављале и заједно, нижући се једна за другом. Таква пракса сведочи о устројству босанске државе и друштва, заснованом на симбиози словенског племенског и западног феудалног уређења. Суверенитет босанског владара био је ограничен постојањем моћног властеоског слоја, окупљеног у државном сабору (*станак*), а поједини великашки родови су, заступајући своје жупе и „земље“, одражавали композитну природу Босне као државе. Будући под јаким утицајем Угарске, она је своју самосталност изградила на постепеном обједињавању више „земаља“.²¹

У том процесу, властеоски слој је имао пресудну улогу и она им је била призната кроз право на учешће у вођењу домаће и спољне политике – зато су они били сведоци, ручници и пристави (гаранти одлука и њиховог извршења). Поседи властеле били су баштински (*дџдина*) и одузимани су само у случају невере, без које им је бан (а касније краљ) гарантовао пуна права, дајући им своју „веру господску“. Такав однос био је регулисан обичајима, а не законима, па су и суседи Босну схватили као државу која нема сасвим суверену централну власт, називајући је често „свом Босном“ или русагом.²²

Отуда, велик број гарантних елемената није само последица преузимања из западних и дубровачких формулара – он је одражавао и природу власти. Правни чин босанског владара сматран је валидним само ако је обезбеђена сагласност највишег властеоског слоја и ако су и ауктор и вазали из његовог ширег окружења положили „телесну заклетву“. Тај обичај није нестао ни у време краљевине и раздобља јаких владара – постао је трајно обележје државног и друштвеног уређења Босне. Штавише, неки властеоски родова који су служили Твртку I у његовим походима, изродили су се, ширењем својих баштинских поседа, у обласне господаре за свега 10–20 година.²³ Са друге стране, у Србији су, бар од половине XIII века, владарева реч и милост најчешће биле довољна гаранција, јер је тамо на делу била владарска идеологија византијског типа, постојали су и

²¹ В. Ђоровић, *Териториални развој Босанске државе у средњем веку*, Глас СКА 167 (1935) 3–47; М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, Београд 1955; С. Ђирковић, *Историја Босне*, 93–96; Ј. Мргић–Радојчић, *Rethinking the Territorial Development of the Bosnian State*, ИС 51 (2004) 43–64.

²² С. Ђирковић, „Верна служба“ и „вјера господска“, ЗФФБ 6–2 (1962) 95–112; Исти, *Русацка господа*, ИЧ 21 (1974) 5–17; ЛССВ, 31–34 (Р. Михаљчић, С. Ђирковић); Д. Lovrenović, *Bosanski rusag i „Sveta kruna bosanska”*, ВФ 19 (2003) 79–106; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 138.

²³ С. Ђирковић, *Русацка господа*, 5–17.

закони, а Немањићи су у читавом региону сматрани истински сувереним владарима и самодршцима.²⁴

И када су почели своју еманципацију од централне краљевске власти, босански обласни господари су задржали све елементе обичајног права који су красили и исправе Котроманића. Све гарантне формуле су преузете, с тим што су се међу сведоцима нашли не само чланови породица великаша и њихова властела-фамилијари, већ и њихово племе (у случају Косача и Павловића). Њиховим дубровачким суседима ни та гаранција није била довољна, већ су, поучени искуством, захтевали да сваки земљишни дар магната ипак потврди и краљ као носилац врховне државне власти. Такав приступ није на првом месту био резултат промене свести о природи власти краља Босне, већ превентивни механизам Дубровчана који су били суочени са бројним примерима вероломстава и непоштовања уговора од стране босанских владара и великаша.²⁵

Најкасније од почетка XV века, а вероватно и раније, нужним гарантним елементом сваке исправе сматрало се и постојање белешке о писару. Печат се подразумевао још од XIII века, а на измаку средњег века, владари су почели да стављају својеручне потписе на уговоре и признанице. Овакви обичаји, иако су можда били део општијег тренда, сведоче о ограниченом поверењу иностраних дестинатара у босанске документе.²⁶

Када је реч о важности дипломатичке грађе за историјску географију, највећи значај имају даровнице поседа и уговори који су предвиђали уступање земљишних комплекса. Док се у српском корпусу докумената највише података може наћи о црквеним властелинствима, дотле се у босанским исправама увек ради о световним дестинатарима. Као особито богате подацима о баштинама и процедури улажења у поседе издвајамо даровнице краља Остоје Хрвоју из 1400. (бр. 119) и краља Томаша Драгишићима из 1446. године (бр. 261). Између политичке историје и историјске географије стоје, пак, подаци који се добијају из владарских интитулација. На основу њих се може стећи увид у територијални

²⁴ С. Марјановић–Душанић, *Владарска идеологија Немањића. Дипломатичка студија*, Београд 1997, 60–69; М. Благојевић, *Државна управа*, 59–97; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 61, 141–142, 154, 158, 245, 258–263, 268–270, 320–325, 330–332.

²⁵ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 108, 244, 258; *ЛССВ*, 521–525 (С. Ћирковић, Р. Михаљчић).

²⁶ С. Станојевић, *Студије XIII*, 26–32; *Исти*, *Студије XXIV*, 8–9; А. Бабић, *Kancelarija bosanskih vladara*, 157; Н. Исаиловић, *Повеља Хрвоја Јелени*, 174–176.

развој босанске државе и проширење њеног географског опсега, те у реалне могућности и претензије владара. Интитулације, заједно са формулом сведока, сведоче и о подели Босне на „земље“, састављене од више жупа. Све до друге деценије XV века, ове „земље“ се, у формули сведока, јављају искључиво у даровним повељама издатим домаћим дестинатарима. То је неспорно сведочанство о томе да је Босна заиста била композитна држава у чијем је вођењу властела имала изузетно важну улогу. Њена сагласност на одлуке и правне чинове владара била је неопходна да би се предупредила унутрашња и спољна оспоравања државне политике.²⁷

Изучавање органа власти, односно државне управе у средњовековној Босни незамисливо је без дипломатичке грађе. Она обилује подацима о управним и дворским звањима, те одређује хронологију њихове употребе. Тако се неке дворске службе јављају у XIII веку, након чега нестају све до Твртковог крунисања за краља Срба и Босне. Неке су 1377. пренете из Србије, неке обновљене трајно, а неке су се поново изгубиле у року од деценију до две од смрти првог босанског краља.²⁸ Тврткова реформа показала се, у бројним аспектима, недовршеном, између осталог и зато што су његови наследници били суочени са спољним и унутрашњим политичким превирањима у којима је превагу однела властела, прилично незаинтересована за покушај пресађивања самодржавног концепта Србије Немањића у Босну, државу која је гајила сасвим другачије традиције. За такав концепт није био ни истински повољан тренутак – и сами наследници српског царства су пошли путем фрагментације државе, у шта се укључила и Тврткова Босна (1373), а јачањем Угарске и турског притиска током прве половине XV века онемогућени су покушаји дугорочније реинтеграције.²⁹

²⁷ О употреби повеља у изучавањима историјске географије видети: В. Ћоровић, *Териториални развој Босанске државе у средњем веку*, Глас СКА 167 (1935) 3–47; М. Динић, *Земље херцега Светог Саве*, Глас СКА 182 (1940) 149–257; Исти, *О називима средњовековне српске државе*, ПКИФ 32 (1966) 26–34; М. Vego, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1980, 452–486; М. Brković, *Prostor između Solina i Trogira u diplomatskim formulama srednjovjekovnih isprava*, ССР XXII/41 (1998) 31–52; Ј. Мргић–Радојчић, *Доњи Краји. Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002; Ј. Мргић, *Северна Босна 13–16. век*, Београд 2008; Т. Рибар, *Западне стране у средњовековној босанској држави*, Београд 2010.

²⁸ *ЛССВ*, 142 (Р. Михаљчић, са путницама); М. Благојевић, *Државна управа*, 13–57; Р. Поповић, *Дворска достојанства и службе у средњовековној Босни*, Београд 2010. (докторска дисертација у рукопису)

²⁹ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 133–306.

У таквим околностима, босански краљеви и њихови отуђени великаши узели су од Тврткове државне управе и идеологије само оно што им се чинило употребљивим, ослањајући се пре свега на опробани систем у коме су све службе и послове обављали њихови вазали и слуге (фамилијари). Изградња институција свела се на нешто боље организовање дворских служби (канцеларија, дипломатских службеника, финансијских службеника). Дуговечнијим су се показала само звања протовестијара, дворског и дијака (канцелара).³⁰

Чак и више него за звања, документи настали у босанским канцеларијама прворазредни су извор за истраживање владарских и властеоских титула. Кроз владарске интитулације могу се (поред раније поменутог територијалног оквира) пратити промене у статусу и карактеру њихове власти, као и њихова идеолошка оријентација. Поред основне банске и краљевске титуле, босански владари су убрзо усвојили девоцију, као епитет који означава од Бога постављеног, више или мање самосталног, носиоца власти, као и наслов господина који није био чисто почасан, што се види из његовог повременог дуплирања (*господинь господинь*, *dominus dominus*, *domina domina*, а па чак и *господинь госпођа*). Од 1377. Котроманићи усвајају и владарско име Стефан.³¹ Са почетком еманципације обласних господара на почетку XV века, и поједине велможе постају „господа по милости Божјој“ (прво херцег Хрвоје 1403, а затим и велики војвода Сандаљ око 1405. и војвода Радосав Павловић 1420). То је био први корак у њиховом постепеном путу ка самосталности.³²

Међу властеоским титулама доминирају старе, словенске. Највећу трајност и заступљеност показале су титуле кнеза и војводе. Временом се најзначајније личности уздижу до степена великог војводе, односно великог војводе русага босанског. Велики кнез босански био је, пак, наслов кнеза Високог, управника првобитног владарског домена који је до половине XIV века сматран средиштем Босне, као „земље“ и државе. Неке војводе и кнезови су своју титулу

³⁰ ЛССВ, 143–144 (Р. Михаљчић); М. Благојевић, *Државна управа*, 167–203; N. Isailović, *Fragments o familijarima Hrvatinića u Dalmaciji i Hrvatskoj krajem XIV i početkom XV века*, Spomenica akademika Marka Šunjića (1927–1998), Sarajevo 2010, 309–311.

³¹ Р. Михаљчић, *Владарска титула господин*, ИГ 1–2 (1994) 29–36; Исти, *Владарске титуле обласних господара. Прилог владарској идеологији у старијој српској прошлости*, Београд 2001, 104–113, 205–239; С. Марјановић–Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 42–69; ЛССВ, 121 (Р. Михаљчић).

³² ССПП I–1, 267, 455, 567, 570.

надграђивали управо „земаљском одредницом“ – војвода усорски, кнез Доњих Краја, која је, чини се, била наследна. Управо су представници неких од тих родова постали први обласни господари.³³ Почетком XV века први пут се среће титула дуге или херцега (лат. *dux*), иностраног порекла, која је послужила Хрвоју Вукчићу да се уздигне на виши хијерархијски ниво. Пуних 45 година касније, ову титулу је узео и предводник рода Косача – Стјепан Вукчић, започевши тиме осамостаљивање од свог зета, краља Томаша. Она добија и своју идеолошку ноту, будући да се Стјепан убрзо прозвао херцегом од Светог Саве, користећи околност да су мошти овог српског светитеља, чији се култ већ снажно учврстио, почивале у манастиру Милешева, у области Косача.³⁴

Друге, старије титуле – казнац, тепчија, челник – одржале су се више векова, али је бројност њихових носилаца почела да опада, да бисмо их у XV веку ретко сретали. Узрок томе треба тражити о проширењу племенитог слоја фамилијарима, који су се уздизали само до ранга кнеза. Латинске исправе, пак, обилују епитетима којима је прецизније означавао ранг њиховог носиоца (нпр. *serenissimus princeps* означавао је сувереног владара, *magnificus et potens vir* велможу, *egregius miles* витеза, а *vir spectabilis* углавном фамилијара или дворског службеника). О етикецији, односно примереним начинима обраћања особама одређеног статуса, веома се водило рачуна.³⁵

Поред интитулација и, донекле, гарантних формула, о владарској идеологији сведоче и аренге и поједини елементи диспозиција. За разлику од српских аренги, богатих библијским мотивима, алузијама и поређењима, босанске су биле крајње типизирание.³⁶ У словенским повељама оне се у правом смислу не јављају до Твртковог крунисања за краља 1377. године. Први краљевски логотет Владоје уводи ову формулу у облику који се касније очувао у многим свечаним уговорима са Дубровником. У тој аренги (у док. бр. 51) налази се идеолошка

³³ *Visoko i okolina kroz historiju I*, Visoko 1984, 119–124; Р. Михаљчић, *Владарске титуле обласних господара*, 77–202; Е. Kurtović, *Dileme oko titule vojvode u srednjovjekovnoj Bosni*, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANU BiH* 34 (2007) 243–261.

³⁴ С. Ђирковић, *Херцег Стефан*, 106–108; Р. Михаљчић, *Владарске титуле обласних господара*, 177–202; Н. Исаиловић, *Уговор херцега Хрвоја Вукчића Хрватинића и Дубровчана о савезу против босанског краља Стефана Остоје*, *ССА* 8 (2009) 180–181.

³⁵ М. Пурковић, *Етикеција и друштвени дух у старој српској држави*, *Годишњак Скопског филозофског факултета* 2 (1931–1933), Скопље 1936, 111–139; М. Вркović, *Isprave*, 183–193, 196–205; М. Благојевић, *Државна управа*, 13–57, 208–245.

³⁶ С. Марјановић–Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 187–302.

подлога за преузимање титуле краља Срба. Твртко је своје уздизање објаснио тиме што је, као потомак Немањића, земљу својих српских прородитеља затекао без пастира. Захваљујући Божјој промисли он је био „сподобљен“ да заузме упражњени престо и да, отишавши у српску земљу, буде венчан сугубом (двоструком) круном. Узевши владарско име Стефан он је, заправо, намеравао да у Босну пренесе идеологију владара самодршца који наставља традиције својих предака – „господе српске, рашке и босанске“.³⁷

Та реформа, међутим, није била у потпуности спроведена. Проглашење краљем било је вероватно учињено уз макар прећутну сагласност угарског краља Лајоша, а до њега долази након серије освајања српских територија (део области Николе Алтомановића 1373, Требиње, Конавли и Драчевица 1377). Питање је да ли је обред крунисања заиста обављен и у Србији или само у Босни, а Тврткова словенска титула краља Срба, Босне, Поморја и Западних страна (*краль Срьбљемъ и Боснѣ и Поморию и Западнимъ странамаъ*) у латинским актима је гласила је *rex Rascie, Bossine, Maritimarumque parcium etc.*³⁸

Иако је остала присутна и после Тврткове смрти у исправама Котроманића, ова интитулација је од XV века имала само симболичан значај. Само се у повељама Дубровнику, закључно са владавином Твртка II, апострофирао положај босанских владара као наследника господа српске, рашке и босанске. Аренге су се фокусирале само на Божје порекло власти Котроманића. Од самодржавне идеологије, остали су једино мотив легитимитета и територијалне претензије, које су поново порасле у немирним временима уочи турског освајања, када су се краљеви Томаш и Стјепан Томашевић називали *краль Срьблемъ, Босни, Приморию, Хумьсци земли, Дальмациши, Хрватомъ, Донимъ Краемъ, Западнимъ странамаъ, Усори, Соли, Подринию и к тому* (бр. 259, 312). Латинска интитулација остала је, пак сведена.³⁹

Светородност такође није била изграђен концепт. Само се у једној Дабишиној и једној Остојиној повељи помиње светопочивши господин краљ

³⁷ Опширно о идеологији босанских краљева у: С. Ћирковић, *Сугуби венац. Прилог историји краљевства у Босни*, ЗФФБ 8–1 (1964) 343–370; М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, Београд 2011, 287–296. Видети и: В. Ћоровић, *Краљ Твртко I Котроманић*, Београд 1925.

³⁸ С. Ћирковић, *Сугуби венац*, 343–370; Исти, *Историја Босне*, 135–140; D. Lovrenović, *Proglašenje Bosne kraljevstvom 1377. (Pokušaj revalorizacije)*, Forum Bosnae 3–4 (Sarajevo 1999) 227–287; Исти, *Na klizištu povijesti*, 614–723.

³⁹ М. Вркović, *Isprave*, 183–193; С. Рудић, *Прилог познавању правних односа*, 217–232.

Стефан Твртко (бр. 89, 116), а у повељи Стјепана Остојића светопочивши господин краљ Стефан Остоја (бр. 175). Сасвим необично, и свога оца Радина светопочившим назива и кнез Павле Раденовић (бр. 106). Са друге стране, помени светопочивших Бранковића и Лазаревића ређају се десет пута у Томашевој повељи српском великом логотету Стефану Ратковићу (бр. 303), уз један помен кнеза Лазара у тестаменту његове кћери Јелене Сандаљевице (бр. 249). Мотив светог корена се јавља само у повељама Твртка II и Томаша Дубровчанима из 1421. и 1444, где, притом, друга копира прву (бр. 190, 256 – *и не далече втѣ нихъ путью ну праунукъ и унукъ синъ же и наследникъ истини втѣ Светаго нихъ корина, повелинѣмъ и судомъ Божиѣмъ пришамъ дрѣжаву кралевѣства*).⁴⁰

Даровнице Котроманића су од времена Твртка I такође имале типску аренгу, сведенију од уговорне, која је наглашавала владареву дужност да дели правду и награђује племените поданике по заслугама, како би земља и њен предводник живели у миру у слави (*И различними дари даруе свое вирне, паче же велможане и властеле, творе имъ милости и записана свакому же по вири и по достојаню его* – нпр. у бр. 52, 86, 103). Тиме је, заправо, ова ова формула испуњавала своју основну сврху – општу мотивацију за настанак правног чина. Сличне аренге биле су присутне и у латинским повељама издатим представницима цркве (нпр. у бр. 40, 49, 76). Творење правде и деоба листова, закона и слобода градовима јављали су се као мотиви и у повластичним уговорима са Дубровником. У мировним уговорима преовладавале су аренге којима се славио мир као богоугодно дело.⁴¹

У време својих освајања у Далмацији и Хрватској, краљ Твртко I није желео да наступа као узурпатор титула и овлашћења, па се представљао прво као наследник својих предака Шубића, а затим и добре владавине угарског краља Лајоша Великог, са којим је током година био у разнородним односима.⁴² Иако је Лајошева кћи, краљица Марија, била рођена унука бана Стјепана II Котроманића, Твртко је желео да се наметне као истински краљев настављач. Аренге уговорних

⁴⁰ О појму светородности видети у: С. Марјановић–Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 111–117.

⁴¹ *Исто*, 265–273; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 103–104.

⁴² О односима између Босне и Угарске видети: М. Анџић, *Bosanska vlast*, passim; *Isti, Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV stoljeću*, Zadar–Mostar 1997; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, passim; Н. Исаиловић, *Политика босанских владара према Далмацији (1391–1409)*, Београд 2008. (магистарски рад у рукопису).

повеља издатих далматинским градовима ослањају се на мотиве дужности доброг владооца коме је стало до задовољства својих поданика, који ће следити узорите претходнике и који ће деобом повластица допринети сопственој слави и сјају своје владавине. У оваквим аренгама, библијски мотиви су изостајали, јер су оне моделиране према угарским узорима.⁴³

Еманципација обласних господара представљала је процес о коме је већ било речи. На основу дипломатичке грађе може се уочити да су великаши неке епитете до тада резервисане за сувереног владара почели да преузимају доста рано (нпр. девоџија, наслов господина), а и неки краљевски резервати (попут употребе црвеног воска) нису предуго остали изван домашаја магната. Током друге деценије XV века обласни господари су ушли у трку за престиж и њихове исправе су по све мање елеманата заостајале за краљевским. Не треба, међутим, мислити да је на делу била потпуна узурпација свих надлежности или имитација државне идеологије Котроманића. У аренгама својих исправа, Косаче и Павловићи су најпре настојали да се истакну као легитимни и од Бога постављени наследници својих родоначелника и да нагласе традицију добрих односа свога рода са суседима. Они нису пресађивали модел краљевских, већ дубровачких аренги. Стјепан Вукчић је црвени восак почео да користи тек након обезбеђене дозволе Албрехта Хабсбуршког, а ниједан великаш није у своје повеље унео киноарна слова и калиграфски потпис. Неки резервати су се, дакле, ипак поштовали.⁴⁴

Помени иностраних држава и њихових поданика, односно странаца уопште (Латини, Млечи, Угри, Хрвати, Турци, Заморани-Напуљци) у документима XV века били су последица двоструког процеса. Први је било интензивирање односа са наведеним странцима, због чега се сматрало пригодним да се они наводе у промулгацијама (нпр. у бр. 231 – *всакому чловѣку малому и великому, прѣдъ кога се изнесе сеи записанъе наше итворенно али прѣдъ прѣсвѣтлѣмъ господиномъ цесаромъ римьсѣмъ и кралемъ угарсѣмъ али прѣдъ царемъ турсѣмъ а или прѣдъ краља босанскога а или инвга Бошнанинаа или прѣдъ господина српскога а или Латинина а или ине врѣсте чловѣка*). Други процес је била све већа зависност од

⁴³ Н. Исаиловић, *Повеља краља Стефана Остоје Сплићанима*, ССА 9 (2010) 167–186; Исти, *Повеља краља Твртка I Котроманића Шибенику*, ГПБ 4 (2011) 31–47.

⁴⁴ С. Станојевић, *Студије V*, 194–208; Г. Čremošnik, *Studije*, 78–80.

страних владара или папства. У документима се најчешће помиње обезбеђена сагласност Турака, и то пре свега у исправама Косача (нпр. у бр. 184 – *a с милостию и даромъ Божиимъ и великога цара сутана Мехометъ бега*). Еманциповани од централне краљевске власти, босански обласни господари су врло брзо постали зависни од Османлија, истичући чак да њихова власт потиче и од Бога и од милости султана.⁴⁵

Дипломатичка грађа драгоцену је и за истраживање конфесионалне историје средњовековне Босне – њоме се потврђује да је у овој држави од XIV века на делу било верско колебање владара између три црквене организације које су, упркос великим разликама, имале исте корене. У свим случајевима радило се о, у основи, хришћанским црквама. Најраније се међу становништвом примила и усталила Црква босанска, о чијим се почецима мало зна. Извесно је само да се она крајем XII и почетком XIII века нашла на удару оптужби из Угарске и Дукље. На основу извештаја о босанском прихватању богумила из Рашке и патарена из Далмације и утицају манихејских учења на цркву у Босни, почеле су падати и прве папске оптужбе за јерес.

Извесно је да је народна Црква босанска имала специфичну организацију и да је одбила да се прилагоди променама које су у балканске дијецезе покушали да уведу папа и угарски Арпадовићи. Она је нашла ослонац у домаћем властеоском слоју који је био носилац отпора Угарској и све до пропасти босанске државе у XV веку остала доминантан чинилац верског живота Босне. О њеној доктрини не зна се много, али малобројне сачуване литургијске књиге које је Црква босанска користила представљају копије правоверних зборника. Уосталом, назив „крстјани“ сведочи о томе да су се припадници ове организације сматрали хришћанима. Теорије Соловјева и Чремошника да они нису поштовали крст и да зато у босанској дипломатичкој пракси дуго није коришћена симболичка инвокација нису уверљиве. Радило се једноставно, о усвајању западног обрасца.⁴⁶

Од XIV века, Црква босанска добија такмаце у лику фрањеваца, као римокатоличких мисионара, а са укључењем делова некадашње државе Немањића

⁴⁵ О односима обласних господара и Турака, на примеру Сандаља Хранића, видети у: Е. Kurtović, *Sandalj Hranić*, 219–234.

⁴⁶ А. Соловјев, *Јесу ли богомили поштовали крст?*, ГЗМ НС 3 (1948) 81–102; Г. Чремошник, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950), 106; С. Ćirković, *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, Prilozi za istoriju BiH I, Sarajevo 1987, 191–254; Р. Ćošković, *Crkva bosanska*, passim.

у Босну, и у лику православног свештенства и монаштва. Најкасније почетком владавине Стјепана II Котроманића, композитност босанске државе постаје не само територијална, већ и конфесионална. Документи сведоче о прагматичном приступу владара према таквој ситуацији. Тако се Стјепан II, приликом обављања домаћих послова, посебно оних који су подразумевали односе са властелом, редовно среће у окружењу „крстјана“, издајући чак и повеље у њиховим кућама – хижамма (бр. 15 – *прѣдъ въсомъ цркъвомъ и прѣдъ Босномъ... свърши се у гости великога хижи у Радослани*), а у преписци са папом моли поглавара римокатоличке цркве да му шаље нове мисионаре, по могућству оне који говоре словенски језик (бр. 29). Његова мајка Јелисавета, била је кћи краља Драгутина и свакако припадница православне вере. Упркос томе, бан Стјепан се није трудио да у свој уговор о уступању Стона и Пељешца Дубровчанима унесе клаузулу о заштити права православне цркве и становништва.⁴⁷

Анализом положаја и улоге Цркве босанске бавили су се бројни истраживачи, а једино што је сасвим извесно је да је она имала јак углед међу босанским владарима, а посебно међу племством. Сви водећи властеоски родови, па и они који су касније израсли у породице обласних господара, имали су у свом окружењу првенствено људе из редова „крстјана“. Ти људи нису били моћни и нису имали црквена и манастирска властелинства, али су представљали особе које уживају веру „све Босне“. Зато се у низу повеља помињу као гаранти правног чина и, што је још занимљивије, као јемци безбедности припадника властеоског слоја и извршиоци њиховог увођења у посед (*и с тими га съ всѣмъ прѣдасмо господину дѣду и његовѣмъ строиникомъ и всиои цркви босанскои у нихъ руке и у нихъ вбарованиѣ и да му се неучини никдаре нѣдно худо што би га неггледала Црква босанска и властеле босанцѣ*). Примери за то се срећу 1404, 1426, 1446. и 1453. године у исправама Котроманића и Косача (бр. 129, 130, 210, 214, 261, 284, 285). Припадници Цркве босанске јављају се и у улози потенцијалних судија у споровима о невери (нпр. у бр. 48, 284, 285), а у XV веку су били и знаменити дипломати у служби обласних господара – издвојимо само примере крстјанина Влатка Гумрлића, човека Радосава Павловића и госта Радина, повереника херцега

⁴⁷ Д. Лечменица, *Прва стонска повеља краља Стефана Душана*, ССА 9 (2010) 25–50; Исти, *Друга стонска повеља краља Стефана Душана*, ССА 9 (2010) 51–61; Исти, *Стонска повеља бана Стефана II Котроманића*, ГПБ 3 (2010) 29–46.

Стјепана Вукчића Косаче. Гаранције представника Цркве босанске прихватили су и представници родова Хрватинића и Клешића, а несумњиво и многи други. У дипломатичкој грађи нема ни трага о наводној улози „крстјана“ у исламизацији Босне.⁴⁸

Представници римокатоличке цркве срећу се у окружењу Котроманића већ у XIV веку. Тако је нпр. капелан краља Твртка 1388. био дум Марко (бр. 65), а више од пола века касније (1451), извесни кустод Марин (бр. 280) капелан краља Томаша. Поп Милац који се помиње као капелан краља Дабише 1392. (бр. 84, 85), могао је бити и католик и православац. Ако изузмемо спорног Милца, православни монаси помињу се директно само у служби Косача у XV веку. Духовник Сандаљеве жене Јелене био је старац Никандар Јерусалимац, а она је у својој служби имали и друге калуђере. Међутим, од ње се то и могло очекивати јер је била кћи кнеза Лазара.⁴⁹ Са друге стране, православни митрополит милешевски Давид служио је херцега Стјепана Вукчића и његовог сина Влатка, који нису били јасно конфесионално опредељени. Давид је чак писао херцегов тестамент (бр. 337).⁵⁰

Из владарских докумената, али и других извора знамо да је прагматичност босанских краљева и велможа достигла врхунац у XV веку. Котроманићи су лавирали између Цркве босанске и католичанства коме су се окретали у нади да ће добити помоћ Запада у борби против Турака. Отуда и преписка са Јаковом Маркијским и издавање повластице Твртка II босанским фрањевцима (бр. 223, 227, 232). Оштар раскид са „крстјанима“ започео је тек на крају владавине краља Томаша. У последњим годинама постојања Босанског краљевства, његови владари се често обраћају папству (нпр. бр. 318) и католичким владарима Италије.⁵¹ Хрватинићи су се такође колебали између Цркве босанске и католичке вере. Након Хрвојеве смрти, већином су се определили за католичанство, али су везе са домаћом црквом одржавали најмање до 1440-их.⁵²

⁴⁸ J. V. A. Fine, *Улога Босанске цркве у јавном животу средњовековне Босне*, ГДИ БиХ 19 (1970–71) 19–29; Р. Ђошковић, *Crkva bosanska*, passim.

⁴⁹ Ђ. Тошић, *Јелена Хранић*, 429, 435–439.

⁵⁰ С. Ћирковић, *Херцег Стефан*, 267; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 28–29, 59–60, 89–90, 150.

⁵¹ D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 281–393, 585–723.

⁵² F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350.–1416.)*, Zagreb 1902; J. Мрѓић–Радојчић, *Доњи Краји*, 133–155.

У кругу Павловића углавном се помињу „крстјани“, у кругу Влатковића католици, а у кругу Косача представници све три конфесије. Управо су Косаче добар пример прилагодљивости босанских владара који су, очито, практиковали пре свега личну побожност. Сандаљ Хранић се, међутим, нашао и у, за Босну, реткој улози задужбинара, пошто се заузимао за изградњу православне цркве у Дубровнику. Његова друга супруга, Катарина, била је католикиња, а трећа, Јелена, православка. Сам Сандаљ је у својој свити имао велик број „крстјана“, али и скадарског архиђакона Теодора. О херцегу Стјепану довољно говори да су сведоци записивања његовог тестамена били милешевски митрополит Давид (православац), гост Радин („крстјанин“) и извесни Моналдо Виганти (католик). Био је и ктитор неколико православних цркава. Његови потомци су преузели веру земље у којој су живели – Влаткови потомци су отишли у Венецију, а Владислављеви у Угарску (у Славонији су били католици, а у Ердељу православни). Његов трећи син Стјепан – прешао је у ислам као Ахмет-паша Херцеговић.⁵³

Занимљиво је поменути и култ Светог Гргура (Григорија) који је постојао у Босни током XIV и XV века, али је у дипломатичкој грађи оставио трага само у периоду до крунисања Твртка I за краља. Наиме, босански банови Стјепан II и Твртко су у даровним и веровним повељама издатим домаћој властели у интитулације, испред свога имена, уметали име Св. Гргура, практично постајући његова еманација или његово земаљско обличје (*Азь свети Гръгурь а зовомь бань Стѣпань* и сл. – бр. 15, 16, 17, 18, 20, 31, 33, 34, 45, 48). Црква у Трстивници (на Бобовцу или у Сутјесци), у којој је била положена заклетва да ће се поштовати уговор тада већ краља Твртка I и Дубровчана, била је посвећена Св. Гргуру (бр. 51). Овај светац се више по помиње у дипломатичким изворима, али остаје на босанском новцу све до пропасти краљевине. Међутим, и овде је до изражаја дошла босанска прилагодљивост. Из других извора знамо да је дотични Гргур прво био Гргур Чудотворац, заштитник Босне, чији је култ рано примљен, не зна се откуд. Касније, крајем XIV и у XV веку, култ се спорадично, а посебно у нумизматичкој грађи, преноси и на папу Гргура Великог и на Св. Гргура Назијанског, вероватно у вези са католичком оријентацијом Котроманића. Пред

⁵³ С. Ћирковић, *Херцег Стефан*, 267; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, passim; Е. Kurtović, *Sandalj Hranici*, 399–405.

сам пад краљевства, на молбу Стјепана Томашевића, папа је потврдио Св. Гргура Чудотворца патроном Босне.⁵⁴

Међу приземније, али нипошто безначајне теме, спада и улога дипломатичке грађе у истраживањима финансијских послова и уопште пословања босанских владара. Према наменској типологији, највећи број сачуваних исправа припада управо разним врстама признаница (експедиторијама, разрешницама, потраживањима, покладним белешкама, трибутним писмима). Потреба за овом врстом докумената настала је са економским успоном Босне у XIV веку. Расту прихода краљевске благајне допринели су покретање експлоатације рудника, наплата царина и трговачких такси (дакле, владарски резервати), споразуми са Дубровчанима о годишњим дохоцима (прво о Стонском, а затим о Српском), али и ратови који су довели до ширења територије и проширења трговинске размене са приморским комунама и Италијом.⁵⁵

Великаши су се, са своје стране, богатали кроз службу бановима и краљевима, али и на основу разних права која су им припадала као господарима појединих жупа, „земаља“ и области. Почетком XV века, Косаче и Павловићи су успели у ономе у чему нису Санковићи – обезбедили су себи Конавоски доходак, док су Влатковићи од 1452. почели да примају свој „провизиун“, јер су наступили као савезници Дубровника у одсудном тренутку. Доходак могориш, каткад је припадао локалној властели из Поповог поља, а каткад су га преузимали краљеви. Немали број сачуваних уговора тиче се управо ових питања (нпр. бр. 22, 23, 51, 78, 176, 199, 281 и други).⁵⁶

Део својих драгоцености су босански владари и велможе, ради сигурности, често депоновали у Дубровнику. Сачуване *записне матице* сведоче о богатству водећих представника владајућег слоја у Босни. У оставама су се, поред новца, налазили бројни луксузни предмети, племенити метали, посуђе, одећа, накит, али и повеље, записи и књиге. Када је реч о новцу, он је некада остављан у форми

⁵⁴ А. Soloviev, *Saint Gregoire, patron de Bosnie*, Byzantion 19, Bruxelles 1949, 263–279; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 651–660; Isti, *Sveti Grgur Čudotvorac: zaštitnik Kotromanića i srednjovjekovne Bosne*, Bosanska kvadratura kruga, Sarajevo 2012, 15–35.

⁵⁵ М. Динић, *Дубровачки трибути*, 203–257; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I–II*, Београд 1955–1962; Д. Ковачевић, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961; Д. Ковачевић Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978; С. Ћирковић – Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002.

⁵⁶ М. Динић, *Дубровачки трибути*, 203–257.

поклада који је само похрањиван у граду Св. Влаха, а некада се радило о улагању на добит тј. ради прикупљања камате. Бројни тестаменти су такође предвиђали постепену исплату поклада покојниковим наследницима – највећу појединачну скупину докумената у читавом босанском владарском корпусу чине признанице о парцијалној исплати наследства синовима херцега Стјепана (око 30 експедиторија). Највећи део признаничних аката настао је управо у склопу трансакција које су обухватале полагање или подизање депозита, наследства, камата и доходака. Неке од тих трибута Дубровчани су исплаћивали потомцима Косача све до XVII века.⁵⁷

Сачуване су и исправе настале у пословима издавања владарских кућа и царина под закуп. У вези са њима су и разрешнице рачуна, посебна врста признаница о измиривању дуговања (нпр. бр. 84, 96). Пословне интересе босанских краљева и магната у суседним државама и комунама заступали су бројни прокуратори из редова тамошњих виђених људи. Имена неких од њих такође сазнајемо из дипломатичке грађе.⁵⁸

*

Узевши у обзир све што је изложено, треба се на крају запитати какво су значење и какву улогу имали владарски документи из перспективе њихових твораца и корисника (било да се ради о непосредним дестинатарима или „свим заинтересованима“).

У творце убрајамо владаре-аукторе (као наручиоце) и њихове писаре (као непосредне произвођаче докумената). Потоњима је састављање исправа представљало професију, службу, једини или један од животних позива. Потребе владара за вођењем кореспонденције условиле су и потребу за дијацима, који су своје господаре пратили где год су им могли бити од користи, живећи у њиховом окружењу. Највероватније је да нису у сваком тренутку били део организоване, хијерархизоване и самосталне дворске установе коју би смо могли назвати

⁵⁷ Исто, 242–247; Е. Куртовић, *Из историје банкарства*, 117–141.

⁵⁸ С. Рудић, *О кући Хрвоја Вукчића Хрватинића у Дубровнику*, ИЧ 56 (2008) 353–369; А. Фостиков – Н. Исаиловић, *Повеља краља Стефана Дабиче о разрешењу рачуна Драгоја Гучетића и његове браће*, ССА 8 (2009) 147–150; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци српских средњовековних разрешних докумената*, Споменица академика Симе Ћирковића, Београд 2011, 269–288.

канцеларијом. Каткада су заправо били само припадници владареве писарске службе, која је могла подразумевати и једног или двојицу писара.

Но без обзира на то, морали су бити свесни важности задатка који им је био поверен. Њихови производи нису репрезентовали њих, већ њиховог господара – како садржајем, тако и формом. Иако је неспорно да су писменост, дипломатичка и литерарна вештина у Босни у извесној мери заостајале за окружењем, основна сврха – одржавање писане комуникације – испуњавана је током више од три века. Упркос потцењивачким тоновима који су се могли чути од суседа, производи босанских владарских канцеларија имали су своју вредност и признату валидност, а неки од њих су били и заиста репрезентативни примерци дијачке вештине. У XV веку, повећана дипломатичка производња била је један од фактора дисеминације писмености, односно њеног ширења међу ширим слојевима босанске елите (владари, властела, фамилијари).⁵⁹

За аукторе (владаре) документи су имали вишеструк значај. У својим пословима они се нису увек могли ослањати на усмену комуникацију („живи језик“), већ и на кореспонденцију, а потреба за њом се временом повећала. Већ је раније наглашено да су из широког спектра владарских дужности, односно из послова који су били у делокругу јавне власти, изведени скоро сви типови исправа (међудржавни уговори, баштинске даровнице, налози, пресуде, пуномоћја, акта информативне природе, дипломатски дописи, признанице и други). Само су се две скупине докумената – признанице и трговачки уговори – могле тицати и приватне делатности владарâ.

Сва наведена дипломатичка грађа није имала само практичну употребну вредност, већ је представљала и огледало владара и државе, као и одраз власти и симбол њеног престижа и организованости. У Босни није било праве, домаће нотарске службе, те су скоро све исправе са правном снагом издаване од стране јавних власти. Пратећи промене у спољашњим и унутрашњим обележјима босанских владарских исправа стичемо утисак о својеврсној путањи напретка која је пратила развој државе. На тој путањи постоје деонице успона и падова, настале

⁵⁹ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 98–99.

услед деловања различитих политичких, друштвених, културних и привредних фактора и околности.⁶⁰

Писарске службе босанских владара биле су отворене за утицаје са стране који су уграђивани у одомаћене матрице. Оне су, опет, настале ранијом прерадом увезених образаца. Кроз стране утицаје је ојачала и свест о потреби за репрезентативношћу свечаних владарских аката. Они се пишу на квалитетним подлогама великог формата, формулар им је сложен, а текст дуг. Проширују се и умножавају интитулације, као и формуле идеолошког и гарантног садржаја. Из Србије се крајем XIV века увози употреба киноарних слова, калиграфски исписаног потписа и додатних украса, а са Запада велики двострани печати престоно-коњаничког типа, који су са промером од 11 cm спадали међу највеће у Европи. Бројне модификације обрасца нису суштински мењале свечани дојам окаквих повеља (углавном уговора, даровница и завршних признаница) које су постале један од јавних израза славе краљевске власти Котроманића. Настајући симбиозом домаћих и одабраних страних елемената, оне су испуњавале све своје намене.⁶¹

У времену постепеног уздизања великаша у обласне господаре, и представници овог слоја су почели да размишљају као њихови сизерени на краљевском престолу и да их у неким аспектима дипломатичке, као и идеолошке праксе опонашају. Протекло је свега 30 година од повеље кнеза Павла Раденовића Дубровчанима (бр. 106), издате на табаку папира стандардне величине, до повеље његовог сина, војводе Радосава Павловића, истим дестинатарима (бр. 212), која представља другу по величини исправу средњовековних јужнословенских владара.⁶² У склоности ка оваквим форматима назире се барем црта скоројевићства, која се донекле могла уочити и код представника династије Котроманића, али која је неспорна код обласних господара. О употреби црвеног воска већ је било речи, а и многи унутрашњи састојци великашких докумената подсећали су на оне из краљевских.

⁶⁰ С. Станојевић, *Студије I–XXVIII*, passim; Г. Ћремошник, *Bosanske i humske povelje* (1948) 103–143; *Isto* (1949–1950) 105–199; *Isto* (1951) 81–119; *Isto* (1952) 273–336; *Isto* (1955) 137–146; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 96–119, 200.

⁶¹ С. Станојевић, *Студије XVI*, 13–21; С. Станојевић, *Студије XX*, 155–158, 167–185; П. Анђелић, *Srednjovjekovni pečati*, 23–33, 36–41; Г. Ћремошник, *Студије*, 45–117.

⁶² Г. Ћремошник, *Bosanske i humske povelje* (1951) 89–91, 97–101; *Isti*, *Студије*, 27–29.

Па опет, у овом такмичењу у репрезентативности, неки елементи су ипак остали резерват краља Босне – већ смо рекли да се црвена слова и калиграфски потписи никада нису нашли на исправама обласних господара, а исто важи и за престоне печате и владарско име Стефан. Но, независно од тога, неке од магната – нпр. Хрватиниће и Косаче – уздигла је већ сама чињеница да су имали кореспонденцију са бројним европским владарима и да су њихове писарске службе (пре свега Косача), услед потребе за производњом све већег броја исправа, заиста прерасле у праве канцеларије.⁶³

За дестинатаре су владарски акти били јемство стечених повластица, права или поседа. Те исправе су обавезивале њихове творце и имале су правну снагу. У том смислу оне су могле бити употребљаване као средство доказивања, што је више пута и чињено, у дипломатији, поседовним споровима, приликом разних потраживања. Примера за то има како у средњовековној Босни, тако и у окружењу. И турске власти су признавале валидне документе издате од стране домаћих владара. У том смислу, ове исправе су заиста могле бити од значаја свима заинтересованима по принципу *to whom it may concern* (или језиком општих инскрипција – *свакоме кому се подоба / quibus expedit universis*). Злоупотребу њихове правне снаге оличавала је израда фалсификата.⁶⁴

У вези са претходно изреченим, владарски документи имали су и свој симболички значај јер су представљали отелотворење правног чина праћеног заклетвом, сведочанство о владаревој милости. Незаписана одлука као да није била ни донесена, а записана је постајала обавезујућа и то по прецизно дефинисаним ставкама, било да се нпр. радило о члановима склопљеног уговора или о тачним међама додељених или потврђених поседа. О симболичкој вредности докумената сведоче неки већ раније изнети примери. Тако је деспот Ђурађ Бранковић чином враћања уговора о пријатељству херцегу Стјепану 1451. практично отпочео свој сукоб са Косачама, док је гост Радин, три године доцније, изразио мишљење да би мировни споразум поменутог херцега и Дубровчана требало уписати у камену, а не на пергаментном листу. Као објекти посебне важности, повеље над којима још није положена заклетва, биле су повераване на

⁶³ Видети главу III (целине 1.1 и 1.2). Уп. Г. Ћремошник, *Bosanske i humske povelje* (1949–1950) 105–199 и *Isto* (1951) 81–119, (1952) 273–336.

⁶⁴ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 239–270.

чување великодостојницима Цркве босанске, а касније похрањиване заједно са другим драгоценостима – новцем, накитом и реликвијама.⁶⁵

Управо су због свог вишеструког и вишевековног значаја неки производи канцеларија средњовековних босанских владара и сачувани до данас. Тај узорак није велик, због неповољних историјских околности, али и даље представља богат и готово непресушан извор података. Дипломатичка грађа из Босне оставља пуно простора за додатна тумачења и за темељнија испитивања која се могу спровести по више параметара. Истраживањем које је овде представљено, учињен је само један корак у том смеру.

⁶⁵ Р. Џошковић, *Crkva bosanska*, 144; Ћ. Бубало, *Писана реч*, 198–199, 273–274.

ИЗДАЊА ИЗВОРА

- A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina iz 1477. godine*, Sarajevo 1985.
- A. S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar 2008.
- M. Ančić, *Pet dokumenata za povijest istočnojadranskog zaleđa na početku XV. stoljeća*, GADAR BiH 29 (1989) 159–168.
- ur. J. Barbarić – J. Kolanović, *Šibenski diplomatarij. Zbornik šibenskih isprava*, Šibenik 1986.
- pr. J. Barbarić – J. Marković, *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Supplementa, Svezak I (1020–1270)*, Zagreb 1998.
- pr. J. Barbarić – J. Marković, *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Supplementa, Svezak II (1271–1309)*, Zagreb 2002.
- M. Brković, *Bosanske srednjovjekovne latinske isprave izdane Splitu*, CCP XIV/25 (1990) 109–125.
- M. Brković, *Bosanske srednjovjekovne latinske isprave izdane Trogiru*, Radovi Zadar 33 (1991) 83–105.
- M. Brković, *Diplomatički zbornik srednjovjekovnih humskih i bosanskih isprava Dubrovniku*, Mostar 2011.
- M. Brković, *Isprave bosansko-humskih srednjovjekovnih vladara Šibeniku*, Radovi Zadar 50 (2008) 15–46.
- M. Brković, *Latinska povelja bosanskog bana Stjepana II Kotromanića iz godine 1333. (15. II.)*, IZ 10 (1989) 7–17.
- M. Brković, *Latinska povelja bosanskog kralja Tvrtka I izdana Braču godine 1390*, Radovi Zadar 33 (1991) 119–130.
- M. Brković, *Povelja bosanskog kralja Stjepana Ostoje iz godine 1417*, RFFZd 13/26 (1986/87) 225–236.
- M. Brković, *Povelja bosanskog kralja Tvrtka I izdana splitskom nadbiskupu Andriji Gualdo godine 1390. (30. VIII)*, CCP XII/22 (1988) 141–150.
- M. Brković, *Povelja bosanskog kralja Tvrtka I Mlečanima iz godine 1385. (23. VIII.)*, Radovi Zadar 33 (1991) 107–118.
- M. Brković, *Srednjovjekovne isprave bosansko-humskih vladara Veneciji*, Radovi Zadar 53 (2011) 49–100.
- M. Brković, *Srednjovjekovne isprave bosansko-humskih vladara Splitu*, SHP III 36 (2009) 371–402.
- M. Brković, *Srednjovjekovne latinske isprave bosanskih vladara izdane Dubrovniku*, Anali Dubrovnik 28 (1990) 41–61.
- M. Brković, *Tri povelje knezova Bribirskih izdane bosanskom knezu Hrvatinu Stjepaniću*, Radovi Zadar 32 (1990) 139–154.
- M. Brković, *U Jajcu izdane isprave bosanskih vladara*, Radovi Zadar 40 (1998) 97–142.
- M. Brković, *Četiri bosanske srednjovjekovne latinske isprave izdane Šibeniku*, CCP XV/27 (1991) 38–52.

- пр. Ђ. Бубало, *Душанов законик*, Београд 2010.
- Ђ. Бубало, *Фалсификована повеља цара Стефана Уроша о Стонском дохотку*, ССА 2 (2003) 99–142.
- F. Bulić, *Note cronologiche e documenti raccolti da Giovanni Lucio Traguriense*, *Bullettino* 4 (1881) 70–71, 86–87, 102–103, 119–121, 134–136, 171–173.
- J. Valentini, *Acta Albaniae Veneta I–XXV*, Palermo–Milano etc. 1967–1979.
- M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH I–IV*, Sarajevo 1962–1970.
- Византијски извори за историју народа Југославије IV* (ур. Г. Острогорски – Ф. Баришић), Београд 1971.
- А. Вучетић, *Споменици дубровачки*, Срђ 5, Дубровник 1906, 48–56, 103–104, 151–152, 207–208, 264, 308–312, 361–368, 412–417, 457–464, 512, 558–560, 605–608, 652–656, 740–750.
- J. Gelicich – L. Thallóczy, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae (Raguza és Magyarország összekötteréseinek oklevéltára)*, Budapest 1887.
- М. Динић, *Из дубровачког архива III*, Београд 1967.
- М. Динић, *Неколико ћириличких споменика из Дубровника*, ПКЈИФ 24/1–2 (1958) 94–110.
- М. Ј. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике I*, Београд 1951.
- М. Ј. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике II*, Београд 1964.
- М. Динић, *Три повеље из испписа Ивана Лучића*, ЗФФБ 3 (1955) 69–94.
- М. Динић, *Три ћириловска писма из 1447. године*, ПКЈИФ 15/1–2 (1935) 166–169.
- П. Драгичевић, *Повеља краља Остоје Дубровчанима о исплати заосталих дугова краља Твртка I*, ГПБ 1 (2008) 111–121.
- П. Драгичевић, *Повеља краља Твртка I којом укида трг соли у Суторини*, ГПБ 3 (2010) 69–80.
- П. Драгичевић, *Први, други и трећи лист депозита војводе Сандаља са припадајућим потврдама*, ГПБ 5 (2012) 63–80.
- П. Драгичевић, *Четврти, пети и шести лист депозита војводе Сандаља са припадајућим потврдама*, ГПБ 6 (2013) 45–63.
- Zlatna knjiga grada Splita I* (пр. V. Gligo – M. Berket – V. Rismondo – Lj. Šimunković), Split 1996.
- М. Ивановић, *Писмо Дубровчана челнику Миљану*, ССА 12 (2013) 111–119.
- М. Ивановић, *Повеља херцега Стефана Вукчића Дубровчанима*, ГПБ 5 (2012) 81–90.
- Г. А. Ильинский, *Грамота бана Кулина. Опыт критическаго изданія текста съ комментаріями Г. А. Ильинскаго съ приложеніемъ фототипическаго снимка*, Санкт-Петербург 1906.
- N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV siecle II–III*, Paris 1899, 1902.
- Н. Исаиловић, *Акредитивно писмо краља Стефана Томаша за посланика Николу Тесту*, ССА 7 (2008) 175–186.

- Н. Исаиловић, *Две ћирилске исправе Ивана VI (Анжа) Франкопана Омишанима*, Мешовита грађа 32 (2011) 101–124.
- Н. Исаиловић, *Записници са суђења Михаилу Кабуџићу*, Мешовита грађа 29 (2008) 7–29.
- Н. Исаиловић, *Повеља бана Павла Шубића и његових синова кнезу Хрватину Стјепанићу*, ГПБ 3 (2010) 11–27.
- Н. Исаиловић, *Повеља бана Пријезде I којом додељује жупу Земуник својој ћерки и зету, сину бана Стјепана III Бабонића : 1287, мај 8, Земуник*, ГПБ 5 (2012) 9–25.
- Н. Исаиловић, *Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1355. године*, ССА 6 (2007) 123–138.
- Н. Исаиловић, *Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1356. године*, ССА 6 (2007) 139–150.
- Н. Исаиловић, *Повеља војводе Хрвоја Вукчића Хрватинића угарском краљу Жигмунду и краљици Марији*, ГПБ 1 (2008) 87–97.
- Н. Исаиловић, *Повеља краља Стефана Остоје Сплићанима*, ССА 9 (2010) 167–186.
- Н. Исаиловић, *Повеља краља Твртка I Котроманића Шибенику*, ГПБ 4 (2011) 31–47.
- Н. Исаиловић, *Повеља херцега Хрвоја Вукчића Хрватинића жени Јелени*, ССА 10 (2011) 165–180.
- Н. Исаиловић, *Уговор херцега Хрвоја Вукчића Хрватинића и Дубровчана о савезу против босанског краља Стефана Остоје*, ССА 8 (2009) 167–182.
- Н. Исаиловић – А. Фостиков, *Писмо краља Стефана Дабише Дубровчанима о овлашћењу датом Драгоју Гучетићу у вези са дугом Новака Маћедола*, ГПБ 2 (2009) 91–98.
- Н. Исаиловић – А. Фостиков, *Повеља господина Ђурђа Бранковића којом потврђује слободе грађанима Дебрецина*, Мешовита грађа 33 (2012) 57–68.
- Н. Исаиловић – А. Фостиков, *Признаница херцега Петра Балше Косаче и његових посланика о пријему Конавоског дохотка од Дубровчана*, ГПБ 6 (2013) 131–147.
- Ј. Јеленић, *Ljetopis fra Nikole Lašvanina*, GZM 27 (1915) 1–36, 269–312.
- Д. Јечменица, *Два писма бана и краља Твртка I Дубровчанима о Стонском дохотку*, ГПБ 1 (2008) 37–52.
- Д. Јечменица, *Два писма краља Стефана Твртка I о дугу сребреничког цариника Драгоја Бенвенутића*, ГПБ 2 (2009) 53–62.
- Д. Јечменица, *Две разрешнице краља Стефана Душана за Дубровчанина Домању Менчетића са браћом*, ССА 8 (2009) 45–55.
- Д. Јечменица, *Друга стонска повеља краља Стефана Душана*, ССА 9 (2010) 51–61.
- Д. Јечменица, *Пет писама краља Твртка I Дубровчанима о Светодмитарском дохотку и могоришу*, ГПБ 1 (2008) 53–74.
- Д. Јечменица, *Писмо бана Стефана II којим позива дубровачке трговце да слободно тргују у Босни*, ГПБ 5 (2012) 27–31.

- Д. Јечменица, *Повеља бана Твртка кнезу Влатку Вукославићу*, ГПБ 4 (2011) 9–19.
- Д. Јечменица, *Повеља бана Твртка кнезу Павлу Вукославићу*, ГПБ 4 (2011) 21–29.
- Д. Јечменица, *Повеља банице Јелисавете и бана Стефана II кнезу Вукицу Хрватинићу*, ГПБ 2 (2009) 11–23.
- Д. Јечменица, *Повеља и писмо бана Твртка Опитини дубровачкој о разрешењу рачуна Климе Држића и Бисте Бунића*, ГПБ 3 (2010) 47–61.
- Д. Јечменица, *Прва стонска повеља краља Стефана Душана*, ССА 9 (2010) 25–50.
- Д. Јечменица, *Стонска повеља бана Стефана II Котроманића*, ГПБ 3 (2010) 29–46.
- К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА 11 (1892) I–VII, 1–117.
- П. Кајер – В. Вулетих-Вукасовић, *Листина Стефана Томаша од 19. фебруара год. 1450*, ГЗМ 17 (1905) 253–256.
- П. Карано-Твртковић, *Србски споменици или старе рисовуљ, дипломе, повелъ, и сношения босански, сербски, херцеговачки, далматински и дубровачки краљева, царева, банова, деспота, кнезова, войвода и властелина*, Београд 1840.
- L. Katić, *Dvije poljičke isprave iz XV stoljeća*, SHP III 8–9 (1963) 233–244.
- I. Katona, *Historia critica regum Hungariae I–XLII*, Pest 1779–1817.
- B. A. Kerceselich, *De regnis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae notitiae praeliminares, Zagrabiae 1763, 1770²*.
- V. Klaić, *Povelja kralja Stjepana Dabiše, izdana Hrvoju Vukčiću g. 1392*, VZA 2 (1900) 60–61.
- G. Kristó et al., *Anjou-kori oklevéltár I–XV, XVII, XIX–XXIX, XXXI, XXXIV, XXXVIII*, Szeged 1990–2013.
- I. Kukuljević, *Jura regni Dalmatiae, Croatiae and Slavoniae I–II*, Zagrabiae 1860–1862.
- I. Kukuljević Sakcinski, *Izvadci listinah i poveljah bosanskih*, Arkiv 2 (1852) 1–34.
- I. Kukuljević Sakcinski, *Njekoliko tiskom neizdanih srbskih, bosanskih i dubrovačkih listinah*, Arkiv 8 (1865) 193–203.
- I. Kukuljević Sakcinski, *Spomenici bosanski i crnogorski*, Arkiv 2 (1852) 35–48.
- E. Laszowski, *Listine općine Sv. Jelene Koruške kod Križevaca*, VZA 7 (1905) 1–45.
- Libri Regii – Királyi Könyvek*, Budapest 2006. (DVD-ROM)
- N. Lonza – Z. Šundrica, *Odluke dubrovačkih vijeća 1390–1392*, Zagreb–Dubrovnik, 2005.
- N. Lonza, *Odluke dubrovačkih vijeća 1395–1397*, Zagreb–Dubrovnik, 2011.
- G. Lucio, *Memorie storiche di Tragurio ora detto Traù*, Venetia 1673.
- I. Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelodami 1666.
- I. Lucić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru I–II*, Split 1979.
- J. Lučić, *Zapisi notara Andrije Beneše 1295–1305*, Zagreb 1993.
- J. Lučić, *Zapisi notara Tomazina de Savere 1284–1286*, Zagreb 1988.

- J. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije. Zapisi notara Tomazina de Savere 1282–1284. Diversa Cancelariae I (1282–1284). Testamenta I (1282–1284)*, Zagreb 1984.
- S. Ljubić, *Dvie stare narodne isprave*, VHAD 5 (1883) 81–82.
- S. Ljubić, *Listine o jednošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike I–X (960–1469)*, Zagreb 1868–1891.
- S. Ljubić, *Listine o jednošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike. Index Rerum, Personarum et Locorum (in voluminibus I–V)*, Zagreb 1893.
- S. Ljubić, *Rukoviet jugoslavenskih listina*, Starine JAZU 10 (1878) 1–43.
- S. Ljubić, *Commissiones et relationes venetae I*, Zagreb 1876.
- В. Макушев, *Историјски споменици јужних Словена и околних народа II*, Београд 1882.
- В. Макушев, *Историческіе памятники Южных Славянъ и соседнихъ имъ народовъ. Извлеченные изъ италянскихъ архивовъ и библиотекъ. Часть I. Книга 1*, Варшава 1874.
- В. Макушев, *Прилози к српској историји XIV. и XV. века*, Гласник СУД 32 (1871) 164–208.
- ed. E. Mályusz et al., *Zsigmondkori oklevéltár I–XIII*, Budapest 1951–2013.
- F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae* 1858.
- Miscellanea Državnog arhiva u Zadru II–IV* (pr. S. Antoljak), Zadar 1950–1952.
- Р. Михаљчић, *Исправа о примању Хрвоја Вукчића за дубровачког властелина*, ССА 8 (2009) 159–165.
- Р. Михаљчић, *Писмо краља Стефана Остоје Дубровчанима о српском дохотку*, ГПБ 2 (2009) 123–127.
- Р. Михаљчић, *Повеља краља Остоје којом поново потврђује повластице Дубровчанима*, ГПБ 3 (2010) 125–135.
- Р. Михаљчић, *Повеља краља Остоје којом потврђује раније даровнице Дубровнику*, ССА 7 (2008) 163–173.
- Р. Михаљчић, *Повеља краља Стефана Твртка I Котроманића кнезу и војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу*, ССА 1 (2002) 117–130.
- Р. Михаљчић, *Повеља краља Стефана Твртка Твртковића којом Дубровчанима потврђује Сланско приморје*, ГПБ 4 (2011) 75–88.
- Р. Михаљчић, *Повеља Стефана Остоје Дубровчанима*, ГПБ 1 (2008) 123–135.
- С. Мишић, *Повеља Бељака и Радича Санковића Дубровнику*, ССА 7 (2008) 113–127.
- С. Мишић, *Повеља војводе Радича Санковића Дубровнику*, ССА 6 (2007) 183–200.
- Monumenta Ragusina. Libri Reformationum I–V*, Zagreb 1879–1897.
- В. Мошин – С. Ћирковић – Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I (1186–1321)*, Београд 2011.
- Ј. Мргић, *Писмо кнеза Драгише Дињићића кнезу Вукашину и војводи Вукмиру Златоносовићу*, ССА 6 (2007) 201–208.

- Ј. Мргић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића којом даје кнезу Вукославу Хрватинићу жупе Бањицу и Врбању*, ГПБ 1 (2008) 11–22.
- Ј. Мргић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића којом кнезу Вукославу Хрватинићу даје своју „вјеру господску“*, ССА 7 (2008) 51–58.
- Ј. Мргић–Радојчић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића великом кнезу Гргуру Стјепанићу*, ССА 3 (2004) 19–34.
- Ј. Мргић–Радојчић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића кнежевима Вуку и Павлу Вукославићу*, ССА 1 (2002) 79–92.
- Ј. Мргић–Радојчић, *Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу*, ССА 2 (2003) 167–184.
- Ј. Мргић–Радојчић, *Повеља бана Твртка Котроманића којом даје „вјеру господску“ кнезу Влатку Вукославићу*, ССА 4 (2005) 115–118.
- Ј. Мргић–Радојчић, *Повеља бана Твртка Котроманића којом потврђује баштинске поседе кнезу Влатку Вукославићу*, ССА 4 (2005) 99–114.
- I. Nagy – A. Nyágy, *Magyar diplomaciai emlékek Mátyás király korából (1458–1490) I–II*, Budapest 1875, 1877.
- I. Nagy – I. Ráur – K. Ráth – D. Véghely, *Hazai okmánytár = Codex diplomaticus patrius III*, Győr 1866.
- С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 2005².
- С. Новаковић, *Повеља краља Стјепана Остоје војводи Хрвоју и сину му Баоши, године 1400. 8. децембра*, Гласник СУД 23 (6) (1868) 48–53.
- N. Nodilo (ed.), *Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451-1484)*, Zagreb 1893.
- М. Орбин, *Краљевство Словена, Зрењанин* – Београд 2006.²
- М. Orbini, *Il Regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni*, Pesaro 1601.
- F. Palacký, *Urkundliche Beiträge zur Geschichte Böhmens und siener Nachbarländer im Zeitalter Georg's von Podiebrad (1450–1471)*, Wien 1860.
- Р. Поповић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића о решавању спорова између Босне и Дубровника*, ССА 6 (2007) 35–54.
- Р. Поповић, *Повеља бана Твртка којом потврђује повластице Дубровчанима*, ССА 7 (2008) 91–98.
- Р. Поповић, *Повеља бана Твртка I Котроманића Дубровнику о ослобађању од царина*, ССА 5 (2006) 149–156.
- Р. Поповић, *Повеља војводе Иваниша Р. Павловића Дубровчанима*, ГПБ 4 (2011) 137–149.
- Р. Поповић, *Повеља војводе Сандаља и браће му Вукца и Вука којом уступају Дубровчанима свој део Конавала*, ГПБ 4 (2011) 97–109.
- Н. Порчић, *Два документа војводе Сандаља Хранића о преузимању града Бијеле*, ГПБ 6 (2013) 65–79.
- Н. Порчић, *Писмо бана Степана II Котроманића о разрешењу рачуна браће Држића*, ГПБ 2 (2009) 25–34.

- Н. Порчић, *Повеља краља Стефана Душана Дубровчанима о царини слуге Дабижива*, ССА 5 (2006) 83–98.
- М. Пуцић, *Споменици србски (Споменици српски) I–II*, Београд 1858, 1862.
- И. Равић, *Две исправе упућене у Дубровник поводом измирења краља Остоје и Павла Клешића*, ГПБ 5 (2012) 39–48.
- Н. Радојчић, *Пет писама с краја 15. века*, Јужнословенски филолог 20, 1–4 (1953–1954) 343–367.
- Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље I/1–I/2*, Београд 1934.
- Ф. Раčki, *Izvadci iz kralj. osrednjeg arkiva u Napulju za jugoslovensku poviest*, Аркив 7 (1863) 5–71.
- Ф. Раčki, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU 1 (1867) 124–163.
- С. Рудић, *Повеља бана Твртка Котроманића кнезу Влатку Вукославићу*, ССА 2 (2003) 69–84.
- С. Рудић, *Повеља краља Дабише браћи Семковић*, ССА 5 (2006) 157–172.
- С. Рудић, *Повеља краља Стефана Дабише Дубровнику*, ССА 6 (2007) 167–182.
- С. Рудић, *Повеља краља Стефана Дабише кћерци Стани*, ССА 4 (2005) 173–192.
- С. Рудић, *Повеља краља Стефана Томаша синовима Иванца Јурченића*, ССА 3 (2004) 141–152.
- С. Рудић, *Повеља краља Стефана Томашевића Дубровнику*, ГПБ 2 (2009) 153–168.
- С. Рудић, *Повеља краља Стефана Томашевића којом наређује својим људима да не ометају дубровачке трговце*, ГПБ 1 (2008) 165–170.
- С. Рудић, *Повеља краља Стефана Томашевића којом одобрава да се у Босни користе дубровачки новци*, ССА 7 (2008) 187–194.
- С. Рудић, *Потврда Влатка Поповића и Јурја Божишића да су примили камату од заоставштине кнеза Браила Тезаловића*, ГПБ 5 (2012) 99–102.
- С. Рудић, *Потврда да је Јурај Божишић синовац Браила Тезаловића*, ГПБ 4 (2011) 151–160.
- С. Рудић, *Потврде браће Драгишић да су подигли свој део од поклада Сандаља Хранића*, ГПБ 6 (2013) 103–117.
- С. Рудић, *Три потврде кнеза Влатка Поповића о примању дохотка од заоставштине кнеза Браила Тезаловића у Дубровнику*, ГПБ 3 (2010) 153–162.
- А. Смиљанић, *Дубровачко писмо кнезу Петру Павловићу и писмо жупана Ђурђа кнезу стонском и властели стонској*, ГПБ 3 (2010) 137–146.
- А. Смиљанић, *Писмо Дабижива Чихорића Дубровчанима*, ГПБ 2 (2009) 45–51.
- А. Смиљанић, *Писмо жупана Санка Милтеновића Дубровчанима*, ГПБ 2 (2009) 35–44.
- А. Смиљанић, *Повеља војводе Ђурђа Воисалића којом потврђује баштинске посjede браћи Ђурђевићима*, ГПБ 4 (2011) 117–135.
- А. Смиљанић, *Повеља војводе Радича Санковића Дубровчанима*, ГПБ 1 (2008) 75–86.
- А. Смиљанић, *Повеља кнеза Павла Раденовића Дубровчанима*, ГПБ 1 (2008) 99–110.

- Т. Smičiklas et al., *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije (Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae) I–XVIII (743–1399)*, Zagreb 1904–1990.
- А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до XV века)*, Београд 1926.
- Ј. Stipišić – М. Šamšalović, *Isprave u Arhivu Jugoslavenske akademije (Inventar)*, Zbornik OPZ JAZU 2 (1959) 289–379; 3 (1961) 563–643.
- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1–I/2*, Београд – Сремски Карловци 1929, 1934.
- Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1902.
- Ј. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке републике I*, Београд 1935.
- Ј. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon X*, Pesten 1853.
- Ђ. Тошић, *Двије босанске повеље из XV вијека*, ИЧ 40–41 (1993–1994) 19–42.
- Ђ. Тошић, *Двије повеље босанског краља Стјепана Дабвише*, ИЧ 39 (1992) 5–24.
- Џ. Truhelka, *Tursko-slovenski spomenici dubrovačke archive*, GZM 23 (1911) 1–162, 303–350, 437–484, table I–XIX.
- Џ. Truhelka, *Fojnička kronika*, GZM 21 (1909) 443–460.
- L. Thallóczy – A. Áldásy, *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára (1198–1526)*, Budapest 1907.
- L. Thallóczy – S. Barabás, *Codex Diplomaticus Comitum de Blagay 1200–1578*, Budapest 1897.
- А. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia I*, Romae 1863.
- С. Ћирковић, *Писмо бана Стјепана II Котроманића кнезу и општини дубровачкој о дугу дубровачких трговаца*, ГПБ 1 (2008) 23–35.
- С. Ћирковић, *Писмо краља Стефана Твртка I о уступању куће у Дубровнику*, ГПБ 2 (2009) 63–69.
- С. Ћирковић, *Писмо Радоње Куделиновића Дубровнику о заоставитини требињског свеишеника*, ГПБ 3 (2010) 63–67.
- D. Farlati, *Illyricum Sacrum III–VI*, Venezia 1765–1800.
- G. Fejer, *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus et Civilis I–XI*, Budae 1829–1844.
- E. Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagreb 1892.
- Е. О. Filipović, *Povelja hercega Stjepana Vukčića Kosače Barbari od Lichtensteina: Ključ kod Gacka, 1. mart 1455. godine*, Građa arhiva BiH 5 (2013) 7–19.
- А. Фостиков, *Акт босанске краљице Јелене Грубе о разрешењу рачуна протовестијара Жоре Бокишића*, ССА 4 (2005) 201–208.
- А. Фостиков, *Акт о разрешењу рачуна Марина Лебровића*, ССА 12 (2013) 101–110.
- А. Фостиков, *Два документа босанског краља Стефана Дабвише о разрешењу рачуна протовестијара Жоре Бокишића*, ССА 7 (2008) 141–155.

- А. Фостиков, *Дубровачко писмо великом војводи Сандаљу о исплати могориша*, ГПБ 5 (2012) 55–61.
- А. Фостиков, *Писмо босанске краљице Јелене Грубе кнезу и општини дубровачкој и њихов одговор*, ССА 3 (2004) 125–140.
- А. Фостиков, *Повеља босанског краља Стефана Томашевића дубровачкој општини о дугу краља Твртка II*, ГПБ 1 (2008) 147–158.
- А. Фостиков, *Повеља босанског краља Стефана Томашевића дубровачкој општини о дугу његовог оца краља Томаша*, ГПБ 1 (2008) 159–164.
- А. Фостиков, *Повеља краљице Јелене Дубровчанима о укидању царина у Маслинама и Сланом*, ССА 5 (2006) 173–186.
- А. Фостиков, *Потврда великог војводе Сандаља о наплати дријевске царине*, ГПБ 5 (2012) 91–97.
- А. Фостиков, *Четири писма босанског краља Стефана Дабише дубровачкој општини о босанским дохотцима*, ССА 7 (2008) 129–139.
- А. Фостиков, *Четири писма краљице Јелене Дубровачкој општини о босанским дохоцима*, ССА 5 (2006) 187–206.
- А. Фостиков – Н. Исаиловић, *Акта о исплати дела Светодмитарског дохотка деспотици Јелени (Дубровник, 1463, мај 11 – Дубровник 1463, новембар 11)*, Мешовита грађа 33 (2012) 69–80.
- А. Фостиков – Н. Исаиловић, *Два писма босанског краља Твртка II Твртковића Дубровчанима*, ГПБ 6 (2013) 89–102.
- А. Фостиков – Н. Исаиловић, *Повеља краља Стефана Дабише о овлашћењу Драгоју Гучетићу о дугу Новака Маћедола*, ГПБ 2 (2009) 71–89.
- А. Фостиков – Н. Исаиловић, *Повеља краља Стефана Дабише о разрешењу рачуна Драгоја Гучетића и његове браће*, ССА 8 (2009) 143–157.
- Hrvatskoglagojski misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića = Missale Hervoiae ducis spalatensis croatico-glagoliticum*, Ljubljana – Graz – Zagreb 1973
- Collectio diplomatica Hungarica*, Budapest 2008. (DVD-ROM)
- Г. Чremoшник, *Канцелариски и нотарски списи 1278–1301*, Београд 1932.
- G. Čremošnik, *Spisi dubrovačke kancelarije: Zapisi notara Tomazina da Savere 1278–1282*, Zagreb 1951.
- Я. Шафарикъ, *Грађа за стару историју србску*, Гласник ДСС 6 (1854) 179–189.
- J. Schafárik, *Acta archivi Veneti spectantia ad historiam Serborum et reliquorum Slavorum meridionalium I–II*, Belgradi 1860–1862.
- F. Šišić, *Iz arkiva u Željeznom*, VZA 7 (1905) 137–177.
- F. Šišić, *Iz arkiva u Körmendu*, VZA 7 (1905) 209–227.
- F. Šišić, *Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća*, Starine JAZU 39 (1938) 129–320.
- M. Šunjić, *Izvori za istoriju Bosne i Hercegovine (srednji vijek) I–VII*, Sarajevo 1977–1979. (rukopis)
- Đ. Šurmin, *Hrvatski spomenici. Sveska I (od god. 1100–1499.)*, Zagreb 1898.
- Đ. Šurmin – V. Klaić, *Dvije hrvatske isprave XV stoljeća*, VZA 5 (1903) 54–64.
- G. Wenzel, *A Szláv történeti emlékek és a Magyar történelem*, Történelmi Társ 2 (1879) 1–23.

ЛИТЕРАТУРА

- G. Alačević, *La contea di Radobolje ed il conte Ivaniš Nenadić*, Manuale del regno di Dalmazia 5 (per l'anno 1875), Zara 1875, 145–150.
- S. Andrić, *Mjesto svadbe bana Tvrtka I i franjevački samostan „Sveti Ilija“*, Scrinia Slavonica 4 (2004) 107–116.
- P. Anđelić, *Barones regni u државно вијеће средњовјековне Босне*, Прилози ИзИС 11–12 (1975–1976) 29–48.
- P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska – stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*, Sarajevo 1973.
- P. Anđelić, *Diplomatika (Bosna i Hercegovina)*, Enciklopedija Jugoslavije 3, Zagreb 1984², 473.
- P. Anđelić, *Grobovi bosanskih kraljeva u Arnautovićima kod Visokog*, GZM NS 17 (A) (1962) 165–171 + I tabla.
- P. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog*, GZM NS 34 (A) (1979) 1980, 183–247.
- P. Anđelić, *Neka pitanja bosanske heraldike*, GZM NS 19 (A) (1964) 157–172.
- P. Anđelić, *Originalni dijelovi dviju bosanskih povelja u falzifikatima Ivana Tomke Marnavića*, GZM NS 26 (A) (1971) 347–360.
- P. Anđelić, *Povelja bosanskog kralja Stjepana Dabiše u Britanskom muzeju*, Radovi ANU BiH 35, Odjeljenje društvenih nauka 12, Sarajevo 1969, 285–288.
- P. Anđelić, *Povelja kralja Dabiše Čubranovićima i velikaški rod Hlivnjana*, GZM NS 38 (A) (1983) 133–143.
- P. Anđelić, *Svjedoci u bosanskim poveljama*, Odjek 26/14, Sarajevo 1973, 21.
- P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1970.
- T. Anđelić, *Dijaci u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, Tribunia 7 (1983) 81–100.
- S. Antoljak, *Miho Barada (1889–1989)*, AV 33 (1990) 95–110.
- S. Antoljak, *Pomoćne istorijske nauke*, Kraljevo 1971.
- M. Ančić, *Bosanska vlast u Hrvatskoj i Dalmaciji 1387–1394*, Beograd 1985. (magistarski rad u rukopisu)
- M. Ančić, *Putanja klatna. Ugarsko–hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV stoljeću*, Zadar–Mostar 1997.
- B. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Београд 1979.
- A. Babić, *Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni*, Radovi Naučnog društva NR BiH XIII/5, Sarajevo 1960, 11–70.
- A. Babić, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1972.
- A. Babić, *Kancelarija bosanskih vladara*, Napredak. Hrvatski narodni kalendar 22, Sarajevo 1933, 156–160.
- A. Babić, *Tradicija i historijsko pravo u odnosima između Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku*, BF 12 (2000) 241–247.
- J. Belošević, *Pečatnik hrvatskoga bana Pavla I Bribirskog iz Zadra*, Diadora 3, Zadar 1965, 159–167, T. I–V.

- I. Benyovsky Latin – A. Plosnić Škarić, *Rad Mihe Barade na Trogirskim spomenicima – objava dokumenata XIII. i XIV. stoljeća*, PP 40 (2011) 35–43.
- Г. Бехмен, *Идеолошки аспекти арени, заклетви и санкција у средњовековним босанским исправама*, Историјски записи 82/1-2 (2009) 167–175.
- I. Biliarsky, *Un Page des Relations Magyaro-Ottomanes vers la fin du XVe siècle*, Turcica 32, Paris – Leuven 2000, 291–305.
- М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001.²
- М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, Београд 2011.
- Д. Богдановић, *Студије из српске средњовековне књижевности*, Београд 1997.
- В. Божић, *Писменост у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1975.
- V. Vogišić, *Pisani zakoni na slovenskom jugu. Bibliografski nacrt. I. Zakoni izdani najvišom zakonodavnom vlašću i samostalnim državam*, Zagreb 1872.
- И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд 1952.
- I. Borsa, *Diplomatička zbirka fotokopija Mađarskog zemaljskog arhiva*, Zbornik OPZ JAZU 13 (1983) 1984, 245–249.
- I. Botica, *Franjevački samostan i crkva Sv. Marije u podgrađu Cetini pod Sinjem (primjer povijesnoga diskontinuiteta)*, PP 38 (2010) 9–29.
- I. Botica, *Što su ufani prijatelji dobili objavom »krajišničkih pisama« u Sarajevu? Bosanska ćirilica pisma. Bosnian Cyrillic letters. Izbor / Selected by Lejla Nakaš. Sarajevo: Međunarodni Forum Bosne. Forum Bosnae 53–54, 2011., 386 str., Slovo 62 (2012) 326–333.*
- A. de Bouard, *Manuel de diplomatie française et pontificale I. Diplomatie générale*, Paris 1929.
- V. Boškov, *Odnos srpske i turske diplomatike*, JIČ 3–4 (1980) 219–236.
- I. Boynichich, *Tvartko boszniai bán pécsetje*, Archaeologiai értesítő 12, Budapest 1878, 382–384.
- H. Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre : für Deutschland und Italien I–II*, Berlin 1958³.
- C. M. Briquet, *Les filigranes: dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600 I–IV*, Leipzig 1923. (према електронском издању на: <http://www.ksbm.oew.ac.at/scripts/php/BR.php>)
- М. Brković, *Vanjske karakteristike bosanskih latinskih povelja koje se danas nalaze u Dubrovniku i Veneciji*, Hercegovina 6 (1987) 59–69.
- М. Brković, *Diplomatičke formule biblijsko–teološkog sadržaja u latinskim poveljama bosansko–humskih vladara i velmoža od XII. do XV. st.*, CCP IX/15 (1985) 24–35.
- М. Brković, *Diplomatičke formule latinskih povelja bosansko–humskih vladara i velmoža od XII do XV stoljeća*, RFFZd 24/11 (1984/85) 133–148.
- М. Brković, *Značaj i važnost dviju bosansko-humskih isprava za povijest Makarskog primorja u XV. stoljeću*, CCP XXI/39 (1997) 1–18.
- М. Brković, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko–humskih vladara i velmoža*, Zadar – Mostar 1998.

- M. Brković, *Latinska bosansko–humaska srednjovjekovna kancelarija*, Hrvatski narodni godišnjak 1999, broj 46, Sarajevo 1998, 182–191.
- M. Brković, *Latinske povelje i pisma bosansko–humskih vladara i velmoža od XII. do XV. stoljeća*, CCP XIII/24 (1989) 202–210.
- M. Brković, *Prostor između Solina i Trogira u diplomatskim formulama srednjovjekovnih isprava*, CCP XXII/41 (1998) 31–52.
- M. Brković, *Srednjovjekovna Bosna i Hum. Identitet i kontinuitet*, Mostar 2002.
- M. Brković, *Srednjovjekovna humaska kancelarija*, Hum i Hercegovina kroz povijest, Zbornik radova. Knjiga 1, Zagreb 2011, 561–600.
- M. Brković, *Hrvoje Vukčić Hrvatinić (1380.–1416.) u zrcalu vlastitih isprava*, Sarajevo 2008.
- D. Brozović – P. Ivić, *Jezik srpskohrvatski / hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Zagreb 1988
- Ђ. Бубало, *Писана реч у свакодневном животу*, Приватни живот у српским земљама средњег века (пр. С. Марјановић Душанић – Д. Поповић), Београд 2004, 471–492.
- Ђ. Бубало, *Писана реч у српском средњем веку*, Београд 2009.
- Ђ. Бубало, *Српски номици*, Београд 2004.
- M. Vego, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1980.
- M. Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1982.
- Visoko i okolina kroz historiju I*, Visoko 1984.
- J. Vrana, *Da li je sačuvan original isprave Kulina bana, Paleografsko–jezična studija o primjercima isprave iz g. 1189.*, Radovi SSI 2 (1955) 5–57.
- J. Vrana, *Koji je od triju sačuvanih primjeraka original iprave Kulina bana?*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju 4, Zagreb 1961, 73–86.
- J. Vrana, *Tko je pisao najstarije dubrovačke ćirilске isprave*, Slovo 6–7–8 (1957) 311–334.
- B. M. Vrdoljak, *Srednjovjekovni spomenici s natpisom na Groblju Sv. Ive u Livnu*, SHP III 30 (2003) 239–246.
- B. Вулетић Вукасовић, *Родословје породице Охмућевића, племените госпoде бoсанске*, ГЗМ 16 (1904) 367–374.
- B. Вулетић–Вукасовић, *Увјет Хрвоја Спљетскога и опћине Дубровачке против Остоје, краљу бoсанскому*, ГЗМ 6 (1894) 761–764.
- T. Galović, „*Ego a puero baptizatus fui et litteras Latinas didici...*“ – *prilog proučavanju latinske pismenosti u srednjovjekovnoj Bosni (s posebnim osvrtom na 15. stoljeće)*, Stjepan Tomašević (1461.–1463) – slom srednjovjekovnoga Bosanskog kraljevstva. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa održanog 11. i 12. studenog 2011. godine u Jajcu (ur. A. Birin), Zagreb – Sarajevo 2013, 179–219.
- T. Galović – E. O. Filipović, *Prilog bibliografiji radova o heraldici (s posebnim osvrtom na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu)*, AV 51 (2008) 161–226.
- J. Гелчић, *Дубровачки архив*, ГЗМ 22 (1910) 537–588.

- A. Giry, *Manuel de diplomatique : diplomes et chartes, chronologie technique, éléments critiques et parties constitutives de la teneur des chartes, les chancelleries, les actes privés*, Paris 1925².
- Glagolitica: zum Ursprung der slavischen Schriftkultur* (ed. H. Miklas), Wien 2000.
- В. Глушац, *Повеље Матије Нинослава и народност његових поданика*, Бања Лука 1912, 2011².
- Guida generali degli Archivi di stato IV*, Roma 1994
- А. Gulin, *Pregled hrvatske diplomatike sa bibliografijom*, Starine JAZU 58 (1980) 193–220.
- А. Gulin, *Hrvatska crkvena srednjovjekovna sfragistika*, Zagreb 1998.
- Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских I–III*, Београд 1863–1864.
- А. Dimitz, *History of Carniola II. From the Accession of Maximilian I (1493) up to the Death of Ferdinand I (1564)*, s. 1. 2013.
- М. Динић, *Велики босански златник*, ИЧ 3 (1951–1952) 41–54.
- М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, Београд 1955.
- М. Динић, *Дубровачки трибути. Могориш, Светодмитарски и Конавоски доходак, Провизун браће Влатковића*, Глас СКА 86 (1935) 203–257.
- М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I–II*, Београд 1955–1962.
- М. Динић, *Земље херцега Светога Саве*, Глас СКА 182 (1940) 149–257.
- М. Ј. Динић, *Из српске историје средњег века*, Београд 2003.
- М. Динић, *О крунисању Твртка I за краља*, Глас СКА 147 (1932) 135–145.
- М. Динић, *О називима средњовековне српске државе*, ПКЈИФ 32 (1966) 26–34.
- М. Динић, *Око великог босанског златника*, ИГ 3–4 (1955) 149–157.
- М. Динић, *Повеље кнеза Десе о Мљету*, ПКЈИФ 28/1–2 (1962) 5–16.
- Д. Драгојловић, *Историја српске књижевности у средњовековној босанској држави*, Нови Сад 1997.
- Л. Ђаповић, *Заклетва на тлу Југославије*, Београд 1977.
- П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки прилози*, Београд 1987².
- Р. Engel, *Neki problemi bosansko-ugarskih odnosa*, Zbornik OPZ HAZU 16 (1998) 57–72.
- Р. Engel, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526*, London – New York 2005.
- Енциклопедија српске историографије* (ур. С. Ђирковић – Р. Михаљчић), Београд 1997.
- J. Erdy, *A Boszna és Szerb régi érték*, Buda 1857.
- W. Ewald, *Siegelkunde*, München 1914.
- Р. Џивковић, *Bibliografija objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni*, Travnik – Sarajevo 1982.
- Р. Џивковић, *Utjecaj primorskih gradova na promjene u bosanskom društvu u 14. i 15. stoljeću (Pojava građanske klase i novog plemstva)*, Tuzla 1986.

- Zbornik o Luki Vladimiroviću: zbornik radova sa znanstvenoga skupa „Luka Vladimirović i njegovo djelo“, Visovac, Zaoštrog, 3.–4. studenoga 2005, Zagreb 2006.
- B. Zelić-Bučan, *Bosančica ili hrvatska ćirilica u srednjoj Dalmaciji*, Split 2000.
- B. Zelić-Bučan, *Bosančica u srednjoj Dalmaciji*, Split 1961.
- A. Zilić, *Tragom povelje bosanskog kralja Dabiše kćeri Stani od 26. aprila 1395. godine*, Prilozi IzIS 41 (2012) 241–259.
- B. Zmajčić, *Heraldika, sfragistika, genealogija*, Zagreb 1971.
- А. Ивић, *Радослав Павловић, велики војвода босански*, ЛМС 245 (1907) 1–32, 246 (1907) 24–48.
- А. Ивић, *Стари српски печати и грбови. Прилог српској сфрагистици и хералдици*, Нови Сад 1910.
- П. Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје*, Београд 1985².
- П. Ивић, *О језику некадашњем и садашњем*, Београд – Приштина 1990.
- П. Ивић – В. Јерковић, *Правопис српскохрватских ћирилских повеља и писама XII и XIII века*, Нови Сад 1981.
- Th. Ilgen – E. Gritzner – F. Friedensburg, *Sphragistik : Heraldik : deutsche Münzgeschichte*, Leipzig 1912².
- Н. Ђиналић, *Ottoman Methods of Conquest*, *Studia Islamica* 2 (1954) 103–129.
- Н. Исаиловић, *Политика босанских владара према Далмацији (1391–1409)*, Београд 2008. (магистарски рад у рукопису)
- N. Isailović, *Fragmenti o familijarima Hrvatinića u Dalmaciji i Hrvatskoj krajem XIV i početkom XV века*, *Spomenica akademika Marka Šunjića (1927–1998)*, Sarajevo 2010, 307–325.
- V. Jagić – L. Thalloczy – F. Wickhoff, *Missale glagoliticum Hervoiae ducis Spalatensis*, Vindobonae 1891.
- В. Јерковић, „Полуустав“ у српским повељама од краја XIV и током XV века, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 42, Нови Сад 1999, 89–111.
- K. Jireček, *Die Mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner*, *AfSIPh* 25 (1903) 501–521; 26 (1904) 161–214.
- К. Јиречек, *Историја Срба I–II* (прев. и доп. Ј. Радонић), Београд 1952.
- K. J. Jireček, *Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem veku*, Sarajevo 1951.
- А. Караман, *Veze Dalmacije, Dubrovnika i Bosne tijekom gotičkog razdoblja*, *BF* 21 (2004) 203–221.
- Е. Ф. Карскій, *Славянская кирилловская палеография*, 1928.
- D. Kastritsis, *The Sons of Bayezid*, Leiden 2007.
- N. Klaić, *Mljetski falsifikati*, *AV* 10 (1967) 185–234.
- N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna. Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.)*, Zagreb 1994².
- D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961.
- Д. Ковачевић Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978.

- P. Kolendić, *Bosančica, bosansko-hrvatska ćirilica i Dubrovčani*, Bosanska Vila 19/19–20, Sarajevo 1904, 349–351.
- P. Kolendić, *Bosančica, bosansko-hrvatska ćirilica i Dubrovčani*, Iz staroga Dubrovnika (priredio M. Pantić), Beograd 1964, 70–74.
- I. Kolovos, *A Biti of 1439 from the Archives of the Monastery of Xeropotamou (Mount Athos)*, Хиландарски зборник 11, Београд 2004, 295–306.
- S. Kordić, *Jezik i nacionalizam*, Zagreb 2010.
- M. Kos, *Dve listini bana Stevana Kotromanića za Dubrovnik*, Iz dubrovačke prošlosti. Zbornik u čast Milana Rešetara, Dubrovnik 1931, 33–38.
- M. Кос, *Дубровачко-српски уговори до средине 13. века*, Глас СКА 123 (1927) 1–65.
- M. Костренчић, *Fides publica (јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века*, Београд 1930.
- B. Krekić, *Cirkulacija informacija između Dubrovnika i Bosne u prvoj polovini XV vijeka*, GDI BiH 39 (1988) 50–56.
- Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod tursku vlast*, Sarajevo 1984².
- Z. Kulundžić, *Knjiga o knjizi I. Historija pisama, materijala i instrumenata za pisanje*, Zagreb 1951.
- E. Kurtović, *Bibliografija objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni 1978.–2000.*, Sarajevo 2007.
- E. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo 2009.
- E. Kurtović, *Dileme oko titule vojvode u srednjovjekovnoj Bosni*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH 34 (2007) 243–261.
- E. Куртовић, *Из хисторије банкарства Босне и Дубровника у средњем вијеку. Улагање новца на добит*, Београд 2010.
- E. Kurtović, *Historiografska literatura o srednjovjekovnoj Bosni objavljena u zemlji i inostranstvu (1980.–1998.)*, Prilozi IzIS 29 (2000) 49–88.
- Лексикон српског средњег века* (пр. С. Ћирковић – Р. Михаљчић), Београд 1999.
- Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae I–VII*, Zagreb 1969–1978.
- Lexicon literaturae academico-iuridicae I–II* (ed. E. F. Fogel – T. O. Weigel), Lipsiae 1836–1838.
- D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, Sarajevo 2012.
- D. Lovrenović, *Bosanski rusag i „Sveta kruna bosanska”*, BF 19 (2003) 79–106.
- D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti. Sveta kruna ugarska i Sveta kruna bosanska 1387–1463*, Zagreb – Sarajevo 2006.
- D. Lovrenović, *Proglašenje Bosne kraljevstvom 1377. (Pokušaj revalorizacije)*, Forum Bosnae 3–4 (Sarajevo 1999) 227–287.
- D. Lovrenović, *Profani teror – sveta retorika (Kako je bosanski vojvoda Radosav Pavlović postao opaki pataren, bič katoličke vjere)*, BF 31 (2009) 129–187.
- D. Lovrenović, *Profani teror – sveta retorika (Kako je bosanski vojvoda Radosav Pavlović postao opaki pataren, bič katoličke vjere)*, Spomenica akademika Marka Šunjića (1927–1998), Sarajevo 2010, 103–160.

- D. Lovrenović, *Sveti Grgur Čudotvorac: zaštitnik Kotromanića i srednjovjekovne Bosne*, Bosanska kvadratura kruga, Sarajevo 2012, 15–35.
- D. Lovrenović, *Sv. Grgur Čudotvorac – zaštitnik Kotromanića i srednjovjekovne Bosne*, Zbornik o Marku Dobretiću, Sarajevo – Dobretići 2008, 9–32.
- D. Lovrenović, *Fojnički grbovnik, ilirska heraldika i bosansko srednjovjekovlje*, BF 21 (2004) 172–202.
- S. Ljubić, *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske I*, Rijeka 1864.
- S. Ljubić, *Opis jugoslavenskih novaca*, Zagreb 1875.
- D. Malić – D. Fališevac, *Najstariji hrvatski latinički spomenici: do sredine 15. stoljeća*, Zagreb 2004.
- М. Маловић-Ђукић, *Кнез Павле Раденовић и Котор*, Земља Павловића : средњи вијек и период турске владавине (зборник радова са научног скупа Рогатица, 27–29. јуна 2002), Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 203–210.
- А. Маринović, *Postanak i prvi spisi kancelarija srednjovjekovnih dalmatinskih gradova, posebno Dubrovnika i Kotora u XIII. i XIV. stoljeću*, Anali Dubrovnik 22–23 (1985) 7–24.
- С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића. Дипломатичка студија*, Београд 1997.
- Ј. Мијушковић, *Хумска властеоска породица Санковићи*, ИЧ 11 (1960) 17–54.
- Р. Михаљчић, *Владарска титула господин*, ИГ 1–2 (1994) 29–36.
- Р. Михаљчић, *Владарске титуле обласних господара. Прилог владарској идеологији у старијој српској прошлости*, Београд 2001.
- Р. Михаљчић, *Словенска канцеларија арбанашке властеле*, Изворна вредност старе српске грађе Београд 2001, 9–19.
- А. Младеновић, *Прилог проучавању развитка наше ћирилице*, Књижевност и језик XII–3 (1965) 53–66.
- А. Da Mosto, *L'Archivio di stato di Venezia. Indice generale, storico, descrittivo ed analitico I–II*, Venezia 1937.
- V. Mošin, *Dr. Gregor Čremošnik, Bosanske i humske povelje srednjega vijeka. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1948. I., str. 103–143*, HZ 2 (1949) 315–322.
- V. Mošin, *Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici*, Slovo 15–16 (1965) 150–180.
- В. Мошин, *Палеографски албум на јужнословенското кирилско писмо*, Скопје 1966.
- V. Mošin, *Sankcija u vizantijskoj i u južnoslavenskoj ćirilskoj diplomaciji*, Anali Dubrovnik 3 (1954) 27–52.
- V. Mošin, *Filigranologija kao pomoćna historijska nauka*, Zbornik OPZ JAZU 1 (1954) 25–93.
- V. Mošin, *Filigranološka problematika i papir Dubrovačkog arhiva*, HZ 29–30 (1976–1977) 51–59.
- V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije I–II*, Zagreb 1952–1955.
- V. Mošin – S. Traljić, *Vodeni znakovi XIII i XIV vijeka I–II*, Zagreb 1957.

- V. Mošin – S. Traljić, *Ćirilске исправе и писма у Архиву Југославенске академије*, *Starine JAZU* 46 (1956) 97–144.
- J. Мргић, *Северна Босна 13–16. век*, Београд 2008.
- J. Мргић–Радојчић, *Доњи Крају. Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002.
- J. Mrgić–Radojčić, *Rethinking the Territorial Development of the Bosnian State*, *ИЧ* 51 (2004) 43–64.
- J. Nagy, *Diplomatičko-paleografske studije I–II*, *VDA* 1 (1925) 17–45.
- L. Nakaš (pr.), *Bosanska ćirilična pisma od 15. do 18. stoljeća (Antologija)*, *Forum Bosnae* 53–54, Sarajevo 2011.
- L. Nakaš, *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Sarajevo 2010.
- L. Nakaš, *Konkordancijski rječnik ćirilskih povelja srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 2011. (e-izdanje)
- Б. Недељковић, *Неколико података о нашем језику из Архива Дубровачке републике*, *ИЧ* 29–30 (1982–1983) 101–115.
- Б. М. Недељковић, *О „босанчици”*, *ПКЈИФ* 21 (1955) 271–284.
- Z. Nikolić Jakus, *Bugari u Splitu? Priča o porijeklu jedne srednjovjekovne plemićke obitelji*, *Hrvati i Bugari kroz stoljeća* (ur. D. Karbić – T. Luetić), Zagreb 2013, 23–49.
- B. Nilević, *Poslednji Pavlovići. Bosna sredinom XV stoljeća*, *Historijska traganja* 5 (2010) 13–64.
- V. Novak, *Latinska paleografija*, Београд 1952.
- В. Новак, *Латинска палеографија и словенско–латинска симбиоза од 7. до 15. века*, *ИЧ* 7 (1957) 1–22.
- С. Новаковић, *Примери књижевности и језика старог и српско-словенског*, Београд 1877.
- Osamsto godina povelje bosanskog bana Kulina, 1189–1989* (ur. A. Peco), Sarajevo 1989.
- I. Ostojić, *Metropolitanski kaptol u Splitu*, Zagreb 1975.
- А. Палавестра – Д. Спасић – Д. Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови српских династија и владетеле*, Београд 1991.
- Н. Petrić, *О најстаријим српским насељаванјима и tzv. privatnim Vlasima u Kraljevini Slavoniji*, *Spomenica Josipa Adamčeka* (ur. D. Roksandić – D. Agičić), Zagreb 2009, 96–144.
- Pisana riječ u Bosni i Hercegovini od najstarijih vremena do 1918. godine*, Sarajevo 1982.
- Писах и потписах: Аутобиографске изјаве средњег века* (прир. Р. Маринковић), Београд 1996.
- Р. Поповић, *Дворска достојанства и службе у средњовековној Босни*, Београд 2010. (докторска дисертација у рукопису)
- R. Popović, *Diplomatički aspekt strukture povelja i pisama bosanskih vladara XII–XV vijeka*, *IZ* 3 (1982) 149–165.
- Н. Порчић, *Дипломатички обрасци средњовековних владарских докумената : српски пример*, Београд 2012. (докторска дисертација у рукопису)

- Н. Порчић, *Дипломатички обрасци српских средњовековних разрешних докумената*, Споменица академика Симе Ђирковића, Београд 2011, 269–288.
- А. Pratesi, *Elementi di diplomatica generale*, Bari 1963.
- Pregled arhivskih fondova i zbirki Republike Hrvatske* 1–2, Zagreb 2006.
- М. Пурковић, *Апострофирања српских владара у средњем веку*, Браничевски весник 1–4, Пожаревац 1933, 181–192.
- М. Пурковић, *Етикеција и друштвени дух у старој српској држави*, Годишњак Скопског филозофског факултета 2 (1931–1933), Скопље 1936, 111–139.
- М. Рудић – Ф. Раčki – И. Војничић – В. Јагић, *Zur südslavischen Heraldik*, AfSPh 4 (1880) 339–349, 497–512.
- Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura”*, Zenica 1973.
- Д. Sp. Radojčić, *Ćirilica*, Enciklopedija Jugoslavije II, Zagreb 1956, 626–632.
- Ј. Радонић, *О кнезу Павлу Раденовићу. Прилог историји Босне крајем XIV и поч. XV века*, ЛМС 211 (1902) 39–62, 212 (1902) 34–61.
- Ј. Радонић, *Рад Српске краљ. Академије на издавању архивалија из далматинских, а нарочито Дубровачког архива*, Годишњак СКА 42, Београд 1933, 339–366.
- В. Радосављевић, *Техника старог писма и минијатуре*, Београд 1984.
- S. Rakova, *Regestes des chartes des souverains Bosniaques XIIe–XVe siècles. Quelques remarques sur la terminologie dans les titres de ces souverains*, Revue des études sud-est européennes 42, Bucarest 2004, 31–36.
- С. Рансиман, *Пад Цариграда*, Нови Сад 1996.
- Т. Raukar, *О неким проблемима развита ћирилице („bosančice“). У поводу расправе А. Младеновића, Прилог проучавању развита наше ћирилице, Књижевност и језик XII, 1965/3, 53–66, НЗ 19–20 (1966–1967) 485–499.*
- Регистар збирке „Старе српске повеље и писма“ Љубомира Стојановића*, Београд 1992.
- И. Rengjeo, *Novci bosanskih banova i kraljeva*, GZM 55 (1943) 237–292.
- М. Rešetar, *Die Ragusanischen Urkunden des XIII.–XV. Jahrhunderts*, AfSIPh 16 (1894) 321–368; AfSIPh 17 (1895) 1–47.
- М. Rešetar, *Dubrovačka numizmatika* I, Sremski Karlovci 1924.
- М. Rešetar, *Dubrovačka numizmatika* II, Beograd 1925.
- М. Решетар, *Никиа Звијездић, дубровачки српски канцелар XV вијека*, Глас СКА 169 (1936) 169–209.
- М. Rešetar, *Urkunde des bosnischen Vanus Kulin*, AfSIPh 29 (1907) 149–154.
- Т. Рибар, *Западне стране у средњовјековној босанској држави*, Београд 2010.
- Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* 1 (A do Vred'), Zagreb 2000.
- И. Руварац, *О привилегијама куће Охмућевића-Гргурића*, ГЗМ 2 (1890) 263–267.
- С. Рудић, *Боровинићи. Властеоска породица из источне Босне*, Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине, Зборник радова са научног скупа, Рогатица 27–29. јуна 2002, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 259–278.
- С. Рудић, *Босанска властела у XV веку*, Београд 2004. (докторска дисертација у рукопису)

- С. Рудић, *Неколико нових података о Рестоју Милохни*, ИЧ 58 (2009) 173–180.
- С. Рудић, *О кући Хрвоја Вукчића Хрватинића у Дубровнику*, ИЧ 56 (2008) 353–369.
- С. Рудић, *О потомцима војводе Јурја (Бурђа) Радивојевића – прилог родослову Влатковића*, Споменица академика Марка Шуњића (1927–1998), Сарајево 2010, 233–241.
- С. Рудић, *Петар Павловић – војвода хумски и Крајине*, Зборник за историју БиХ 7 (2012) 49–60.
- С. Рудић, *Прилог познавању правних односа између Босанског краљевства и Дубровника*, Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора : зборник радова са научног скупа одржаног 19–21. марта 2009, Београд 2009, 217–232.
- Р. Runje, *O knjigama hrvatskih glagoljaša*, Zagreb 1998.
- К. Setton, *The Parasy and the Levant II*, Philadelphia 1978.
- А. Смиљанић, *Дипломатија обласних господара у Босни*, Бања Лука 2013. (докторска дисертација у рукопису)
- Ј. А. Soldo, *Inventar Arhiva franjevačkog samostana u Zaostrogu*, AV 16 (1973) 177–252.
- Ј. А. Soldo, *Luka Vladimirović i njegov krug*, HZ 36 (1983) 189–213.
- А. Соловјев, *Властeosке повеље босанских владара*, Историско-правни зборник 1, Сарајево 1949, 79–105.
- А. Соловјев, *Јесу ли богомили поштовали крст?*, ГЗМ НС 3 (1948) 81–102.
- А. Соловјев, *О потреби издавања српског дипломатара*, ИЧ 4 (1954) 43–69.
- А. Solovjev, *Prinosi za bosanski i ilirski heraldiku*, GZM NS 9 (A) (1954) 87–137.
- А. Soloviev, *Saint Gregoire, patron de Bosnie*, Byzantion 19, Bruxelles 1949, 263–279.
- М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994.
- Српска енциклопедија II–1*, Нови Сад – Београд 2013.
- Српски биографски речник 2–3*, Нови Сад – Београд 2006–2007.
- С. Станојевић, *Историја српског народа у средњем веку I. Извори и историографија (књига I: О изворима)*, Београд 1937.
- С. Станојевић – Д. Глумац, *Св. писмо у нашим старим споменицима*, Београд 1932.
- С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици I–II*, Београд 1928–1935.
- С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици: 1. Инвокација*, Глас СКА 90 (1912) 68–113; 2. *Институлација*, Глас СКА 92 (1913) 110–162; 3. *Инскрипција*, Глас СКА 92 (1913) 163–199; 4. *Салутација*, Глас СКА (1913) 200–209; 5. *Аренга (Проeмиум)*, Глас СКА 94 (1914) 192–229; 6. *Промулгација (Нотификација)*, Глас СКА 94 (1914) 230–262; 7. *Интервенција (Петиција)*, Глас СКА 96 (1920) 1–38; 8. *Експозиција (Нарација)*, Глас СКА 96 (1920) 39–61; 9. *Диспозиција*, Глас СКА 96 (1920) 62–74; 10. *Санкција*, Глас СКА 100 (1922) 1–48; 11. *Короборација*, Глас СКА 106 (1923) 1–16; 12. *Апрекација*, Глас СКА 106 (1923) 17–21; 13. *Потпис*, Глас СКА 106 (1923) 22–49; 14. *Дијак, Граматик, Нотар, Канцелар, Номик, Логотет*, Глас СКА 106 (1923) 50–96; 15. *Сведоци*, Глас СКА 110 (1924) 1–25; 16.

Печат, Глас СКА 132 (1928) 1–27; 17. Датирање, Глас СКА 132 (1928) 29–57; 18. Канцеларије, Глас СКА 156 (1933) 41–59; 19. Наредба за писање повеља, Глас СКА 156 (1933) 61–75; 20. Састављање повеља, Глас СКА 157 (1933) 155–219; 21. Писање повеља, Глас СКА 157 (1933) 23–49; 22. Називи повеља, Глас СКА 161 (1934) 1–26; 23. Односи појединих момената при стварању и извршавању повеља, Глас СКА 161 (1934) 27–53; 24. Утврђивање аутентичности повеља, Глас СКА 169 (1936) 1–14; 25. О фалсификованим повељама, Глас СКА 169 (1936) 15–48; 26. Историја повеља – Губљење – Уништавање – Чување – Архиви, Глас СКА 169 (1935) 49–75; 27. Правна вредност повеља, Глас СКА 169 (1936) 76–106; 28. Повеље сачуване у преводу, Глас СКА 169 (1936) 107–120.

–Ј. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb 1972, 1985².

–О. J. Schmitt, „*Contrabannum*“ – *der adriatisch-balkanische Schmuggel im ausgehenden Mittelalter*, Südost-Forschungen 67, München 2008, 1–26.

–Љ. Талоци, *Како и када је Хрвоје постао велики војвода босански*, ГЗМ 9 (1897) 183–191.

–Т. Tvrtković, *Između znanosti i bajke – Ivan Tomko Mrnavić*, Zagreb–Šibenik 2008.

–М. Tentor, *Bosančica*, Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1942, 823–829.

–Ђ. Тошић, *Kancelarije, dvorske (Bosna i Hercegovina)*, Enciklopedija Jugoslavije 6 (Јар–Кат), Zagreb 1990², 559–560.

–Ђ. Тошић, *Сандаљева удовица Јелена Хранић*, ЗРВИ 41 (2004) 423–440.

–Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1990.²

–Ђ. Трифуновић, *Два стара обрасца за писма драгоме пријатељу и вољеном брату. Прилог проучавању српских средњовековних епистолара*, ПКЈИФ 36/3–4 (1970) 275–288.

–Ђ. Трифуновић, *Ка почецима српске писмености*, Београд 2001.

–Џ. Truhelka, *Bosančica. Prinios bosanskoj paleografiji*, GZM 1 (1889) 65–83.

–Џ. Truhelka, *Konavôski rat (1430–1433)*, GZM 29 (1917) 145–212.

–Ђ. Трухелка, *Мали принос значењу босанице*, ГЗМ 21 (1909) 211–214.

–Џ. Truhelka, *Nalaz bosanskih novaca, obreten kod Ribiča*, GZM 17 (1905) 1–51.

–Џ. Truhelka, *Slavonski banovci (Prinos hrvatskoj numismatici)*, GZM 9 (1897) 1–160.

–V. Tuđina–Gamulin, *Diplomatička građa za hrvatsku povijest (XIII–XV. stoljeća) u rukopisnom odjelu biblioteke Britanskog muzeja u Londonu*, Zbornik OPZ JAZU 15 (1988) 119–121.

–Lj. Thallóczy, *Vojvoda Hrvoja i njegov grb*, GZM 4 (1892) 170–187.

–Lj. Thallóczy, *Glagolski misal hercega Hrvoje u Eski-saraju u Carigradu*, GZM 4 (1892) 105–107.

–Lj. Thallóczy, *Istraživanje o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje körmendskog arhiva*, GZM 18 (1906) 401–444.

–L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München–Leipzig 1914.

–L. Thallóczy, *Tanulmányok a Bosnyák bánság kezdetéről fötekintettel a Körmendi levéltár okleveleire*, Budapest 1905.

- S. Ćirković, *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, Prilozi za istoriju BiH I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo 1987, 191–254.
- С. Ћирковић, „Верна служба“ и „вјера господска“, ЗФФБ 6–2 (1962) 95–112.
- С. Ћирковић, *Двор и култура у босанској држави*, Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана, Београд 1997, 435–445.
- S. Ćirković, *Diplomatika (Srbija)*, Enciklopedija Jugoslavije 3, Zagreb 1984², 476–477.
- С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.
- С. Ћирковић, *Осумњичене повеље кнегиње Милице и деспота Стефана*, ИЧ 6 (1956) 139–152.
- С. Ћирковић, *Почтени витез Прибислав Вукотић*, ЗФФБ 10–1 (1968) 259–276.
- С. М. Ћирковић, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997.
- С. Ћирковић, *Русашка господа*, ИЧ 21 (1974) 5–17.
- С. Ћирковић, *Сугуби венац. Прилог историји краљевства у Босни*, ЗФФБ 8–1 (1964) 343–370.
- С. М. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964.
- С. Ћирковић – Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002.
- С. Ћирковић – П. Живковић, *Десетогодишњи резултати историографије о средњовековној Босни*, Преглед : часопис за друштвена питања 66/5, Сарајево 1976, 561–568.
- В. Ћоровић, *Краљ Твртко I Котроманић*, Београд 1925.
- В. Ћоровић, *Териториални развој Босанске државе у средњем веку*, Глас СКА 167 (1935) 3–47.
- Р. Џошковић, *Veliki knez bosanski Tvrtko Borovinić*, ССР XX/37 (1996) 57–81.
- Р. Џошковић, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Sarajevo 2005.
- D. Fabianich, *Storia dei frati minori dai primordi della loro istituzione in Dalmazia e Bossina fino al giorni nostri I–II*, Zara 1863–1864.
- Н. Фејић, *Которска канцеларија у средњем веку*, ИЧ 27 (1980) 5–62.
- R. Ferguson, *A Linguistic History Of Venice*, Venice 2007.
- Б. Ферјанчић, *Василије I и обнова византијске власти у IX веку*, ЗРВИ 36 (1997) 9–30.
- Е. О. Филипковић, *Medo Pucić, Franjo Rački, Ivan Bojničić i Vatroslav Jagić. Kraći prilozi južnoslavenskoj heraldici (1880)*, ВФ 32 (2010) 41–59.
- Н. Филиповић, *Поглед на османски феудализам (са нарочитим обзиром на аграрне односе)*, ГДИ БиХ 4 (1952) 5–146.
- J. V. A. Fine, *Улога Босанске цркве у јавном животу средњовековне Босне*, ГДИ БиХ 19 (1970–71) 19–29.
- J. V. A. Fine Jr, *When Ethnicity did not Matter in the Balkans. A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*, Ann Arbor 2006.
- С. Фисковић, *Dubrovački zlatari XIII–XVIII stoljeća*, SHP III 1 (1949) 143–249.

- H. Fichtenau, *Arenga. Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln*, Graz – Köln 1957.
- V. Foretić, *Dvije isprave zahumskog kneza Dese o Mljetu iz 1151. god*, Anali Dubrovnik 1 (1952) 63–72.
- V. Foretić, *Ugovor Dubrovnik s srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina*, Rad JAZU 283 (1951) 51–118.
- А. Фостиков, *Јелена Груба, босанска краљица. Босна крајем 14. века (1395–1399)*, Браничевски гласник 3–4, Пожаревац 2006, 29–50.
- А. Фотић, *Средњовековне повеље на шеријатском суду: примери из повести манастира Хиландара (XV–XVI век)*, Хиландарски зборник 11, Београд 2004, 325–336.
- А. Фотић, *Уговори на „другим језицима“ и османски шеријатски суд (XVI–XVIII век)*, Balcanica 32–33 (2001–2002), Београд 2003, 175–182.
- В. Фуčić, *Glagoljski natpisi*, Zagreb 1982.
- Е. Hercigonja, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, Zagreb 2006².
- В. Hrabak, *Tradicija o srednjovekovnoj Bosni u Dubroviku XIV i XV veka*, Radovi sa simpozijuma “Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura, Zenica 1973, 339–354.
- H. Hunger, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, Wien 1964.
- G. Cencetti, *Compendio di paleografia latina per le scuole universitarie e archivistiche*, Napoli 1972³.
- G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje srednjega vijeka. A. Bosanske povelje*, GZM NS 3 (1948) 103–143.
- G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka. II A. Bosanske povelje*, GZM NS 4–5 (1949–50) 105–199.
- G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka. III Humske povelje i pisma. A. Kancelarija Sankovića. B. Kancelarija Jablanića*, GZM NS 6 (1951) 81–119.
- G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka. III Humske povelje i pisma. C. Kancelarija Kosača – 1. Hranići i 2. Vlatkovići. D. Kancelarija Nikolića – Vukosalića. E. Bosanski feudalci – kancelarija Hrvatinića*, GZM NS 7 (1952) 273–336.
- G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka (Dopuna)*, GZM NS 10 (I–E) (1955) 137–146.
- G. Čremošnik, *Dubrovačka kancelarija do god. 1300. i najstarije knjige dubrovačkog arhiva*, GZM 39 (1927) 231–254.
- G. Čremošnik, *Dubrovački gramatik Ozren*, Narodna starina 4–11, Zagreb 1925, 329.
- G. Čremošnik, *Dubrovački pečati srednjeg vijeka*, Anali Dubrovnik 4–5 (1956) 31–47.
- G. Čremošnik, *O dubrovačkom notararu Paskalu*, GZM 50 (1938) 129–132.
- G. Čremošnik, *O načinu izdavanja srednjovjekovnih notarskih koncepata*, HZ 5 (1952) 448–452.
- G. Čremošnik, *Original povelje Kulina bana (Prilog pitanju ovjeravanja naših listina srednjeg vijeka)*, GZM NS 12 (I–E) (1957) 195–213.

- Г. Чремошник, *Оригинални документи јужно–словенских владара у Млетачком архиву*, Споменик СКА 93 (1940) 121–132.
- Г. Чремошник, *Ostaci arhiva bosanske franjevačke vikarije*, Radovi Naučnog društva NR BiH III/2, Sarajevo 1955, 5–56.
- Г. Чремошник, *Postanak i razvoj srpske ili hrvatske kancelarije u Dubrovniku*, Anali Dubrovnik 1 (1952) 73–84.
- Г. Чремошник, *Prodaja bosanskog Primorja Dubrovniku i kralj Ostoja*, GZM 40 (1928) 109–126.
- Г. Чремошник, *Srpska diplomatska minuskula, njezin postanak i razvoj*, Slovo 13 (1963) 119–136.
- Г. Чремошник, *Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slavena*, Sarajevo 1976.
- Г. Чремошник, *Студије из српске палеографије и дипломатике*, Гласник Скопског научног друштва 21, Скопље 1940, 1–19.
- Г. Чремошник, *Ugovor između kralja Tvrtka I i Dubrovnika od 9. aprila 1387*, GZM NS 1 (1946) 123–127.
- Г. Чремошник, *Хирографи у српској дипломатици средњег века*, Годишњак Скопског филозофског факултета 4, Скопље 1940, 207–213.
- И. Чремошник, *Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, GZM NS 6 (1951) 241–270.
- М. Šamšalović, *Isprave hrvatskih velikaša od XIII do XVI st.*, Zbornik OPZ JAZU 4 (1961) 423–433.
- Я. Шафарикъ, *Додатак къ описанію стары србски новаца*, Гласник ДСС 6 (1854) 190–208.
- Ј. Šidak, *O autentičnosti i značenju jedne isprave bosanskog „djeda“ (1427)*, Slovo 15–16 (1965) 282–297.
- Ј. Šidak, *O vjerodostojnosti isprave bosanskog bana Tvrtka Stjepanu Rajkoviću*, Zbornik Filozofskog fakulteta 2, Zagreb 1954, 37–48.
- Ј. Šidak, *Studije o „Crkvi bosanskoj“ i bogumilstvu*, Zagreb 1975.
- Ф. Шишић, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350.–1416.)*, Zagreb 1902.
- Ф. Шишић, *Летопис пона Дукљанина*, Београд – Загреб 1928.
- М. Šunjic, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)*, Sarajevo 1996.
- Р. Štih, *Celjski grofje kot dediči bosanske krone. Listina bosanskega kralja Tvrtka II. Kotromanića za celjskega grofa Hermana II. iz leta 1427*, Med srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojetov zbornik (ur. S. Jerše), Ljubljana 2006, 79–103.
- W. Watenbach, *Das Schriftwesen im Mittelalter*, Leipzig 1875².

ПРИЛОГ 1: Преглед докумената са издањима

Бр.	Документи	Издања
1	Борић Локрумска	CD II ¹ , br. 86.
2	Кулин Дубровнику	Дипломатар ² , бр. 2.
3	Нинослав Дубровнику (I)	Дипломатар, бр. 31.
4	Нинослав Дубровнику (II)	Дипломатар, бр. 32.
5	Нинослав Дубровнику (III)	Дипломатар, бр. 37.
6	Нинослав Дубровнику (IV)	Дипломатар, бр. 48.
7	Пријезда I о међама Земуника	ГПБ ³ 5, 12–13.
8	Павле I Шубић Хрватину Стјепанићу 1301	CD VIII ⁴ , br. 4.
9	Младен I Шубић сплитским трговцима	CD VIII, br. 24.
10	Павле I Шубић Хрватину Стјепанићу 1304	CD VIII, br. 75.
11	Павле I Шубић Хрватину Стјепанићу 1305	ГПБ 3, 15–17.
12	Вукослав Хрватинић Вуку Обрадовићу	CD Blagay ⁵ , 79; Studien ⁶ , 327–328.
13	Берислав Скочић Бeroју Добрковићу	Studien, 12–13.
14	Вукослав Хрватинић сину Марице Хранић	CD IX ⁷ , br. 193.
15	Стјепан II Вукославу Хрватинићу (вера)	ССА ⁸ 7, 52–53.
16	Стјепан II Вукославу Хрватинићу (поседи)	ГПБ 1, 12–13.
17	Стјепан II Вукославу Хрватинићу (вера) – латинска	необјављена.
18	Стјепан II Вукославу Хрватинићу (поседи) – латинска	Studien, 9–10.
19	Стјепан II Вукцу Хрватинићу	ГПБ 2, 13–14.
20	Стјепан II Гргуру Стјепанићу	ССА 3, 20–21.
21	Стјепан II Дубровнику 1332	ССА 6, 37–39.
22	Стјепан II Дубровнику Стонска (латинска)	ГПБ 3, 32–34.
23	Стјепан II Дубровнику Стонска (словенска)	ГПБ 3, 36–38.
24	Стјепан II Дубровнику о браћи Држић	ГПБ 2, 26–27.
25	Милтен и Ружир Дубровнику	ССПП I–1 ⁹ , бр. 72.
26	Стјепан II Трогиру	CD X ¹⁰ , br. 494–495.

¹ T. Smičiklas et al., *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije = Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* II, Zagreb 1904.

² В. Мошин – С. Ћирковић – Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писамa Србије, Босне и Дубровника I (1186–1321)*, Београд 2011.

³ *Грађа о прошлости Босне*. Академија наука и умјетности Републике Српске : Институт за историју, Бања Лука (2008–). За податке о ауторима видети списак издања извора.

⁴ T. Smičiklas et al., *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije = Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* VIII, Zagreb 1910.

⁵ L. Thallóczy – S. Varabás, *Codex Diplomaticus Comitum de Blagay 1200–1578*, Budapest 1897.

⁶ L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München–Leipzig 1914.

⁷ T. Smičiklas et al., *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije = Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* IX, Zagreb 1911.

⁸ *Стари српски архив*. Филозофски факултет у Београду : Филозофски факултет у Бањој Луци : Филозофски факултет у Источном Сарајеву : Архив Србије : Међуопштински историјски архив у Чачку, Београд (2002–). За податке о ауторима видети списак издања извора.

⁹ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–1*, Београд – Сремски Карловци 1929.

¹⁰ T. Smičiklas et al., *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije = Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* X, Zagreb 1912.

27	Стјепан II Дубровнику о браћи Гижлић 1342	ГПБ 1, 28–29.
28	Стјепан II Ивану Нелипчићу	CD XI ¹¹ , br. 207–208.
29	Стјепан II папи (посредством Венеције)	Listine 2 ¹² , 443–445.
30	Стјепан II Дубровнику 1351	ГПБ 5, 28.
31	Стјепан II Вуку и Павлу Вукославићу	ССА 1, 80–81.
32	Стјепан II Дубровнику о браћи Гижлић 1352	ГПБ 1, 24.
33	Твртко I Влатку Вукославићу 1353 (поседи)	ССА 4, 100–102.
34	Твртко I Влатку Вукославићу 1353 (вера)	ССА 4, 115–116.
35	Твртко I Влатку Вукославићу 1354	ССА 2, 71–72.
36	Твртко I Дубровнику о Држићу и Бунићу 1355 (I)	ГПБ 3, 49–50.
37	Твртко I Дубровнику 1355	ССА 6, 127–128.
38	Твртко I Дубровнику о Држићу и Бунићу 1355 (II)	ГПБ 3, 52.
39	Твртко I Дубровнику 1356	ССА 6, 142–143.
40	Твртко I босанском епископу Петру 1356	Studien, 331–332.
41	Твртко I Влатку Вукославићу 1357	ГПБ 4, 12.
42	Санко Милтеновић Дубровнику	ГПБ 2, 37.
43	Твртко I Дубровнику о Стонском дохотку око 1363–1374	ГПБ 1, 40.
44	Твртко I Венецији	Listine 4 ¹³ , 84.
45	Твртко I Вукцу Хрватинићу	ССА 2, 168–169.
46	Твртко I Дубровнику 1367	ССА 7, 93–94.
47	Твртко I Павлу Вукославићу	ГПБ 4, 23–24.
48	Твртко I Стјепану Рајковићу	Šurmin ¹⁴ , br. 23.
49	Твртко I босанском епископу Петру 1374	Acta Bosnae ¹⁵ , 40–42.
50	Твртко I Дубровнику 1375	ССА 5, 150–151.
51	Твртко I Дубровнику 1378	ССП I–1, бр. 83.
52	Твртко I Хрвоју Вукчићу	ССА 1, 119–120.
53	Твртко I Дубровнику о Светодмитарском дохотку 1380	ГПБ 1, 55–56.
54	Твртко I Котору	необјављена.
55	Твртко I Ненадићима	Alačević ¹⁶ , 145–146.
56	Твртко I Дубровнику 1382	ГПБ 3, 71–72.
57	Твртко I / Дабиша Дубровнику 1382/1392	ССП I–2, 479–480.
58	Твртко I Николи I Горјанском	Arkiv 2 ¹⁷ , 36.
59	Твртко I Млечанима у Котору	Listine 4, 221–222.
60	Твртко I Дубровнику о Светодмитарском дохотку и могоришу 1385	ГПБ 1, 62.
61	Твртко I Дубровнику о Светодмитарском дохотку	ГПБ 1, 64.

¹¹ T. Smičiklas et al., *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije = Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae XI*, Zagreb 1913.

¹² S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike II*, Zagreb 1870.

¹³ S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike IV*, Zagreb 1874.

¹⁴ Đ. Šurmin, *Hrvatski spomenici. Sveska I (od god. 1100–1499.)*, Zagreb 1898.

¹⁵ E. Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagreb 1892.

¹⁶ G. Alačević, *La contea di Radobolje ed il conte Ivaniš Nenadić*, Manuale del regno di Dalmazia 5 (per l'anno 1875), Zara 1875, 145–150.

¹⁷ I. Kukuljević Sakcinski, *Spomenici bosanski i crnogorski*, Arkiv 2 (1852) 35–48.

	око 1386	
62	Твртко I Дубровнику 1387	ССП I–1, бр. 87.
63	Твртко I Клису	CD XVII ¹⁸ , br. 56.
64	Твртко I Дубровнику о Светодмитарском дохотку 1387	ГПБ 1, 67.
65	Твртко I Дубровнику о Драгоју Бенвенутићу 1388	ГПБ 2, 55.
66	Твртко I Дубровнику о Светодмитарском дохотку и могоришу 1388	ГПБ 1, 69.
67	Твртко I Дубровнику о Стонском дохотку 1389	ГПБ 1, 45.
68	Твртко I Дубровнику о Драгоју Бенвенутићу 1389	ГПБ 2, 58–59.
69	Твртко I Дубровнику о кући	ГПБ 2, 64–65.
70	Твртко I Трогиру о Косовској бици 1389	CD XVII, br. 158.
71	Твртко I Сплиту	Listine 4, 280–282.
72	Твртко I Трогиру 1390	Ančić 1985 ¹⁹ , 134–137.
73	Твртко I Шибенику	ГПБ 4, 34–37.
74	Твртко I Брачу	CD XVII, br. 218.
75	посланици Твртка I Сплиту	Listine 4, 283–284.
76	Твртко I сплитском архиепископу	CD XVII, br. 223.
77	Твртко I Иванишу Нелипчићу	Ančić 1985, 137.
78	Бељак и Радич Санковић Дубровнику	ССА 7, 115–118.
79	Вук Вукчић Сплитском каптолу	Ančić 1985, 137–138.
80	Радич Санковић Дубровнику 1391	ГПБ 1, 77–78.
81	Дабиша Добриновићима	Тошић 1992 ²⁰ , 6–10.
82	Вук Вукчић сплитском архиепископу 1391	CD XVII, br. 292.
83	Вук Вукчић Трогиру	Ančić 1985, 138–139.
84	Дабиша Драгоју Гучетићу о разрешењу дуга	ССА 8, 144–146.
85	Дабиша Драгоју Гучетићу о Новаку Маћедолу	ГПБ 2, 72–74.
86	Дабиша Хрвоју Вукчићу	Šurmin, br. 31; VZA 2 ²¹ , 60–61.
87	Дабиша Трогиру	Ančić 1985, 139–140.
88	Дабиша Дубровнику о Новаку Маћедолу	ГПБ 2, 93–94.
89	Дабиша Дубровнику 1392	ССА 6, 170–172.
90	Дабиша Дубровнику о Светодмитарском и Стонском дохотку 1392 (I)	ССА 7, 130–131.
91	Дабиша Дубровнику о Светодмитарском и Стонском дохотку 1392 (II)	ССА 7, 132–133.
92	Вук Вукчић сплитском архиепископу 1392	CD XVII, br. 335.
93	Дабиша Чубрановићима	Тошић 1992, 10–22 (није објављивана у целости).
94	Дабиша Дубровнику о Стонском дохотку 1393	ССА 7, 134.

¹⁸ T. Smičiklas et al., *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije = Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae XVII*, Zagreb 1981.

¹⁹ M. Ančić, *Bosanska vlast u Hrvatskoj i Dalmaciji 1387–1394*, Beograd 1985. (magistarski rad u rukopisu)

²⁰ Ђ. Тошић, *Двије повеље босанског краља Стјепана Дабише*, ИЧ 39 (1992) 5–24.

²¹ V. Klaić, *Povelja kralja Stjepana Dabiše, izdana Hrvoju Vukčiću g. 1392*, VZA 2 (1900) 60–61.

95	Хрвоје Вукчић краљу Жигмунду	ГПБ 1, 89–90.
96	Дабиша Жори Бокшићу	ССА 7, 143–145.
97	Дабиша Дубровнику о Жори Бокшићу	ССА 7, 147–148.
98	Дабиша Дубровнику о дохоцима 1393	ССА 7, 136–137.
99	Станислава Николић Дубровнику	ССПП I–1, бр. 244.
100	Дабиша Венецији	Listine 4, 323–324.
101	Дабиша Гојку Мрнавићу	Kercselich ²² , 247–248.
102	Дабиша Брачанима, Хваранима и Корчуланима	CD XVII, br. 416.
103	Дабиша ћерки Стани	ССА 4, 176–177.
104	Дабиша Семковићима	ССА 5, 160–161.
105	сански кнез Вукац трговцима	CD XVIII ²³ , br. 83.
106	Павле Раденовић Дубровнику	ГПБ 1, 101–102.
107	Јелена Груба Дубровнику о царинама 1397	ССА 5, 174–175.
108	Јелена Груба о Светодмитарском и Стонском дохотку 1397 (I)	ССА 5, 190–191.
109	Јелена Груба о Светодмитарском и Стонском дохотку 1397 (II)	ССА 5, 194–195.
110	Јелена Груба Дубровнику о Жори Бокшићу	ССА 4, 202–203.
111	Јелена Груба Дубровнику о Стонском дохотку 1398 (I)	ССА 5, 197–198.
112	Јелена Груба Дубровнику о Стонском дохотку 1398 (II)	ССА 5, 200.
113	Остоја Дубровнику о Твртковим дуговима	ГПБ 1, 112–113.
114	Остоја Дубровнику о Сланском приморју 1399	ГПБ 1, 124–126.
115	Остоја Дубровнику о Светодмитарском дохотку 1399	ГПБ 2, 123–124.
116	Остоја Дубровнику о повластицама 1399	ССА 7, 165–167.
117	Јелена Груба Дубровнику о Наљешку Јуршићу	ССА 3, 126–127.
118	Радич Санковић Дубровнику 1399	ССА 6, 185–187.
119	Остоја Хрвоју Вукчићу	Новаковић ²⁴ , 45–53.
120	Хрвоје Вукчић Задру	Šišić ²⁵ , br. 19
121	Хрвоје Вукчић Шибенику 1402	Brković, Šibenik ²⁶ , 19–21.
122	Хрвоје Вукчић и Иваниш Нелипчић Шибенику	Brković, Šibenik, 23–24.
123	Хрвоје Вукчић и Иваниш Нелипчић Трогиру	Fejer X–4 ²⁷ , 159–161.
124	Гојак Лалковић и Радиша Дубровнику	ССПП I–1, бр. 464.
125	Остоја Шибенику	Brković, Šibenik, 26–27.
126	Остоја Сплиту	ССА 9, 170–173.

²² В. А. Kercselich, *De regnis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae notitiae praeliminares*, Zagrabiae 1763.

²³ Т. Smičiklas et al., *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije = Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae XVIII*, Zagreb 1990.

²⁴ С. Новаковић, *Повеља краља Стјепана Остоје војводи Хрвоју и сину му Баоши, године 1400. 8. децембра*, Гласник СУД 23 (6) (1868) 48–53.

²⁵ Ф. Šišić, *Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća*, Starine JAZU 39 (1938) 129–320.

²⁶ М. Brković, *Isprave bosansko-humskih srednjovjekovnih vladara Šibeniku*, Radovi Zadar 50 (2008) 15–46.

²⁷ G. Fejer, *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus et Civilis X–4*, Budae 1841.

127	Хрвоје Вукчић Нинском каптолу	Brković, Šibenik, 28–29.
128	Хрвоје Вукчић Шибенику 1403	Brković, Šibenik, 28–29.
129	Остоја Павлу Клешићу	ГПБ 5, 41–42.
130	епископ Цркве босанске Дубровнику	ГПБ 5, 41–42.
131	Хрвоје Вукчић Дубровнику (Миливој)	ССА 8, 170–171.
132	Хрвоје Вукчић Дубровнику (Руско)	ССА 8, 171–172.
133	Остоја Венецији	Listine 5 ²⁸ , 39.
134	Твртко II Костањићима	Тошић 1993 ²⁹ , 41.
135	Твртко II Дубровнику 1405	ГПБ 4, 76–81.
136	Остоја Брајану Охмућевићу	Fejer X–4, 552–555.
137	Сандаљ Хранић Дубровнику 1406 (концепт)	ГПБ 5, 56–57.
138	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1407 (I)	ССПП I–1, бр. 341.
139	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1407 (II)	ССПП I–1, бр. 343.
140	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1407 (III)	ССПП I–1, бр. 345.
141	Хрвоје Вукчић Пелегрини Цега	Ančić 1989 ³⁰ , 162–164.
142	Хрвоје Вукчић Сплитском каптолу	Ančić 1989, 165–166.
143	Остоја Радивојевићима	Acta Bosnae, 87–89; MS ³¹ , бр. 324.
144	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1409 (I)	ССПП I–1, бр. 348.
145	Сандаљ Хранић и баница Анка Алекси Паштровићу 1409	Studien, 352.
146	Остоја Дубровнику 1409	ГПБ 3, 126–128.
147	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1409 (II)	ССПП I–1, бр. 350.
148	Сандаљ Хранић баници Анки	ССПП I–1, бр. 298.
149	Сандаљ Хранић Дубровнику о посланику Прибисаву Похвалићу 1410	ССПП I–1, бр. 296.
150	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1411 (I)	ССПП I–1, бр. 352.
151	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1411 (II)	ССПП I–1, бр. 354.
152	Остоја Дубровнику о кући 1411	ССПП I–1, бр. 447.
153	Хрвоје Вукчић Сплиту	Brković, Jajce ³² , 98.
154	Хрвоје Вукчић Антонију Беринову	Ančić 1989, 166.
155	Вукац Вардић и Богета Дубровнику о остави	ССПП I–1, бр. 357.
156	Хрвоје Вукчић жени Јелени	ССА 10, 167–169.
157	Остоја Дубровнику о Палку Вучевићу	ССПП I–1, бр. 450.
158	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1413 (I)	ССПП I–1, бр. 359.
159	Сандаљ Хранић Дубровнику о посланику Прибисаву Похвалићу 1413	ССПП I–1, бр. 308.
160	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1413 (II)	ГПБ 5, 74.
161	Хрвоје краљици Барбари	Brković, Jajce, 100–101.
162	Остоја Дубровнику о Светодмитарском дохотку 1414	ССПП I–1, бр. 451.

²⁸ S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike V*, Zagreb 1875.

²⁹ Ђ. Тошић, *Двије босанске повеље из XV вијека*, ИЧ 40–41 (1993–1994) 19–42.

³⁰ М. Анчић, *Pet dokumenata za povijest istočnojadranskog zaleđa na početku XV. stoljeća*, GADAR BiH 29 (1989) 159–168.

³¹ F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae* 1858.

³² М. Brković, *U Jajcu izdane isprave bosanskih vladara*, Radovi Zadar 40 (1998) 97–142.

163	кнезови Билослав и Остоја Сплиту	Šurmin, br. 48.
164	Никола (Јурјевић ?) Дубровнику 1415	ССПП I–1, бр. 565.
165	жупан Јурај Дубровнику	ГПБ 3, 140–141.
166	Остоја Дубровнику о Светодмитарском дохотку 1416	ССПП I–1, бр. 453.
167	Остоја Дубровнику о посланику Миливоју	ССПП I–1, бр. 452.
168	Остоја Дубровнику о могоришу	ССПП I–1, бр. 454.
169	Гргур Вукосалић Дубровнику о могоришу	ССПП I–1, бр. 560.
170	Остоја Качићима	Listine 7 ³³ , 240–241; Brković, Ostoja ³⁴ , 226–227.
171	Остоја Дубровнику о Стонском дохотку 1418	ССПП I–1, бр. 456.
172	Остоја Дубровнику о посланику Хрватину	ССПП I–1, бр. 455.
173	Остоја Дубровнику о царини у Попову	ССПП I–1, бр. 457.
174	Гргур Вукосалић Дубровнику о царини	ССПП I–1, бр. 564.
175	Стјепан Остојић Дубровнику о повластицама	ССПП I–1, бр. 579.
176	Сандаљ Хранић Дубровнику о Конавлима 1419	ГПБ 4, 98–101.
177	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1419 (I)	ГПБ 5, 66.
178	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1419 (II)	ГПБ 5, 69.
179	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1419 (III)	ГПБ 5, 77.
180	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1419 (IV)	ГПБ 6, 49–50.
181	Стјепан Остојић Дубровнику о Конавлима	ССПП I–1, бр. 580.
182	Сандаљ Хранић Алекси Паштровићу 1419 (I)	ГПБ 6, 67–69.
183	Сандаљ Хранић Алекси Паштровићу 1419 (II)	ГПБ 6, 67–69.
184	Сандаљ Хранић Дубровнику о Конавлима 1420	ССПП I–1, бр. 322.
185	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1420	ГПБ 6, 60.
186	Твртко II Дубровнику о Конавлима 1420	ССПП I–1, бр. 522.
187	Радослав Павловић Дубровнику о Конавлима 1420	ССПП I–1, бр. 587.
188	посланици Сандаља Хранића Венецији о Котору 1421	Listine 8 ³⁵ , 73–75.
189	Радослав Павловић Дубровнику о Конавлима 1421	ССПП I–1, бр. 591.
190	Твртко II Дубровнику о повластицама 1421	ССПП I–1, бр. 523.
191	кнез Радич Дубровнику	ССПП I–1, бр. 330.
192	Прибисав Похвалић Дубровнику о својој остави 1422	ССПП I–1, бр. 576.
193	Твртко II Венецији о повластицама 1422	Listine 8, 202–205.
194	Групко Добричевић Дубровнику о остави	ГПБ 6, 55–56.
195	Твртко II Венецији о савезу 1423	Listine 8, 215–217.
196	старац Дмитар и др. Дубровнику о остави 1423 (I)	ГПБ 6, 56–57.
197	старац Дмитар и др. Дубровнику о остави 1423 (II)	ССПП I–1, бр. 377.
198	старац Дмитар и др. Дубровнику о остави 1423 (III)	ССПП I–1, бр. 380.
199	Радослав Павловић Дубровнику о повластицама и	ССПП I–1, бр. 599.

³³ S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike VII*, Zagreb 1882.

³⁴ M. Brković, *Povelja bosanskog kralja Stjepana Ostoje iz godine 1417*, RFFzd 13/26 (1986/87) 225–236.

³⁵ S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike VIII*, Zagreb 1886.

	Конавлима 1423	
200	Сандаљ Хранић Дубровнику о спору око поставе	ССПП I–1, бр. 336.
201	Сандаљ Хранић Венецији о Котору	ССПП I–1, бр. 337; Listine 8, 257–263.
202	Сандаљ Хранић Дубровнику о пријему дела оставе	ССПП I–1, бр. 383.
203	Драгиша Дињић Златоносовићима	ССА 6, 203.
204	Твртко II Дубровнику о Светодмитарском дохотку 1424	ГПБ 6, 93–94.
205	Твртко II Дубровнику о посланику Остоји Паштровићу	ГПБ 6, 94–95.
206	Прибисав Похвалић Дубровнику о својој остави 1424	ССПП I–1, бр. 577.
207	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1426 (I)	ССПП I–1, бр. 317.
208	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1426 (II)	ССПП I–1, бр. 382.
209	Никола Јурјевић Дубровнику 1426	ССПП I–1, бр. 628.
210	Твртко II Ивану Мрнавићу	Kercselich, 257–258.
211	Твртко II Херману II Цељском	Štih ³⁶ , 87–89.
212	Радослав Павловић Дубровнику о повластицама и Конавлима 1427	ССПП I–1, бр. 601.
213	Радослав Павловић Дубровнику о пријему новца 1427	ССПП I–1, бр. 604.
214	дјед Мирохна Ивану Мрнавићу	Kercselich, 258.
215	Твртко Боровинић Дубровнику о Растићу 1428	ССПП I–2 ³⁷ , бр. 629.
216	Вук Вукићевић Дубровнику	ССПП I–2, бр. 644.
217	Сандаљ Хранић Дубровнику о дријевској царини	ГПБ 5, 92.
218	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1429	Пуцић II ³⁸ , бр. 105.
219	Твртко Боровинић Дубровнику о Растићу 1429	ССПП I–2, бр. 630.
220	Твртко Боровинић Дубровнику о посланику Мојану	ССПП I–2, бр. 631.
221	Твртко Боровинић Дубровнику о одговору	ССПП I–2, бр. 632.
222	Сандаљ Хранић Дубровнику о камати и Конавоском дохотку	ССПП I–1, бр. 339.
223	Твртко II Јакову Маркијском (I)	Čremošnik ³⁹ , 34.
224	Радослав Павловић Дубровнику о миру 1432	ССПП I–1, бр. 607.
225	Твртко II Дубровнику о миру 1433	ССПП I–1, бр. 529.
226	Радослав Павловић Дубровнику о миру 1433	ССПП I–1, бр. 610.
227	Твртко II Јакову Маркијском (II)	Acta Bosnae, 139.
228	Радослав Павловић Дубровнику о Конавоском дохотку 1434	ССПП I–1, бр. 611.
229	Јурај Војсалић Јурјевићима	ГПБ 4, 120–122.
230	Шимун Кладушки и Доротеја Дубровнику	ССПП I–2, бр. 645.

³⁶ P. Štih, *Celjski grofje kot dediči bosanske krone. Listina bosanskega kralja Tvrtka II. Kotromanića za celjskega grofa Hermana II. iz leta 1427*, Med srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojetov zbornik (ur. S. Jerše), Ljubljana 2006, 79–103.

³⁷ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–2*, Београд – Сремски Карловци 1934.

³⁸ М. Пуцић, *Споменици српски II*, Београд 1862.

³⁹ G. Čremošnik, *Ostaci arhiva bosanske franjevačke vikarije*, Radovi Naučnog društva NR BiH III/2, Sarajevo 1955, 5–56.

231	Стјепан Вукчић Дубровнику 1435	ССПП I–2, бр. 647.
232	Твртко II босанским фрањевцима	Acta Bosnae, 150–151.
233	Твртко Боровинић Дубровнику о Растићу 1436	ССПП I–2, бр. 633.
234	Јелена Сандаљевица Дубровнику о постави	ССПП I–1, бр. 396.
235	Радослав Павловић Дубровнику о кући 1437	ССПП I–1, бр. 613.
236	тестамент Јелене, жене Вука Хранића	CD X, br. 232.
237	Стјепан Драгишић Косача Дубровнику	ГПБ 6, 105–107.
238	Твртко II Дубровнику о могоришу (концепт)	ССПП I–1, бр. 530.
239	Твртко II Дубровнику о Светодмитарском и Стонском дохотку 1438	ССПП I–1, бр. 531.
240	Радослав Драгишић Косача Дубровнику	ГПБ 6, 109–111.
241	Остоја Драгишић Косача Дубровнику	ГПБ 6, 112–114.
242	Стјепан Вукчић Дубровнику о наследству 1438	ССПП I–2, бр. 653.
243	Радослав Павловић Дубровнику о камати и Конавоском дохотку 1439	ССПП I–1, бр. 614.
244	Радослав Павловић Дубровнику о камати 1439	ССПП I–1, бр. 615.
245	Твртко II Дубровнику о заклетви Павловића	ССПП I–1, бр. 532.
246	Стјепан Вукчић Дубровнику о делу оставе 1440	ССПП I–2, бр. 654.
247	Радослав Павловић Дубровнику о слободи трговине 1441	ССПП I–1, бр. 616.
248	Иваниш Павловић Дубровнику о повластицама 1442	ГПБ 4, 138–141.
249	тестамент Јелене, жене Сандаља Хранића	ССПП I–1, бр. 400.
250	Стјепан Вукчић Дубровнику о наследству 1443	ССПП I–2, бр. 656.
251	Стјепан Вукчић Дубровнику о Паоку	ССПП I–2, бр. 657.
252	Твртко II Дубровнику о остави 1443	ССПП I–1, бр. 536.
253	Стјепан Вукчић Дубровнику о свитама 1443	ССПП I–2, бр. 658.
254	Томаш Венецији о повластицама 1444	Brković, Jajce, 102–103.
255	Томаш Јаношу Хуњадију 1444	Studien, 366–368.
256	Томаш Дубровнику о повластицама 1444	ССПП I–2, бр. 696.
257	Стјепан Вукчић Дубровнику о камати 1445	ССПП I–2, бр. 659.
258	Стјепан Вукчић Венецији о миру 1445	Listine 9 ⁴⁰ , 226–229.
259	Томаш Доротеји Благајској	CD Blagay, 342–345.
260	Томаш доноси одлуке на општем сабору	Katona VI–13 ⁴¹ , 492–494; GZM 27 ⁴² , 281–282.
261	Томаш синовима Иваниша Драгишића	MS, бр. 353.
262	Иваниш Павловић Дубровнику о Бунићу 1447	ССПП I–2, бр. 691.
263	Иван Боровинић Дубровнику	Динић 1935 ⁴³ , 167.
264	Стјепан Вукчић Дубровнику о Латиничићу 1447	ССПП I–2, бр. 661.
265	Милорад Радечић Дубровнику	ССПП I–2, бр. 699.
266	Стјепан Вукчић Дубровнику о Латиничићу 1449	ССПП I–2, бр. 662.

⁴⁰ S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike IX*, Zagreb 1890.

⁴¹ I. Katona, *Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae*. Tomulus VI. Ordine XIII, Pest 1790.

⁴² J. Jelenić, *Ljetopis fra Nikole Lašvanina*, GZM 27 (1915) 1–36, 269–312.

⁴³ M. Динић, *Три ћириловска писма из 1447. године*, ПКЈИФ 15/1–2 (1935) 166–169.

267	Томаш Николи Трогиранину 1449	Arkiv 8 ⁴⁴ , 195–196.
268	Иваниш Павловић Дубровнику о Бунићу 1449	ССПП I–2, бр. 692.
269	Иваниш Павловић Дубровнику о Тврдајићу	ССПП I–2, бр. 693.
270	Иваниш Павловић Дубровнику о Пелиочићу	ССПП I–2, бр. 694.
271	Стјепан Вукчић Дубровнику о пријему новца 1449	ССПП I–2, бр. 663.
272	Томаш угарским великашима	Teleki X ⁴⁵ , 245–246.
273	Томаш Млечанима о Јакову Тести	Lucius, Trau ⁴⁶ , 450–451.
274	Стјепан Вукчић Дубровнику о камати 1450	ССПП I–2, бр. 664.
275	Стјепан Вукчић Дубровнику о Конавоском дохотку	ССПП I–2, бр. 665.
276	Томаш Венецији о миру са Арагонцима 1450 (I)	Listine 9, 356.
277	Томаш Венецији о миру са Арагонцима 1450 (II)	Brković, Jajce, 103–104.
278	Владислав Херцеговић Дубровнику о зајму око 1450	ССПП I–2, бр. 701.
279	Владислав Херцеговић Дубровнику о савезу	ССПП I–2, бр. 702.
280	Томаш Дубровнику о савезу	ССПП I–2, бр. 697.
281	Иваниш Влатковић Дубровнику о савезу	ССПП I–2, бр. 713.
282	посланици Петра Војсалића Венецији о Бољи Закарији	Listine 9, 440–445.
283	Томаш Дубровнику о слободи трговине 1453	ССПП I–2, бр. 698.
284	Стјепан Вукчић сину Владиславу и жени Јелени о опроштају 1453	ССПП I–2, бр. 667.
285	Стјепан Вукчић сину Владиславу о баштини 1453	ССПП I–2, бр. 668.
286	Стјепан Вукчић краљу Алфонсу Арагонском	Studien, 395–397.
287	Стјепан Вукчић Дубровнику о миру 1454	ССПП I–2, бр. 669.
288	Петар и Никола Павловић Дубровнику о камати 1454	ССПП I–2, бр. 726.
289	Петар и Никола Павловић Дубровнику о повластицама 1454	ССПП I–2, бр. 728.
290	Стјепан Вукчић Барбари Лихтенштајнској	Studien, 175–176.
291	Иваниш Влатковић Дубровнику о провижиуну 1455	Срђ 5 ⁴⁷ , 208.
292	посланик Стјепана Вукчића Венецији 1455	Listine 10 ⁴⁸ , 69–75.
293	Томаш Ивану Капистрану	Brković, Jajce, 105.
294	Томаш Венецији о савезу против Турака 1456	Brković, Jajce, 105–106.
295	Томаш Венецији о савезу против Целског 1456	Brković, Jajce, 107–108.
296	Стјепан Вукчић Венецији 1457 (I)	Listine 10, 102–106.
297	Томаш о овлашћењу Николи Тести	ССА 7, 178–179.
298	Стјепан Вукчић Венецији 1457 (II)	Listine 10, 119–123.
299	Иваниш Влатковић Дубровнику о провижиуну 1458	ССПП I–2, бр. 715.
300	Томаш Остојићима	Listine 10, 126.
301	Томашев посланик Стјепан Теста Венецији 1458	Listine 10, 131–132.

⁴⁴ I. Kukuljević Sakcinski, *Njekoliko tiskom neizdanih srbskih, bosanskih i dubrovačkih listinah*, Arkiv 8 (1865) 193–203.

⁴⁵ J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon X*, Pesten 1853.

⁴⁶ G. Lucio, *Memorie storiche di Tragurio ora detto Traù*, Venetia 1673.

⁴⁷ А. Вучетић, *Споменици дубровачки*, Срђ 5, Дубровник 1906, 48–56, 103–104, 151–152, 207–208, 264, 308–312, 361–368, 412–417, 457–464, 512, 558–560, 605–608, 652–656, 740–750.

⁴⁸ S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike X*, Zagreb 1891.

302	Стјепан Вукчић Франческу Сфорци	Макушев ⁴⁹ , 197–199.
303	Томаш Стефану Ратковићу	Rački ⁵⁰ , 156–158.
304	Томаш Ивану Витезу од Средне	Palacky ⁵¹ , 171–172.
305	Томаш синовима Иванца Јурчинића	ССА 3, 142–143.
306	Томаш Франческу Сфорци	MDEM I ⁵² , 49–50.
307	Томаш босанским великашима	GZM 27, 282–283.
308	Иваниш Влатковић Дубровнику о провижиуну 1460	ССПП I–2, бр. 716.
309	Стјепан Вукчић Венецији 1461 (I)	Listine 10, 165–168.
310	Стјепан Томашевић стрицу Радивоју	GZM 21 ⁵³ , 446–448; GZM 27, 273–275.
311	Стјепан Вукчић Дубровнику о повластицама 1461	ГПБ 5, 84.
312	Стјепан Томашевић Дубровнику о повластицама 1461	ГПБ 2, 155–158.
313	Стјепан Томашевић Дубровнику о дугу Твртка II	ГПБ 1, 148–149.
314	Стјепан Томашевић Дубровнику о дугу Томаша	ГПБ 1, 160–161.
315	Стјепан Томашевић Дубровнику о новцу	ССА 7, 188–189.
316	Стјепан Томашевић Дубровнику о трговцима	ГПБ 1, 166–167.
317	Стјепан Вукчић Венецији 1461 (II)	Listine 10, 192–193.
318	Стјепан Томашевић папи Пију II	Brković, Jajce, 113–114.
319	Стјепан Вукчић Венецији 1462	Listine 10, 227–228.
320	Стјепан Томашевић Венецији 1463	Listine 10, 237–238.
321	краљица Јелена (Мара) Иванишу Влатковићу	Rački, 160–161.
322	Стјепан Вукчић Венецији 1463	Listine 10, 283–288.
323	Стјепан Вукчић Дубровнику о камати 1464	ССПП I–2, бр. 671.
324	Стјепан Вукчић Дубровнику о камати 1465	ССПП I–2, бр. 672.
325	Владислав Херцеговић Дубровнику о зајму 1465	ССПП I–2, бр. 703.
326	Стјепан Вукчић Дубровнику о камати и Конавоском дохотку 1465	ССПП I–2, бр. 673.
327	Влатко Поповић Дубровнику 1466 (I)	ГПБ 3, 154.
328	Стјепан Вукчић Дубровнику о камати 1466	ССПП I–2, бр. 674.
329	Владислав Херцеговић Венецији 1466	Listine 10, 347–348.
330	Владислав Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1466 (I)	ССПП I–2, бр. 704.
331	Владислав Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1466 (II)	ССПП I–2, бр. 705.
332	Владислав Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1466 (III)	ССПП I–2, бр. 706.
333	Стјепан Вукчић Венецији 1466	Listine 10, 350–356.
334	Владислав Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1466 (IV)	ССПП I–2, бр. 707.

⁴⁹ В. Макушев, *Прилози к српској историји XIV. и XV. века*, Гласник СУД 32 (1871) 164–208.

⁵⁰ F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU 1 (1867) 124–163.

⁵¹ F. Palacký, *Urkundliche Beiträge zur Geschichte Böhmens und seiner Nachbarländer im Zeitalter Georg's von Podiebrad (1450–1471)*, Wien 1860.

⁵² I. Nagy – A. Nyáry, *Magyar diplomaciai emlékek Mátyás király korából (1458–1490) I*, Budapest 1875.

⁵³ Č. Truhelka, *Fojnička kronika*, GZM 21 (1909) 443–460.

335	Владислав Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1466 (V)	ССПП I–2, бр. 708.
336	Влатко Поповић Дубровнику 1466 (II)	ГПБ 3, 155–156.
337	тестамент херцега Стјепана Вукчића	ССПП I–2, бр. 680.
338	Стјепан Вукчић Жагровићима	Соловјев ⁵⁴ , бр. 137.
339	Иваниш Влатковић епископу Веспрема	Studien, 429.
340	Радивој Добришевић Дубровнику о пријему новца	ССПП I–2, бр. 751.
341	Влатко Херцеговић Дубровнику о очевом наследству септембар 1466	ССПП I–2, бр. 752.
342	Влатко Херцеговић Дубровнику о тројници посланика 1466	ССПП I–2, бр. 753.
343	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1466	ССПП I–2, бр. 754.
344	Влатко Херцеговић Жарку Влатковићу	ССПП I–2, бр. 755.
345	херцеговица Цецилија Дубровнику	ССПП I–2, бр. 777.
346	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1467 (I)	ССПП I–2, бр. 756.
347	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1467 (II)	ССПП I–2, бр. 676.
348	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1467 (III)	ССПП I–2, бр. 757.
349	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1467 (IV)	ССПП I–2, бр. 677.
350	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1468 (I)	ССПП I–2, бр. 758.
351	Влатко Поповић Дубровнику 1468	ГПБ 3, 156–157.
352	сведочанство о Јурју Богишићу издато Дубровнику	ГПБ 4, 152–153.
353	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1468 (II)	ССПП I–2, бр. 759.
354	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1468 (III)	ССПП I–2, бр. 760.
355	Влатко Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1468	ССПП I–2, бр. 761.
356	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1468 (IV)	ССПП I–2, бр. 762.
357	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1468 (V)	ССПП I–2, бр. 763.
358	Жарко Влатковић фрањевцима у Заострогу	Fabianich ⁵⁵ , 286–288.
359	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1468 (VI)	ССПП I–2, бр. 764.
360	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1468 (VII)	ССПП I–2, бр. 765.
361	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1468 (VIII)	ССПП I–2, бр. 766.

⁵⁴ А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до XV века)*, Београд 1926.

⁵⁵ D. Fabianich, *Storia dei frati minori dai primordi della loro istituzione in Dalmazia e Bossina fino al giorni nostri II*, Zara 1864.

362	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1468 (IX)	ССПП I–2, бр. 767.
363	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1468 (X)	ССПП I–2, бр. 678.
364	Влатко Поповић и Јурај Хваловић Дубровнику	ГПБ 5, 99–100.
365	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1469 (I)	ССПП I–2, бр. 768.
366	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1469 (II)	ССПП I–2, бр. 769.
367	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о исплати слугу 1469	ССПП I–2, бр. 770.
368	Владислав Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1469 (I)	ССПП I–2, бр. 681.
369	Владислав Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1469 (II)	ССПП I–2, бр. 709.
370	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1469 (III)	ССПП I–2, бр. 771.
371	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1470 (I)	ССПП I–2, бр. 772.
372	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1470 (II)	ССПП I–2, бр. 679.
373	Владислав Херцеговић Радачу од Градца	Studien, 431–432.
374	краљица Катарина Лодовику Гонзаги	Studien, 115.
375	краљица Катарина Галеацу Сфорци 1470	MDEM II ⁵⁶ , 181.
376	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1470 (III)	ССПП I–2, бр. 773.
377	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о Сандаљевом наследству 1470	ССПП I–2, бр. 774.
378	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1470 (IV)	ССПП I–2, бр. 682.
379	Иваниш Влатковић Дубровнику о провижиуну 1473	Miscellanea ⁵⁷ , br. 26.
380	краљица Катарина Галеацу Сфорци 1474	MDEM II, 264–265.
381	посланици краљице Катарине Галеацу Сфорци	Studien, 116–117.
382	Ђурађ Радашиновић и Влатко Поповић Дубровнику	ССПП I–2, бр. 783.
383	Влатко Херцеговић Павлу Костањићу	Тошић 1993, 42.
384	Влатко Херцеговић Дубровнику о Конавоском дохотку 1476	ССПП I–2, бр. 775.
385	Балша Косача и кир Ана Брезовичанима	Studien, 439–440.
386	Влатко Херцеговић Дубровнику о Конавоском дохотку 1478	ССПП I–2, бр. 776.
387	Владислав Херцеговић Дубровнику о Конавоском дохотку 1478	ССПП I–2, бр. 710.
388	Владислав Херцеговић Дубровнику о зајму 1480	ССПП I–2, бр. 711.
389	Иваниш Влатковић Дубровнику о провижиуну 1482	ССПП I–2, бр. 718.

⁵⁶ I. Nagy – A. Nyáry, *Magyar diplomaciai emlékek Mátyás király korából (1458–1490)* II, Budapest 1877.

⁵⁷ *Miscellanea Državnog arhiva u Zadru* II–IV (pr. S. Antoljak), Zadar 1950–1952.

390	Иваниш Влатковић Дубровнику о тројци посланика 1482	ССПП I–2, бр. 717.
391	Владислав Херцеговић Дубровнику о Конавоском дохотку 1487	ССПП I–2, бр. 712.
392	Марко Радојевић Дубровнику о провижиуну 1488	ССПП I–2, бр. 719.
393	Тома Јелинић Дубровнику о провижиуну 1488	ССПП I–2, бр. 720.
394	херцеговица Маргарита Марчано Дубровнику	Динић 1958 ⁵⁸ , 100–101.
395	Влатковићи Дубровнику о провижиуну 1493	ССПП I–2, бр. 721.
396	Влатковићи Дубровнику о посланику Ивану Петровићу	ССПП I–2, бр. 722.
397	Иван Петровић и Тома Јелинић Дубровнику	ССПП I–2, бр. 723.
398	Жарко Влатковић Дубровнику о провижиуну 1496	ССПП I–2, бр. 724.
399	Балша Косача Дубровнику о Конавоском дохотку 1497	ССПП I–2, бр. 784.
400	Балша Косача Дубровнику о Конавоском дохотку 1509	ГПБ 6, 135–136.
401	Балша Косача Петру Пасквалигу	Studien, 253.
402	Владислав II Херцеговић Томку из Свете Јелене	VZA 7 ⁵⁹ , 27–28.

⁵⁸ М. Динић, *Неколико ћириличких споменика из Дубровника*, ПКЈИФ 24/1–2 (1958) 94–110.

⁵⁹ Е. Laszowski, *Listine općine Sv. Jelene Koruške kod Križevaca*, VZA 7 (1905) 1–45.

ПРИЛОГ 2: Преглед докумената по датуму, канцеларији и језику

Бр.	Назив и датум	Канцеларија	Земља чувања ¹	Језик ²
1	Борић Локрумска (око 07–08–1156–1159)	први банови	Хрватска	лат
2	Кулин Дубровнику (29–08–1189)	први банови	Русија, Хрватска	лат сло
3	Нинослав Дубровнику (I) (око 1232–1235)	први банови	Хрватска	сло
4	Нинослав Дубровнику (II) (око 1235–1236)	први банови	Хрватска	сло
5	Нинослав Дубровнику (III) (22–03–1240)	први банови	Хрватска	сло
6	Нинослав Дубровнику (IV) (март 1249)	први банови	Србија	сло
7	Пријезда I о међама Земуника (08–05–1287)	Котроманићи	Мађарска	лат
8	Павле I Шубић Хрватину Стјепанићу (02–02–1301)	Шубићи	нестала	лат
9	Младен I Шубић сплитским трговцима (11–06–1302)	Шубићи	нестала	лат
10	Павле I Шубић Хрватину Стјепанићу (30–03–1304)	Шубићи	нестала	лат
11	Павле I Шубић Хрватину Стјепанићу (21–02–1305)	Шубићи	Мађарска	лат
12	Вукослав Хрватинић Вуку Обрадовићу (1305 или 1315)	Хрватинићи	БиХ (?)	лат
13	Берислав Скочић Бeroју Добрковићу (1323)	Хрватинићи	Мађарска	сло
14	Вукослав Хрватинић сину Марице Хранић (25–05–1325)	Хрватинићи	Мађарска	лат
15	Стјепан II Вукославу Хрватинићу (вера) (око 1326)	Котроманићи	нестала	сло
16	Стјепан II Вукославу Хрватинићу (поседи) (око 1326)	Котроманићи	нестала	сло
17	Стјепан II Вукославу Хрватинићу (вера) – латинска (око 1326)	Котроманићи	Мађарска	лат
18	Стјепан II Вукославу Хрватинићу (поседи) – латинска (око 1326)	Котроманићи	Мађарска	лат
19	Стјепан II Вукцу Хрватинићу (25–11–око 1326–1329)	Котроманићи	нестала	сло
20	Стјепан II Гргуру Стјепанићу (око 1329–1330)	Котроманићи	нестала	сло
21	Стјепан II Дубровнику 1332 (15–08–1332)	Котроманићи	Хрватска	сло
22	Стјепан II Дубровнику Стонска	Котроманићи	Хрватска	лат

¹ (?) = није извесно да је исправа још увек сачувана, односно да се налази у назначеној држави. У случају да је сачувано више примерака истоветног статуса, наведена су стецишта за све примерке.

² сло = словенски; лат = латински; итал = италијански; (п) = превод; (н) = непотпуно; (*) = постојали и словенски примерци који нису сачувани.

	(латинска) (15–02–1333)			
23	Стјепан II Дубровнику Стонска (словенска) (15–02–1333)	Котроманићи	Хрватска	сло
24	Стјепан II Дубровнику о браћи Држић (18–10–1334)	Котроманићи	Хрватска	лат
25	Милтен и Ружир Дубровнику (пре октобра 1335)	Санковићи	Хрватска	сло
26	Стјепан II Трогиру (07–10–1339)	Котроманићи	нестала	лат
27	Стјепан II Дубровнику о браћи Гижлић (пре 20–04–1342)	Котроманићи	Хрватска	итал (п)
28	Стјепан II Ивану Нелипчићу (23–06–1345)	Котроманићи	Мађарска	лат
29	Стјепан II папи (посредством Венеције) (пре 03–04–1347)	Котроманићи	Италија	лат
30	Стјепан II Дубровнику (пре 22–11–1351)	Котроманићи	Хрватска	лат (п)
31	Стјепан II Вуку и Павлу Вукославићу (1351)	Котроманићи	Мађарска	сло
32	Стјепан II Дубровнику о браћи Гижлић (око 1352)	Котроманићи	Хрватска	сло
33	Твртко I Влатку Вукославићу (поседи) (око 1353)	Котроманићи	Мађарска	сло
34	Твртко I Влатку Вукославићу (вера) (око 1353)	Котроманићи	нестала	сло
35	Твртко I Влатку Вукославићу (1354)	Котроманићи	Мађарска	сло
36	Твртко I Дубровнику о Држићу и Бунићу (I) (13–02–1355)	Котроманићи	Хрватска	лат
37	Твртко I Дубровнику (01–09–1355)	Котроманићи	Хрватска	лат
38	Твртко I Дубровнику о Држићу и Бунићу (II) (пре 20–09–1355)	Котроманићи	Хрватска	сло
39	Твртко I Дубровнику (14–03–1356)	Котроманићи	Хрватска	лат
40	Твртко I босанском епископу Петру (1–11–1356)	Котроманићи	Италија	лат
41	Твртко I Влатку Вукославићу (после 14–03–1357)	Котроманићи	Мађарска	сло
42	Санко Милтеновић Дубровнику (око 1359–1361)	Санковићи	Хрватска	сло
43	Твртко I Дубровнику о Стонском дохотку (07–02–око 1363–1374)	Котроманићи	Хрватска	сло
44	Твртко I Венецији (29–04–1366)	Котроманићи	Италија	лат
45	Твртко I Вукцу Хрватинићу (11–08–1366)	Котроманићи	Хрватска	сло
46	Твртко I Дубровнику (01–06–1367)	Котроманићи	Хрватска	сло
47	Твртко I Павлу Вукославићу (1367)	Котроманићи	Мађарска	сло
48	Твртко I Стјепану Рајковићу (око 1370–1374)	Котроманићи	Хрватска (?)	сло
49	Твртко I босанском епископу Петру (08–12–1374)	Котроманићи	Италија	лат

50	Твртко I Дубровнику (09–02–1375)	Котроманићи	Хрватска	сло
51	Твртко I Дубровнику (17–06–1378)	Котроманићи	Хрватска	сло
52	Твртко I Хрвоју Вукчићу (12–03–1380)	Котроманићи	БиХ	сло
53	Твртко I Дубровнику о Светодмитарском дохотку (17–09–око 1380)	Котроманићи	Србија	сло
54	Твртко I Котору (15–03–1382)	Котроманићи	Хрватска	итал (п)
55	Твртко I Ненадићима (05–04–1382)	Котроманићи	нестала	итал (п)
56	Твртко I Дубровнику (02–12–1382)	Котроманићи	Хрватска	сло
57	Твртко I / Дабиша Дубровнику (02–12–1382/1392)	Котроманићи	Хрватска (?)	сло
58	Твртко I Николи I Горјанском (28–03–1385)	Котроманићи	Мађарска	лат
59	Твртко I Млечанима у Котору (23–08–1385)	Котроманићи	Италија	лат
60	Твртко I Дубровнику о Светодмитарском дохотку и могоришу (03–11–1385)	Котроманићи	Хрватска	лат
61	Твртко I Дубровнику о Светодмитарском дохотку (око 26–10–1386, пре 04–03–1387)	Котроманићи	Хрватска	сло
62	Твртко I Дубровнику (09–04–1387)	Котроманићи	Хрватска	сло
63	Твртко I Клису (22–07–1387)	Котроманићи	нестала	лат
64	Твртко I Дубровнику о Светодмитарском дохотку (20–10–1387)	Котроманићи	Хрватска	лат
65	Твртко I Дубровнику о Драгоју Бенвенутићу (пре 18–09–1388)	Котроманићи	Хрватска	сло
66	Твртко I Дубровнику о Светодмитарском дохотку и могоришу (пре 15–11–1388)	Котроманићи	Хрватска	сло
67	Твртко I Дубровнику о Стонском дохотку (пре 19–05–1389)	Котроманићи	Хрватска	сло
68	Твртко I Дубровнику о Драгоју Бенвенутићу (пре 19–05–1389)	Котроманићи	Хрватска	сло
69	Твртко I Дубровнику о кући (пре 19–05–1389)	Котроманићи	Хрватска	сло
70	Твртко I Трогиру о Косовској бици (01–08–1389)	Котроманићи	нестала	лат
71	Твртко I Сплиту (02–06–1390)	Котроманићи	Хрватска (?)	лат
72	Твртко I Трогиру (08–06–1390)	Котроманићи	Хрватска	лат
73	Твртко I Шибенику (11–06–1390)	Котроманићи	Мађарска	лат
74	Твртко I Брачу (22–07–1390)	Котроманићи	Хрватска	лат
75	посланице Твртка I Сплиту (01–08–1390)	Котроманићи	Хрватска (?)	лат
76	Твртко I сплитском архиепископу (30–08–1390)	Котроманићи	Хрватска	лат
77	Твртко I Иванишу Нелипчићу (1390)	Котроманићи	Хрватска	сло
78	Бељак и Радич Санковић Дубровнику (15–04–1391)	Санковићи	Хрватска	сло

79	Вук Вукчић Сплитском каптолу (16–04–1391)	Хрватинићи	Хрватска	лат
80	Радич Санковић Дубровнику 1391 (15–05–1391)	Санковићи	Хрватска	сло
81	Дабиша Добриновићима (18–06–1391)	Котроманићи	Србија	итал (п)
82	Вук Вукчић сплитском архиепископу (08–11–1391)	Хрватинићи	Хрватска	лат
83	Вук Вукчић Трогиру (12–11–1391)	Хрватинићи	Хрватска	лат
84	Дабиша Драгоју Гучетићу о разрешењу дуга (06–03–1392)	Котроманићи	Хрватска	сло
85	Дабиша Драгоју Гучетићу о Новаку Маћедолу (06–03–1392)	Котроманићи	Хрватска	сло
86	Дабиша Хрвоју Вукчићу (15–04–1392)	Котроманићи	Хрватска (?)	сло лат (п)
87	Дабиша Трогиру (25–04–1392)	Котроманићи	Хрватска	лат
88	Дабиша Дубровнику о Новаку Маћедолу (06–06–1392)	Котроманићи	Хрватска	лат
89	Дабиша Дубровнику 1392 (17–07–1392)	Котроманићи	Хрватска	сло
90	Дабиша Дубровнику о Светодмитарском и Стонском дохотку (I) (17–07–1392)	Котроманићи	Хрватска	сло
91	Дабиша Дубровнику о Светодмитарском и Стонском дохотку (II) (пре 21–08–1392)	Котроманићи	Хрватска	сло
92	Вук Вукчић сплитском архиепископу (10–10–1392)	Хрватинићи	Хрватска	лат
93	Дабиша Чубрановићима (07–11–1392)	Котроманићи	Хрватска, БиХ (?), Мађарска	лат
94	Дабиша Дубровнику о Стонском дохотку (18–02–1393)	Котроманићи	Хрватска	сло
95	Хрвоје Вукчић краљу Жигмунду (23–08–1393)	Хрватинићи	Мађарска	лат
96	Дабиша Жори Бокшићу (29–09–1393)	Котроманићи	Хрватска	сло
97	Дабиша Дубровнику о Жори Бокшићу (15–10–1393)	Котроманићи	Хрватска	сло
98	Дабиша Дубровнику о дохоцима 1393 (пре 22–10–1393)	Котроманићи	Хрватска	сло
99	Станислава Николић Дубровнику (пре 22–10–1393)	Николићи	Хрватска	сло
100	Дабиша Венецији (02–02–1394)	Котроманићи	Италија	лат
101	Дабиша Гојку Мрнавићу (02–04–1394)	Котроманићи	Хрватска	лат (п)
102	Дабиша Брачанима, Хваранима и Корчуланима (05–06–1394)	Котроманићи	Хрватска	лат
103	Дабиша ћерки Стани (26–04–1395)	Котроманићи	БиХ	сло
104	Дабиша Семковићима (17–05–1395)	Котроманићи	Велика Британија	сло
105	сански кнез Вукац трговцима (24–05–	Хрватинићи	Мађарска	лат

	1396)			
106	Павле Раденовић Дубровнику (25–03–1397)	Павловићи	Хрватска	сло
107	Јелена Груба Дубровнику о царицама (16–05–1397)	Котроманићи	Хрватска	сло
108	Јелена Груба о Светодмитарском и Стонском дохотку (I) (22–05–1397)	Котроманићи	Хрватска	сло
109	Јелена Груба о Светодмитарском и Стонском дохотку (II) (15–11–1397)	Котроманићи	Хрватска	сло
110	Јелена Груба Дубровнику о Жори Бокшићу (18–01–1398)	Котроманићи	Хрватска	сло
111	Јелена Груба Дубровнику о Стонском дохотку (I) (09–03–1398)	Котроманићи	Хрватска	сло
112	Јелена Груба Дубровнику о Стонском дохотку (II) (после 03–04 1398, пре 25–05–1398)	Котроманићи	Хрватска	сло
113	Остоја Дубровнику о Твртковим дуговима (20–11–1398)	Котроманићи	Хрватска	сло
114	Остоја Дубровнику о Сланском приморју (15–01–1399)	Котроманићи	Хрватска	сло
115	Остоја Дубровнику о Светодмитарском дохотку (15–01–1399)	Котроманићи	Хрватска	сло
116	Остоја Дубровнику о повластицама (05–02–1399)	Котроманићи	Хрватска	сло
117	Јелена Груба Дубровнику о Наљешку Јуршићу (05–03–1399)	Котроманићи	Хрватска	сло
118	Радич Санковић Дубровнику (25–08–1399)	Санковићи	Хрватска	сло
119	Остоја Хрвоју Вукчићу (08–12–1400)	Котроманићи	нестала	сло
120	Хрвоје Вукчић Задру (око 15–06–1401)	Хрватинићи	нестала	лат
121	Хрвоје Вукчић Шибенику (13–05–1402)	Хрватинићи	Мађарска	лат
122	Хрвоје Вукчић и Иваниш Нелипчић Шибенику (13–05–1402)	Хрватинићи	Мађарска	лат
123	Хрвоје Вукчић и Иваниш Нелипчић Трогиру (13–05–1402)	Хрватинићи	нестала	лат
124	Гојак Лалковић и Радиша Дубровнику (пре 16–05–1402)	Хрватинићи	Хрватска	сло
125	Остоја Шибенику (15–06–1402)	Котроманићи	Мађарска	лат
126	Остоја Сплиту (15–12–1402)	Котроманићи	Мађарска	лат
127	Хрвоје Вукчић Нинском каптолу (01–05–1403)	Хрватинићи	Мађарска	лат
128	Хрвоје Вукчић Шибенику (10–07–1403)	Хрватинићи	Мађарска	лат
129	Остоја Павлу Клешићу (06–01–1404)	Котроманићи	Хрватска	сло
130	епископ Цркве босанске Дубровнику (08–01–1404)	дједови	Хрватска	сло
131	Хрвоје Вукчић Дубровнику (Миливој) (15–01–1404)	Хрватинићи	Хрватска	сло

132	Хрвоје Вукчић Дубровнику (Руско) (17–01–1404)	Хрватинићи	Хрватска (?)	сло
133	Остоја Венецији (22–04–1404)	Котроманићи	Италија	лат
134	Твртко II Костањићима (око 1404–1407)	Котроманићи	Србија	итал (п)
135	Твртко II Дубровнику (24–06–1405)	Котроманићи	Хрватска	сло
136	Остоја Брајану Охмућевићу (15–05–1406)	Котроманићи	нестала	лат
137	Сандаљ Хранић Дубровнику (концепт) (20–11–1406)	Косаче	Хрватска	сло
138	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави (I) (09–01–1407)	Косаче	Хрватска	сло
139	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави (II) (09–01–1407)	Косаче	Хрватска	сло
140	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави (III) (24–04–1407)	Косаче	Хрватска	сло
141	Хрвоје Вукчић Пелегрини Цега (25–09–1407)	Хрватинићи	Хрватска	лат
142	Хрвоје Вукчић Сплитском каптолу (27–12–1408)	Хрватинићи	Хрватска	лат
143	Остоја Радивојевићима (28–12–1408)	Котроманићи	Хрватска	лат (п) сло (н)
144	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави (I) (10–01–1409)	Косаче	Хрватска	сло
145	Сандаљ Хранић и баница Анка Алекси Паштровићу (15–06–1409)	Косаче	БиХ (?)	лат
146	Остоја Дубровнику (04–12–1409)	Котроманићи	Хрватска	сло
147	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави (II) (1409)	Косаче	Хрватска	сло
148	Сандаљ Хранић баници Анки (04–03–1410)	Косаче	Србија	сло
149	Сандаљ Хранић Дубровнику о посланику Прибисаву Похвалићу (пре 10–03–1410)	Косаче	Хрватска	сло
150	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави (I) (15–03–1411)	Косаче	Хрватска	сло
151	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави (II) (15–03–1411)	Косаче	Хрватска	сло
152	Остоја Дубровнику о кући (08–04–1411)	Котроманићи	Хрватска	сло
153	Хрвоје Вукчић Сплиту (27–04–1411)	Хрватинићи	нестала	лат
154	Хрвоје Вукчић Антонију Беринову (17–06–1411)	Хрватинићи	Хрватска	лат
155	Вукац Вардић и Богета Дубровнику о остави (26–06–1411)	Косаче	Хрватска	сло
156	Хрвоје Вукчић жени Јелени (02–04–1412)	Хрватинићи	Хрватска	сло
157	Остоја Дубровнику о Палку Вучевићу (пре 10–06–1412)	Котроманићи	Хрватска	сло
158	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави (I) (23–01–1413)	Косаче	Хрватска	сло
159	Сандаљ Хранић Дубровнику о посланику	Косаче	Хрватска	сло

	Прибисаву Похвалићу (19–10–1413)			
160	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави (II) (после 05–11–1413)	Косаче	Хрватска	сло
161	Хрвоје краљици Барбари (око 1413)	Хрватинићи	нестала	лат
162	Остоја Дубровнику о Светодмитарском дохотку (пре 20–11–1414)	Котроманићи	Хрватска	сло
163	кнезови Билослав и Остоја Сплиту (20–01–1415)	Хрватинићи	Хрватска (?)	сло
164	Никола (Јурјевић ?) Дубровнику (пре 06–03–1415)	Влатковићи	Хрватска	сло
165	жупан Јурај Дубровнику (пре 23–03–1416)	Павловићи	Хрватска	сло
166	Остоја Дубровнику о Светодмитарском дохотку (пре 18–10–1416)	Котроманићи	Хрватска	сло
167	Остоја Дубровнику о посланику Миливоју (пре 18–10–1416)	Котроманићи	Хрватска	сло
168	Остоја Дубровнику о могоришу (око децембра 1416, пре 14–01–1417)	Котроманићи	Хрватска	сло
169	Гргур Вукосалић Дубровнику о могоришу (око јануара 1417)	Николићи	Хрватска	сло
170	Остоја Качићима (1417)	Котроманићи	Хрватска, Италија	итал (п) лат (п)
171	Остоја Дубровнику о Стонском дохотку (пре 16–02–1418)	Котроманићи	Хрватска	сло
172	Остоја Дубровнику о посланику Хрватину (пре 16–02–1418)	Котроманићи	Хрватска	сло
173	Остоја Дубровнику о царини у Попову (23–03–1418)	Котроманићи	Хрватска	сло
174	Гргур Вукосалић Дубровнику о царини (06–07–1418)	Николићи	Хрватска	сло
175	Стјепан Остојић Дубровнику о повластицама (05–03–1419)	Котроманићи	Хрватска	сло
176	Сандаљ Хранић Дубровнику о Конавлима (24–06–1419)	Косаче	Хрватска	сло
177	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави (I) (04–08–1419)	Косаче	Хрватска	сло
178	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави (II) (04–08–1419)	Косаче	Хрватска	сло
179	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави (III) (04–08–1419)	Косаче	Хрватска	сло
180	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави (IV) (04–08–1419)	Косаче	Хрватска	сло
181	Стјепан Остојић Дубровнику о Конавлима (04–12–1419)	Котроманићи	Хрватска	сло
182	Сандаљ Хранић Алекси Паштровићу (I) (пре 21–12–1419)	Косаче	Хрватска	сло
183	Сандаљ Хранић Алекси Паштровићу (II)	Косаче	Хрватска	сло

	(пре 21–12–1419)			
184	Сандаљ Хранић Дубровнику о Конавлима (30–05–1420)	Косаче	Хрватска	сло
185	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави (22–07–1420)	Косаче	Хрватска	сло
186	Твртко II Дубровнику о Конавлима (16–08–1420)	Котроманићи	Хрватска	сло
187	Радослав Павловић Дубровнику о Конавлима (03–11–1420)	Павловићи	Хрватска	сло
188	посланици Сандаља Хранића Венецији о Котору (пре 10–03–1421)	Косаче	Италија	итал
189	Радослав Павловић Дубровнику о Конавлима (24–04–1421)	Павловићи	Хрватска	сло
190	Твртко II Дубровнику о повластицама (18–08–1421)	Котроманићи	Хрватска	сло
191	кнез Радич Дубровнику (пре 25–02–1422)	Косаче	Хрватска	сло
192	Прибисав Похвалић Дубровнику о својој остави (мај 1422)	Косаче	Хрватска	сло
193	Твртко II Венецији о повластицама 21–12–1422)	Котроманићи	Италија	итал (*)
194	Групко Добричевић Дубровнику о остави (04–01–1423)	Косаче	Хрватска	сло
195	Твртко II Венецији о савезу (06–02–1423)	Котроманићи	Италија	итал (*)
196	старац Дмитар и др. Дубровнику о остави (I) (17–02–1423)	Косаче	Хрватска	сло
197	старац Дмитар и др. Дубровнику о остави (II) (17–02–1423)	Косаче	Хрватска	сло
198	старац Дмитар и др. Дубровнику о остави (III) (17–02–1423)	Косаче	Хрватска	сло
199	Радослав Павловић Дубровнику о повластицама и Конавлима (07–04–1423)	Павловићи	Хрватска	сло
200	Сандаљ Хранић Дубровнику о спору око поставе (17–04–1423)	Косаче	Хрватска	сло
201	Сандаљ Хранић Венецији о Котору (01–11–1423)	Косаче	Италија	сло лат
202	Сандаљ Хранић Дубровнику о пријему дела оставе (27–12–1423)	Косаче	Хрватска	сло
203	Драгиша Дињичић Златоносовићима (између зиме 1423 и 18–05–1424)	Дињичићи	Хрватска	сло
204	Твртко II Дубровнику о Светодмитарском дохотку (13–02–1424)	Котроманићи	Хрватска	сло
205	Твртко II Дубровнику о посланику Остоји Паштровићу (13–02–1424)	Котроманићи	Хрватска	сло
206	Прибисав Похвалић Дубровнику о својој остави (22–08–1424)	Косаче	Хрватска	сло
207	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави (I) (04–02–1426)	Косаче	Хрватска	сло

208	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави (II) (24-02-1426)	Косаче	Хрватска	сло
209	Никола Јурјевић Дубровнику (23-06-1426)	Влатковићи	Хрватска	сло
210	Твртко II Ивану Мрнавићу (07-10-1426)	Котроманићи	Хрватска	лат (п)
211	Твртко II Херману II Цељском (02-09-1427)	Котроманићи	Словенија	лат
212	Радослав Павловић Дубровнику о повластицама и Конавлима (31-12-1427)	Павловићи	Хрватска	сло
213	Радослав Павловић Дубровнику о пријему новца (31-12-1427)	Павловићи	Хрватска	сло
214	дјед Мирохна Ивану Мрнавићу (1427)	дједови	Хрватска	лат (п)
215	Твртко Боровинић Дубровнику о Растићу (20-11-1428)	Боровинићи	Хрватска	сло
216	Вук Вукићевић Дубровнику (пре 19-04-1429)	Влатковићи	Хрватска	сло
217	Сандаљ Хранић Дубровнику о дријевској царини (12-05-1429)	Косаче	Хрватска	сло
218	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави (15-07-1429)	Косаче	Хрватска	сло
219	Твртко Боровинић Дубровнику о Растићу (15-12-1429)	Боровинићи	Хрватска	сло
220	Твртко Боровинић Дубровнику о посланику Мојану (пре 14-03-1430)	Боровинићи	Хрватска	сло
221	Твртко Боровинић Дубровнику о одговору (пре 26-04-1430)	Боровинићи	Хрватска	сло
222	Сандаљ Хранић Дубровнику о камати и Конавоском доходу (03-08-1430)	Косаче	Хрватска	сло
223	Твртко II Јакову Маркијском (I) (24-08-1432 или 1435)	Котроманићи	Италија	лат
224	Радослав Павловић Дубровнику о миру (25-10-1432)	Павловићи	Хрватска	сло
225	Твртко II Дубровнику о миру (02-03-1433)	Котроманићи	Хрватска	сло
226	Радослав Павловић Дубровнику о миру (25-03-1433)	Павловићи	Хрватска	сло
227	Твртко II Јакову Маркијском (II) (01-04-1433)	Котроманићи	Италија	лат
228	Радослав Павловић Дубровнику о Конавоском доходу (пре 03-08-1434)	Павловићи	Хрватска	сло
229	Јурај Војсалић Јурјевићима (12-08-1434)	Хрватинићи	Хрватска	сло
230	Шимун Кладушки и Доротеја Дубровнику (1434)	Хрватинићи	Хрватска	сло
231	Стјепан Вукчић Дубровнику (10-10-1435)	Косаче	Хрватска	сло
232	Твртко II босанским фрањевцима (25-01-1436)	Котроманићи	Словенија	лат

233	Твртко Боровинић Дубровнику о Растићу (28–10–1436)	Боровинићи	Хрватска	сло
234	Јелена Сандаљевица Дубровнику о постави (12–11–1436)	Косаче	Хрватска	сло
235	Радослав Павловић Дубровнику о кући (31–01–1437)	Павловићи	Хрватска	сло
236	тестамент Јелене, жене Вука Хранића (18–03–1437)	Косаче	Хрватска (!)	итал
237	Стјепан Драгишић Косача Дубровнику (20–04–1437)	Косаче	Хрватска	сло
238	Твртко II Дубровнику о могоришу (1437) (концепт)	Котроманићи	Хрватска	сло
239	Твртко II Дубровнику о Светодмитарском и Стонском дохотку (26–03–1438)	Котроманићи	Хрватска	сло
240	Радослав Драгишић Косача Дубровнику (20–07–1438)	Косаче	Хрватска	сло
241	Остоја Драгишић Косача Дубровнику (20–07–1438)	Косаче	Хрватска	сло
242	Стјепан Вукчић Дубровнику о наследству (18–09–1438)	Косаче	Хрватска	сло
243	Радослав Павловић Дубровнику о камати и Конавоском дохотку (јануар 1439)	Павловићи	Хрватска	сло
244	Радослав Павловић Дубровнику о камати (19–08–1439)	Павловићи	Хрватска	сло
245	Твртко II Дубровнику о заклетви Павловића (август 1439)	Котроманићи	Хрватска	сло
246	Стјепан Вукчић Дубровнику о делу оставе (07–05–1440)	Косаче	Хрватска	сло
247	Радослав Павловић Дубровнику о слободи трговине (10–04–1441)	Павловићи	Хрватска	сло
248	Иваниш Павловић Дубровнику о повластицама (29–09–1442)	Павловићи	Хрватска	сло
249	тестамент Јелене, жене Сандаља Хранића (25–11–1442)	Косаче	Хрватска	сло
250	Стјепан Вукчић Дубровнику о наследству (01–04–1443)	Косаче	Хрватска	сло
251	Стјепан Вукчић Дубровнику о Паоку (06–06–1443)	Косаче	Хрватска	сло
252	Твртко II Дубровнику о остави (22–06–1443)	Котроманићи	Хрватска	сло
253	Стјепан Вукчић Дубровнику о свитама (03–07–1443)	Косаче	Хрватска	сло
254	Томаш Венецији о повластицама (15–04–1444)	Котроманићи	Италија	лат
255	Томаш Јаношу Хуњадију (03–06–1444)	Котроманићи	Мађарска	лат
256	Томаш Дубровнику о повластицама (03–	Котроманићи	Хрватска	сло

	09–1444)			
257	Стјепан Вукчић Дубровнику о камати (03–02–1445)	Косаче	Хрватска	сло
258	Стјепан Вукчић Венецији о миру (23–08–1445)	Косаче	Италија	лат
259	Томаш Доротеји Благајској (25–05–1446)	Котроманићи	Мађарска	сло
260	Томаш доноси одлуке на општем сабору (24–06–1446)	Котроманићи	Србија	лат
261	Томаш синовима Иваниша Драгишића (22–08–1446)	Котроманићи	Хрватска	сло
262	Иваниш Павловић Дубровнику о Бунићу (27–01–1447)	Павловићи	Хрватска	сло
263	Иван Боровинић Дубровнику (пре 10–03–1447)	Боровинићи	Хрватска	сло
264	Стјепан Вукчић Дубровнику о Латиничићу (23–03–1447)	Косаче	Хрватска	сло
265	Милорад Радечић Дубровнику (28–10–1447)	Станчићи	Хрватска	сло
266	Стјепан Вукчић Дубровнику о Латиничићу (пре 29–01–1449)	Косаче	Хрватска	сло
267	Томаш Николи Трогиранину (03–02–1449)	Котроманићи	Хрватска	сло
268	Иваниш Павловић Дубровнику о Бунићу (после 01–03–1449, пре 10–03–1449)	Павловићи	Хрватска	сло
269	Иваниш Павловић Дубровнику о Тврдајићу (пре 10–03–1449)	Павловићи	Хрватска	сло
270	Иваниш Павловић Дубровнику о Пелиочићу (пре 12–03–1449)	Павловићи	Хрватска	сло
271	Стјепан Вукчић Дубровнику о пријему новца (пре 06–04–1449)	Косаче	Хрватска	сло
272	Томаш угарским великашима (11–11–1449)	Котроманићи	Мађарска	лат
273	Томаш Млечанима о Јакову Тести (02–12–1449)	Котроманићи	Мађарска	лат
274	Стјепан Вукчић Дубровнику о камати (05–07–1450)	Косаче	Хрватска	сло
275	Стјепан Вукчић Дубровнику о Конавоском дохотку (05–07–1450)	Косаче	Хрватска	сло
276	Томаш Венецији о миру са Арагонцима (I) (13–10–1450)	Котроманићи	Италија	лат
277	Томаш Венецији о миру са Арагонцима (II) (24–10–1450)	Котроманићи	Италија	лат
278	Владислав Херцеговић Дубровнику о зајму (око 1450)	Косаче	Хрватска	сло
279	Владислав Херцеговић Дубровнику о савезу (15–08–1451)	Косаче	Хрватска	сло
280	Томаш Дубровнику о савезу (18–12–	Котроманићи	Хрватска	сло

	1451)			
281	Иваниш Влатковић Дубровнику о савезу (25–03–1452)	Влатковићи	Хрватска	сло
282	посланици Петра Војсалића Венецији о Бољи Закарији (пре 04–08–1452)	Хрватинићи	Италија	лат
283	Томаш Дубровнику о слободи трговине (07–01–1453)	Котроманићи	Хрватска	сло
284	Стјепан Вукчић сину Владиславу и жени Јелени о опроштају (19–07–1453)	Косаче	Хрватска	сло
285	Стјепан Вукчић сину Владиславу о баштини (19–07–1453)	Косаче	Хрватска	сло
286	Стјепан Вукчић краљу Алфонсу Арагонском (30–03–1454)	Косаче	Шпанија	лат
287	Стјепан Вукчић Дубровнику о миру (10–04–1454)	Косаче	Хрватска	сло
288	Петар и Никола Павловић Дубровнику о камати (26–06–1454)	Павловићи	Хрватска	сло
289	Петар и Никола Павловић Дубровнику о повластицама (15–07–1454)	Павловићи	Хрватска	сло
290	Стјепан Вукчић Барбари Лихтенштајнској (01–03–1455)	Косаче	Лихтенштајн	лат
291	Иваниш Влатковић Дубровнику о провижиуну (14–03–1455)	Влатковићи	Хрватска	сло
292	посланик Стјепана Вукчића Венецији 1455 (07/13–11–1455)	Косаче	Италија	лат
293	Томаш Ивану Капистрану (03–03–1456)	Котроманићи	Италија	лат
294	Томаш Венецији о савезу против Турака (пре 03–06–1456)	Котроманићи	Италија	лат
295	Томаш Венецији о савезу против Цељског (пре 03–06–1456)	Котроманићи	Италија	лат
296	Стјепан Вукчић Венецији (I) (пре 14–03–1457)	Косаче	Италија	итал лат
297	Томаш о овлашћењу Николи Тести (24–07–1457)	Котроманићи	Мађарска	лат
298	Стјепан Вукчић Венецији (II) (пре 15–10–1457)	Косаче	Италија	итал
299	Иваниш Влатковић Дубровнику о провижиуну (25–03–1458)	Влатковићи	Хрватска	сло
300	Томаш Остојићима (03–04–1458)	Котроманићи	Хрватска (?)	лат
301	Томашев посланик Стјепан Теста Венецији (пре 17–07–1458)	Котроманићи	Италија	итал
302	Стјепан Вукчић Франческу Сфорци (25–09–1458)	Косаче	Италија	лат
303	Томаш Стефану Ратковићу (14–10–1458)	Котроманићи	Мађарска	сло
304	Томаш Ивану Витезу од Средне (10–02–1459)	Котроманићи	Чешка	лат

305	Томаш синовима Иванца Јурчинића (29–02–1459)	Котроманићи	БиХ	сло
306	Томаш Франческу Сфорци (01–05–1459)	Котроманићи	Италија	лат
307	Томаш босанским великашима (03–06–1459)	Котроманићи	Србија, Мађарска	лат
308	Иваниш Влатковић Дубровнику о провижиуну (25–03–1460)	Влатковићи	Хрватска	сло
309	Стјепан Вукчић Венецији (I) (пре 26–02–1461)	Косаче	Италија	итал
310	Стјепан Томашевић стрицу Радивоју (18–09–1461)	Котроманићи	БиХ (?)	сло
311	Стјепан Вукчић Дубровнику о повластицама (13–10–1461)	Косаче	Хрватска	сло
312	Стјепан Томашевић Дубровнику о повластицама (23–11–1461)	Котроманићи	Хрватска	сло
313	Стјепан Томашевић Дубровнику о дугу Твртка II (25–11–1461)	Котроманићи	Хрватска	сло
314	Стјепан Томашевић Дубровнику о дугу Томаша (25–11–1461)	Котроманићи	Хрватска	сло
315	Стјепан Томашевић Дубровнику о новцу (25–11–1461)	Котроманићи	Хрватска	сло
316	Стјепан Томашевић Дубровнику о трговцима (25–11–1461)	Котроманићи	Хрватска	сло
317	Стјепан Вукчић Венецији (II) (пре 01–12–1461)	Косаче	Италија	итал
318	Стјепан Томашевић папи Пију II (око 1461–1462)	Котроманићи	нестало	лат
319	Стјепан Вукчић Венецији (пре 13–11–1462)	Косаче	Италија	итал
320	Стјепан Томашевић Венецији (пре 28–02–1463)	Котроманићи	Италија	итал
321	краљица Јелена (Мара) Иванишу Влатковићу (25–08–1463)	Котроманићи	Италија	итал
322	Стјепан Вукчић Венецији (пре 18–11–1463)	Косаче	Италија	итал
323	Стјепан Вукчић Дубровнику о камати (после 03–02–1464)	Косаче	Хрватска	сло
324	Стјепан Вукчић Дубровнику о камати (17–09–1465)	Косаче	Хрватска	сло
325	Владислав Херцеговић Дубровнику о зајму (13–10–1465)	Косаче	Хрватска	сло
326	Стјепан Вукчић Дубровнику о камати и Конавоском дохотку (05–12–1465)	Косаче	Хрватска	сло
327	Влатко Поповић Дубровнику (I) (после 01–01–1466, пре 25–04–1466)	Озрисаљићи	Хрватска	сло
328	Стјепан Вукчић Дубровнику о камати (после 03–02–1466, око 25–02–1466)	Косаче	Хрватска	сло

329	Владислав Херцеговић Венецији (пре 04–02–1466)	Косаче	Италија	итал
330	Владислав Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (I) (13–02–1466)	Косаче	Хрватска	сло
331	Владислав Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (II) (20–02–1466)	Косаче	Хрватска	сло
332	Владислав Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (III) (27–02–1466)	Косаче	Хрватска	сло
333	Стјепан Вукчић Венецији (пре 10–03–1466)	Косаче	Италија	итал
334	Владислав Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (IV) (01–04–1466)	Косаче	Хрватска	сло
335	Владислав Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (V) (22–04–1466)	Косаче	Хрватска	сло
336	Влатко Поповић Дубровнику (II) (25–04–1466)	Озрисаљићи	Хрватска	сло
337	тестамент херцега Стјепана Вукчића (20–05–1466)	Косаче	Хрватска	сло лат (п)
338	Стјепан Вукчић Жагровићима (пре 21–05–1466)	Косаче	Хрватска	сло
339	Иваниш Влатковић епископу Веспрема (14–08–1466)	Влатковићи	Мађарска	лат
340	Радивој Добришевић Дубровнику о пријему новца (13–09–1466)	Косаче	Хрватска	сло
341	Влатко Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (16–09–1466)	Косаче	Хрватска	сло
342	Влатко Херцеговић Дубровнику о тројци посланика (22–11–1466)	Косаче	Хрватска	сло
343	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (22–11–1466)	Косаче	Хрватска	сло
344	Влатко Херцеговић Жарку Влатковићу (после 1466, око 1470)	Косаче	Хрватска	сло
345	херцеговица Цецилија Дубровнику (28–05–1467)	Косаче	Хрватска	сло
346	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (I) (04–08–1467)	Косаче	Хрватска	сло
347	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (II) (04–08–1467)	Косаче	Хрватска	сло
348	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (III) (10–11–1467)	Косаче	Хрватска	сло
349	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (IV) (10–11–1467)	Косаче	Хрватска	сло

350	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (I) (10–01–1468)	Косаче	Хрватска	сло
351	Влатко Поповић Дубровнику (05–02–1468)	Озрисаљићи	Хрватска	сло
352	сведочанство о Јурју Богишићу издато Дубровнику (после 05–02–1468, пре 14–01–1469)	Озрисаљићи	Хрватска	сло
353	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (II) (17–03–1468)	Косаче	Хрватска	сло
354	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (III) (25–03–1468)	Косаче	Хрватска	сло
355	Влатко Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (15–04–1468)	Косаче	Хрватска	сло
356	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (IV) (06–06–1468)	Косаче	Хрватска	сло
357	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (V) (20–08–1468)	Косаче	Хрватска	сло
358	Жарко Влатковић фрањевцима у Заostroгу (10–09–1468)	Влатковићи	Хрватска	лат
359	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (VI) (20–09–1468)	Косаче	Хрватска	сло
360	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (VII) (03–10–1468)	Косаче	Хрватска	сло
361	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (VIII) (26–11–1468)	Косаче	Хрватска	сло
362	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (IX) (23–12–1468)	Косаче	Хрватска	сло
363	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (X) (23–12–1468)	Косаче	Хрватска	сло
364	Влатко Поповић и Јурај Хваловић Дубровнику (14–01–1469)	Озрисаљићи	Хрватска	сло
365	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (I) (15–02–1469)	Косаче	Хрватска	сло
366	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (II) (14–03–1469)	Косаче	Хрватска	сло
367	Влатко и Стјепан Херцеговић	Косаче	Хрватска	сло

	Дубровнику о исплати слугу (пре 14–05–1469, око 05–05–1469)			
368	Владислав Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (I) (16–06–1469)	Косаче	Хрватска	сло
369	Владислав Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (II) (17–06–1469)	Косаче	Хрватска	сло
370	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (III) (10–09–1469)	Косаче	Хрватска	сло
371	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (I) (26–01–1470)	Косаче	Хрватска	сло
372	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (II) (21–05–1470)	Косаче	Хрватска	сло
373	Владислав Херцеговић Радачу од Градца (30–05–1470)	Косаче	Аустрија	лат
374	краљица Катарина Лодовику Гонзаги (23–07–1470)	Котроманићи	Италија (?)	лат
375	краљица Катарина Галеацу Сфорци (23–07–1470)	Котроманићи	Италија	лат
376	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (III) (26–07–1470)	Косаче	Хрватска	сло
377	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о Сандаљевом наследству (26–07–1470)	Косаче	Хрватска	сло
378	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству (IV) (1470)	Косаче	Хрватска	сло
379	Иваниш Влатковић Дубровнику о провижиуну (05–04–1473)	Влатковићи	Хрватска	сло
380	краљица Катарина Галеацу Сфорци (11–02–1474)	Котроманићи	Италија	итал лат
381	посланици краљице Катарине Галеацу Сфорци (фебруар 1474)	Котроманићи	Италија	итал лат
382	Ђурађ Радашиновић и Влатко Поповић Дубровнику (12–02–1475)	Озрисаљићи	Хрватска (?)	сло
383	Влатко Херцеговић Павлу Костањићу (07–08–1475)	Косаче	Србија	итал (п)
384	Влатко Херцеговић Дубровнику о Конавоском дохотку (17–08–1476)	Косаче	Хрватска	сло
385	Балша Косача и кир Ана Брезовичанима (17–08–1476)	Косаче	Мађарска	лат
386	Влатко Херцеговић Дубровнику о Конавоском дохотку (05–10–1478)	Косаче	Хрватска	сло
387	Владислав Херцеговић Дубровнику о	Косаче	Хрватска	сло

	Конавоском дохотку (21–12–1478)			
388	Владислав Херцеговић Дубровнику о зајму (11–03–1480)	Косаче	Русија	сло
389	Иваниш Влатковић Дубровнику о провижиуну (04–10–1482)	Влатковићи	Хрватска	сло
390	Иваниш Влатковић Дубровнику о тројци посланика (око 1482)	Влатковићи	Хрватска	сло
391	Владислав Херцеговић Дубровнику о Конавоском дохотку (27–10–1487)	Косаче	Хрватска	сло
392	Марко Радојевић Дубровнику о провижиуну (19–04–1488)	Влатковићи	Хрватска	сло
393	Тома Јелинић Дубровнику о провижиуну (19–04–1488)	Влатковићи	Хрватска	сло
394	херцеговица Маргарита Марчано Дубровнику (март 1489)	Косаче	Хрватска	сло
395	Влатковићи Дубровнику о провижиуну (пре 25–03–1493)	Влатковићи	Хрватска	сло
396	Влатковићи Дубровнику о посланику Ивану Петровићу (пре 25–03–1493)	Влатковићи	Хрватска	сло
397	Иван Петровић и Тома Јелинић Дубровнику (27–03–1493)	Влатковићи	Хрватска	сло
398	Жарко Влатковић Дубровнику о провижиуну (26–05–1496)	Влатковићи	Хрватска (?)	сло
399	Балша Косача Дубровнику о Конавоском дохотку (10–10–1497)	Косаче	Хрватска (?)	сло
400	Балша Косача Дубровнику о Конавоском дохотку (13/29–09–1509)	Косаче	Мађарска	лат
401	Балша Косача Петру Пасквалигу (29–12–1509)	Косаче	Италија	лат
402	Владислав II Херцеговић Томку из Свете Јелене (1514)	Косаче	Хрватска	лат

ПРИЛОГ 3: Преглед докумената по особеностима и типовима

Бр.	Назив	СП¹	А²	ОТ³	НТ⁴
1	Борић Локрумска	о	ф	по	д
2	Кулин Дубровнику	о	а	по	у
3	Нинослав Дубровнику (I)	о	а	по	у
4	Нинослав Дубровнику (II)	о	а	по	у
5	Нинослав Дубровнику (III)	о	а	по	у
6	Нинослав Дубровнику (IV)	о	а	по	у
7	Пријезда I о међама Земуника	о	а	по	д
8	Павле I Шубић Хрватину Стјепанићу 1301	о	а	по	д
9	Младен I Шубић сплитским трговцима	шт	а	по	у
10	Павле I Шубић Хрватину Стјепанићу 1304	о	а	по	д
11	Павле I Шубић Хрватину Стјепанићу 1305	о	а	по	д
12	Вукослав Хрватинић Вуку Обрадовићу	о	а	по	пр
13	Берислав Скочић Берију Добрковићу	о	а	по	д
14	Вукослав Хрватинић сину Марице Хранић	о	а	по	д
15	Стјепан II Вукославу Хрватинићу (вера)	о	а	по	д
16	Стјепан II Вукославу Хрватинићу (поседи)	о	а	по	д
17	Стјепан II Вукославу Хрватинићу (вера) – латинска	пп (!)	а	по	д
18	Стјепан II Вукославу Хрватинићу (поседи) – латинска	пп (!)	а	по	д
19	Стјепан II Вукцу Хрватинићу	о	а	по	д
20	Стјепан II Гргуру Стјепанићу	о	а	по	д
21	Стјепан II Дубровнику 1332	п	а	по	у
22	Стјепан II Дубровнику Стонска (латинска)	о	а	по	у
23	Стјепан II Дубровнику Стонска (словенска)	п	а	по	у
24	Стјепан II Дубровнику о браћи Држић	п	а	пи	п
25	Милтен и Ружир Дубровнику	о	а	пи	н
26	Стјепан II Трогиру	шт	а	по (!)	у
27	Стјепан II Дубровнику о браћи Гижлић 1342	пп	а	пи	п

¹ Статус примерка: о = оригинал; п = препис; пп = препис–превод; шт = сачуван само у штампаном издању; (кц) = концепт; (!) = атипична јединица; (?) = несигурно.

² Аутентичност (дипломатички статус): а = аутентичан; са = спорне аутентичности; ип = интерполација; ф = фалсификат, (!) = атипична јединица; (?) = несигурно.

³ Општи тип: по = повеља; пи = писмо; бе = белешка; те = тестамент; (!) = атипична јединица.

⁴ Основни наменски тип: д = даровница; у = уговор; п = признаница и/или потраживање; н = нотификација (са свим подврстама); пу = пуномоћје; пр = пресуда; те = тестамент.

28	Стјепан II Ивану Нелипчићу	о	а	по	у
29	Стјепан II папи (посредством Венеције)	п	а	пи	н
30	Стјепан II Дубровнику 1351	пп	а	пи (!)	у
31	Стјепан II Вуку и Павлу Вукославићу	о	а	по	д
32	Стјепан II Дубровнику о браћи Гижлић 1352	п	а	пи	н
33	Твртко I Влатку Вукославићу 1353 (поседи)	о	а	по	д
34	Твртко I Влатку Вукославићу 1353 (вера)	о	а	по	д
35	Твртко I Влатку Вукославићу 1354	о	а	по	д
36	Твртко I Дубровнику о Држићу и Бунићу 1355 (I)	п	а	по (!)	п
37	Твртко I Дубровнику 1355	о	а	по (!)	у
38	Твртко I Дубровнику о Држићу и Бунићу 1355 (II)	п	а	пи	п
39	Твртко I Дубровнику 1356	о	а	по	у
40	Твртко I босанском епископу Петру 1356	п	а	по	д
41	Твртко I Влатку Вукославићу 1357	о	а	по	д
42	Санко Милтеновић Дубровнику	о	а	пи	н
43	Твртко I Дубровнику о Стонском дохотку око 1363–1374	о	а	пи	п
44	Твртко I Венецији	п	а	пи (!)	у
45	Твртко I Вукцу Хрватинићу	о	а	по	д
46	Твртко I Дубровнику 1367	о	а	по	у
47	Твртко I Павлу Вукославићу	о	а	по	д
48	Твртко I Стјепану Рајковићу	п	са	по	д
49	Твртко I босанском епископу Петру 1374	п	а	по	д
50	Твртко I Дубровнику 1375	о	а	по	у
51	Твртко I Дубровнику 1378	о	а	по	у
52	Твртко I Хрвоју Вукчићу	о	а	по	д
53	Твртко I Дубровнику о Светодмитарском дохотку 1380	о	а	пи	п
54	Твртко I Котору	пп	са	по	д
55	Твртко I Ненадићима	пп	са	по	д
56	Твртко I Дубровнику 1382	о	а	по	у
57	Твртко I / Дабиша Дубровнику 1382/1392	п	а (!)	по	у
58	Твртко I Николи I Горјанском	о	а	по	н
59	Твртко I Млечанима у Котору	о	а	по	у
60	Твртко I Дубровнику о Светодмитарском дохотку и могоришу 1385	о	а	пи	п
61	Твртко I Дубровнику о Светодмитарском дохотку око 1386	о	а	пи	п
62	Твртко I Дубровнику 1387	о (кц)	а	по	у
63	Твртко I Клисѹ	шт	а	по	у
64	Твртко I Дубровнику о Светодмитарском дохотку 1387	о	а	пи	п
65	Твртко I Дубровнику о Драгоју	о	а	пи	пу

	Бенвенутићу 1388				
66	Твртко I Дубровнику о Светодмитарском дохотку и могоришу 1388	о	а	пи	п
67	Твртко I Дубровнику о Стонском дохотку 1389	о	а	пи	п
68	Твртко I Дубровнику о Драгоју Бенвенутићу 1389	о	а	пи	п
69	Твртко I Дубровнику о кући	о	а	пи	н
70	Твртко I Трогиру о Косовској бици 1389	шт	а	пи	н
71	Твртко I Сплиту	п	а	по	у
72	Твртко I Трогиру 1390	п	а	по	у
73	Твртко I Шибенику	о	а	по	у
74	Твртко I Брачу	п	а	по	у
75	посланици Твртка I Сплиту	п	а	по	у
76	Твртко I сплитском архиепископу	п	а	по	у
77	Твртко I Иванишу Нелипчићу	п	ф	по	д
78	Бељак и Радич Санковић Дубровнику	о	а	по	у
79	Вук Вукчић Сплитском каптолу	п	а	пи	н
80	Радич Санковић Дубровнику 1391	о	а	по	у
81	Дабиша Добриновићима	пп	са	по	д
82	Вук Вукчић сплитском архиепископу 1391	п	а	по	у
83	Вук Вукчић Трогиру	п	а	по	у
84	Дабиша Драгоју Гучетићу о разрешењу дуга	п	а	по	п
85	Дабиша Драгоју Гучетићу о Новаку Маћедолу	п	а	по	пу
86	Дабиша Хрвоју Вукчићу	п	са	по	д
87	Дабиша Трогиру	п	а	по	у
88	Дабиша Дубровнику о Новаку Маћедолу	о	а	пи	п
89	Дабиша Дубровнику 1392	о	а	по	у
90	Дабиша Дубровнику о Светодмитарском и Стонском дохотку 1392 (I)	о	а	пи	п
91	Дабиша Дубровнику о Светодмитарском и Стонском дохотку 1392 (II)	о	а	пи	п
92	Вук Вукчић сплитском архиепископу 1392	п	а	по	н
93	Дабиша Чубрановићима	п	са	по	д
94	Дабиша Дубровнику о Стонском дохотку 1393	о	а	пи	п
95	Хрвоје Вукчић краљу Жигмунду	о	а	по	н
96	Дабиша Жори Бокшићу	п	а	по	п
97	Дабиша Дубровнику о Жори Бокшићу	о	а	пи	п
98	Дабиша Дубровнику о дохоцима 1393	о	а	пи	п
99	Станислава Николић Дубровнику	о	а	пи	пу
100	Дабиша Венецији	п	а	пи	н
101	Дабиша Гојку Мрнавићу	пп	ип	по	д

102	Дабиша Брачанима, Хваранима и Корчуланима	п	а	пи (!)	н
103	Дабиша ћерки Стани	о	а	по	д
104	Дабиша Семковићима	о	а	по	д
105	сански кнез Вукац трговцима	п	а	по	у
106	Павле Раденовић Дубровнику	о	а	по	у
107	Јелена Груба Дубровнику о царинама 1397	п	а	по	у
108	Јелена Груба о Светодмитарском и Стонском доhotку 1397 (I)	о	а	пи	п
109	Јелена Груба о Светодмитарском и Стонском доhotку 1397 (II)	о	а	пи	п
110	Јелена Груба Дубровнику о Жори Бокшићу	п	а	пи	п
111	Јелена Груба Дубровнику о Стонском доhotку 1398 (I)	о	а	пи	п
112	Јелена Груба Дубровнику о Стонском доhotку 1398 (II)	о	а	пи	п
113	Остоја Дубровнику о Твртковим дуговима	о	а	по	н
114	Остоја Дубровнику о Сланском приморју 1399	о	а	по	у
115	Остоја Дубровнику о Светодмитарском доhotку 1399	о	а	пи	п
116	Остоја Дубровнику о повластицама 1399	о	а	по	у
117	Јелена Груба Дубровнику о Наљешку Јуршићу	о	а	пи	п
118	Радич Санковић Дубровнику 1399	о	а	по	у
119	Остоја Хрвоју Вукчићу	о	а	по	д
120	Хрвоје Вукчић Задру	шт	а	по	у
121	Хрвоје Вукчић Шибенику 1402	о	а	по	у
122	Хрвоје Вукчић и Иваниш Нелипчић Шибенику	о	а	по	у
123	Хрвоје Вукчић и Иваниш Нелипчић Трогиру	шт	а	по	у
124	Гојак Лалковић и Радиша Дубровнику	п	а	пи	н
125	Остоја Шибенику	о	а	по	у
126	Остоја Сплиту	п	а	по	у
127	Хрвоје Вукчић Нинском каптолу	п	а	пи	н
128	Хрвоје Вукчић Шибенику 1403	о	а	по	н
129	Остоја Павлу Клешићу	п	а	по	д
130	епископ Цркве босанске Дубровнику	п	а	пи	н
131	Хрвоје Вукчић Дубровнику (Миливој)	о	а	по	у
132	Хрвоје Вукчић Дубровнику (Руско)	о	а	по	у
133	Остоја Венецији	п	а	по	у
134	Твртко II Костањићима	пп	са	по	д
135	Твртко II Дубровнику 1405	о	а	по	у

136	Остоја Брајану Охмућевићу	шт	ф	по	д
137	Сандаљ Хранић Дубровнику 1406 (концепт)	п (кц)	а	пи	п
138	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1407 (I)	о	а	бе	п
139	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1407 (II)	о	а	бе	п
140	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1407 (III)	о	а	бе	п
141	Хрвоје Вукчић Пелегрини Цега	п	а	по	пр
142	Хрвоје Вукчић Сплитском каптолу	п	а	пи	н
143	Остоја Радивојевићима	пп	са	по	д
144	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1409 (I)	о	а	бе	п
145	Сандаљ Хранић и баница Анка Алекси Паштровићу 1409	о (кц) (?)	а	по	д
146	Остоја Дубровнику 1409	о	а	по	у
147	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1409 (II)	о	а	бе	п
148	Сандаљ Хранић баници Анки	о	а	по	н
149	Сандаљ Хранић Дубровнику о посланику Прибисаву Похвалићу 1410	о	а	пи	пу
150	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1411 (I)	о	а	бе	п
151	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1411 (II)	о	а	бе	п
152	Остоја Дубровнику о кући 1411	п	а	пи	н
153	Хрвоје Вукчић Сплиту	шт	а	пи	н
154	Хрвоје Вукчић Антонију Беринову	п	а	по	пр
155	Вукац Вардић и Богета Дубровнику о остави	о	а	бе	п
156	Хрвоје Вукчић жени Јелени	п	а (?)	по	д
157	Остоја Дубровнику о Палку Вучевићу	п	а	пи	п
158	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1413 (I)	о	а	бе	п
159	Сандаљ Хранић Дубровнику о посланику Прибисаву Похвалићу 1413	о	а	пи	пу
160	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1413 (II)	о	а	бе	п
161	Хрвоје краљици Барбари	шт	а (?)	пи	н
162	Остоја Дубровнику о Светодмитарском дохотку 1414	о	а	пи	п
163	кнезови Билослав и Остоја Сплиту	п	а	по	у
164	Никола (Јурјевић ?) Дубровнику 1415	п	а	пи	н
165	жупан Јурај Дубровнику	п	а	пи	н
166	Остоја Дубровнику о Светодмитарском дохотку 1416	о	а	пи	п

167	Остоја Дубровнику о посланику Миливоју	о	а	пи	пу
168	Остоја Дубровнику о могоришу	о	а	пи	п
169	Гргур Вукосалић Дубровнику о могоришу	о	а	пи	п
170	Остоја Качићима	пп	а (?)	по	д
171	Остоја Дубровнику о Стонском дохотку 1418	о	а	пи	п
172	Остоја Дубровнику о посланику Хрвату	о	а	пи	пу
173	Остоја Дубровнику о царини у Попову	п	а	по	у
174	Гргур Вукосалић Дубровнику о царини	о	а	по	у
175	Стјепан Остојић Дубровнику о повластицама	о	а	по	у
176	Сандаљ Хранић Дубровнику о Конавлима 1419	о	а	по	у
177	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1419 (I)	о	а	бе	п
178	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1419 (II)	о	а	бе	п
179	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1419 (III)	о	а	бе	п
180	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1419 (IV)	о	а	бе	п
181	Стјепан Остојић Дубровнику о Конавлима	о	а	по	у
182	Сандаљ Хранић Алекси Паштровићу 1419 (I)	п	а	по	у
183	Сандаљ Хранић Алекси Паштровићу 1419 (II)	п	а	по	у
184	Сандаљ Хранић Дубровнику о Конавлима 1420	о	а	по	у
185	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1420	о	а	бе	п
186	Твртко II Дубровнику о Конавлима 1420	о	а	по	у
187	Радослав Павловић Дубровнику о Конавлима 1420	п	а	по	у
188	посланици Сандаља Хранића Венецији о Котору 1421	п	а	пи	н
189	Радослав Павловић Дубровнику о Конавлима 1421	о	а	по	у
190	Твртко II Дубровнику о повластицама 1421	о	а	по	у
191	кнез Радич Дубровнику	п	а	пи	н
192	Прибисав Похвалић Дубровнику о својој остави 1422	о	а	бе	п
193	Твртко II Венецији о повластицама 1422	п	а	по	у

194	Групко Добричевић Дубровнику о остави	о	а	бе	п
195	Твртко II Венецији о савезу 1423	п	а	по	у
196	старац Дмитар и др. Дубровнику о остави 1423 (I)	о	а	бе	п
197	старац Дмитар и др. Дубровнику о остави 1423 (II)	о	а	бе	п
198	старац Дмитар и др. Дубровнику о остави 1423 (III)	о	а	бе	п
199	Радослав Павловић Дубровнику о повластицама и Конавлима 1423	о	а	по	у
200	Сандаљ Хранић Дубровнику о спору око поставе	п	а	пи	н
201	Сандаљ Хранић Венецији о Котору	о	а	по	у
202	Сандаљ Хранић Дубровнику о пријему дела оставе	о	а	по	п
203	Драгиша Дињичић Златоносовићима	о	а	пи	н
204	Твртко II Дубровнику о Светодмитарском дохотку 1424	о	а	пи	п
205	Твртко II Дубровнику о посланику Остоји Паштровићу	о	а	пи	пу
206	Прибисав Похвалић Дубровнику о својој остави 1424	о	а	бе	п
207	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1426 (I)	о	а	бе	п
208	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1426 (II)	о	а	бе	п
209	Никола Јурјевић Дубровнику 1426	п	а	пи	п
210	Твртко II Ивану Мрнавићу	пп	ип	по	д
211	Твртко II Херману II Цељском	п	а	по	н
212	Радослав Павловић Дубровнику о повластицама и Конавлима 1427	о	а	по	у
213	Радослав Павловић Дубровнику о пријему новца 1427	о	а	по	п
214	дјед Мирохна Ивану Мрнавићу	пп	ип	по	н
215	Твртко Боровинић Дубровнику о Растићу 1428	п	а	пи	п
216	Вук Вукићевић Дубровнику	п	а	пи	п
217	Сандаљ Хранић Дубровнику о дријевској царини	п	а	по	п
218	Прибисав Похвалић Дубровнику о остави 1429	о	а	бе	п
219	Твртко Боровинић Дубровнику о Растићу 1429	п	а	пи	п
220	Твртко Боровинић Дубровнику о посланику Мојану	о	а	пи	пу
221	Твртко Боровинић Дубровнику о одговору	п	а	пи	н

222	Сандаљ Хранић Дубровнику о камати и Конавоском дохотку	о	а	пи	п
223	Твртко II Јакову Маркијском (I)	о (?)	а	пи	н
224	Радослав Павловић Дубровнику о миру 1432	о	а	по	у
225	Твртко II Дубровнику о миру 1433	о	а	по	у
226	Радослав Павловић Дубровнику о миру 1433	о	а	по	у
227	Твртко II Јакову Маркијском (II)	о	а	пи	н
228	Радослав Павловић Дубровнику о Конавоском дохотку 1434	п	а	пи	п
229	Јурај Војсалић Јурјевићима	о	а	по	д
230	Шимун Кладушки и Доротеја Дубровнику	о	а	пи	п
231	Стјепан Вукчић Дубровнику 1435	о	а	по	у
232	Твртко II босанским фрањевцима	о	а	по	у
233	Твртко Боровинић Дубровнику о Растићу 1436	п	а	пи	п
234	Јелена Сандаљевица Дубровнику о постави	о	а	бе	п
235	Радослав Павловић Дубровнику о кући 1437	о	а	по	п
236	тестамент Јелене, жене Вука Хранића	п	а	те	те
237	Стјепан Драгишић Косача Дубровнику	о	а	по	п
238	Твртко II Дубровнику о могоришу (концепт)	о (кц)	а	по	п
239	Твртко II Дубровнику о Светодмитарском и Стонском дохотку 1438	о	а	по	п
240	Радослав Драгишић Косача Дубровнику	о	а	по	п
241	Остоја Драгишић Косача Дубровнику	о	а	по	п
242	Стјепан Вукчић Дубровнику о наследству 1438	о	а	по	п
243	Радослав Павловић Дубровнику о камати и Конавоском дохотку 1439	о	а	по	п
244	Радослав Павловић Дубровнику о камати 1439	о	а	по	п
245	Твртко II Дубровнику о заклетви Павловића	п	а	пи	н
246	Стјепан Вукчић Дубровнику о делу оставе 1440	о	а	по	п
247	Радослав Павловић Дубровнику о слободи трговине 1441	о	а	по	у
248	Иваниш Павловић Дубровнику о повластицама 1442	о	а	по	у
249	тестамент Јелене, жене Сандаља Хранића	п	а	те	те
250	Стјепан Вукчић Дубровнику о	о	а	по	п

	наследству 1443				
251	Стјепан Вукчић Дубровнику о Паоку	п	а	пи	п
252	Твртко II Дубровнику о остави 1443	о	а	пи (!)	н
253	Стјепан Вукчић Дубровнику о свитама 1443	п	а	по	п
254	Томаш Венецији о повластицама 1444	о	а	по	у
255	Томаш Јаношу Хуњадију 1444	о	а	по	у
256	Томаш Дубровнику о повластицама 1444	о	а	по	у
257	Стјепан Вукчић Дубровнику о камати 1445	о	а	по	п
258	Стјепан Вукчић Венецији о миру 1445	п	а	по	у
259	Томаш Доротеји Благајској	о	а	по	д
260	Томаш доноси одлуке на општем сабору	п	ф	по (!)	н
261	Томаш синовима Иваниша Драгишића	о	а	по	д
262	Иваниш Павловић Дубровнику о Бунићу 1447	п	а	пи	п
263	Иван Боровинић Дубровнику	о	а	пи	п
264	Стјепан Вукчић Дубровнику о Латиничићу 1447	п	а	по	п
265	Милорад Радечић Дубровнику	п (!)	а	по (!)	н
266	Стјепан Вукчић Дубровнику о Латиничићу 1449	п	а	пи	п
267	Томаш Николи Трогиранину 1449	о	а	по	у
268	Иваниш Павловић Дубровнику о Бунићу 1449	п	а	пи	п
269	Иваниш Павловић Дубровнику о Тврдајићу	п	а	пи	п
270	Иваниш Павловић Дубровнику о Пелиочићу	п	а	пи	н
271	Стјепан Вукчић Дубровнику о пријему новца 1449	п	а	пи	п
272	Томаш угарским великашима	о	а	по	н
273	Томаш Млечанима о Јакову Тести	о	а	по (!)	пу
274	Стјепан Вукчић Дубровнику о камати 1450	о	а	по	п
275	Стјепан Вукчић Дубровнику о Конавоском доходу	о	а	по	п
276	Томаш Венецији о миру са Арагонцима 1450 (I)	п	а	пи	н
277	Томаш Венецији о миру са Арагонцима 1450 (II)	о	а	по	н
278	Владислав Херцеговић Дубровнику о зајму око 1450	о	а	по	п
279	Владислав Херцеговић Дубровнику о савезу	о	а	по	у
280	Томаш Дубровнику о савезу	о	а	по	у
281	Иваниш Влатковић Дубровнику о савезу	о	а	по	у

282	посланици Петра Војсалића Венецији о Бољи Закарији	п	а	пи	н
283	Томаш Дубровнику о слободи трговине 1453	о	а	по	у
284	Стјепан Вукчић сину Владиславу и жени Јелени о опроштају 1453	о	а	по	у
285	Стјепан Вукчић сину Владиславу о баштини 1453	о	а	по	у
286	Стјепан Вукчић краљу Алфонсу Арагонском	п	а	по	у
287	Стјепан Вукчић Дубровнику о миру 1454	о	а	по	у
288	Петар и Никола Павловић Дубровнику о камати 1454	о	а	по	п
289	Петар и Никола Павловић Дубровнику о повластицама 1454	о	а	по	у
290	Стјепан Вукчић Барбари Лихтенштајнској	о	а	по	н
291	Иваниш Влатковић Дубровнику о провижиуну 1455	о	а	по	п
292	посланик Стјепана Вукчића Венецији 1455	п	а	пи	н
293	Томаш Ивану Капистрану	п	а	пи	пу
294	Томаш Венецији о савезу против Турака 1456	п	а	пи	н
295	Томаш Венецији о савезу против Цељског 1456	п	а	пи	н
296	Стјепан Вукчић Венецији 1457 (I)	п	а	пи	н
297	Томаш о овлашћењу Николи Тести	о	а	по	пу
298	Стјепан Вукчић Венецији 1457 (II)	п	а	пи	н
299	Иваниш Влатковић Дубровнику о провижиуну 1458	о	а	по	п
300	Томаш Остојићима	п	ф	по	д
301	Томашев посланик Стјепан Теста Венецији 1458	п	а	пи	н
302	Стјепан Вукчић Франческу Сфорци	о	а	пи	пу
303	Томаш Стефану Ратковићу	п	а (?)	по	д
304	Томаш Ивану Витезу од Средне	п	а	пи	н
305	Томаш синовима Иванца Јурчинића	о	а	по	д
306	Томаш Франческу Сфорци	о (?)	а	пи	н
307	Томаш босанским великашима	п	ф	по (!)	н
308	Иваниш Влатковић Дубровнику о провижиуну 1460	о	а	по	п
309	Стјепан Вукчић Венецији 1461 (I)	п	а	пи	н
310	Стјепан Томашевић стрицу Радивоју	п	а (?)	по	д
311	Стјепан Вукчић Дубровнику о повластицама 1461	о	а	по	у
312	Стјепан Томашевић Дубровнику о	о	а	по	у

	повластицама 1461				
313	Стјепан Томашевић Дубровнику о дугу Твртка II	о	а	по	н
314	Стјепан Томашевић Дубровнику о дугу Томаша	о	а	по	н
315	Стјепан Томашевић Дубровнику о новцу	о	а	по	у
316	Стјепан Томашевић Дубровнику о трговцима	о	а	по	у
317	Стјепан Вукчић Венецији 1461 (II)	п	а	пи	н
318	Стјепан Томашевић папи Пију II	шт	а (?)	пи	н
319	Стјепан Вукчић Венецији 1462	п	а	пи	н
320	Стјепан Томашевић Венецији 1463	п	а	пи	н
321	краљица Јелена (Мара) Иванишу Влатковићу	п	а	пи	н
322	Стјепан Вукчић Венецији 1463	п	а	пи	н
323	Стјепан Вукчић Дубровнику о камати 1464	о	а	по	п
324	Стјепан Вукчић Дубровнику о камати 1465	о	а	по	п
325	Владислав Херцеговић Дубровнику о зајму 1465	о	а	по	п
326	Стјепан Вукчић Дубровнику о камати и Конавоском доходу 1465	о	а	по	п
327	Влатко Поповић Дубровнику 1466 (I)	о	а	по	п
328	Стјепан Вукчић Дубровнику о камати 1466	о	а	по	п
329	Владислав Херцеговић Венецији 1466	п	а	пи	н
330	Владислав Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1466 (I)	о	а	по	п
331	Владислав Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1466 (II)	о	а	по	п
332	Владислав Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1466 (III)	о	а	по	п
333	Стјепан Вукчић Венецији 1466	п	а	пи	н
334	Владислав Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1466 (IV)	о	а	по	п
335	Владислав Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1466 (V)	о	а	по	п
336	Влатко Поповић Дубровнику 1466 (II)	о	а	по	п
337	тестамент херцега Стјепана Вукчића	п	а	те	те
338	Стјепан Вукчић Жагровићима	п	а	по	д
339	Иваниш Влатковић епископу Веспрема	о	а	по	н
340	Радивој Добришевић Дубровнику о пријему новца	о	а	бе	п
341	Влатко Херцеговић Дубровнику о очевом наследству септембар 1466	о	а	по	п
342	Влатко Херцеговић Дубровнику о	о	а	пи	пу

	тројици посланика 1466				
343	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1466	о	а	по	п
344	Влатко Херцеговић Жарку Влатковићу	о (кц) (?)	а	пи (!)	н
345	херцеговица Цецилија Дубровнику	о	а	по	п
346	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1467 (I)	о	а	по	п
347	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1467 (II)	о	а	бе	п
348	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1467 (III)	о	а	по	п
349	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1467 (IV)	о	а	бе	п
350	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1468 (I)	о	а	по	п
351	Влатко Поповић Дубровнику 1468	о	а	по	п
352	сведочанство о Јурју Богишићу издато Дубровнику	о	а	по	н
353	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1468 (II)	о	а	по	п
354	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1468 (III)	о	а	по	п
355	Влатко Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1468	о	а	по	п
356	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1468 (IV)	о	а	по	п
357	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1468 (V)	о	а	по	п
358	Жарко Влатковић фрањевцима у Заostroгу	п	ф	по	у
359	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1468 (VI)	о	а	по	п
360	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1468 (VII)	о	а	по	п
361	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1468 (VIII)	о	а	по	п

362	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1468 (IX)	о	а	по	п
363	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1468 (X)	о	а	бе	п
364	Влатко Поповић и Јурај Хваловић Дубровнику	о	а	по	п
365	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1469 (I)	о	а	по	п
366	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1469 (II)	о	а	по	п
367	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о исплати слугу 1469	о	а	пи	п
368	Владислав Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1469 (I)	п	а	бе	п
369	Владислав Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1469 (II)	о	а	по	п
370	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1469 (III)	о	а	по	п
371	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1470 (I)	о	а	по	п
372	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1470 (II)	о	а	бе	п
373	Владислав Херцеговић Радачу од Градца	п	а	по	н
374	краљица Катарина Лодовику Гонзаги	о	а	пи	н
375	краљица Катарина Галеацу Сфорци 1470	о (?)	а	пи	н
376	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1470 (III)	п	а	по	п
377	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о Сандаљевом наследству 1470	о	а	по	п
378	Влатко и Стјепан Херцеговић Дубровнику о очевом наследству 1470 (IV)	п (?)	а	бе	п
379	Иваниш Влатковић Дубровнику о провизиуну 1473	о	а	по	п
380	краљица Катарина Галеацу Сфорци 1474	о (?)	а	пи	пу
381	посланици краљице Катарине Галеацу Сфорци	о (?)	а	пи	н
382	Ђурађ Радашиновић и Влатко Поповић Дубровнику	о	а	по	п
383	Влатко Херцеговић Павлу Костањићу	пп	са	по	д

384	Влатко Херцеговић Дубровнику о Конавоском дохотку 1476	о	а	по	п
385	Балша Косача и кир Ана Брезовичанима	о	а	по	у
386	Влатко Херцеговић Дубровнику о Конавоском дохотку 1478	о	а	по	п
387	Владислав Херцеговић Дубровнику о Конавоском дохотку 1478	о	а	по	п
388	Владислав Херцеговић Дубровнику о зајму 1480	о	а	по	п
389	Иваниш Влатковић Дубровнику о провизиуну 1482	о	а	по	п
390	Иваниш Влатковић Дубровнику о тројици посланика 1482	о	а	пи	пу
391	Владислав Херцеговић Дубровнику о Конавоском дохотку 1487	о	а	по	п
392	Марко Радојевић Дубровнику о провизиуну 1488	о	а	по	п
393	Тома Јелинић Дубровнику о провизиуну 1488	о	а	по	п
394	херцеговица Маргарита Марчано Дубровнику	п	а	пи	н
395	Влатковићи Дубровнику о провизиуну 1493	о	а	пи	п
396	Влатковићи Дубровнику о посланику Ивану Петровићу	о	а	пи	пу
397	Иван Петровић и Тома Јелинић Дубровнику	о	а	по	п
398	Жарко Влатковић Дубровнику о провизиуну 1496	о	а	по	п
399	Балша Косача Дубровнику о Конавоском дохотку 1497	о	а	по	п
400	Балша Косача Дубровнику о Конавоском дохотку 1509	о	а	по	п
401	Балша Косача Петру Пасквалигу	п	а	пи	н
402	Владислав II Херцеговић Томку из Свете Јелене	о	а	по	у

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Рођен 28. јануара 1981. у Београду. Основну школу и Филолошку гимназију завршио у Београду. На Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду дипломирао октобра 2005. радом *Политичка култура Енглеске у XV веку*. Као стипендиста Министарства за науку Републике Србије ангажован у Историјском институту од марта 2006. до новембра 2007, када добија стално запослење у тој установи (у звању истраживача приправника 2007–2009, те истраживача сарадника од 2009. године). Магистарски рад под насловом *Политика босанских владара према Далмацији (1391–1409)* одбранио је децембра 2008. на Филозофском факултету у Београду. Учествовао на неколико научних скупова и трибина у земљи и иностранству (Босна и Херцеговина, Хрватска) и вршио истраживања у архивима и библиотекама у Београду, Загребу и Дубровнику. Закључно са почетком 2014. године објавио је 20 самосталних и 16 коауторских радова у домаћим и иностраним научним часописима и зборницима, као и неколико саопштења у изводу, енциклопедијских одредница, приказа, библиографија и превода. Сарадник Матице српске и Академије наука и умјетности Републике Српске.

Области истраживања: политичка и друштвена историја југоисточне Европе у позном средњем веку; историја племства; помоћне историјске науке.

Језици: енглески, италијански, француски, латински, старогрчки, српскословенски.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Невен Исаиловић

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Владарске канцеларије у средњовековној Босни

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 18. марта 2014. године

Nevan Isailovic

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Невен Исаиловић

Број уписа _____

Студијски програм _____

Наслов рада Владарске канцеларије у средњовековној Босни

Ментор проф. др Смиља Марјановић-Душанић

Потписани Невен Исаиловић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 18. марта 2014. године

Невен Исаиловић

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Владарске канцеларије у средњовековној Босни

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

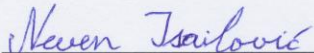
Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 18. марта 2014. године

Neven Trilović